МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

МОВОЗНАВЧИЙ ВІСНИК

Збірник наукових праць

ВИПУСК 10

ЧЕРКАСИ 2010

Мовознавчий вісник: Зб. наук. пр. / МОН України.
Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького;
Відп. ред. Г. І. Мартинова. – Черкаси, 2010. – Вип. 10. – 334 с.

У збірнику наукових праць розглянуто актуальні проблеми теорії мови, номінації, лексичної семантики, фразеології, діалектології, історії мови, словотвірної та граматичної системи мови, лінгвістики тексту та концептуального аналізу одиниць мови, лінгвокультурології, етнолінгвістики, лінгвосеміотики та лінгвостилістики.
Для викладачів, аспірантів і науково обдарованої молоді.

СКЛАД РЕДАКЦІЙНОЇ КОМІСІЇ:
Г. І. Мартинова, доктор філологічних наук, професор (відповідальний редактор);
П. Ю. Гриценко, доктор філологічних наук, професор;
В. П. Мусієнко, доктор філологічних наук, професор;
С. А. Жаботинська, доктор філологічних наук, професор;
О. Л. Бессонова, доктор філологічних наук, професор;
В. П. Олексенко, доктор філологічних наук, професор;
О. О. Селіванова, доктор філологічних наук, професор;
М. І. Степаненко, доктор філологічних наук, професор;
Л. О. Пашіс, кандидат філологічних наук, доцент;
З. М. Денисенко, кандидат філологічних наук, доцент;
М. І. Калько, доктор філологічних наук, професор;
В. В. Калько, кандидат філологічних наук, доцент;
Л. І. Лонська, кандидат філологічних наук, доцент;
Л. В. Шитик, кандидат філологічних наук, доцент.

Відповідальний секретар – Т. В. Щербина, кандидат філологічних наук, доцент.

ВІДПОВІДАЛЬНІ ЗА ВИПУСК:
З. М. Денисенко, кандидат філологічних наук, доцент;
Г. А. Ярмоленко, кандидат філологічних наук, старший викладач.

РЕЦЕНЗЕНТИ:
М. С. Скаб, доктор філологічних наук, професор;
В. М. Ожоган, доктор філологічних наук, професор.

Адреса редакційної колегії:
18000, м. Черкаси, бульвар Шевченка, 81, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, ННІ української філології та соціальних комунікацій.

Видання затверджено ВАКом України як фахове з філологічних наук (рішення президії ВАК України від 14.06. 2007 р., постанова 1-05/ 6).

Рекомендовано до друку вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 5 від 02 березня 2010 року).

Засновник
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького Свідоцтво про державну реєстрацію друкованих засобів масової інформації КВ № 12092-96ЗР від 14.12.2006.

ЗМІСТ

ФОНЕТИКА. ФУНКЦІОНАЛЬНА СЕМАНТИКА ЛЕКСИЧНИХ І ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

Ірина Савченко
Проблема класифікації приголосних звуків в українській мові …… 7
Олександр Рудківський
Вияв диференційних ознак німецької приголосної фонеми /r/ у спонтанному мовленні ……. 12
Оксана Кудря
Слова із вторинною колірною номінацією та конструкції-кольорохарактеристики в сучасній українській мові (гендерний аспект) ……... 16
Алла Таран
Прикметники-неосемантизми та їхня роль у поповненні сучасного українського лексикону ……... 21
Ніна Пашковська
Лексична синоніміка в ідіостилі Є. Гуцала ……... 26
Ірина Буяр
Інвентаризація лексико-семантичної групи іменників оцінки в англійській мові …… 29
Альбіна Ковтун
Мотивованість внутрішньої форми українських фразеологізмів із релігійними компонентами …… 35
Жанна Краснобаєва-Чорна, Валерія Лобасова
Фразеосемантичне поле «емоції людини» в сучасній українській мові: база даних …… 39
Роман Міняйло
Іхтіонімні фразеологізми як носій-складник ментальності українців …… 44
Оксана Мартинів
Інтеграційно-порівняльна мотивація фразеологізмів німецької мови з компонентом на позначення звучання ……... 47

ОНОМАСТИКА

Галина Бачинська, Олександр Пеляк
Особливості сучасного іменника м. Козови Тернопільської області …….. 51
Наталія Лісняк
Мікротопоніми Лемківщини, основи яких указують на спосіб освоєння земельних ділянок ……. 54
Наталія Сокіл
Вербалізатори кольору в мікротопонімах Бойківщини …… 56
Інна Довбня
Сучасні онімні маркери французькомовного, англійськомовного й українськомовного простору як наслідок мовно-культурного розвитку …….. 58
Тамара Можарова
Роль онімів у побудові художнього хронотопу …….. 63
Ірина Герасименко
Російські топоніми, структура яких пов'язана з основами назв-колоративів …… 66
Зоя Денисенко, Тетяна Гаврилова
Мікротопоніми в говірці села Великі КанівціЧорнобаївського р-ну Черкаської обл. (фрагмент «Словника мікротопонімії Черкащини») …… 73
Любов Білінська
Слов'янські імена відапелятивного походження в мікротопонімії Покуття …….. 78
Вирста Наталія
Прізвища Покуття, омонімні з чоловічими християнськими іменами …….. 83

ДІАЛЕКТОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ МОВИ

Ганна Мартинова
Твердість / м'якість піднебінних у середньонаддніпрянських говірках у проекції на їхню генезу …….….. 87

Тетяна Тищенко
Номінація риб у говірках Східного Поділля …….….. 94

Тетяна Щербина
Складні й складені назви в говірках середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя ……...101

Наталія Дяченко
Звукові комплекси *голов'ня* і *голо'вешка* в українських діалектах: визначення меж лексем ……..…. 106

Ганна Березовська
Лексико-семантична група назв шийних прикрас у східноподільських говірках …….… 109

Дмитро Одинченко
Виявлення етнокультурного компонента внутрішньої форми фразеологічних одиниць фразеосемантичної групи «*сватання*» …….….. 114

Сергій Яценко
З історії назв хмільних напоїв …….… 118

Анастасія Сібрук
Лексеми *бисеръ* і *жемчоугъ* у пам'ятках XI–XIV ст. …….….. 122

Василь Вакуленко
Еволюція семантики слова-імені концепту *дуб* …….… 126

Олена Кумеда
Джерела варіантності в мові першодруків творів П. Куліша …….….. 131

Тетяна Новікова
Церковнослов'янізми в «Словнику української мови» …….….. 136

АНАЛІТИЧНІ ОГЛЯДИ

Олена Синчак
Мова в дії: лінгвориторичний підхід до аналізу дискурсу …….. 141

Юлія Кравченко
Синтаксичні концепти та їхня реалізація в умовах дискурсу …….… 146

Зореслава Дубинець
Ознаки евфемістичних найменувань …….… 149

Ірина Генералюк
Вплив метафори на процеси декодування інформації: обґрунтування експерименту ……..… 152

Вікторія Заніздра
Явище інтертекстуальності в науковому мовленні …….…. 157

ЛІНГВІСТИКА ТЕКСТУ

Надежда Иванова
Вставки как манифестация языковой личности ……... 160

Луиза Петрова
Семантическая модуляция в денотативном пространстве художественного текста ……... 164

Ольга Петришина
Структурно-експресивна специфіка синтаксичних конструкцій у церковних проповідях (на матеріалі проповідницької спадщини Йосифа Сліпого) …….…… 168

Лілія Калужська
Оцінність у текстах політичного дискурсу: перекладознавчий аспект ……..… 173

Оксана Назаренко
Національно-прецедентні феномени українського когнітивного простору в дискурсі мас-медіа ……... 176

Роман Пикалюк
Механізм зворотного зв'язку у формуванні модальних комплексів художнього твору (на матеріалі художньої прози І. Багряного) …… 180

КОМУНІКАТИВНА ЛІНГВІСТИКА

Леся Овсієнко
Функціонально-прагматична сутність оцінки як категорії дискурсу та основні підходи щодо її вивчення …… 184

Вікторія Котенко
Діапазон мовних засобів вираження семантики кумулятивності в українській мові …… 187

Наталія Магас
Семантика перформативних висловлювань із ментальними предикатами …… 191

Оксана Проценко
Імпліцитне вираження емоційного змісту в парентальному дискурсі …… 195

Мар'яна Бурак
Прагматичні особливості рекламного повідомлення як різновиду мовної комунікації …… 198

Анжелика Лагутина
Сигналы речевой системности научно-технического подстиля в английском, русском и украинском языках …… 201

Марина Плоткіна
Функціональний аспект складних речень із компонентом, вираженим прямою мовою (на матеріалі речень романів Дж. Остін) …… 206

ГРАМАТИКА

Валентина Мусиенко, Людмила Кулешова
Модификаторы текстовой модальности истинности …… 211

Микола Калько
Категорія аспектуальності як польова структура …… 217

Людмила Островська
Функціонування атрибутивної конструкції в простому поширеному реченні …… 221

Ігор Погрібний
Лексикалізація речовинних іменників (сингулятивів) у формі множини …… 225

Наталія Руденко
Предикати з конкретним та узагальненим значенням дії …… 229

Алла Павлова
Субстанціальна адресатна синтаксема …… 231

Оксана Годз
Структурно-семантичні типи двоскладних прислівникових речень з інфінітивним підметом …… 235

Тетяна Юрчишин
Репрезентація узагальненого змісту в структурі складного речення …… 240

Ірина Тимофєєва
Оцінні значення конструкцій із предикатами фізичного стану …… 244

Тетяна Левакіна
Прийменники власне-соціативного значення як центральна мікрогрупа прийменників соціативності в українській мові …… 248

Алла Романченко
Проблеми структурування ФСП компаративності …… 252

ПРОБЛЕМИ НОМІНАЦІЇ

Мирослава Баган
Заперечні номінації в україномовній інтерпретації світу …… 258

Леся Строченко
Мотиваційний аспект лексико-семантичного поля «коштовне каміння» в англійській мові …….262

Ірина Секрет, Олена Сарма
Семантичні та словотворчі аспекти американського студентського сленгу освітньої концептосфери …… 265

Галина Ярмоленко
Віддієслівні іменники з локативним значенням: когнітивно-ономасіологічний аспект ……. 269

Наталья Замощина-Шериф
Мотивирующие основы производных nomina loci в турецком и французском языках …….. 272

Іванна Мислива-Бунько
Складні слова в газетно-публіцистичному контексті ……. 277

ТЕРМІНОЛОГІЯ

Наталія Корнодудова
Походження, склад і функціонування морської термінології в українській літературній мові ……... 280

Наталія Гудима
Лінгвістичний аспект термінів «іншомовне слово» й «запозичення» в зарубіжному та українському мовознавстві …….. 284

Марина Гонтар
Структурні особливості термінів-словосполучень української терміносистеми журналістики …… 288

Майя Дзюба
Афіксальні епонімічні найменування в українській науковій термінології …….…... 292

КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АНАЛІЗ МОВИ

Жанетта Дягілєва
Вербалізація концепту «дружба» у фразеологічних одиницях німецької мови …….…... 296

Олена Донцова
Концепт «дружба» в українській фраземіці: лінгвокогнітивний та структурний аспекти ……... 300

Анна Огар
Лінгвалізація концепту *небо* в українському поетичному дискурсі другої половини XX століття …… 304

Галина Вишневська
Особливості об’єктивації концепту «мавка» у поетичній драмі Олександра Олеся „Ніч на полонині” ……..... 307

Наталія Дегтярьова
Семантика нормативності як характеристика концепту *культура* (на матеріалі українського, польського та англійського мас-медійного дискурсу) ……..…. 311

СОЦІОЛІНГВІСТИКА. ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЯ. ЕТНОЛІНГВІСТИКА

Лариса Корновенко
Епістолярна спадщина М. Максимовича: психо- та соціолінгвістичні аспекти вивчення …… 316

Родигіна Валерія Юріївна
Збереження мовно-етнічної ідентичності в умовах еміграції (на матеріалі мемуаристики Докії Гуменної) …….. 321

Наталія Біленька
Поріг: регламентація поведінки на межі «свого» і «чужого» світу …….. 324

ФОНЕТИКА. ФУНКЦІОНАЛЬНА СЕМАНТИКА ЛЕКСИЧНИХ І ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

Ірина Савченко

ПРОБЛЕМА КЛАСИФІКАЦІЇ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті висвітлено проблему типології приголосних звуків в українській лінгвістиці, представлено погляди вчених на виділення класифікаційних ознак і консонантних груп.

Ключові слова: класифікація приголосних звуків, класифікаційна ознака, типи (групи) приголосних звуків.

Типологізація консонантних звуків, тобто з'ясування специфіки кожного з них, поєднання їх у групи за певними ознаками – проблема складна й актуальна. У мовознавстві були спроби класифікувати приголосні звуки окремо за артикуляційними й окремо за акустичними ознаками [3, с. 19–42]. Так, Ю. О. Карпенко вважає, що основою артикуляційного групування приголосних звуків (і фонем) є спосіб творення і місце творення, а дзвінкість – глухість і твердість – м'якість являють собою додаткові класифікаційні ознаки цієї категорії мовних одиниць. Проте є також, на думку лінгвіста, артикуляційні властивості, які не протиставляють окремих звуків (і фонем), а породжують різновиди, варіації звуків. Це подовження, веляризація, лабіалізація тощо.

Акустична характеристика звуків, зазначає вчений, є істотнішою за характеристику артикуляційну, оскільки для мовлення важливіше не те, як звуки вимовляють, а те, як їх чують, сприймають. Акустична класифікація основних звукових типів охоплює такі ознаки: вокальність – невокальність, консонантність – неконсонантність, компактність – дифузність, низька тональність – висока тональність, бемольність – небемольність, дієзність – недієзність, переривчастість – непереривчастість, різкість – нерізкість, дзвінкість – глухість, назальність – неназальність [3, с. 40].

Більшість українських фонетистів (М. А. Жовтобрюх, П. П. Коструба, Л. І. Прокопова, Н. І. Тоцька) не розмежовує артикуляційних та акустичних ознак, диференціюючи приголосні звуки [2; 7; 8; 9]. Творення і вимова звуків – різноаспектні мовленнєві процеси (дії), проте вони тісно між собою взаємодіють: дуже часто акустичні властивості (наприклад, свист при вимові свистячих) важко пояснити, обминаючи артикуляційні характеристики (наприклад, при вимові **[з]** повітря проходить крізь щілину, ударяється об верхні різці й створює різкий шум, що нагадує свист).

Мета нашої статті – проаналізувати наявні в українському мовознавстві типології приголосних звуків і представити власне бачення консонантних групувань і класифікаційних ознак.

За участю (співвідношенням) голосу й шуму (або за роботою голосових зв'язок) приголосні традиційно поділяють на сонорні й шумні. Сонорними (від. лат. **sonore** – звуковий), або сонантами, називають ті приголосні, при вимові яких голос (тон) переважає над шумом, наприклад: **[м]**, **[м']**, **[в]**, **[в']**, **[й]**, **[л]**, **[л']**, **[н]**, **[н']**, **[р]**, **[р']**. Результати експериментальних досліджень засвідчують, що при творенні сонатів мовленнєві органи хоча й зближуються так само, як і при артикуляції шумних приголосних, проте щілина при цьому утворюється досить широка, і повітряний струмінь, проходячи крізь неї, не дає такого сильного шуму, який є при вимові шумних консонантів [8, с. 68].

Шумними прийнято вважати приголосні, що складаються з голосового тону (або голосу) й шуму з перевагою шуму або лише шуму, чітко локалізованого, як-от: **[б]**, **[б']**, **[п]**, **[п']**, **[ф]**, **[ф']**, **[д]**, **[д']**, **[т]**, **[т']**, **[з]**, **[з']**, **[с]**, **[с']**, **[ж]**, **[ж']**, **[ш]**, **[ш']**, **[ʋ]**, **[ʋ']**, **[ц]**, **[ц']**, **[ч]**, **[ч']**, **[ʊ]**, **[ʊ']**, **[ґ]**, **[ґ']**, **[к]**, **[к']**, **[х]**, **[х']**, **[г]**, **[г']** та подовжені консонанти.

За традицією, українські фонетисти в складі шумних приголосних розрізняють дзвінкі і глухі консонанти, не називаючи при цьому класифікаційної ознаки. На наш погляд, поділ шумних на дзвінкі і глухі доцільно диференціювати за участю голосу в них (це друга типологічна ознака приголосних).

Н. І. Тоцька дає дзвінким і глухим приголосним звукам таку артикуляційну характеристику. Коли повітряний струмінь, утворивши голосовий тон, проходить у ротовій порожнині через щілину або долає зімкнення, виникають дзвінкі приголосні. Коли ж повітря вільно проходить у надгортанні порожнини через достатньо розкриту голосову щілину й потім натрапляє в порожнині рота або

глотки на вузьку щілину чи повне зіткнення, виникає потреба в більшому напорі струменя, що інтенсифікує шуми, – так виникають глухі приголосні [8, с. 68].

В українській мові дзвінкі і глухі приголосні утворюють пари: **[д] – [т]**, **[д'] – [т']**, **[з] – [с]**, **[з'] – [с']**, **[ѵ] – [ц]**, **[ѵ'] – [ц']**, **[ж] – [ш]**, **[жЗ] – [шЗ]**, **[ґ] – [к]**, **[б] – [п]**, **[бЗ] – [пЗ]**, **[ʊ] – [ч]**, **[ʊЗ] – [чЗ]** [7, с. 134]. Дехто з учених (М. А. Жовтобрюх, Н. І. Тоцька) визначає одинадцять корелятивних пар приголосних звуків за дзвінкістю – глухістю: **[д] – [т]**, **[д'] – [т']**, **[з] – [с]**, **[з'] – [с']**, **[ѵ] – [ц]**, **[ѵ'] – [ц']**, **[ж] – [ш]**, **[ʊ] – [ч]**, **[г] – [х]**, **[ґ] – [к]**, **[б] – [п]** [2, с. 108; 8, с. 92]. Ю. О. Карпенко обмежує консонантну кореляцію за участю голосу сімома парами: **[з] – [с]**, **[ж] – [ш]**, **[ѵ] – [ц]**, **[ʊ] – [ч]**, **[б] – [п]**, **[д] – [т]**, **[ґ] – [к]**. Як стверджує вчений, глухі **[ф]** і **[х],** дзвінкий **[г]** не мають співвідносних пар. У звука **[ф]**, наприклад, відсутній парний дзвінкий, оскільки він запозичений в український консонантизм з інших мов. Існування пари **[г] – [х]** в окремих лігвістичних дослідженнях пояснюють тим, що така артикуляційна пара існувала на ранніх етапах розвитку української мови, коли обидва звуки були задньоязиковими. Ця пара розпалася, оскільки **[г]** змінив своє місце творення: із задньоязикового став глотковим [3, с. 27].

Як ми вважаємо, консонантна звукова кореляція за дзвінкістю – глухістю значно багатша, через те що за цією ознакою співвідносяться і тверді, і м'які, і напівпом'якшені приголосні, як-от: **[б] – [п]**, **[бЗ] – [пЗ]**, **[д] – [т]**, **[д'] – [т']**, **[з] – [з']**, **[с] – [с']**, **[ѵ] – [ц]**, **[ѵ'] – [ц']**, **[ж] – [ш]**, **[жЗ] – [шЗ]**, **[ʊ] – [ч]**, **[ʊЗ] – [чЗ]**, **[г] – [х]**, **[гЗ] – [хЗ]**, **[ґ] – [к]**, **[ґЗ] – [кЗ]** (шістнадцять пар). Усі зазначені нами пари є корелятивними, тобто співвідносними за однією ознакою (за участю голосу); пари **[г] – [х]**, **[гЗ] – [хЗ]** – диз'юнктивні (від лат. **disjunctio** – роз'єдную, розрізняю), тому що мають відмінності не лише за дзвінкістю – глухістю, але й за місцем творення: **[г]** – глотковий, **[к]** – задньоязиковий.

Основою класифікації приголосних звуків за місцем творення є місце локалізації перешкоди, яку долає повітряний струмінь. При утворенні фокуса артикуляції консонанти відчутно дію активних і пасивних органів мовлення, тому місце творення звуків визначають, як правило, і за активним органом мовлення, і за пасивним.

За участю активних мовленнєвих органів більшість учених (М. А. Жовтобрюх, Ю. О. Карпенко, Л. І. Прокопова, Н. І. Тоцька) приголосні звуки поділяють передусім на губні, язикові і глоткові [2, с. 108–109; 3, с. 6–27; 7, с. 131–132; 8, с. 40].

При творенні губних (лабіалізованих) консонантів струмінь видихуваного повітря долає перешкоду між нижньою і верхньою губою чи між нижньою губою і верхніми зубами (**[б]**, **[п]**, **[в]**, **[м]**, **[ф]**).

При артикуляції язикових приголосних активним мовленнєвим органом є язик. Відповідно до того, яка частина спинки язика бере участь у творенні перешкоди, язикові консонанти диференціюють на передньоязикові, середньоязикові та задньоязикові.

Передньоязикові приголосні утворюються підніманням передньої частини спинки язика до верхніх зубів чи до передньої частини твердого піднебіння. Н. І. Тоцька виокремлює такі передньоязикові приголосні: **[д]**, **[д']**, **[т],** **[т']**, **[з]**, **[з']**, **[с]**, **[с']**, **[ѵ]**, **[ѵ']**, **[ц]**, **[ц'],** **[ж]**, **[ш]**, **[ʊ],** **[ч]**, **[л],** **[л']**, **[р],** **[р']**, **[н]**, **[н']** [8, 90].

Коли з пасивним органом мовлення зближується або змикається тільки кінчик язика, утворюються апікальні (від лат. **apex** – кінець) звуки, а коли передня спинка без кінчика, – утворюються дорсальні (від лат. **dorsum**, **dorsalis** – спина, спинка) звуки. В українській мові всі приголосні, за винятком **[л]**, **[л']**, **[р]**, **[р']**, дорсальні [8, с. 69].

При вимові середньоязикових консонантів середня частина спинки язика наближена до серединьої частини твердого піднебіння. Українські фонетисти Л. І. Прокопова, Н. І. Тоцька, Ю. О. Карпенко середньоязиковим уважають приголосний **[й]** [7, с. 132; 8, с. 69; 3, с. 27]. Іншої думки дотримується М. А. Жовтобрюх, який, окрім **[й]**, до середньоязикових консонантів зараховує м'які **[д']**, **[т']**, **[л']**, **[н']**: і-подібна артикуляція їх така ж висока, як і при вимові [**й**] [2, с. 109–110].

Задньоязиковими приголосними вчені-фонетисти одностайно вважають **[г]**, **[к]**, **[х],** **[ґ']**, **[к']**, **[х']**. Активним мовленнєвим органом при творенні їх є задня спинка язика, що зближується з м'яким піднебінням або змикається з ним.

Глотковий, або фарингальний (від лат. **pharynx** – глотка), приголосний **[г]** утворюється в порожнині глотки. При творенні **[г]** відбувається деяке звуження глотки завдяки рухові кореня язика назад і зближенню його з її задньою стінкою, а також унаслідок скорочування м'язів задньої стінки глотки.

За участю пасивних органів мовлення класифікують лише окремі групи консонантів. Так, губні приголосні поділяють на дві підгрупи: губно-губні та губно-зубні. Нижня губа, як більш рухома,

може підійматися вгору і зближуватися з верхньою губою або верхніми зубами. При зближенні нижньої губи з верхньою виникають губно-губні: **[б]**, **[п]**, **[в]**, **[м]**, **[б’]**, **[п’]**, **[в’]**, **[м’]**. При зближенні нижньої губи з верхніми зубами утворюються губно-зубні **[ф]**, **[ф’]** [9, с. 40], а в певних позиціях і **[в]** та **[в’]** [7, с. 132].

Передньоязикові за цією ознакою також поділяють на дві підгрупи: зубні (передня спинка язика і його кінчик утворюють зімкнення або щілину з верхніми різцями); піднебінно-зубні, або альвеолярні (артикуляція їх передбачає зближення переднього краю язика з альвеолами верхніх зубів). М. А. Жовтобрюх і Ю. О. Карпенко зубними вважають **[з]**, **[с]**, **[ѵ]**, **[ц]**, **[д]**, **[т]**, **[н]**; піднебінно-зубними – **[ж]**, **[ч]**, **[ш]**, **[ʊ]**, **[р]**, **[л]** [2, с. 109; 3, с. 27].

Н. І. Тоцька зубні й піднебінно-зубні розподіляє по-іншому: зубні – **[д], [д'], [т], [т'], [з], [з'], [с], [с'], [ц], [ц'], [ѵ], [ѵ'], [л], [л'], [н], [н']**; піднебінно-зубні – **[ж], [ч], [ш], [ʊ], [р], [р']** [9, с. 49].

На нашу думку, класифікація приголосних за місцем творення (за активним і пасивним органами мовлення), запропонована Н. І. Тоцькою, є найбільш досконалою і послідовною, чітко структурованою.

Типологія приголосних за способом творення шуму враховує характер перепони, що утворюється між активними й пасивними органами мовлення.

Л. І. Прокопова за способом творення шуму всі консонанти поділяє на зімкнені, шілинні і дрижачі [7, с. 132–133]. На її погляд, при вимові зімкнених (**[б]**, **[п]**, **[д]**, **[т]**, **[ґ]**, **[к]**, **[м]**, **[н]**, **[б’]**, **[п’]**, **[д']**, **[т']**, **[к’]**, **[м’]**, **[н']**) простежується вибуховий характер артикуляції приголосних. Якщо активний орган мовлення під час вимови консонантного звука утворює повне зімкнення, то прохід для видихуваного струменя повітря закривається. Струмінь повітря, поступово нагромадившись після деякої паузи, проривається крізь зімкнення й вибухає. А тому зімкнені, утворені таким способом, називають вибуховими. В українській мові до них належать: **[б]**, **[п]**, **[д]**, **[т]**, **[ґ]**, **[к]**, **[б’]**, **[п’]**, **[д']**, **[т']**, **[ґ’]**, **[к’]**. При творенні зімкнених **[м]** і **[н]**, на її думку, струмінь видихуваного повітря не проривається, а спрямовується в порожнину носа.

В окрему групу серед зімкнених приголосних Л. І. Прокопова виділяє африкати, або зімкнено-щілинні консонанти. При їх творенні зімкнення, утворюване активним органом мовлення, не різко проривається струменем видихуваного повітря, а поступово видозмінюється в щілину, отже, й приголосний не закінчується вибухом. Йдеться про такі консонанти: **[ѵ]**, **[ц]**, **[ʊ]**, **[ч]**, **[ѵ']**, **[ц']**, **[ʊ’]**, **[ч’]**.

При творенні щілинних, або фрикативних (від латинського **fricare** – терти), приголосних у якій-небудь частині мовленнєвого апарату може виникати щілина, тоді повітря проходить крізь неї з більшим або меншим шумом від тертя. Це такі консонанти: **[в]**, **[ф]**, **[з]**, **[с]**, **[ж]**, **[ш]**, **[г]**, **[х]**, **[й]**, **[л]**, **[в’]**, **[ф’]**, **[з']**, **[с']**, **[ж’]**, **[ш’]**, **[г’]**, **[х’]**, **[л']**.

Дрижачі консонанти, або вібранти (від латинського **vibrare**, **vibrans** – дрижати, дрижачий), виникають унаслідок переривання повітряного струменя, що спричинює низку послідовних ритмічних вибухів, які своєю силою незрівнянно слабші, ніж при творенні зімкнених приголосних (**[р]**, **[р']**).

Н. І. Тоцька вважає, що сонорні приголосні за способом творення можуть бути зімкнені носові (**[м]**, **[н]**, **[н']**), щілинні (**[в]**, **[й]**, **[л]**, **[л']**) і дрижачі (**[р]**, **[р']**). Серед шумних за цією класифікаційною ознакою дослідниця розрізняє зімкнені чисті (або вибухові, проривні, зімкнено-проривні **[б]**, **[п]**, **[ґ]**, **[к]**, **[д]**, **[т]**, **[д']**, **[т']**), африкати (**[ѵ]**, **[ѵ']**, **[ц]**, **[ц']**, **[ʊ]**, **[ч]**) та щілинні (**[з]**, **[з']**, **[с]**, **[с']**, **[г]**, **[х]**, **[ж]**, **[ш]**, **[ф]**) [8, с. 70–71].

Цікаво також зазначити, що, описуючи схеми рентгенограм і палатограм вимови щілинних звуків **[л]**, **[л']**, Н. І. Тоцька вказує на елементи вибуховості при вимові: кінчик язика, упираючись у передні зуби й ділянку піднебіння над ними, утворює перепону приблизно в тому місці, що й зімкнені **[д]**, **[т]**. Щілинний характер артикуляції **[л]**, **[л']** засвідчують результати експериментальних досліджень: „…задня частинка язика трохи піднята до піднебіння; краї язика з одного боку або з двох боків опущені й утворюють щілини для виходу повітряного струменя” [8, с. 87]. Ця артикуляційна особливість, очевидно, й спричинила різнобій при визначенні типологічного статусу **[л]**, **[л']** за способом творення шуму.

Оскільки під час артикуляції **[л]**, **[л']** повного зімкнення немає, а утворюється прохід, через який рухається повітря, коли обидва боки язика опускаються, то ці сонорні консонанти Ю. О. Карпенко і Н. І. Тоцька вважають щілинними боковими, або латеральними (від латинського **latus** – бік) [3, с. 25; 8, с. 71]. Деякі мовознавці (М. А. Жовтобрюх, Р. І. Аванесов) зробили спробу виокремити їх, разом з іншими сонорними приголосними (**[м]**, **[н]**, **[н']**, **[р]**, **[р']**), в окрему групу за способом творення шуму – зімкнено-прохідні консонанти [2, с. 110–111; 1, с. 141].

Так, наприклад, М. А. Жовтобрюх за способом творення приголосні української мови поділяє на проривні, або зімкнені (**[б]**, **[п]**, **[д]**, **[т]**, **[ґ]**, **[к]**, **[д']**, **[т']**); фрикативні, або щілинні (**[в]**, **[ф]**, **[г]**, **[х]**, **[ж]**, **[ш]**, **[з]**, **[с]**, **[з']**, **[с']**, **[й]**); зімкнено-прохідні (**[м]**, **[н]**, **[н']**, **[л]**, **[л']**, **[р]**, **[р']**) та африкати, або зімкнено-щілинні (**[ѵ]**, **[ѵ']**, **[ʊ]**, **[ч]**, **[ц]**, **[ц']**) [2, с. 110–111].

Спірним довгий час залишався статус приголосних **[р]**, **[р']**: їх кваліфікували як різновид зімкнених консонантів звуків [3, с. 25; 9, с. 41], зараховували до зімкнено-прохідних [2, с. 111]; виділяли в окрему самостійну групу дрижачих чи африкатів [7, с. 133].

Ураховуючи результати експериментальних досліджень відомих українських фонетистів та проаналізувавши наявні в мовознавстві типології консонантної системи звуків за способом творення шуму, пропонуємо виділяти чотири групи приголосних: 1) зімкнені (проривні): **[б]**, **[п]**, **[д]**, **[т]**, **[д']**, **[т']**, **[ґ]**, **[к]**, **[ґ']**, **[к']**, **[м]**, **[н]**, **[н']**, **[л]**, **[л']**; 2) щілинні (фрикативні): **[з]**, **[з']**, **[с]**, **[с']**, **[ж]**, **[ш]**, **[г]**, **[х]**, **[г']**, **[х']**, **[й]**, **[в]**, **[ф]**; 3) африкати (зімкнено-проривні): **[ѵ]**, **[ѵ']**, **[ц]**, **[ц']**, **[ʊ]**, **[ч]**; 4) дрижачі (вібранти): **[р]**, **[р']**. При цьому зауважимо, що звуки **[м]**, **[н]**, **[н']**, **[л]**, **[л']** вважаємо зімкненими через наявність елементу зімкнення при творенні їх, а звуки **[р]**, **[р']** зараховуємо до окремої групи дрижачих консонантів.

Носові консонанти представлено в усіх лінгвістичних розвідках, але не в опозиційних типах носових – неносових, а як різновид зімкнено-прохідних приголосних звуків (М. А. Жовтобрюх) чи щілинних (Ю. О. Карпенко). При вимові **[м]** і **[н]** артикуляційними органами одночасно утворюються зімкнення і прохід. Так, приголосний **[м]** вимовляється при зімкненні губ, а **[н]** – при зімкненні кінчика язика з внутрішньою поверхнею верхніх зубів, прохід же для струменя видихуваного повітря утворюється опусканням язичка; при цьому струмінь видихуваного повітря спрямовується в порожнину носа [2, с. 111].

Класифікаційну ознаку за участю носового резонатора виділяє в українській фонетиці Н. І. Тоцька і називає дві диференційні групи: 1) зімкнені носові **[м]**, **[н]**, **[н']** і 2) зімкнені неносові **[б]**, **[д]**, **[д']** тощо [8, с. 92].

Л. І. Прокопова також диференціює зімкнені консонанти за положенням м'якого піднебіння, тобто за відсутністю чи наявністю носового резонатора, на носові **[м]**, **[н]**, **[м']**, **[н']** і чисті, але з іншим звуковим наповненням цього типу: **[б]**, **[п]**, **[д]**, **[т]**, **[ґ]**, **[к]**, **[б']**, **[п']**, **[д']**, **[т']**, **[ґ']**, **[к']** [7, с. 133].

На наш погляд, доречним є виділення класифікаційної ознаки за участю носового резонатора і слушним є поділ усіх консонантних звуків, а не окремої групи за способом творення їх, на носові (**[м]**, **[н]**, **[м']**, **[н']**) і неносові, або чисті (решта приголосних).

Приголосні розрізняють також за наявністю або відсутністю палаталізації (або за твердістю і м'якістю). Акустична різниця між твердими і м'якими приголосними, на думку Н. І. Тоцької, полягає у висоті власного тону: тверді приголосні мають нижчий власний тон, а м'які – вищий. Висота власного тону залежить від величини резонатора: великий резонатор дає низький власний тон. Зміни резонатора є наслідком певних рухів спинки язика. Палаталізація звуків, або м'якшення (від лат. **palatum** – тверде піднебіння), виникає внаслідок додаткового підняття середньої спинки язика в напрямку до твердого піднебіння, якою може ускладнюватися основна артикуляція приголосних. Ця додаткова артикуляція наближається до артикуляції голосного **[і]**. Коли до основної артикуляції приголосних приєднується додаткова і-подібна артикуляція, то об'єм ротового резонатора помітно зменшується, – отже, власний тон приголосного підвищується [9, с. 71].

Залежно від того, бере участь в артикуляції середня спинка язика чи ні, приголосні поділяють на тверді і м'які. Тверді приголосні **[б]**, **[п]**, **[г]**, **[х]**, **[ґ]**, **[к]**, **[д]**, **[т]**, **[ж]**, **[ш]**, **[ʊ]**, **[ч]**, **[з]**, **[с]**, **[ѵ]**, **[ц]**, **[ф]**, **[в]**, **[л]**, **[р]**, **[н]**, **[м]** вимовляються без наближення середньої спинки язика до твердого піднебіння; їхню артикуляцію вважають основною.

М'які приголосні за ступенем вияву м'якості, у свою чергу, поділяють на три типи: 1) власне м'який приголосний **[й]**, при вимові якого середня спинка язика торкається твердого піднебіння; у зв'язку з цим і-подібна артикуляція є не додатковою, а основною, органічно властивою цьому приголосному; 2) пом'якшені, або палаталізовані (**[т']**, **[н']**, **[с']**, **[ц']** тощо), при утворенні яких і-подібна артикуляція є не основою, а додатковою; 3) напівпом'якшені, або напівпалаталізовані (**[в']**, **[м']**, **[ж']**, **[х']** тощо), при вимові яких додаткова і-подібна артикуляція ослаблена [9, с. 42].

Автори двотомного академічного видання „Орфоепічний словник" м'які консонанти диференціюють по-іншому: м'які (**[д']**, **[т']**, **[н']**, **[л']**), пом'якшені (**[з']**, **[с']**, **[ѵ']**, **[ц']**) та напівпом'якшені (**[р']**, **[ш']**, **[ж']**, **[ч']**, **[ʊ']**, **[б']**, **[п']**, **[в']**, **[ф']**, **[м']**, **[к']**, **[г']**, **[ґ']**, **[х']**) – і при цьому

зазначають, що між м'якими і пом'якшеними на слух дуже мала відмінність, тому автоматизована система в орфоепічному словнику їх не розрізняє [6, с. 9].

Л. І. Прокопова вважає, що чітко визначити градацію палаталізації приголосних залежно від позиційних умов неможливо: приголосний може бути або лише м'яким, або напівпом'якшеним, або твердим. У цій градації м'якими є такі групи приголосних звуків: а) передньоязикові зубні **[д']**, **[т']**, **[н']**, **[л']**; б) передньоязикові африкати **[ѵ']**, **[ц']**; в) передньоязикові щілинні **[з']**, **[с']**. Інші консонантні групи, представлені дослідницею, об'єднують напівм'які приголосні: г) губні **[б']**, **[п']**, **[в']**, **[ф']**, **[м']**; ґ) задньоязикові **[к']**, **[х']** і глотковий **[г']**; д) шиплячі **[ж']**, **[ш']**, **[ч']**, **[ʊ']**; е) дрижачий **[р']** [7, с. 132].

Наведені міркування наводять на думку про доцільність розмежування приголосних звуків за наявністю або відсутністю палаталізації на тверді, м'які і напівпом'якшені консонанти.

Тверді і м'які приголосні утворюють дев'ять корелятивних пар: **[д] – [д']**, **[т] – [т']**, **[з] – [з']**, **[с] – [с']**, **[ѵ] – [ѵ']**, **[ц] – [ц']**, **[н] – [н']**, **[л] – [л']**, **[р] – [р']**. М'який приголосний **[й]** не має твердого відповідника. Напівм'якими вважаємо консонантні звуки **[б']**, **[п']**, **[в']**, **[ф']**, **[м']**, **[г']**, **[ґ']**, **[к']**, **[х']**, **[ж']**, **[ш']**, **[ч']**, **[ʊ']**, що є комбінаторним варіантом завжди твердих фонем – губних |**б**|, |**п**|, |**в**|, |**ф**|, глоткової |**г**|, задньоязикових |**ґ**|, |**к**|, |**х**| та |**ж**|, |**ш**|, |**ч**|, |**ʊ**| у результаті акомодації.

В українській мові губні та шиплячі стверділи в більшості позицій (колись шиплячі були м'якими і не мали твердих відповідників). Проривний задньоязиковий **[ґ]**, як правило, є твердим, про що свідчать слова із цим звуком, наведені в орфографічних словниках. В українській мові існує, однак, слово *леґінь* з напівпом'якшеним **[ґ']** [3, с. 31].

У мовленні носіїв сучасної української мови приголосні звуки мають відмінності у тривалості їхнього звучання, хоча ця ознака для українців не є визначальною. Експериментально доведено, що подовжені приголосні вимовляються трохи довше, ніж приголосні звичайної тривалості (термін „короткі приголосні", який використовує Л. І. Прокопова, на наш погляд, для системи українського консонантизму не зовсім доречний). Зважаючи на цю особливість, пропонуємо всі приголосні розподіляти на два типи ще за однією ознакою – за тривалістю звучання: 1) приголосні звичайної довготи **[д]**, **[з]**, **[с]** тощо і 2) подовжені приголосні типу **[д:]**, **[з:]**, **[с:]** і т. д. Принагідно зауважимо, що властивість подовження – неподовження притаманна твердим, м'яким і пом'якшеним консонантам (*[жар]*, *[ж'і/нка]*, *[зб'і/ж':а]* і *[тин]*, *[т'ін']*, *[бут':а/]*).

Традиційним у мовознавстві є виділення в системі українського консонантизму свистячих і шиплячих звуків. Н. І. Тоцька визначає кваліфікаційну ознаку, за якою відбувається диференціація, – за акустичним враженням (або за слуховим сприйманням) [8, с. 73]. Характерною акустичною ознакою свистячих є те, що творення їх супроводжується свистячим шумом (**[з]**, **[з']**, **[с]**, **[с']**, **[ѵ]**, **[ѵ']**, **[ц]**, **[ц']**). Шиплячі **[ж]**, **[ш]**, **[ч]**, **[ʊ]** одержали свою назву з огляду на специфічний шум, що нагадує шипіння, під час вимови їх.

Таким чином, представлені нами типології консонантних звуків базуються на таких артикуляційно-акустичних ознаках: 1) за співвідношенням голосу і шуму (за роботою голосових зв'язок); 2) за участю голосу; 3) за місцем творення (за активним і пасивним органом мовлення); 4) за способом творення шуму; 5) за участю носового резонатора; 6) за наявністю чи відсутністю палаталізації; 7) за тривалістю звучання; 8) за акустичним враженням (за слуховим сприйманням). У перспективі плануємо докладніше проаналізувати систему українського вокалізму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аванесов Р. И. Фонетика современного русского литературного языка / Р. И. Аванесов. – М.: Просвещение, 1956. – 246 с.
2. Жовтобрюх М. А. Курс сучасної української літературної мови / М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик. – К.: Вища школа, 1972. – 402 с.
3. Карпенко Ю. О. Фонетика // Бондар О. І. Сучасна українська мова. Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія: навч. посібн. / О. І. Бондар, Ю. О. Карпенко, М. Л. Микитин-Дружинець. – К., 2006, – С. 7–110.
4. Карпенко Ю. О. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови / Ю. О. Карпенко. – Одеса : Чорномор'я, 1996. – 143 с.
5. Коструба П. Фонетика сучасної української літературної мови. Ч. 1 / П. Коструба. – Л.: В-во Львів. ун-у, 1963. – 98 с.
6. Орфоепічний словник української мови: у 2 т. – К.: Довіра, 2001. – Т. 1 [уклад.: М. М. Пещак, В. М. Русанівський, Н. М. Сологуб та ін.]; за ред.: М. М. Пещак, В. М. Русанівського. – 955 с.
7. Прокопова Л. І. Приголосні звуки / Л. І. Прокопова // Сучасна українська літературна мова. Фонетика / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 130–217.

8. Тоцька Н. І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика, орфоепія, графіка, орфографія / Н. І. Тоцька. – К.: Вища школа, 1981. – 183 с.

9. Тоцька Н. І. Фонетика і фонологія / Н. І. Тоцька // Сучасна українська літературна мова: підручн. для студ. філол. спец. / [А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.]; за ред. А. П. Грищенка. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – К., 1997. – С. 11–80.

Irina Savchenko

The problem of the consonants classification in the Ukrainian language

The article considers the consonants typology problem in the Ukrainian linguistics, as well as the scientific views on distinguishing classifying determiners and consonant groups.

Key words: consonants classification, classifying determiner, consonant types (groups).

Олександр Рудківський

ВИЯВ ДИФЕРЕНЦІЙНИХ ОЗНАК НІМЕЦЬКОЇ ПРИГОЛОСНОЇ ФОНЕМИ /R/ У СПОНТАННОМУ МОВЛЕННІ

Статтю присвячено проблемі вияву диференційних ознак "місце і спосіб творення" та "участь голосових зв'язок" німецької приголосної фонеми /r/ у спонтанному мовленні. Автором описано, яка із диференційних ознак приголосного залишається стабільною і які модифікаційні процеси притаманні її алофонам.

Ключові слова: диференційна ознака, місце і спосіб творення, участь голосових зв'язок, модифікація, вокалізація, елізія.

Вияв диференційних ознак німецької приголосної фонеми /r/ становить наукову проблему, яку ще не вирішили вітчизняні та зарубіжні науковці [16, 11, 15]. Актуальність обраної теми зумовлена необхідністю визначити ступінь стабільності вияву розрізнювальних ознак приголосної фонеми /r/ і варіативності її алофонів у сильній та слабкій позиціях у спонтанному мовленні (СМ).

Німецький приголосний [r] вважають найскладнішим звуком німецької мови [7, с. 112]. Сучасні дослідження реалізації приголосної /r/ у підготовленому та спонтанному мовленні виявляють цілу низку різних факультативних консонантних та вокалізованих варіантів, що свідчить про її особливий фонологічний статус. Артикуляція приголосного [r] у стандарті вимови допускає появу таких рівноправних варіантів, як задньоязиковий фрикативний дзвінкий [ɣ] або його глухий корелят [ˠ] (також [ʁ]); увулярний дрижачий [R]; передньоязиковий дрижачий вібрант [r] та вокалізований [ɐ] [5, с. 78; 15]. Встановлено, що щілинний [ɣ] ([ʁ]) став провідним варіантом норми, а увулярний [R] та передньоязиковий [r] внаслідок послаблення інтенсивності перейшли до розряду тих, які зникають із системи приголосних фонем німецької мови. Консонантна реалізація приголосної фонеми /r/ наявна лише перед голосними та в інтервокальній позиції, а в інших випадках з'являється вокалізований [ɐ], який може бути і складовим, і нескладовим.

Мета дослідження – розглянути функціонування алофонів фонеми /r/ у мовленні дикторів Німеччини в ретроспективі, встановити набір алофонів фонеми /r/ у німецькій мові та схарактеризувати ступінь стабільності вияву розрізнювальних ознак німецької фонеми /r/. Відомо, що алофонам зазначеної фонеми властиве скорочення кількості коливальних рухів артикуляційних органів до одного коливального руху, перехід приголосного у вузький щілинний майже до наступної вокалізації і повної асиміляції [1]. На думку науковців, наразі кількість варіантів ареального варіювання фонеми /r/ становить 13 варіантів, а найбільше варіювання характерне для швейцарського регіону, де серед 10 варіантів вимови фонеми /r/ наявні консонантні вібранти та фрикативні, а також їхні асимільовані форми. Спостерігають очевидну тенденцію до фрикатизації консонантних r-алофонів у превокальній позиції та їхню вокалізацію в будь-якій поствокальній позиції. Згідно з дослідженням австрійського фонетиста Д. Клааса в австрійському варіанті німецької мови нараховують понад 30 алофонів фонеми /r/ [там само]. Вибір того чи іншого варіанту залежить від позиції в слові, ареальних та соціальних чинників, а також зумовлений артикуляційними навичками мовця. Вартим уваги є підхід Й. Бруннер, яка досліджує акустичну та артикуляторну залежність

варіювання звуків від анатомічної будови артикуляційного апарату мовця [6]. Оскільки рівень сонорності передньоязикового дрижачого [r] визначає характеристика вібрації кінчика язика, що модулює повітряний потік, то переважно фрикативна реалізація звука свідчить про зростання шумності реалізації фонеми /r/ [3, с. 143]. Спостерігається ізольований статус дрижачої фонеми /r/, яка не має кореляції із зімкненими та щілинними та наводить рангові значення частотності німецьких приголосних зі звуком [r], який перебуває на другому місці після звука [n]. Перевага фрикативної реалізації приголосного [r] у сучасній вимовній нормі свідчить про те, що цей варіант слугує зберженню консонантної насиченості [там само, с. 143].

На основі критерію простоти вимови та узагальнення представлення звука [r] у більшості звукових систем з урахуванням фонологічних правил К.-Г. Рамерс та С. І. Гусєва доводять, що основою консонантної реалізації приголосної фонеми /r/ був раніше альвеолярний алофон [r] [13, с. 112; 3]. Протилежної думки дотримуються Г. Майнгольд, Е. Шток та Г. Ульбріх, які досліджували реалізацію передньоязикового алофона [r] і встановили, що на відміну від південного регіону Німеччини, стандарт вимови "північної німецької мови" із 10600 проаналізованих реалізацій властивий альвеолярний алофон [r] лише у 2, 9 % як діалектний варіант [16; 11, с. 131; 9]. Крім цього, Г. Майнгольд указує на кореляційні відношення між фонемами /x/ та /r/, першу з яких відрізняє від другої лише наявність таких диференційних ознак, як напруженість та велярність, що зумовлено тенденцією до більш економного використання артикуляторних засобів [11, с. 134]. А. П. Сімпсон спрощує реалізацію фонеми /r/ до двох варіантів, відмовляючись від понять вокалізації та елізії. Згідно з його твердженням, реалізацію консонантного звука [r] варто розглядати з позицій початку складу (syllable onset), у той час як вокалізований варіант фонеми /r/ спостерігають у кінці сильної фази (coda) [14]. Цікавим є твердження про те, що реалізація фонеми /r/ детермінована її позицією в ритмічній структурі слова та складу.

Розглянемо окремо вияв диференційних ознак (ДО) приголосної фонеми /r/ у спонтанному мовленні порівняно з іншими класами приголосних.

1. Стабільність приголосної /r/ за способом творення

Виявлення правил функціонування німецьких приголосних фонем може здійснюватися "завдяки аналізу реалізації мовленнєвих ланцюжків абстрактних системних одиниць та їхніх ознак" [4, с. 6; 2]. Спочатку пропонуємо розглянути вияв диференційної ознаки "спосіб творення" приголосної /r/ у підгрупах німецьких приголосних фонем. Доцільно перевірити, чи ступінь її вияву вищий за вияв інших диференційних ознак приголосних, та прослідкувати, яким чином виявляється зазначена ДО в таких підкласах груп приголосних як а) зімкнені, щілинні, сонорні приголосні та африкати; б) губні, передньо-, середньо-, задньоязикові та глоткова; в) глухі напружені, дзвінкі ненапружені та сонорні фонеми.

У першому підкласі приголосних – зімкнені, щілинні, сонорні та африкати – розрізнювальна ознака "спосіб творення" найбільш повно (98 %) реалізована в алофонах африкат /p͡f/, /t͡s/, /t͡ʃ/ та щілинних фонем /f/, /ʃ/, /v/, /s/, /h/, /z/, /ç/, /x/, /j/, /ʒ/, /r/. Потрібно зазначити, що тут і надалі приголосні розміщені в послідовності зменшення вияву відповідної ДО.

Виявлено поступове зменшення ступеня вияву ДО "спосіб творення" приголосної /r/ порівняно із щілинними, носовими, бічною та зімкненими приголосними фонемами.

ДО "спосіб творення" має найвищий ступінь вияву в щілинних фонемах /f/, /ʃ/, /v/, /s/, /h/, /z/, /ç/, /x/, /j/, /ʒ/, /ρ/, де "щілинність" відслідковано в 95 % від загальної кількості алофонів досліджених приголосних.

Групу щілинних характеризує найбільш нестабільний вияв вказаної вище розрізнювальної ознаки в ненапруженого вібранта /r/. Оскільки лише 26 % від сумарної кількості алофонів цієї фонеми вокалізуються або елідують у СМ, наприклад, [ʃtud́i(ʁ)ən] – "*studieren*", [v́a(ʁ)n̩ dɔɐt] – "*waren dort*", то вияв розрізняльної ознаки "спосіб творення" для цієї фонеми можна вважати найбільш нестабільним, що свідчить про її особливий статус серед підгрупи щілинних фонем.

Задньоязикові велярні фонеми /ŋ/, /k/, /x/, /g/ та увулярна /r/ по-різному виявляють диференційну ознаку "спосіб творення", з огляду на що їх слід розбити на дві підгрупи. Першу, з відносно стабільним (понад 93 %) виявом зазначеної розрізняльної ознаки, утворюють фонеми /ŋ/, /k/, /x/, а другу, схарактеризовану як доволі варіативну, (до 74 %) – фонеми /r/ і /g/.

Розрізнювальна ознака "спосіб творення" майже однаково стабільно виявляється в алофонах глухих напружених (94 %) /p͡f/, /t͡ʃ/, /f/, /ʃ/, /s/, /t͡s/, /ç/, /p/, /k/, /x/, /t/, сонорних (89 %) /m/, /ŋ/, /n/, /l/ та глоткової фонеми /h/. Алофони дзвінких ненапружених фонем /v/, /z/, /j/, /ʒ/, /r/, /g/, /d/, /b/ зазнають певного послаблення (22 %), їм властивий найбільший ступінь варіювання.

Цікавими з позицій вияву розрізняльної ознаки “спосіб творення” є дзвінкі ненапружені фонеми /v/, /z/, /j/, /ʒ/, /r/, /g/, /d/, /b/. Варіанти фонем /v/ і /z/ не вирізняються певною варіативністю, алофони фонем /j/ та /ʒ/ теж залишаються відносно стабільними (90 % і 86 %). 26 % від загальної суми розглянутих реалізацій алофони фонеми /r/ вокалізуються або випадають, що істотно знижує показник стабільності.

2. Варіативність приголосної /r/ за місцем артикуляції

Розгляд вияву диференційної ознаки “місце артикуляції” приголосної фонеми /r/ передбачає розподіл приголосних на такі підгрупи, щоб були представлені всі можливі системні відношення між ними і щілинною фонемою /r/: зімкнені, щілинні, сонорні фонеми та африкати; щілинні фонеми /ʒ/, /f/, /ʃ/, /h/, /s/, /v/, /z/, /ç/, /x/, /j/, /r/; губні, передньо-, середньо-, задньоязикові та глоткова фонеми; задньоязикові фонеми /k/, /ŋ/, /x/, /g/, /r/; глухі напружені, дзвінкі ненапружені та сонорні фонеми; дзвінкі ненапружені фонеми /v/, /z/, /j/, /ʒ/, /b/, /g/, /d/, /r/.

Розрізнювальна ознака “місце артикуляції ” найбільш повно (99 %) виявляється в алофонах африкат /p͡f/, /t͡s/, /t͡ʃ/ та щілинних фонем (94 %) /f/, /ʃ/, /v/, /s/, /h/, /z/, /ç/, /x/, /j/, /ʒ/, /r/. Алофони носових фонем /m/, /ŋ/, /n/ та бічної /l/ зазнають певного послаблення (17 %).

За активним мовним органом ненапружені дзвінкі щілинні /h/, /v/, /z/, /ʒ/, /j/, /r/ у 94 % випадків мають нормативну вимову. Варіювання розрізнювальної ознаки “місце артикуляції” найбільш характерне для увулярної фонеми /ρ/, алофони якої лише у 68 % випадків є задньоязиковими. Іншим 6 % від загальної суми алофонів язичкової фонеми /ρ/ притаманне зміщення місця артикуляції до дзвінкого [ɣ] або оглушеного велярного [x̥], а 13 % від загальної кількості варіантів зазначеної фонеми вокалізуються. Тобто з позицій реалізації зазначеної вище диференційної ознаки фонемі /r/ властивий найвищий ступінь варіативності.

Найбільш варіативними постають варіанти задньоязикових /tʃ/, /ʃ/, /k/, /ŋ/, /x/, /g/, /r/ та передньоязикових фонем /s/, /z/, /t͡s/, /d/, /n/, /ʒ/, /l/, /t/ – стабільність вияву зазначеної диференційної ознаки характерна лише для 86 % та 83 % від сумарної кількості їхніх алофонів відповідно.

Інтерес викликає реалізація велярної /g/ та увулярної фонеми /r/, оскільки варіювання ознаки “місце артикуляції” для цих фонем значно зростає (до 32 %). Особливо для алофонів фонеми /r/ є помітною тенденція до реалізації у велярній зоні, що зумовлено зменшенням ролі диференційної ознаки “увулярність” у фонематичних протиставленнях.

За розрізнювальною ознакою “місце артикуляції” алофони дзвінких ненапружених фонем /v/, /z/, /j/, /ʒ/, /b/, /g/, /d/, /r/ зазнають певного послаблення (до 16 %) й мають найбільший ступінь варіативності.

Дзвінкі ненапружені фонеми також розміщені в порядку зростання варіювання за ДО “місце артикуляції”: /v/, /z/, /j/, /ʒ/, /b/, /g/, /d/, /r/. Фонема /r/ варіює найбільшим чином (32 %) унаслідок вокалізації або випадіння її алофонів, що підтверджує нестабільність протиставлення за диференційною ознакою “увулярність”.

3. Характеристики приголосних за участю голосових зв’язок / напруженістю

Аналіз прояву ДО “участь голосових зв’язок / напруженість” приголосної фонеми /r/ на основі свідчень аудиторського та інструментального аналізу становить неабиякий інтерес для науковців, оскільки зазначена ДО реалізована в її алофонах нестабільно.

3.1. Зімкнені, щілинні, сонорні фонеми та африкати. Алофони щілинних фонем /f/, /ʃ/, /v/, /s/, /h/, /z/, /ç/, /x/, /j/, /ʒ/, /r/ зазнають певного послаблення (87 %).

3.2. Щілинні фонеми /f/, /ʃ/, /v/, /s/, /ç/, /x/, /h/, /j/, /ʒ/, /r/, /z/. ДО “участь голосових зв’язок / напруженість” має середній ступінь вияву в щілинних фонем /f/, /ʃ/, /v/, /s/, /ç/, /x/, /h/, /j/, /ʒ/, /r/, /z/: “щілинність” виявляється в 95 % від загальної кількості алофонів досліджених приголосних. Відносно нестабільно, лише в 62 % від сумарної кількості реалізацій, виражена ця розрізнювальна ознака в щілинній /r/. Групі щілинних властивий нестабільний вияв зазначеної розрізнювальної ознаки в згаданої ненапруженої фонеми.

3.3. Губні, передньо-, середньо-, задньоязикові та глоткова фонеми. Найбільше варіювання властиве варіантам задньоязикових фонем /ŋ/, /x/, /k/, /r/, /g/: стабільність вияву зазначеної диференційної ознаки характерна лише для 68 % від загальної кількості їхніх алофонів, що є дуже низьким показником стабільності для системи приголосних фонем у цілому.

3.4. Задньоязикові фонеми /ŋ/, /x/, /k/, /r/, /g/. Фонеми /r/ і /g/ схарактеризовані як варіативні (74 %). При цьому слід звернути увагу на те, що висока варіативність вияву ДО “участь голосових зв’язок / напруженість” спричинена оглушенням алофонів.

3.5. Глухі напружені, дзвінкі ненапружені та сонорні фонеми. Найменша стабільність притаманна варіантам дзвінких ненапружених фонем /v/, /j/, /ʒ/, /r/, /z/, /b/, /g/, /d/: стабільність вияву диференційної ознаки "участь голосових зв'язок / напруженість" характерна лише для 67 % від загальної кількості їхніх алофонів.

3.6. Дзвінкі ненапружені фонеми /v/, /j/, /ʒ/, /r/, /z/, /b/, /g/, /d/. Цікавими з позицій вияву розрізнювальної ознаки "участь голосових зв'язок / напруженість" є дзвінкі ненапружені фонеми /v/, /j/, /ʒ/, /ρ/, /z/, /b/, /g/, /d/. Алофони фонем /r/, /z/ і /b/ варіюють у більшості випадків (до 53 %).

Отже, реалізація фонеми /r/ залежить не лише від діалектних, стилістичних та соціальних чинників [10; 12], але й від позиційних умов фонеми /r/ у складі: наприклад, після глухих приголосних [tʁa:t] – "*trat*" з'являється глухий фрикативний алофон, а у слові [ba::t] – "*Bart*" замість реалізації алофона [ʁ] спостерігають подовження тривалості попереднього відкритого голосного внаслідок вокалізації приголосного [8, с. 169]. Якщо в 19 столітті літературну німецьку вимову характеризував спочатку сценічний передньоязиковий [r], потім увулярний [R], то наразі найбільш поширеним є фрикативний варіант [ʁ], і ця тенденція поширюється з північного регіону Німеччини і помітна в мовленні дикторів радіо- і телебачення. Це свідчить про те, що в сучасній нормі головним алофоном фонеми /r/ став щілинний [ɣ] ([ʁ]) [5].

У всій системі німецьких приголосних найбільш варіативними стосовно вияву диференційних ознак є дзвінка фрикативна /r/, алофони якої зазнають вокалізації, оглушування та елізії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васильченко Е. Г. Функционирование аллофонов фонемы /r/ в речи дикторов Германии 1923–2003 гг. (инструментально-фонетическое исследование) : дисс. … канд. филол. наук : 10.02.04 / Васильченко Елена Германовна. – Одесса, 2004. – 247 с.

2. Гришина Л. В. Позиционная вариативность признака и степени придыхания английских глухих взрывных согласных (экспериментально-фонетическое исследование на материале британского варианта английского языка) : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филол. наук : 10.02.04. "Германские языки – английский" / Л. В. Гришина. – М., 2003. – 25 с.

3. Гусева С. И. Коммуникативная перспектива высказывания и реализация сегментных единиц : дис. … доктора филол. наук : 10.02.19 / Гусева Светлана Ивановна. – СПб., 2001. – С. 138–238.

4. Каспранский Р. Р. Реализация фонологических систем в речи : автореферат на соискание учен. степени д-ра филол. наук : 10.02.19. "Теория языка" / Р. Р. Каспранский. – М., 1980. – 40 с.

5. Стериополо Е. И. Фонетическое слово как единица описания звучащего текста / Е. И. Стериополо // Загальна та експериментальна фонетика : збірник наукових праць. – К, 2001. – С. 231–234.

6. Brunner J. Akustische Kompensation und artikulomotorische Reorganisation bei künstlich veränderten Gaumenformen. – 2005. – http ://www2.hu-berlin.de/phonetik/.

7. Essen von O. Allgemeine und angewandte Phonetik / Otto von Essen. – [5., neubearbeitete und erweiterte Auflage]. – Berlin : Akademie-Verlag-Berlin, 1979. – 300 S.

8. Fleischer W. Kleine Enzyklopädie deutsche Sprache / Wolfgang Fleischer. – [Neubearb.]. – Frankfurt am Main [u.a.] : Lang, 2001. – 845 S.

9. Klepsch A. Lautsystem und Lautwandel der Nürnberger Stadtmundart im 19. und 20. Jahrhundert / Alfred Klepsch. – Tübingen : Niemayer, 1988. – 438 S.

10. Lauf R. Phonetische Aspekte des Vokalismus münsterländischer Dialekte : eine auditive und akustische Analyse vokalischer Merkmale mit einem Ansatzzu ihrem Vergleich mit der Standardsprache / Raphaela Lauf. – Stuttgart : Steiner, 1993. – 213 S.

11. Meinhold G. Phonologie der deutschen Gegenwartssprache / G. Meinhold, E. Stock. – VEB Bibliographisches Institut Leipzig, 1980. – S.120–170.

12. Meißner B. Neue Untersuchungen zum r-Laut im Deutschen : Methoden, Ergebnisse, Kodifizierungsvorschläge / B. Meißner // Das Verstehen fördern : Bericht vom wissenschaftlichen Ehrenkolloquium aus Anlass des 65. Geburtstags von E.-M. Krech / Bjorn Meißner (Hrsg.). – Berlin [u.a.] : Lang, 1999. – S. 79–89.

13. Ramers K.-H. Einführung in die Phonologie / Karl-Heinz Ramers. – München : Wilhelm Fink Verlag, 1998. – 142 S.

14. Simpson A. P. Accounting for the phonetics of German *r* without processes / Adrian P. Simpson. – 1997. – Режим доступу : http ://www.personal.uni-jena.de/~x1siad/zas97.pdf.

15. Steriopolo Olena. Phonostilistik und satyphonetische Erscheinungen / O. Steriopolo // Germanistik der Ukraine. – Jahrheft 3'2008. – Kyjiw : Ukrainischer Hochschulgermanistenverband, Verlagszentrum der KNLU. – S.109–121.

16. Ulbrich H. Instrumentalphonetisch-auditive R-Untersuchungen im Deutschen / Horst Ulbrich. – Berlin : Akademie-Verlag, 1972. – 168 S.

Oleksandr Rudkivsky

Revealing of differential features of German consonant phoneme /r/ in spontaneous speech

The article concerns the problem of revealing the distinctive features "place and manner of articulation" and "participation of vocal cords" of the German consonant phoneme /r/ in spontaneous speech. The author describes which of the distinctive features remains stable and which modifications of consonants are typical for its allophones.

Key words: distinctive features, place and manner of articulation, participation of vocal cords, modification, vocalization, elision.

Оксана Кудря

СЛОВА ІЗ ВТОРИННОЮ КОЛІРНОЮ НОМІНАЦІЄЮ ТА КОНСТРУКЦІЇ-КОЛЬОРОХАРАКТЕРИСТИКИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ)

У статті з позиції гендеру проаналізовано українські слова із вторинною колірною номінацією та конструкції-кольорохарактеристики. Автор дослідження порівнює структурні, граматичні та семантичні особливості цих лексем, вибраних із творів сучасних українських письменників О. Забужко та В. Шевчука.

Ключові слова: колоратив, одиниці з колірною номінацією (ОКН), слова зі вторинною колірною номінацією (СВКН), конструкції-кольорохарактеристики (ККХ), вторинна колірна семантика, гендер.

На сьогодні можна вважати принципово доказаним, що сприйняття людиною кольору має достатньо виражений гендерний характер. «Суттєва різниця в способах освоєння колірного спектру виявляється не тільки між культурами, але й усередині кожної з них за критерієм статі» (переклад наш. – *О. К.*) [8, с. 386]. Соціальна стать людини (або гендер) визначає вибір тієї чи іншої назви кольору при описі різних предметів і явищ навколишнього світу. Кольоросприйняття залежить як від фізіологічних особливостей органів зору чоловіка та жінки, так і від різниці в психології світовідчуття обох статей [7, 8, 17]. Дані, отримані Л. В. Самаріною, свідчать, що світ жінки значно багатший за кольором, ніж чоловіка. Більше того, жінки мають повніший кольоротермінологічний запас – при описі різних предметів та явищ вони частіше звертаються до «кольорових» асоціацій [8, с. 387]. Американський лінгвіст Дж. Лакофф, досліджуючи гендерні відмінності в мові, зазначає, що жінки використовують більш точні (конкретні) назви кольорів порівняно з протилежною статтю. «Слова на зразок *beige* (*бежевий)*, *ecru* (*колір сирового полотна*), *aquamarine* (*аквамариновий*), *lavender* (*лавандовий*) тощо є звичайними у вокабулярі жінки, але відсутні в більшості чоловіків» (переклад наш. – *О. К.*) [17, с. 244]. Згідно з результатами даними лінгвістичних досліджень [8, 16, 17], чоловіки тяжіють до використання базових колоративів [див. 15], тоді як жінки віддають перевагу «екзотичнішим» кольороназвам, асоціюючи назву кольору з доволі конкретними предметами навколишньої дійсності. Такий «конкретно-асоціативний» (термін Л. В. Самаріної) спосіб визначення кольору є одним із джерел поповнення групи слів із вторинною колірною номінацією (далі СВКН) і конструкцій-кольорохарактеристик (далі ККХ). Зазначені лексичні одиниці є об'єктом дослідження. Вибір об'єкта дослідження продиктовано мовознавчою тенденцією до вивчення саме тих одиниць із колірною номінацією (далі ОКН), які активно поповнюють словниковий склад мови. Мета статті – простежити гендерні особливості вживання СВКН та ККХ у мові сучасної української прози, а саме: структурну, граматичну та семантичну організацію СВКН й ККХ та частотність уживання цих одиниць у художній мові обох гендерів. Актуальність роботи полягає в тому, що аналізовані нами лексеми в українській лінгвістиці предметно не розглядаються, а з позиції гендеру тлумачаться лише базові одиниці з колірною номінацією. Матеріалом дослідження послугували твори сучасних українських письменників О. Забужко [3; 4; 5] та В. Шевчука [10; 11; 12; 13; 14].

У мовознавстві загальноприйнято, що колоративи – це bona fide (від лат. *справжній*) прикметники. Хоча на думку англійського лінгвіста А. Стайнвола, таке ствердження є досить відносним, адже більшість англійських слів-колоративів – це іменники [18, с. 73]. Для вітчизняної лінгвістичної традиції колоративи – це прикметники (ад'єктиви), які означають кольори. У наших попередніх статтях мова йшла про вторинні колоративи – лексичні одиниці, які отримали вторинну колірну семантику як похідних від основного неколоративного значення твірного іменника [6]. Однак

аналіз лексем із вторинним колірним значенням, вибраних із творів сучасної української прози, свідчить про те, що в українській мові сему кольору містять не лише ад'єктиви, але й іменники, прислівники та дієслова. При цьому вторинною колірною семантикою можуть бути наділені лише прикметники та іменники, тоді як у похідних прислівників і дієслів значення кольору є первинним, а отже, останні лексеми не є об'єктом нашого дослідження. Через неможливість в українській мові зарахувати іменні лексеми із вторинним колірним значенням до колоративів, ці одиниці разом із ад'єктивними вторинними колоративами варто об'єднати в групу слів із вторинною колірною номінацією (СВКН). Таким чином, під СВКН ми розуміємо ад'єктивні та іменні лексичні одиниці, які отримали вторинну колірну семантику як похідні від основного неколоративного значення твірного слова. Такі лексеми є вмотивованими з погляду носіїв мови – між СВКН і твірним словом існують асоціативні зв'язки.

Аналіз фактичного матеріалу [3; 4; 5; 10; 11; 12; 13; 14] дав змогу виділити ще одну групу ОКН, у яких сема кольору основана на асоціації – конструкції-кольорохарактеристики (ККХ). Ці одиниці не є похідними, адже складаються з двох і більше слів; не завжди елементи ККХ є вторинними словами з колірною номінацією. Однак СВКН та ККХ об'єднує «конкретно-асоціативна» семантика кольору та здатність активно поповнювати лексичний склад української мови. СВКН та ККХ використовуються в літературі людьми обох статей. Різниця полягає лише в гендерній специфіці вживання цих лексичних груп.

Аналіз творів О. Забужко та В. Шевчука дає можливість виділити серед уживаних авторами СВКН та ККХ по 2 структурні групи. СВКН: 1) одноосновні (прості) СВКН (на зразок *смаглий, вишневий, пшеничний, смарагдовий, оливковий, золотий, буряковий, малиновий, хризолітовий, срібний, рубіновий, волошковий, перламутровий, каштановий*); 2) двоосновні СВКН, які складаються із двох слів, кожне з яких має вторинний семантичний зміст (на зразок *землисто-малиновий, буряково-бузковий*); двох назв кольору, з яких лише одне слово є СВКН (на зразок *димно-сизий, пожежно-рудий, антрацитово-чорний, асфальтово-сірий, сталево-синій, місячно-зелений, неоново-синій, перламутрово-рожевий, карамельно-жовтий, синцювато-попілавий, срібно-синій, землисто-жовтий, срібно-білий, сонячно-блакитний, рожево-золотистий, сріблисто-синій, оливкувато-синій, бузково-жовтий*); СВКН і слова на позначення інтенсивності кольору в пост- та препозиції (на зразок *ніжно-золотавий, темно-золотий, карамельно-яскравий, фосфорично-блідий, темно-вишневий, темно-горіховий, чорнильно-темний, блідаво-фіалковий, молочно-блідий, густо-малиновий, ясно-малиновий, сріблисто-осяйний, яскраво-золотий, яскраво-срібний, блідо-бузковий*); ККХ: 1) описові конструкції з компонентами *колір / кольору, барви, посвіту* (на зразок *кольору патини, барви червоного вина, кольору сепії, кольору пляшкової зелені*, *кольору новенького морського кітеля*); 2) словосполучення вторинної колірної номінації «з опорою на назву передмета» [1, с. 69] (на зразок: *топлений шоколад, азійська химерична прозелень, жовтий місяць, неспіле авокадо*).

Цікавим є той факт, що В. Шевчук широко використовує у своїх творах обидві структурні групи СВКН. Наприклад: <...> *її вустоньки – немов* ***кармазинова*** *нитка, красні, мов частина* ***гранатового*** *яблука* <...> [10, с. 15]. Трапляються лише спорадичні випадки використання груп ККХ. Наприклад: <...> *сукні їхні вже цілком утратили відтінки інших барв, позеленівши цілком, навіть стали світло-зелені,* ***кольору молодого листя*** <...> [10, с. 242]; *Тіло його світиться й грає жовтими переливами, він наче золота статуя, тільки зуби його –* ***слонова кістка*** <...> [11, с. 212]. У мові В. Шевчука не знайдено жодного індивідуально-авторського утворення, всі використані письменником СВКН та ККХ є закріпленими в словниках [2; 9].

У текстах О. Забужко трапляються СВКН обох структурних груп, окрім двоосновних СВКН, які складаються з двох слів, кожне з яких має вторинний семантичний зміст (2а). На відміну від В. Шевчука, О. Забужко широко використовує обидві структурні групи ККХ. Деякі «екзотичні» ККХ, наприклад, *жовтий місяць, неспіле авокадо, топлений шоколад, азійська химерична прозелень, колір новенького морського кітеля, колір випаленого степу, колір сухої трави* отримують значення кольору лише в контексті й можуть уважатись індивідуально-авторськими. Слід відмітити й те, що в СВКН на зразок: *пожежно-рудий, місячно-зелений, неоново-синій* (2б), компоненти *пожежно (< пожежний), місячно (< місячний), неоново (< неоновий)* – не мають у тлумачному словнику [9] сему 'колір', немає найменувань з основами *пожеж-, неон-, місяч-* і в словнику назв кольорів [2], хоча в останньому трапляється колоратив *пожежничочервоний* (від машини пожежників) [2, с. 31]. Однак лексикографічна незакріпленість згаданих ОКН свідчить лише про те, що аналізовані лексичні одиниці є індивідуально-авторськими СВКН. Ці слова є похідними від основного неколоративного значення твірного іменника (*пожежа, місяць, неон*), мають вторинну колірну семантику й асоціативно пов'язані з твірним словом. Більше того, окрім функціонування як ОКН у художніх текстах, аналізовані лексеми (оказіональні СВКН та ККХ) активно використовуються в сучасній

рекламі одягу, косметики тощо саме на позначення кольору. Таким чином, можна говорити, що за допомогою таких авторських утворень переважно письменників-жінок українська мова поповнюється новими лексичними одиницями.

Частотність уживання СВКН у творах обох письменників є майже однаковою (приблизно 0,2 лексеми на сторінку тексту). Проте список використаних О. Забужко СВКН є значно різноманітнішим. Щодо ККН, то ці конструкції практично відсутні в мові В. Шевчука (за винятком традиційних конструкцій на зразок: *кривава барва, малинова барва*). Це зовсім не свідчить про біднішу уяву чи фантазію В. Шевчука порівняно з О. Забужко, але підтверджує тезу Д. Франка та Р. Лакоффа про те, що жінки мають генетично запрограмовані переваги в розрізненні кольорів [16; 17]. Л. В. Самаріна також доводить, що специфіка в жіночому кольоросприйнятті дійсно існує. Дослідниця пояснює цю специфіку взаємодією двох факторів: 1) заданих природою, відмінних від чоловіків, особливих параметрів психоемоційної реакції на колір; 2) культурно-набутих протягом століть навичок більш конкретно-предметного, більш емоційно-образного ставлення до кольору [8, с. 388]. Унаслідок цих факторів «жіноча» література є «помітно насиченішою колірними образами» (переклад наш. – *О. К.*) [8, с. 387].

Слід зазначити, що для підсилення художньої виразності текстів В. Шевчук уживає досить велику кількість СВКН, але всі вони лексикографічно усталені, наприклад: *Тож дивилася дівчина на нього тільки по-дівочому – поверталась убік, але помічала і* ***волошкові*** *очі, і тугу його* [11, с. 51]; *Кидала ті вишні в берестяну коробку, часом кладучи найстиглішу й до рота, і вишня ця, входячи їй в уста, рубіново спалахувала, роблячи* ***рубіновими*** *й вуста молодички* [11, с. 130]. О. Забужко в силу свого жіночого «его» використовує різнопланові СВКН і ККХ, уключаючи й власні, авторські, наприклад: <…> *а за цим мерехтінням, у глибині плямисто заплетеної виноградом тераси, темніла вгрузла в крісло незрушна, обернена боком до входу чоловіча постать – доволі блякла,* ***кольору сепії: випаленого степу, сухої трави…*** [5, с. 171].

Наступний момент, який заслуговує на увагу при аналізі гендерних відмінностей використання СВКН, – частиномовна належність цих одиниць. Місце СВКН серед інших українських ОКН за частиною мови, до якої вони належать, можна представити у вигляді схеми:

Схема

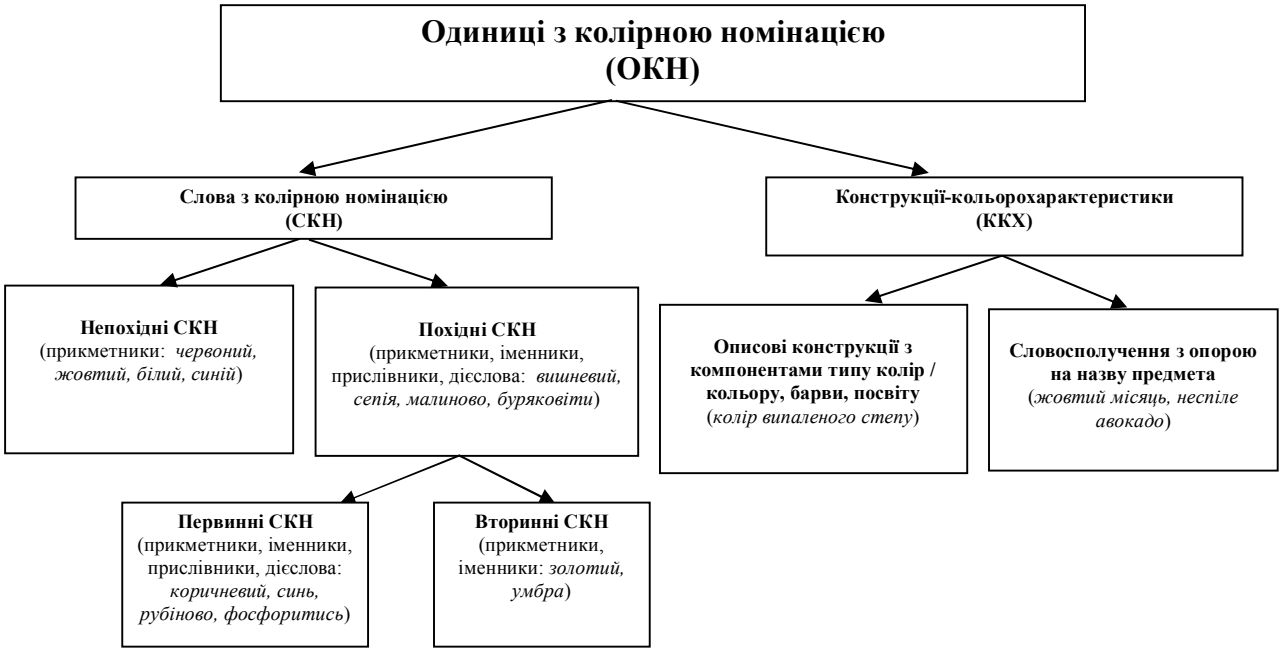

Як уже зазначалося раніше і як видно зі схеми, об’єктом дослідження є конструкції-кольорохарактеристики (ККХ), а також ад’єктивні й іменні вторинні СКН, або СВКН, адже похідним

прислівникам і дієсловам не властива вторинна колірна семантика, а наявне в цих лексемах значення кольору завжди є первинним. Очевидно, що недоречно говорити про частиномовну належність ККХ, отже, проаналізуємо цей аспект у СВКН. У текстах О. Забужко найчастотнішими є прикметники, що становлять приблизно 93 % від загальної кількості СВКН, які використовує авторка. Наприклад: *<…> постава манекенниці,* ***персикова*** *шкіра й розкішне хвилясте волосся з* ***медовим*** *відсвітом <…>* [5, с. 226]. Іменники становлять 7 % від загальної кількості використаних О. Забужко СВКН. Наприклад: *<…> холодне срібне палання надвечірнього неба в напливах хмарного чорнила – десь на обрії, між будинків і дерев, пригасав до синцевої барви навзахідний* ***кармазин*** *<…>* [5, с. 191]. У творах В. Шевчука прикметники становлять 96,3 %. Наприклад: ***Волошкові*** *очі тим часом вдивлялись в обличчя обраниці з поважною увагою, і не було сили витримати той погляд* [11, с. 51]. Іменники нараховуть 3,7 %. Наприклад: *Вона вабила його, як вабить залізо магніт, – невагомо плив по своїй дорозі, вже наперед відчуваючи щастя з'єднання із тим* ***перламутром*** [11, с. 45].

СВКН та ККХ, які трапляються в текстах обох авторів, можна об'єднати в шість тематичних груп, виходячи з контекстуального оточення цих лексем, тобто залежно від того, при описі якої назви предмета вживається СВКН чи ККХ. За основу візьмемо класифікацію за назвою, котра використовується в описі кольору А. П. Василевича [1, с. 184]. Представимо виділені нами групи у вигляді таблиці:

Таблиця

Назва групи	**Приклади з художніх творів О. Забужко**	**Приклади з художніх творів В. Шевчука**
СВКН, використані при описі **неживої природи**	*<…> дивились на захід сонця, на гостро, скалчасто палаючу* ***кармазинову*** *доріжку на воді – розширеними, як од жаху, Ленчиними очима <…>* [5, с. 25].	*А хмари біля нього палали густим* ***малиновим*** *світлом, і трава світилася, ніби кожна травина позапалювалася із середини* [10, с. 46].
СВКН, використані при описі флори й фауни	*<…> невідь-звідки на терасі взявся* ***антрацитово-чорний*** *котюга, задерши хвоста йшов між столиками <…>* [3, с. 516].	*<…> з сусіднього куща спустився <…> невеликий* ***срібний*** *павук* [11, с. 37].
СВКН, використані при описі зовнішності людини	*<…> розложисті гірські плато спин, рухомі стовбури стегон, міцні, з синюватим, проти* ***оливкової*** *засмаги, відливом, зуби, мов сама земля ожила й заходила в ріст <…>* [3, с. 513].	*Очі їхні каламутніли, а дорога, якою йшли, блакитніла, і перед кожною мимовільно заквітали палкі* ***волошкові*** *очі* [11, с. 48].
СВКН, використані при описі артефактів, предметів побуту	*<…> Дарця, ти здивовано стояла на* ***карамельно-жовтій****, липнучій лаком (щойно скінчили ремонт!) паркетній підлозі з оберемком книжок на руках <…>* [5, с. 9].	*Запахло свіжопомитими дошками, і війнули в сонячному повітрі* ***срібні*** *крила простирадел* [11, с. 19].
СВКН, використані при описі продуктів харчування, овочів, фруктів	*<…> підсмажене курча, таке, як ото в телерекламах <…> просто промениться чудесним,* ***смаглим*** *рум'янцем з утіхи, що зараз його з'їдять <…>* [3, с. 390].	*Зорі над головою стали великі, як* ***золоті*** *гарбузи, і Жабуниха інколи торкалася їх* [11, с. 438].
СВКН, використані при описі одягу	*Був, власне, ніякий, як родова іпостась людини з анатомічного атласу, і вбраний у щось таке ж неприкметне – блякле,* ***кольору сепії: випаленого степу, сухої трави*** [5, с. 168].	*І цвів у нього на грудях* ***вишневий*** *каптан, а сині штани натікали на чоботи* [11, с. 387].

Представлені групи є типовими для письменників обох гендерів. Однак О. Забужко також використовує СВКН і ККХ у контекстуальному оточенні, не притаманному для В. Шевчука. Так,

авторка вживає СВКН при описі **мов світу**, наприклад: *<…> кольором наділені були не тільки поодинчі слова, особливо вчувався він при переході з одної мови на іншу, – кожна-бо мала свій, мінливо-ряхтючий, основний тон випромінювання: італійська –* ***електричний фіолет, ультрамарин****, <…>англійська побулькувала, просвічуючи навиліт чимось подібним до* ***ніжно-золотавого*** *курячого бульйону, <…> рідна була найпоживніша, найцілющіша для змислів:* ***чорнобривцевий*** *оксамит, ні, радше* ***вишневий*** *(сік в устах)? русявий (запах волосся)? <…>* [3, с. 469]; **людських рас**, наприклад: *<…> творити собі життя саморуч, побачиш живцем обличчя всіх рас, зібрані докупи, кольори й відтінки – від* ***топленого шоколаду*** *<…> до* ***азійської химеричної – жовтий місяць, цитрина, неспіле авокадо – прозелені*** *<…>* [3, с. 531]. Тобто список тематичних груп СВКН та ККХ О. Забужко за їх контекстуальним оточенням та залежно від того, при описі якої назви предмета вживається СВКН чи ККХ, може бути доповнений. Ця особливість ще раз указує на гендерну відмінність у вживанні українських СВКН і ККХ у мові сучасних письменників.

Таким чином, дослідження гендерних особливостей функціонування СВКН і ККХ у мові сучасної української прози дає змогу говорити про те, що ці одиниці по-різному творяться та вживаються представниками обох статей. Аналіз зазначених лексем, вибраних із творів О. Забужко та В. Шевчука, дає можливість зробити такі висновки. По-перше, структурна та лексична організація вживаних лексем має певні особливості – обидва автори використовують як одно- , так і двоосновні СВКН, однак у мові В. Шевчука майже не спостерігаються описові конструкції з компонентами на зразок *колір / кольору, барви* та словосполучення вторинної колірної номінації «з опорою на назву предмета»; зовсім відсутні індивідуально-авторські утворення. По-друге, при відносно однаковій частотності вживання СВКН обома письменниками О. Забужко демонструє значно різноманітніший список цих лексем, поповнюючи його за рахунок авторських одиниць. По-третє, є різниця у кількісному співвідношенні частин мови СВКН. Так, серед вибраних із творів О. Забужко СВКН 93 % становлять прикметники та 7 % іменники. У В. Шевчука це відповідно 96,3 % та 3,7 %. По-четверте, у художній мові О. Забужко спостерігаються особливості в контекстуальному оточенні СВКН та ККХ. Так, авторка надає ознаки кольору мовам світу, використовує СВКН при описі шкіри людей різних рас. Однак більшість вибраних прикладів уживання СВКН та ККХ із творів обох гендерів належить до однієї з шести виділених нами тематичних груп залежно від того, при описі якої назви предмета вживається СВКН чи ККХ, а саме: нежива природа; флора й фауна; зовнішність людини; артефакти, предмети побуту; продукти харчування, овочі, фрукти; одяг.

Проаналізовані нами специфічні риси вживання СВКН та ККХ сучасними українськими письменниками О. Забужко та В. Шевчуком підтверджують те, що гендер упливає на вибір колоративної лексики, зокрема СВКН та ККХ. У подальших роботах плануємо дослідити гендерні особливості СВКН та ККХ на матеріалі англійської мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Василевич А. П. Цвет и названия цвета в русском языке / А. П. Василевич, С. Н. Кузнецова, С. С. Мищенко. – М. : КомКнига, 2005. – 216 с.
2. Вовк А. Англійсько-український словник назв кольорів і кольорознавства / А. Вовк, Б. Струмінський. – Нью-Йорк; Париж; Сидней; Торонто : UKRAPRINT, 1986. – Т. 55. – 94 с. – (Бібліотека українознавства).
3. Забужко О. Вибрана проза / Оксана Забужко. – Харків : Наук. видавництво «АКТА», 2007. – 610 с.
4. Забужко О. Книга буття. Глава четверта : повісті / Оксана Забужко. – К. : Факт, 2008. – 164 с. – (Сер. «Поза фокусом»).
5. Забужко О. Сестро, сестро : повісті та оповідання. – 4-е вид. / Оксана Забужко. – К. : Факт, 2009. – 260 с.
6. Кудря О. А. Похідні ад'єктивні одиниці зі вторинним колоративним значенням в українській та англійській мовах: семантичні групи та механізми їх словотворення / О. А. Кудря // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. Випуск 18. [за ред. А. П. Загнітко]. – Донецьк : ДонНУ, 2009. – С. 114–118.
7. Миронова Л. Н. Семантика цвета в эволюции психики человека / Л. Н. Миронова // Проблема цвета в психологии : сборник / ред. А. А. Митькин; РАН Ин-т. психологии. – М. : Наука, 1993. – С. 172–187.
8. Самарина Л. В. Особенности женского цветовосприятия в традиционной культуре / Л. В. Самарина // Женщина и свобода: пути выбора в мире традиций и перемен: материалы международной конференции 1993 г. – М. : Наука, 1994. – С. 384–390.
9. Словник української мови : в 11 томах АН УРСР [за ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наукова думка, 1970–1980.
10. Шевчук В. О. Біс плоті : історчні повісті / В. О. Шевчук. – К. : Твім інтер, 1999. – 360 с.
11. Шевчук В. О. Дім на горі : роман-балада [післяслово М. Г. Жулинського] / В. О. Шевчук. – К. : Рад. письменники, 1983. – 487 с.
12. Шевчук В. О. Книга історій. Син Юди / В. О. Шевчук. – Львів : «Тріада плюс», 2009. – 216 с.

13. Шевчук В. О. На полі смиренному : Роман / В. О. Шевчук. – К. : Дніпро, 1983. – № 2. – 191 с. – (Сер. «Романи й повісті»).
14. Шевчук В. О. Око прірви : роман / В. О. Шевчук. – К. : Українький письменник, 1996. – 197 с.
15. Berlin, B. A. Basic Color Terms : their Universality and Evolution / B. A. Berlin, P. Kay. – Berkeley; Los Angeles : Un-ty of California Press, 1969. – 178 p.
16. Frank, J. Gender Differences in Color Naming / J. Frank // American Speech. – 1990. – Vol. 65. – № 2. – P. 114–126.
17. Lakoff, R. Extract from *Language and Woman's Place* / R. Lakoff // The Feminist Critique of Language : a reader / edited by Deborah Cameron. – Great Britain: TJInternational Ltd, 1998. – P. 242–252.
18. Steinvall, A. English Colour Terms in Context. – Sweden : Umeå Universitet, 2002. – 263 p.

Oksana Kudrya

Words with secondary colour nomination and colour characterizing constructions in modern Ukrainian (gender aspect)

The article deals with Ukrainian words of secondary colour nomination and colour characterizing constructions regarded in gender aspect. The author of the research compares structural, grammatical and semantic peculiarities of the mentioned units selected from the works of modern writers, O. Zabuzhko and V. Shevchuk.

Keywords: colour term, units with colour nomination, words with secondary colour nomination, colour characterizing constructions, secondary colour semantics, gender.

Алла Таран

ПРИКМЕТНИКИ-НЕОСЕМАНТИЗМИ ТА ЇХНЯ РОЛЬ У ПОПОВНЕННІ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ЛЕКСИКОНУ

Статтю присвячено дослідженню прикметників-неосемантизмів у сучасній українській літературній мові. На підставі аналізу текстів ЗМІ виокремлено два різновиди таких прикметників: власне неосемантизми та відображені чи успадковані.

Ключові слова: мовна динаміка, лексикон, неологізм, неосемантизм, функціональний потенціал інновації.

Кінець XX – початок XXI ст. для української мови особливо значущий період. У цей час відбулися докорінні суспільно-політичні зміни, розпочався процес демократизації життя спільноти. Українська мова здобула в новій Україні статус державної, що зумовило розширення сфери її функціонування, інтенсивний процес поповнення й оновлення лексикону за рахунок лексичних інновацій: новотворів, неозапозичень, неосемантизмів, неографізмів. Широкий спектр нової лексики подають передусім видання засобів масової інформації, що найоперативніше реагують на інтенсивну динаміку сучасного українського суспільства, а також художня література та публіцистика з їхнім виразно авторським ставленням до дійсності.

Мета пропонованої розвідки – простежити процеси семантичного переосмислення прикметників сучасної української мови, зміни їхньої лексичної і синтаксичної сполучуваності, з'ясувати зумовленість цих процесів.

На позначення несемантизмів використовують низку термінів: неосеми, семантичні інновації, лексико-семантичні неологізми, семантичні деривати. Н. З. Котелова послугується терміном неологізми-значення і вважає, що з'являються вони внаслідок внутрішньослівної, семантичної деривації на основі метафори та інших переносів номінації або в результаті "позаслівної деривації", коли семантичний неологізм утворено морфологічно на зразок рос. *трубач* зі значенням "трубопрокладник" за наявності слова з такою ж формою, але зі значенням "той, хто грає на трубі" [1, с. 331]. О. О. Тараненко поділяє неологізми на власне лексичні й семантичні. Як приклад останніх подає порівняно недавні в українській мові інновації: *вірус* (комп'ютерний)*; пакет* (пропозицій, *програм*) [4, с. 426]. Отже, неосемантизми (нові слова-значення) трактуємо як нове значення в семантиці вже наявного слова. Наприклад, до слова *стиліст* в СУМі подано дефініцію "той, хто володіє мистецтвом літературного стилю, майстер літературного стилю" [СУМ, IX, с. 697]. Однак останнім часом це слово активно функціонує в новому, ширшому, значенні "фахівець, який розробляє новий стиль у чомусь (одязі, зачісці, оформленні інтер'єру)" і поповнило низку

конкурентних номінацій с*тиліст : візажист : іміджмейкер : татумейкер : оформлювач : оздоблювач : прикрашувач*. Найчастіше неосемантизуються інформаційно багаті слова, що характеризують поняття узагальнено, широко, багатопланово, указуючи на більшу кількість ознак.

У межах прикметників-неосемантизмів визначаємо два різновиди: відображені чи успадковані неосемантизми, що були властиві семантиці іменників, від яких такі прикметники утворено, та власне неосемантизми, що виникли в семантичній парадигмі самого прикметника.

Від іменника *пакет* зі значенням "сукупність, комплекс взаємопов'язаних документів" утворено прикметник *пакетний*, що формує два значення: спеціалізоване, що побутує в терміносистемі інформатики та програмування в сполученні зі словами *режим, оброблення, файли, дані, доступ, вимикач*; друге – переносне, образне "який являє собою ціле, сукупність" у сполученні зі словами *голосування, розгляд, принцип* тощо, напр.: *Ющенко за* ***пакетний розгляд*** *газового питання* (СіД, 5–12.08.2009); *Не умовляннями, так* ***пакетним голосуванням*** (ДТ, 28.01–3.02.2006); ... ***пакетний принцип*** *голосування* (Н, 25.03.2009). У СУМі зафіксовано цей прикметник у відносному значенні, проте уже з якісним відтінком-натяком на формування такого нового значення: "**пакетний** – прикм. до **пакет**; // признач. для виготовлення пакетів" [СУМ, VI, с. 18]. У 2-му виданні ВТССУМ 2004 р. цю дефініцію подано без змін, проте уже в 3-му виданні 2007 р. після неї подано термінологічну словосполуку з галузі техніки *пакетний вимикач*. У її складі вже виразним стає значення "єдиний, сукупний, спільний", пор. пояснення цього терміна "пристрій для одночасного ручного перемикання декількох електричних кіл низької напруги". Словник "Нові слова та значення" Л. В. Туровської і Л. М. Василькової не містить слів *пакет* і *пакетний*. У ССІС, натомість, крім тих значень лексеми *пакет*, які зафіксовано в СУМі, подано 4-е, нове значення "комплект, сукупність чого-небудь" з прикладом *пакет законодавчих актів* [ССІС, с. 510]. У новому значенні прикметник *пакетний* формує синонімічний ряд зі словами *комплексний, цілісний, суцільний, єдиний, об'єднаний* і успішно конкурує з ними, свідченням чого є зростання його словотворчого потенціалу, поява таких похідних, як *блочно-пакетний, понадпакетний,* напр.: *Яценюк пропонує ухвалювати антикризові закони у* ***блочно-пакетний*** *спосіб* (УМ, 13.–5. 2008); ***Понадпакетні*** *хвилини за неймовірно низькою ціною: в мережі UMC – 1 грн. за хвилину; на мережі інших операторів 5 грн. за хвилину* (реклама). На прикладі лексеми *блочно-пакетний* спостерігаємо мовну гру, формування іронічного підтексту, пор. *блочний метод будівництва*, під впливом прикметника *блочний* і прикметник *пакетний* може набувати цього значення. До речі, спостерігаємо взаємовплив, і у *блочний* наявне нове якісно-оцінне значення, стосовне вже не будівництва, а законодавчої діяльності, суспільно-політичної сфери, оскільки дедалі актуальнішим для української мовної свідомості стає термін політики *блок* в його сучасних строкатих виявах.

Іменник-неосемантизм *вірус* зі значенням "спеціально створена комп'ютерна програма для знищення інформації" [СМ, с. 25] передає таке нове значення й прикметнику *вірусний*, пор.: ***Вірусний маркетинг*** *має справу з вибором маленької групи добре пов'язаних між собою людей* (СіД, 14.03.2008)*;* ***Вірусна реклама*** *Apple вийшла українською мовою* (П-Ц, 25.11.2007)*;* ***Вірусна активність*** *в мережі Інтернет пов'язана з підвищеною небезпекою* (ТСН, 12.08.2008); ***Вірусна розкрутка*** *сайтів* (реклама). Усталення нового значення слова *вірус* в українській мові відбулося внаслідок семантичного калькування через посередництво російської, ймовірніше, безпосередньо з англійської, в якій нове значення є наслідком семантичної деривації [2, с. 121]. Такий неосемантизм можна в структурі вже наявного в українській мові прикметника *вірусний* розглядати як приховане запозичення. У будь-якому разі це – відображена неосемантизація, бо спершу вона відбулася в твірному іменнику *вірус*, крім того, і самий прикметник *вірусний* – явище вже системи української мови. Синонімізується прикметник *вірусний* із лексемами *заражений, пошкоджений, зіпсований,* професіоналізмом комп'ютерників *битий (побитий)*. Функціональний потенціал лексеми демонструє її антонім *антивірусний*, напр.: *НББ довело до сказу виробника найкращої* ***антивірусної*** *програми* (П-Ц, 28.09.2007), який можна вважати полімотивованим. Його мотиваторами можуть виступати як прикметник *вірусний*, так і префіксальний іменник *антивірус.*

Від іменника *формат* зі значенням "спосіб, характер організації, здійснення, подання когось або чогось" функціонує прикметник-неосемантизм *форматний* "організований за якимось зразком", напр.: *Це тепер уже вона стає більш* ***форматною****, є Інтернет, де я сам рік тому скачав стільки альбомів, що, напевно, буду покараний тим же, і мій альбом будуть всі скачувати* (УМ, 24.06.2006). Найчастіше прикметник *форматний* у такому новому значенні вживається в сфері культури та мистецтва, про що свідчать його нові синтагматичні зв'язки: *форматний фестиваль, форматний продукт, форматний конкурс, форматний альбом, форматний варіант творчості, форматна*

музика, форматний стиль. Крім того, у мовній практиці засвідчуємо й похідний прикметник *поп-форматний, напр.: **Поп-форматні** радіостанції не готові крутити важкі семпли* (УС, 01.02.2008).

Неосемантизм-прикметник *форматний* утворює антонімічну пару *форматний – неформатний*: *... справді наш реп **неформатний** чи просто поки що неякісний?* (УМ, 24.06.2006). З огляду на появу заперечного іменника *неформат*, прикметник *неформатний* можна розглядати як полімотивований. Прикметник *форматний* конкурує з уже наявними в українському лексиконі синонімічними лексемами *популярний, модний, уживаний, призначений* (для певної сфери життя), *прийнятий* (у ній як основа, зразок). У словниках радянської доби (СУМі, словнику-довіднику І. Т. Яценка "Морфемний аналіз", "Словнику-довіднику з правопису та слововживання" С. І. Головащука) наявні такі композитні прикметники, пов'язані з кінематографією, як *великоформатний, малоформатний* і *широкоформатний*, наприклад: *фільм, книга, видання, плакат*.

Іменник *мило* зі значенням "сентиментальний фільм, у якому мало спільного з реальним життям" (пор. також із жаргонізмом *мило* на позначення електронної пошти (з англ. *mail* "пошта", вимовляється [мейл]) є мотиватором для прикметника *мильний* у новому значенні "розважальний, мелодраматичний, сльозогінний, для пересічного глядача з простим, невибагливим смаком". Нове значення слова *мило* – приховане запозичення з англійської мови. Річ у тім, що в США у перервах показу таких фільмів ішла реклама мийних засобів корпорацій, які за вміщення реклами своєї продукції давали кошти на знімання цих фільмів. У LINGVO'12 словосполуку *soap opera* "мильна опера" вміщено з поясненням "багатосерійний фільм (сентиментальна мелодрама)". В англійській мові ця словосполука функціонує із точнішим значенням "драматичний серіал, переважно на сімейні теми, якому властива сентиментальність, поширюваний радіо або телебаченням". Синонімізується лексема *мильний* з уже наявними в українському лексиконі запозиченими й питомими прикметниками *банальний, сентиментальний, мелодраматичний, легкий* (пор. *легкий жанр* про естраду), *легковажний, невибагливий, низькоякісний*. Із лексемою *мильний* з'являються такі нові словосполуки, як *мильне виробництво, мильні канали, мильна опера, мильні серіали*, від неї також утворено антонім *немильний*: *... більше пасували б визначення "небанальний серіал", **"немильний"** і ... не для всіх* (Д, 10.11.2006). Фіксуємо від цього прикметника й поодинокі композити на зразок: *… корейські **телемильні** серіали* (Д, 31.08.2006) та *відеомило*.

Так само іменник-неосемантизм *тінь* мотивує прикметник *тіньовий* у новому метафоричному значенні "зв'язаний з підпільним виробництвом, кримінальними засобами збагачення; неофіційний, нелегальний" у сполученні зі словами *бізнес, економіка, індустрія*, пор.: *Нова система допоможе вивести з тіні гроші за послугу* (УС, 08.02.2008). У СУМі прикметник *тіньовий* подано у суто відносному значенні "1. Прикм. до **тінь 1**; який є тінню (**тінь 1** – Темний відбиток на чому-небудь від предмета, освітленого з протилежного боку; // зображення такого відбитку в живописі; місце, що зображує на малюнку, картині найменш освітлену частину, ділянку чого-небудь; // *кого, чия, перен*. Про того, хто ніколи не покидає іншого, завжди буває з ним разом; 2. Стос. до **тіні** (у 2 знач.) (**тінь 2** – *тільки одн.* Місце, закрите чим-небудь від променів сонця, сяйва місяця або іншого джерела світла; затінений простір; // *чого.* Місце, затінене чим-небудь; // Частина приміщення, куди не доходить світло); від якого утворюється густа тінь" [СУМ, X, с. 144]. Д. Мазурик чи не вперше зафіксувала прикметник *тіньовий* зі значенням "нелегальний, прихований, незаконний, злочинний" [СМ, с. 118]. У такому метафоричному значенні він поступово замінює в сучасній мовній практиці прикметники *лівий* і *підпільний*. І. А. Самойлова звернула свого часу увагу на те, що переосмислений прикметник *лівий* уживається зі словами для позначення конкретних видів продукції, якоїсь роботи, а прикметник *тіньовий* виконує характеризувальну функцію при більш узагальнених іменниках для позначення економічних понять [3, с. 73]. У такому новому оцінному значенні лексема *тіньовий* синонімізується також з прикметниками *чорний, несанкціонований, незаконний, нелегітимний, протиправний, протизаконний*. Її перевагу засвідчують нові синонімічні словосполуки-конкуренти *тіньові гроші : тіньові кошти : тіньовий капітал : тіньовий бюджет : тіньовий заробіток, тіньовий уряд : тіньовий Кабмін*, а також гіперо-гіпонімічні об'єднання: 1) з гіперонімом *тіньові структури* і співгіпонімами *тіньовий штаб, тіньовий сектор*; 2) з гіперонімом *тіньова економіка* і співгіпонімами *тіньовий ринок, тіньовий бюджет, тіньовий заробіток, тіньові схеми, тіньовий бізнес, тіньова приватизація*. Активно функціонує лексема-новотвір *тіньовик* як назва особи за родом такої економічної діяльності, напр.: *Ми виступаємо проти тіньового грального бізнесу…, проти протиправних перевірок органами влади, міліцією, що призводить до перерозподілу ринку на користь **"тіньовиків"*** (ВК,14.09.2006), проте у мові ЗМІ натрапляємо й на її синонім *лівак*, напр.: *Голландська поліція заарештувала 110 **ліваків*** (СіД, 13.07.2006). Фіксуємо у межах однієї публікації синоніми *підпільник* та *цеховик*, близькі за своїм значенням до нової лексеми *тіньовик*, напр.: ***Підпільник** Кіндрат робив контрафакт. "**Цеховик**" пропонував їх* [акумуляторні батареї – АТ]

усього за 35 тисяч (УМ, 09.10.2003). У СУМі, хоча і вміщено слово *цеховик* "1. Майстер ремісничого цеху; 2. Робітник з цеху (у 2 знач.)" [СУМ, XI, с. 205], *підпільник* "той, хто працює в умовах підпілля (у 2 знач.)" [СУМ, VI, с. 483], *лівак*, але не подано для них дефініцій, синонімічних до інновації *тіньовик*, пор.: "**лівак** – 1.Опортуніст, який свої дрібнобуржуазні погляди прикриває революційними фразами; 2. *діал.* Лівша" [СУМ, IV, с. 506]. Утім, українській розмовній практиці лексеми *лівак, цеховик, підпільник* зі значеннями, синонімічними до новотвору *тіньовик*, відомі давно. Як доказ активності неосемантизму *тіньовий* засвідчуємо гніздо нових похідних: *тіньовизація, напівтіньовий*, напр.: *Аналіз причин* ***тіньовизації*** *економіки дає підстави для додаткових пропозицій із вдосконалення податкової системи* (ВЗ, 15.06.2006); ***Напівтіньова*** *політика із запахом нафти* (УМ, 11.01.2005). На сторінках періодичних видань натрапляємо на вживання антонімічного до лексеми *тіньовий* прикметника *прозорий* із новим значенням "чесний, демократичний, законний". Воно сформувалося на базі уже відомих переносних значень цього слова, які зафіксовано в СУМі, пор.: "доступний для сприймання; зрозумілий, ясний, дохідливий; // Який легко розгадати, збагнути; явний, неприхований // Щирий, відвертий" [СУМ, VIII, с. 185], можливо, також під упливом нового англійського запозичення – прикметника *транспарентний* (англ. *transparent* "прозорий"), пор. *прозорий тендер, прозорі фінансові схеми*. Дослідники припускають, що таке нове значення зумовлено розвитком ринкової економіки, що прагне інтегруватися в розвинену й заможну Європу, передбачає відкритість, доступність інформації про державні справи, відсутність таємниць у цій галузі [5]. Тому найчастіше натрапляємо на словосполуки, пов'язані саме зі сферою економіки, напр., *прозора робота, прозорі тендери, прозорий процес.* З'являється й похідний від цього прикметника іменник *прозорість* на означення такої нової опредметненої ознаки, як що-небудь неприховане, чесне, відкрите, придатне для контролю й перевірки та прислівник *прозоро* зі значенням "чесно, відкрито, законно". Прикметник *тіньовий* у значенні "підпільний, нелегальний, незаконний, прихований" у сполученні зі словами *ринок, курс* конкурує із прикметником *чорний*. У СУМі до прикметника *чорний* подано словосполуку *чорна біржа* – те саме, що *чорний ринок* [СУМ, XI, с. 353]. За словником Д. Мазурик, *чорний ринок* – "це неофіційний, нелегальний ринок з метою одержання і приховування прибутків від незаконної діяльності", а *чорний курс* – "неофіційний курс обміну валюти, курс валюти на чорному ринку" [СМ, с. 128]. Отже, тут спостерігаємо не появу значення, а його розвиток, залучення до такого означення нових об'єктів і формальних засобів вираження: *чорна міграція* (з похідним від прикметника *чорний* у такому значенні іменника *чорнота* як найменування нелегального бізнесу, пов'язаного з доставленням мігрантів через кордон), *чорна готівка*, калька з російської *чорний нал, платити по-чорному*. Помітно розширилися межі сполучуваності прикметника *чорний*, що зумовлено, на жаль, реаліями життя сучасної України, наприклад: *Прикро, але цей* ***чорний кредит*** *був підтриманий і головою облдержадміністрації, незважаючи на заперечення спецслужб* (МЧ, 28.05.2008); *Оскільки не обов'язково заходити на Google, Yandex, Yahoo, аби знайти* ***"чорний сайт"*** (Н, 31.07.2009); *Депутати від БЮТ заблокували* ***"чорний вхід"*** *у президію парламенту для того, щоб не дати можливість ПР зробити цього раніше* (Н, 16.07.2009).

Відбулося формування нових значень і в інших прикметниках-кольороназвах, що також призводить до конкурування лексем. Зокрема, лексему *зелений* уживають на позначення екологічних напрямів та рухів, мета яких – захист довкілля. За СУМом *зелений* "1. Один із основних кольорів спектра – середній між жовтим і блакитним; // який має колір трави, листя, зелені; 2. Зробл. із зелені, рослинності; 3. Недозрілий, недоспілий (про злакові рослини, фрукти, овочі); 4. *розм.* Хворобливо блідий (про колір обличчя, шкіри людини); 5. *перен. розм.* Який не має життєвого досвіду; недосвідчений" [СУМ, III, с. 553–554]. Нове значення прикметника *зелений* реалізується в різних словосполуках і вступає у синонімічні відношення зі словами *природоохоронний, екологічний, чистий (екологічно чистий),* напр.: ***"зелені" організації*** (УМ, 22.06.2006); ***"зелений"*** *екологічний та політичний* ***порядок*** *нового століття* (Н, 26.06.2009); ***"зелений" відтінок*** (Н, 6.03.2009); ***зелений бізнес*** (Н, 7.08.2008); ***"зелений"*** *і екологічно "дружній"* ***проект*** (Н,16.04.2008). На позначення доларів уживають жаргонізм – субстантивований прикметник *зелений – зелененький* (частіше – у формі множини *зелені*). У словнику Л. О. Ставицької ці лексеми на позначення доларів зафіксовано з похідними *зеленка*[2]*, зеленуха, зелень* [УЖ, с. 124–125].

У мові військових функціонує жаргонізм *зеленка* "*арм.* Маскувальна форма з зеленими розводами" [УЖ, с. 125]. Крім того, для позначення військових підрозділів або родів військ у мові сучасної публіцистики часто вживаються перифрази – назви головних уборів у поєднанні з властивим такому військовому об'єднанню кольором. Наприклад, *зелені кашкети* – прикордонники: *Тільки від початку року* ***зелені кашкети*** *затримали 32 порушники і вилучили товарів на 125 тисяч 648 грн.* (ВЗ, 25.07.2006); *чорні берети* – морські піхотинці, напр.: *На полігоні російського Чорноморського флоту (ЧФ його в Україні орендує) наші* ***"чорні берети"*** *висаджувались комбінованим способом, тобто одночасно з моря і повітря, аби блокувати, оточити і роззброїти "бандформування й*

терористичні групи" у вигляді конкретних фанерних мішеней (УМ, 14.09.2008); *блакитні берети* – воїни-десантники, напр.*: І справді:* ***"блакитні берети"*** *вирізняються серед інших міцним братерством, взаємопідтримкою і взаємовиручкою* (ХК, 29.08.2006). На думку І. А. Самойлової, подібні назви, що прийшли з розмовної мови, не мають яскравого емоційно-експресивного забарвлення. Їх можна розглядати, очевидно, як скорочені, зручніші у спілкуванні назви замість розгорнених описових зворотів [3, с. 116]. Таке твердження видається нам занадто категоричним, адже подібні сталі спеціалізовані словосполуки вже набули статусу перифраз-замінників нейтральної номінації, а отже, й виразної образності.

Прикметник *сірий* найчастіше сполучається з іменником *імпорт* і конкурує з прикметниками *фальшивий, неофіційний, підроблений*, напр.: *– Де ви купували iPhone? Він* ***сірий****? (неофіційний?)* (Н, 17.10.208); *Павло Слободянюк сказав, що зазначене нововведення покликане припинити* ***"сірий імпорт"*** *мобільних телефонів в Україну, втрати від якого, за оцінками УДЦР, становлять 1–1,5 млрд. гривень на рік тільки за рахунок несплати ПДВ при ввозі мобільних телефонів в Україну* (Н, 6.04.2009). У такому значенні вживається й похідний прислівник *по-сірому* (платити зарплату).

Прикметник *білий* синонімізується у переносному значенні зі словами *законний, чистий, правдивий, справжній*, напр.: … *наявність* ***"білої"*** *заробітної плати* (Д, 28.07.2006). На базі цього неосемантизму з'явилися вже й прислівники *по-білому, набіло*: *Це принаймні те, що виплачується* ***"на біло"*** (Е, 14.02–21.02.2008).

Значно активізувалися і стали популярними прикметники-неосемантизми *профільний* поруч зі *спеціальний, спеціалізований, основний, визначальний; стартовий* разом із *початковий, першопочатковий, вихідний, відправний, первинний, первісний*; *резонансний/резонансовий* поруч із *голосний*, *скандальний, гучний, сенсаційний, приголомшливий*; *живий* (пор. його синоніми *наживо, живцем*) як синоніми до *природний, без фонограми, у прямому ефірі, пряма трансляція*; *піратський* разом із *неліцензійний, незаконний, підпільний, контрабандний*.

Велика кількість неосемантизмів засвідчує, по-перше, прагнення мовців до оновлення виражальних засобів, яке узгоджується з їхнім конструктивним принципом відходу від штампу. Бажання сказати незвично, відійти від звичного й набридлого стає всеохопним, по-друге, це ще й прагнення виявити інший аспект означуваного об'єкта, поняття, уточнити їхню номінацію, створити перифразу, прихований зміст, підтекст, поглибити в такий спосіб означення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.

2. Мазурик Д. В. Інноваційні процеси в лексиці сучасної української літературної мови (90-і роки ХХст.) : дис. … канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Мазурик Данута Володимирівна. – Л., 2002. – 202 с.

3. Самойлова І. А. Процеси семантичної деривації в лексиці сучасної української літературної мови (на матеріалі неологізмів 70–90-х років ХХ ст.) : дис. … канд. філол. наук : 10.02.01 / Самойлова Ірина Анатоліївна. – К., 1999. – 165 с.

4. Тараненко О. О. Неологізм / О. О. Тараненко // Українська мова : енциклопедія / [редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін.]. – [3-є вид., випр. і доп.]. – К. : Укр. енцикл., 2007. – С. 426–427.

5. Шаповалова Г. В. Інноваційні процеси в сучасному медіатексті (функціонально-лінгвістичні аспекти) : автореф. дис на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук спец. 10.01.08 "Журналістика" / Г. В. Шаповалова. – К., 2003. – 20 с.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

1. Мазурик Д. Нове в українській лексиці : [словник-довідник] / Д. Мазурик. – Л. : Світ, 2002. – 130 с.

2. Нові слова та значення : словник / [уклад : Л. В. Туровська, Л. М. Василькова]. – К. : Довіра, 2008. – 271 с.

3. Ставицька Л. Український жаргон / Л. Ставицька. – К. : Критика, 2005. – 496 с.

4. Сучасний словник іншомовних слів / [укл. : О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк]. – К. : Довіра, 2006. – 790 с.

Alla Taran

Neo-semantic adjectives and their role in enriching modern Ukrainian lexicon

The article is devoted to regarding neo-semantic adjectives in modern Ukrainian literary language. The nominations of 2 kinds are singled out on the basis of analyzed mass media texts: newly semantized units proper and reflected or inherited neo-semantic adjectives.

Key words: language dynamics, lexicon, neologism, neo-semantic unit, functional potential of innovation.

Ніна Пашковська

ЛЕКСИЧНА СИНОНІМІКА В ІДІОСТИЛІ Є. ГУЦАЛА

У статті з'ясовано роль лексичних синонімів у творенні ідіостилю конкретного письменника. На прикладах дієслівної та іменникової синонімії у творах Є. Гуцала досліджено майстерність письменника в доборі мовного матеріалу для найвлучнішої характеристики зовнішніх та внутрішніх ознак персонажів.

Ключові слова: ідіостиль, лексична синоніміка, процес мовлення.

Серед питань, пов'язаних із вивченням лексичної системи мови, важливе місце відводиться саме лексичній синонімії, оскільки синоніміка, передусім лексична, значною мірою визначає багатство кожної мови. Вивчення синонімів своїм корінням сягає у глибоку давнину, проте лінгвісти знову і знову повертаються до проблеми лексичної синонімії з метою розглянути її під новим кутом зору, вводячи поняття лексичних синонімів у ширші рамки загальної теорії синонімічних засобів мови [1]. Про це свідчать праці багатьох учених [2; 4; 5; 10; 12], у яких досліджено синонімію різних частин мови в цілому чи в межах певного класу.

На необхідність вивчення синоніміки літературної мови неодноразово вказував академік В. В. Виноградов. Він уважав, що саме вивчення лексичної синоніміки є центральним питанням стилістики і семантики, адже, не розібравшись у синонімічних рядах слів і висловів, не можна зрозуміти й засвоїти лексичну систему мови. М. Т. Рильський у передмові до "Матеріалів до синонімічного словника української мови Андрія Багмета" писав, що вміння поставити саме те слово і саме на тому місці – невід'ємна прикмета хорошого стилю, доконечна риса справжнього майстра [11, с. 217].

Мовна майстерність письменника великою мірою визначається саме його вмінням дібрати з розмаїття синонімів загальнонародної мови найточніші слова, які б найкраще виразили те, що він хоче сказати. За допомогою синонімів письменник створює характери, образи героїв, відтінює настрої, змальовує природу. Мовно-образна система художнього твору дає можливість проникнути у світосприймання письменника, збагнути його мовно-естетичні смаки, простежити на цій основі загальні тенденції розвитку лексичної системи української літературної мови. Художній твір, за словами Л. О. Новикова, відтворює світогляд, поетичне бачення дійсності, мову, стиль свого творця [8, с. 12], тому й видається важливим дослідження ролі синонімів у творенні ідіостилю конкретного письменника.

На сьогодні спеціальних досліджень мови творів Є. Гуцала майже немає. Окремі мовні аспекти досліджені в кількох дисертаціях [6; 7; 9], у науковій розвідці [3], в яких автори на матеріалі художньої прози досліджують структуру й семантику складного речення, жанри малої прози, мовно-стилістичні особливості романів сатирично-гумористичного спрямування. Праць, присвячених вивченню синоніміки в ідіостилі Євгена Гуцала, поки що не існує, тому й видається актуальним дослідження лексичної синоніміки в ідіостилі Є. Гуцала. Метою нашої статті є короткий огляд функціонування лексичної синонімії у творах Є. Гуцала як засобу розкриття ідіостилю письменника.

Лексична синоніміка в художніх творах Є. Гуцала надзвичайно багата, про що свідчить не лише кількісний склад синонімічних рядів, широке розгалуження їх, а також своєрідність використання, багатоплановість семантико-стилістичних відтінків синоніма в кожному окремому випадку, виявлення нових, досі ще не описаних можливостей загальномовних, загальновживаних слів.

Основними в ідіостилі письменника виступають загальномовні, нормативно-літературні лексеми. У мовній тканині художнього твору ці синоніми є своєрідним тлом, на якому повніше відображаються диференційні ознаки синонімічних одиниць, які містять у своєму значенні стилістичний компонент. Для кожної конкретної ситуації письменник відбирає саме ті синонімічні одиниці, які передали б необхідні відтінки, допомогли б авторові реалістично відтворити мову персонажів, дати їм належну характеристику, змалювати різні події, вчинки героїв. Трапляються також стилістично марковані, зокрема усно-розмовні і просторічні синоніми, використання яких пояснюється орієнтацією автора на народномовну основу, що виражається у цілеспрямованій заміні стилістично нейтральних лексем на емоційно-експресивні.

Так, виявлені нами синоніми на позначення процесу мовлення активно вжито як у мові письменника, так і в мові персонажів. На відміну від Словника синонімів української мови, який подає 52 синонімічні одиниці, що є здебільшого розмовними та діалектними одиницями, Є. Гуцало

використовує 102 одиниці, 92 з яких є однослівними, 10 – фразеологізмами, що дорівнюють слову. Серед виявлених 102 одиниць найбільш уживаними є лексеми “говорити” та “казати”. Вони позбавлені додаткових відтінків у значенні і мають найширшу сполучуваність, зокрема з прислівниками: ***Казав якомога недбаліше*** (Гуц. 1, с. 221); з порівняльними конструкціями, передаючи таким чином радість, лагідність, хвилювання тощо, тобто ті риси, які розкривають сутність українського характеру: ***Говорила*** *вона* ***спокійно і тихо, наче аж байдуже****; таким тоном можна обговорювати дрібні господарські клопоти* (Гуц. 1, с. 261); *Повитуха була повільна,* ***говорила неквапно, ніби кожне слово діставала десь із глибоких надрів свого розуму*** (Гуц. 1, с. 110). Інші члени синонімічного ряду позначають повільність, неквапність у спілкуванні: *– Ну, добре, –* ***зморено мовила*** *Олена Левківна* (Гуц. 1, с. 404); *– Ви така славна жінка, всі вас люблять, усі поважають, – і далі* ***медовим голосом правила*** *Варка* (Гуц. 1, с. 281); *– Ну, гаразд, золото й срібло в тебе не в ціні, –* ***сурмив у калинову сурмоньку*** *дід Гордій* (Гуц. 2, с. 474); *– Жінки такі, –* ***роняє*** *посутенілий лицем Кужільний* (Гуц. 2, с. 183); *А баба Килина, прочитавши твої думки,* ***жебонить голосом-струмком*** (Гуц. 2, с. 510); передають силу голосу: *– Баби! –* ***сказав*** *Дробаха, і* ***голос його аж задзвенів од напруги*** (Гуц. 1, с. 86); *То не грім гримів у захмарених високостях, то* ***гриміла*** *баба Килина* (Гуц. 2, с. 475); *Вона* ***лементувала й лементувала****, скарги й прокльони сипались з її грудей, як каменюччя* (Гуц. 1, с. 46); *– Бо й то радість! –* ***по-півнячому скрикнув*** *Чернега й закашлявся* (Гуц. 1, с. 233); *– Та шкода ж, шкода, –* ***з придихом шепотіла*** *Ганка, й важко було втямити, чого їй шкода...* (Гуц. 1, с. 76); *Напівлежачи, Єлизавета* ***шелестіла зів’ялими словами****...* (Гуц. 2, с. 224); спосіб мовлення: ***Сказала хрипким, простудженим голосом*** (Гуц. 1, с. 297); *– Отак тобі! Отак! –* ***злісно сичала*** *Ганка, не відстаючи, – щоб знала, як рогами розмахувати* (Гуц. 1, с. 145); *– Еге ж, задушиш, –* ***сокоче*** *баба, мій ґедзь такий, що вкусив – і полетів.... – Натішусь, натішусь, –* ***сокорить*** *Бахурка* (Гуц. 1, с. 163); *– Ех! –* ***злісно видихнув*** *Юхим* (Гуц. 1, с. 243); *– Не пущу, –* ***глухо видушив*** (Гуц. 1, с. 148); *– Люди добрі, вона межу перекопує! –* ***рипучим голосом проказала*** *так, наче й справді зверталась до навколишніх людей* (Гуц. 1, с. 46); його тривалість: *Варка ще* ***гомоніла-балакала*** *про молоко...* (Гуц. 1, с. 281); беззмістовність: *...але прибігла Бахурка, – вже хтозна-як і пізно було, – прибігла й* ***пошепки заторохтіла*** (Гуц. 1, с. 93); *– А з ким же я* ***балакаю****?* ***Бурмочу*** *сама до себе, та й годі* (Гуц. 1, с. 93); *– Ось дзеркало, еге: –* ***пробелькотав чи то прохарамаркав мій язик*** (Гуц. 4, с. 34); *Той* ***муркне****, той* ***буркне****, той кахикне* (Гуц. 4, с. 55); *А ти не дуже, –* ***без тієї злості, що перше, промимрив*** *чоловік* (Гуц. 1, с. 244).

Не менш цікавими є лексеми на позначення руху, переміщення, що об’єднуються словом-показником *“іти”*. Словник синонімів української мови подає до цього слова-показника *“іти”* 28 одиниць, тоді як синонімічні ряди Є. Гуцала містять 71 одиницю. Вони містять у собі найрізноманітніші семантико-стилістичні відтінки. Так, нейтральним є слово-стимул *“іти”*, яке констатує лише одноразовий, неповторюваний рух. Однак його значення може підсилюватись удало підібраними прислівниками і порівняннями, тобто відповідними прирощеннями. Яскраво це проявляється в таких контекстах: *Сутулий, на журавлиних ногах, Чолій* ***іде****,* ***наче велика птаха, яка звикла літати, а тут доводиться ступати по землі*** (Гуц. 2, с. 38); ***Ходить так, наче ступити по цій землі боїться*** (Гуц. 1, с. 136); *Ген далеко попереду* ***пішов*** *дідуньо, сивенька голова світиться,* ***почимчикував*** *дідуньо,* ***як журавель****...* (Гуц. 2, с. 40); ***Ступала так, наче підлога ось-ось провалиться під ногами*** (Гуц. 2, с. 198); ***Накульгуючи й тягнучи ліву ногу, наче плугом землю орючи****, Гордій* ***подався*** *до буфета по пляшку* (Гуц. 4, с. 21); ***Чапає, наче качка****, до лавчини під вишнею, всідається, притаковлюючи глечик на колінах...* (Гуц. 3, с. 111); *Бабця* ***дрібцювала плавною ходою – так качечка пливе по поверхні води*** (Гуц. 2, с. 205); *Бахурка* ***сумно пошкрьогала*** *додому* (Гуц. 1, с. 82). Значна група синонімів позначає швидкий рух: *Лишень поглянь, яка молодичка ген-ген* ***почесала, як моторно перебирає ногами*** (Гуц. 2, с. 332); *Старий куди пошлють* ***щодуху чухрав*** *і шепотів...* (Гуц. 4, с. 238); *Погомоніли про всяку всячину, вже гість* ***подався****, як баба Мокрина* ***проворно пошнуркувала*** *слідом за ним надвір* (Гуц. 2, с. I94); досить чисельною є і група синонімів на позначення повільного, розміреного руху: *То* ***почовгала*** *вона в хату, а я слідом за нею...* (Гуц. 3, с. 113); *Поспитав – і* ***потюпачив*** *своєю дорогою...* (Гуц. 2, с. 48); *... розуміюче мовив чоловік та й* ***потягнув*** *уздовж сільської околиці, мимо садків* (Гуц. 1, с. 531); *Старий Тодос повернувся й* ***подибуляв*** *до хати* (Гуц. 1, с. 46); *Старий Балаба* ***посунув*** *у ніч* (Гуц. 2, с. 43). Окрему групу складають семантико-стилістичні синоніми на позначення повторюваного, тривалого руху в різних напрямах: *До світання Ганка заснути не могла... А тільки засіріло,* ***тинялася*** *по обійстю* (Гуц. 1, с. 95); *Подалася за теличкою до короварні, там* ***проникала*** *цілий день* (Гуц. 1, с. 82).

Іменникова синоніміка творів Є. Гуцала є менш розгалуженою, ніж дієслівна. Синонімічні ряди іменників здебільшого малокомпонентні, часто включають в себе, крім слова-показника, діалектні

слова: *Сам дався! Сам дався! – дзвеніла дівчинка, острашливо й щасливо поглядаючи на* ***півня****. Бо ж тримала на руках не просто* ***свійську птицю****, а й отой сурмистий пекучий крик, схований у грудях та в лункій горлянці; Онука з* ***клубком живого вогню*** *на оберемку подалась надвір* (Гуц. 2, с. 243); *Великий* ***когут*** *сидів на верхній жердині похилених воріт і дивився на дівчинку випуклими крижалочками порских очей* (Гуц. 2, с. 242). Не менш цікавим, на нашу думку, є синонімічний ряд ***заєць*** *– поплигайло, вухатий, вухань, довговухий, зухвалець*, до складу якого, як бачимо, крім нейтрального слова *заєць*, уходять ласкаві, зменшені народні назви *вухань*, *поплигайло* та авторський синонім *зухвалець*: ***Заєць*** *вискочив із-під куща, покотився-покотився* (Гуц. 1, с. 263); *Те сіре* ***зизооке поплигайло*** *не пробудило в ньому нічого...* (Гуц. 1, с. 264); *Але тому, що могутній страх гніздився в кожній клітинці* ***вухатого****, тому що той страх підстьобував його, гнав, легким болем розривав груди, лапи,.. то* ***заєць*** *мчав сильно й рівно* (Гуц. 2, с. 256); *Про те, хто попав у* ***зайця****, не сперечалися: якось усім було шкода* ***сірого вуханя*** (Гуц. 2, с. 259); *...****довговухий****, звинувшись, вирвався, впав на дорогу...* (Гуц. 2, с. 260); *...вона чекала, коли ж нарешті зловить отого* ***зухвальця*** (Гуц. 2, с. 258).

Отже, у мові художнього твору синоніми є важливим стилістичним засобом. Завдяки широкому використанню лексичних синонімів Є. Гуцалові вдалося дуже яскраво показати все багатство семантичних відтінків та експресивно-стилістичних забарвлень, емоційних звучань і колоритної образності народного мовлення. Упадає в око розгалуженість синонімічних рядів дієслівної лексики, спрямованих на відтворення найрізноманітніших динамічних ознак, зокрема процесу мовлення, переміщення. Це трапляється як в описах персонажів, так і в описах природи та оточення людини. Іменникова синонімія відрізняється від синонімічних рядів дієслів як кількісним, так і якісним складом. У той час, як дієслівні синоніми здебільшого семантичні, то іменникова синонімія представлена здебільшого стилістичними синонімами. А багатство дієслівної та іменникової синоніміки в творах художньої літератури є показником майстерності письменника в доборі мовного матеріалу, бездоганного знання рідної мови, уміння скористатися живим народним словом і влучно передати думки, а отже, стає виразником його ідіостилю.

Усебічне вивчення авторських ідіостилів – актуальне завдання сучасної лінгвістики, а тому подальше дослідження творчості Є. Гуцала допоможе з'ясувати роль не лише лексичної синонімії, але й інших мовних засобів у структуруванні ідіостилю письменника.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян Ю. Д. Избранные труды. Лексическая семантика : 2-е изд., испр. и доп. – Т. 1 / Ю. Д. Апресян. – М. : Школа "Языки русской культуры", ИФ "Восточная литература" РАН, 1995. – VIII с. – 472 с.

2. Бевзенко А. Т. Лексична синоніміка художнього твору / А. Т. Бевзенко. – Одеса, 1972. – 63 с.

3. Бойцун І. Є. Психологічний портрет "дітей війни" у творах Є.Гуцала / І. Є. Бойцун. – Луганськ : Шлях, 2002. – 40 с.

4. Буткова Г. В. Лексические синонимы в произведениях Ю. Яновского / Опыт функционально–семантического анализа : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Галина Василівна Буткова. – К., 1990. – 207 с.

5. Ільїн В. С. До питання синоніміки Шевченка / В. С. Ільїн // Наукові записки КДУ : зб. філол. фак. – № 1. – 1939. – 375 с.

6. Морозова Н. В. Структура та семантика складного речення в ідіостилі Євгена Гуцала (на матеріалі художньої прози) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Н. В. Морозова. – К., 2006. – 195 с.

7. Навроцька Н. П. Мала проза Є. Гуцала. Поетика жанру : автореф. дис. … канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Н. П. Навроцька. – К., 2001. – 19 с.

8. Новиков Л. А. Художественный текст и его анализ / Л. А. Новиков. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 304 с.

9. Попович А. С. Мовностилістичні особливості української сатирично-гумористичної прози (на матеріалі романів Є. Гуцала та О. Чорногуза) : автореф. дис. … канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / А. С. Попович. – К., 2001. – 20 с.

10. Порожнюк А. Л. Синонимические прилагательные в произведениях О. Гончара "Прапороносці" і "Тронка" : автореф. дис. … канд. филол. наук : спец. 10.02.02 "Русский язык" / А. Л. Порожнюк – Ужгород, 1986. – 15 с.

11. Рильський М. Т. Передмова до "Матеріалів до синонімічного словника української мови" А. Багмета / М. Т. Рильський // Вітчизна. – 1959. – № 2. – С. 217.

12. Фащенко М. М. Аналіз лексики художнього твору / М. М. Фащенко. – Одеса, 1972. – 38 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гуц. – Гуцало Є. Вибрані твори. Т. 1. / Є. Гуцало. – К. : Радянський письменник, 1987. – 527 с.
2. Гуц. – Гуцало Є. Вибрані твори. Т. 2. / Є. Гуцало. – К. : Радянський письменник, 1987. – 571 с.

3. Гуц. – Гуцало Є. Твори : в 5 т. Т. 3 : повісті, роман / Є. Гуцало. – К. : Дніпро, 1997. – 461 с.
4. Гуц. – Гуцало Є. Твори : в 5 т. Т. 4 : романи / Є. Гуцало. – К. : Дніпро, 1997. – 686 с.

Nina Pashkovska

Lexical synonymy in the idiostyle of Ye. Hutsalo

The role of lexical synonyms as means of expressing the author's idiostyle is regarded in the article. The writer's artistic skill in selecting linguistic material for the characterization of external and internal features of the characters is considered on the examples of verbal and substantive synonymy in the works of Ye. Hutsalo.
Key words: idiostyle, lexical synonymy, the process of speech.

Ірина Буяр

ІНВЕНТАРИЗАЦІЯ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОЇ ГРУПИ ІМЕННИКІВ ОЦІНКИ В АНГЛІЙСЬКІЙ МОВІ

У статті подано результати процедури інвентаризації іменників оцінки в англійській мові за допомогою статистичних методів, які передбачають використання кількісних формул під час опрацювання лексикографічних джерел.
Ключові слова: інвентаризація, вага компонента, ЛСГ.

У семантичній структурі мови розрізняють такі різносистемні лексичні угрупування, як семантичні поля, лексико-семантичні групи, синонімічні ряди та парадигми. Предметом нашої статті є аналіз структури лексико-семантичного поля оцінки, а саме його складової – лексико-семантичної групи іменників оцінки.

Варто зазначити, що дослідженню логіко-лінгвістичної категорії оцінки присвячені наукові праці Н. Авганової, Н. Вишиваної, Л. Киричук, Т. Космеди, М. Крамаренко, А. Лукенчук, І. Онищенко, О. Островської, У. Соловій, Л. Соловйової, О. Трунової, В. Федосєєва та ін. Проте, більшість дослідників здійснювали лише кількісний підрахунок отриманих емпіричних результатів.

У нашому дослідженні вперше проведено інвентаризацію лексико-семантичного поля оцінки за допомогою статистичних методів із залученням усіх чотирьох номінативних частин мови, тоді як попередники вивчали лише прикметники. Метою нашої статті є аналіз даних, одержаних у ході проведення інвентаризації іменників, які містять сему оцінки, на основі тлумачних словників британського та американського варіантів сучасної англійської мови.

Загалом виділяють три основні методи інвентаризації лексичних мікросистем у сучасній лінгвістиці: психофізіологічний, психолінгвістичний і лінгвістичний [3, с. 226]. У процесі застосування двох перших методів необхідно залучати значну кількість носіїв мови для отримання достовірних результатів дослідження, що суттєво ускладнює їхнє використання в іноземних мовах. Формалізована лінгвістична процедура інвентаризації, використана в нашому дослідженні, ґрунтується на використанні словникових дефініцій. При цьому компонентний аналіз словникових визначень може здійснюватися на основі одного або декількох словників. Під час використання одного словника компоненти, які ідентифікують слова та належать до тієї самої семантичної сфери, будуть показані неповно й непослідовно. До того ж, отримані внаслідок цього лексичні угрупування не завжди відповідають інтуїтивним уявленням носіїв мови [5, с. 52]. Це робить доцільним використання якомога більшої кількості словників для отримання об'єктивних даних.

Алгоритм інвентаризації ЛСГ складається з таких етапів.

1. Визначення домінанти (імені) групи.
2. Формування вихідного списку на основі одномовних (тлумачних та синонімічних) словників.
3. Визначення ядерного та центрального складу ЛСГ.
4. Формування периферійного складу групи [2].

У процесі визначення складу ЛСГ іменників оцінки в сучасній англійській мові передовсім було встановлено домінанти цієї групи за допомогою двомовних словників М. І. Балли "Англо-український словник", Є. Ф. Попова, М. І. Балли "Великий українсько-англійський словник" тощо Ними стали лексеми *goodness – evil* відповідно, які, на нашу думку, виражають узагальнену ознаку цього ряду семантично подібних лексем. Також нами було прийнято за домінанти прикметники

good – bad, оскільки в більшості випадків ознаку позитивної чи негативної оцінки витлумачено саме через ці лексеми. Варто зазначити, що ці прикметники є носіями узагальненої ознаки оцінки, тому були використані при виділенні складу всіх інших різночастиномовних ЛСГ оцінки, зокрема й іменникової.

Другим кроком стало формування вихідного списку на основі тлумачних словників, тобто відбору всіх слів, які пояснено через домінанту. Оскільки нашою метою є визначення особливостей будови ЛСГ іменників оцінки в британському та американському варіантах англійської мови, було використано по п'ять тлумачних і два синонімічних словники кожного варіанту (загальною кількістю чотирнадцять). Зауважимо, що із початкового списку були вилучені всі застарілі слова.

Для обчислення ваги окремих компонентів у смисловій структурі домінанти в нашому дослідженні було використано формулу, представлену Л. В. Бистровою, В. В. Левицьким та М. Д. Капатруком [1].

$$W = \frac{(n+1)-r}{n},$$

де W – вага компонента (рубрики),
n – кількість компонентів (рубрик) тлумачення,
r – ранг компонента (рубрики) в словниковій статті.

Значення W може коливатися в межах від нуля до одиниці. Отже, найбільшу вагу матиме компонент, розташований найближче до пояснюваного слова.

У ході проведення розрахунків ми виділяли семи, семеми та семні комплекси, "які займають перехідне значення між якоюсь окремою семою та цілим значенням (семемою), що його включає" [4, с. 21]. У словникових дефініціях їх відділено крапкою з комою. Варто зазначити, що цю формулу використовували ми як у ході обрахунків ваги окремої семи оцінки в рубриці або семному комплексі, так і для визначення ваги семного комплексу в певній рубриці. У цьому полягає новизна нашого дослідження. Під час визначення ваги компонента оцінки в семантичній структурі іменника інколи використовували лексикографічний опис однокореневого прикметника, якщо іменник був зазначений лише як похідна лексема (*wicked – wickedness*).

Отже, наприклад, вагу другої рубрики тлумачення слова *infamy* (із загальної кількості дві): *the state of being well known for sth bad or evil* ми вираховували таким чином:

а) спочатку обчислювали вагу рубрики за наведеною формулою, рахуючи кожне повнозначне слово як окремий компонент:

$$W = \frac{(2+1)-2}{2},$$ що дорівнює 0,5;

б) потім ми вираховували вагу семи оцінки в рубриці за цією самою формулою:

$$W = \frac{(6+1)-5}{5},$$ що дорівнює 0,4;

в) зрештою ми визначали загальну вагу рубрики як 40% від початкового результату, тобто W=0,2.

На нашу думку, цей алгоритм дав змогу підвищити точність отриманих результатів дослідження.

Вирахувавши вагу компонента в тлумаченні домінанти за кожним словником окремо, визначили його середню вагу за формулою:

$$W\ сер. = \frac{W1+W2+W3+\ldots Wn}{n},$$

де W сер. – середня вага компонента,
W1, W2, W3 – вага компонента за кожним словником окремо,
n – кількість використаних словників.

Оскільки нашою метою було встановити можливі розбіжності в структурі ЛСГ іменників оцінки британського й американського варіантів англійської мови, то W сер. визначали окремо для тлумачних словників видавництва Англії та Америки.

Отримані результати показали, що іменники позитивної оцінки трапляються рідше в обох варіантах англійської мови. При цьому зафіксовано більшу кількість лексем у вихідних списках британського варіанту мови порівняно з американським (див. подані таблиці).

Для остаточного визначення складу окремих ЛСГ ми провели тест на ядро. Для цього попередньо були визначені слова, які становлять ядро групи. Пороговою величиною була взята середня вага не менша 0,66 (за теоремою Бернуллі) та представленість не менша, ніж у трьох словниках кожного варіанту. При цьому ядро відповідної ЛСГ у британському варіанті становили: *virtue* (0,834), *wholesomeness* (0,776), *merit* (0,772), *superiority* (0,686) та *misfortune* (1), *disaster* (0,726), *wickedness* (0,66). В американському варіанті їхні відповідники істотно різняться і представлені лише однією лексемою для вираження кожної оцінки: *good* (0,676) та *curse* (0,776). Отримані результати засвідчують суттєві відмінності в оцінці навколишньої дійсності представниками британського та американського соціумів.

У ході тестування на ядро лексеми, які описує один із компонентів ядра, теж було включено до складу групи. Проте лише у британському варіанті до ядра було додано слово на позначення позитивної оцінки *quality* (0,748). За даними словників американського варіанту англійської мови, ядро не було розширено.

До основного складу ми зарахували лексеми, середня вага яких становить 0,65–0,25. Ближню периферію утворюють слова з вагою 0,24 – 0,1, а дальню периферію описують лексичні одиниці, у яких W сер. дорівнює 0,09 або є меншим за це число.

Дані, отримані в результаті проведення інвентаризації, можна використати при укладанні ідеографічного словника, в якому окремій статті відповідатиме певна лексико-семантична група. Наступним етапом дослідження стане вибірка прикладів із художньої літератури та встановлення частотності їхнього вживання в тексті, що дасть можливість у перспективі розглянути функціонування оцінки в гендерному аспекті (з урахуванням національних варіантів англійської мови).

ЛІТЕРАТУРА

1. Быстрова Л. В., Капатрук Н. Д., Левицкий В. В. К вопросу о принципах и методах выделения лексико-семантических групп слов / Л. В. Быстрова // Науч. докл. Высш. шк. филол. науки . – 1980. – № 6. – С. 75–78.

2. Левицкий В. В. Квантитативные методы в лингвистике / В. В. Левицкий. – Черновцы : Рута, 2004. – 190 с.

3. Левицкий В. В. Семасиология. Вып. Филология / В. В. Левицкий. – Винница : Нова Кныга, 2006. – 512 с.

4. Мельник Р., Огуй О. Проблеми виділення семних комплексів до епідигматичних характеристик прикметників зі значенням “старанний ”/ Р. Мельник, О. Огуй // Науковий вісник Чернівецького університету. – Чернівці : ЧНУ, 2005. – Вип. 267. Германська філологія. – С. 20–33.

5. Мусурівська О. В. Методи інвентаризації лексико-семантичних груп / О. В. Мусурівська // Науковий вісник Чернівецького університету. – Чернівці : ЧДУ, 1996. – Вип. 1. Германська філологія. – С. 51–54.

6. Collins Gem Roget’s International Thesaurus. – Harper Collins Publishers, 1995. – Scarborough, England. – 699 p.

7. Dictionary.com Unabridged. – Random House, Inc., 2009 //www.dictionary. com.

8. English Synonym Dictionary// http ://dico.isc.cnrs.fr/dico/en/search.

9. Longman Dictionary of Contemporary English, Fourth Edition. – Pearson Education Limited, 2005 – 1949 p.

10. Macmillan English Dictionary. – Macmillan Publishers Limited, 2002. – 1692 p.

11. Merriam-Webster’s Collegiate Dictionary, Eleventh Edition. – Merriam-Webster, Incorporated, 2008. – 1622 p.

12. Merriam-Webster’s Online Dictionary//www.merriam-webster.com.

13. New Webster’s Dictionary and Thesaurus of the English Language. – Lexicon Publications, Inc. : Danbury, 1993. – 1248 p.

14. Oxford Paperback Thesaurus, Seventh Edition. – Oxford University Press, 2006. – 930 p.

15. Oxford Advanced Learners Dictionary of Current English, Fifth Edition. – Oxford University Press, 1995. – 1428 p.

16. Oxford Advanced Learners Dictionary of Current English, Seventh Edition. – Oxford University Press, 2005. – 1780 p.

17. The American Heritage Dictionary of the English Language, Fourth Edition. – Copyright 2009 by Houghton Mifflin Company. – Published by Houghton Mifflin Company//www.dictionary.com.

18. The Penguin A-Z Thesaurus. – Penguin Books Ltd, 2001. – 442 p.

19. The Penguin English Dictionary. – Penguin Books Ltd, 2002. – 1045 p.

20. WordReference.com English Dictionary//www.foreignword.com.

Британські словники

Додаток 1

Вага компонентів у смисловій структурі домінанти **goodness**

№	Іменники	Macmillan Dictionary	Longman Dictionary	Oxford Dictionary (7-th edition)	Oxford Dictionary (5-th edition)	Penguin Dictionary	W сер.
1	virtue	1,5	1	0,67	1		0,834
2	wholesomeness	0,33	0,3	1,75	1,5		0,776
3	merit	0,8	0,75	0,72	1,09	0,5	0,772
4	quality	0,57	1	0,5	1	0,67	0,748
5	superiority	0,83	0,97	0,625	1	0,42	0,686
6	benevolence				0,8	1	0,36
7	prudence	0,5			0,5	0,67	0,334
8	goodwill	0,5	0,125	0,5	0,5		0,325
9	honour				0,8	1	0,31
10	advantage	0,33	0,5	0,714			0,308
11	welfare	0,5			1		0,3
12	excellence	0,33		0,25	0,4	0,33	0,262
13	morality			0,43	0,68		0,222
14	worth	0,5	0,5			0,11	0,22
15	beneficence		0,2			0,8	0,2
16	benefit					0,5	0,1
17	good					0,5	0,1
18	graciousness	0,5					0,1
19	interest			0,5			0,1
20	righteousness			0,5			0,1
21	value		0,43				0,086
22	hope	0,25	0,13				0,076
23	integrity	0,18					0,036
24	friendliness	0,13					0,026

Додаток 2

Вага компонентів у смисловій структурі домінанти **evil**

№	Іменники	Macmillan Dictionary	Longman Dictionary	Oxford Dictionary (7-th edition)	Oxford Dictionary (5-th edition)	Penguin Dictionary	W сер.
1	misfortune	1	1	1	1	1	1
2	disaster	0,86	0,5	1,27	1		0,726
3	wickedness	0,3		1	1	1	0,66
4	fault	0,5	1,6	0,8			0,58
5	severity	0,5	0,8	1	0,5		0,56
6	vice	1	0,75		0,5		0,45
7	mischief		1	1			0,4
8	ungodliness	1			0,5	0,5	0,4
9	sinfulness	0,5	0,25		0,5	0,5	0,35
10	curse	0,67	0,17			0,75	0,318
11	disgrace	0,38		0,8	0,33		0,302
12	backsliding	0,3	0,78	0,17	0,22		0,294
14	infamy	0,33		0,33	0,36		0,204
15	atrocity				0,5	0,5	0,2
16	delinquency			1			0,2

17	ill		0,5	0,25		0,25	0,2
18	iniquity	0,5				0,5	0,2
19	malevolence	0,29			0,44		0,146
20	imperfection	0,67					0,134
21	shamefulness	0,13	0,5				0,126
22	catastrophe		0,25		0,33		0,116
23	calamity				0,5		0,1
24	criminality	0,5					0,1
25	degeneracy			0,5			0,1
26	depravity			0,5			0,1
27	frailty		0,5				0,1
28	immorality				0,5		0,1
29	misery	0,14			0,25		0,078
30	sorrow			0,33			0,066
31	turpitude					0,33	0,066
32	vileness				0,33		0,066
33	woe					0,33	0,066
34	degradation			0,1	0,2		0,06
35	scandal		0,3				0,06
36	viciousness			0,25			0,05
37	unhappiness	0,22					0,044
38	contamination			0,16			0,032
39	malignancy	0,16					0,032
40	sin	0,14					0,028
42	profligacy		0,08				0,016

Американські словники

Додаток 3

Вага компонентів у смисловій структурі домінанти **goodness**

№	Іменники	Word Reference Dictionary	Merriam-Webster's Online Dictionary	Merriam-Webster's Collegiate Dictionary	American Heritage Dictionary	Dictionary.comUnabridged	W сер.
1	good	0,4	1,06	1,06	0,2	0,66	0,676
2	welfare	0,16	0,5	0,55	1	0,67	0,566
3	honor	0,25	1	1			0,45
4	graciousness		0,18	0,17	0,64	1	0,398
5	beneficence	0,35	0,33		1		0,376
6	virtue				1,17	0,7	0,374
7	morality	0,93				0,28	0,242
8	sweetness		0,59	0,56			0,23
9	benevolence	0,33	0,33	0,33			0,198
10	quality				1,17	0,7	0,198
11	benefit	0,16			0,67		0,166
12	goodwill		0,2	0,1		0,5	0,16
13	prudence		0,4	0,4			0,16
14	use		0,17	0,25	0,11	0,15	0,136
15	superiority	0,3	0,31				0,122
16	benignity				0,5		0,1
17	excellence	0,5					0,1
18	wholesomeness	0,33					0,066
19	hope				0,17		0,034
20	charity	0,08					0,016

Додаток 4

Вага компонентів у смисловій структурі домінанти **evil**

№	Іменники	Word Reference Dictionary	Merriam-Webster's Online Dictionary	Merriam-Webster's Collegiate Dictionary	American Heritage Dictionary	Dictionary.com Unabridged	W сер.
1	curse	0,3	0,6		1,43	1,55	0,076
2	ill		0,5	1	1	0,33	0,576
3	misfortune		0,5	0,5	1,25	0,5	0,55
4	wickedness	1	0,33	0,25	1		0,516
5	plague		0,67	0,67		0,44	0,356
6	maleficence	0,16	0,25		0,67	0,67	0,35
7	bad					1,34	0,268
8	vileness		0,1	0,2		1	0,26
9	depravity			0,2		1	0,24
10	backsliding		0,32			0,86	0,236
11	infamy					1	0,2
12	rottenness				0,2	0,67	0,174
13	mischief		0,27			0,38	0,13
14	malignity	0,61					0,122
15	harm				0,25	0,33	0,116
16	error	0,57					0,114
17	fault	0,57					0,114
18	villainy	0,4	0,13				0,106
19	wrong					0,5	0,1
20	suffering				0,44		0,088
21	viciousness					0,41	0,082
22	frailty		0,33				0,066
23	immorality					0,33	0,066
24	depravation		0,25				0,05
25	vice					0,25	0,05
26	hardness					0,19	0,038
27	iniquity		0,17				0,034

Iryna Buyar

Inventory of the lexico-semantic group of evaluative nouns in the English language

The results of the inventory procedure of the evaluative nouns in the English language are presented in the article. Some statistical methods have been used which imply the usage of some quantitative formulae in considering the lexicographic sources.

Key words: inventory, component importance, lexical-semantic group.

Альбіна Ковтун

МОТИВОВАНІСТЬ ВНУТРІШНЬОЇ ФОРМИ УКРАЇНСЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ІЗ РЕЛІГІЙНИМИ КОМПОНЕНТАМИ

У статті на лексикографічному матеріалі, доповненому фразеологізмами з художньої літератури, проаналізовано основні мотиваційні чинники, що сприяють витворенню українських фразеологічних одиниць з релігійними компонентами. Автор дійшов висновку, що більшість означених стійких словосполучень або метонімічного, або вигукового походження.

Ключові слова: вигукові фразеологізми, фразеологізми метонімічного походження, фразеологізми метафоричного походження.

Вибраний мотиваційний показник стійких словосполучень (експресивно-образне / нейтральне, реальне / ірреальне тощо) дає змогу по-різному типізувати мотиваційну базу фразеологічних значень. Більшість учених вважає оцінність стрижневим поняттям у фразеотворенні, незважаючи на наявність низки стійких словосполучень зі стилістичною нейтральністю (*прийти на пам'ять, поставити перед фактом, з хвилини на хвилину*). Зокрема, В. Телія акцентує на тому, що оцінність „нашаровується на дискретне відображення позначуваного у вигляді модальної рамки, яка передає інформацію про почуття-ставлення" [12, с. 5]. І. Улуханов зауважує, що обов'язковою умовою фразеологічної мотивованості можуть бути „семантичні ознаки, які б указували на зв'язок між ними, що позначено мотиватором і мотивованими словами" [13, с. 79]. О. Селіванова, розрізняючи метафоричний, метонімічний та порівняльний типи образного представлення фразеологічних значень, виокремлює пропозиційно-диктумну, асоціативно-термінальну, інтеграційно-порівняльну, модусну, змішану та псевдомотивацію [9, с. 32–82].

Метою нашої роботи є визначення основних мотиваційних чинників, що сприяють витворенню українських фразеологічних одиниць з релігійними компонентами. Фактичний матеріал отримано шляхом вибірки сталих словосполучень із лексикографічних джерел і доповнено фразеологізмами з художньої літератури. На матеріалі української релігійної лексики таке дослідження, як нам відомо, ще не здійснювалося.

Через тривалість процесу фразеологізації стійкі словосполучення вважають віддзеркаленням характерних особливостей культури й побуту, народних звичаїв, історичного минулого, відбитками архаїчного мислення, душею кожної національної мови [7, с. 82]. Завдяки низці обставин свого національного буття, історії та особливостей своєї національної духовності українці завжди були одним із найбільш релігійних народів світу, що відображено в народній мові й незліченній кількості фразеологізмів.

За частотою використань переважають вигукові фразеологізми, до складу якого входять теоніми ***Бог (Господь)***, рідше ***Христос***, ***Мати Божа***: *ради Бога, не гніви Бога (Господа), Бог не допустить, хай Бог збереже, хай Бог помагає, Бог знає (бозна), Бог відає, Бог з тобою, не дав Бог, щоб тебе Бог побив, хай мене Бог скарає, не гніви Бога, бійся Бога, як Бог велів, хай Бог простить, хвалити Бога, слава Богу, Бог з тобою, дай Боже, як Бог дасть, спасибі Богові, дяка Богові, Богу дякувати, мати в Бога надію, на Бога (на Бога святого, на милість Бога), з Богом, убий мене Бог, Христос воскрес, Слава Ісусу (-ові), крий Боже (Господи, Мати Божа), не дай Боже (Бог, Господи, Мати Божа), хай Мати Божа милує (прощає, боронить, помилує)* і багато інших. Надактивне звернення до Бога призвело до втрати розділових знаків на письмі та пауз в усному мовленні *(борони Боже, прости Господи, не допусти Боже (Господи), дай Боже, покарай Боже, щасти тобі Боже)*, сприяло „приховуванню" кореня -бог- в усталених формах: *їй-богу, їй-бо, бозна, спасибі, далебі, бігме* тощо.

Зафіксувати всі вигукові одиниці неможливо, тому що мовлення повсякчас трансформує їх. Найменша зміна компонентного складу – це уже новий відтінок значення чи посилення експресії висловлюваного, емоційного впливу на співрозмовника, напр., як у О. Забужко: *Звісно, жодних там лікарень, моргів,* ***Боже збав****, нічого такого гостросюжетного…* (порівн. зі словниковим тлумаченням: „**хай** (нехай) **Бог** (Господь) **одверне**" – „застереження від чого-небудь, небажання чогось" [14, І, 40]).

Звертання *[ой] Боже, Ісусе, Мати Божа* та їхні похідні також функціонують як вигуки, коли мовці мають потребу висловити радість, здивування, захоплення, переляк тощо: *А дорожнеча,* ***мати божа****, й до купиться не можна!..* (Г. Косинка); ***Матінко Христова****! Якби не знала її за дівки, то не*

пізнала б її: як віск… (І. Вільде); ***Свята діво**, таки є правда на світі* (М. Стельмах); − ***Царице небесна**! Чого ж мужики мовчать?* (П. Капельгородський). Мотивація вигукових фразеологічних конструкцій з релігійними компонентами настільки прозора, що навіть не потребує тлумачень. Українці використовують священні найменування в сталих словосполученнях доволі часто, тому щоразу, зрозуміло, уже й не замислюються над їхньою магічною силою. При цьому вигукові фразеологізми не тільки не втрачають своє первісне значення, а, навпаки, незважаючи на появу деякої узагальненості, закріплюють внутрішню форму початкового змісту, „історико-етнографічні та морально-естетичні зв'язки людини з навколишнім світом, зі всесвітом, точніше, конкретний характер цих узаємозв'язків, ставлення людини до святого письма – співвіднесення з ним свого життя" [3, с. 123]. Навіть під тиском примусової атеїзації XX ст., яку Є. Сверстюк порівнює з невдалим експериментом „ламаркістів, які багатьом поколінням мишей обрубували хвости, щоб закріпити зміну в спадковості" [8, с. 174], українці активно використовували у своєму мовленні вигукові фразеологізми з релігійними компонентами.

Легко декодованими є фразеологізми метонімічного походження, значення яких пов'язані із семантикою компонентів за суміжністю як складниками однієї ситуації, що містять об'єктивну, чітку інформацію, напр., про час: *від **Адама*** („дуже здалека, з самого початку" [14, I, 13]). Як переконують лінгвістичні дослідження, фразеологізми метонімічного походження рідко залишаються лише метонімізованими, оскільки в подальшому вони відкидають „належність об'єкта до того класу, до якого він насправді входить", і стверджують „його залучення до категорії, в яку він не може бути віднесений раціонально" [2, с. 17], тобто зазнають ще й метафоризації, зберігаючи при цьому вихідний зміст паравербальних засобів: *сльозами (слізьми, слізно) **молити*** („*кого і без додатка.* Дуже просити кого-небудь про щось" [14, I, 502]); *одним **миром** мазані* („*ірон.* Дуже схожі між собою в чомусь (перев. негативному); з однаковим ставленням до кого-, чого-небудь, з однаковими рисами; однакові (про людей)" [14, I, 458]).

Такий мотиваційний тип часто забезпечений соматизмами: *дай / давай Боже **ноги*** („уживається для вираження необхідності раптової втечі звідкись" [11, с. 186]); ***богу у вуха*** („щоб здійснилося що-небудь" [11, с. 140]); *мати Бога в **серці**, в **животі*** („бути милосердним, добрим, совісним, справедливим і т. ін." [11, с. 372]); *не мати Бога в **серці**, в **животі*** („бути жорстоким, бездушним, несправедливим" [11, с. 379]). Групу метонімізмів наповнюють і моторно-кінетичні фразеологізми, напр.: *покласти (поставити, кинути) **хрест** на груди* – „перехреститися" (відсутній у фразеологічних словниках української мови): – *Ось – І Данько <u>поклав</u> **хрест** <u>на</u> розбурхані <u>груди</u>* (В. Земляк); *Рука не підноситься, щоб <u>положити</u> <u>на</u> <u>себе</u> <u>знак</u> **хреста*** (У. Самчук); – *Пізно, тату, – вклонився богам і похапцем <u>кинув</u> **хреста** <u>на</u> <u>груди</u>* (М. Стельмах).

Для фразеологізмів метонімічного походження можливе співвідносне використання їх зі своїми „генетичними прототипами", тобто вільними словосполученнями [1, с. 43]; для порівн.: – *Прислужував він справою: носив ставники, тримав на вечірнях єлей і краще за нього ніхто не вмів <u>роздмухувати</u> **кадило*** (Б. Антоненко-Давидович) та – *Новий цех організовуватиму… Спершу це не цех буде, а так – невеличка установка. А там подивимось. Проте мені вже видно: таке **кадило** <u>роздмухаємо</u>…* (Ю. Шовкопляс). У першому випадку *роздмухувати кадило* – це вільне словосполучення, у другому – фразеологізм „2. Розширювати яке-небудь починання" [14, II, 748].

Ще однією особливістю функціонування фразеологізмів такого типу є утворення багатозначності: первинне значення – релігійне, а похідне виходить за межі сакральної сфери в результаті метафоризації релігійного (*читати **молитву***: 1) „звертатися до Бога – своєрідного коду, „який відкриває шлях до висот духовного пізнання" [5, с. 320]; 2) „дорікати кому-небудь, лаяти, сварити когось" [14, II, 948]). Низка інших метафоризованих фразеологізмів, частіше не зафіксованих лексикографами, мають таке саме значення – „дорікати кому-небудь, лаяти, сварити когось"; для порівн.: *<u>Виголошують</u> **проповідь** про чесність, рівність і товариське відношення, а між партійців… квітне кар'єризм, низькопоклонство* (О. Копиленко) та *…постукуючи затисненою у кулаці виделкою по столу, <u>виголошував</u> чергову **проповідь**, – про майбутнє племінниці* (А. Дімаров); *Мирон Ілліч так красно говорить, ніби заздравного псалма чи **акафіста** <u>читає</u>…* (І. Чендей) та *…до Віри потихеньку вступив Ганс та <u>почав</u> <u>свій</u> **акафіст**. Що вони, мовляв, думають?* (У. Самчук). За нашими спостереженнями, для вторинних фразеологічних утворень характерна втрата традиційних позитивних стереотипів.

Оцінно-емотивний показник як конотативний потенціал готового знака притаманний більшості фразеологізмів з релігійними компонентами, через які „проходять тільки ті сторони і грані людської практики, які переломлюються через людські почуття, сприймання та їх оцінки" [10, с. 328]. Так, позитивні конотації пов'язані з Богом, Матір'ю Божою, Ісусом Христом, Божою благодаттю,

благословінням, молитвою, душею, раєм тощо: *мати **Христа** в душі* („бути милосердним, совісним, жалаcливим, справедливим і т. ін.” [14, I, 477]); *ходити під **Богом*** („не знати, що трапиться у житті, що є неминучим для нього у майбутньому” [14, II, 931]); ***благословлятися** / благословитися (поблагословитися, заблагословитися) на світ (на день, на світанок)* („*безос.* Світати, розвиднюватися” [14, I, 34]); ***Божий** чоловік* („*заст.* Паломник, прочанин; юродивий” [14, II, 950]); *всією **душею*** („*зі сл.* любити, вірити. Щиро, гаряче” [14, II, 798]); *як у **раю*** (*зі сл.* жити. „1. Безтурботно, спокійно, безпечно. 2. У злагоді” [14, II, 732]). Лексеми *гріх, хрест, піп, пекло, Каїн, Ірод, чорт, біс, сатана, диявол, гаспид, ідол* та ін. означують негативні емоційно-експресивні еквіваленти слова: *не розминутися з **гріхом*** („не уникнути чогось неприємного, недоброго” [14, II, 754]); *з **хреста** знятий* („дуже блідий, змучений, з хворобливим виглядом” [14, I, 343]); *дурний **піп** хрестив* („*кого.* Хто-небудь нерозумний, нерозторопний” [14, II, 641]); *хоч у **пекло*** („*грубо.* Куди завгодно, у найнебезпечніше місце”[14, II, 610]); ***біс** злизав* („*кого, що.* Хто-небудь безслідно пропав, зник” [14, II, 30]); *до **чорта** в зуби* („*грубо.* У найнебезпечніше або найвіддаленіше місце” [14, II, 954]).

Фразеологізми метонімічного походження тісно пов’язані з християнськими традиціями і звичаями, біблійними подіями та асоціаціями, що виникають під час сприймання їх як спосіб визначити невідоме через відоме. Так, стійке словосполучення ***адамове** реберце* („*жарт.* Жінка” [14, I, 13]) ілюструє одну із версій про створення Богом жінки з ребра Адама [5, с. 7]. Словосполучення *нести свій (важкий, тяжкий хрест)* у фразеологічному значенні використовують тоді, коли хочуть підкреслити чиюсь покірність долі („терпляче зносити труднощі, все, що судилось і стало неминучим у чиємусь житті; виконувати свій обов’язок до кінця” [14, I, 548]). А. Коваль пояснює походження цього фразеологічного словосполучення так: „За стародавнім звичаєм, засуджений ніс свій хрест до місця страти. Хрест був важкий. Ісусу довелося його нести метрів 600–700 по нерівній, вимощеній великим камінням дорозі. Він тричі падав і нарешті зовсім не зміг іти” [6, с. 226].

Етнографічний матеріал дає змогу схарактеризувати причини внесення українцями у своє мовлення низки вигукових фразеологізмів з демонічними найменуваннями: *до чорта; к чорту; чорт би взяв (забрав, побрав, ухопив); хай йому чорт (біс); чорт з тобою; з біса; ні чорта (ні біса); якого чорта, на чорта, на якого чорта; чорт знає; чорт має (чортма), чорт рогатий*, *чорт безрогий, чорт банькатий* тощо. Наприклад, поєднання епітета *бородатий* і лексеми *чорт* для передачі зневажливого ставлення до когось чи крайнього невдоволення (*Геть, ненажеро! Дітей моїх обібрав! Жінку голодну лишив!.. Геть, **бородатий дияволе**!...* (У. Самчук)) Г. Булашев мотивує тим, що чорт творив цапа “за образом і подобою своєю” [4, с. 325]. Незважаючи на давню українську традицію табуювати вимовляння демонічних найменувань уголос, художнє мовлення XIX–XX ст. переконує в протилежному: українці дуже часто користуються такими назвами, не боячись нечистої сили, про це свідчить закріплена фразеологічна база: *і сам сатана не зробив би*; *й сатана туди не добереться*; *хай чорт, аби не ...*; *покласти чорта на лопатки*; *у чорта в зубах знайде*; *не такий чорт страшний, як його малюють*; *і чорта подужає*; *й до чорта наймусь*; *із самим чортом готовий битися* тощо.

Усвідомлене витворення фразеологізмів з лексемами *Бог, божий, ікона, Біблія* та ін. з відтінком іронічності та комічності мотивоване намірами мовців вразити слухачів умінням винахідливо висловлюватися, іноді навіть порушуючи при цьому загальноприйняті норми і звичаї: *Це така мста бабська: хоч ви й мужі, а <u>не дам схопити</u> **бога** <u>за бороду</u>* (Р. Андріяшик) – „Досягти чогось особливого, незвичайного, вимріяного” [14, I, 165]; *– Дай, – думаю, – і я поїду на стадіон. Що я гірший за інших чи <u>в</u> **Бога** <u>теля з’їв</u>?* (І. Сочивець) – „*жарт.* Провинитися у чомусь; бути гіршим за інших” [14, I, 336]; *Більше Паршецький не слухав високого гостя… Надто вони розумні там зібралися, на тих горбах. Певно, вважають, що тут сидять одні остолопи, які <u>не вміють відрізнити</u> **Божого дару** <u>від яєчні</u>* (М. Тарновський) – „*перев. зі сл. могти, вміти і под., зневажл.* Розбиратися в чому-небудь” [11, с. 106]. Подібні фразеологізми можуть бути утворені трансформацією уже відомих, до складу яких релігійні лексеми не входять, наприклад, фразеологізм *по коліна (сміття, снігу)* означає “надмірну кількість чогось” [14, I, 386]; у Р. Андріяшика: *Мудрий дід, та <u>по коліна в</u> **біблії**, − сказав я, коли надокучило його слухати*, де *по коліна в **біблії*** має значення “занадто богомільний”. Спільною ознакою для фразеологізмів *записатися в дурні* („дати себе ошукати, одурити” [14, II, 685] і *записатися у **святі*** („*ірон.* Про людину, яка намагається поводитися порядно” (відсутній у словниках): *– Не курю, не п’ю й не матюкаюся… – <u>У</u> **святі** <u>записався</u>?* (Ю. Мушкетик)) є негативна конотація першого компонента *записатися*. Прийомом епатування слухача вважаємо і зафіксовані в художній літературі окремі форми божби: *– Та не бреши!.. – **Хрест** на церкві, комин на хаті, що я…* (У. Самчук).

Фразеологізми з релігійними компонентами за антропометричним принципом поповнюють термінали сфер станів та поведінки, пов'язаних із діями, властивостями, ознаками чи поведінкою людини у релігійній сфері: *Не знав комбат, з чого почати, як відпускати* ***гріх*** *цьому клятому Діденкові…* (О. Гончар); *Раби і підніжки всякої влади палять* ***фіміам*** *навіть земським начальникам* (М.Коцюбинський); *„Та не дітей же тобі з ним* ***хрестити****?" – дорікає собі в думці Богдан* (О. Гончар); *А Судді хто? Американці. Англійці.* ***Хрещені батьки*** *підсудних і до якоїсь міри учні* (О. Довженко). Стійких словосполучень метафоричної переінтерпретації із зоологічними найменуваннями набагато менше: ***божа пташка*** („безтурботна людина" [14, II, 716]); ***боже*** *теля* („дуже спокійна, лагідна, але безвольна, інертна людина" [14, II, 879]); *агнець* ***божий*** („*книжн.* Безвольна, покірлива, розумово обмежена людина" [14, I, 13]); *заяча* ***душа*** („боязка, полохлива людина (уживається також як лайливий вислів на адресу такої людини" [14, I, 281]); *мишача* ***душа*** („уживається на означення полохливої, дріб'язкової людини, здатної на підлість" [14, I, с. 281]); *як (мов, ніби* і т. ін.); ***церковна*** *миша* („*з сл.* бідний, *жарт.* Уживається для підсилення зазначеного слова; дуже бідний" [14, I, 490]); *не все (не завжди, минула, минулася, минеться* і т. ін.*) коту (котові)* ***масниця (масничка)*** („*жарт.* Закінчилось для когось безтурботне життя; не завжди комусь щастить" [14, I, 465]) тощо.

Функціонує група фразеологізмів порівняльного типу, які вказують на міру та якість, дії та стани людини: *старий як [білий (****Божий****)] світ* („дуже давній, споконвічний" [11, с. 690]); *як [****Божа****] бджола* („*зі сл.* трудитись, працювати і под. Дуже напружено, посилено" [11, с. 26]); *як [****Божий****] день* („*зі сл.* ясно, зрозуміло і под. Цілком, абсолютно" [11, с. 191]); *як (мов, ніби і т. ін.) на* ***гріх*** („як навмисне, як на зло; як на нещастя" [14, I, 199]); *як* ***Адам*** *і* ***Єва*** *в раю* („*зі сл.* невинний. Морально чистий; нехитрий, наївний" [11, с. 19]); як ***Богу*** (***Богові***) молитися / помолитися („приємно, радісно, легко і т. ін. (щось робити)"[11, с. 402]); *як з* ***Божої*** *руки* („легко, без докладання великих зусиль" [11, с. 621]); *як смертний* ***гріх*** („*зі сл.* поганий, гидкий *і т. ін.* Дуже, у великій мірі" [14, I, 199]); *як* (*мов, ніби* і т. ін.) *мертвому* ***кадило*** („*зі сл.* допомагати *і т. ін.* Уживається для вираження повного заперечення змісту слова допомагати; зовсім не (допомагати)" [14, I, 360]); *як (наче, ніби і т. ін.)* ***манни [небесної*** *(з неба)]* („*з сл.* чекати, ждати , жадати і т. ін. Дуже сильно, з нетерпінням і т. ін." [14, I, 464]); *як* ***Богу (Богові) молитися / помолитися*** („*заст., жарт.* Кому-небудь легко, нескладно щось робити" [14, I, 502]); *як* ***піп*** *на ризи* („*з сл.* дивитися і т. ін. Гордо, з гідністю" [14, II, 641]).

Процес фразеологізації іноді має такі слабкі асоціативні зв'язки, які в процесі декодування потребують, як зауважує О. Селіванова, особливої „психологічної напруги", що з часом може сприяти розгляду таких зворотів як псевдомотивованих" [9, с. 46], напр.: *підвести / підводити під* ***монастир*** („*кого і без додатка.* Обдуривши, накликати біду, поставити кого-небудь в скрутне або незручне становище" [14, II, 631]); *возити / повозити* ***попа*** *в решеті* („*заст.* Говорити неправду, брехати під час сповіді" [14, I, 143]).

Отже, мотиваційні чинники, які впливають на витворення українських фразеологізмів з релігійними компонентами, легко декодуються, оскільки більшість з них – метонімічного походження або виконує вигукову функцію, а отже, має мотивовану внутрішню форму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авксентьєв Л. Г. Семантична структура фразеологічних одиниць сучасної української мови та особливості її формування / Л. Г. Авксентьєв // Мовознавство. – 1987. – № 1. – С. 43–46.

2. Арутюнова Н. Д. Метафора и дискурс / Н. Д. Арутюнова // Теория метафоры. – М. : Прогресс, 1990. – С. 5–32.

3. Бабич Н. „Сила Божа" в народній фразеології / Н. Бабич // Богословський стиль української мови у контексті стилістичної науки : зб. наук. праць. – Чернівці : ВД „Букрек", 2009. – С. 118–123.

4. Булашев Г. Український народ в своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: Космогонічні українські народні погляди та вірування / Г. Булашев. – К. : Довіра, 1993. – 414 с.

5. Войтович В. Українська міфологія / В. Войтович. − К. : Либідь, 2002. – 664 с.

6. Коваль А. П. Спочатку було слово : Крилаті вислови біблійного походження в українській мові / А. П. Коваль. – К. : Либідь, 2001. – 312 с.

7. Маслова В. А. Лингвокультурология : учебн. пособ. для студ. высш. учеб. заведений. – М. : Academia, 2001. – 208 с.

8. Сверстюк Є. Правда полинова / Є. Сверстюк. – К. : ВД „Києво-Могилянська академія", 2009. – 304 с.

9. Селіванова О. Нариси з української фразеології (психолінгвістичний та етнокультурний аспекти) / О. Селіванова. – К.; Черкаси : Брама, 2004. – 276 с.

10. Скаб М. В. Закономірності концептуалізації та мовної категорізації сакральної сфери : монографія. / М. В. Скаб. – Чернівці : Рута, 2008. – 560 с.

11. Словник фразеологізмів української мови / [укл. В. М. Білоноженко]. – К. : Наук. думка, 2008. – 1104 с.

12. Телия В. Н. Механизмы экспрессивной окраски языковых единиц / В. Н. Телия // Человеческий фактор в языке. Языковые механизмы экспрессивности. – М. : Наука, 1991. – С. 173–204.

13. Улуханов И. С. Мотивация и производность (о возможностях синхронно-диахронного описания языка) / И. С. Улуханов // Вопросы языкознания. – 1992. – № 2. – С. 92–96.

14. Фразеологічний словник української мови : у 2-х т. – [2-е вид.] – К. : Наук. думка, 1999. – Т. 1–2. – 980 с.

Albina Kovtun

Motivation of the inner form in the Ukrainian phraseological units with religion components

Defining the main motivation factors affecting the formation of Ukrainian phraseology with religion components, the author comes to the conclusion that set combinations are easy to be decoded, because most of them are interjections and metonymic expressions metaphorically rooted, preserving their original meaning.

Жанна Краснобаєва-Чорна, Валерія Лобасова

ФРАЗЕОСЕМАНТИЧНЕ ПОЛЕ «ЕМОЦІЇ ЛЮДИНИ» У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: БАЗА ДАНИХ

У статті окреслено специфіку створення та використання баз даних у фразеології на матеріалі фразеологічних одиниць з семантикою «емоції» у сучасній українській мові. Визначено структуру фразеосемантичного поля «Емоції людини» та виявлено особливості синонімічних відношень між членами фразеосемантичної групи.

Ключові слова: лінгвістична база даних, ідеографічна парадигма, фразеоідеографія, фразеосемантичне поле, фразеосемантична група, фразеосемантична підгрупа.

Ідеографічна систематизація мовного матеріалу привертає увагу дослідників вже не одне століття (див. праці М. Номиса, В. Даля, Ю. Караулова, А. Івченка, Ю. Прадіда, В. Ужченка та ін.). Одним із напрямів ідеографічної лінгвістики на початку XXI ст. постає вивчення когнітивних структур і процесів, тобто картини світу, як у її «внутрішній» (мовна свідомість), так і у співвідносній з нею «зовнішній» мові, її лексики та граматики [2, с. 11]. Цей напрям зумовлений зв'язком ідеографічної лінгвістики з когнітивною лінгвістикою, оскільки об'єктом їхнього дослідження є концепти та концептуальні структури, що перебувають у фундаменті мовної свідомості, закономірності їхнього розгортання. Лексикографічне втілення цього завдання пов'язане з опрацюванням різноманітних ідеографічних класифікацій і словників через тематичні та семантичні поля, що репрезентують погляд на картину світу «від мови» та зі створенням лінгвістичних баз даних на основі ідеографічного принципу. Актуальність статті зумовлена відсутністю в україністиці бази даних фразеологізмів із семантикою «Емоції людини». Мета статті: схарактеризувати специфіку укладання бази даних «Фразеологічні одиниці на позначення емоцій людини в сучасній українській мові», домінувальним параметром якої постає ідеографічний принцип.

До перших ідеографічних систематизацій І. Штерн зараховує грецьку граматику Аристофана Візантійського (до 180 р. до н. е.); словник Юлія Поллукса «Ономастикон» (II ст. н. е.), що вміщує десять книг, які репрезентують лексикон найважливіших тем життя: бога та царів, людей (життя та будова), торгівлі, родинних і суспільних стосунків; санскритський словник «Амаракош» Амара Сина (I–II ст. н.е.); дослідження іспанського філософа Р. Лулля (1235–1315 рр.) «Велике мистецтво»; систему філософської мови Д. Дальгарно (1661 р.).

Сучасний етап розробки ідеографічних систематизацій розпочали П. М. Роже («Тезаурус англійських слів і виразів», 1852 р.) і П. Буссьєр («Аналогічний словник французької мови»). М. П. Роже в поняттєвій сфері англійської мови виділяє чотири класи (абстрактні відношення, простір, матерія, дух), які, у свою чергу, підлягають подальшому членуванню на категорії, секції, групи. П. Буссьєр виокремлює у французькій мові поняттєві концентри, навколо яких погруповані слова, семантично пов'язані з ними. Ці словники стали прототипами двох напрямів розвитку ідеографічних словників: ідеографічних тезаурусів із систематизацією поняттєвих груп на основі

ієрархічної класифікації й аналогічних словників, що ґрунтуються на алфавітно-предметній класифікації, з поняттєвими концентрами та їхніми семантичними групами.

Уперше в україністиці щодо фразеологічного складу мови (у широкому розумінні) М. Номис використав тематичний принцип групування матеріалу, що надало панорамності висвітлення у відповідних двадцяти розділах: вірування українського народу; доля, недоля, лихо; історичне минуле; здоров'я, хвороби, смерть; господарська діяльність; зовнішній вигляд людини, одяг; сусіди, куми, приятелі, вороги тощо. Також класифікацію паремій за певними тематичними рубриками, а не за початковою літерою, здійснив видатний лексикограф В. Даль. На його думку, алфавітне розташування ускладнює процес читання: «розум наш дробиться і стомлюється на першій сторінці строкатістю і незв'язаністю кожного рядка; знайти те, що необхідно, неможливо; побачити те, що говорить народ про той чи інший бік побуту, неможливо; зробити певний висновок, загальний підсумок про духовні та моральні особливості народу, про життєві ставлення його, неможливо» (2, с. 20). Отже, найбільш виправданим і вдалим розташуванням народних квінтесенцій постає розташування за смислом, за внутрішнім значенням. Для кращого розуміння змісту прислів'їв і приказок В. Даль розподілив їх за 180 тематичними групами: «Бог – Віра», «Щастя – Вдача», «Радість – Горе», «Горе – Втіха», «Суд – Правда», «Цар», «Закон», «Життя – Смерть», «Людина», «Людина – Прикмети», «Русь – Батьківщина», «Молодість – Старість», «Чоловік – Дружина», «Багато – Мало», «Своє – Чуже», «Їжа», «Землеробство», «Всесвіт» тощо. У такому розташуванні можна побачити загальну й цілісну картину з набагато глибшим смислом, ніж у поодиноких нотатках; за один раз можна всебічно осягнути все, що сказав народ про певний предмет світського або сімейного побуту, відповідно, якщо певний предмет відсутній у цій картині, то він не цікавив і не цікавить народ. Автор не сумнівався, що «це найкращий з усіх порядків, у якому можна було б подати всі народні вислови для огляду, порівняння, оцінки та усвідомлення, а також для загального висновку» (2, с. 21).

З 80-их рр. XX ст. у лінгвістиці значно посилюється увага до системного вивчення саме фразеологічного складу мови та його тематичного опису. Світова практика пропонує зразки ідеографічних описів, які здійснені на матеріалі німецької, польської, чеської мов В. Фрідеріхом, Г. Курковською, Ф. Чермаком та ін. В ідеографічному напрямі працюють і вітчизняні вчені: М. Алефіренко, М. Демський, А. Івченко, Ю. Прадід, П. Редін, В. Ужченко й ін. Метою будь-якої тематико-ідеографічної класифікації Ю. Прадід вважає «створення цілісної картини, в якій із окремих «камінчиків» складається мозаїка національної фразеологічної системи» [10, с. 35]. Отже, ідеографічний опис відображає цілісний, глобальний образ світу, що формується внаслідок синтезу результатів пізнавальних та оцінних процесів, тобто картину світу, властиву певній мовній спільноті, або її частину. Досвід ідеографічного групування фразеологічних одиниць узагальнено в працях А. Аксамитова, А. Бертельса, Ю. Караулова, Т. Нікітіної, Ю. Прадіда, В. Ужченка та ін. Проте сьогодні відсутня загальноприйнята фразеоідеографічна систематизація й існують різні форми тезаурусобудування.

Темою фразеополя може бути концепт, що виконує функцію маркера введення у своєрідний мовний простір, оскільки будь-який концепт є рубрикою ідеографічної класифікації, яка відповідає природному членуванню реального світу [6]. Отже, фразеосемантичне поле «Емоції людини» (побудоване навколо концепту ЕМОЦІЯ) має структуру (див. табл. 1): 3 фразеосемантичні групи – 14 фразеосемантичних підгруп – 251 фразеологізм, де *фразеосемантичне поле* (ФСП) – сукупність семантичних груп, об'єднаних за концептуальним критерієм навколо концепту; *фразеосемантична група* (ФСГ) – це сукупність семантичних підгруп, об'єднаних однією архісемою, що наявна у фразеологічному значенні усіх членів групи та відображає їхні спільні категорійні властивості й ознаки; *фразеосемантична підгрупа* (ФСПГ) – сукупність фразеологізмів, об'єднаних диференційною семою, що пов'язує їх відношеннями схожості або протиставлення.

Таблиця 1

Структура фразеосемантичного поля «Емоції людини» в сучасній українській мові

Фразео-семантична група	**Фразеосемантична підгрупа**	**Фразеологічна одиниця**
«Негативні емоції» (196 одиниць)	«Незадоволення»	*грець побивай; лихо його бери; щоб тебе об землю кидало*
	«Здивування»	*що за мара!; он (от) воно що!; де [ж] таки (пак, це, се, таке) видано*
	«Досада»	*хоч на місці погибай; трясця його знає*
	«Злість»	*іди [собі] к бісовому батькові (к нечистій матері, к чортовій матері); іди [собі] геть*

		(на всі чотири вітри, на чотири боки і т. ін.); щоб трясця взяла
	«Обурення»	*якої чортової (бісовою, вражої і т. ін.) матері; убити мало;* *як тобі (вам) це подобається*
	«Відчай»	*бідна голівонька (голова); хоч з шапки вбийся; хоч [сядь та й (ти)] плач*
	«Осуд»	*ото (оце, от, се) ще; нічого сказати; щоб ти [так] жив (живий був)*
	«Невпевненість»	*лихий знає (зна); лихо (біда) його знає; мара [його] знає (зна)*
«Позитивні емоції» (49 одиниць)	«Задоволення»	*[не] взяв би лихий, слава Богові (Богу, Господові); слава Аллаху*
	«Захоплення»	*не взяв ворог (враг);* *яким чудом; он (ось) [воно] як*
	«Радість»	*[ой] Мати Божа;* *скільки літ, [і] скільки зим*
	«Схвалення»	*не взяв його (її, їх і т. ін.) кат;* *не узяв його (її, їх і т. ін.) біс*
	«Примирення»	*біс (чорт, дідько) із ним;* *кат його (її) [маму] бери (забирай) / взяв (побрав, забрав)*
«Відсутність емоції» (6 одиниць)	«Байдужість»	*що буде, те і буде;* *а там хоч [і] не розвидняйсь;* *хай завалиться кому і без додатка*

У межах семантичних підгруп фразеологізми вступають у синонімічні відношення (рівнозначні, ідеографічні та стилістичні фразеологічні синоніми). *Рівнозначні (абсолютні, позаконтекстні) синоніми* – це фразеологізми, які тотожні за своїм основним значенням, що виявляється в збігу тлумачень цих значень у словниках, а також у тому, що такі фразеологічні одиниці часто вжиті в словниках як визначники один одного. *Ідеографічні синоніми* – це фразеологізми не тотожні, але близькі за значенням. У значеннях таких фразеологізмів завжди наявна сема, що характеризує побічні властивості й ознаки репрезентованого денотата, тобто потенційна сема. *Стилістичні синоніми* – синоніми, які різняться наявністю / відсутністю конотативної семи. Для ілюстрації більш системного вияву зазначених типів фразеологічних одиниць розглянемо їх у межах ФСПГ «Незадоволення»: *хай (нехай) [би] грець забрав (узяв), хай (нехай) йому (їй, їм і т.ін.) кат, хай (нехай) йому (їй, їм і т.ін.) чорт (сім чортів гаспид), хай (щоб, бодай) лихо, щоб грім убив (побив) [і блискавка спалила], щоб (бодай) луснув, щоб (бодай, хай би) муха вбрикнула, щоб прийшла чорна година.*

Фразеологізми *хай (нехай) йому (їй, їм і т.ін.) кат, хай (нехай) йому (їй, тобі, їм і т.ін.) чорт (сім чортів, гаспид)* є рівнозначними синонімами з такою семантикою: «уживається для вираження сильного незадоволення ким-, чим-небудь, переважно із втратою інтересу до нього» (3, с. 366, 952). Фразеологічна одиниця (далі ФО) *щоб грім убив (побив) [і блискавка спалила]* і ФО *щоб прийшла чорна година* зі значенням: «вираження великого незадоволення з приводу кого-, чого-небудь та побажання нещастя комусь» (3, с. 198, 178) постають рівнозначними синонімами одна щодо одної та ідеографічними синонімами до двох попередніх одиниць, оскільки різняться потенційними семами «переважно із втратою інтересу до нього» та «побажання нещастя комусь». Ідеографічними синонімами також є ФО *хай (нехай) [би] грець забрав (узяв)* зі значенням «вираження сильного незадоволення ким-, чим-небудь, зневаги, зла до когось – чогось, недоброго побажання позбутися його» (3, с. 197) (потенційна сема «зневаги, зла до когось – чогось, недоброго побажання позбутися його»); ФО *хай (щоб, бодай) лихо* «уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, неприязні до когось, чогось і т.ін.» (3, с. 429) (потенційна сема «неприязні до когось, чогось»); ФО *щоб (бодай) луснув* «уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь як прокляття, побажання смерті комусь» (3, с. 451) (потенційна сема «як прокляття, побажання смерті комусь»). ФО *щоб (бодай, хай би) муха вбрикнула* із конотативною семою «жартівливе» буде стилістичним синонімом щодо інших членів ФСПГ «Незадоволення» із конотативною семою «лайливе», але з розбіжностями в потенційних семах, пор.: «уживається для вираження удаваного незадоволення кимсь, недоброго побажання комусь, несхвалення чого-небудь» (3, с. 514). У такий спосіб зазначені типи фразеологічних синонімів у межах ФСПГ можуть бути тісно переплетені між собою.

На основі опрацьованої ідеографічної структури ФСП «Емоції людини» укладено базу даних «Фразеологічні одиниці на позначення емоцій людини в сучасній українській мові». База даних створена у програмі Microsoft Office Access та складається з 251 фразеологічної одиниці, що вміщені в першому з шести полів бази (див. мал. 1). Значення фразеологізму із вказівкою на оцінку позитивну, негативну або нейтральну подано в другому полі. Третє поле вказує на належність фразеологізму до певної ФСПГ. У такий спосіб за необхідності в базі можна одразу побачити усі фразеологічні одиниці української мови на позначення певної емоції. Структурна характеристика фразеологізму представлена в четвертому полі, а стилістична – у п’ятому. Використано стилістичні маркери (згідно з їхньою наявністю у (3)): лайливе, зневажливе, фамільярне, жартівливе. Шосте поле презентує контекст з певною фразеологічною одиницею, дібраний з художньої літератури.

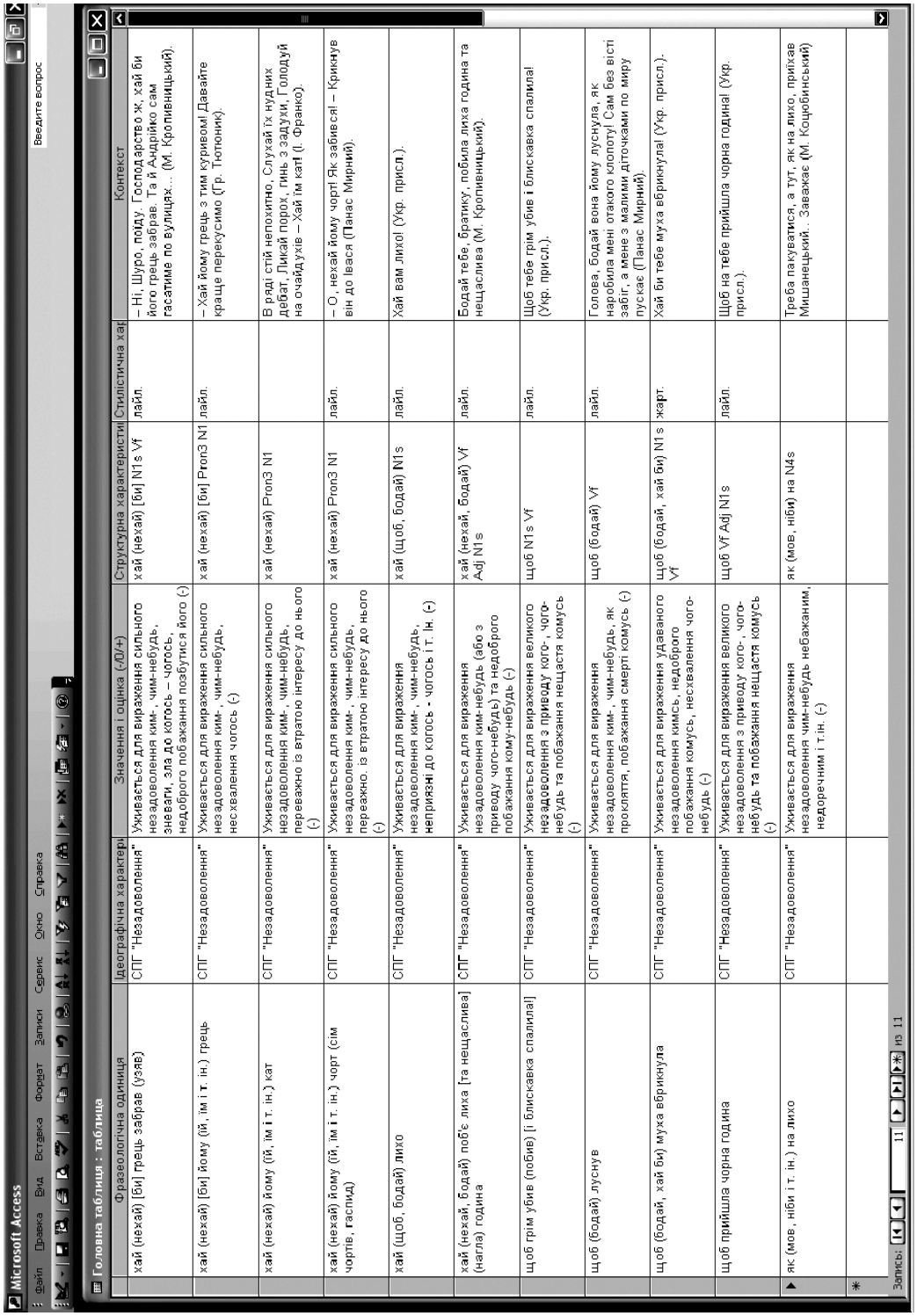

Фразеологічна одиниця	Ідеографічна характер	Значення і оцінка (-/0/+)	Структурна характеристи	Стилістична хар	Контекст
хай (нехай) [би] грець забрав (узяв)	СПГ "Незадоволення"	Уживається для вираження сильного незадоволення ким-, чим-небудь, зневаги, зла до когось – чогось, недоброго побажання позбутися його (-)	хай (нехай) [би] N1s Vf	лайл.	– Ні, Шуро, поїду. Господарство ж, хай би його грець забрав. Та й Андрійко сам гасатиме по вулицях... (М. Кропивницький).
хай (нехай) [би] йому (їй, їм і т. ін.) грець	СПГ "Незадоволення"	Уживається для вираження сильного незадоволення ким-, чим-небудь, несхвалення чогось (-)	хай (нехай) [би] Pron3 N1	лайл.	– Хай йому грець з тим кугрвом! Давайте краще перекусимо (Гр. Тютюник).
хай (нехай) йому (їй, їм і т. ін.) кат	СПГ "Незадоволення"	Уживається для вираження сильного незадоволення ким-, чим-небудь, переважно із втратою інтересу до нього (-)	хай (нехай) Pron3 N1		В ряді стій непохитно, Слухай їх нудних дебат, Ликай порох, гинь з задухи, Голодуй на очайдухів – Хай їм кат! (І. Франко).
хай (нехай) йому (їй, їм і т. ін.) чорт (сім чортів, гаспид)	СПГ "Незадоволення"	Уживається для вираження сильного незадоволення ким-, чим-небудь, переважно. із втратою інтересу до нього (-)	хай (нехай) Pron3 N1	лайл.	– О, нехай йому чорт! Як забивсі! – Крикнув він до Івася (Панас Мирний).
хай (щоб, бодай) лихо	СПГ "Незадоволення"	Уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, неприязні до когось - чогось і т. ін. (-)	хай (щоб, бодай) N1s	лайл.	Хай вам лихо! (Укр. присл.).
хай (нехай, бодай) побє лиха [та нещаслива] (нагла) година	СПГ "Незадоволення"	Уживається для вираження незадоволення ким-небудь (або з приводу чого-небудь) та недоброго побажання кому-небудь (-)	хай (нехай, бодай) Vf Adj N1s	лайл.	Бодай тебе, братику, побила лиха година та нещаслива (М. Кропивницький).
щоб грім убив (побив) [і блискавка спалила]	СПГ "Незадоволення"	Уживається для вираження великого незадоволення з приводу кого-, чого-небудь та побажання нещастя комусь (-)	щоб N1s Vf	лайл.	Щоб тебе грім убив і блискавка спалила! (Укр. присл.).
щоб (бодай) луснув	СПГ "Незадоволення"	Уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, як прокляття, побажання смерті комусь (-)	щоб (бодай) Vf	лайл.	Голова, бодай вона йому луснула, як наробила мені отакого клопоту! Сам без вісті забіг, а мене з малими діточками по миру пускає (Панас Мирний).
щоб (бодай, хай би) муха вбрикнула	СПГ "Незадоволення"	Уживається для вираження удаваного незадоволення кимсь, недоброго побажання комусь, несхвалення чого-небудь (-)	щоб (бодай, хай би) N1s Vf	жарт.	Хай би тебе муха вбрикнула! (Укр. присл.).
щоб прийшла чорна година	СПГ "Незадоволення"	Уживається для вираження великого незадоволення з приводу кого-, чого-небудь та побажання нещастя комусь (-)	щоб Vf Adj N1s	лайл.	Щоб на тебе прийшла чорна година! (Укр. присл.).
▲ як (мов, ніби і т. ін.) на лихо	СПГ "Незадоволення"	Уживається для вираження незадоволення чим-небудь небажаним, недоречним і т.ін. (-)	як (мов, ніби) на N4s		Треба пакуватися, а тут, як на лихо, приїхав Мишанецький. Заважає (М. Коцюбинський)
*					

Мал. 1. Фрагмент бази даних «Фразеологічні одиниці на позначення емоцій людини в сучасній українській мові»

Укладена база даних може використовуватися в шкільному курсі української мови, під час вивчення специфіки української мовної картини світу та для дослідження концептів української мови тощо. Надалі актуальним видається створення бази даних «Фразеологічні одиниці на позначення емоцій людини у сучасній російській мові» з метою подальшого формування бази даних «Емоції людини в українській і російській фразеології».

ЛІТЕРАТУРА

1. Бакаревич Ю. Б. Microsoft Access 2000 / Ю. Б. Бакаревич, Н. В. Пушкина. – СПб. : БХВ Санкт-Петербург, 1999.

2. Волков В. Идеографическое описание русского языка / В. Волков, М. Миклуш. – Прешов : Наука, 2000. – 190 с.

3. Гетьман І. М. Теоретична і практична ідеографія: принципи побудови тезаурусів / І. М. Гетьман. – К. : Наук. думка, 1993. – 186 с.

4. Жалдак М. ІІнформатика / М. І. Жалдак, Ю. С. Рамський. – К. : Вища школа, 1991.

5. Інформатика: Комп'ютерна техніка. Комп'ютерні технології : підр. для студ. вищих навч. закл. / За ред. О. І. Пушкаря. – К. : Видавничий центр «Академія», 2003. – 704 с.

6. Краснобаєва-Чорна Ж. В. Концептуальний аналіз як метод концептивістики (на матеріалі концепту ЖИТТЯ в українській фраземіці) / Ж. В. Краснобаєва-Чорна // Українська мова. – 2009. – № 1. – С. 41–52.

7. Краснобаєва-Чорна Ж. В. Фразеоідеографічна модель концепту *ЖИТТЯ* в українській концептуальній картині світу / Ж. В. Краснобаєва-Чорна // Лінгвістика : зб. наук. праць. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – Вип. 2 (5). – С. 104–111.

8. Мокиенко В. М. О тематико-идеографической классификации фразеологизмов / В. М. Мокиенко // Словари и лингвострановедение / Под ред. Е. М. Верещагина. – М. : Русский язык, 1982. – С. 108–121.

9. Обєднікова О. М. Ідеографічна картина світу / О. М. Обєднікова // Вісник Запорізького національного університету : зб. наук. ст. Філологічні науки. – Запоріжжя : Запорізький нац. ун-т, 2006. – № 2. – С. 191–195.

10. Прадід Ю. Ф. Засади укладання фразеологічного словника ідеографічного типу / Ю. Ф. Прадід // Мовознавство. – 1995. – № 4–5. – С. 35–39.

11. Прадід Ю. Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень) / Ю. Ф. Прадід. – К. : Симферополь, 1997. – 252 с.

12. Сніжко Н. В. Ідеографічний тезаурус як модель лексико-семантичної системи / Н. В. Сніжко // Мовознавство. – 1995. – № 6. – С. 29–35.

13. Сніжко Н. В. «Ідеографічний тезаурус» як інформаційно-довідкова система при вивченні закономірностей структурно-функціональної організації лексики / Н. В. Сніжко, М. Д. Сніжко // Мовознавство. – 1996. – № 4–5. – С. 23–28.

14. Соколовская Ж. П. Проблемы системного описания лексической семантики / Ж. П. Соколовская. – К. : Наук. думка, 1990. – 184 с.

15. Штерн І. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. Енциклопедичний словник для фахівців з теоретичних гуманітарних дисциплін та гуманітарної інформатики / І. Штерн. – К. : АртЕк, 1998. – 336 с.

ДЖЕРЕЛА

1. Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / М. Номис. – К. : Либідь, 1993. – 768 с.

2. Пословицы русского народа : сборник В. И. Даля. – М. : Русский язык. – Медиа, 2004. – 814 с.

3. Фразеологічний словник української мови : В 2-х кн. [уклад. В. Білоноженко, В. Винник, І. Гнатюк та ін.]. – К. : Наук. думка, 1999. – Кн.1 : А-Н. – 528 с.; Кн.2 : Н-Я. – С. 529–980.

Zhanna Krasnobaeva-Chorna, Valeria Lobasova

Phraseosemantic field "human emotions" in Modern Ukrainian: data base

The article describes the specificity in creating and using the data bases in phraseology on the material of the phraseological units with the "emotions" meanings in modern Ukrainian. The structure of phraseosemantic field "human emotions" and the peculiarity of synonymic relations among parts of phraseosemantic group are singled out.

Keyword: lingustic data base, ideographic paradigm, phraseological ideography, phraseosemantic field, phraseosemantic group, phraseosemantic sub-group.

Роман Міняйло

ІХТІОНІМНІ ФРАЗЕОЛОГІЗМИ ЯК НОСІЙ-СКЛАДНИК МЕНТАЛЬНОСТІ УКРАЇНЦІВ

У складі концептуальної картини світу українців проаналізовано іхтіонімні фразеологізми, установлено їхню внутрішню форму, розглянуто семантику, з'ясовано причини амбівалентності концептуального змісту окремих іхтіонімів, виявлено перспективні для подальшого дослідження іхтіонімні фразеологізми.

Ключові слова: іхтіонімний фразеологізм, внутрішня форма фразеологізму, концепт, амбівалентність концептуального змісту, ментальність.

Рибальство є органічною частиною життя нашого народу, бо ж існує з давніх-давен. Фразеологія рибалок відображає чимало сфер людського буття, ґрунтуючись на своєрідному, притаманному саме цьому промислові світосприйманні. Чи не найбільшою її частиною є іхтіонімні фразеологізми (ІФ), тобто фразеологізми, складниками яких є назви риб. Ці фразеологічні одиниці досі не були предметом спеціального дослідження. Звідси випливає актуальність вивчення іхтіонімної фразеології як вербалізації вікового досвіду спостереження рибалок за світом риб: особливостями їхньої поведінки залежно від приналежності до певного роду (коропові, окуневі й т. ін.), улюбленими місцями перебування (напр., верхова й донна риба), способом здобування (як найкраще зловити саме цю породу риби), обробляння (як найкраще її приготувати й зберегти), продавання (промислова цінність риб різних порід) тощо.

Мета розвідки – дослідити ІФ української мови як вербальні вияви ментальності українців, схарактеризувавши образи риб з огляду на їхні домінантні ознаки та функції.

Завдання статті: установити внутрішню форму (ВФ) стійких висловів з назвами риб; розглянути семантику ІФ української мови; з'ясувати причини амбівалентності концептуального змісту окремих іхтіонімів.

Матеріалом для дослідження стали загальномовні та діалектні фразеологічні словники української мови різних часових зрізів.

В. Жайворонок справедливо зазначає: «Народна уява переосмислює не лише предмети, а й дії, ознаки» [3, с. 670]. Саме з цим пов'язана семантична глибина фразеологічної одниці. З'ясувати символічне значення іхтіоніма часто дуже важко, не встановивши ВФ ширшого «контексту» – фразеологізму, яка, за О. Потебнею, може бути представлена через значення й структуру вільного словосполучення, на основі якого він виник.

Простіші образи, які складають концептосферу іхтіонімної фразеології, є анатомічними образами риб. Напр., образ характерного вигину спини в риб родини окуневих, до яких належить і *судак* (друга назва – *сула*), у центральнослобожанських говірках мотивував появу стійкого вислову *горбата сула*, що означає 'горбань' [5, с. 160]. Образ видовженого тіла *щуки* в українських говірках ліг в основу вербалізму *як щука* зі значенням 'худий' [2, с. 101], 'дуже худий' [9, с. 343]. Блискуче, нібе голе, тіло *карася* стало образним стрижнем ІФ *як (мов, ні́би* і т. ін. *во́вні́) у карася* 'зовсім немає' [8, с. 119].

Складнішими є образи, що постають на основі більш тривалого досвіду рибалок, ніж перше враження від об'єкта спостереження, на основі «сукупності думок, які пробуджує образ і які відносяться до нього як до джерела» [7, с. 29]. Велика кількість надзвичайно гострих зубів – центральний образ для ІФ з концептом *щука*, співвідносних із семемою 'сварлива, зла людина': *зла як щука* [2, с. 35], *зубата як щука* [2, с. 36]. Персоніфікація щуки як злої людини також є образним стрижнем поняття 'жити в постійних сварках, бійках', де концепт *щука* «взаємодіє» з концептом *карась: (жити) як карась із щукою* [9, с. 148]. Нездорову худорлявість людини передають ІФ з концептами *тараня (таранька) і вобла: дохлий як таранька* [2, с. 98], *як в'яла тараня* [2, с. 99], *сухий як вобла* [2, с. 99]. ВФ тут: організм доведено до такого стану (бо ж рибу в'ялять тривалий час). Блискуча луска *коропа* є образним центром ІФ *дзеркального (зеркального) коропа вловити*, що означає 'стати лисим' [9, с. 176]. Образ набридливої людини вербалізує ІФ з концептом *карась*: *як карась, кістки якого застряють поперек горла* [2, с. 65]. ВФ: досвід не зовсім зручного споживання смажених карасів. Абстрактне поняття 'нічого' репрезентує ІФ з концептом *окунь: як від окуня юшки* [9, с. 231]. Центр образу – жилаве й костисте тіло окуня, від якого майже немає навару.

Основою численних образів досліджуваних фразеологізмів є відмінна поведінка різних риб. Той факт, що *карась* «віддає перевагу мулистим ґрунтам і тихим водам» [1, с. 120], став центральним образом для ІФ *зарився як карась у мул* зі значенням ‘ледачий, недбалий хто-н.’ [2, с. 26], а також зі значенням ‘зник хто-н.’ [2, с. 151]. Тіло *ляща* є дуже плескатим, «парусним», непристосованим до боротьби зі швидкою течією, через що риби цієї породи «люблять збиратися в місцях тихих», а сам лящ «поводиться так тихо, що часто рибалки не знають і навіть не здогадуються про існування його у водоймі» [1, с. 132]. Звідси ІФ *(ховатися, сховатися) як лящ у жабуринні* ‘дуже добре, надійно’ [9, с. 196].

Безстрашність окуня як найбільш характерна для нього ознака представлена в українських говірках такими ІФ: *(стати) як окунь проти води* ‘настійно, вперто, рішуче (про вчинки людини)’ [9, с. 231], *став як окунь проти води* ‘упертість’ [2, с. 50], *óкунем ставáте* ‘рішуче заперечувати щось, протестувати’ [6, с. 175]. Бійцівські якості окуня стали також прообразом такого непривабливого боку людського існування, як життя в постійних сварках, бійках, ворожість. Тому концепт *окунь* у складі ІФ *повелись як окунь з раком* ‘несхожі, чужі’ [2, с. 92], *окунь з раком не помиряцця* ‘битися’ [10, с. 209] символізує впертість ще й як негативну рису людської поведінки.

Образ упертої боротьби окуня з сильнішим хижаком відображено в абстрактному понятті ‘нестрашно’, вербалізованому ІФ *Ой ти щука бистра, бери окуня з хвоста!* [10, с. 213]. Припускаємо, що ВФ тут така: «рибу невелику, яка розмірами не перевищує 10 см, щука може ковтати з льоту, одним рухом зябрових кришок» [1, с. 172]. Хоча будь-яку рибу їй краще ковтати з голови, за напрямом луски, а не проти неї. Це засвідчує інший варіант стійкого вислову зі Словника Номиса: *«Окунець-молодець, повернись передом – поговоримо з тобою!» – «Коли ти щука бистра, поговоримо з хвоста»* [10, с. 629]. Очевидно, образ відчайдуха в першому вислові можна пов’язати з концептом *щука,* а в другому – з концептом *окунь*.

Окунь може бути й «символом сонливої людини, сонка» [3, с. 416]. У східнослобожанському ареалі це підтверджує ІФ *окунь заморожений* ‘нерухомий, неповороткий’ [9, с. 231]. ВФ: окунь дуже чутливий до кисневого режиму, тому взимку стає не таким активним, «береже сили» [1, с. 318]. Образ пасивної поведінки загалом активної риби під час зимової нестачі кисню також співвідносний з концептом *судак* (риба, зовні схожа на окуня). У середньополіських говірках цей образ відображає стійке порівняння *очі як у мороженого судака* зі значенням ‘байдужість’ [2, с. 44].

В українській мові таку людську емоцію, як задоволення (і моральне, і фізіологічне), у концептосфері іхтіонімних фразем вербалізовано за допомогою лексеми *карась: блищить як карась на сонці* ‘веселий’ [2, с. 72], *Добре діло карасі: не поіси, так продаси* ‘задоволення від того, що все іде до ладу’ [10, с. 341]. Образ задоволення передає ще концепт *лин: Нема над рибу линину, мъясо свинину, ягоду сливину, а дівку Марину* [10, с. 342], *Нема над рибу линину, над м’ясо свинину* [10, с. 633].

Водночас в абстрактному понятті ‘соціальна нерівність’ концептосфера лексем *лин* і *карась* відмінна. *Лин* – образ людини вищого соціального стану, яка є «недоторканною», *карась* – образ «маленької» людини, якій годі сподіватися на справедливість: *Лин вилинає, а карася очешуть* [10, с. 99]. Життя бідняка, людини, яка зневірилася в житті, українці знову ж таки пов’язують з концептом *карась*: *Чи карася, чи порося, аби б наістись* ‘байдужість як наслідок невиправданих сподівань на краще життя’ [10, с. 601]. Образ нещасливої людини міцно пов’язаний з образом карася. Ця лексема в складі ІФ широко представлена як концепт фортунальної сфери в негативному вияві: *б’ється як карась в очереті* [2, с. 111], *почувається як карась на сковороді* [2, с. 116], *трепечеться як карась на березі* [2, с. 117], що означає ‘невдача’; *піймав карася з порося* ‘багато сподівався, але мало отримав’ [10, с. 587].

А от образ *лина* символізує ще людську жадібність: *набравсь, як лин мулу* ‘багато’ [10, с. 602], обережність і впевненість у своїй безпеці: *Ходи, як лин по дну* ‘почувайся спокійно’ [10, с. 176], *ходить як лин по дну* ‘поводиться тихо, не привертає до себе уваги’ [11, с. 82], а також зовнішню привабливість: *гарнюсінький як линок* ‘вродлива людина’ [2, с. 79].

До фортунальної концептосфери належить і лексема *в’юн: попав як в’юн у вершу* ‘потрапив у безвихідь’ [11, с. 34], *в’юни десь затали* ‘не щастить рибалці’ [10, с. 464].

Інтелектуальні здібності людини репрезентує концепт *карась* у складі стійкого порівняння *дурний як карась* зі значенням ‘дурна людина’ [2, с. 12]. ІФ з цим концептом позначає й людську необачність, необережність: *(су́нутися, лі́зти* і т. ін.*) як (мов, ні́би* і т. ін.*) кара́сь у ве́ршу* [8, с. 287]. Таку необхідну для всіх рису, як уважність і спостережливість, також представлено через концепт *карась* у поєднанні з концептом *щука: На те щука в морі, щоб карась не дрімав* ‘треба думати, бути уважним’ [10, с. 277].

Протилежний за значенням образ – людини, яка набула життєвого досвіду, вербалізує ІФ з концептом *піскар: вислизнувся, як піскарь з матні* [10, с. 272].

Людська метушливість і вертлявість передана ІФ з концептами *пічкур (= піскар): швидкий як пічкур* [2, с. 57], *в’юн: верткий як в’юн* [2, с. 52], *вертлявий як в’юн у болоті* [2, с. 52], *щука: скорий як щука* [2, с. 56]. Ці фраземи мають значення ‘метушлива, жвава людина’. ВФ зумовлено особливостями поведінки й тілобудови цих риб: наприклад, «в’юн поводиться дуже неспокійно перед погіршенням погоди» [1, с. 106]; веретеноподібне тіло піскаря (пічкура) саме вказує на те, що ця риба вертлява; жвавість і реакція щуки, коли вона полює на інших риб, також відома всім рибалкам. Такий само образ виник і на основі поняття ‘метушитися’: *крутиться як в’юн* [2, с. 53], *вертиця, як оюн в ополонці* [10, с. 170], *в’ється як карась в озері* [2, с. 52]. Інші ІФ, що схожі на попередні за будовою, мають відмінну ВФ – боротьба риби за життя: *спритний як в’юн на пательні* ‘метушлива, жвава людина’ [2, с. 56]; *в’ється як в’юн у руках* [2, с. 52], *крутиться як в’юн на пательні* [2, с. 53], *крутиться як посолений в’юн* [2, с. 54], *танцює як в’юн на сковороді* [2, с. 56], *[як] карась на ско́вороді́* [9, с. 148], *застрибав як карась на сковороді* [2, с. 53], *трепечеться як карась на березі* [2, с. 57], *крутиться мов пічкур на волосінні* [2, с. 53], *крутиться як пічкур на волосині* [2, с. 54] зі значенням ‘метушиться хто-н.’; *крутиця, як посолений оюн* ‘не можна терпіти кому-н.’ [10, с. 170], *як щупа́к на сковорі́ді* (з дієсл.) ‘дуже сильно, надзвичайно’ [8, с. 783].

ІФ з концептом *сом* вербалізує образ нахабної людини: *(вмішатися) як сом у вершу* ‘настирно, нахабно, неетично’ [9, с. 292], а також абстрактне поняття ‘не пішла справа’: *Ловили, ловили, та й піймали сома* [10, с. 119]. ВФ останнього вислову ще належить установити.

Людську здатність пристосуватися до будь-якої життєвої ситуації передають за допомогою концепту *налим* (= *минь, миньок, меньок*): *(слизький) як налим* ‘дуже (непевний, хитрий)’ [9, с. 217]. ВФ цього вислову, ймовірно, складає не лише образ слизького тіла миня, а й той факт, що це єдиний представник родини тріскових, який зумів пристосуватися до життя в прісноводних водоймах України. ІФ з концептом *меньок* також вербалізує поняття ‘добре поїсти’: *напузався, як менёк* [10, с. 537].

Концепт *пічкурик* на східнослобожанських теренах співвідносний з образом відлюдька: *сидить як пічкурик* ‘нікуди не виходить, полюбляє сидіти в хаті («за піччю»)’ [9, с. 245]. ВФ цього ІФ відображає особливість поведінки піскаря: «майже повна відсутність інтересу до верхніх шарів води й всіх їхніх мешканців» [1, с. 144].

Глибоко символічним для української ментальності є образ хижої риби (*щука, судак*), який є виразно негативно конотованим. Він означає підступність, зраду, розлуку. Особливо виразно це відображено в пісенній творчості. Образ вареної риби в українських народних піснях, як зазначає В. Жайворонок, свідчить, що стосунки між кумами зайшли поза визначену моральними устоями межу: *Ой щучечки задля кумочка, а карасі задля кумасі*; *Звари мені судака, Щоб і юшка була, І юшечка, і петрушечка. Ти ж моя кума люба, кума душечка* [3, с. 319–320]. Образ *щука ↔ розлука* є в давній слобожанській пісні: *Не впийма́лы до́ли, / Та впийма́лы щу́ку / Па́рню на разлу́ку* [4, с. 159]. Ми висловлюємо припущення щодо ВФ цих висловів: судак дуже активний «у сутінки й вночі» [1, с. 349], коли він стає подібним до людини, яка чинить аморально. Щука ж зовні подібна до судака й також є дуже активною рибою.

Отже, у концептосфері іхтіонімних фразеологізмів центральними є протиставні поняття ‘(не)багато’, ‘(не)жвавість’, ‘(не)задоволення’, ‘(не)настійність’, ‘(не)рішучість’, ‘(не)спокій’, ‘(не)щастить’; більша частина досліджуваних фразем охоплює поняття, співвідносні з постійними рисами людської вдачі (напр., відлюдькуватість, ледарство, сварливість) та абстрактними поняттями (надійно, нестрашно, нічого і т. ін), менша частина – ситуативні вияви людської вдачі (байдужість, веселість, метушливість тощо), фізичні вади (худорлявість, горбатість) та суспільні й родинні стосунки (соціальна нерівність, подружня зрада); амбівалентними в ментальності українців є концепти *окунь* (рішучість / млявість дій) і *карась* (здатність / нездатність заховатися; фізіологічне задоволення: *карасі для кумасі* / незадоволення: *як карась, кістки якого застряють поперек горла*). Перспективними для подальшого дослідження є концепти *сом* (сом ↔ невдача) і *щука* (щука ↔ розлука).

ЛІТЕРАТУРА

1. Даниїлов В. Універсальний довідник успішного рибалки / В. Даниїлов; [пер. з рос. І. Г. Данилюка]. – Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2006. – 368 с.
2. Доброльожа Г. Красне слово – як золотий ключ: постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій / Г. Доброльожа. – Житомир : Волинь, 2003. – 160 с.
3. Жайворонок В. Знаки української етнокультури : [словник-довідник] / В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
4. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: очерки по этнографии края / [под ред. В. В. Иванова]. – Х. : Харьк. губ. стат. ком., 1898. – 1012 с. – Т. 1. – Старобельский уезд.
5. Івченко А. Матеріали до фразеологічного словника Харківщини / А. Івченко // Збірн. Харків. іст.-філол. тов-ва : Нова серія. – Харків : Око, 1993. – Т. 1. – С. 153–162.
6. Корзонюк М. М. Матеріали до словника західноволинських говірок / М. М. Корзонюк // Українська діалектна лексика : Зб. наук. праць. – К. : Наук. думка, 1987. – С. 62–267.
7. Потебня А. А. Теоретическая поэтика / Александр Афанасьевич Потебня; [сост., вступ. ст., коммент. А. Б. Муратова]. – М. : Высш. шк., 1990. – 344 с. – (Классика литературной науки).
8. Словник фразеологізмів української мови / [уклад. В. М. Білоноженко та ін.]. – К. : Наук. думка, 2003. – 1104 с. – (Словники України).
9. Ужченко В. Д. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – [5-е вид., перероб. і доп.]. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – 348 с.
10. Українські приказки, прислів'я і таке інше / [уклад. М. Номис]. – К. : Либідь, 1993. – 768 с. («Літературні пам'ятки України»).
11. Юрченко О. С. Словник стійких народних порівнянь / О. С. Юрченко, А. О. Івченко. – Х. : Основа, 1993. – 176 с.

Roman Minyailo

Ichthyonymic phraseological units as a bearer-component of the Ukrainian mentality

In the article the author researches ichthyonymic phraseological units in the Ukrainian language as a part of conceptual world image, establishes their inner shape, considers their meaning, reveals the reasons for ambiguity of conceptual content of the ichthyonims, discovers perspective for further research for ichthyonymic phraseological units.

Key words: ichthyonymic phraseological unit, inner shape, concept, ambiguity conceptual content, mentality.

Оксана Мартинів

ІНТЕГРАЦІЙНО-ПОРІВНЯЛЬНА МОТИВАЦІЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ З КОМПОНЕНТОМ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЗВУЧАННЯ

У статті досліджено фразеологічні одиниці інтеграційно-порівняльної мотивації, які позначають звучання в німецькій мові, проаналізовано взаємозв'язок порівняння й метафори та розглянуто оцінний характер образної основи фразеологізмів досліджуваної мікросистеми.

Ключові слова: інтеграційно-порівняльна мотивація, оцінка, метафора, порівняння, фразеологічна одиниця.

Аналіз мовних форм, у значенні яких зафіксовано, закріплено й узагальнено досвід носіїв мови, здобутий у процесі чуттєвого сприйняття за різними перцептивними каналами, допомагає не тільки визначити як людина сприймає світ, а й виявити особливості відображення в мові результатів почуттєвого пізнання. Найбільш переконливими фактами про світ є те, що ми бачимо різні форми матерії, спостерігаємо переміщення предметів, чуємо різні звуки. Звукосфера, виникаючи на рівні біосфери та соціосфери, стає частиною семіосфери, утворюючи численні звукові коди та дозволяє використовувати їх як механізми інформаційного зв'язку.

Мовні одиниці, які позначають звучання проаналізовано в лінгвістичній літературі багатопланово, а саме в етимологічному, лексико-семантичному, прагматичному, психолінгвістичному та функціональному аспекті. Це передовсім праці таких науковців, як Р. Якобсон, В. В. Левицький, Д. Вестерман,

А. Лерер, Х. С. Мухітдінова, Л. Ф. Лихоманова, Т. А. Шило, С. В. Тищенко, О. Д. Глушич, Н. П. Сидорова та ін.

Актуальність дослідження зумовлена потребою системного вивчення фразеології німецької мови, пов'язаної зі звуковими явищами, процесами та ознаками навколишньої дійсності.

Мета статті – проаналізувати фразеологічні одиниці німецької мови з компонентом на позначення звучання, їхню знакову природу, зумовлену мотивацією, дослідити інтеграційно-порівняльну мотивацію, при якій поєднання слів забезпечує не суму їхніх смислів, а створення нового смислу.

Компаративність, або порівняння, – одна з мовних універсалій, а також пізнавальна категорія людської свідомості. Здатність порівнювати органічно входить у процес людського пізнання та знаходить своє відображення в мові. У сучасній лінгвістиці існує погляд на порівняння як на початковий етап метафоризації, що дає підставу стверджувати, що метафора ґрунтується на порівнянні, оскільки навіть сам процес пізнання зводять до порівняння [5, с. 130]. Видатний лінгвіст О. І. Федоров констатує: "Кожен фразеологізм в період становлення являє собою метафору або порівняння, або частину прислів'я, крилатого виразу" [8, с. 123]. Більшість науковців, які розглядають проблеми порівняння, надають йому тропеїчного статусу: В. Фляйшер [10], Н. В. Ярова [9, с. 1], В. М. Мокієнко [4, с. 167–168], Н. І. Дем'янович [2, с. 2] , хоч Е. Г. Різель не розглядає порівняння як троп [11]. Взаємозв'язок метафори та порівняння – явище складне та багатопланове. Оскільки метафора грунтується деякою мірою на порівнянні, то порівняння та метафора мають логіко-компаративну структуру, здатність створювати фразеологічні асоціації на основі схожості предметів та явищ. Асоціації є особливо значущими при формуванні фразеологічних одиниць з компонентом на позначення звучання, оскільки асоціативний характер людського мислення лежить в основі багатьох видів вторинної номінації, а звучання, як і будь-яке явище дійсності, в процесі пізнавальної діяльності носіїв мови відтворене в їхній свідомості та отримує мовну репрезентацію.

Однак не всі метафори ґрунтуються на подібності предметів та явищ. Н. Д. Арутюнова наголошує на тому, що «людина не тільки відкриває схожість, скільки створює її», а «особливості сенсорних механізмів та їхня взаємодія із психікою дають можливість людині зіставляти те, що не можна зіставити, і порівнювати те, що не можна порівняти» [1, с. 9]. Як вважає О. О. Селіванова, порівняння при метафорі має різну природу, оскільки воно або ґрунтується на сприйнятті людиною схожості предметів, або здійснюється на підставі деякого свідомого чи несвідомого припущення аналогії [6, с. 99].

У результаті проведеного аналізу нами було встановлено, що компаративні фразеологізми з компонентом на позначення звучання ґрунтуються на слухових образах, які передають звуки, що створює предмет, істота чи природні явища, а процес породження досліджуваних компаративних фразеологічних одиниць є внутрішнім програмуванням їхньої мотиваційної бази. Цей тип мотивації за загальним механізмом подібний до асоціативно-термінальної мотивації, та звороти інтеграційно-порівняльного типу мотивації мають оператори введення, чим і будуть відрізнятися здебільшого від фразеологізмів, мотивованих за асоціативно-термінальним типом. Операторами введення є порівняльні сполучники *wie* або *als/als ob,* та сполучник *wie* є домінантним, сполучник *als* вживається рідко, *als ob* – ще рідше. Це, з граматичної точки зору, зумовлено вираженням функції порівняння в цьому сполучнику з максимальною яскравістю. Так, К. І. Мізін вважає, що категорія компаративності в німецькій мові найчастіше виражена за допомогою синтаксичного мовного засобу із сполучником *wie.* Це спричинено самою конструкцією фразеологічного порівняння, що передбачає уподібнення предметів за відповідною логіко-семантичною моделлю, та ієрархією мовних рівнів. Фразеологічний рівень є проміжним між лексичним і синтаксичним. Це значить, що в процесі утворення компаративних фразеологізмів беруть участь одиниці всіх мовних рівнів: від найнижчого – фонологічного – до найвищого – синтаксичного. В останньому, відповідно, відбувається найповніша реалізація семантики створюваної фразеологічної одиниці [3, с. 7].

При наявності універсальних рис стійкі порівняння відрізняє в кожній конкретній мові національно-культурна специфіка, яка виявляється в різниці вибраних у тій чи іншій культурі еталонів порівняння та стереотипних уявлень. Стійкі порівняння відображають національне світобачення. На думку В. М. Телії, стійкі порівняння – це система образів-еталонів. Еталон – образна підміна якостей людини чи предмета з якою-небудь реалією (особою, природнім об'єктом, річчю), які стають знаком домінуючої в них, з точки зору побутово-культурного досвіду, властивості. Реалія, яка виконує функцію еталону, стає таксоном культури, оскільки повідомляє не про світ, а про світобачення, сформоване культурою [7, с. 265]. Наприклад, зооніми в різних мовах пов'язані з різними характеристиками людини. Дослідивши фразеологічні одиниці німецької мови, можна стверджувати, що мовні вирази такого типу слугують засобом освоєння емпіричної дійсності та одночасно оцінюють її в образах-еталонах. Наприклад, у німців еталоном відсутності розуму є гусак: *schnattern wie eine Gans* – молоти язиком, верзти дурниці. Як бачимо, реципієнтною зоною порівнянь, що позначають звучання, слугує сфера ЛЮДИНА, а її донорськими сферами стали сфери *Тварина, Птахи, Артефакти, Природні явища:*

- *schimpfen wie ein Rohrspatz* (heftig, aufgebracht schimpfen) – лаятися, як очеретянка велика, непристойно лаятися;
- *wie eine Bombe einschlagen* (große Aufregung hervorrufen) – вибухнути як бомба;
- *reden wie ein Wasserfall* (sehr viel/ununterbrochen reden) – торохтіти, багато говорити;
- *zusammanklappen wie einTaschenmesser* (plötzlich aus Schwäche zu Boden fallen, das Bewußtsein verlieren) – звалитися як сніп, упасти як підкошений.
- *schnarrchen wie ein Bär* (beim Schlafen mit offenem Mund Laute ausgeben) – хропіти як ведмідь.

В основі порівняння, яке позначає будь-яке звучання, актуалізовано ознаки, на основі яких здійснюють уподібнення, а решта ознак згасають. Наприклад, *brüllen wie ein Stier* (lauthals schreien) – ревіти, криком кричати (від болю). Образ-еталон *der Stier* (бик, віл) – тварина, якій властиве гучне ревіння, є підгрунтям образно-мотиваційної структури цього виразу внаслідок актуалізації визначальних, перцептивних (слухових) ознак образу-еталона. Гучне ревіння бика стало асоціативно-образним елементом семантики фразеологізму, який має два денотати: вихідний, для заміщення якого в мові існує первинний знак – "бик, що гучно реве", і похідний, для позначення якого в мові з'являється вторинний знак – "особа, що гучно кричить".

Диференційною семою основи порівняння дієслова *brüllen* є "голосно висловлювати біль", а однією з периферійних сем імплікаціонала – "голосно кричати". Умовою компаративації вважають наявність спільної семи, тому сема "голосне ревіння", актуалізуючись, "злилася" з семою "голосний крик" основи порівняння, утворюючи основне значення цієї одиниці. Таким чином, відбулося переміщення сем імплікаційної зони в зону інтенсіонала, що спричинило утворення фразеологічної одиниці з інтеграційно-порівняльною мотивацією. Таке переміщення відбулося в семантичній структурі одного учасника фразеологізації – основи порівняння, а образ-еталон містив актуалізовані семи в інтенсіональній зоні своєї значеннєвої структури ще до вступу в фразеологічні відношення. Саме це створює відносну прозорість мотивації аналізованого порівняння.

Одним із основних призначень порівнянь вважають підсилення чуттєвої наочності образів, надання їм більшої виразності, бо образ завжди оцінює і викликає емоційну реакцію. Образне прочитання фразеологізму з сенсорним компонентом, в цьому випадку з компонентом на позначення звучання, сприяє виникненню значень, явищ, подій із певною оцінкою. Так, у фразеологічних одиницях порівняльно-інтеграційного типу з компонентом на позначення звучання негативна чи позитивна оцінка охоплює сенсорний та психологічний типи та виникає на підставі емотивного, за допомогою чого передають емоційний стан людини, як наприклад, *wie ein gestochenes Schwein schreien* – голосно кричати, чи *angeben wie ein Brummer in einer Trommel* – лементувати, кричати як шалений, *wie vom Donner gerührt* – як громом прибитий, заціпеніти, заклякнути від страху і т. д. Мотиваторами з позитивою оцінкою, тобто модусом чогось приємного будуть такі компоненти фразеологічних одиниць, які характеризуватимуть спів, звучання мовлення чи звучання голосу птахів, наприклад: *die Stimme klingt sanft wie Puderzucker* – мати м'який, ніжний голос*; singen wie eine Heidenlerche* – заливатися соловейком, жайворонком; з негативною оцінкою – *eine Stimme wie eine (rostige) Gießkanne haben* – мати голос, наче в (іржавої) лійки, мати грубий, простужений голос; *eine Stimme wie eine Kreissäge* – голос як дискова пилка, пронизливий, різкий голос. Неприємні звуки описують також звукові відчуття шумового спектру: *sich benehmen wie eine offene Brause* – поводитись, як відкрита пляшка шипучого лимонаду, непристойно поводитись, чи вібрації: *zittern wie ein Espenlaub* – тремтіти як осиковий листок. Деяким фразеологічним одиницям досліджуваної групи властива вульгарна стилістична маркованість, оскільки вони з особливою гіперболічністю передають ставлення того, хто говорить, наприклад, *hin und her rasen wie ein Furz auf der Gardinenstange* (hektisch hin und her laufen) – бігати гарячково туди й сюди.

Отже, порівняльну мотивацію розглядають як бачення одного об'єкта через інший, що належить до одного із способів людини помічати та створювати подібність між складними мисленнєвими площинами, які в процесі пізнання співвідносні через порівняння з більш простими або конкретними площинами, як наприклад, звуки, що видають люди, співвідносні із звуками тварин, а дії людини, її психологічна та інтелектуальна діяльність співвідносні зі звуками артефактів та інших предметів. Як засвідчило проведене дослідження, яскравість оцінного значення як позитивного, так і негативного створює образна основа фразеологічних одиниць із компонентом на позначення звучання, найяскравішого оцінного характеру набуває негативна характеристика фразеологізму, а найменший емоційний потенціал має позитивна оцінка якостей, властивостей і дій суб'єкта.

Перспективи подальших наукових розвідок вбачаємо в аналізі актуалізації ознак образів-еталонів не лише інтеграційно-порівняльної мотивації фразеологізмів із компонентом на позначення звучання, а й інших мотивацій фразеологічних одиниць, таких як асоціативно-термінальна чи пропозиційно-диктумна мотивація, а також долучення до аналізу інших мікросистем фразеологізмів та їхніх модифікацій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Теория метафоры : [Сборник : Пер. с англ., фр., нем., исп., пол. яз. / Э. Кассирер, Р. Якобсон, А. Ричардс и др.; Вступ. ст. и сост. Н. Д. Арутюновой; Пер. под ред. Н. Д. Арутюновой, М. А. Журинской]. – М. : Прогресс, 1990. – 512 с.

2. Демьянович Н. И. Устойчивые сравнения со значением состояния в русском, чешском и словацком языках (сопоставительный анализ) : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.03 «Славянские языки» / Н. И. Демьянович . – Л., 1980. – 25 с.

3. Мізін К. І. Компаративні фразеологічні одиниці сучасної німецької мови: шляхи утворення та ідеографія : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / К. І. Мізін. – К., 2004. – 19 с.

4. Мокиенко В. М. Славянская фразеологія : Учебное пособие / В. М. Мокиенко – М. : Высш. шк., 1989. – 286 с.

5. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня – М. : Учпедгиз, 1958. – Т. 1, 2. – 536 с.

6. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : Підручник / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.

7. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1996. – 284 с.

8. Федоров А. И. Сибирская диалектная фразеология / А. И. Федоров. – Новосибирск : Наука, 1980. – 192 с.

9. Ярова Н. В. Компаративні блоки у сучасній американській поезії: лінгвокогнітивний аспект : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 «Германські мови» / Н. В. Ярова. – К., 2003. – 19 с.

10. Fleischer W. Stilistik der deutschen Gegenwartssprache / W. Fleischer, G. Michel, G. Starke – 2. Aufl. – Frankfurt/Main; Berlin; Bern; New York; Paris; Wien : Peter Lang GmbH, 1996. – 341 s.

11. Riesel E. Stilistik der deutschen Sprasche / E. Riesel – Moskau : Verlag für Fremdsprachige Literatur, 1959. – 468 s.

Oksana Martyniv

The motivation of integration and comparison of phraseological units in the German language with a component of a phonetic symbol

The article deals with phraseological units in the motivation of integration and comparison, which mark the phonation in the German language. The connection between the comparison and metaphor is analysed and the assessed character of imagery basis of phraseological units in the researched microsystem is considered.

Key words: motivation of integration and comparison, assessment, metaphor, comparison, phraseological unit.

ОНОМАСТИКА

Галина Бачинська, Олександр Пеляк

ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОГО ІМЕННИКА М. КОЗОВИ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті досліджено особливості іменника м. Козови Тернопільської області. Проаналізовано 100 сучасних імен, зафіксованих в актових книгах про народження. Виділено найуживаніші, широковживані, маловживані та рідкісні імена. Доведено, що основу як чоловічого, так і жіночого іменника становлять українські традиційні антропоніми.

Ключові слова: антропонім, антропонімікон, іменник, онім.

Кожна людина є носієм імені. Імена належать до найуживаніших слів у мові. Виникли власні імена людей із необхідності індивідуального означення особистостей для практичного розрізнення їх у щоденному житті.

Інтерес людини до власного імені цілком закономірний, адже наші імена постачають удячну інформацію для глибшого розуміння історії народу, його психології, духовної культури. А. Коваль зауважує: «власні імена – це жива нитка, яка зв'язує нас з нашим родом і нашим народом, із рідною землею, культурою, мовою» [6, с. 81].

Особові імена людей були предметом дослідження багатьох мовознавців. Ґрунтовно досліджені й продовжують вивчатися власні імена жителів Закарпаття (П. П. Чучка, Л. О. Белей), Буковини (Л. В. Кракалія), Гуцульщини (С. П. Павелко), Донеччини (Л. О. Кравченко), Подністров'я (І. Д. Сухомлин), Півдня України (О. Ю. Карпенко, С. Л. Брайченко, О. Ю. Касім, Т. Д. Космакова), м. Тернополя (Н. О. Свистун). У працях названих та багатьох інших дослідників активно вивчаються різні категорії власних найменувань, які людина офіційно одержувала при народженні. Однак попри всі ці досягнення актуальним завданням української антропоніміки є вивчення як великих регіональних антропонімних систем, так і менших – у межах одного або кількох населених пунктів, що дають змогу виявити ряд цікавих явищ, які важко розгледіти на широкому антропонімійному просторі [5, с. 55].

Іменник кожного регіону перебуває в постійному розвитку. Частина імен може стабільно вживатися в народному антропоніміконі й в офіційній сфері протягом тривалого часу; згодом деякі з них відходять на задній план. Їхнє місце займають інші імена: ті, які раніше були менш популярні, або новотвори. Існують імена, які протягом тривалого часу вживаються в антропонімії, однак відзначаються незначною кількістю вживань.

Для аналізу ми обрали власні іменна жителів м. Козови Тернопільської області за останнє десятиріччя за даними Козівського міського РАГСу.

Метою нашого дослідження є визначення особливостей сучасного іменника м. Козови.

За період із 2000 року було зареєстровано 571 новонароджених, із них 313 хлопчиків і 258 дівчаток, а для їх найменування використано 101 ім'я, 44 чоловічих і 57 жіночих.

Аналізований набір імен виявився досить різноманітним як щодо традиційно вживаних імен, так й імен-запозичень. На думку С. Медвідь-Пахомової, одним із критеріїв вибору імені для новонароджених є мода, що призводить до «охоплення обмеженим списком імен дедалі більшої кількості населення» [4, с. 60]. Причини та механізми цього процесу слід шукати в соціо- та психолінгвістиці. Посилення тенденції до концентрації іменного репертуару збіднює його. Однак слід зауважити, що цей процес тією чи іншою мірою властивий усім сучасним слов'янським антропосистемам, він спричиняє появу імен-лідерів, сприяє виникненню маловживаних і навіть рідкісних імен [4, с. 60].

До найуживаніших чоловічих імен м. Козови за період з 2000 р. належать: *Олександр (30), Максим (24), Роман (23), Назар (19), Дмитро (16), Арсен (13), Віталій (13), Володимир (13), Юрій (13), Андрій (11), Вадим (11), Владислав (11).* До маловживаних – *Антон, Артем, Валентин, Валерій, Гордій, Давид, Данило, Йосип, Леонід, Орест, Піон, Руслан, Світозар, Станіслав, Тадей.* Серед аналізованого чоловічого іменника активними виявились: *Богдан, Василь, Денис, Ігор, Микола, Михайло, Павло, Святослав, Степан, Тарас.* Особливе місце в антропоніміконі м. Козови займають

давні слов'янські автохтонні імена. Так, з-поміж чоловічих імен зафіксовано 10 слов'янських із певною кількістю носіїв: *Богдан (5), Вадим (11), Владислав (11), Володимир (13), Ігор (8), Олег (11), Ростислав (3), Світозар (1), Святослав (8), Станіслав (1)*. Тривалий період (до XVII ст.) слов'янські імена існували поряд із календарними, коли майже кожна людина мала два імені: одне отримувала під час народження, друге – під час хрещення. Слов'янські імена охоплюють незначну кількість новонароджених. На думку М. Худаша, вживання прадавніх власних імен-композитів на зразок *Володимир, Ярослав* уже в давньоруську добу було непродуктивним і неперспективним. Їх «уживання йшло по низхідній лінії…» [9, с. 158]. Наявність у досліджуваному іменнику давньослов'янських імен є результатом того процесу, про який говорить чимало мовознавців, а саме процесу повернення в XX ст. до активного вжитку слов'янських імен. Так, П. Чучка, вивчаючи антропонімікон карпатського регіону, дійшов висновку, що «більшість таких імен увійшла в народний вжиток лише наприкінці XIX ст. у зв'язку з піднесенням національної свідомості українців» [11, с. 179].

За прогнозами І. Скорук, слов'янські імена поки що не знижуватимуть активності, а будуть продовжувати використовуватися, оскільки вони вносять в будь-який іменник цікаве розмаїття й нагадуватимуть носіям про їх слов'янське походження [7, с. 148]. Однак Л. Белей на території Закарпаття відзначає стабільно невисоку протягом перших років XXI ст. популярність слов'янських імен [1, с. 318].

Як засвідчує зібраний матеріал, сучасний чоловічий іменник м. Козови збагачується за рахунок старих призабутих імен: *Давид, Йосип, Орест, Тадей.* Привертає також увагу використання варіантів імен: *Назар і Назарій, Вадим і Вадик*, які функціонують в іменнику паралельно.

У найменуванні новонароджених хлопчиків продуктивними виявилися усталені імена *Андрій, Володимир, Дмитро, Роман* та ін., що спричинене сімейними традиціями – надання імені новонародженому на честь батьків та близьких родичів.

Спостереження над архівними матеріалами РАЦС показує, що помітний відсоток батьків при виборі імен для дитини покладається на давню християнську традицію – дають дитині ім'я, «яке вона сама собі принесла».

Жіночий іменник м. Козови є дещо багатший і різноманітніший. Найбільш уживаними виявилися такі імена: *Аліна (15), Анастасія (20), Вікторія (23), Ірина (13), Олена (18), Софія (15), Христина (10), Юлія (16)*. Лідером серед них стало ім'я *Вікторія.* Н. Свистун, аналізуючи іменник м. Тернополя, зауважує, що «це ім'я характеризується ситуативним сплеском популярності, воно перебувало у групі широковживаних протягом одного-двох зрізів» [6, с. 15]. Найуживанішим це ім'я є в сучасному іменнику кіровоградців [10, с. 229].

У жіночому іменнику вживаються імена, що є паралельними утвореннями від аналогічних чоловічих: *Антон – Антоніна (1), Валентин – Валентина (2), Валерій – Валерія (1), Василь – Василина, Віктор – Вікторія, Владислав – Влада, Іван – Іванна, Мар'ян – Мар'яна, Олександр – Олександра, Павло – Павлина.* Утворення жіночих імен від імен чоловічих здійснювалося переважно за допомогою додавання закінчення ***-а*** й переходом цих імен до іншого типу відмінювання.

Жіночий іменник м. Козови свідомо розширюється за допомогою імен чужомовного походження, фономорфемна структура яких часто суперечить нормам української літературної мови. У досліджуваному матеріалі фіксуємо такі імена-неологізми: *Аліна, Амалія, Діана, Ілона, Кароліна, Каміла, Каріна, Піон.* Неадаптованість структури таких власних імен, погана сполучуваність із традиційними українськими прізвищами, а також рідковживаність – найголовніші об'єктивні фактори, що роблять недоцільними засвоєння таких імен новітнім офіційним українським іменником. Такі «антропонімійні вибрики» засуджує Ю. Карпенко, зауважуючи «ім'я людини для самої цієї людини є найважливішим звуком у будь-якій мові» [2, с. 289].

Активно використовуються також імена: *Марія, Мар'яна, Оксана, Олександра, Олеся, Ольга, Роксолана, Соломія, Тетяна, Яна, Катерина, Наталя, Надія, Уляна.*

Рідковживаними є імена: *Алла, Антоніна, Вероніка, Віолетта, Віта, Дарія, Ліана, Лілія, Світлана, Сніжана, Ярина.*

Прикро, що в жіночому іменнику м. Козови представлено дуже мало слов'янських імен. Сюди зараховуємо *Божена, Влада, Людмила, Надія, Світлана, Зоряна.* Така статистика є далеко невтішною. Саме тому дослідники сучасної антропонімії зауважують, що нам потрібне відновлення найкращої частини імен староукраїнського, давньоукраїнського чи праслов'янського походження, щоб у такий спосіб повернути українському іменнику українське національне обличчя [12, с. 103].

Такі милозвучні давні найменування належать до нашого споконвічного фонду, їх утворено свого часу на ґрунті слів рідної мови. «Недаремно вони так виділяються виразністю, недарма вони так зрозумілі для нас» [8, с. 12].

На сучасному іменнику м. Козови відчувається вплив церкви. Таке явище виявляється в помітній активізації присвоєння немовлятам подвійних імен. Адже канони греко-католицької церкви не лише дозволяють називати дітей подвійними іменами, але й священнослужителі цієї церкви вважають, що подвійне ім'я дитини подвоює кількість її небесних заступників, а тому бажання батьків назвати дитину подвійним іменем завжди підтримувалося священиками, а коли батьки обирали для дитини неканонічне ім'я, то при охрещенні служителі культу пропонували назвати дитину подвійним іменем. Досліджений іменник репрезентований такими подвійними іменами: Вікторія-Діана, Вікторія-Марія, Мар'яна-Соломія.

На основі аналізу матеріалу можна зробити висновки. Досліджуване десятиріччя в антропонімії м. Козови стало періодом, коли окреслилися окремі тенденції в зміні уподобань батьків при виборі імені. Стосується це різних за походженням імен. Якщо говорити про найпопулярніші імена, то простежується часткова зміна імен-лідерів. Разом з тим одне десятиріччя – недостатній період, щоб чітко побачити тенденції розвитку іменника.

Часткове захоплення слов'янськими іменами дає підстави сподіватися, що в майбутньому мотивами вибору дитині імені служитимуть суто лінгвальні фактори (милозвучність) та екстралінгвальні, зокрема, побажання новонародженій дитині певних позитивних духовних і фізичних якостей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белей Л. Український пострадянський іменник: основні тенденції розвитку / Л. О. Белей // Науковий вісник Чернівецького університету : Зб. наук. пр.– Чернівці : Рута, 2007. – Випуск 356–359. Слов'янська філологія. – С. 318–320.

2. Карпенко Ю. Динаміка українських особових імен / Ю. О. Карпенко // Науковий вісник Чернівецького університету : Зб. наук. пр.– Чернівці : Рута, 2007. – Випуск 356–359. Слов'янська філологія. – С. 285–289.

3. Коваль А. П. Життя і пригоди імен / А. П. Коваль. – К. : Вища школа, 1988. – 240 с.

4. Медвідь-Пахомова С. М. Екстралінгвальні фактори в контексті розвитку слов'янських антропосистем : Навчальний посібник / С. М. Медвідь-Пахомова. – Ужгород : УжНУ, 2003. – 72 с.

5. Осташ Р. Корінні і некорінні прізвища: постановка проблем / Р. Осташ // Наукові записки. – Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2001. – Випуск 37. – Серія : Філологічні науки (Мовознавство). – С. 54–57.

6. Свистун Н. О. Динаміка антропонімікону м. Тернополя XIX–XX ст. : автореф. дис… канд. філол. наук : 10.02.01 / Н. О. Свистун. – Чернівці, 2006. – 20 с.

7. Скорук І. Д. Слов'янський шар в антропоніміконі м. Луцька в XX ст. / І. Д. Скорук // Slavica та baltica в ономастиці України. – К. : НАН України, 1999. – С. 147–160.

8. Татаренко Ю. П. Дано ім'я людині / Ю. П. Татаренко. – К., 1971. – 58с.

9. Худаш М. Л. З історії української антропонімії / М. Л. Худаш. – К. : Наукова думка, 1977. – 236 с.

10. Чучка П. П. Слов'янські автохтонні імена, гідні реабілітації / П. П.Чучка // Українська мова. – № 4. – 2002. – С. 97–106.

11. Чучка П. П. Розмовні варіанти українських особових імен / П. П. Чучка // Республіканська наукова конференція, присвячена вивченню закономірностей розвитку усної форми української літературної мови. Тези доповідей. 12–15 травня 1965 року. – Полтава, 1965. – С. 80–82.

12. Чорноус О. Динаміка найуживаніших жіночих імен м. Кіровограда у XX ст. / О. Чорноус // Наукові записки ТНПУ. – Серія : Мовознавство. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2009. 1(18) – Вип. 2 (17) : 2007 : – 1(18) : 2008. – С. 226–236.

Halyna Bachynska, Oleksandr Pelyak

Peculiarity of modern noun in the town of Kozova, Ternopil region

The article considers the peculiarity of noun in the town of Kozova, Ternopil region. 100 modern names registered in the birth records are analyzed, four groups of names singled out: most frequently used, widely used, rarely used and rare names. It is proved that the basis of both masculine and feminine nouns is formed by Ukrainian traditional anthroponyms.

Key words: antroponymy, a proper name, forming suffix, a common name, noun.

Наталія Лісняк

МІКРОТОПОНІМИ ЛЕМКІВЩИНИ, ОСНОВИ ЯКИХ УКАЗУЮТЬ НА СПОСІБ ОСВОЄННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК

У статті проаналізовано мікротопоніми Лемківщини, основи яких указують на освоєння земельних ділянок. Детально пояснено семантику базових лексем.

Ключові слова: апелятив, лексема, мікротопонім, онім.

Регіональна ономастика є виразником історії, культури, побуту краю. Оніми Лемківщини були предметом багатьох досліджень, окремі факти антропонімії розглядали Е. Вольнич-Павловська, Р. Керста, Я. Рігер, П. Чучка, фундаментальною стала монографія С. Панцьо «Антропонімія Лемківщини» [5]. Топонімія краю та мікротопонімія сіл Лемківщини були предметом солідних наукових опрацювань З. Штібера, лемкознавчі праці якого становлять незаперечну й основну наукову вартість ономастики та діалектології [10]. М. Дуйчак у праці «Мікротопонімія українських сіл Східної Словаччини» комплексно розглянув власні географічні назви з урахуванням діалектної системи місцевих південно-лемківських говорів, виділив лексико-семантичні групи та проаналізував структуру мікротопонімів [3].

Предметом сьогоднішніх зацікавлень є мікротопоніми кількох сіл Лемківщини, основи яких указують на способи освоєння території. Матеріали, що стали джерелом наших досліджень, записано від переселенців, які проживають у Тернопільській області.

Територія Лемківщини розташована в українських Карпатах між ріками Сяном і Попрадом у межах сучасної Польщі та на північний захід від ріки Уж у Закарпатті й до ріки Попрад у Словаччині. У середині XX століття відбулася акція «Вісла», за якою лемки були виселені зі своїх земель. Зараз лемки проживають в основному на заході України.

Лемки як окрема етнографічна група українського народу характеризуються рядом традиційних локальних особливостей. Значна частина своєрідних лемківських рис зумовлена особливостями конкретно-історичних обставин соціально-економічного життя українських горян-лемків, характером місцевих умов, природно-геграфічного середовища [2, с. 68].

Збір і дослідження мікротопонімійного матеріалу Лемківщини є надзвичайно актуальним питанням і необхідною умовою розвитку української ономастичної науки.

Людина здавна прагнула підкорити собі довкілля й використати його в господарській діяльності. Багато років минуло, поки наші предки скультивували дикі поля, збільшили площі орних угідь за рахунок лісової зони шляхом підсічного лісового землеробства. Відомо, що села, які стали об'єктом нашого дослідження, розташовані в Карпатах, тобто в районі підвищень та лісових масивів. Про спосіб освоєння навколишнього середовища, прилаштування до прожиття чи співіснування з довкіллям нерідко говорять й самі мікротопоніми. Слова, що стали основою мікротопонімів, ще зберігають у собі те первісне значення, яке на перший погляд є непрозорим, або ж навпаки надто простим.

Ономасти констатують, що лексеми, вживані на позначення цих процесів, дотепер засвідчують топоніми та мікротопоніми України [4, с. 7]. Так, П. Чучка зазначає: «згадкою про те, у який саме спосіб наші предки здобували у природи ту чи іншу ділянку землі, можуть бути сучасні мікротопоніми, поширені на Закарпатті» [6, с. 45].

Установити давність кожної з таких назв не завжди вдається, адже процес освоєння земельних угідь почався ще в праслов'янський період. Розкорчовування лісових ділянок та осушення боліт триває дотепер. Можемо лише констатувати: мікротопоніми, що є предметом сьогоднішніх студій, записані від людей, які зазнали виселення зі своїх земель у середині XX століття. Тому в пам'яті переселенців збереглися назви, які існували на той час, про подальшу долю назв нам невідомо.

На досліджуваній території найповніше було використано основи з дієслівним коренем **-руб-**. Саме він представлений у таких мікротопонімах, як ***Заруби*** (гора с. Злоцке), ***Зарубане*** (поле с. Висова), ***Зруб*** (ліс с. Сквіртне), ***Зруб*** (ліс с. Милик), ***Зрубець*** (ліс с. Ястрабик), що зі **зруб** 'місце, де зрубаний ліс' [1, II, 185], ***Рубаниско*** (гора с. Бліхнарка) від **рубаниско** 'місце, де рубаний ліс, дерева', пор. 'wyraby' [10, с. 64].

Крім лексеми **зруб**, на Західному Поділлі вживано й такі власні назви мікрооб'єктів, як ***Зарубанець*** (поле с. Висова), що, можливо, від **заруб** – зарубка 'насічка' [1, II, с. 91], місце, де зрубали ліс.

До цієї групи зараховуємо й мікротопоніми з мотивувальним апелятивом **пасіка**: ***Пасеки*** (ліс с. Мисцова), ***Пасіки*** (поле, с. Мушинка). Отже, окремі мікротопоніми з основою лексеми **пасіка** зовсім не пов'язані з бджолярством, а зберігають пам'ять про висічені, вирубані, відвойовані в лісу ділянки землі, тобто є відлунням карпатського ареалу лексеми **пасіка** 'вирубана ділянка лісу' [4, II, с. 43], 'висічене місце в лісі' 6, с. 50].

Лексема **чертіж**, що від 'чертити' [6, с. 45], 'поле на місці лісових розробок, цілина' [8, с. 204], стала основою мікротопонімів ***Черти*** (сіножать, с. Злоцьке), ***Чертіж*** (поле, с. Тилич), ***Чертожи*** (ліс, с. Висова), ***Чертежик*** (поле, с. Щавник). Ця назва, як зазначають ономасти, широко представлена в топонімії Українських Карпат [9, с. 156; 10, с. 17].

Мікротопоніми ***Рунок*** (гора, с. Ястрабик), ***Рунок*** (поле, с. Щавник), ***До Рунок*** (пасовище, с. Вірхомля Велика) утворені за допомогою лексеми **рунок**, що означає 'випалене, вигоріле місце в лісі' [10, с. 65].

Очевидно, всі ці мікротопоніми є дуже давніми, бо перш ніж збудувати собі житло, продовжити рід, виростити врожай, розвинути промисел, людина змушена була відвоювати в дикої природи ділянку землі, освоїти її.

Отже, проведене дослідження мікротопонімів Лемківщини, основи яких указують на спосіб освоєння земельних ділянок, дає можливість констатувати, що назви цієї групи не є продуктивними. Поряд з цим, подібні назви є поширеними на всій території України й зафіксовані в дослідженнях ономастів різних років.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грінченко Б. Словарь української мови [Текст] / Борис Грінченко. – К., 1907–1909. – Т. 1–4.

2. Залеський А. М. Найбільш західний український говір [Текст] / А. М. Залеський // Культура слова. – 1987. – Вип. 33. – С. 68–71.

3. Дуйчак М. Мікротопонімія українських сіл Східної Словаччини (Лексико-семантичні групи та структура) [Текст] / Микола Дуйчак // Науковий збірник музею української культури у Свиднику. – Словацьке пед. вид. в Братиславі. Відділ укр. літ. в Пряшеві, 1994. – С. 260–372.

4. Лісняк Н. І. Мікротопонімія Західного Поділля [Текст] : автореф. дис… канд. філол. наук : 10.02.01 / Н. І. Лісняк; Ужгородський національний університет. – Ужгород, 2004. – 20 с.

5. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок : У 2-х ч. [Текст] / М. Й. Онишкевич. – К. : Наук. думка, 1984. – Ч. 1–2.

6. Панцьо С. Є. Антропонімія Лемківщини [Текст] / С.Є. Панцьо. –Тернопіль : Книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1995. – 132 с.

7. Чучка П. П. Вступ до слов'янської філології [Текст] / П. П. Чучка. – К., 1989. – 75 с.

8. Шульгач В. П. Ойконімія Волині : Етимологічний словник-довідник [Текст] / В. П. Шульгач. – К. : «Кий», 2001. – 189 с.

9. Яшкін І. Я. Беларускія геаграфічныя назвы. Гідралогія. [Текст] / І. Я. Яшків. – Мінськ : Навука і тэхніка, 1971. – 256 с.

10. Hrabec S. Nazwy geograficzne Huculszczyzny / S. Hrabec. – Kraków, 1950. – 261 s.

11. Stieber Z. Toponomastyka łemkowszczyzny. Część II. Nazwy terenowe / Z. Stieber. – Łódź, 1949. – 114 s.

Natalia Lisnyak

Microtoponyms of Lemkivshchyna with stems meaning the development of the territory

In the article the microtoponyms of Lemkivshyna are analysed, their stems meaning the development of the territory. The semantics of basic lexemes is explained in detail.

Key words: appellative, lexeme, microtoponym, onym.

Наталія Сокіл

ВЕРБАЛІЗАТОРИ КОЛЬОРУ В МІКРОТОПОНІМАХ БОЙКІВЩИНИ

Визначено, що колір у мікротопонімах виражає психоемоційний стан людини під час творення онімів. Представлена широка палітра кольорів у досліджуваному мікротопоніміконі. Кольоративи переважно вжиті в символічній формі, що виявляє образне мислення бойків.

Ключові слова: вербалізатор, кольоратив, мікротопонім.

Про колір сьогодні сказано багато, оскільки він завжди привертав і привертає увагу вчених різних напрямів – фізичного, психологічного, філософського, мистецького, лінгвістичного. Кольоративи з мовознавчого погляду розглядали А. Вежбицька, І. Бабій, С. Григорук, Г. Губарева, Л. Лисиченко, Р. Фрумкіна, Г. Яворська та ін. Ці роботи здебільшого стосувалися аналізу барв у поетичному мовленні різних авторів. Тлумачення кольору як компонента географічної назви крізь призму народного сприйняття й розуміння сьогодні в українському мовознавстві ще не взято до уваги. Власне ця відсутність і зумовила актуальність запропонованої статті.

Мета – дослідження вербальних виразників кольору, репрезентованих у мікротопонімах Бойківщини. Мета передбачає розгляд низки завдань:

– тлумачення кольоративів у виявлених мікротопонімах;
– трактування кольору в зразках усної народної творчості (легендах, переказах).

На думку польської дослідниці А. Вежбицької, концепти кольору “пов’язані з визначеними “універсальними елементами людського досвіду”, і ці універсальні елементи можна грубо визначити як день і ніч, сонце, вогонь, рослинність, небо й земля. Наші відчуття барв виникають у мозку, а не в навколишньому середовищі, і їхню природу, як видно, здебільшого визначає людська біологія. … Для того, щоби вміти говорити про це сприйняття, ми проектуємо його на дещо спільне в нашому близькому оточенні” [3, с. 283].

Мікротопоніми, які відображають певну “кольорову” ознаку об′єкта, становлять вагомий інтерес і з наукового погляду, і з народного. Колір як компонент назв навколишніх об’єктів закладений в природі народного мислення й реалізує експресію, емоційні переживання. Так, кольорові назви давали мікрооб’єктам тоді, коли вони або відображали ту чи ту барву, або ж були вжиті з певним символічним навантаженням. Тому мікротопоніми з кольоровим “змістом” не завжди були зазначені в прямому розумінні, а здебільшого мали образний характер. Фізичний погляд на походження кольору дещо різниться від народного, адже “людська фантазія наділяє барву особливим смислом, закріпленим у фольклорі кожного народу, що виражає історичний досвід, особливості національної ментальності, поетичні погляди на природу й навколишній світ, стадії освоєння знань про них” [2, с. 146].

Семантика географічних найменувань Бойківщини диференціює цілий спектр кольорів: *чорний, білий, червоний, зелений, золотий, жовтий, сірий, синій*. Канву кольорової семантики становить *чорна* барва. У народній психології саме цей колір відображає щось негативне, темне, зле, жахливе. У мікротопоніміконі, мабуть, головна функція *чорного* полягала у відтворенні природного забарвлення. Наприклад, гору, вкриту лісом, візуально сприймають як чорну; потік з глибоким дном теж видається темним. Виявлено випадки, коли для двох однотипних об’єктів вжито слова-кольоративи *чорний* і *білий*: *Чорний Струмок, Білий Струмок, Чорна Вода, Біла Вода, Білий Кут. Білий* підсилює контрасність першого, створюючи своєрідне символічне тло. Згідно з народним розумінням, він уособлює світло, сонце, життя, вічність, святість, божество, місяць, смерть, радість, святковість тощо [8, с. 24]. Ці протилежні кольори в народній уяві втілені в образах добрих і злих духів, позитивних і негативних рис, бідності й багатства тощо. Таким чином, опозиція цих двох барв становить основний стрижень людського буття. Кількісно, однак, переважають на Бойківщині мікротопоніми з основою *чорний*: *Чорна Гора, Чорна Рипа, Чорний Горб, Чорний Діл, Чорний Ліс, Чорний Потік, Чорні Горби, Чорні Долини, Чорні Ораниці*. Найменування з таким компонентом властиві для багатьох слов’янських мов [11, с. 59–60]. Часто мотив найменування вжитий у переносному значенні. Об’єкти народ міг сприймати темним не лише візуально, а й на психоемоційному рівні. Скажімо, якщо скеля чи ліс були страшними, де часто блукали люди, то народ оминав ці території і виражав свій страх крізь призму барви. Дослідники вважають, що ключем до розуміння семантики темного й світлого

(відповідно чорного й білого) є поняття зору, а прототипне вживання цих слів зв'язане не з предметами, а з середовищем [3, с. 249].

Зелений колір символізує природу, молодість, красу, радість, плодючість, ствердження життя. Однак має він і протилежний бік та виражає депресію, інертність, байдужість, смерть [8, с. 89]. О. Потебня вважав, що *зелена* барва своїм корінням тісно переплетена зі світлом та вогнем [5, с. 28]. На Бойківщині зафіксовано такі оніми: *Зелене, Зелені, Зелена Сигла, Зелений Потік*. У виявлених мікротопонімах семантика *зеленого* кольору засвідчує насамперед красу, життєрадість, позитив.

Досліджувана територія представила поодинокі назви в основі із *золотим* кольором: *Золота Гора, Золотий Потік*. *Золото* (відповідно й золота барва) – символ краси й любові, позитивної енергії [5, с. 31]. Цей колір також асоційований із сонцем, чимось світлим, безтурботним, багатим, святим, а в народній уяві ще й із житом, пшеницею, тобто хлібом, що загалом теж зводиться до поняття багатства [8, с. 96–97]. *Золота* барва символізує благородність, високий дух, натхнення, духовне пізнання. Це підтверджує й виявлена назва, де *золотий* колір вжитий у духовному розумінні: "На ті горі стояв колись монастир, а зараз церква. Но і до того монастиря приходило дуже богато народу. Він був на дуже зручному місци, при дорозі. Раз у ньому ночував і князь Данило Галицький, коли повертався із угрів, бо якраз тогди напали татари. Місце було безпечне. Монастир не був золотий, а укритий ґонтами. Від того, що на ті горі був монастир, назвали гору *Золота*, бо то була головна гора" [4, с. 120]. Тут розкрито значення *золотого* як чогось головного, вагомого, духовного. Інколи *золотий* колір вжитий для підкреслення іншої домінанти, наприклад, *чорного* кольору. Так, за народними переказами, *золоте* здатне якісно відтінити *чорне*. Йдеться про те, що Довбуш заховав золото, і "вночі тото золото світиться, а керниця при тому світлі стає чорною. Від того й назва пішла – Чорна керниця" [4, с. 102].

Червоний колір за частотністю вживання в мікротопоніміконі Бойківщини займає досить активні позиції: *Червона Калюжа, Червона Полянка, Червона Сигла, Черлене, Черлений Потік.* Цю барву відбито в номінуванні як гідро-, так і орооб'єктів. Відомо, що *червоний* виражає позитивні якості його носія. У мікротопонімах *червона* барва об'єкта асоційована здебільшого із залишками руди. Однак не завжди було так, і мотив назви міг бути дещо іншим, скажімо, образний чи колись реальний колір крові, адже слово *червоний* виражає одне зі значень – "колір крові та його близькі відтінки" [9, с. 296]. Власне це прослідковуємо в онімі *Кровавий Потік.* "За переказами, в село нападали татари. Одного разу вони влаштували таку різню, що вода була в ньому, як кров" [4, с. 91].

Кольори *сірий* й *синій* швидше за все є винятком, аніж частотним явищем у мікротопонімії. *Сіра Кичера* – від кольору гори, яка вкрита лісом. Можливо, гора отримала назву й через її непримітність, бо, як відомо, *сірий* асоційований з невиразністю. *Синій Потік* народ тлумачить так: "Літом при заході сонця, це місце має синій колір" [10, с. 153]. У фольклорі, переважно пісенному, апелятив *вода* супроводжує епітет *синя*, що виражає насамперед забарвлення. Як бачимо, при створенні назв-кольоративів активно працювала фантазія й трепетна душа народу.

Найменування географічних об'єктів аналогічного зразка відомі на інших слов'янських теренах. Так, дослідниця російського топонімікону О. Березович зауважує, що серед кольорової палітри російської топонімії домінують чорні, червоні й білі назви, але практично не виявлені, наприклад, голубі й сірі, цілковито пасивні жовті, сині й зелені [1, с. 72]. Якщо врахувати спільнослов'янське тло виникнення топонімів, то на території Карпат проглядаємо практично ідентичну ситуацію. Однак *зелений* колір все-таки займає пріоритетні місця. Це, мабуть, пов'язано з надзвичайно розвинутою флорою досліджуваної місцевості, а також ширшою креативною здатністю українського народу. Сказане підтверджують і відомості з інших куточків України, де *зелена* барва активно формує мікротопонімікон: *Зелена, Зелене, Зелене Багно, Зелений, Зелений Провулок* [7, с. 303].

Отже, вербалізатори кольору реалізовані в природній та образній палітрі мікротопонімів. З'ясовано, що в мікротопонімах найчастіше піддано символічному трактуванню ті кольори, які здатні до мінливості, варіювання своїх відтінків, а однотонність і невиразність барви зменшує можливості вживати кольороназви з кількома асоціативними значеннями. Оніми з символічним навантаженням виражають духовний світ народу, а реальне забарвлення чи відтінок об'єктів збільшує арсенал мікротопонімів. Сукупність досліджуваних найменувань яскраво відтворює внутрішній світ, глибину почуттів людини і є своєрідним засобом її світовідчуття та світосприймання. "Віддаючи належне зору в сприйманні кольору, – зазначила О. Сербенська, – сьогодні акцентують "почуття" кольору, справжнім творцем колірних вражень вважаючи людський мозок, а здатність бачити кольори – талантом" [6, с. 131].

ЛІТЕРАТУРА

1. Березович Е. Л. Язык и традиционная культура: Этнолингвистические исследования / Е. Л. Березович. – М. : Индрик, 2007. – 600 с.
2. Борисенко Н. М. Народнопоетична символіка у колористиці роману В. Шевчука "Три листки…" (особливості назв) / Н. М. Борисенко // Мова та стиль українського фольклору : зб. наук. праць. – К. : ІЗМН, 1996. – С. 140–150.
3. Вежбицкая А. Обозначения цвета и универсалии зрительного восприятия / А. Вежбицкая // Язык. Культура. Познание. – М. : Русские словари, 1996. – С. 231–291.
4. Писана керниця : Топонімічні легенди та перекази українців Карпат / [зібр. і впоряд. В. Сокіл]. – Львів : Ін-т народознавства НАН України, 1994. – 206 с.
5. Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии / А. А. Потебня [сост., подг. текстов, ст. и коммент. А. Л. Топоркова] // Символ и миф в народной культуре. – М. : Лабиринт, 2000. – 480 с.
6. Сербенська О. Кольороназви у прозі Івана Франка / О. Сербенська // Мовний світ Івана Франка. Статті, роздуми, матеріали : Монографія. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – 327 с.
7. Словник мікротопонімів і мікрогідронімів північно-західної України та суміжних земель : У 2-ох томах / [упоряд. Г. Л. Аркушин]. – Луцьк : РВВ "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006 – Т. І. – 408 с.
8. Словник символів культури України / [за заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, М. К. Дмитренка]. – К. : "Міленіум", 2002. – 260 с.
9. Словник української мови : В 11-ти т. / [ред. С. І. Головащук]. – Т. XI. – К : Наук. думка, 1980. – 700 с.
10. Топоніміка Турківщини / [упоряд. П. Зборовський]. – Львів : Камула, 2004. – 258 с.
11. Malec M. Słownik etymologiczny nazw geograficznych Polski / M. Malec. – Warszawa : Wyd-wo Naukowe PWN, 2003. – 290 s.

Nataliya Sokil

Colour verbalizers in microtoponyms of Bojkivshchyna

The colour in microtoponyms is considered to express human psycho-emotional behaviour in the onym -creating process. A wide range of colours in the microtoponimicon under consideration is represented. Colour adjectives are primarily used in a symbolic form that reveals the artistic thinking of the Bojkos.

Key words: verbalizer, colour name, microtoponym.

Інна Довбня

СУЧАСНІ ОНІМНІ МАРКЕРИ ФРАНЦУЗЬКОМОВНОГО, АНГЛІЙСЬКОМОВНОГО Й УКРАЇНСЬКОМОВНОГО ПРОСТОРУ ЯК НАСЛІДОК МОВНО-КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ

У статті розглянуто топонімні символи французького, англійського та українського мовних просторів, їхні функції, роль на локальному та міжнародному рівнях. Здійснено класифікацію конотованих географічних назв, проведено порівняльний аналіз символізації топонімів у трьох мовах.

Ключові слова: простір, топонім, онімний знак, символ культури, конотовані географічні назви.

Репрезентація простору й окремих його частин за допомогою одиниць такої категорії онімів, як географічні назви (топоніми), здійснюється передусім за допомогою такого механізму, як символізація певних звукосполук, тобто набуття ними не просто знакової, а особливо конотованої ролі. Чим вагоміший онім (зокрема, топонім) для носіїв певної мови, чим більшу за обсягом історико-культурну інформацію він містить, тим більшої символізації зазнає, перетворюючись зі звичайного мовного знака на знак культури, ключове слово, символ.

Проблема ключових для тієї або тієї культури слів досить активно досліджувана в сучасній лінгвістиці як України, так і інших країн. В українському мовознавстві слід передусім відзначити праці Т. П. Вільчинської [2], І. О. Голубовської [3; 4; 5], В. В. Жайворонка [6; 7], Т. В. Радзієвської [8], Н. В. Слухай [9], О. С. Снітко [10], Г. М. Яворської [13] та ін., у зарубіжній лінгвістиці – публікації А. Вежбицької [1], Ю. С. Степанова [11], А. Д. Шмельова [12] тощо. Однак під час дослідження ключових слів (мовних символів) культури дослідники, як відомо, звертають увагу передусім на загальні назви (апелятиви), приділяючи власним іменам (онімам) помітно меншу увагу.

Певний виняток становить така нова міждисциплінарна галузь, як лінгвофольклористика, у межах якої вивчення символічно-знакової ролі власних імен уже посіло належне місце.

Кожний народ, кожна культура і, відповідно, кожна мова має певний набір онімів, що становлять ядро її символів. Серед них можна виділити власні назви різних класів, а саме міфоніми, теоніми, антропоніми, топоніми. Серед особливо навантажених символічно українських топонімів слід назвати такі, як *Україна* і *Київ*, серед англійських – *Britain* (*Great Britain*, повна назва *The United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland*, нерідко вживається у скороченій формі *United Kingdom* і навіть *UK*) і *London*, серед французьких – *France* (*République française*), *Paris*.

Вважаємо важливим зазначити, що топонімні символи або маркери простору виконують свої функції не тільки на тій території, до якої вони прив'язані, але й далеко за її межами, зокрема й за межами території поширення тієї або тієї мови. Так, символічну роль топонімів *Київ*, *Лондон* та *Париж* виразно усвідомлюють не тільки за межами згаданих міст, але й за межами відповідних держав. Такі онімні символи простору можуть бути зараховані до міжнародних. Утім слід зважати на те, що значна інтенсифікація міжнародних (а відтак міжкультурних і міжмовних) контактів на межі XX і XXI століть, глобалізаційні процеси, розвиток інформаційних технологій і створення всесвітнього інтернет-простору мають наслідком перетворення до того локальних онімів на такі, що освоєні все більш інтернаціонально. До таких належать передусім назви місць проведення спортивних змагань, торговельних виставок, курортів тощо.

Поряд із активним функціонуванням сучасних онімних маркерів простору (серед яких перелік міжнародних, як зазначено вище, неухильно розширено за рахунок локальних) залишаються активними в мові, а нерідко й вторинно актуалізовані історичні просторові маркери онімної природи. Чинниками зазначеної актуалізації є передусім інформаційні технології, телевізійна індустрія й індустрія туризму.

Доцільною видається також історична класифікація знакових онімів відповідно до репрезентованих ними культурних шарів. На досліджуваному матеріалі це можуть бути:

а) топонімна символіка доісторичної культурної спадщини,

б) онімні репрезентації античної (греко-римської) мовно-культурної спадщини,

в) середньовічна онімна символіка,

г) онімні знаки культури епохи Відродження, Просвітництва тощо;

д) мовні маркери культурно освоєного простору XX століття;

е) найновітніші мовні символи простору.

Класифікація топонімів відповідно до історичних періодів є до певної міри умовною, оскільки давні топоніми нерідко є водночас і елементами сучасного мовно-культурного простору.

Мета статті – класифікувати, описати та зіставити онімні маркери простору на матеріалі французької, англійської та української мов у контексті мови та культури.

До топонімних маркерів доісторичного культурного шару можна зарахувати: в українській мові – *Трипілля* (Київська область), *Кам'яна Могила* (Мелітопольщина), *Кирилівська стоянка* (Київ), *Королеве* (Закарпатська область), в англійській мові – *Стоунхендж* (*Stonehenge*), *Вудхендж* (*Woodhenge*), *Сілбері-хілл* (*Silbury Hill*), *Ейвбері* (*Avebury*), у французький мові *Бретань* (*Bretagne*) з її передісторичними мегалітами, зокрема, *Карнак* (*Carnac*). Низка британських топонімів стала широковживаною для позначення далеких геологічних періодів, серед них *Devon* (скорочена назва графства *Devonshire*) – *Devonian period* (укр. *Девонський період. Девон*), *Cambria* (антична назва Уельсу) – *Cambrian period* (укр. *Кембрійський період, Кембрій*) тощо.

Античну мовно-культурну спадщину репрезентують такі українські топонімні маркери, як *Ольвія, Херсонес, Пантикапей, Таврія, Керкінітіда* тощо. Унаслідок моди другої половини XVIII століття на античні назви українська топонімія зафіксувала такі відносно нові назви, як *Овідіополь*, *Севастополь*, *Симферополь*, *Херсон* тощо. Античний (і вищезгаданий псевдоантичний) шар топонімних маркерів культурно освоєного простору слід розглядати в контексті первинної системи античних топонімів – передусім давньогрецьких, а також римських, зважаючи на те, що останні нерідко являли собою копії або наслідки переосмислення еллінських, тоді як інші культури наслідували вже греко-римську традицію в цілому, причому так, як вони самі її розуміли.

В англійській мові аналізований період репрезентують топоніми *Hadrian's Wall* (стіна для відмежування підкореної римлянами Англії від піктської Шотландії, збудована за часів римського імператора Адріана), *Antonine Wall* (інша римська межа півдня і півночі Британії). Деякі онімні символи, сягаючи своїм корінням греко-римської епохи, зберігають виразно активну символіку й нині, як-от *London* (античний *Londinium*), *Paris* (від назви племені паризіїв) тощо. Доісторичних часів сягають своїм корінням такі топоніми англійської мови, як *Британія* (*Britain*) і *Шотландія* (*Scotland*),

що походять, відповідно, від назв кельтських племен бриттів і скотів, які прибули на острів у дописемний період його історії (у I тисячолітті до н.е.).

У французькій мові топонімними просторовими маркерами античної культурної спадщини є *Arles*, *Carcassonne, Marseille*, відомі своїми античними будівлями й оборонними спорудами.

Середньовічного походження такі узагальнені й символічно навантажені топоніми, як *Україна* (перша писемна згадка датована 1187 роком), *Англія* (від назви племені англів, що серед інших германських племен переселилося на острів у середині I тисячоліття н.е.), *Франція* (від назви германського племені франків, відомого в пізній античності й ранньому середньовіччі). Дуже багато історичних символів, пов'язаних з історією гетьманства й козацтва, містить топонімія України (*Батурин, Берестечко, Глухів, Жовті Води, Корсунь, Суботів, Умань, Чигирин* тощо). *Полтава* стала топонімним символом Полтавської битви 1709 року, що набула багатьох суперечливих конотацій на рівні сталих мовних висловів (укр. *як швед під Полтавою*, пор. рос. *дело было под Полтавой*).

Історичну символіку середньовіччя містять такі онімні маркери простору, як англ. *Glastonbury* (місто й абатство, пов'язані з циклом легенд про короля Артура), *Canterbury* (місто, де розташована кафедра очільника англіканської церкви архієпископа Кентерберійського і яке пов'язане з творчістю Дж. Чосера), *Nottingham* (місто, що символізує діяльність легендарного Робіна Гуда, осередком якого був Ноттінгемський ліс – *Nottingham forest*).

У новий час, із розвитком англійської промисловості, культурної символізації набувають назви індустріальних центрів, як-от: *Liverpool* (спершу – символ промислової могутності, нині також символ англійського футболу і групи *Beatles*), *Coventry* (символ британської металургії, а пізніше, як особливо постраждале від німецьких бомбардувань місто, – символ участі Великої Британії у Другій світовій війні) тощо.

Низка онімних маркерів простору є знаками духовної культури, а саме: *Lake District* ("Озерний край" – осередок поетів "Озерної школи" Ф. Водсворта, П. і М. Шеллі та ін.), *Highlands* (гірський район Шотландії, символ незайманої природи, народності, незалежності, особливо активізований у творчості Р. Бернса), *Shropshire* (батьківщина Р. Кіплінга, оспівана ним у поезії). Дуже значущий для англійської духовної культури онім – *Stratford-upon-Avon*, батьківщина Вільяма Шекспіра як утілення недосяжної вершини англійської поезії та драматургії. Сюди зараховуємо й символи елітарної британської освіти, як-от: *Eaton* (привілейований коледж, символ юної аристократії), *Cambridge, Oxford*. У новітній час британські університетські міста стають знаками не лише високоякісної освіти, але й також науки та видавничої діяльності. Онімним знаком еталонної британської точної науки є *Greenwich*, який поряд із тим являє собою "морські ворота Лондона".

Маркери простору французької мови також мають низку одиниць, що репрезентують аналізований період. *Авіньйон* (*Avignon*), відомий також пам'ятками античної культури, є топонімним культурним знаком середньовічної церковної історії (у XIV ст. тут розташовувалася резиденція римських пап, звідси вислів "авіньйонський полон пап" – франц. *La papauté d'Avignon*). *Château de Versailles* – топонімне втілення образу королівського двору часів Людовиків XIV, XV і XVI, поряд із тим визначна архітектурна пам'ятка й осередок мистецтва. Подібною є символіка топоніма *Palais du Louvre*, що нині є позначенням одного з найбільших у світі мистецьких музеїв. *Carcassonne* у Середньовіччі стає символом релігійного руху альбігойців (катарів), як Ла Рошель (*La Rochelle*) – одним із топонімних символів руху тамплієрів, а пізніше позначенням столиці гугенотів. Назви департаментів *Вандея* (*Vendée*) і *Жіронда* (*Gironde*) символізують бурхливу історію Великої Французької революції, назва південно-французького міста *Тулон* (*Toulon*) стала знаком першої перемоги Наполеона. Історичним серцем Франції є район навколо Парижа – *Île-de-France*, буквально "острів Франції".

Назва історичної столиці Ельзасу *Strasbourg* (місто відоме з античних часів) тривалий час була символом територіальних суперечок між Францією й Німеччиною, але з середини XX ст. вона позначає "столицю Європи" (місце засідання Ради Європи з 1949 р. і Європарламенту з 1992 р.) і стала символом історичного примирення між двома країнами.

Символіка Парижа в зіставному плані втілена в прислів'ї, яке стосується єдиного побратима названого міста, – Рима: франц. *Seule Paris est digne de Rome; seule Rome est digne de Paris* "тільки Париж гідний Рима, тільки Рим гідний Парижа".

Топонім на позначення паризького міжнародного аеропорту – *Орлі* (франц. *Aéroport d'Orly*) – дістав назву на честь французького генерала, що був сином українського гетьмана в еміграції Пилипа Орлика. Таким чином, згаданий топонім, позначаючи сучасну реалію, водночас може бути розглянутий як історичний символ контактів двох народів.

Символами сучасного Парижа й Франції загалом є такі всесвітньовідомі мікротопоніми, як *Тріумфальна арка* (франц. *arc de triomphe de l'Étoile* – спершу символ перемог Наполеона, нині майже цілком деполітизований архітектурний знак столиці Франції), *Ейфелева вежа* (франц. *la tour Eiffel* – споруду визначають як найбільш упізнавану реалію Парижа й найбільш відвідувану пам'ятку світу), *Монмартр* (франц. *Montmartre* – найвища точка Парижа з храмом *Basilique du Sacré Cœur* на вершині), *Могила невідомого солдата* (франц. *Tombe du Soldat inconnu* – пам'ятник загиблому в Першій світовій війні). Найвишуканішу французьку освіту символізує відомий від часів Середньовіччя топонім *Сорбона* (франц. *Sorbonne*), також *Колеж де Франс* (франц. *le Collège de France*) тощо. Столицю Франції (а також творчість Віктора Гюго) символізує *Собор Паризької Богоматері* (франц. *Notre Dame de Paris*).

Французький населений пункт *Канни* (франц. *Cannes*), відомий від давньоримських часів, у XIX ст. став елітним аристократичним курортом, а у XX ст. – місцем проведення високопрестижних кінофестивалів (франц. *Festival international du film de Cannes*), а останнім часом і Канських міжнародних фестивалів реклами (*Festival international de la publicité de Cannes*).

Заснована ще до нової ери стародавніми греками *Ніцца* (франц. *Nice*) у XIX ст. стала курортним центром, і назва цього міста досі залишається символом елітного відпочинку, відомим далеко за межами Франції. Наприкінці XX ст. місто стало також центром проведення самітів Євросоюзу. До топонімних знаків не лише французького, але й міжнародного розповсюдження належать також такі назви курортів, як *Лазурний берег* (франц. *Côte d'Azur*).

Топонімне обличчя сучасної британської столиці визначають дзвінична вежа *Біг Бен* (*Big Ben*), *Вестмінстерське абатство* (*Westminster Abbey*) і *Вестмінстерський палац* (*Palace of Westminster*). У британській столиці з'явилася новітня традиція відзначати свято Нового року на *Трафальгарській площі* (*Trafalgar Square*), що з символу військово-морської могутності Британської імперії (а саме перемоги адмірала Нельсона при Трафальгарі в 1805 р.) перетворилася на популярне місце відпочинку лондонців та гостей. Назва вулиці *Уайтхол* (*Whitehall*) у центрі Лондона давно стала прозивним позначенням британського уряду. Назва вулиці *Даунінг-стріт* (*Downing Street*) стала символізувати передусім британського прем'єр-міністра (резиденція якого розташована за адресою Даунінг-стріт, 10), а також (менш поширене символічне позначення) британську скарбницю (канцлер скарбниці перебуває за адресою Даунінг-стріт 11).

Всесвітньовідомим топонімним символом не тільки Лондона, але й усієї британської природи є *Темза* (англ. *Thames*, латинськ. *Thamesis*).

Лондонський кафедральний *собор святого Павла* (*St. Paul's Cathedral*) відомий, звичайно, менше, ніж римський *собор святого Петра* (прототип якого був збудований іще на початку VII століття), однак його назва також належить до топонімних маркерів англійськомовного простору. Отже, названий символ належить до історично найтриваліших, причому спостерігаємо такий вартий уваги феномен: матеріальну частину споруди не тільки перебудовано, а цілком змінено після пожеж та інших руйнувань, а мовний символ зберігався й зберігається досі.

Діловим центром британської столиці є *Лондонський сіті* (англ. *City of London*).

Не раз міняла свою символіку, маючи конототивне піґрунтя, назва лондонської фортеці *Тауер* (*the Tower, Tower of London*). Спершу ця назва позначала укріплену резиденцію англійських монархів, потім просто фортецю, згодом тюрму, а нині – визначну пам'ятку архітектури й музей. Слід підкреслити, що назва Тауера являє собою первісно загальну назву (апелятив), буквально "башта", і виникла внаслідок онімізації – перетворення загальної назви на власну.

Символом Шотландії є її столиця *Едінбург*, назва якої віддзеркалена в титулі чоловіка британської королеви – принца-консорта *герцога Едінбургського*. Назва іншої частини Британії – Уельсу – віддзеркалена в титулі наступника престолу – *принца Уельського*. Маємо підстави зробити висновок про використання британської топонімії з державотворчою метою, для зміцнення державної ідеології. Подібні функції топонімів відомі в різних державах із монархічним правлінням (пор., наприклад, титул російського імператора *Император Всея Великыя, и Малыя, и Белыя России, Царь Польский, Великий Князь Финляндский, Царь Казанский, Астраханский…*, або титул австрійського імператора *Імператор Австрії, Апостолічний Король Угорщини, Король Богемії, Герцог Галичини й Лодомерії…*).

Назва англійського містечка *Farnborough* стала символом однієї з найбільших у світі авіавиставок (англ. *The Farnborough International Exhibition and Flying Display*).

Найменування заснованої у XII ст. столиці англійського графства Беркшир – *Редінг* (*Reading*) – знаменита не стільки як залізничний вузол, скільки як місце ув'язнення Оскара Уайльда.

Топонімними знаками сучасних реалій стали елементи мікротопонімії Києва – *Банкова* (вулиця, на якій розташована Адміністрація Президента України), *Хрещатик* (головна вулиця Києва, символ міста, місце прогулянок городян і гостей), *Печерськ*, *Липки* (елітні райони столиці). *Ялта* стала топонімним символом відпочинку й кінофестивалів (водночас і символом однієї зі знакових подій новітньої історії – Ялтинської конференції 1945 року), *Одеса* – символом гумору, *Карпати* – символом туризму й відпочинку, *Коктебель* – один із символів півдня, поезії тощо. Кримський мис *Казантип* відомий в Україні й сусідніх державах не античними поселеннями, а молодіжними фестивалями, що проводяться тут регулярно з 1995 року. Від часів громадянської війни символічного значення набуло *Гуляй-Поле* в Запорізькій області, що декілька років було центром воєнізованого анархістського руху на чолі з Нестором Махном.

Перспективним видається визначення тих топонімних маркерів простору, які у французькій, англійській та українській мовах виконують подібні або навіть тотожні функції, наприклад: франц. *Єлисейські поля* (*avenue des Champs-Élysées*) – англ. *Пікаділлі* (*Picadilli*) – укр. *Хрещатик* (пор. рос. *Тверская* тощо).

Отже, конотовані географічні назви є онімними символами культурно освоєного простору. Вони можуть бути за різними ознаками класифіковані на а) ядерні й периферійні, б) міжнародні й локальні, в) сучасні й історичні. Більш детальна класифікація стосується належності аналізованих онімів до тієї або іншої тематичної групи (назви історичних місць, місць відпочинку, спортивних центрів тощо). В останньому випадку створення несуперечливої класифікації за однією логічною основою викликає певні труднощі, оскілки та сама назва може позначати водночас й історичну пам’ятку, і твір архітектури, і місце відпочинку.

Виявлено ідеологічні, державотворчі функції топонімії, використовуваної в титулатурі монархів з метою підкреслення єдності різних частин держави під однією короною.

Слід відзначити таку тенденцію, як наповнення давніх, історичних топонімів новим символічним змістом унаслідок їхньої актуалізації завдяки інформаційним та електронним технологіям, туристичній індустрії: мовні знаки історії перетворюються на сучасні знаки культури, туризму, визначники неповторного іміджу міста й країни, своєрідні осучаснені “бренди”.

На жаль, дослідження топонімної культурної символіки простору України порівняно з англійським і французьким матеріалом показує, що в Україні менше, ніж у двох згаданих західних країнах, місць проведення міжнародних технічних та комерційних виставок, кінофестивалів тощо. Сказане підтверджує не раз висловлювану думку про те, що мова, особливо лексика, чутливо реагує на стан позначуваних реалій і детально віддзеркалює особливості картини світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов / А. Вежбицкая; пер. с англ. А. Д. Шмелёва // М. : Языки славянской культуры. – 2001. – 288 с.

2. Вільчинська Т. П. Концептуалізація сакрального в українській поетичній мові XVII–XVIII ст. / Т. П. Вільчинська. – Тернопіль : Джура, 2008. – 424 с.

3. Голубовська І. О. Етнічні особливості мовних картин світу / І. О. Голубовська. – К. : Логос, 2004. – 284 с.

4. *Golubovs’ka I.* Mental Ethnic Language Stereotypes: Universals and Peculiarities / *I. Golubovs’ka* // Мова і культура. – К. : Издательский дом Дм. Бураго, 2001. – Вып. 3. – Т. 3. – С. 38–45.

5. Голубовська І. О. Національно-мовна картина світу в її лексичній іпостасі / І. О. Голубовська // Мовні і концептуальні картини світу. – К. : Прайм-М, 2002. – С. 92–98.

6. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 704 с.

7. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: деякі аспекти досліджень / В. В. Жайворонок // Мовознавство. – 2001. – № 5. – С. 48–63.

8. Радзієвська Т. В. Концептуалізація ментального простору в українській мові / Т. В. Радзієвська // Мовознавство. – 1998. – № 2/3. – С. 107–117.

9. Слухай Н. В. Етноконцепти та міфологія східних слов’ян в аспекті лінгвокультурології / Н. В. Слухай. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – 168 с. [Навчальний посібник].

10. Снитко Е. С. Символика огня и воды в дискурсе русской и китайской сказки / Е. С. Снитко, С. П. Зайченко // Мова і культура. – 2002. – Вип. 5. – Т. Ш / 2. – С. 154–169.

11. Степанов Ю. С. Константы : Словарь русской культуры. Опыт исследования / Ю. С. Степанов. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1997. – 824 с.

12. Шмелев А. Д. Лексический состав русского языка как отражение «русской души» / А. Д. Шмелев // Зализняк А. А., Левонсина И. Б., Шмелев А. Д. Ключевые идеи русской языковой картины мира. – 2005. – С. 25–36.

13. Яворська Г. М. Лінгвістика в дослідженні міждисциплінарних об'єктів (до аналізу колективних ідентичностей) / Г. М. Яворська // Мова. Людина. Світ : До 70-річчя професора М. Кочергана : зб. наук. статей. – 2006. – С. 46–59.

Inna Dovbnia

Modern onym markers of English, French and Ukrainian language space as a result of linguistic and cultural development

The article deals with toponymical symbols of French, English and Ukrainian language spaces, their functions and significance in local and international contexts. Connotated geographical names are classified, comparative analysis of toponyms classification in three languages is done.

Key words: space, toponym, onym sign, cultural symbol, connotated geographical names.

Тамара Можарова

РОЛЬ ОНІМІВ У ПОБУДОВІ ХУДОЖНЬОГО ХРОНОТОПУ

Стаття містить аналіз ролі онімної лексики в побудові художнього хронотопу поетичних текстів на прикладі поезії шістдесятників. Запропоновано класифікаційну схему диференціації хронотопів: інгерентний (традиційний), адгерентний (нетрадиційний) та алюзивний типи.

Ключові слова: онім, онімна лексика, художній хронотоп, поезія, інгерентний (традиційний), адгерентний (нетрадиційний) та алюзивний типи.

Універсаліями будь-якого художнього тексту є чотири явища, що репрезентують „найбільш загальні, інтегральні семантичні функції ВН": *людина – подія – час – простір.* У лінгвістиці тексту їх називають відповідно категоріями антропоцентричності та локально-темпорального континууму (хронотопу)" (О. І. Фонякова) [8, с. 71], що лежать в основі відображення художньої картини світу письменника в будь-якому творі.

Термін *„художній хронотоп"* уведений у лінгвістику в 1924 р. М. М. Бахтіним. Хронотóп, або „часопростір" (з давньогр. χρόνος – „час" і τόπος – „місце"), за твердженням ученого, – це суттєвий взаємозв'язок часових і просторових відносин, художньо освоєних у літературі [1, с. 234].

У побудові художнього хронотопу беруть участь усі елементи літературного твору, зокрема й оніми, що становлять мовно-естетичний знак культури, оскільки концентрують у семантиці „і мовленнєві (адресні), екстралінгвальні енциклопедичні (історичні, географічні) відóмості, і психологічні, емоційні, афективні моменти, й ідеологічну спрямованість назви, й особливості сприйняття" (О. В. Суперанська) [7, с. 323], наділені властивостями виділення поіменованого явища, зосередження уваги на об'єкті номінації, оцінності. На нашу думку, в поетичному тексті онім створює особливі структури художнього хронотопу, що вирізняються лаконічністю, підвищують експресивність та емоційну виразність тексту.

У літературній ономастиці особливу увагу вивченню ролі топонімів у структуруванні художнього хронотопу приділено в працях О. О. Вартанової [2, 3]. Дослідниця побудувала класифікаційну схему виявлених хронотопів за участю топонімів на матеріалі художніх текстів англійської поезії XIII–XX століть, виокремивши традиційний та нетрадиційний (алюзивний) типи. До останнього О. О. Вартанова зарахувала „усічений, надмірний, розпливчатий, біографічний, а також хронотоп, що містить антропонім" [2, с. 5].

Спираючись на праці О. О. Вартанової, ми все ж таки говоритимемо про роль онімів у побудові художнього хронотопу, оскільки, за нашими спостереженнями, різні розряди пропріальної лексики, а саме: антропоніми, топоніми, хрононіми, ідеоніми (зокрема, геортоніми) – здатні внести в художнє ціле елемент хронотопної інформації. Безумовно, йдеться про конотоніми, за Є. С. Отіним, – власні назви, наділені вторинними емоційно-експресивними та змістовими нашаруваннями на власне онімні значення, що дає їм можливість бути своєрідними онімними метафорами з метою створення мовної експресії [6, с. 46]. На нашу думку, слід розрізняти інгерентний (традиційний), адгерентний (нетрадиційний) та алюзивний типи хронотопів.

Отже, метою цієї розвідки є з'ясування ролі онімної лексики в побудові художнього хронотопу поетичних текстів на прикладі поезії шістдесятників.

У творах означених авторів ми зафіксували інгерентний (традиційний) хронотоп, де експліцитно виражені топонім і хрононім, наприклад, в епіграфі до вірша М. Вінграновського „Остання сповідь Северина Наливайка”. Оскільки в назві твору задекларовано „остання”, і монолог героя припадає на кінець його життя, автор для достовірності в епіграфі зазначає конкретну дату й місце „*1596 року за Лубнами на Солониці”*, що, за історичними джерелами, відповідає реальним подіям: у цей час і в цьому місці відбулося останнє повстання козаків під проводом Северина Наливайка з сумним кінцем – загибеллю народного героя. У рядках поезії Л. Костенко зазначене конкретне місце – час дії, що відсилає читача до подій Великої Вітчизняної: *У Корчуватому, під Києвом, / Рік сорок другий, ожеледь, зима*. Хрононім *1939 рік* стає назвою вірша Д. Павличка й рефреном двічі повторюється в рядках твору, об’єднуючи у своє магнетичне онімне поле промовисті антропоніми (*мужній Гаврилюк, невинна кров Мельничука Степана** – *поет подає роз’яснення до вжитого імені, зазначаючи, що це борець за возз’єднання Західної України з Радянською, розстріляний польськими жандармами в Чорткові в 1922 році; *шляхи Шевченка – шляхи Франка*) й топоніми та відтопонімні прикметники (*Галицька, славна Україна, Карпати, світло Сходу, Славути плескіт – шум карпатських рік*), що є символами об’єднання Західної України зі Східною й у сукупності створюють хронотоп поезії. На наш погляд, побудова традиційного хронотопу найбільш виразно відтворює реальні події у фантасмагоричному світі з метою надання поетичному тексту достовірності та переконливості. Дуже близькими в цьому плані є екзотизми: *“Buchenwald”, Schönbrun* (колишня резиденція австрійських імператорів, тепер – музей)*, “Buonarroti”,* покликані насамперед занурити уяву читача в художньо змодельований світ поезії.

Випадки адгерентного (нетрадиційного) хронотопу більш широко представлено в поетичному словнику шістдесятників. З-поміж них можна виділити такі підтипи: 1) хронотоп з антропонімним елементом, де останній, номінуючи учасника певної події або сучасника зображуваного в тексті, стає індикатором: а) часового й просторового компонентів (хроносу і топосу): *Ми дивувались з того Дубчека / Ми з Праги дивом дивувались* (І. Драч) (йдеться про демократичний тип керування чеського вождя та його епоху в імпліцитній антитезі до тоталітарної радянської доби, прихованій в асоціативній змістово-підтекстовій інформації (І. Р. Гальперін) [4, с. 45]; *Це хто, мудріший од Богдана, / Це хто, хитріший за Мазепу, / Жахав Москву, громив султана, / А був вождем Дніпра і Степу?!* (І. Драч) (про часи правління гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного); б) часового компонента (хроносу): *Ословся до морозу, що так пишно / Вквітчав вікно, як за часів Бояна*; *З часів прапрадіда Гомера / аж до сьогоднішнього дня / немає кращого гримера, / ніж добросовісна брехня* (Л. Костенко); у складі цього хронотопу окремо виділений фразеологізований підтип, у якому фраземи з антропонімним елементом, частково в авторській інтерпретації, експлікують часовий вимір, хоча й неконкретно, узагальнено: *Ще до Адама були ви радарами / Держави зеленої демократії* (І. Драч); *А цим непотрібом – з Панька-царя – / Завалено всі ринки та базари* (Б. Олійник); 2) хронотоп з ідеонімним (геортонімним) елементом – індикатором хроносу: *В нехрещених борах, рожденних ще до Пасхи* (Б. Олійник); 3) хронотоп з топонімним елементом (або елементами): а) де останній експлікує відсутній часовий компонент засобом вживання в складі типової мовної конструкції з прийменником *за*: *Прислужувати, наче кельнер, звик. / За Польщі говорив, що він поляк, / З фашистами фашистом був підляк, / Тепер горлає скрізь: „Я – більшовик!”* (Д. Павличко); б) де часовий компонент імпліцитно закладений у структуру підрядного обставинного речення часу: *В той день, коли Тарасову поставу / Озлоблена шляхетна Білопольща / Од ситої ненависті валила, / А чи тоді, як захлинувся у Дніпрі / Славетний Ланцюговий міст, – / Я захлинався од злоби і крові* (І. Драч); в) такий, що компонує, змішує чи розтягує події в часі й просторі, сприяючи швидкому переміщенню хронотопних областей: *Перед стрітенням / В пам’яті помістилась / І Хіросіма, і Кодня, / А Хронос узявся безтямно / Усе це перемісити*; *Ось Феофанія. Ген там Дубна. / Та в Хіросімі згоріли й могили* (І. Драч); 4) біографічний хронотоп, який формують оніми, що мають відношення до розуміння творчості поетів: І. Драч – *Теліжинці, Тетіїв, Рось, Козин, Київ, Софія, Ірпінь, Дніпро, Україна*; Д. Павличко – *Стопчаптів, Яблунів, Збруч, Лючка, Черемош, Верховина, Карпатські гори, Говерла, Гуцульщина, Львів, Україна (Вкраїна);* Б. Олійник – *Зачепилівка, мої заворсклянські краї, Санжари (мої), Чутове, Полтава, Ворскла, Диканька, Чорнухи, Дніпро / Борисфен (мій, живлющий) / Славута, Київ, Вкраїна (моя)*; 5) сугестивний хронотоп, сформований за допомогою *„сугестивних онімів”*, що виникають в уяві ліричних героїв, навіяні розповідями, піснями інших персонажів або власними спогадами: *Мелькають червоні жупани, / Вирує, кипить Дніпро, / І Байда стріляє в султана, / Підвішений за ребро. / ... / І грізні полки Богдана / Шляхетську орду женуть* (В. Симоненко).

Інший тип хронотопу, зафіксований у творах шістдесятників, – алюзивний, який структурують оніми „з багатими літературно-історичними, міфологічними та біблійськими конотаціями” [2, с. 11–12]. Цей хронотоп виявляється більш експресивним за попередні типи хронотопів, оскільки в скондесованому вигляді (засобом одного оніма) імплікує всі елементи традиційного хронотопу і, щобільше, відкриває необмежені можливості нарощення нових смислів. Оніми, що формують алюзивний хронотоп, наділені більш чи менш чіткими часовими характеристиками.

Алюзивну функцію, зокрема, виконують міфоніми та біблеїзми, що в процесі активного використання в художніх текстах набули широкого конотативного змісту, перетворилися в слова-символи, імена-ситуації, ввібравши в себе багатство тексту, у якому були вперше вжиті, і смислові нарощення, що виникли в результаті їхнього подальшого функціонування [5, с. 70]. Наприклад, міфоніми: *Зевс, Аполлон, Прометей, Афродіта, Гефест, Ікар, Атлант*, *Прокруст, Герострат, Янус, Будда, Магомет, Шива, Ра, Майя, Перун, Ярило, Дажбог, Стрибог, Симаргла; Лиса гора, Лета, Стікс, Троя, Рубікон, Вавилон, Еллада;* біблеїзми: *Адам і Єва, Даділа і Самсон, Саваоф, Христос, Діва Пречиста (Мати Божа), Юда; Содом і Гоморра, Йордан, Сивий Єрусалим, Голгофа*.

У структуруванні алюзивного хронотопу також беруть участь топоніми-архаїзми: *Київська Русь, Малоросія, Бористен, Почайна, Щекавиця, Киселівка, Батиєва* (історичні місцевості Києва), *Золота Орда, Велике Князівство Литовське, Гурія* (історична область на заході Грузії), *Астурія* (історична область на півночі Іспанії), *Хазар* (Каспійське море), *Бурса* (перша столиця Османської держави, місто в Туреччині), *Радянський Союз*; оніми-історизми та оніми-культурогеми, що репрезентують національні та інтернаціональні історико-культурні реалії: *Ігор, Святослав, Ярослав, Хмельницький, Сірко, Кармалюк, Байда, Матросов; козацький Луг, Великий Луг, Степ, Чорний Шлях, Берестечко, Чигирин, Батурин, Переяслав, Кафа, Бабин яр, Хатинь, Ельба, Альпи, Брест, Краснодон; Григорій Сковорода, Тарас Шевченко, Леся Українка, Іван Франко, Олександр Пушкін, Лермонтов, Сергій Єсенін, Лев Толстой, Аристотель, Пракситель, Рафаель, Гейне*, *Копернік; піраміда Хеопса, Парфенон, стовп Траяна, Палатін, площа Барберіні, Колізей*; оніми – літературні алюзії (ремінісцентні оніми): *Та з мороку устами Кампанелли / Я Місто Сонця людям провістив* (Б. Олійник); *Любіть Україну!* (І. Драч); *Де знайти кілометри целофану / На рукотворне Київське море / Чи бодай на Десну зачаровану, / З якої Київ п’є воду?!* (І. Драч); *Ви будете тинятись по чужинах, / Аж доки дідько всіх не забере, / Бо знайте – ще не вмерла Україна / І не умре!* (В. Симоненко); *Йде українська Беатріче / З морозом долі на губах* (І. Драч); *Часто я самотній, ніби Крузо, / Виглядаю з-за обрію кораблів. / ... / На своєму дикому острові / В шкірянці з убитих надій / Штрикаю небо очима гострими: / Де ти, П'ятнице мій?* (В. Симоненко).

«Усі ... названі види художнього хронотопу можуть нашаровуватися один на одного зі стилістистичними цілями в одному поетичному тексті; ...вони наділені такими характеристиками: яскравістю і впізнаваністю, оскільки марковані власною назвою...; достовірністю за рахунок посиленого зв’язку оніма (О. О. Вартанова говорить про топоніми. – Т. М.) з референтом; компресією, компактністю інформації, необхідної для поетичного тексту; можливістю збереження у своєму значенні імпліцитної інформації, здатної створювати підтекст; а також прагматичною спрямованістю, що дає змогу авторові налаштувати читача на сприйняття тексту подієвого характеру» [2, с. 12].

Онім у лексичній палітрі творів шістдесятників – це майже завжди знак, символ, що сконцентровує навколо себе іншу лексику. Навколо нього розгортаються події, часто топонім, антропонім чи інший онім указує на місце або й на час зображуваного, тобто стає ознакою хронотопу. Отже, відчутна активна роль онімної лексики в побудові хронотопу поетичного тексту. Онім у складі художнього хронотопу надає поетичному тексту ідіолектний, жанровий або національний колорит. Поетичний дискурс шістдесятників містить інгерентний (традиційний), адгерентний (нетрадиційний) та алюзивний типи хронотопів. Випадки вживання традиційного хронотопу поодинокі з огляду на специфіку жанрової належності досліджуваних текстів. Закони жанру диктують вищий відсоток нетрадиційного та алюзивного хронотопів, що є специфічною ономастичною рисою поетичного доробку шістдесятників.

Ми не наполягаємо на закінченості та універсальності класифікації типів онімного хронотопу поетичного тексту, оскільки лише діахронічний аспект аналізу стилістичного потенціалу онімів у поезії різних періодів, літературних течій і напрямів спроможний дати цілісне уявлення про досліджуване явище. У цьому, а також у вивченні значення онімної лексики для побудови хронотопу поетичного, прозового та драматичного тексту із застосуванням напрацювань у галузі компаративістики вбачаємо перспективність подальших розвідок з літературної ономастики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтин М. М. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике / М. М. Бахтин // Вопросы литературы и эстетики : Сб. – М. : Худож. лит, 1975. – С. 234–407.
2. Вартанова О. А. Англоязычные топонимы и их стилистический потенциал в поэзии : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.04 „Германские языки" / О. А. Вартанова. – С.-Петербург, 1994. – 16 с.
3. Вартанова О. А. Топоним в структурировании художественного хронотопа (на материале английской поэзии) / О. А. Вартанова // Шоста республіканська ономастична конференція, 4–6 грудня 1990 року : Тези доповідей і повідомлень : У 2-х ч. – Одеса, 1990. – Ч. 1 : Теоретична та історична ономастика; Літературна ономастика. – С. 107–109.
4. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования / И. Р. Гальперин. – М. : Наука, 1981. – 138 с.
5. Зайцева И. П. Функционально-семантические характеристики имён собственных в поэтическом тексте / И. П. Зайцева // Язык и композиция художественного текста. – М., 1983. – С. 66–77.
6. Отін Є. С. Конотативна ономастична лексика / Є. С. Отін // Мовознавство. – 1978. – № 6. – С. 46–52.
7. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного / А. В. Суперанская. – М. : Наука, 1973. – 366 с.
8. Фонякова О. И. Имя собственное в художественном тексте / О. И. Фонякова. – Л. : ЛГУ, 1990. – 103 с.

Tamara Mozharova

Role of the onyms in the construction of poetic chronotop

The article contains analysis of onym vocabulary and its role in constructing the poetic chronotop in the 1960s poetry. The classification for differentiating the chronotops is suggested including the traditional, non-traditional and allusive types.

Key words: onym, onym vocabulary, poetic chronotop, poetry, traditional, non-traditional and allusive types.

Ірина Герасименко

РОСІЙСЬКІ ТОПОНІМИ, СТРУКТУРА ЯКИХ ПОВ'ЯЗАНА З ОСНОВАМИ НАЗВ-КОЛОРАТИВІВ

У статті йдеться про групу топонімів і мікротопонімів, у структурі яких знаходить вияв зв'язок з основами назв-колоративів, про мотиви номінації похідних від колоративів і від антропонімів з колоративною основою географічних назв.

Ключові слова: колоратив, топонім, композит, основа, російська мова.

Матеріали топонімних словників [1, 6, 7; 8, 11, 15, 19], географічних словників й атласів [9, 17], наукових статей і монографій [4, 12, 14] засвідчують, що в російській мові функціонують топоніми, які пов'язані з основами назв-колоративів. До таких утворень належать прості (безафіксні й афіксальні) та складні слова з одвічно російськими й запозиченими колороосновами *бел-, чёрн-, красн-, зелен-, жёлт-, голуб-, син-, сиз-, сив-, сед-, сер-, руд- / рудн-, рус-, рыж-, румян-, червон-, червов-, черем- / черемн- / черм-, червл-, багрян-, лазур-, лазорев-, пурпур-, фиолет-, лилов-, оранж-, ал-, бур-, булан-, чубар-, пег-, кар-, смур-, мухорт-, мур-, редр-, смаг-, жар-*. Вважають, що "сам собою топонім як власна назва на момент його найменування позбавлений семантики, тобто він асемантичний" [16, с. 187]. Тому вивчення наявних семантичних процесів у топонімах не можливе без урахування лексико-семантичних характеристик твірних основ. Вирішення цієї проблеми ускладнене тим, що в ономотворенні діють свої тенденції, які відрізняються від творення загальних назв, а також тим, що важливими постають умови виникнення назв. Лінгвісти (див., наприклад, праці В. А. Никонова, Є. М. Поспєлова, Є. С. Отіна, М. В. Горбаневського) аналізують цю проблему щодо різних топонімів, але комплексно участь основ назв-колоративів у формуванні російського топонімікону не розглядають. Мета статті – описати мотиви номінації топонімів і мікротопонімів, у структурі яких простежено зв'язок з основами назв-колоративів.

Від власне ад'єктивних колоративів утворені прості безафіксні та складені двослівні топоніми. Безафіксні пропріальні одиниці, що виникли в результаті субстантивації колоративних прикметників, виражені словами з (1) основами російського походження (*бел-, чёрн-, красн-, зелен-, жёлт-, голуб-, син-, сер-, сив-, сиз-, червон-, червов-, черемн-, червл-, багрян-*); із (2) запозиченими основами з (а) тюркських (*ал-, бур-, булан-*) та (б) індоєвропейських мов (*лазурн-, лазорев-, пурпур-, фиолет-,*

лилов-, оранж-). Наприклад: (1) с. *Белое* (Алтай), оз. *Чёрное* (Воронезька обл.), пров. *Красный* (Алтай), стр. *Зелёный* (Приморський край), р. *Жёлтая* (Приморський край), с. *Голубое* (Амурська обл.), вул. *Синяя* (Кемеровська обл.), оз. *Серое* (Московська обл.), с. *Сивая* (Смоленська обл.), с. *Сизая* (Красноярський край), вул. *Червонная* (Алтай), оз. *Червованное* (Тюменська обл.), с. *Черемное* (Костромська обл.), с. *Червлёное* (Волгоградська обл.), пров. *Багряный* (Ростовська обл.); (2а) вул. *Алая* (Ростовська обл.), д. *Бурая* (Псковська обл.), оз. *Буланое* (Тюменська обл.); (2б) сел. *Лазурный* (Челябінська обл.), сст *Лазоревый* (Свердловська обл.), вул. *Пурпурная* (Алтай), вул. *Фиолетовая* (м. Астрахань), вул. *Лиловая* (м. Астрахань). Колоративні географічні назви зафіксовані не тільки на території Росії, але і в неросійськомовних регіонах (Бурятії, Хакасії, Адигеї, Татарстані, Удмуртії, Якутії тощо). Топоніми, які виникли у віддалених ареалах поширення російської мови, представлені прикладами на зразок с. *Белое* (Адигея), вул. *Синяя* (Адигея), вул. *Зеленая* (Бурятія), х. *Красный* (Адигея), с. *Голубое* (Адигея), вул. *Оранжевая* (Адигея). Їхнє існування зумовлене поширенням російської мови, конкретними ситуативними умовами, міжмовною взаємодією. У деяких випадках власні назви (на зразок зазначених вище) формально мали однакові лінгвальні передумови виникнення, тому колоративне значення цих лексем у неросійських регіонах збереглося.

У творенні безафіксних географічних найменувань беруть участь 28 колоративів (джерела 1, 4, 6–9, 11–12, 14–15, 17, 19). До цієї нечисленної групи, що становить 4,5 % від загальної кількості проаналізованих 620 слів, увіходять лексеми різної частотності вживання. Найбільш активно використовують слова з колороосновами *бел-, чёрн-* для номінації гідронімів, *красн-, зелен-* – ойконімів, *рудн-* – гідронімів і топонімів (прикметник *рудный* постав від захід. *руда* зі значенням, крім ‘гірнича порода’, ‘кров’ [5 (4), с. 683; 20, с. 126]; пор.: *рудой, рудый* ‘червоний’ [17, с. 736]). Наприклад: р. *Белая* (у бас. оз. Іманда як притоки Ангари, Анадиру, Рузи, Ками, Кубані, Чариша, Індиги, Сунгача); р. *Чёрная* (у бас. Баренцевого, Чорного, Охотського морів, Фінської затоки, Псковського озера як притоки Ветлуги, Єнісею, Ками, Пенжини, Тавди, Уралу, Шилки, Сунгача, Коваші, Весляни, Пехорки, Волги, Усти, Шуди, Обі); х. *Красный* (Ростовська обл., Краснодарський край), сст *Красный* (Ульяновська обл., Камчатська обл., Рязанська обл.); вул. *Зелёная* (Санкт-Петербург, Астраханська обл.); р. *Рудная* (бас. Японського моря), вул. *Рудная* (Алтай, Самарська обл., Іркутська обл., Кемеровська обл.). Найчастотнішими колоративами позначаються гідроніми, ойконіми й топоніми.

Меншу кількість колоративів (21) використано для утворення топонімів-словосполучень. В основі таких найменувань – колоративи (*белый, чёрный, красный, синий, сивый, сизый, серый, зелёный, жёлтый, голубой, рудный, румяный, червонный, червлёный, бурый, алый*) у поєднанні з різними іменниками на зразок *море, яр, гора, бугор, ключ, курган*. Наприклад: *Белое море*, р. *Чёрная Калитва* (бас. Азовського моря), с. *Красный Яр* (Астраханська обл.), п-ів *Синяя Гора* (Тверська обл.), сст *Сивая Маска* (Комі), с. *Сизый Бугор* (Астраханська обл.), с. *Серый Ключ* (Пензенська обл.), с. *Зелёный Курган* (Ульяновська обл.), узгір *Жёлтый Бугор* (Воронезька обл.), х. *Голубая Криница* (Воронезька обл.), с. *Рудная Пристань* (Приморський край), х. *Румяная Балка* (Ставропольський край), вул. *Червоный Гай* (Воронезька обл.), д. *Червлённая Слудка* (Архангельська обл.), тер. *Мыс Бурый* (Приморський край), сст *Алое Поле* (Воронезька обл.). Незважаючи на менший (у зіставленні з використовуваним у простих безафіксних топонімах) склад колоративів, їхнє вживання в таких сполуках є більш регулярним. У картотеці (зібраної із зазначених вище джерел) складені двослівні географічні найменування представлені 264 прикладами, що становить 42,5 % від загальної кількості аналізованих слів.

Найпродуктивніше у формуванні топонімікону використано не власне колоративи, а їхні основи. Колорооснови залучають для творення простих афіксальних і двоосновних однослівних пропріальних слів. Прості афіксальні географічні назви є похідними від слів з (1) одвічно російськими й (2) запозиченими колоративними основами. Внутрішня форма топонімів (1) походить із колорооснов *бел-, чёрн-, красн-, зелен-, жёлт-, син-, сив-, сиз-, сер-, сед-, руд- / рудн-, рус-, рыж-, румян-, черемн- / черм-, чубар- / чубур-, мухорт-, смур-*. Топоніми (2) представлені словами, основи яких походять із тюркських мов (*ал-, булан-, пег-, кар-*). Наприклад: (1) с. *Новобелая* (Воронезька обл.), с. *Черновка* (Амурська обл.), с. *Новокрасное* (Астраханська обл.), с. *Зеленга* (Астраханська обл.), с. *Желтина* (Ярославська обл.), заліз. ст. *Синега* (Астраханська обл.), пст *Сиваки* (Амурська обл.), с. *Сизьма* (Вологодська обл.), с. *Сериково* (Воронезька обл.), вул. *Седова* (Санкт-Петербург),

р. *Вруда* (бас. Японського моря)[1], с. *Русаново* (Тверська обл.), дачн. сел. *Рыжик* (Архангельська обл.), с. *Румянцево* (Івановська обл.), с. *Черемновка* (Омська обл.), р. *Чермянка* (притока Яузи), с. *Чубарово* (Пермський край), оз. *Чубурак* (Челябінська обл.), с. *Мухортово* (Орловська обл.), р. *Смуряк* (бас. Каспію); (2) р. *Аловка* (бас. оз. Удиль), с. *Булановка* (Орловська обл.), оз. *Пеганово* (бас. Аральського моря), оз. *Каратай* (Челябінська обл.). Топонім завжди виникає в конкретному хронотопі й конкретному мовно-культурному контексті, де носії мови не завжди є носіями літературного стандарту, а насамперед діалектів. Тому частина географічних назв (1) – імена з основами *мур-, редр-, смаг-, жар-* – похідні від територіально обмежених сфер використання назв-колоративів. Пор.: с. *Мурово* (Псковська обл.), с. *Редриково* (Івановська обл.), с. *Смаглеевка* (Воронезька обл.), с. *Жариково* (Архангельська обл.).

Для творення афіксальних пропріальних одиниць із колоративним кореневим компонентом, які представлені в картотеці 124 одиницями (див. зазначені вище джерела) і становлять 20 % від загальної кількості досліджуваних слів, застосовано широкий набір формантів. Серед типових – фіналі *-к* (р. *Руд-к-а,* р. *Сив-к-а*), *-ик* (х. *Бел-ик*), *-ин* (сел. *Зелен-ин*), *-ев* (смт *Рудн-ев*), *-ово* (м. *Бел-ово*, с. *Чубар-ово*), *-ск* (сст *Бель-ск,* с. *Син-ск-ое*), *-иц* (р. *Красн-ица*). У багатьох випадках структуру "колірних" географічних назв сформовано за допомогою декількох формантів. Наприклад, суфікс *-к* сполучається з афіксами *-ов* (р. *Черн-ов-к-а,* м. *Руд-ов-к-а,* сел. *Зелен-ов-к-а,* м. *Черемн-ов-к-а,* вул. *Красн-ов-к-а,* м. *Бель-к-ов*), *-ав* (с. *Черн-ав-к-а*), *-иж* (р. *Черн-иж-к-а*); афікс *-ов* – з *-ик* (с. *Жар-ик-ов-о*), *-их* (ст. *Жар-ов-их-а*), *-ск* (с. *Бел-ов-ск*). До префіксів, які використовують для творення топонімів, належать *за-* (у сполученні з морфемами *-и, -е, -ино*) та *в-*. Наприклад: уроч. *За-бел-и*, сст *За-бель-е*, с. *За-бел-ино*, р. *В-руд-а*. Пропріальні колоративні одиниці з цими формантами, завдяки яким указано "розташування об'єкта найменування на місцевості" [13, с. 31], представлені невеликою кількістю прикладів (4), що засвідчує нетиповість їхнього використання в "колірному" топонімоутворенні.

Щодо двоосновних однослівних топонімів, то, за нашими даними, у їхньому формуванні задіяні 11 колорооснов. Ці композити представляють у картотеці 204 назви (вибрані із зазначених вище джерел) і становлять 33 % від загальної кількості досліджуваних одиниць. Вони утворені шляхом лексико-семантичного й морфолого-синтаксичного поєднання основ двох слів, їх характеризує єдність граматичного оформлення. Такими цільнооформленими топонімами постають однослівні найменування, до структури яких увіходять колорооснови *бел-, чёрн-, красн-, зелен-, син-, сер-, жёлт-, бур-, кар-*. Наприклад: м. *Белгород,* р. *Черногрязка* (р-он Москви), м. *Краснокамск* (Пермський край), вул. *Зеленостроевская* (Алтай), сст *Синезерки* (Брянська обл.), сст *Сероглазово* (Астраханська обл.), с. *Желтоярово* (Амурська обл.), оз. *Бурохвостиха* (Тюменська обл.), гора *Карабаш* (Челябінська обл.). "Колірні" композитні утворення як "живий і продуктивний" тип топонімоутворення [13, с. 16] побудовані, як правило, шляхом складання кореневих морфем зі з'єднувальним голосним і суфіксальною морфемою (пор.: *Бел-о-веж-и, Нов-о-красн-ое, Син-е-гор-ск-ое, Сер-о-глаз-ов-о, Черн-о-гор-ск*), рідше – без суфіксації (пор.: *Зелен-о-град, Бел-город*).

Морфологічна сегментація простих афіксальних і переважно складних однослівних і двослівних одиниць відображає процес творення топонімів, пов'язаний "зі словотворенням в апелятивній лексиці" [13, с. 109]. До таких апелятивів належать слова, за допомогою яких позначено російські та іншомовні колірні якості місцевості. Мотивацією найменування топонімів слугує колір ґрунтового шару, ґрунту, рослинності, використовуваного матеріалу. Наприклад, астіоніму м. *Белуха* (Алтай) така назва "присвоєна за білий колір вершин, зумовлений наявністю льодовиків і сніжників" [15, с. 31]; гідроніму р. *Чернушка* (р-н Москви) – за "темний колір води (через наявність у ній органічних сполук) чи характер прибережних ґрунтів" [1]; комоніму с. *Красное* (Воронезька обл.) – за походження "від назви колодязя", біля якого "стояв червоний хрест" [14, с. 181]; комоніму с. *Зеленьки* (Тверська обл.) – за зелений колір місцевості; гідроніму оз. *Жёлтенькое* (Челябінська обл.) – за "зовнішній вигляд озера, густо зарослого жовтим очеретом" [19]; гідроніму р. *Синявка* (Воронезька обл.) – за "колір води в річці" [8, с. 337] (а також за зв'язок зі смислами 'трясовина', 'багно', 'калюжа', 'стояча вода' [10, с. 505]); гідроніму р. *Сивка* (р-н Москви) – "за сизий (сірий) колір води" [1]; гідроніму р. *Рудня* як назві багатьох річок Росії, котра отримана "за буруватий

[1] Дослідники сходяться на думці про походження гідронімів з основою *руд- / рудн-* "з апелятивів *руда, рудий* 'криваво-червоний', 'червоно-бурий' із псл. **ruda* 'руда', 'кров', 'бруд', 'червона земля'. Такий підхід засвідчено в роботах Л. В. Куркіної, В. П. Шульгача, О. П. Карпенко, Ю. О. Карпенка, О. М. Трубачова" [16, с. 206]. Функціонування апелятива з основою *руд- / рудн-* у топографічній функції "відзначається досить високою продуктивністю" [16, с. 203].

відтінок води (через глину чи болотні руди) ” [11, с. 360]. Гідронімам р. *Ржавец* (Челябінська обл., р-н Москви), р. *Ржавка* (м. Зеленоград, Челябінська обл.), р. *Ржавцы* (Челябінська обл.) і подібним частовживаним назвам від однієї “з поширених слов’янських гідронімічних основ (пор. *ржавец* “стояче болото із застійною й іржавою водою; струмок з такого болота; джерело, що дає воду з оксидами заліза; низькі болотні плавні чи узбережжя озер з червоно-бурою водою” [10, с. 481]) дано назви за відповідні колірні характеристики. Колірна ознака покладена в основу найменування гідроніма р. *Бурая* (притока Увельки, бас. р. Уя), оскільки назва утворена “за кольором води, зумовленим умістом у ній глини чи оксидів заліза” [19]. У комонімі х. *Червоно-Чехурский* (Воронезька обл.) використане слово з колороосновою *червон-* ’’у перекладі з української означає ‘червоно’ ” [14, с. 258]. В основі назви гідроніма оз. *Червованное* (Тюменська обл.) лежить, “можливо, прикметник *червонный* ‘червоний’ ” [7, с. 103]. В астіонімі гора *Карабаш* (Челябінська обл.) колоративний елемент *кар-* тюркського походження (‘чорний’) указує на невелику кількість рослинності [19]. Своєю назвою комонім сел. *Лазурный* (Челябінська обл.) “зобов’язаний чистій, блакитній гладіні озера Сугояк, на березі якого воно розташоване” [19].

Російські топоніми походять не тільки від назв-колоративів, якими характеризують колірні ознаки місцевості, але й від антропонімів з колоративною основою, які виникли із власних імен, прізвищ, прізвиськ першопоселенців чи власників населеного пункту, а також членів їхніх сімей (*Бел / Белой / Беляй, Белоглаз, Белоус, Черной / Чёрный, Красной, Зеленя / Зеленко / Зеленой, Серый / Серой, Седой, Сивяк / Сивец, Русан / Русак, Румянец / Румяный, Рудка, Мухорт / Мухортый, Чубар, Муранов, Редриков, Смага / Смаглей, Жариха, Карабай, Каратай*). В основі номінації цих антропонімів лежить зовнішній вигляд, риси характеру, рід занять і соціальний статус людини. Фактично колірні характеристики й пов’язані з ними позитивні та негативні конотації лягли в основу номінації антропонімів. У результаті від цих імен утворені топоніми, основи яких позначають колір і пов’язані з ними додаткові смисли (*бел-, чёрн-, красн-, зелен-, сер-, сед-, сив-, рус-, румян-, руд-, мухорт-, мур-, редр-, смаг-, жар-*, зокрема й іншомовного тюркського походження *кар-*). Наприклад: (а) с. *Беляево* (Тверська обл.) < антропонім *Беляев* < чол. імена *Бел, Беляй, Белой* < ‘світлий’, ‘світловолосий’, ‘білолиций’, ‘білявий’ чи ‘обілений’, ‘вільний від податі’ [11, с. 18]; с. *Черновское* (Пермська обл.) < антропонім *Чернов* < нецерковне чол. ім’я *Черной*, яке “могло бути пов’язане зі смуглявим кольором шкіри, чорним волоссям, темним одягом, могло означати ‘злий’, ‘поганий’ або ‘той, що сплачує податі, виконує повинності’” [11, с. 157–158]; сел. *Красновский* (Воронезька обл.) назване “за прізвищем поміщика <…> *Краснов*” [8, с. 198] від прізвиська *Красной*, котре “крім давньоруського значення ‘красивий’ <…>, у в’ятських говорах мало значення ‘червонощокий’ і ‘безтурботний’” [11, с. 56]; сел. *Зеленин* (Воронезька обл.), вул. *Зеленкина* (Воронезька обл.) були названі “за прізвищем власника *Зеленин*” [8, с. 151] і з огляду на проживання там сімей “в основному з прізвищем *Зеленкин*” [8, с. 151] < прізвиська *Зеленя, Зеленко, Зеленой* < *зелень* ‘усе неспіле, недозріле’ або (в деяких говорах) “худа, хвороблива дитина” [3, с. 215]; с. *Серово* (Тверська обл.), с. *Сериково* (Воронезька обл.) < антропонім *Серов, Сериков* < чол. імена *Серый*, *Серой* від “простий, грубий, робочий, чорний” [5 (4), с. 381]; пік *Седова* (Архангельська обл.) < антропонім *Седов* < *седой* ‘з білим, що втратило колір, волоссям’; с. *Сивцево* (Тверська обл.), с. *Заречье-Сивцевское* (Новгородська обл.) < антропоніми *Сивец, Сивцев* < прізвиська *Сивяк, Сивец* < ‘сивий’, ‘темний з сивиною’; с. *Русаново* (Тверська обл.) < антропоніми *Русан, Русанов* < прізвисько *Русан* ‘людина з русявим, світло-коричневим волоссям’; с. *Румянцево* (Ульяновська обл.) < антропонім *Румянцев* < прізвиська *Румянец, Румяный* < *румяный* ‘рожевий колір щік’; с. *Рудаевка* (Воронезька обл.), с. *Рудкина* (Воронезька обл.) < антропоніми *Рудаев, Рудкин* < чол. ім’я *Рудка* ‘червоний’, ‘рудий’; с. *Мухортово* (Тверська обл.) < антропонім *Мухортов* < прізвиська *Мухорт, Мухортый* < *мухортый* ‘слабкий’, ‘кволий’ (тамб.) і за конем ‘гнідий з жовтуватими підпалинами’ [5 (2), с. 363]; р. *Чубар-Айгыр* (притока Міассу), сел. *Чубары* (Челябінська обл.), оз. *Чубурак* (Челябінська обл.) < антропоніми *Чубарь, Чубаров, Чубарев* < чол. ім’я *Чубар* < *чубарый* ‘пістрявий’, ‘плямистий’, ‘крапчастий’; оз. *Карабай* (Челябінська обл.), гора *Карабайка* (Челябінська обл.) < башкир. чол. ім’я *Карабай* < *кара* ‘чорний’, *бай* ‘багач’; оз. *Каратай* (Челябінська обл.) < тюрк. чол. ім’я *Каратай*, де *кара* ‘чорний’, *тай* – типова частина чол. імені; с. *Мураново* (Московська обл.) < антропонім *Муранов* < *мурый* ‘темно-брунастий’, ‘буро-рудий’, ‘темно-рябий’; с. *Редриково* (Ивановська обл.) < антропонім *Редриков* < *редрый* ‘рудий’, ‘буруватий’; с. *Смаглеевка* (Воронезька обл.), с. *Степное Смагино* (Пензенська обл.) < антропоніми *Смагин, Смага* < прізвиська *Смага, Смаглей* ‘смуглявий’ (пор. вологод. *смага* ‘чорнота’ [5 (3), с. 230]); с. *Жарихино* (Тверська обл.) < антропонім *Жарихин* < чол. ім’я *Жариха*, яке “очевидно, давали за зовнішнім виглядом, наприклад, за золотистий чи рудий колір волосся чи <…> за рисою характеру” [3, с. 192].

У російському топоніміконі зафіксовані також лексеми, що виникли зі слів з колірною семантикою, але є кальками з інших мов. Наприклад, оз. *Буланое* (Тюменська обл.) – це "калька з татарської, від *буланды* 'світло-жовтий'" [7, с. 48]; назва р. *Белая* (притока Ками) функціонує як "російська калька тюркської назви *Ак-Итиль* (у волзьких болгар), де *ак* 'білий', *Итиль* – назва Волги" [11, с. 46–47]. Гідронім *Жёлтое море* "є перекладом китайської назви *Хуанхай* (де *хуан* – 'жовтий', *хай* – 'море'), яка дана морю через жовтуватий колір води від маси волосіні, яку виносила в нього ріка Хуанхе" [13, с. 31]. Гідронім *Красное море* увійшов до російського мовного обширу як "переклад західноєвропейського, у португальців – *Mar roxo* 'Червоне море'; давньогрецьке *Эритрее* з тим же значенням" [11, с. 213]. Походження цієї назви має декілька пояснень: "1) через колір води від великої кількості в ній яскравозабарвлених молюсків; 2) червоний колір берегів; 3) за назвою давнього племені гімарити (з тим самим значенням 'червоні'); 4) у значенні 'південне': у багатьох народів Азії й Африки кольори позначають сторони світу, наприклад, араб. *красный* 'південь', *чёрный* 'північ' " [11, с. 213]. Ці приклади засвідчують те, що частина топонімів лише уподібнена структурно до російських колоративів, проте має іншу генезу.

Загальновідомо, що в топонімах основи назв кольорів можуть утрачати "колірну" вихідну семантику, набувши, крім просторових типу 'південь', 'північ', інших значень. Так, у назві поширеного гідроніма оз. *Белое* не завжди закладений кольоропозначуваний зміст 'білий'. Такі географічні об'єкти в деяких випадках названі не "за світлий колір води, – можливо, ця назва виражала в давнину значення 'священний' " [11, с. 48]. Зі свого боку, використовуваний у топонімі м. *Белый* (Тверська обл.) і в гідронімі *Белое море* прикметник *белый* у першому випадку не означав 'світлий', а реалізовував значення "вільний від повинностей" [11, с. 49], а в другому, за однією з версій, актуалізував зміст 'північне' [11, с. 48]. Заслуговує на увагу те, що в назві *Чёрное море* лексема *чёрный* токож не передає колірне значення, а описано зміст 'суворе' ("Дане воно, – як пише В. А. Никонов, – не за колір води, а означало суворе море порівняння з південними морями" [11, с. 493]). Фактично використовувані в гідронімах *Белое море* і *Чёрное море* колоративи *белый* і *чёрный* відображають близькі значення 'суворий' і 'північний' як функціональні синоніми. Навпаки, компонент *бел-* у назві м. *Белоозеро* наділений уже символічним значенням 'схід', притаманним сибірській і азіатській ономастиці, відповідно, до одного смислового ряду зі словом *чёрный* не ввійшов. Інші випадки неколірного використання колоративів реалізовані в годонімі вул. *Червонный Гай* (Воронезька обл.), де за допомогою лексеми *червонный* передано значення 'красивий'; у топонімі залізн. ст. *Чёрный Дор* (Тверська обл.), де прикметником *чёрный* позначено "належність місцевості державі" [6]; у назві місця *Чёрная Яма* на р. Битюг (Воронезька обл.) в основу номінації ліг зміст 'поганий', оскільки "це там упали люди" [8, с. 388]. В ойконімі с. *Красное* (Воронезька обл.) лексема *красный* відображає "красиве, добре і зручне для поселення місце" [14, с. 181]. Показово, що ад'єктив *красный* як 'красивий' носії російської мови використовують для номінації багатьох простих і складених ойконімів – м. *Красное Село* (м. Санкт-Петербург, Липецька обл., Дагестан), м. *Красноуфимск* (Свердловська обл.), с. *Краснослободское* (Свердловська обл.), с. *Красная Поляна* (Курська обл.) тощо. Зі свого боку, у гідронімі ставок *Красный* (Воронезька обл.) цей колоратив використаний "після організації в селі колгоспу" [8, с. 198]; в астіонімі м. *Краснодар* морфема *красн-* пов'язана зі словом "*красний* – символ революції" [11, с. 213]. Значення 'революційний' відбите в "назвах багатьох населених пунктів" [11, с. 214] на зразок сел. *Красный* (Воронезька обл.), м. *Краснодар,* м. *Краснознаменск* (Калінінградська обл.), м. *Краснокамск* (Пермська обл.), м. *Красноуральск* (Свердловська обл.), м. *Красносельпкупск* (Тюменська обл.) та ін. У таких топонімах культурно-історичного походження слово *красный* наділене абстрактно-ідеологічною функцією: "революційний, радянський, соціалістичний" [4].

У багатьох випадках семантика топонімів із кольороосновою *красн-* сягає утилітарного значення 'корисний'. Пор., наприклад, комоніми с. *Краснополье* (Воронезька обл.) і сел. *Краснопольский* (Воронезька обл.), в основу яких покладено зміст "поблизу розташованого красного поля як 'гарного' " [14, с. 182]; годонім вул. *Красная Сотня* (Воронезька обл.), який уміщує компонент *красный* у значенні "хороші, родючі землі" [8, с. 197]. Неколірне значення слова *синій* відображено в топонімі п-ів *Синяя Гора* (Тверська обл.), у якому, як вважає Н. І. Шувалов, урахована семантика "загальнослов. *синь* 'глина'. Синя Гора – Глиняна Гора" [19].

Є випадки, коли в топонімах семантика колорооснов пов'язана не з основним, а з протилежним до основного значенням. Наприклад, мотивом номінації гідроніма р. *Чёрная* (притока р. Ішим) стало, як вважає І. С. Карабулатова услід за Е. М. Мурзаєвим, значення 'чиста вода' [7, с. 103], тобто 'світла'. Назви гідронімів оз. *Кара-Куль* (Челябінська обл.), р. *Каракулька* (притока р. Уя) зумовлені не значеннями 'карий', 'чорний' від тюрк. *кара*, а 'чистий', 'прозорий' [19]. Ці факти вказують на те,

що для номінації географічних назв використано різні значення деяких полісемантичних і амбівалентних колоративів.

Семантика топонімів сягає не тільки різних значень колоративних слів, але й змістів, які несуть колоративи в складі усталених структур. Так, переносне значення відображене, наприклад, у назві частини с. *Чернолиховка* (Воронезька обл.). Зазначений мікротопонім утворено "за народним висловом *черное лихо*" [8, с. 386], викликане, як вважає Г. Ф. Ковальов, сумними подіями, що тут відбувалися. У деяких випадках у формуванні двослівних топонімів беруть участь сполуки, які належать до народнопоетичної традиції. Наприклад, використовувані в мові усної народної творчості вислови *зелёная дубрава, красное солнце, красная горка, синий камень* відображені в назвах на зразок сст *Зелёная Дубрава* (Московська обл.); с. *Красное солнце* (Псковська обл.); смт *Красная Горка* (Нижньогородська обл.); с. *Синий Камень* (Липецька обл., Тульська обл.). Наведені приклади засвідчують те, що фольклороніми використовують не тільки в текстах різних жанрових систем, але й як імена, що є назвами населених пунктів і місцевостей.

Підсумовуючи, зазначаємо, що в російській мові функціонує група топонімів, у структурі яких виявлено зв'язок з основами назв-колоративів. Ці власні імена можуть як зберігати "колірну" вихідну семантику, так і втрачати її, набувши переносних, символічних, утилітарних, протилежних до основного колірного змісту значень. Проаналізовані мотиви номінації географічних назв підтверджують те, що в цьому руслі необхідно дослідити інші групи онімів. Це дасть змогу комплексно розглянути участь колоративів та їхніх основ у формуванні російського ономастикону.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

б. – болото
бас. – басейн
вис. – височина
вул. – вулиця
дачн. сел. – дачне селище
джер. – джерело
з. – затока
зат. – затон
заліз. ст. – залізнична станція
м. – місто
місц. – місцевість
обл. – область
оз. – озеро
ост. – острів
п-ів – півострів
пол. – поляна
пров. – провулок
п.т. – піонерський табір
р. – річка
р-он – район
с. – село
сел. – селище
смт – селище міського типу
ст. – станція
стр. – струмок
сст – селище сільського типу
тер. – територія
уроч. – урочище
х. – хутір
ц. – церква

ЛІТЕРАТУРА

1. Агеева Р. А. Имена московских улиц: топонимический словарь / А. Р. Агеева. – М. : ОГИ, 2007. – 608 с.

2. Веселовский С. Б. Ономастикон. Древнерусские имена, прозвища и фамилии / Степан Борисович Веселовский. – М. : Наука, 1974. – 352 с. – (АН СССР; Отд-ние истории).

3. Ганжина И. М. Словарь современных русских фамилий / Ирина Михайловна Ганжина. – М. : ООО "Изд-во Астрель" : ООО "Фирма "Изд-ва АСТ", 2001. – С. 215.

4. Горбаневский М. В. Улицы Старой Руссы: История в названиях / М. В. Горбаневский, М. И. Емельянова. – М. : Медея, 2004. – 384 с.

5. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : [в 4 т.]. / Владимир Даль. – М. : Рус. яз. – Т. 2. – 1981. – С. 363; Т. 3. – 1982. – С. 230; Т. 4. – 1982. – 683 с.

6. Иванов В. Ф. Топонимический словарь Селигерского края. Улицы города Осташкова. Каменная летопись / В. Ф. Иванов. – Осташков, 2003. – 64 с.

7. Карабулатова И. С. Краткий словарь топонимов и топонимических ассоциаций (на материале географических названий Тюменской области) / И. С. Карабулатова; [под ред. проф. А. А. Романова]. – М. : Ин-т языкознания РАН, 2002. – 126 с.

8. Ковалёв Г. Ф. Микротопонимия Воронежской области. Словарь / Г. Ф. Ковалёв. – Воронеж : Артефакт, 2007. – 408 с.

9. Малый атлас СССР / отв. ред. Л. Н. Месяцева. – М. : Главное управление геодезии и картографии, 1975. – 80 с.

10. Мурзаев Э. М. Словарь народных географических терминов / Эдуард Макарович Мурзаев. – М. : Мысль, 1984. – С. 505.

11. Никонов В. А. Краткий топонимический словарь / Владимир Андреевич Никонов. – М. : Мысль, 1966. – 509 с.

12. Отин Е. С. Гидронимия верховьев Дона / Евгений Степанович Отин // Логос ономастики : научн. журнал. – № 1 (2). – 2008. – С. 63–65.

13. Подольская Н. В. Типовые восточнославянские топоосновы (словообразовательный анализ) / Н. В. Подольская. – М. : Наука, 1983. – С. 31. – (АН СССР, Ин-т языкознания).

14. Попов С. А. Ойконимия Воронежской области в системе лингвокраеведческих дисциплин : монография / С. А. Попов. – Воронеж : Издательский Дом Алейниковых, 2003. – 285 с.

15. Поспелов Е. М. Школьный топонимический словарь / Евгений Михайлович Поспелов : пособие [для учащихся средн. и ст. возраста]. – М. : Просвещение, 1988. – 224 с.

16. Редьква Я. Гідронімія західного Поділля із праслов'янськими гелонімними основами / Я. Редьква // Филологические исследования : сб. науч. работ / Донецкий национальный университет. – Донецк : ООО "Юго-Восток, Лтд ", 2002. – Выпуск 5. – С. 187.

17. Словарь географических названий СССР / [вед. ред. З. Н. Чумаченко]. – М. : Недра, 1968. – 276 с.

18. Словарь русского языка : [в 4 т.]. / АН СССР, Ин-т рус. яз. / под ред. А. П. Евгеньевой. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Рус. яз., 1981–1984. – Т. 3. : П–Р. – 750 с.

19. Шувалов Н. И. От Парижа до Берлина по карте Челябинской области : Топоним. Словар / Н. И. Шувалов. – 2-е изд., перераб. и доп. – Челябинск : Юж.-Урал. кн. изд-во, 1982. – 158 с.

20. Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка : [в 2 т.]. / Павел Яковлевич Черных. – 7-е изд., стереотип. – М. : Рус. яз. – Медиа, 2006. – Т. 2. – 559 с.

Irina Gerasymenko

Russian toponyms for colour names and their stems

The article is devoted to the colour names which can be used as geographical names. The use of colour names and their stems in the function of geographical names is regarded as well as structure and semantics of these units. The paper originally investigates role of colour names in the formation of the Russian toponomy system.

Keywords: colour name, toponym, proper name, stem, composite.

Зоя Денисенко, Тетяна Гаврилова

Світлій пам'яті
Ганни Казимирівни Пашіс –
учителя й наставника
(уродженки с. Великі Канівці) – присвячуємо

МІКРОТОПОНІМИ В ГОВІРЦІ СЕЛА ВЕЛИКІ КАНІВЦІ ЧОРНОБАЇВСЬКОГО Р-НУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛ.
(ФРАГМЕНТ "СЛОВНИКА МІКРОТОПОНІМІЇ ЧЕРКАЩИНИ")

Статтю присвячено актуальній лексикографічній проблемі – укладанню словника мікротопонімії як ономастико-діалектологічної праці, визначено його теоретичні засади, а також подано фрагмент цього словника, матеріали для якого зібрані в говірці с. Великі Канівці Черкаської обл.

Ключові слова: топоніми, мікротопоніми (анойконіми), ономи, говірка.

Лексична система живого мовлення як обов'язковий компонент містить мікротопонімію, яка, з одного боку, є продуктом породження говірки, а з іншого, – репрезентантом її особливостей. Упродовж віків топоніми акумулювали важливу лінгвістичну, фізико-географічну, історичну, етнічну, соціальну, культурну інформацію, тому вони завжди привертали до себе увагу й науковців, і пересічних громадян. Праці ономатологів останніх років засвідчують зосередженість учених на питаннях регіональної топонімії, зумовлену передовсім переглядом існуючих поглядів на живомовне коріння літературної мови та зміною принципів підходу до вивчення діалектних явищ.

"Кількісна невизначеність, специфіка значення і формальне розмаїття топонімів (особливо мікротопонімів) зумовили їхній особливий статус у лексичній системі мови та в лексикографічній практиці [16, с. 116]. Звичайно, топонімічні словники можуть бути різноманітними залежно від мети, фактажу та особливостей його представлення, оформлення тощо. Особливе місце в лексикографічній роботі з ономастики посідають словники мікротопонімів. Ця своєрідність, на нашу думку, зумовлена такими рисами мікротопонімії: 1) високим ступенем близькості анойконімів до місцевої говірки; 2) якщо досить велика частина топонімів відома широкому загалу, то місцеві географічні назви знають головним чином лише носії говірки; 3) топоніми досить широко функціонують у різних сферах життя (а отже, у багатьох мовних стилях), анойконіми натомість обмежені окремим населеним пунктом, й однією говіркою; 4) на відміну від найменувань великих чи відомих географічних об'єктів, які потрапляли до етимологічних, орфографічних, енциклопедичних та інших словників, мікротопоніми позбавлені цього; 5) на відміну від топонімів, місцеві географічні назви в основному генетично одномовні; 6) значна частина мікротопонімів етимологічно "прозора"; 7) місцеві географічні ономи більш динамічні супроти топонімів; 8) у мікротопонімії досить високий ступінь конотативної маркованості тощо.

Ці та інші фактори зумовлюють специфічність словників мікротопонімів з-поміж загалу спеціальних ономастичних.

Потребу збирання й лексикографізації місцевих географічних назв актуалізовано у зв'язку з необхідністю укладання фундаментального етимологічного тезауруса топонімів України. На сьогодні ж є лише окремі регіональні або хронологічно обмежені словники географічних найменувань. Так, наприкінці 40-их років минулого століття з'являється лексикографічна праця З. Штібера "Топономастика Лемківщини» (1948–1949 рр.), у 50-і –"Географічні назви Гуцульщини" С. Грабця (1950 р.). Значно плідніщими на появу топонімічних словників та інших праць стали 60-і роки. Це дисертації К. Галаса [11], Є. Черняхівської [30], дослідження Ю. Карпенка "Топонімія центральних районів Чернівецької області" [16], О. Стрижака – "Назви річок Запоріжжя і Херсонщини" [28] та ін. У 70-і роки побачили світ праці О. Купчинського [18], Ю. Карпенка [15], В. Лободи [20], "Словник гідронімів України" (авторський колектив А. Непокупний, О. Стрижак, К. Цілуйко) [26]; за редакцією О. Стрижака видано "Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі" [13], Л. Масенко – "Гідронімія Східного Поділля" [23]. Далі з'являються праці В. Шульгача [34], В. Лучика – "Автохтонні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя" [21]. Ойконімію Карпат репрезентують праці М. Худаша [30; 31], побачила світ низка праць Д. Бучка, який студіює топонімію Прикарпаття [2; 3; 4; 5]. Цьому самому регіону присвячено праці М. Габорака [7; 8; 9].

К. Галас видав “Словник українських топонімів Закарпаття” [10], О. Михальчук захистив дисертацію “Мікротопонімія Підгір’я” [24], походження ойконімів Рівненщини дослідив Я. Пура [25], мікротопонімію Чернівецької області – І. Чеховський [33], Поділля – М. Торчинський [29].

Останнім часом як додатки до дисертацій укладають етимологічні словники В. Котович [17], І. Гонца [12], Н. І. Лісняк [19], Н. Сокіл [27] та ін.

Значним досягненням у справі лексикографізації топонімії України стали також праці І. Желєзняк – “Словник мікрогідронімів України” [14], Г. Аркушина – “Словник мікротопонімів та мікрогідронімів північно-західної України та суміжних земель” [1], М. Габорака – “Назви поселень Івано-Франківщини” [6] та ін.

Незважаючи на зібраний великий топонімічний фактаж і значну наукову вартість зазначених вище та інших праць, поза увагою лінгвістів залишається ще величезна кількість мікротопонімів з різних теренів України, серед яких – і Черкащина. Системний аналіз місцевих топонімів цього краю ще не набув цілісного наукового підходу. Підґрунтям для різноаспектних наукових розвідок має стати фронтально зібраний ономастичний матеріал і його лексикографічна фіксація. Це започаткували автори статті (зібрано мікротопонімію з 160 населених пунктів Черкаської обл. і здійснено спробу укладання своєрідного словника).

Як відомо, більшість топонімічних словників є етимологічними. Підґрунтям укладеного нами (фрагмент якого запропоновано в статті) є народна етимологія. Народне тлумачення власних назв, легенди репрезентують живомовні засади номінації, засвідчують спостережливість, кмітливість, почуття гумору мешканців. Народна етимологія нерідко має “раціональне зерно”, що сприяє науковим розвідкам походження онома. До того ж як атрибут живого мовлення місцеві географічні найменування марковані рисами говірки на всіх мовних рівнях, насамперед – на лексичному й семантичному та фонетичному. Серед них, наприклад, типові для жителів Великих Канівців лексеми *гребля* в значенні не лише “ загата на річці”, але й “дорога на насипу”, *грядка* “город”, *луг* “пасовище”, *царина* “центр села”, *соша* “дорога, вимощена каменями”, *поляна* “галявина в лісі” тощо. Щодо звукових особливостей, то трапляється відсутність чергування */о/, /е/* з */і/ [мосˈток], [доˈрожка], [брод], [ˈгорка]*, вживання прийменника (префікса) *од*, наприклад: *[од ˈхаᵒти], [одˈійˈди], [одᵐпоˈчити]*; наближення у вимові наголошеного */а/* до */о/* (*[кˈл˙аᵒдка], [стаᵒрˈц’а]*); іноді має місце рефлекс *ˢδz [°]* в *[е],* наприклад*: [ˈместо], [пеˈсок]*; наявність “середнього” */л˙/,* наприклад: *[м˙іл˙иˈна], [гˈл˙ина]*; пом’якшення шиплячих, особливо перед *[а]* на зразок *[ˈч˙асом], [б˙іˈж˙ат’]* та ін.

Морфологічними регіоналізмами є форми на зразок *робе, носе, ходе*.

Своєрідні деякі синтаксичні конструкції, напр., *у беризі* (а не *на беризі*); *плаття до короткого рукава*, а не *з короткими рукавами* тощо. Ці та інші говіркові риси маркують як апелятиви, так й ономи. Це знайшло відбиття в “Словнику мікротопонімії Черкащини”, що являє собою своєрідну ономастико-діалектологічну працю.

Збір місцевої топонімії буде продовжено, що зумовлює перспективу подальшої її лексикографізації.

Берег, -а – берег ріки

[ˈБериг]: *[у нас н’іˈйаᵒк ни назиˈваᵒйут’ / ˈкаᵒжут’ пˈросто ˈБериг / п˙іˈти у ˈбериг //]*

Березовий, -ого – гай

[Биˈрезовий]: *[таᵒм росˈтут’ саˈм˙і биˈрези // виˈл˙ик˙і вже //]*

Болото, -а – болото

[Боˈл˙ото]: *[пˈросто ˈкаᵒжут’ Боˈл˙ото / бо воˈно в наᵒс одˈне //]*

Бреусівщина, -и – куток села

[Бриуˈс’івшчина]: *[там жиˈве баˈгаᵒто л’уˈдей на пˈр’ізвишч˙е Бˈреус //]*

Бубировка, -и – канава

[Бубиˈровка] (див. к. Бубировка)

Буберовка, -и; **Бубировка**, -и – куток села

[Бубиˈровка]: а) *[тоˈму шо таᵒм буˈл˙о баˈгаᵒто бобˈр’ів //];* б) *[бо таᵒм каˈнаᵒва Бубиˈровка / де ˈвод’ац’:а бубиˈр’і //]*

Великі Канівці, -их, -ів; (**Канівці**, -ів, -∅) – село

[Виˈл˙ик˙і Кан’івˈц’і], [Кан’івˈц’і]: а) *[коˈл˙ис’ / коˈл˙и буˈл˙и кр’іпаˈки / воˈни т’іˈкаᵒл˙и од своˈйіх паˈн’ів / і раз утикˈл˙о дв’і гˈрупи л’уˈдей з ˈКаᵒн’іва // йаᵒк поˈч˙ал˙и сиˈл˙иц’:а на ˈл’івому ˈбериз’і Д’н’іпˈраᵒ // ц’і дв’і гˈрупи посиˈл˙ил˙ис’а / од’ˈн’і посиˈл˙ил˙ис’а і поˈч˙ал˙и назиˈваᵒц’:а Виˈл˙ик˙і Кан’івˈц’і / а дˈруг˙і / Маˈл’і Кан’івˈц’і / тоˈго шо в од’ˈн’ій гˈруп˙і буˈл˙о ˈб˙іл’ше л’уˈдей / чим в дˈруг˙ій //];* б) *[йаᵒк ˈтурки*

на|па^{о}л˙и на укра|йін’с’ку |земл’у / шо сп|ра^{о}ва од Д’н’іп|ра^{о} / то |л’уди т’і|кал˙и за Д’н’іп|ро / на |л’івий |бериг / шоб ур’ату|ва^{о}ц’:а од |ша^{о}бл’і // пирису|л˙ен’ц’і з |Ка^{о}нива та найб|л˙ижчих с’іл˙ й о|с’іл˙и на сти|па^{о}х ірк|л’ійвс’койі |сот’н’і / |кол˙о |р’іч˙ки Ірк|л’ій // од|не по|сел˙ин’:а во|ни наз|ва^{о}л˙и Ви|л˙икими / а д|руге / Ма|л˙ими Кан’ів|ц’а^{о}ми //]

Глиняний, -ого – кар’єр

[Г|л˙ин’аний]: *[бо там г|л˙ину би|рут’/ ту|ди со|ш˙а^{о} йде //]*

Дамба, -и – пляж

[|Да^{о}мба]: *[в˙ін роз|м˙ішчиний |кол˙о |да^{о}мби //]*

Дитячий, -ого – пляж

[Ди|т’а^{о}чий]: *[на йо|го |бериз’і побу|дований май|данчик д’л’а д’і|тей //]*

Долина пролісків – долина

[До|л˙ина п|рол’іск˙ів]: *[бо та^{о}м вис|нойу с’|т’іки п|рол’іск˙ів //]*

Долина цвіткова – долина

[До|л˙ина ц’в˙іт|кова]: [*та^{о}м ко|л˙ис’ рос|л˙о ба|га^{о}то к|в˙іток / п|рол’іск˙ів / п˙ідс’|н’іжник˙ів / пе^{и}рвоц’|в˙іту //]*

Дубівка, -и – куток

[Ду|б˙івка]: *[бо та^{о}м рос|л˙и і до |ц’ого в|ремйа рос|тут’ ста|р’і ду|би //]*

Дубовий, -ого – гай

[Ду|бовий]: *[там ба|га^{о}то ду|б˙ів ста|рих / та йе й |ін’ш˙і ди|рева //]*

Ємцівка, -и – куток

[|Йемц’івка]: *[а та^{о}м жи|л˙и пири|ва^{о}жно |л’уди на п|р’ізвишче |Йемиц’ //]*

Житомирська, -ої – вулиця

[Жи|томирс’ка]: *[|п˙іс’л’а чор|нобил’с’койі а|ва^{о}р’ійі с’у|ди пирису|л˙ил˙ос’ ба|га^{о}то |житил’ів Жи|томирс’койі |обл˙ас’т’і //]*

За Баньою – поле

[За |Ба^{о}н’ойу]: *[за |ба^{о}н’ойу |на^{о}шойу |тоже йе |пол˙е / то та^{о}к і |ка^{о}жут’ / |пол˙е За |Ба^{о}н’ойу //]*

За Канторою – чагарник

[За Кан|торойу]: *[та^{о}к на |його й |ка^{о}жут’ / чагар|ник За Кан|торойу //]*

За Кладовищем – поле

[За К|ла^{о}довишчем]: *[ни за Цит|ра^{о}л’ним / а за хут’ірс’|ким к|ла^{о}довишчем //]*

За Мовчанкою – пасовище

[За Мов|ч˙а^{о}нкойу]: *[на |тому |л˙угу жи|ве |ба^{о}ба / на п|р’ізвиск’о Мов|ч˙а^{о}нка / па|сут’ за йі|йі |ха^{о}тойу //]*

Зміїний, -ого – яр

[Зм˙і|йіний]: *[в |н’ому |вод’ац’:а ву|ж˙і й га|д’уки //]*

Ірклійка, -и – ріка

[Ірк|л’ійка]: *[так звут’ |рі’чку / бо во|на^{а} прот’і|ка^{о}йе і |б˙іл’а си|л˙а^{о} Ірк|л’ій / шо на|ходиц’:а нида|л˙еко од |на^{о}шого си|л˙а^{о} Кан’і|вец’ //]*

Канава, -и – канава

[Ка|на^{о}ва]: *[п|росто то^{а}к і |ка^{о}жут’ Ка|на^{о}ва //]*

Канівецький, -ого – ліс

[Кан’і|вец’кий]: *[роз|м˙ішчиний м˙іж Ма|л˙ими і Ви|л˙икими Кан’ів|ц’а^{о}ми //]*

Колодязь, -я – криниця

[Ко|л˙од’аз’]: *[ни|ма^{о}йе дру|гих / то |ка^{о}жут’ п|росто Ко|л˙од’аз’ //]*

Коло Катлаванів – поле

[|Кол˙о Катл˙а|ва^{о}н’ів]: *[то|му шо зна|ходиц’:а |кол˙о |боч˙ок //]*

Коло Клубу – місце святкування

[|Кол˙о К|л˙убу]: *[|л’уди зби|ра^{о}йуц’:а й |за^{о}раз / ко|л˙и йа|ке с|в˙а^{о}то / чи й та^{о}к //]*

Коло Річки – пагорб

[|Кол˙о |Р’іч˙ки]: *[|кол˙о |р’іч˙ки |бериг та|кий ви|сокий //]*

Коло Старого млина – місце святкування

[|Кол˙о Ста|рого мл˙и|на]: *[і ра|н’іше шч˙е та^{о}м зби|ра^{о}л˙ис’а мол˙о|д’і / то й |за^{о}раз при|од’ат’ на |гул’анку //]*

Коло Тіра – поле

[|Кол˙о |Т’іра]: *[то ниви|л˙ике |пол˙е / де т’ір //]*

Коло Церкви – неофіційна зупинка громадського транспорту

[ˈКолˈо ˈЦеркви]: *[ˈцерква у наᵒс йе і баˈгаᵒто пˈрос’ат’ зупиˈнити ˈКолˈо ˈЦеркви / у пˈразники найˈбˈіл’ше //]*
Комсомольський, -ого – куток села
[Комсоˈмол’с’кий]: *[тоˈму шо там раˈн’іше жиˈлˈо баˈгаᵒто молˈоˈдих комсоˈмол’ц’ів //]*
Комсомольске, -ого – поле
[Комсоˈмол’с’ке]: *[таᵒк ˈкаᵒжут’/ тоˈму шо знаˈходиц’:а на кутˈку Комсоˈмол’с’кому //]*
Крайнє, -ого – поле
[Кˈраᵒйн’е]: *[бо воˈно на краˈйу сиˈлˈаᵒ //]*
Лолине, -ого – поле
[ˈЛˈолˈине]: *[йоˈго вˈлˈаᵒсник / хˈвермир Романенко / йаˈкий ˈмаᵒйе с’іл’с’ˈке пˈр’ізвис’ко ˈЛˈолˈа //]*
Мельниківська, -ої – лісосмуга
[Мил’ниˈкˈівс’ка]: *[воˈнаᵒ ˈколˈо сиˈлˈаᵒ ˈМел’ники //]*
Могила капітану Калініну – могила
[Моˈгилˈа капˈіˈтаᵒну Каˈл’ін’іну]: *[тут поˈхований капˈіˈтаᵒн Каˈл’ін’ін / йаˈкий захишˈчˈаᵒв ˈнаᵒше сиˈлˈо у вˈійˈну і пˈід’ірˈваᵒвс’а на ˈмˈін’і //]*
Молодий, -ого – сад
[Молˈоˈдий]: *[бо таᵒм росˈтут’ молˈоˈд’і диˈрева //]*
Молодіжна, -ої – вул.
[Молˈоˈд’іжна]: *[таᵒк зˈвец’:а / бо таᵒм жиˈлˈаᵒ саˈмаᵒ ˈмолˈод’ //]*
На Болоті – городи
[На Боˈлˈот’і]: *[На Боˈлˈот’і гˈр’аᵒдки / це за сиˈлˈом / де боˈлˈото //]*
На Буберовці – городи
[На Бубиˈровц’і]: *[це гˈр’аᵒдки на ˈтому кутˈку / на Бубиˈровц’і //]*
На Вербівці – місце водопою
[На Вирˈбˈівц’і]: *[таᵒм навˈколˈо росˈтут’ ˈверби //]*
На Насосній – городи
[На Наˈсос’н’ій]: *[гˈр’аᵒдки йакˈраᵒз ˈколˈо наˈсосній сˈтаᵒн’ц’іїі //]*
На Углі – неофіційна зупинка громадського транспорту
[На Угˈл’і]: *[На Угˈл’і / то йакˈраᵒз на повоˈрот’і //]*
Нільгівка, -и – куток села
[Н’іл’ˈгˈівка]: *[бо таᵒм коˈлˈис’ жив курˈкул’ ˈН’іл’га //]*
Нільгівське, -ого – кладовище
[Н’іл’ˈгˈівс’ке]: *[бо хоˈваᵒйут’ на кутˈку Н’іл’ˈгˈівка //]*
Партизанський, -ого – рів
[Партиˈзаᵒн’с’кий]: *[в’:ійˈну в ˈн’ому хоˈваᵒлˈис’ партиˈзаᵒни //]*
Рябошлики, -ів – куток села
[Р’абошˈлˈики]: *[оˈтаᵒк ˈкаᵒжут’ / ˈможе / тоˈму / шо таᵒм жиˈлˈо баˈгаᵒто с’іˈмей з хваˈмил’ійе"йу Р’абошˈлˈик // а моˈже / шо таᵒм жиˈлˈи саˈмˈі р’аˈбˈі ˈл’уди //]*
Рябошлицьке, -ого – кладовище
[Р’абошˈлˈиц’ке]: *[бо воˈно на Р’абошˈлˈиках / на ˈтому кутˈку //]*
Скакуни, -ів – куток села
[Скакуˈни]: *[йе ˈверс’ійа / шо Скакуˈни / тоˈму шо таᵒм коˈлˈис’ буˈлˈаᵒ коˈн’ушн’а / і буˈлˈо баˈгаᵒто ˈконей / ˈгаᵒрних ˈконей // йіх назиˈваᵒлˈи скакуˈни / а ше ˈкаᵒжут’ / шо жив на ˈтому кутˈку чолˈоˈвˈік / йаˈкий був ˈмаᵒйстром на вс’і ˈруки на пˈр’ізвишче СкаˈкунˈІ //]*
Слави – площа
[Сˈлˈави]: *[бо на н’ій знаˈходиц’:а обиˈл’іск Сˈлˈаᵒви і моˈгилˈа капˈіˈтаᵒна Каˈл’ін’іна //]*
Спортивна, -ої – вулиця
[Спорˈтивна]: *[бо таᵒм постˈройілˈи виˈлˈикий стад’іˈон //]*
Старий, -ого – сад
[Стаˈрий]: *[тоˈму шчо таᵒм росˈтут’ стаˈр’і диˈрева //]*
Тополина, -ої – балка
[Топоˈлˈина]: *[бо в н’ій росˈтут’ тоˈпол’і //]*
У Саду – місце випасання худоби
[У Саˈду]: *[луг У Саˈду / таᵒм зимˈл’а ˈгаᵒрна / то й траˈваᵒ хоˈроша //]*
Хами, -ів – хутір
[ˈХаᵒми]: *[бо жиˈлˈи коˈлˈис’ тут батраˈки ˈпаᵒна Іваˈнова / на них каˈзаᵒлˈи ˈхаᵒми //]*
Хутір, -а – куток села

[ˈХут’ір]: *[таᵒк зˈвец’:а / бо таᵒм буˈл˙и раˈн’ше хутоˈри //]*
Центральна, -ої – вулиця
[Цинтˈраᵒл’на]: *[таᵒк зˈвец’:а / бо наˈходиц’:а в ˈцентр’і сиˈл˙аᵒ //]*
Центральна, -ої – неофіційна зупинка громадського транспорту
[Цинтˈраᵒл’на]: *[бо в ˈцентр’і сиˈл˙аᵒ / і таᵒм найˈб˙іл’ше сˈходе //]*
Центральна, -ої – площа
[Цинтˈраᵒл’на]: *[Цинтˈрал’на / бо це ˈцарина сиˈл˙а //]*
Центральне, -ого – кладовище
[Цинтˈраᵒл’не]: *[бо знаˈходиц’:а в ˈцентир’і / на ˈцарин’і / то й ˈкаᵒжут’ / Цинтˈраᵒл’не кˈл˙аᵒдовишче //]*
Церковна, -ої – криниця
[Цирˈковна]: *[воˈна ˈкол˙о ˈцеркви / на Воˈдохришч˙а ˈкол˙о ˈнейі с’ˈв˙ат’ат’ ˈводу //]*
Шовковички, -∅ – пасовище
[Шовкович˙ˈки]: *[л˙уг м˙іж шовˈковиц’ами // д’ітвоˈраᵒ ˈл’убит’ туˈди гоˈнит’ / коˈл˙и шовˈковиц’і пос’ˈп˙ійут’ //]*

ЛІТЕРАТУРА

1. Аркушин Г. Словник мікротопонімів та мікрогідронімів північно-західної України та суміжних земель / Г. Аркушин. – Луцьк : Вежа, 2006. – Т. 1. А–К. – 408 с.
2. Бучко Д. Взаємодія офіційних і народнорозмовних варіантів у топонімії Прикарпаття / Д. Бучко // Науково-технічна революція і сучасні проблеми розвитку лексики української народнорозмовної мови. – Ужгород, 1989. – С. 24–31.
3. Бучко Д. Назви найдавніших поселень Тернопільщини / Д. Бучко // Наукові записки ТДПУ – Тернопіль, 1999. – Мовознавство. – Вип. 1. – С. 32–42.
4. Бучко Д. Ойконімія Покуття : автореф. дис. … канд. філол. наук. – / Чернівецький університет ім. Ю. Федьковича / Д. Бучко. – Чернівці, 1992. – 20 с.
5. Бучко Д. Походження назв населених пунктів Покуття / Д. Бучко. – Львів : Світ, 1990. – 143 с.
6. Габорак М. Назви гір Івано-Франківщини : Словник-довідник / М. Габорак. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2005. – 351 с.
7. Габорак М. Назви поселень Івано-Франківщини (Бойківщина, Гуцульщина та Опілля) : Історико-етимологічний словник / М. Габорак. – Івано-Франківськ : ОП УПО; Снятин : ПрутПринт, 2007. – 200 с.
8. Габорак М. Ойконіми Прикарпаття, мотивовані відкомпозитними особовими іменами / М. Габорак // Студії з ономастики та етимології. – К., 2007. – С. 58–71.
9. Габорак М. Семантико-словотвірні типи ойконімів Прикарпаття (XII–XX ст.) : автореф. дис. … канд. філол. наук / М. Габорак. – Івано-Франківськ, 1999. – 20 с.
10. Галас К. Словник українських топонімів Закарпаття / К. Галас // Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні : Матеріали науково-практичної конференції. – Ужгород, 1993. – С. 108–114.
11. Галас К. Топонимика Закарпатской области (названия населенных пунктов) : автореф. дис. … канд. филол. наук / К. Галас. – Ужгород, 1960. – 15 с.
12. Гонца І. Ойконіми Черкащини : автореф. дис. … канд. філол. наук. / І. Гонца. – Умань, 2006. – 20 с.
13. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Відп. ред. О. С. Стрижак. – К. : Наукова думка, 1985. – 254 с.
14. Желєзняк І. Словник мікрогідронімів України: Волинь, Житомирщина, Запоріжжя, Київщина, Кіровоградщина, Полтавщина, Черкащина [Уклад. І. М. Желєзняк та ін.; Під ред. О. Т. Карпенко]. – К. : Обереги, 2004. – 448 с.
15. Карпенко Ю. О. Топонімія Буковини / Ю. О. Карпенко. – К. : Наукова думка, 1973. – 238 с.
16. Карпенко Ю. Топонімія центральних районів Чернівецької області : Конспект лекцій / Ю. Карпенко. – Чернівці, 1965. – 76 с.
17. Котович В. В. Ойконімія Опілля XII–XX ст. : автореф. дис. ... канд. філол наук / В. В. Котович. – Дрогобич, 2000. – 20 с.
18. Купчинський О. А. Двочленні географічні назви України на *jь (Матеріали до українського топонімічного словника) / О. А. Купчинський // Питання історії української мови– К. : Наукова думка, 1970. – С. 101–129.
19. Лісняк Н. І. Мікротопоніми Західного Поділля : автореф. канд. … філол. наук / Н. І. Лісняк. – Ужгород, 2004. – 22 с.
20. Лобода В. В. Топонімія Дніпро-Бузького межиріччя / В. В. Лобода. – К. : Вища школа, 1976. – 231 с.
21. Лучик В. В. Автохтонні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя / В. В. Лучик. – Кіровоград : Кіровоградський державний педуніверситет ім. В. К. Винниченка, 1996. – 235 с.
22. Лучик В. В. До питання про укладання “Короткого етимологічного словника топонімів України”/ В. В. Лучик // Studia slovakistica – Ужгород : Видавництво Олександра Гаркуші, 2009. – Вип. 10. – С. 115–122.
23. Масенко Л. Гідронімія Східного Поділля / Л. Масенко. – К. : Наукова думка, 1979. – 195 с.

24. Михальчук О. Мікротопонімія Підгір'я : автореф. дис. … канд. філол. наук / О. Михальчук. – К., 1998. – 20 с.

25. Пура Я. Походження територіальних мікрооб'єктів Рівненщини / Я. Пура. – Рівне, 1990. – 209 с.

26. Словник гідронімів України / Ред. колегія : А. П. Непокупний, О. С. Стрижак, К. К. Цілуйко / А. П. Непокупний. – К. : Наукова думка, 1979. – 435 с.

27. Сокіл Н. В. Мікротопонімія Сокалівщини : автореф. канд. … філол. наук / Н. В. Сокіл. – Львів, 2008. – 20 с.

28. Стрижак О. С. Назви річок Запоріжжя і Херсонщини / О. С. Стрижак. – К. : Наукова думка, 1967. – 127 с.

29. Торчинський М. Ойконімія Південно-Західного Поділля : автореф. дис… канд. філол. наук / М. Торчинський. – К., 1993. – 20 с.

30. Худаш М., Демчик М. Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімні утворення) / М. Худаш. – К. : Наукова думка, 1991. – 267 с.

31. Худаш М., Демчик М. Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів. Утворення від слов'янських автохтонних власних імен / М. Худаш. – К. : Наукова думка, 1995. – 361 с.

32. Черняхівська Є. Топонімія Львівщини : автореф. дис. … канд. філол. наук / Є. Черняхівська. – Львів, 1966. – 20 с.

33. Чеховський І. Мікротопонімія Чернівецької області в історичному аспекті (утворення на базі народної географічної термінології) : автореф. дис. … канд. істор. наук / І. Чеховський. – Чернівці, 1996. – 24 с.

34. Шульгач В. Гідронімія бас. Стиру як джерело реконструкції деяких географічних термінів / В. Шульгач // Мовознавство. – 1989. – № 5. – С. 48–55.

Zoya Denysenko, Tetyana Gavrylova

Microtoponyms in the dialect of Velyky Kanivtsy village of Chornobay district Cherkassy region (the entry to" Cherkassy region microtoponymy dictionary")

The article is devoted to an important lexicography problem – compiling the microtoponymy dictionary as an onomastic-dialectologic work, its theoretic basis being outlined. A fragment of the dictionary is given demonstrating the dialect of Velyky Kanivtsy village in Cherkassy region.

Key words: toponyms, microtoponyms (anoikonyms), onomastic units, dialect.

Любов Білінська

СЛОВ'ЯНСЬКІ ІМЕНА ВІДАПЕЛЯТИВНОГО ПОХОДЖЕННЯ В МІКРОТОПОНІМІЇ ПОКУТТЯ

У статті розглянуто мікротопоніми Покуття, в основах яких вжито слов'янські відапелятивні імена, проаналізовано продуктивність різних груп таких імен у творенні анойконімів краю.

Ключові слова: слов'янське відапелятивне ім'я, апелятив, мікротопонім.

Покуття – це історико-етнографічний регіон України, який розташований у межах Івано-Франківської області (територія сучасних Городенківського, Коломийського, Надвірнянського, Тисменицького, Тлумацького та Снятинського й частини Богородчанського районів). Названий регіон був предметом уваги насамперед дослідників історії, етнографії, діалектології. Вивченню ойконімів цього регіону присвятив окрему монографію Д. Бучко «Походження назв населених пунктів Покуття» (Львів, 1990). Гідронімію та оронімію цієї території у складі Івано-Франківщини досліджував М. Габорак, автор робіт «Гідронімія Івано-Франківщини. Словник-довідник» (Снятин: ПрутПринт, 2003) та «Назви гір Івано-Франківщини. Словник-довідник» (Івано-Франківськ: Місто НВ, 2005). Антропонімію цього ж регіону вивчає Н. Вирста.

Актуальним залишається також лінгвістичний аналіз мікротопонімії визначеного регіону, зважаючи на те, що комплексне вивчення конкретної території буде неповним без дослідження місцевого топонімікону, який виразно відображає релевантні особливості говірок, специфіку рельєфу, історію заселення краю, традиційну духовну та матеріальну культуру населення, зв'язки з іншими етносами.

За семантикою твірних основ мікротопоніми Покуття поділяємо на дві групи: відапелятивні й відонімні. Назви другої групи мотивовані власними іменами, прізвищами та прізвиськами власників чи мешканців певних місцевостей, а також іншими класами онімів – ойконімами, гідронімами.

Предметом нашого аналізу є відонімні мікротопоніми Покуття, мотивовані слов'янськими іменами відапелятивного походження чи пізнішими індивідуальними прізвиськами. Термін «слов'янське автохтонне особове власне ім'я» впроваджений у науковий обіг М. Худашем [8]. Використовуючи таке терміноозначення, вкладаємо в нього зміст, сформульований М. Демчук: це – ім'я праслов'янського походження або утворене пізніше, вже в антропонімії того чи іншого конкретного слов'янського народу, на споконвічно слов'янському мовному ґрунті [3, с. 13]. Такі імена на сьогодні уже ґрунтовно розглянуті в ономастичній літературі.

Аналіз відантропонімних мікротопонімів указаного регіону засвідчив, що найбільш численною групою є ті найменування, в основах яких уживають антропоніми, утворені семантичним шляхом від апелятивної лексики. М. Демчук зазначала: «Слов'янські автохтонні імена відапелятивного походження – це за своїм складом, структурою та діахронним нашаруванням дуже складна класифікаційна категорія антропонімів. У її склад, з одного боку, входять вжиті в ролі антропонімів лексеми (і похідні від них) із різних пластів апелятивної лексики, а з другого – утворені на апелятивній основі власне антропонімні утворення (і похідні від них)» [3, с. 106]. Слов'янські особові власні імена після прийняття християнства поступово втрачали свою первісну функцію особових власних імен і набували функції прізвиськ. І в різних ситуаціях такі імена-прізвиська зі слов'янського автохтонного іменника, якими колись називали новонароджених у зв'язку з різними забобонами, важко або й неможливо відрізнити від так званих вуличних прізвиськ, які отримували носії вже в зрілому віці за якоюсь побутовою мотивацією. «Прізвисько як індивідуальний антропонім, додаткове ім'я, дане людині оточенням, несе в собі цілий комплекс інформації не тільки про особливі риси характеру, поведінки, роду занять носія, а й свідчить про особливості світосприйняття, осмислення поведінки людини та співвіднесення її дій з принципами народної етики, моралі» [7, с. 74].

На сьогодні неможливо провести чітке розмежування прізвищ від прізвиськ. «Конкретний антропонім в одній місцевості може виконувати роль офіційного прізвища, а в іншій – побутувати як прізвисько» [5, с. 32]. Д. Бучко зауважує: «Наш досвід вивчення онімів переконав нас у тому, що точно розмежувати топоніми, утворені від антропонімів, від топонімів, утворених від апелятивів, етнонімів, службових назв і под., однозначно неможливо» [2, с. 155].

Виокремлену групу мікротопонімів, мотивованих слов'янськими автохтонними відапелятивними іменами чи пізнішими прізвиськами, можна поділити на декілька підгруп:

1. Мікротопоніми, в основах яких засвідчені слов'янські автохтонні відапелятивні імена чи пізніші прізвиська, мотивовані назвами тварин, частин тіла людини чи тварини: пас. *Баранецьке* (Л.Слоб. Кол.), г. *Бичова* (Кор. Тл.), пас. *Біля Вовків* (Жур. Бог.), вул. *Богаївка* (С.Кр. Тисм.), п. *Борсуки* (Ст. Гв., Ост., Чех. Кол.), ч. с. *Бровчуківка* (Дж. Сн.), ур. *Вище Чолівського* (Ч. Гор.), п. *Волове* (Підг. Кол.), горб *Заячий* (Кул. Сн.), п. *Кротівщина* (Джурк. Кол.), п. *Кулачково* (В.Кл. Кол.), оз. *Під Лабиним Горбом* [<Лаба < діал. «лапа»] (Стриг. Тисм.), ур. *Підсвинщина* (Ч. Гор.), ліс. місц. *Равликовий Горб* (Підв. Сн.), п., ч.с. *Соболівка* (Рус. Сн.), с. *Хортів* (Дуб. Гор.), ур. *Тхорівське* (Гр. Тл.), г. *Цапів Горб* (Уз. Тисм.), п. *Щурівка* (Пшен. Тисм.).

2. Мікротопоніми, в основах яких засвідчені слов'янські автохтонні відапелятивні імена чи пізніші прізвиська, мотивовані назвами дерев, кущів і сільськогосподарських рослин: п. *Бадилево* (бадиль – «осот, будяк» (ЕСУМ, І, 112)) (Клуб. Тисм.), л. *Березів* (Ж. Тл.), к.с., кр. *Берестів* (Бел. Сн.), вул. *Букова* (Кул. Сн.), ч.с. *Бураки* (Трост. Сн.), л. *Вербів* (Бук. Тл.), горб *Верх Осоків* (Бел. Сн.), ур. *Вільхівці* (Пер. Кол.), вул. *Галузівська* (Город.), вул. *Гарбузівка* (Вікн. Тл.), п. *Грабів Корч* (Вільш. Тисм.), ч.с. *Грушева* (Рус. Сн.), горб *Деренівка* (Кул. Сн.), ч.с. *Кисиличчина Долина* (*кисилиця* – «дика яблуня з дрібними, дуже кислими плодами» [ВТС, 427]) (Я.-П. Гор.), л. *Куколівка* (Ілл. Сн.), п. *Тополівське* (Топ. Гор.), кр. *Сливкова Кирниця* (Топ. Гор.), яр *Стародубово* (Ілл. Сн.), вул. *Цибулікова* (Бал. Сн.), кр. *Коло Яворського* (Ол-а Тл.), яр *Ясінського Провал* (Семак. Гор.).

3. Мікротопоніми, в основах яких засвідчені слов'янські автохтонні відапелятивні імена чи пізніші прізвиська, мотивовані назвами риб, комах, птахів; ч.с. *Буськова Вулиця* (бусько – «лелека») (В. Кл. Кол.), дор. *Воробцева* (Ів. Бог.), ч.с. *Воронівка* (Н. В. Кол.), п. *Гедзлівка* (Клуб. Тисм.), л., пас. Горобищі (Вікн. Тл.), к.с. *Гусаки* (Садж. Бог.), ч.с. *Зазулєнка* (Л. Хл. Кол.), ур. *Кавино* (кава – «сива ворона» – (Гр. ІІ, 204)) (В. Кл. Кол.), л., верх *Канюки* (канюка – «хижий птах родини яструбових» (ВТС, 414)) (Слоб. Кол.), ч.с. *Карасівщина* (М.Кл. Кол.), нива *Кибичева* (киба – «чайка» (ЕСУМ ІІ 427–428)) (Вовч. Сн.), вул. *Кугутівка* (діал. кугут – «півень») (СУМ, IV, 207) (Черн. Тисм.),

м. куп. *На Куликовім* (Трост. Сн.), вул. *Павукова* (Хр. Тисм.), м.р., пас., п. *Пискурів* (Борт. Тл.), ур. *Сокільна* (Пер. Кол.), п. *Шпакове* (Рус. Сн.), п. *Ястрібна* (Пшен. Тисм.).

4. Мікротопоніми, в основах яких засвідчені слов'янські автохтонні відапелятивні імена чи пізніші прізвиська, мотивовані назвами предметів побуту, знарядь праці: с. *Брусів* (Раш. Гор.), п. *Гудзова Долина* (Бал. Сн.), л. *Київка* (кий – «палиця, ціпок, дрючок» (Ч. 260)) (Пал. Тл.), ур. *Клевчуки* (клевець – «молоток») (Вікно Гор.), л. *Коло Батожихи* (Од. Тисм.), п. *Кошиково* (Граб. Бог.), вул. *Коцюбова* (Кол. Тисм.), п. *Кроснів* (кросно – «ручний ткацький верстат» (ВТС, 468)) (Груш. Кол.), п. *Коцюбино* (Граб. Бог.), п. *Лемешеве* (Рус. Сн.), п., ч.с. *Локотиха* (локот – «міра пряжі» (ЕСУМ, III, 283)) (Колінк. Гор.), п. *На Сокирках* (Кол. Тисм.), кр. *Цеповка* (ціп (Ч. 591)) (Колінк. Гор.), к.с. *Черепкова* (черепок – «частина горщика», «черепиця» (ГГ, 211)) (Угорн. Тисм.), л. *Шкрабкова* – (бойк. або гуц. шкраб – «старий постіл», «зношене взуття») (Коп. Гор.).

5. Мікротопоніми, в основах яких засвідчені слов'янські автохтонні відапелятивні імена чи пізніші прізвиська, мотивовані назвами страв чи продуктів харчування: ст. *Дзеринка* (дзер – «молочна сироватка» (Гр. I, 378), (Он. I, 212)) (Колінк. Гор.), к.с. *Коржівка* (Тиш. Гор.), п. *Пирогів* (Л.Хл. Кол.).

6. Мікротопоніми, в основах яких засвідчені слов'янські автохтонні відапелятивні імена чи пізніші прізвиська, мотивовані назвами явищ природи: п. *Верх Мороза* (Устя Сн.), лука пас., ч.с. *Грозина* (Ілл. Сн.), л. *Шкварин* (шквара – «спека» (Гр. IV, 499) (Стриг. Тисм.).

7. Мікротопоніми, в основах яких засвідчені прізвища відапелятивного походження на означення родинної чи соціальної належності: с. *Бабці* (Кул. Сн.), вул. *Багацька* (Пер. Кол.), п. *Барина* (Мил. Тисм.), л. *Батьків* (Вікн. Тл.), ур. *Біля Козака* (Пал. Тл.), л. Братів (Ол-а Тл.), л. *Дідичів* (Мил. Тисм.), п. *Дідова Долина* (Ост. Кол.), дол. *Дукова* (Торг. Гор.), ч.с. *Жебранівка* (Семак. Гор.), г., п. *Кума* (Ганьк. Сн.), п. *Під Братовом* (Ол-а Тл.), п. *Приймаково* (В. Кл. Кол.), п. *Синівські* (Стриг. Тисм.), п. *Стрийків Жолоб* (Тиш. Гор.).

8. Мікротопоніми, в основах яких засвідчені прізвища відапелятивного походження на означення професії чи роду занять, утворюють численну підгрупу. Ю. Редько відзначав, що „особи, які займалися тим чи іншим промислом, настільки відрізнялись цієї ознакою від інших людей, що назва їх професії ставала не тільки їх особовою назвою, але передавалась по спадковості" [6, с. 133]. „Власні назви в багатьох випадках є єдиними свідками існування ряду ремісничих промислів в Україні в XVI ст." [4, с. 141]. Сюди зараховуємо такі анойконіми: вул. *Адзінєрка* (адзінєр<діал. «інженер») (Н. Кр. Тисм.), оз. *Біля Лісника* (С. Бог. Бог.), вул. *Боднарівка* (Гр. Тл.), вул. *Війтова* (Р. Тисм.), горб, дж. *В Гончарівці* (М. Гв. Кол.), к.с. *Діківка* (Сор. Гор.), м. куп. *Коло Жовніра* (Вид. Сн.), вул. *Ковалева* (Р. Тисм.), кр. (Ілл. Сн.), місц. *Капітанівка* (Сіл. Тисм.), місц. *Козарева Гора* (козар – «пастух кіз» (СУМ, IV, 210)) (Стриг. Тисм.), вул. *Кравцева* (Стриг. Тисм.), пас. *Запопове* (Топ. Гор.), ст. *Коло Ксьондза* (Стец. Сн.), вул. *Кучирівка* (Гр. Тл.), л. *Лази Кушніреві* (кушнір – «той, хто вичиняє і шиє хутро та хутрові вироби» (ЕСУМ, III, 170)) (Соп. Кол.), к.с. *Мельники* (Ост. Кол.), бер. *Музиків Беріг* (Турка Кол.), вул. *Підпасичі* (Сор. Гор.), к.с. (Дж. Сн.), п. *Проскурнікова* (проскурник – співвідн. із жін. особ. н. проскурниця – «жінка, що випікає просфори» (СУМ, VIII, 287)) (Рус. Сн.), п. *Пушкарево* (В. Кл. Кол.), к.с. *Смолікове* (смоляки – назва роду польського війська у XVII ст. (Ч. 525)) (Марк. Кол.), вул. *Солтисова Дорога* (В. Кл. Кол.), п. *Стадники* (стадник – «той, що випасає коней» (Ч. 531–532)) (Слоб. Кол.), вул. *Стрілецька* (Город.), к.с. *Ткачикова* (Угорн. Тисм.), сад *Токарика* (Кот. Гор.), п. *Чабанівка* (Клуб. Тисм.), перепр. *Човнова Коло Перевізника* (Вид. Сн.), стояча вода *Чумакове Озеро* (Реп. Гор.), дж. *Шевчукова Криниця* (Топ. Гор.), горб, пас. *Шинкарка* (Дал. Гор.). На думку М. Бірили, антропоніми, утворені від назв професій, є «…своєрідним дзеркалом, що відображає історію розвитку лексичної системи білоруської мови» [1, с. 3].

9. Мікротопоніми, в основах яких засвідчені прізвища відапелятивного походження на означення етнічної належності. «Іменування людей за їх етнічним походженням найчастіше вживалися стосовно пришельців – представників інших народів або етнографічних груп» [9, с. 127]. «Етнонім найкраще виконував ідентифікаційну функцію, коли в однорідній етнічній масі з'являлась особа з чужого етносу або чужої етнографічної групи» [10, с. 186]. До цієї підгрупи зараховуємо такі найменування мікрооб'єктів: кр. *Австрійська* (Торг. Гор.), м. куп. *Коло Бесарабских* (Дж. Сн.), ч.с. *Веньгри* (Корн. Кол.), дол. *Волоська Долина* (Сіл. Тисм.), ур., ч.с. *Гуцульська Гора* (Гол. Кол.), п. *Жидівське* (Клуб. Тисм.) (Вид. Сн.), п., пас. *Лєхівчик* (діал. лєх – «поляк») (Дуб. Гор.), кр., п. *Мадярка* (Я.-П. Гор.), вул. *Мазурівка* (Гр. Тл.), урв. *Під Москалями* (Бук. Тл.), вул. *Польський Кут* (Буд. Сн.), п. *Руска Сіножать* (Глушк. Гор.), кр. *Турчина* (Сем. Гор.), к.с., ур. *Циганщина* (В. Кам. Кол.), п. *Чемерисова* (чемерис (Ч. 600)) (Кр. Сн.), п. *Чеський Лан* (Хот. Тл.), вул. *Шваби* (шваб – «німець» (СУМ, XI, 426)) (Зав. Сн.). Сюди ж зараховуємо мікротопоніми, твірними основами

яких є катойконіми: п. *Біля Загірняка* (Од. Тисм.), м.р. *Коло Бачинскої* (бачинський – той, що з с. Бачина (Льв.) (Ч. 51)) (Реп. Гор.), ч.с. *Крайники* (Топ. Гор.), п. *Крайнєкова* (Рус. Сн.), п. *Нагірнякове* (Сор. Гор.), вул. *Сарафинець* (Вид. Сн.), яр *Рашковецького Провал* (Семак. Гор.).

10. Мікротопоніми, в основах яких засвідчені прізвиська на означення характерних зовнішніх чи внутрішніх властивостей носія: зовнішнього вигляду, психічних та фізичних рис, віку, особливостей характеру і т. ін.: вул. *Бабічкова* (чеськ. babiček – «улюбленець бабусі», пор. babička – «бабуся») (Стриг. Тисм.), п. *Безрукові Гори* (Дібр. Тл.), л. *Бурмищі* (бурма – «буркотун» (ЕСУМ, I, 303)) (Раків. Кол.), вул. *Вар'ятска* (Черн. Гор.), вул. *Веселівка* (Од. Тисм.), вул. *Глужкова* (глушко – «глуха людина») (Дж. Сн.), п. *Горбасівка* (Ганьк. Сн.), пас. (Рус. Сн.), (Я.-П. Гор.), ч.с. *Довганюка* (Остр. Тл.), п. *Гунищі* (гуня – «в'яла людина» (Даль, I, 408) (Кут. Тл.), вул. *Драбівка* (драб – «здоровань, жебрак, негідник, волоцюга» (ЕСУМ, II, 118)) (Чорн. Тисм.), п. *За Бриндзейом* (бриндзей – «плакса», «той, що часто бриндзоляє, тобто плаче» (СГГ, 242)) (Добр. Тисм.), п. *Знайково* (В. Кл. Кол.), ч.с. *Каліцка* (Сіл., Стриг. Тисм.), вул., кр. *Коструб'якова* (коструб – «нехлюя» (Гр., II, 371), на Закарпатті – «нечепура» (СУМ, IV, 308)) (Шеп. Кол.), ур. *Козбівка* (*Козубівка*) (козуб – «низька на зріст людина» (Ч. 276)) (Коп. Гор.), місц. у л. *Кривого Поле* (Підг. Бог.), п. *Крикунове* (Зал. Сн.), ур. *Мордасів* (Петрил. Тл.), ур. *Мудрого Ями* (Петрил. Тл.), п., пас. *Пелешівки* (лемк. пелеш – «скуйовджене волосся» (Ч. 435) (Н./Ст. Кр. Тисм.), ур. *Підгулейка* (гула – «ненажера» (Он., I, 198)) (Петр. Тл.), вул. *Пішакова* (Топ. Гор.), п. *Рудинюково* (руд – «рудий» (Ч. 492)) (В. Кл. Кол.), ур. *Хамливого* (М. Кл. Кол.), луг *Храпків* (Зав. Сн.), ур. *Чубеєво Клиня* (чуб (Ч. 612)) (Угорн. Тисм.), п. *Чучелова* (Сух. Тл.), ур. *Щербунчина* (Топ. Гор.).

Таким чином, аналіз відонімних мікротопонімів Покуття підтвердив продуктивність слов'янських автохтонних власних імен відапелятивного походження у творенні цих анойконімів краю. Порівняно незначною є кількість мікротопонімів, в основах яких засвідчені давньослов'янські композитні та відкомпозитні імена.

Важливість такої групи назв у тому, що, як зазначають мовознавці, у багатьох випадках мікротопоніми зберігають антропонімічну спадщину часто не зафіксовану (прізвиська), або не впорядковану (прізвища) в документах і словниках.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бірыла М. В. Беларуская антрапанімія. Уласныя імёны, імёны-мянушкі, імёны па бацьку, прозвішчы / М. В. Бірыла – Мінск, 1966. – 372 с.

2. Бучко Д. Відродинні ойконіми українсько-польського пограниччя / Д. Бучко // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. Вип. 34. – Ч. II. – Львів, 2004. – С. 154–164.

3. Демчук М. О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV–XVII ст. / М. О. Демчук. – К., 1988. – 170 с.

4. Керста Р. Й. Особові назви, утворені від загальних назв на означення професії, роду занять / Р. Й. Керста // Питання історії української мови. – К. : Наукова думка, 1970. – С. 141–158.

5. Масенко Л. Т. Українські імена і прізвища / Л. Т. Масенко – К. : Т-во «Знання» УРСР, 1990. – 48 с. – [Сер. 6 «Духовний світ людини», № 3].

6. Редько Ю. К. Назва професії як основа виникнення частини українських родових прізвищ / Ю. К. Редько // Дослідження і матеріали з української мови. – К., 1959. – Т. 1. – С. 131–135.

7. Сікорська В. С. Прізвиська в східнослобожанських говірках української мови / В. С. Сікорська, К. Д. Глуховцева // Ономастика східних слов'ян. – К. : Наук. думка, 1996. – С. 74–75.

8. Худаш М. Л. До питання класифікації прізвищевих назв XIV–XVIII ст. / М. Л. Худаш // З історії української лексикології. – К., 1980. – С. 96–160.

9. Чучка П. П. Закарпатські відетнонімічні прізвища / П. П. Чучка // Питання сучасної ономастики. – К., 1976. – С. 127–132.

10. Benes J. O ceskych prijmenich / J. Benes / Stydie a prameny, sv.14. – Praha, 1962. – 355 s.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ВТС – Великий тлумачний словник української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.

ГГ – Гуцульські говірки. Короткий словн. / За ред. Я. Закревської. – Львів, 1997. – 231 с.

Гр. – Грінченко Б. Д. Словарь української мови. – Л., 1907–1909. – Т. 1–4. (перевидано фотоспособом)

Даль – Даль В . И. Толковый словарь живого великоруського языка : Репринт. воспроизвед. издания 1903 – 1909. – М. : Терра – Книжный клуб, 1998. – Т. I – IV.

Демч. – Худаш М. Л., Демчук М. О. Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімні утворення). – К., 1991. – 266 с.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : В 7 т. – К. : Наукова думка, 1982 – 2003 с.

Он. – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок. – К. : Наукова думка, 1984. – Ч. 1–2.
СГГ – Словник гуцульських говірок // Гуцульщина. Лінгвістичні етюди. – К. : Наук. думка, 1991. – 304 с.
СУМ – Словник української мови. – К., 1970–1980. – Т. I–XI.
Ч. – Чучка П. Прізвища закарпатських українців. Історико-етимологічний словник. – Львів : Світ, 2005. – 702 с. + XLVIII с.

НАЗВИ ПОСЕЛЕНЬ

Бал. – Балинці, Бел. – Белелуя, Борт. – Бортники, Бук. – Буківна, В. Кам. – Велика Кам'янка, В. Кл. – Великий Ключів, Вид. – Видинів, Вікн. – Вікняни, Вільш. – Вільшаниця, Вовч – Вовчківці, Ганьк. – Ганьківці, Глушк. – Глушків, Гол. – Голосків, Город. – Городенка, Граб. – Грабовець, Гр. – Грушка, Груш. – Грушів, Дал. – Далешів, Дж. – Джурів, Джурк. – Джурків, Дібр. – Діброва, Добр. – Добровляни, Дуб. – Дубка, Ж. – Жуків, Жур. – Жураки, Зав. – Завалля, Зал. – Залуччя, Ів.- Іваниківка, Ілл. – Іллінці, Клуб. – Клубівці, Кол. – Колодіївка, Колінк. – Кол., Коп. – Копачинці, Кор. – Королівка, Корн. – Корнів, Кот. – Котиківка, Кр. – Красноставці, Кул. – Кулачківці, Кут. – Кутище, Л. Слоб. –Лісна Слобідка, Л. Хл. – Лісний Хлібичин, М. Гв. – Малий Гвіздець, М. Кл. – Малий Ключів, Марк. – Марківка, Мил. – Милування, Н. В. – Нижній Вербіж, Н. Кр. – Нові Кривотули, Од. – Одаї, Ол-а – Олеша, Ост. – Остапківці, Ост. – Остриня, Пал. – Палагичі, Пер. – Перерив, Петр. – Петрів, Петрил. – Петрилів, Підв. – Підвисоке, Підг. – Підгайчики, Пшен. – Пшеничники, Р. – Радча, Раків. – Раківчик, Раш. – Рашків, Реп. – Репужинці, Рус. – Русів, Садж. – Саджава, Семак. – Семаківці, Сем. – Семенівка, Сераф. – Серафинці, Сіл. – Сілець, Слоб. – Слобода, Соп. – Сопів, Сор. – Сороки, С. Бог. – Старі Богородчани, Ст. Гв. – Старий Гвіздець, С. Кр. – Старі Кривотули, Стец. – Стецева, Стриг. – Стриганці, Сух. – Суходіл, Тиш. – Тишківці, Топ. – Топорівці, Торг. – Торговиця, Трост. – Тростянець, Угорн. – Угорники, Уз. – Узин, Хот. – Хотимир, Хр. – Хриплин, Черн. – Черніїв, Чех. – Чехова, Чорн. – Чорнолізці, Ч. – Чортовець, Шеп. – Шепарівці, Я. – П. – Ясенів-Пільний

Інші скорочення

бер. – берег	м.р. – місце розваг
вис. – висота	місц. – місцевість
вул. – вулиця	н.з. – неродючі землі
г. – гора	пас. – пасовище
дол. – долина	підв. – підвищення
дор. – дорога	п. – поле
к.с. – куток села	с. – сад
л. – ліс	сін. – сіножать
м.куп. – місце купання	ур. – урочище
м.пр. – місце прання	ч.с. – частина села

Назви районів

Бог. – Богородчанський	Тисм. – Тисменицький
Гор. – Городенківський	Тл. – Тлумацький
Кол. – Коломийський	Сн. – Снятинський

Lyubov Bilinska

Slavic names of appelative origin in the microtoponymy of Pokuttya region

The article regards the microtoponyms of Pokuttya, based on the Ukrainian appelative names, the productivity of different name groups in toponymyc anoiconyms is analyzed.

Key words: Slavic appelative name, apellative, microtoponym.

Вирста Наталія

ПРІЗВИЩА ПОКУТТЯ, ОМОНІМНІ З ЧОЛОВІЧИМИ ХРИСТИЯНСЬКИМИ ІМЕНАМИ

У статті проаналізовано прізвища Покуття, омонімні з чоловічими християнськими іменами, визначено найпопулярніші моделі повних, усічених та усічено-суфіксальних чоловічих імен, відображених в основах прізвищ Покуття.

Ключові слова: чоловіче християнське ім'я, повне ім'я, усічене ім'я, усічено-суфіксальне ім'я.

Власні імена людей є найактивнішими словами в мові, іменний репертуар весь час оновлюється й змінюється. Як окремий антропонімний клас імена мають свої специфічні особливості, вони відрізняються від інших антропонімів давністю, темпами мінливості, структурними ознаками. За словами П. Чучки, «власні імена – це не просто один із антропонімних класів слів…, а такий клас, що є основою для творення назв інших антропонімних … класів, … одним із основних джерел для їх правильного розуміння та витлумачення» [7, с. 35–36]. Власні імена людей давніші, ніж прізвища, і саме вони послужили джерелом їх виникнення. Ю. Редько з цього приводу зауважує, що коли настала потреба в розрізненні людей з однаковими іменами, а згодом і у створенні постійних прізвищ, «то першою базою для цього стали імена – переважно батька, матері або діда» [2, с. 9].

Не є винятком щодо цього й антропонімія Покуття. Приблизно 37 % сучасних прізвищ Покуття мотивовані християнськими іменами, переважно чоловічими. Як і всі українські прізвища, відіменні прізвища Покуття творились двома способами: морфологічним та семантичним. Результатом останнього є велика частина прізвищ, омонімних з особовими іменами. На час становлення прізвищ на Покутті, як і в інших регіонах України, особовими іменами служили переважно церковно-християнські імена православного календаря, які прийшли на Русь із Візантії. На українській етнічній території вони досить швидко пристосувались до нових умов. Дослідниця української історичної антропонімії Р. Керста пише: «В адміністративно-юридичних документах XVI ст. християнські імена виступають переважно адаптованими, у різних фонетичних і словотворчих варіантах» [1, с. 41].

Відіменні прізвища Покуття репрезентують усі типи християнських імен, які вживалися на цій території до й у час формування прізвищ: повні імена в канонічній або адаптованій формі та їхні словотвірні варіанти, тобто варіанти, утворені способом усічення (або регресивним), суфіксальним способом та усічено (регресивно)-суфіксальним способом. Предметом розгляду в цій статті є прізвища Покуття, омонімні з повними, усіченими та усічено-суфіксальними варіантами чоловічих християнських імен.

Майже 200 прізвищ Покуття омонімні з повними християнськими чоловічими іменами. Приблизно третина прізвищ цієї групи засвідчує повні церковнослов'янські імена в канонічній формі, яка збігається з сучасними офіційними варіантами української мови (тут і далі офіційні варіанти подаємо за словником українських імен І. Трійняка): *Августин, Апостол, Артим, Гордій, Григорій, Давид, Дорофей, Захарія, Карп, Кондрат, Конон, Купріян, Лазар, Лука, Мартин, Мирон, Мойсей, Назарій, Нестор, Никифор, Палій, Панас, Прокопій, Роман, Северин, Стефан, Філіп, Фот, Харитон* та ін. Частина прізвищ Покуття засвідчує власне українські офіційні варіанти повних християнських імен, первинний вигляд яких не збігається з їхньою канонічною формою: *Власій, Гнат, Григор, Денис, Клим, Корній, Леонтій* (пор. *Леонт*), *Макар, Матвій, Мусій, Назар, Олексій, Олефір* (пор. *Єлевферій*), *Прокіп, Протас, Свирид, Тарас, Тимофій, Юліан* та ін.

Незначна частина прізвищ Покуття цієї групи засвідчує суфікс **-ій** в іменах, канонічні форми яких цього форманта не мають: *Андронакій* (пор. *Андроник), Корнутій* (пор. *Корнут*), *Федорій* та ін. Імена з вторинним суфіксом **-ій** могли з'явитися як гіперкоректні варіанти під упливом багатьох християнських імен на **-ій**. Р. Керста зазначає, що такі гіперизми трапляються часто в пам'ятках XVI століття. До того ж за аналогією до таких імен з формантом **-ій** могли вживатися навіть давньоруські особові назви [1, с. 71–72]. Оскільки формант -ій належить до тих, що можуть виконувати патронімічну функцію, ймовірно, що прізвища на зразок *Корнутій, Федорій* можуть бути морфологічними дериватами від імен *Корнут, Федор*.

Декілька прізвищ омонімні з повними іменами, оформленими суфіксом **-ей**, який у них розвинувся замість **-ій** у канонічній формі: *Георгей, Olexey*[2]*, Onufrey, Tudosiey* та ін. М. Войтович форми з **-ей** замість **-ій** у староруській антропонімії визначає як розмовні (колоквіальні). Особливо частими були заміни **-ій** на **-ей** у текстах, писаних польською мовою [12, с. 47]. Таке явище спостерігають і в антропонімії історичної Лемківщини [11, с. 32].

Більше ніж половина аналізованих прізвищ омонімні з іменами, у яких не фіксуємо словотвірно-структурних змін, але які виявляють локальні, іншомовні, іноді індивідуальні фонетичні особливості. Ці варіанти імен послужили етимонами таких прізвищ Покуття, як: *Алістар* (пор. *Аристарх*), *Вагіль* (пор. *Василь*), *Габерт* (пор. *Альберт*), *Габур* (пор. угор. *Gabor* = укр. *Гаврило*), *Гавриль*, *Георг, Джердж, Дзердзій, Дзьордзій* (пор. *Георгій*), *Загарій* (пор. *Захарій*), *Йовдій* (пор. *Овдій*), *Капріян*, (пор. *Купріян*), *Клюфас* (пор. *Klufas* [11, с. 96]), *Лаган* (пор. *Логвин*), *Максьом* (пор. *Максим*), *Мафтей* (пор. *Матфей*), *Мигаль (< Михайло), Мокрій, Никулай, Одокій, Одосій* (пор. *Євдоксій*), *Озар, Озур* (пор. *Азарій*), *Остаф, Рігер* (пор. *Ригор < Григорій*), *Сабестиян, Собестиян, Собестян, Собистиян, Шебестян* (пор. *Севастіан*), *Сем'ян, Тимофтей* (пор. *Тимофей*), *Тодер* (пор. *Теодор*), *Тофан* (пор. *Теофан*), *Трендохір, Триндохір* (пор. *Трендафіл*), *Халимон* (пор. *Филимон*), *Цихон* (пор. *Тихон*), *Юргій, Юсип, Яромій, Kuryl, Nawrot* (пор. *Мавродій*), *Penteley, Semowon, Tudosiey* та ін.

Більшість чоловічих повних імен закономірно закінчується на приголосний. Але серед офіційних варіантів немало і таких чоловічих імен, які оформлені фіналями **-а** та **-о.**

Поліфункціональний формант **-а** поєднує в собі функції закінчення та суфікса, тому цю морфему й називають по-різному: то суфіксом, то суфіксом-флексією, то суфіксом-закінченням [6, с. 72]. Формант **-а** успадкований ще з праслов'янської мови, де він творив гіпокористики [10, с. 64]. Імена на **-а** фіксують в давньоруських літописах [9, с. 68], а також в українській мові XVI століття [1, с. 70]. На Покутті повні імена на **-а,** які є офіційними варіантами, засвідчені в прізвищах: *Кузьма, Хома, Ярема, Olexa* та ін. Прізвища Покуття, оформлені кінцівкою **-а**, етимонами яких є чоловічі імена на приголосний або на **-о**, можна кваліфікувати як прізвища неоднозначної словотвірної мотивації: або ж це семантичні деривати від відповідних варіантів імен, або ж ці прізвища утворені від форми родового відмінка однини (на зразок: *Іван [син] Макара*): *Галаса* (пор. *Геласій*), *Корнута (< Корнут), Макара (< Макар), Маніла (< Мануйло), Мигала, Мігала (< Михайло), Мигуля* (пор. *Михайло*), *Мойса (< Мойсей), Никора (< Микола), Samula.*

Непохідні імена з кінцівкою **-о** засвідчені староруськими пам'ятками [9, с. 68–69]. Аналізуючи словотвірні варіанти імен Закарпаття, П. Чучка зазначає, що «імена з кінцевим **-о** властиві майже всім слов'янським мовам. Однак становлення цього словотвірного типу імен і понині не знайшло задовільного пояснення» [6, с. 71]. Дослідник історії української мови С. Самійленко вважає, що кінцеве **-о** в іменах – це «перетворений у флексію основотворчий (праслов'янський) суфікс **-ó**, а пізніші фонетичні процеси, зокрема занепад редукованих голосних ъ, ь, лише сприяли збільшенню кількості таких утворень …» [3, с. 111]. Присутність у староукраїнській мові варіантів християнських імен на **-о** Р. Керста пов'язує з упливом уживаних ще в давньоруський період власних особових назв на **-о** типу *Воило, Жидило, Явило* та ін. [1, с. 69].

Від повних імен на **-о,** що є офіційними варіантами, семантичним способом утворені прізвища: *Данило, Кирило, Лавро, Hawrylo, Karpo* та ін.

Відіменні прізвища Покуття фіксують характерну для української мови фонетичну варіантність імен, яка помітна найчастіше в опозиції голосних /е/ – /и/, /і/; /е/ – /а/; /о/ – /а/; /у/ – /а/; /е/, /і/ – /о/, а також дзвінких та глухих приголосних /д/ – /т/, /г/ – /х/, /ф/ – /п/, /ж/ – /ш/, що демонструють такі прізвища: *Артим* (пор. *Артем*), *Галадій* (пор. *Галатій*), *Гарасим* і *Герасим, Глеб* (пор. *Гліб*), *Гордій* і *Гордей, Георгей, Демид* і *Димид, Єремій* і *Єримій, Загарій* і *Захарій, Іордан* і *Йордан, Касіян* і *Касьян, Кирияк* і *Киріяк, Купріян* і *Куприян, Кіндрат* і *Кондрат, Маковей* і *Маковій, Макула* і *Микула, Малофій* і *Молофій, Нестер* і *Нестор, Охрим* (пор. *Охрім*), *Прокіп* і *Прокоп, Парфан* (пор. *Парфен*), *Саварин* і *Сиверин, Сидір* і *Сидор, Терендій* (пор. *Терентій*), *Федор* (пор. *Федір*)**,** *Dynys* (пор. *Денис*), *Dorosz* і *Doroż, Filip* і *Pilip, Klim* і *Klym, Kozma* і *Kuzma, Olexey* і *Olexiy, Onufrey* і *Onufry* та ін.

Деякі прізвища аналізованої групи мотивовані іменами іншомовного походження, зокрема католицькими іменами, яких немає в православному календарі: *Абрам, Альберт, Арнольд, Гейнц (< Гейнріх), Зігмунт, Освальд, Ференц, Франк, Dominik, Frydryk, Krzysztof* та ін.

Кілька прізвищ репрезентують імена, спільні для католицького й православного календаря, але записані в польському, угорському, німецькому та іншому чужомовному озвученні: *Дюрк* (пор. слц. *Ďurík* – укр. *Юрій*), *Мацеуш, Шимон, Штефан, Barabasz, Marcin, Markus* та ін.

---

[2] Латинкою подаємо прізвища, засвідчені тільки в історичному матеріалі за даними Йосифінської та Францисканської метрики – перших поземельних кадастрів Галичини, що знаходяться у ЦДІА у Львові (фонди 19, 20).

Приблизно 80 прізвищ Покуття омонімні з усіченими варіантами чоловічих християнських імен. Усічення імені – явище дуже давнє, воно сягає не лише спільнослов'янської, а й індоєвропейської мовної єдності [4, с. 125–126]. Усічені варіанти імен засвідчені вже в давньоруських писемних пам'ятках, чимало таких утворень знаходимо в словнику староукраїнської мови XIV–XV ст. Скорочені варіанти імен часто трапляються й у пам'ятках української мови XVI ст. [1, с. 75]. Скорочення імені, усічення якоїсь його частини, – це «своєрідна реакція на громіздкі та незручні для користування запозичення, а також на свої первинні утворення чи новіші деривати» [5, с. 78]. Механізм творення усічених або усічено-суфіксальних варіантів чоловічих церковно-християнських імен висвітлений у працях Р. Керсти, П. Чучки [1, 6]. Залежно від того, яка саме частина імені відпадає, ономасти розрізняють три типи усічення: аферезу, синкопу, апокопу [7, с. 107]. Усі три типи усічення типові для всієї території України й відбувалися ще під час адаптації християнських імен в антропонімії XVI ст. Але скорочення окремих складів та звуків у середині імені, як свідчать пам'ятки XVI століття, відбувається частіше, ніж скорочення початку імені [1, с. 73–74].

Прізвища Покуття репрезентують усі три типи усічень чоловічих християнських імен:

1) прізвища, омонімні з чоловічими іменами з усіченням початку імені: *Бакум* (< *Абакум*), *Бас* (1. < *Барнабас,* або 2. *бас* «тембр голосу, музичний інструмент» Гр.), *Дунь* (< *Федунь* < *Федір), Кім* (< *Яким*), *Кіфор (*< *Никифор*), *Коба (*< розм. *Якоб* < *Яків*), *Кулай* (< *Никулай* < *Микола), Мадей, Мадій (*< *Амадей*), *Пунь* (< *Степунь* < *Степан*), *Сай* (< *Ісай*), *Сандер, Сандир* (< *Олександр), Сафат* (< *Йосафат*), Стафій (< *Євстафій), Сус (*< *Ісус), Стратій* (< *Євстратій), Фрей* (< *Онуфрей*), *Шак* (? = *Сак* < *Ісак*), *Lomey, Lomyi* < *Варфоломій*), *Poloniy* (< *Апполоній*) та ін;

2) прізвища, омонімні з чоловічими іменами з усіченням у середині (явище синкопи): *Меуш* < *Матеуш, Фай, Фалей* < *Фалалей, Фрик* (? < *Фрідріх*);

3) прізвища, в основах яких відображені чоловічі імена з усіченням початку та кінця або середини та кінця: *Гаф (*< *Агафон*), *Дронь (*< *Андроник), Гінда* (< *Геннадій), Лер (?* < *Іларій), Рига (*< *Григорій), Стах* (< *Євстахій);*

4) прізвища, омонімні з чоловічими іменами з усіченням кінцівки імені (явище апокопи): *Барна (*< *Барнабас = Варнава), Вархол (*< *Варфоломій), Кіндра (*< *Кіндрат), Криса (*< *Крисант), Кузь (*< *Кузьма), Мік (? = Мик* < *Микола, Микита* та ін.*), Мук (*< *Мукіан), Нич (*< *Ничипір), Сас* (1. < *Сасоній,* або 2. < *сас* «тарган» Гр., «прусак»), *Терен (*< *Терентій), Хит (*< *Хитіан*), *Mak (*< *Максим, Маковій, Макар* та ін.*)*. Імена аналізованої групи могли оформлюватися кінцівкою **-а,** що засвідчують такі прізвища Покуття**:** *Герба (?* < *Герберт), Грига (*< *Григорій), Гура (*< *Гурій), Дима (*< *Дмитро,* канон. *Димитрій), Купа (*< *Купріян), Мига (*< *Мигаль* < *Михайло), Benda, Beneda (*< *Бенедикт), Kiera* (< *Кирей*), *Kifa (*< *Никифор)* та ін.

Дуже часто при такому усіченні відбувається одночасно пом'якшення кінцевого приголосного, а іноді ще й оформлення кінцівкою **-о** або **-а**. *Базь (*< *Базилій), Баль (*< *Балтасарій), Бень, Б'єнь, (*< *Бенедикт), Вань (*< *Іван), Додь (*< *Додон), Зень, Зінь (*< *Зіновій, Зенон), Кеньо (*<*Киндей), Кость, Косць (*< *Костянтин), Кузьо (*< *Кузьма), Максьо, Пантя (*< *Пантелеймон), Фаль (*< *Фалалей), Філь, Хиль (*< *Филимон)* та ін. Чоловічі імена, оформлені «суфіксом-закінченням» **-'о, -а, -'а.** П. Чучка розглядає серед суфіксальних варіантів [7, с. 99–100].

Тільки незначна кількість антропонімів Покуття омонімна з усічено-суфіксальними варіантами імен. Мабуть, у період творення прізвищ вони вже вийшли з активного вжитку покутян. Усічено-суфіксальні варіанти – це похідні, що утворилися шляхом додавання суфікса до такої усіченої форми, яка як реальне ім'я самостійно не вживалась, на зразок *Гриць* (< *Григорій*), тобто деривація таких варіантів відбувалась шляхом усічення та суфіксації одночасно. П. Чучка так описує механізм утворення усічено-суфіксальних варіантів імен: «При усіченні від повного імені здебільшого зостається лише перший склад, відкритість чи закритість якого найбільшою мірою залежить від характеру додаваного до нього суфікса. Наголос при цьому пересувається, як правило, на перший склад» [6. с. 84]. Основними формантами, що на ранніх етапах розвитку слов'янської ономастики використовувалися при усічено-суфіксальному словотворі були: **-х, -ха, -хо** і **-ш, -ша, -шо,** а також **-ч**, **-н** та ін. [8, с. 28]. Українські пам'ятки XVI століття засвідчують значну кількість усічено-суфіксальних варіантів імен із властивими їм словотворчими формантами, а саме: **-ш, -ц (-ць), -х, -хно, -н (-нь), -сь (-сьо)** [1, с. 91–97].

Визначити точно етимон прізвищ, мотивованих усічено-суфіксальними іменами, непросто, оскільки цим етимоном може бути будь-яке ім'я з відповідним початковим складом. Як відзначено вище, таке словотворення (усічення з одночасною суфіксацією) зберігає переважно лише один склад імені, а багато імен мають однаковий початковий склад, наприклад, *Проць* < *Прокіп, Прохор,*

Протасій; Коца < Костянтин, Конон і т. д. «Що стосується основ скорочених антропонімів, слід відзначити їхній дуже слабкий зв'язок з основами повних антропонімів, – зауважує російська дослідниця О. Суперанська, – при якому деколи ніякими лінгвістичними методами, без знання лексичних відповідників, повне ім'я не може бути виведене зі скороченого» [4, с. 136–137].

Прізвища Покуття цієї групи виявляють імена з такими словотворчими суфіксами, як: **-х**: *Гах (< Гарасим, Гаврило, Галактіон* та ін.); **-ц (ь)**: *Куць (< Микула), Луць (< Лука, Лукіян), Проць (< Прокіп, Прохор), Стець (< Степан), Туць (< Тут);* **-іц (а)**: *Фіца (*пор. *Фіцьо < Федір* Тр.*), Iwica (*пор. *Іваць < Іван* Тр.*);* **-нь**: *Гринь (< Григорій), Пронь (< Прокіп, Прохор), Len' (< Олекса);* **-сь**: *Гісь (< Огій, Гіларій), Івась, Les' (< Олекса);* **--ц**: *Піц (*пор. *Піцьо < Петро* Тр.*);* **-ч (а):** *Грича (< Григорій);* **-ш**: *Феш (< Федір, Феофан* та ін.*);* **-уц (а)**: *Пруца (< Прокіп);* **-хно:** *Махно (< Епімах), Міхно (< Михайло), Сахно (< Софон* Тр.*), Юхно (< Юхим), Ярохно (< Єрофій* Тр.). Деякі усічено-суфіксальні варіанти імен фіксують на Покутті тільки в історичному матеріалі: **-ч**: *Hacz (Гач < Гарасим, Гаврило, Галактіон* та ін.*);* **-ц (а):** *Коса (< Коца < Микола), Реса (*пор. *Пецьо < Петро* Тр.).

На основі наведених даних можна узагальнити, що сучасні прізвища Покуття, омонімні з повними християнськими іменами, становлять приблизно 23 % від загальної кількості відіменних прізвищ, утворених семантичним способом. Прізвища цієї моделі вказують на багатство варіативності локальних, оказіональних варіантів християнських імен. Непопулярними в цій групі є прізвища, що демонструють повні основи церковнослов'янських імен на **-ій**. Ще 5 % відіменних прізвищ, утворених семантичним способом, омонімні з усіченими варіантами християнських імен. Частина таких прізвищ оформлена кінцівками **-а, -'а, -'о**. 4 % відіменних прізвищ семантичного способу творення тотожні з усічено-суфіксальними варіантами християнських імен, що найчастіше оформлювалися суфіксами **-х, -ць, -ць-о, -ц-а, -нь, -сь**. Частина аналізованих прізвищ має неоднозначну етимологічну мотивацію. В цілому вище розглянуті прізвища (омонімні з повними, усічено-суфіксальними та усіченими основами християнських імен) становлять трохи більше третини від загальної кількості відіменних прізвищ семантичного способу творення, а отже, їх можна вважати непродуктивними в антропонімії Покуття. Більшість (66 %) у групі відіменних прізвищ семантичного способу творення становлять прізвища, омонімні з суфіксальними варіантами християнських імен.

ЛІТЕРАТУРА

1. Керста Р. Й. Українська антропонімія XVI ст. Чоловічі іменування / Р. Й. Керста. – К., 1984 – 152 с.

2. Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища / Ю. К. Редько. - К. : Наук. думка, 1966. – 216 с.

3. Самійленко С. П. Нариси з історичної морфології української мови. – Ч. І / С. П. Самійленко. – К., 1964. – 232 с.

4. Суперанская А. В. Структура имени собственного. Фонология и морфология / А. В. Суперанская. – М. : Наука, 1969. – 225 с.

5. Худаш М. Л. З історії української антропонімії / М. Л. Худаш. – К. : Наукова думка, 1977. – 236 с.

6. Чучка П. П. Антропонімія Закарпаття. Вступ та імена : Конспект лекцій / П. П. Чучка. – Ужгород, 1970. – 102 с.

7. Чучка П. П. Антропонімія Закарпаття / П. П. Чучка. – Ужгород, 2008. – 671 с.

8. Malec M. Staropolskie skrócone nazwy osobowe od imion dwuczłóhowych // M. Malec // Prace Instytutu języka polskiego. – Wrocław etc., 1982. – 218 s.

9. Skulina T. Staroruskie imiennictwo osobowe. Cz. I–II / T. Skulina. – Wrocław etc., 1973–1974. – 239 s.

10. Słownik prasłowiański / Pod red. F. Sławskiego. – Wrocław etc., 1974. – T. I

11. Wołnicz-Pawłowska E. Antroponimia łemkowska na tle polskim i słowackim XVI-XIX wieku / E. Wołnicz-Pawłowska. – Warszawa, 1993. – 340 s.

12. Wójtowicz M. Древнерусская антропонимия XIV–XV вв. Северо-Восточная Русь / M. Wójtowicz. – Poznań, 1986.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Гр. – Словарь української мови / За редакцією Б. Грінченка. – К., 1907–1909. – Т. 1–4.

Тр. – Трійняк І. І. Словник українських імен / І. І. Трійняк. – К. : «Довіра», 2005. – 509 с.

Vyrsta Natalia

Last names of Pokuttya, omonim with the masculine christian names

The last names of Pokuttya are analysed in the article, omonimni with the masculine christian names, certainly the most popular models of the complete, truncated and truncated suffixes masculine names, represented in bases of the last names of Pokuttya.

Keywords: masculine christian name, complete name, truncated the name, truncated suffix name.

ДІАЛЕКТОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ МОВИ

Ганна Мартинова

ТВЕРДІСТЬ / М'ЯКІСТЬ ПІДНЕБІННИХ У СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКИХ ГОВІРКАХ У ПРОЕКЦІЇ НА ЇХНЮ ГЕНЕЗУ

У статті розглянуто парадигматичні структури піднебінних, особливості їхнього функціонування й поширення в середньонаддніпрянських і суміжних з ними говірках, історію розвитку, фіксації за писемними пам'ятками в проекції на генезу середньонаддніпрянського діалекту.

Ключові слова: середньонаддніпрянський діалект, парадигматичні структури піднебінних фонем, лінгвогеографічна характеристика, генеза.

Важливою рисою консонантизму середньонаддніпрянських говірок є м'якість шиплячих приголосних. Це одна з диференційних ознак, яка чітко виділяє середньонаддніпрянський діалект у системі українського діалектного континууму як щодо парадигматичного складу піднебінних фонем, так і щодо їхніх синтагматичних характеристик. До того ж наявність м'яких шиплячих – це одна зі збережених давніх рис діалектів української мови, що виникла ще в праслов'янську добу, тому має важливе значення для дослідження їхньої генези.

Уже в перших дослідженнях, що опиралися на достовірний фактичний матеріал, було звернено увагу на збереження м'якості шиплячих у говірках південно-східного наріччя. Так, К. П. Михальчук, характеризуючи "канівсько-переяславське різноріччя" (за сучасним поділом центральну частину середньонаддніпрянського говору), виділяв м'якість шиплячих серед найбільш специфічних його властивостей – *лошя, лежять, держять, ускочять* [17, с. 482]. За Програмою І. П. Новицького в говірках із Середньої Наддніпрянщини було зафіксовано різні варіанти: *лошя, лежять, держять* (с. Піщана нині Золотоніського р-ну Черкаської обл.), *лошя, лежять, держять, ускочять* (с. Дударі Канівського р-ну Черкаської обл.), *лошя, лежать, держать* (м. Корсунь Черкаської обл.), *лоша, лежать* (м. Біла Церква Київської обл.) [19, с. 580, 581, 582, 584]. У подальшій науковій літературі (праці В. О. Богородицького, О. Дорошкевича, А. П. Могили, П. С. Лисенка, І. О. Варченка, А. К. Безкровного, П. А. Гнєдича, В. С. Ващенка) [4, с. 4; 10, с. 113–114; 18, с. 176; 15, с. 52; 5, с. 209–210; 3, с. 132–133; 8, с. IV–X; 6, с. 71–72] дослідники також звертали увагу лише на різну вимову шиплячих (тверду, напівм'яку і м'яку), фіксували словоформи із цими звуками в окремих середньонаддніпрянських говірках [докладніше див. 16, с. 147–150].

Цінною для вивчення реалізації піднебінних фонем у південно-східних говорах української мови є узагальнювальна праця А. М. Залеського, який представив не тільки основні фіксації м'яких шиплячих у матеріалах, зібраних до Атласу української мови (АУМ), а й проаналізував позиції, у яких наявні ці приголосні, причини, що стали підґрунтям їх збереження, парадигматичні структури піднебінних фонем, зумовлені специфікою синтагматичного використання [14, с. 167–168].

Ю. Шевельов, зауваживши, що „географічну дистрибуцію палаталізації середньопіднебінних вивчено недостатньо", не називав середньонаддніпрянські говірки серед тих, де збережено палаталізацію піднебінних. Дослідник зазначав, що в численних південно-східних говірках ствердіння оминуло лише дві морфологічні категорії: іменники середнього роду із формотворчим суфіксом -ат- у непрямих відмінках (*ведме|ж'а, ло|ш'а, кур|ч'а*) і дієслова в 3 особі множини (*б'і|ж'ат', кри|ч'ат'*). Поширення названих явищ вчений подав за картою в посібнику Ф. Т. Жилка: „Зона першого з цих архаїзмів сягає від Корсуня-Шевченківського до Білої Церкви на заході та Лубен і Бахмача на сході та від Бахмача й Ніжина на півночі до Черкас на півдні. Форми на кшталт *б'і|ж'ат'* мають іще більшу зону поширення, яка повністю покриває зону поширення типу *ло|ш'а*, а, крім того, обіймає ще район довкруж Києва, переходить Ворсклу й захоплює степові говірки на півдні, починаючи з Кременчука та Первомайська" [23, с. 702]. Хронологічно ствердіння [ч'], на думку Ю. Шевельова, може відставати порівняно з [ж'], [ш'] [23, 701].

У регіональному дослідженні фонетики й фонології середньонаддніпрянських говірок представлено докладну парадигматичну, синтагматичну й лінгвогегографічну характеристику

протиставлення піднебінних за твердістю / м'якістю, виявлено особливості функціонування й ареальної поведінки виділених мікроструктур піднебінних фонем [докладно див. за: 16, 147–150]. Метою цієї статті є лінгвогеографічна характеристика піднебінних у південно-східному наріччі, з'ясування особливостей їхньої реалізації, внутрішньої історії розвитку, відносної хронології за писемними пам'ятками в проекції на генезу середньонаддніпрянського діалекту.

Здебільшого дослідники фіксували в середньонаддніпрянських говірках збереження палатальності шиплячих [ж], [ч], [ш] у дієслівних формах 3 ос. мн. теп. ч. типу *б'іˈж'ат', криˈч'ат', воˈруш'ат'* та іменниках *лоˈш'а, курˈч'а*. Незважаючи на те, що цю рису як релевантну ознаку "канівсько-полтавського різноріччя" виділяв ще К. П. Михальчук [17, с. 482], вона не стала об'єктом докладного картографування в АУМ, оскільки в питаннях №№ 436, 437 "Програми" для її виявлення передбачено фіксацію лише репрезентантів фонем /ч/ та /ш/: *клоччя, обличчя, курчя, волочять, толочять чи клочча, обличча, курча, волочать, толочать; теща, щастя чи тещя, щастя; шапка, шанувати, душа, лоша, миша* чи *шяпка, шянувати, душя, лошя, мишя* [21, с. 72–73]. А. М. Залеський справедливо відзначав не зовсім вдалий добір цих прикладів, оскільки вони не дозволяють виявити ареал м'якості шиплячих [ж], [ш], [ч] у 3 ос. мн. дієслів теп. ч., адже звук [ч] зберігає етимологічну м'якість у багатьох південно-східних говорах незалежно від фонетичної позиції [14, с. 152–158]. Свідчення АУМ дають підстави стверджувати, що звук [ч'] поширений у різних позиціях в усіх південно-східних говорах, що репрезентує ізоглоса лексеми *тоˈлоч'ат'*. Однак м'якість [ч] перед [а] (<*ę) у флективних морфемах і в словах *ч'ума, курч'а* утворює більш розріджений ареал східніше р. Сули та межі Чернігівської обл., де водночас чи паралельно з м'якою функціонує й тверда вимова [ч]. За зведеною картою в АУМ, говірки, де функціонує переважно [ч'] ([ш']←[ч']) в усіх позиціях, відмежовує така умовна лінія: північніше Сум – приблизно по р. Сулі до її впадіння в Дніпро – Кременчук – Кіровоград – до впадіння Гнилого й Гірського Тікичів у Південний Буг – західніше Південного Бугу в напрямку на Роздільну – Одеса [2, к. 17]. Однак на цій підставі не можна сказати, що такий же ареал утворює й м'якість [ж], [ш] у словоформах 3 ос. мн. дієслів теп. ч. типу *ˈсуш'ат', б'іˈж'ат', сп'іˈш'ат', дерˈж'ат'*, як це, мабуть, гіпотетично подано на к. 90 [1, к. 90]. Картографування шиплячого [ш] у лексемі *лоˈш'а* показало її збереження в трьох діалектних ареалах. Перший із них включає майже всі середньонаддніпрянські говірки й південну частину східнополіських. Їх окреслює така ізолінія: на Правобережжі південніше Василькова – Біла Церква – по р. Росі – Бране Поле Богуславського р-ну Київської обл. – Сухини Корсунь-Шевченківського р-ну – Сигнаївка Шполянського р-ну – Санжариха Смілянського р-ну – Сагунівка Черкаського р-ну – Васютинці Чорнобаївського р-ну Черкаської обл. – приблизно по р. Сулі – Березоточа Лубенського р-ну Полтавської обл. – Харківці Лохвицького р-ну – Сокоринці Срібнянського р-ну – Красилівка Бахмацького р-ну – Ніжин – Коломійцівка Носівського р-ну Чернігівської обл. – Середівка Яготинського р-ну – Тернівка Баришівського р-ну – Вороньків Бориспільського р-ну Київської обл. [1, к. 122]. Епіцентром цього великого компактного ареалу, на думку А. М. Залеського, є говірки поблизу м. Золотоноші Черкаської обл. [14, с. 154]. Другий, менший ареал структури *лоˈш'а* локалізований в основному на території Сумської обл. та в північно-східній частині Гадяцького р-ну Полтавської обл. Третій, найменший ареал варіанта *лоˈш'а*, засвідчено в невеликій групі північної частини слобожанських говірок і суміжних із ними говірок Курської й Бєлгородської областей Росії, окремими вкрапленнями він сягає до р. Оскол. А. М. Залеський вважав, що розірваність, характер розташування й конфігурації цих трьох ареалів свідчить про те, що це був у минулому суцільний діалектний масив [14, с. 154]. Рекартографування специфічних для середньонаддніпрянського діалекту явищ, репрезентованих в АУМ, зокрема й м'якості піднебінних, дозволяє чітко окреслити зони кореляції твердості: м'якості приголосних фонем /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч/ : /ч'/ перед [а] (<*ę, рідше *а), функціонування звука [ш'] перед [а] (<*ę): *лоˈш'а*, звука [ч'] перед [а] (<*ę): *воˈлоч'ат'* [16, к. 35]. Можливо, цей у минулому суцільний діалектний ареал слід пов'язувати з давнім об'єднанням росів і сіверян (V–VI ст.), свідченням чого є подібність знахідок речей цього періоду, зокрема скроневих двоспіральних кілець сіверянок і односпіральних жительок Поросся. Б. А. Рибаков за цією ознакою об'єднав Поросся й Сіверу в один регіон зі східною й західною частинами, які, на думку дослідника, переживали багато спільних явищ [22, 71–82, див. також к. I].

Карта І **Середньонаддніпрянська історико-культурна зона**
(за археологічними й історичними свідченнями)

——— “Руська земля” у вузькому розумінні поняття (за Б. Рибаковим);

– – – – – “Руська земля” (Київщина і Поросся) за археологічними матеріалами VI–VII ст.

● ◐ найважливіші місця знахідок речей VI–VII ст.

ттт Середня Наддніпрянщина у вузькому розумінні поняття (за А. Чабаном).

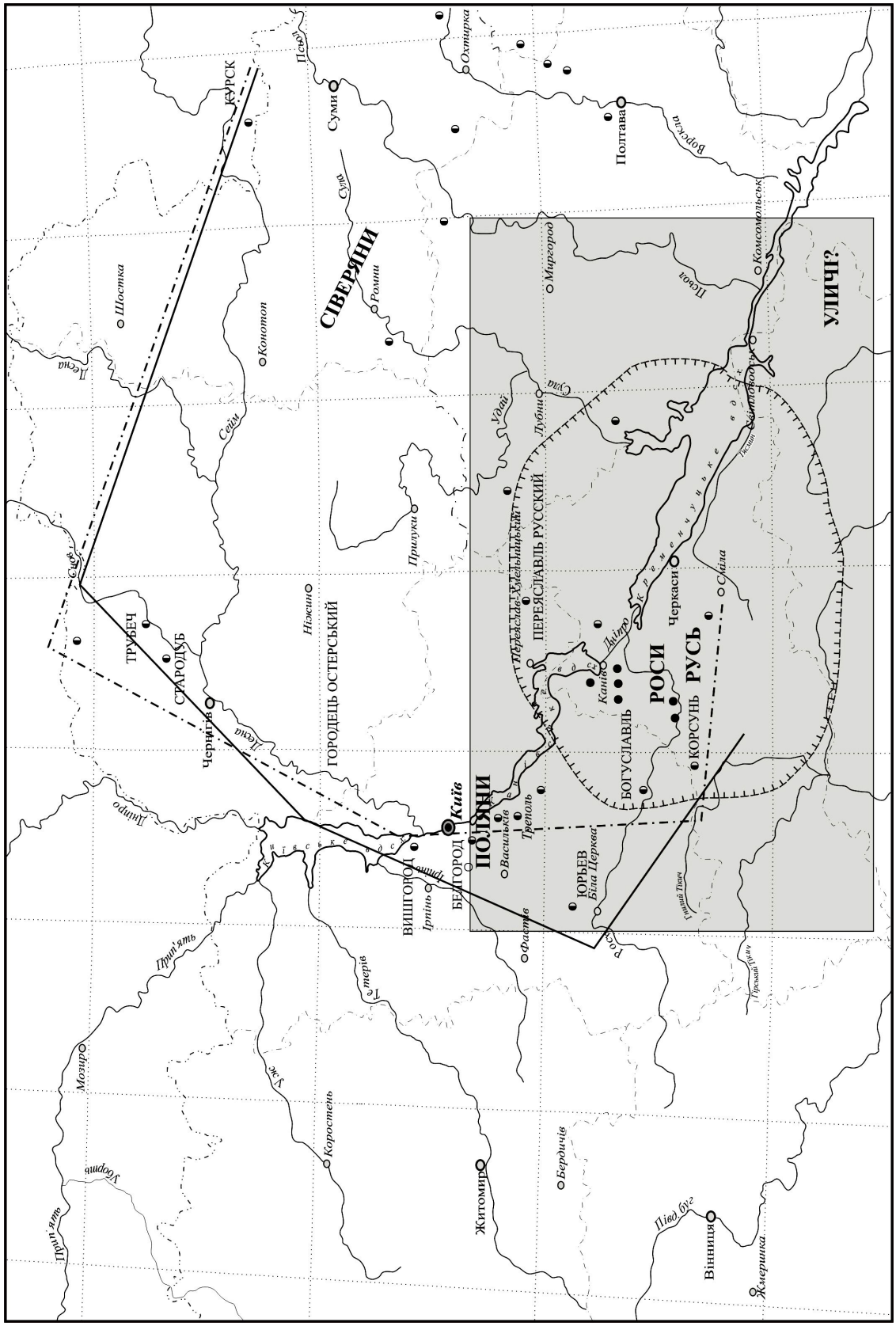

Своєрідність функціонування піднебінних проливає світло й на характер та походження говірок окресленого вище діалектного континууму. Так, А. Залеський спостеріг відмінність щодо реалізації [ч’] у середньонаддніпрянських говірках та інших південно-східних, яка полягає в безпаралельності функціонування [ч’] в ареалі м’якшення [ш’]: *лоˈш’а*, тоді як за його межами АУМ фіксує функціонування словоформ із м’яким і твердим [ч] паралельно, тобто [ч’] і [ч] є факультативним варіантом однієї глухої африкативної фонеми /ч/. Дослідник виключає, що в говірках на схід від Сули форми з твердим [ч]: *тоˈлочат*(ʼ), *воˈлочат*(ʼ) виникли внаслідок впливу літературної мови, оскільки цей процес таким же чином міг охопити й середньонаддніпрянські говірки, де цього не відбулося. До того ж ізофона, що розмежовує ареали, з одного боку, *тоˈлоч’ат*ʼ, а з іншого, *тоˈлоч’ат*(ʼ) // *тоˈлочат*(ʼ), збігається з ізоглосами інших явищ, невластивих середньонаддніпрянсьмх говіркам. На підставі цього та свідчень інших досліджень, учений вказує на відмінність східнополтавських і слобожанських говірок від середньонаддніпрянських, яка виявляється передусім у тому, що перші засвідчують наявність у минулому інтенсивних контактів із південно-західними діалектами. У противагу їм послідовне й безпаралельне функціонування форм типу *тоˈлоч’ат*ʼ, *курˈч’а* в тому ж ареалі середньонаддніпрянських говірок, що й *лоˈш’а*, свідчить про те, що саме ці говірки були епіцентром, ядром збереження м’якості шиплячих [14, с. 156].

Матеріали регіонального дослідження підтверджують й уточнюють думку А. Залеського. Нами встановлено типи парадигматичних структур піднебінних фонем, виявлено синтагматичні обмеження на їхнє функціонування, уперше скартографовано поширення окремих структур та фонемних протиставлень у середньонаддніпрянських говірках. Найчіткіше протиставлення твердість: м’якість шиплячих приголосних представлене в північних і центральних середньонаддніпрянських говірках, де його репрезентують три типи мікроструктур: тип А – /ж/ : /ж’/, /ш/ : /ш’/, /ч/ : /ч’/, /ʊ/; тип Б – /ж/ : /ж’/, /ш/ : /ш’/, /ч’(ч˙)/, /ʊ/; тип Б[1] – /ж/ : /ж’/, /ш/ : /ш’/, /ч’(ч˙)/, /ʊ’ (ʊ˙)/ [16, к. 23, 24]. Крім цього, уточнено зону функціонування парадигматичної структури піднебінних /ж/ : /ж’/, /ш/ : /ш’/, /ч/ : /ч’/ перед [а] (<*ę, рідше *а), зокрема в лівобережних середньонаддніпрянських говірках. Згідно з АУМ, східною межею цієї структури є умовна лінія східніше р. Сули до впадіння Удаю, потім західніше Сули в напрямку на Конотоп [1, к. 90]. Зібраний нами фактичний матеріал дозволяє виділити в середньонаддніпрянських говірках кілька парадигматичних структур піднебінних фонем. Функціонування /ж/ : /ж’/, /ш/ : /ш’/, /ч/ : /ч’/, /ʊ/ перед [а] (<*ę, рідше *а) на Лівобережжі обмежене ізолінією Чапаєвка Золотоніського р-ну – Богодухівка Чорнобаївського р-ну Черкаської обл. – Овсюки, Бесідовщина, Грушківка, Тарасівка Гребінківського р-ну Полтавської обл. За р. Сулою фіксуємо мікроареал цієї структури, обмежений ізолінією Оболонь, Гаївка, Старий Калкаїв Семенівського р-ну – Хильківка Хорольського р-ну – Богданівка, Оболонь Семенівського р-ну Полтавської обл. Східніше засвідчено поширення іншої структури піднебінних /ж/ : /ж’/, /ш/ : /ш’/, /ч’(ч˙)/, /ʊ/, що сягає на сході умовної лінії Мусіївка Хорольського р-ну – Богданівка Семенівського р-ну – Настасівка (Крижанівка) Хорольського р-ну – Оріхівка Лубенського р-ну. У кількох говірках західніше р. Сули виявлено мікроструктури /ж/ : /ж’/, /ш/ : /ш’/, /ч’ (ч˙)/, /ʊ (ʊ˙)/ (87), /ж/, /ш/, /ч’ (ч˙)/, /ʊ (ʊ ˙)/ (33, 57). На Правобережжі парадигматична структура /ж/ : /ж’/, /ш/ : /ш’/, /ч/ : /ч’/, /ʊ/ перед [а] (<*ę, рідше *а) поширена на схід від умовної лінії: Дрозди Білоцерківського р-ну – Острів Рокитнянського р-ну – Кирдани Таращанського р-ну – Бране Поле Богуславського р-ну Київської обл. – Вільшана Городищенського р-ну – Княжа Звенигородського р-ну – Матусів Шполянського р-ну – Ротмістрівка, Плескачівка Смілянського р-ну – Білозір’я, Чорнявка, Сагунівка Черкаського р-ну. У кількох говірках центральної зони виявлено парадигматичні структури /ж/ : /ж’/, /ш/ : /ш’/, /ч’ (ч˙) /, /ʊ/ (54, 78, 82, 115, 119, 120, 153, 199, 204, 248*), /ж/ : /ж’/, /ш/ : /ш’/, /ч’ (ч˙)/, /ʊ’ (ʊ˙) / (116, 155а), /ж/, /ш/, /ч’ (ч˙)/, /ʊ/ (117, 162, 206) (к. 24). У східній зоні досліджуваних говірок спостерігаємо нейтралізацію опозицій /ж/ : /ж’/, /ш/ : /ш’/ за рахунок ДО “м’якість” та /ч/ : /ч’/ за рахунок ДО “твердість”, унаслідок чого виявляється парадигматична структура шиплячих /ж/, /ш/, /ч’(ч˙)/, /V/. У південній зоні досліджуваного континууму фіксуємо різні парадигматичні структури шиплячих /ж/, /ш/, /ч/, /ʊ/; /ж/, /ш/, /ч’ (ч˙)/, /ʊ/; /ж/, /ш/, /ч (ч˙)/, /ʊ/; /ж/ : /ж’/, /ш/ : /ш’/, /ч’(ч˙)/, /ʊ’ (ʊ˙)/; /ж/ : /ж’/, /ш/ : /ш’/, /ч’(ч˙)/, /ʊ/, кілька типів реалізації фонемного протиставлення /ч/ : /ч’/ – /ч/ : /ч’/ → [ч], [ч[1]]; /ч/ : /ч’/→[ч’[1] (ч˙)], [ч’]; /ч/ : /ч’/ → [ч], [ч[1] (ч˙)], що зумовлено їх мішаним і перехідним характером. У західній зоні, що репрезентує перехідні та східноподільські й

* Тут і далі цифрові позначення говірок подано за працею Ганни Мартинової Середньонаддніпрянський діалект. Фонологія і фонетика: Монографія / Г. Мартинова. – Черкаси: Тясмин, 2004. – 367 с.

східноволинські говірки, функціонують тверді шиплячі. Отже, опозицію твердість : м'якість піднебінних у середньонаддніпрянських говірках реалізує неоднакова кількість фонемних протиставлень, що, очевидно, зумовлено неоднорідністю генетичної основи цих говірок. У типових середньонаддніпрянських говірках м'якість шиплячих представлена парадигматичною структурою /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч/ : /ч'/, /U/ перед [а] (<*ę, рідше *а). У цих же говірках засвідчено словоформи зі збереженням різного ступеня палаталізації шиплячих у позиції середини слова перед різними голосними та звуком [а](<*а), перед приголосними та в кінці слів [докладніше див. 16, с. 154–155]. Така реалізація піднебінних підтверджує спостереження А. Залеського про те, що в "частині середньонаддніпрянських говірок до цього часу ще не завершився процес диспалаталізації шиплячих, які вимовляються з наближенням до напівм'яких" [14, с. 160].

Диспалаталізація шиплячих пов'язана з низкою фонетичних процесів, що відбувалися в давньоруській мові: 1) занепад після них голосного [ь]; 2) зміна [е] в [о]; 3) диспалаталізація приголосних перед [е]; 4) диспалаталізація приголосних перед [и](<*и, *ы) [11, с. 311–312]. А. М. Залеський, моделюючи етапи ствердіння шиплячих у говорах української мови, вказував на таку їх черговість: 1) перед голосними переднього ряду [е] та [и]; 2) перед наступним твердим приголосним та в кінці слова; 3) перед лабіалізованими голосними заднього ряду; 4) перед голосним низького підняття [а] [13, с. 16]. З огляду на це, нам видається важливим показати, що в усіх цих позиціях у частині досліджуваних говірок шиплячі зберігають м'яку чи пом'якшену вимову: *ш^{m}ˈч˙е, плˈаˈточ˙ок, клˈичˈут', дˈружичˈки, брат'іч'ок, шˈчˈоки, кабачˈкˈіў* (25), *гаˈр'ачˈойу, чˈавуˈни, каˈчˈалˈи, н'іˈчˈого, колˈаˈмарчˈичˈок, очˈиритинка, соˈроч˙ки, коч˙ирˈгу, каˈганчˈик, шˈчˈаўˈл'а, боˈчˈоноч˙ки, вˈінˈчˈ˙ац':а, начˈиˈнал˙ас'а, д'іўˈчˈат, чˈо, волˈоˈч^{m}ˈит', волˈоˈчˈилˈа, ˈдоч˙ко, ˈчˈорна, ˈноч':у, на^пˈлеч'ах, ˈнишчˈичˈком, запˈлˈачˈиш, лиˈж'ат', суˈшˈилˈи, ˈшˈилˈа, ˈшˈишˈки, жˈниˈва* (32), *дирˈжˈат'* (інф), *засˈмаж'ат', боршчˈ, ў^уˈш'ах, ˈмурзоч˙ки, ˈручˈками, заˈмˈіч'у, до^приˈчˈалˈа, тˈрошˈ˙ки, оˈвечˈки, чˈуˈжиї, д'іўˈчˈата, ш^{m}ˈчˈ˙о, пˈлˈачˈут', чˈаˈвун, молˈочˈка* (120), *боршч', ˈсуш'ат', слˈуˈч'аїно, пˈіч', наˈмоч'увалˈи, оˈд:уш'увалˈи, ˈторбоч'ка, наˈмоч'ат', тоўˈчˈут', потоўˈч'у, трикутнич'ок, ˈмоч'ат', сˈкач'увалˈи* (127), *у^ˈпеч˙ˈ˙ах, ˈбоч˙ки, тар'ілˈоˈчˈок, ˈручˈка, маˈгарич˙ок* (167). На цю особливість середньонаддніпрянських говірок вказували й інші дослідники [4, с. 4; 18, с. 109–110; 15, с. 52; 5, с. 209–212]. Як бачимо, збереження давньої м'якості й напівм'якості в середньонаддніпрянських говірках, незважаючи на тиск літературної мови й суміжних діалектів, є досить сильною тенденцією. Очевидно, її підтримують не тільки морфонологічні чинники, що ґрунтуються на асоціативних зв'язках, на що вказував А. М. Залеський [14, 166], але й система середньонаддніпрянського говору, у якій опозиція твердість : м'якість передньоязикових є основною, її представлено 12 парами передньоязикових зубних і піднебінних фонем, тобто 24 одиницями (/д/ : /д'/, /т/ : /т'/, /з/ : /з'/, /с/ : /с'/, /ц/ : /ц'/, /лˈ/ : /л'/, /н/ : /н'/, /р/ : /р'/, /ц/ : /ц'/, /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч/ : /ч'/). В. К. Журавльов писав: „Одним із показників сили опозиції може бути кількість членів, кількість корелятивних пар, що належать до цієї опозиції. Очевидно, чим більше корелятивних пар, тим опозиція сильніша" [12, с. 115]. Отже, в середньонаддніпрянських говірках опозицію твердість : м'якість піднебінних, яка загалом ослаблена, оскільки послідовно м'якість шиплячих виявляється переважно перед [а] (<*ę), тоді як перед [а] (<*а) ці звуки тверді чи напівм'які: *лˈиˈжат'* (інф.) : *лˈиˈж'ат'* (3 ос. мн.); *ди^{e}рˈжат'* (інф.) : *ди^{e}рˈж'ат'* (3 ос. мн.); *мовˈчат'* (інф.) : *мовˈч 'ат'* (3 ос. мн.), підтримує опозиція твердість : м'якість передньоязикових приголосних, що включає найбільшу кількість корелятивних пар.

Збереження м'яких і пом'якшених шиплячих у різних позиціях, очевидно, є виявом опору середньонаддніпрянської діалектної системи процесу диспалаталізації, епіцентром якого були говірки Полісся, зокрема протобілоруський діалектний ареал, де втрата м'якості шиплячих розпочалася ще до XI ст. Звідти вона поширилась і на поліські говори української мови, де в північній частині середньо- й східнополіських говірок переважають тверді шиплячі, за акустичними ознаками близькі до білоруських [20, с. 160]. Пізніше, приблизно в XII–XIII ст., диспалаталізація поширилась у південно-західні та південно-східні говори, хоч і не досягла їх периферії. Сила диспалаталізаційної тенденції тут уже була ослаблена, тому системи цих діалектів чинили їй опір. У середньонаддніпрянських говірках цей опір підсилювався відносною відмежованістю від інших українських земель, адже територія їхніх носіїв залишалася на цей час небезпечною для проживання й на деякий час втратила суспільно-політичну активність. Життя на середньонаддніпрянських землях упродовж тривалого часу проходило відособлено, що зумовлено не лише особливостями періоду феодальної роздробленості, а й відсутністю будь-якої культурної діяльності, оскільки населення цієї території боролося за виживання [див. 9, с. 122–123; 7, с. 43–50].

Свідчення пам'яток дають неповну інформацію щодо функціонування шиплячих приголосних в ареалі середньонаддніпрянських говірок давньоруської мови. Ю. В. Шевельов застерігав щодо можливості фіксацій м'якості піднебінних, які в українській мові ніколи не вступали в опозицію за твердістю / м'якістю, позначення чи непозначення цієї ознаки не відігравало істотної ролі, а тому писарі не надто зважали на суто фонетичні нюанси, притаманні мовленню. Дослідник виділив кілька позицій, у яких могли позначати твердість чи м'якість піднебінних: для палаталізації піднебінних використовували після них букву **ь** на противагу букві **ъ** та йотовані букви **ꙗ, ю** супроти звичайних **а, о(у)**, але ці варіанти застосовували й без розбору [23, с. 703]. За ранньосередньоукраїнської доби (пам'ятки XV–XVII ст.) для розрізнення могли слугувати букви **і** та **и**, які позначали одиниці, що зазнали злиття в одному звукові, але першу, припускає Ю. В. Шевельов, пов'язували з м'якістю попереднього приголосного, а другу – з його твердістю, хоч менш освічені часто-густо їх плутали. Також цю рису може репрезентувати вибір **а** чи **я**, **у** чи **ю**. Однак написання **ъ** після піднебінних у пам'ятках XV–XVI ст. не слід сприймати за свідчення їх ствердіння, бо писарі перебували під сильним білоруським впливом [22, с. 704–705].

У писемних пам'ятках з ареалу середньонаддніпрянських говірок м'які шиплячі поряд із диспалаталізованими фіксував Г. П. Півторак, відзначаючи індивідуальність писарів у передачі сполук шиплячий + голосний: *книжъникъ* (Изб., 1076: 67), *възлежѧщиихъ* і *възлежащиихъ* (Изб., 1076: 81), *разлоучѧкєши* і *сълоучаєть сѧ* (Изб., 1076: 91 зв.) [20, с. 160]. С. Висоцький виявив у київських графіті заміну **а** на **ѧ** та **у** на **ю** із метою пом'якшення приголосних [ж], [ш], [ч]: *душю* (№ 341), *приближюсѧ* (№ 183), *Всев(о)ложѧ* (№ 317) і *Всеволожа* (№ 5), *Вьсєволожа* (№ 321), *дщѧ* (№ 146), *дꙋшѧ* (№ 146) (Висоцький, с. 185, 188). Київський літопис XII ст. найбільш чітко засвідчує збереження м'якої вимови шиплячих приголосних. Перед голосними [а], [и], [е] м'якість шиплячих спеціально не позначали (*лежахуть 442, держаша 445, тѣшашесѧ 588, величахусѧ 442, хотѧща 290*), а перед [у] її послідовно репрезентує написання буквою **ю** (*надежю 287, сущю, 288* (2 р.), *молѧщю 288, шюринъ 694, шюрина 694, шюрин(о)у 292, 685, бывшю 287* (2 р.), *медушю 586, жемчюгь 589, чюдеси 287, пречюдноу 582, моливьшюсѧ 589, ставшю 441, плачющасѧ 439, лѣпшюю 683, Всеволодичю 686, промоучю 687, належащю 291* та ін.) (Мельничук, с. 134–135). В Іпатіївському літописі (XV ст.) після шиплячих зафіксовано переважно голосні, що пом'якшують попередні приголосні: *хочю, надежю, сущю, наставшю, нашю, хочю, исходящю, мужю, вѣдущю, святополчю, захарьичю, ярополчичю, честнѣйшю* тощо. А. Нікольський відзначав, що в цій пам'ятці шиплячі м'які, лише в кінці Галицько-Волинського літопису вони тверді (Никольский, с. 34–38). У пізнішому Хлєбниківському списку "Повести временных лет" В. Греченко-Журавська виявила лише м'який [ч'] – *игоревичю, чюди(и), чюжои,* інші шиплячі уже передано з твердою вимовою: після них ідуть літери **а**, **оу** (Греч.-Журав., с. 133–135). У пізніших пам'ятках дослідники м'яких шиплячих не фіксують, що, очевидно, зумовлено уже усталеним на той час ствердінням шиплячих, яке стало нормою староукраїнської мови, а згодом нової української літературної мови.

Отже, збереження м'яких шиплячих приголосних, яке є однією з типових рис середньонаддніпрянського діалекту, засвідчує архаїчність його системи. Виявлене структурне й територіальне варіювання парадигматичного складу піднебінних фонем у середньонаддніпрянських говірках відображає специфіку їхнього розвитку, зумовлену неоднорідністю генетичної основи. Парадигматична структура піднебінних /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч/ : /ч'/, /U/ перед [а] (<*ę, рідше *а), характерна для говірок центральної та північної зон досліджуваного діалектного континууму, є найближчою до мікроструктури шиплячих давньоруської фонологічної системи. На периферії середньонаддніпрянського ареалу засвідчено інший склад піднебінних, особливості їхньої реалізації, які репрезентують різні ступені їх ствердіння.

ЛІТЕРАТУРА

1. Атлас української мови. – В 3-х т. – Т. 1. Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі. – К. : Наукова думка, 1984.

2. Атлас української мови. – В 3-х т. – Т. 3. Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі. – К. : Наукова думка, 2001.

3. Бескровный А. К диалектологии слобожанських говоров / А. Бескровный // Язык и литература. – Л., 1927. – С. 132–133.

4. Богородицький В. А. Диалектологические заметки. III. Говор села Сушки Золотоношского уѣзда Полтавской губернии / В. А. Богородицький. – Казань, 1901. – 9 с.

5. Варченко І. О. Лубенські говірки і діалектна суміжність / І. О. Варченко. – К., 1963. – 250 с.

6. Ващенко В. С. Полтавські говори / В. С. Ващенко. – Харків, 1957. – 538 с.

7. Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от 2-й половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.) / М. Владимирський-Буданов // Архив Юго-Западной России. – Киев, 1890. – Т. 2. – Ч. 7. – С. 1–120.

8. Гнедыч П. А. Материалы по народной словесности Полтавской губернии. Роменский уезд. – Вып. 1. / П. А. Гнедыч. – Полтава, 1915. – С. IV–X.

9. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. – Ретопринт. вид. / М. С. Грушевський – К. : Золоті ворота – ДТК УРСР – Радуга, 1990. – 524 с.

10. Дорошкевич О. Сторінка для характеристики говірки с. Хоцьок Переяславського повіту на Полтавщині / О. Дорошкевич // Філологічний збірник пам'яті К. Михальчука. – К., 1915. – С. 101–122.

11. Жовтобрюх М. А. Історія української літературної мови. Фонетика / М. А. Жовтобрюх, В. М. Русанівський, В. Г. Скляренко. – К. : Наук. думка, 1979. – 367 с.

12. Журавлев В. К. К понятию «силы» фонологической оппозиции / В. К. Журавлев // Фонетика. Фонология. Грамматика / Отв. ред. Ф. П. Филин. – М. : Наука, 1971. – С. 114–124.

13. Залеський А. М. Реконструкція послідовності етапів ствердіння шиплячих в українській мові / А. М. Залеський // Українське мовознавство : збірник наукових праць. – К. : Вища школа, 1985. – Вип. 13. – С. 10–17.

14. Залесский А.Н. Специфика диспалатализации шипящих в юго-восточном наречии украинского языка / А. Н. Залесский // Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. – 1982. – М., 1985. – С. 152–176.

15. Лисенко П. С. Фонетичні особливості деяких говірок правобережної середньої Черкащини / П. С. Лисенко // Діалектологічний бюлетень. – Вип. 9. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 45–54.

16. Мартинова Г. І. Середньонаддніпрянський діалект. Фонологія і фонетика : монографія / Г. І. Мартинова. – Черкаси : Тясмин, 2003. – 367 с.

17. Михальчук К. П. Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины / К. П. Михальчук // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край. – Т. 7. – Спб, 1872. – С. 453–512.

18. Могила А. П. Говірки західної Черкащини у складі полтавсько-київського діалекту : дис.... канд. філол. наук / А. П. Могила – К., 1956. – 298 с.

19. Новицкий И. П. Программа для указания особенностей мѣстных народных говоровъ в Южной Россіи, по пунктамъ которой записаны помѣщаемые ниже матеріалы // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край. – Т. 7. – Спб, 1872. – С. 527–585.

20. Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. – К. : Наук. думка, 1988. – 278 с.

21. Програма для збирання матеріалів до Діалектологічного атласа української мови. – К. : Вид-во АН УРСР. – 1949. – 119 с.

22. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – М. : Наука, 1982. – 590 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Висоцький – Висоцький С. О. Київська писемна школа XI–XII ст. / С. О. Висоцький – Л.; К.; Нью-Йорк, 1998. – 247 с.

Греч.-Журав. – Греченко-Журавская В. М. Хлебниковский список Ипатьевкой летописи „Повести временних лет" в сравнении с древнеруским протографом (южнославянские и староукраинские наслоения) / В. М. Греченко-Журавская : дис.... канд. філол. наук : 10.02.02 / Днепропетровкий государственный университет. – Днепропетровск, 1996. – 158 с.).

Мельничук – Мельничук А. С. О языке Киевской летописи XII века / А. С. Мельничук // Доп. / IX Міжнар. з'їзд славістів : Слов'янське мовознавство. – К., 1983. – С. 121–135.

Никольский – Никольский А. А. О языке Ипатской летописи. Введение // Русский филологический вестник. – 1899. – Кн. 1–2. – Т. XLI. – С. 238–278 (відбиток).

Hanna Martynova

Hard/soft articulation of the palatal phonemes in the mid-upper-Dnieper dialects in the perspective of their genesis

The article considers the peculiarities of functioning and spreading of paradigmatic structures of the palatal phonemes in the mid-upper-Dnieper and adjacent to them dialects, historical background of this feature, its written sources in the perspective of their genesis.

Key words: palatal phonemes, hard/soft articulation, genesis, paradigmatic structure.

Тетяна Тищенко

НОМІНАЦІЯ РИБ У ГОВІРКАХ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ

У статті проаналізовано склад, структурну організацію та географічне поширення репрезентантів лексико-семантичної групи назв риб у говірках Східного Поділля, вказано на спільне й відмінне в номінації риб у подільському ареалі.

Ключові слова: лексико-семантична група, назви риб, Східне Поділля.

Пізнання лексики діалектів вимагає повноти вияву її складу, семантики, географії, функціональної диференціації та генези [1, с. 19]. Лексика рибальства, одного з найдавніших промислів українців, досі системно не вивчена. Найповніше народна рибальська термінологія репрезентована в регіональному тематичному словнику А. А. Берлізова (Берлізов) та в словниках Й. О. Дзендзелівського (Дзендзелівський), В. А. Чабаненка (Чабаненко). Окремі репрезентанти цієї тематичної групи лексикографічно представлені в регіональних словниках Г. Л. Аркушина (Аркушин), Д. М. Брилінського (Брилінський), П. С. Лисенка (Лисенко), А. А. Москаленка (Москаленко), З. Л. Омельченко і Н. Б. Клименко (Омельченко), М. Й. Онишкевича (Онишкевич), Г. Шила (Шило) та ін. Зіставну характеристику рибальських номенів у сучасних говірках Одеської області здійснили І. Циганок та Г. Галаш [5]. Слов'янські іхтіономени найбільш повно репрезентовані в розвідках В. Т. Коломієць [2], на які покликаються укладачі Етимологічного словника української мови (ЕСУМ). Східноподільські назви рибальства не були предметом системного опису, у чому й полягає новизна й актуальність нашої розвідки.

Метою статті є з'ясування типів, способів і засобів номінації риб у східноподільських говірках.

Лексико-семантична група назв риб об'єднує окремі мікрогрупи, утворені за диференційними ознаками 'рід, вид', 'стать', 'вік', 'основне місце перебування', 'фізіологічний стан'.

І. Назви риб за родо-видовими ознаками

На позначення коропа, Cyprinus carpio L. у досліджуваних говірках утворює суцільний ареал загальнонародна лексема (СУМ, IV, 297) *ˈкороп,* що є праслов'янським запозиченням із германських мов (ЕСУМ, III, 41). Незначні ареали формує лексема *карп* (Кон., ББ, Коч., Вікт., Рос., Тр., Гайс., Гран., Д., Тар., Циб.), яка здавна відома в лексико-семантичній системі української мови [3, с. 219]. Родова назва *ˈкороп* у більшості говірок позначає і видову 'короп звичайний' та входить до складу атрибутивних словосполучень і композитів – видових найменувань. На позначення коропа звичайного на досліджуваній мовній території зафіксовано двослівні номінації *ˈкороп оˈбичниї* (Гл.), ~ *просˈтиї* (Кібл., Мел., Тар.), ~ *стаўкоˈвиї* (Мощ.), *ˈкороп просˈт'ак* (Мощ.). Сему 'короп дзеркальний, Cyprinus carpio L' передають словосполучення *ˈкороп дзеᵘрˈкал'ниї* (Кон., С., См., Гайв., Горд., Мощ., Мел.), ~ *зеᵘрˈкал'ний* (Дж., ВС, Сем., Тар.), ~ *зирˈкал'ниї* (Добр., Гран.), ~ *геᵘрˈманс'кой породи* (ВС), ~ *ˈцарс'киї* (Пог.), ~ *короˈл'еўскиї* (Мел., Добр., Рос., Горд., Пал., Кібл., См., Дж., Гайв., Мощ., Пог.). Дериват *короˈл'евич* є вузьколокальним утворенням (Сок.). На позначення коропа-сазана в досліджуваних говірках значний ареал формує родова назва *ˈкороп*, яка в окремих говірках має синонім *саˈзан* (Рах., Гран. Гайс., Ват., Гайв., ББ, Кр., См., Ром., Кібл., Дж., ВС, Сем., Циб.).

До родини коропових належить верховодка – дрібна прісноводна риба зі сплюснутим з боків тілом, вкритим лускою, що легко опадає, Alburnus alburnus L.' На позначення цієї риби в досліджуваних говірках зафіксовано складний іменник, утворений від основ *верх* і *вода, веᵘрхоˈводᵐка* (Нес., Тар., Кр., Циб., Лук., Добр., ББ, Кібл., С., Рос., Іван., Мел., Добр., Ш., Крут., Горд., Меч., Рах., Дуб., Гус., Топ., Красн., Пав., Тиш., Гран., Рах., Ч., Вікт., Ів., Мощ., Тр., Пал., Мих., Д., Горд., Гайс.), *веᵘрхоˈвˈідᵐка* (Кот., Коч., Ром., ВС., Пав), *виᵉрхоˈвˈідка* (Л.), *виᵉрхоˈводка* (К.). Назву мотивовано тим, що ця риба в теплу і ясну погоду тримається біля поверхні води (ЕСУМ, І, 361). З таким значенням лексема *верхоˈводка* відома літературній мові та діалектам (СУМ, І, 337; Берлізов, 33). В окремих говірках номен вступає в синонімічні відношення з лексемами *ˈбабᵖка* (Гайв.), *буˈбир* (Гус., Лук., Тиш., Нес.). Лексема *бабка* відома українській мові на позначення риби *головня* (СБГ, І, 14), буковинським говіркам – *бобира* (Сбг, 20), говіркам Одеської області – виду риби *бичка* (Москаленко, 12). Назви верховодки *сиˈн'уха* (Меч., Пал.), *сиˈн'ушка* (Л.), *ˈсин'ка* (Од., Ятр.) мотивовані забарвленням риби. Лексема *виᵉрхоˈводка* має в досліджуваних говірках широке номінативне поле: вона реалізує значення 'плітка, невелика прісноводна риба родини коропових, Rutilus rutilus L.', 'краснопірка, Scardinius erythrophthalmus L', 'риба, яка водиться у верхній частині водойми', 'риба, яку використовують як принаду на гачкових знаряддях лову'.

На позначення прісноводної риби родини коропових з товстою головою і широким лобом Leuciascus cephalus L. у східноподільських говірках зафіксовано назви, мотивовані особливістю будови голови. Це спільнокореневі лексеми різних словотворчих типів *ˈголови^е^н'* (Ятр., Ром., С., Гран. Крив., Ів., Гайв.), *голоˈвен'* (Орл., Ш., Тиш., Горд., Ів., Нес.), *голоˈвешка* (Меч.), *голоˈван'* (Добр., Рах., К., Мих.), *гˈлаве^и^н'* (Д.), композит *тоўстоˈлоб* (Добр., Од., Кр., Лук.) і композит, ускладнений суфіксацією, *тоўстоˈлоб˙ік* (Росох.). Лексеми *головань, головень* зареєстровані у СУМ на позначення прісноводної риби родини коропових (СУМ, II, 108), Словник за редакцією Б. Грінченка реєструє лексему на позначення риби *язь* (СБГ, I, 302).

Для реалізації семи ‘плітка, невелика прісноводна риба родини коропових, Rutilus rutilus L.’ у досліджуваних говірках широко використовують лексему *пˈл'ітка,* (Добр., Кот., Мел., К., Кон., Дуб., Орл., Соф., П., Од., Кібл., Ш., Меч., Гус., ББ, Тиш., Крут., Кр., См., ВС, Тр., Гайс., Мих., Д., Гайв., Горд., Степ., Нес., Сем., Тар., Лук.) та її фонетичний варіант *пл'ітˈка* (Коч., Дж., Мощ., Крив.), які формує великий ареал. Назва *плотˈва* на позначення плітки чітких ареалів не утворює (Ром., ББ, Ват.). Іхтіономени *плотˈва, пˈл'ітка* не зовсім ясної етимології, очевидно, є похідними від спільнослов'янського *плоский* (Фасмер, III, 285). Використання лексеми *ве^и^рхоˈвод^т^ка* на позначення плітки може бути зумовлене тим, що родові відмінності риб не є суттєвими для мовця. Визначальною є зовнішня подібність.

Назви краснопірки, дрібної прісноводної риби родини коропових Scardinius erythrophthalmus L., зумовлені червоним забарвленням більшості плавців риби. Репрезентанти-композити належать до різних граматичних класів – більш вживаними є іменники жіночого роду *красноˈп˙ірка* (Добр., Іван., Кот., Мел., К., Л., Кон., Орл., Тиш., П., Красн., Ром., Кібл., Гус., Топ., С., Ятр., Кр., См., Дж., ВС, Тр., Гайс., Мих., Гайв., Горд., Степ., Нес., Сем., Циб., Пог.), *красноˈперка* (Р., Л., Гран., С., Крут., Іван., Дуб., Крив., Д., ББ), *красноˈп˙орка* (Меч., Гл.), іменники чоловічого роду вживають спорадично *красˈнопир* (Од., Кібл.), *красноˈп˙ор* (Дж.). З таким значенням лексема *краснопер* відома в говірках нижнього Подністров'я (Берлізов, 49). Зовнішня подібність риб різних видів зумовила постання композитів *пˈл˙ітка-красноˈп˙ірка* (Бенд.), *пˈл'іточка-красноˈп˙ірка* (Лук.).

На позначення дрібної прісноводної риби родини коропових лише в одній говірці зафіксовано лексему *клен'*: *ˈт'іпа пˈл'ітка / ˈт'іл'ки гˈрубша* (Джур.). Етимологи назву такого виду риби пов'язують з назвою дерева клен, яке цвіте, коли нереститься риба (ЕСУМ, II, 458). Лексему *клень* як діалектну назву головня Leuciascus cephalus L фіксує СУМ (IV, 180). З таким значенням номен *клин'* відомий у бойківських (Онишкевич, I, 358), буковинських (Сбг, 208), *клань* – у західноволинських говірках (Корзонюк, 139), *кленич* – говірках Одещини (Москаленко, 39). У східноподільських говірках на позначення головня використовують похідні утворення *кˈленич, клинˈчук* (ББ).

Сему ‘пічкур, дрібна річкова риба родини коропових, Gobio gobio L.’ у східноподільських говірках передають загальновживані лексеми *п˙іcˈкар* (К., Іван., Бенд., Рах., Дуб., Соф., Кібл., Ш., Меч., Крут., Крут., Гран. Ів., Рос., Тр., Ват., Гайв., Горд., Нес., Пог.), *п˙ічˈкур* (П.) та фонетико-морфологічний варіант *п˙іcˈкур* (Мел.). Лексеми *п˙іcˈкар* і *п˙ічˈкур* є літературно нормативними (СУМ, VI, 541, 552) Варіант *п˙іcˈкар'* (Кот., К., Вікт., Орл., ББ) з гіперичним м'якшенням мозаїчно вкраплюється в ареал лексеми *п˙іcˈкар*. Номен є похідним від іменника *п˙ісок*: *п˙іcˈкар у п˙іcˈку жиˈве* (Горд.). Невеликі ареали утворюють номени *ˈкобил'* (Рах., Добр., Коч., Пал., Мих.), *коўˈбел'* (ББ, Дж., Тар.), *ˈкоўбил'* (Дуб.), *ˈкоблик* (Од., Кр., Тр.). Синонім *коблик* є загальновідомим, оскільки СУМ та інші лексикографічні джерела подають дефініцію лексеми *коблик* лексемою *пічкур* (СУМ, IV, 201; Онишкевич, 362). У східноподільських говірках синонімічними є назви *п˙ічˈкур / п˙іcˈкар / буˈбир* (Тиш.), *буˈб'ір* (Ятр.), *ˈбобур* (Ром.), *боˈбир* (См.), *ˈбаб^п^ка* (С.), *биˈчок* (С.). Лексема *бобир* у СУМ зафіксована з ремаркою *діал.* на позначення дрібної прісноводної риби з великими колючими плавцями, йоржа (I, 206). З таким же значенням назви *бобир*, *бобирь* зареєстровані в Словнику говірок Нижньої Наддніпрянщини (Чабаненко, I, 92), у говірках Одещини лексема *бобір* позначає рибу коблик (Москаленко, 15). Зовнішня подібність пічкура та плітки зумовила використання в східноподільських говірках лексеми *пˈл'ітка* (Іван., Добр., Топ., Пав., Ятр.) для називання пічкура.

На позначення риби зі змієподібним тілом Anguilla anguila L. у східноподільських говірках зафіксовано питому лексему *угор'* (ЕСУМ, I, 436), яка представлена закономірними варіантами *вуˈгор* (Рах., Дж., Кон., К., С., Добр., Орл., Соф., Од., Гл., Ш., Меч., Топ., Ятр., Красн., Гран., Рос., Мощ., См., Р., Ч., Мих., Д., Горд., Нес., Сем., Циб., Пог.), *ˈвугор* (Рос., Мощ., Ват.). Окремі говірки зберігають давню форму *ˈугор* (ББ), *ˈугор'* (Ром.). Лексема *вуˈгор* із таким же значенням лексикографічно представлена в Словнику української мови (СУМ, I, 806) та регіональному тематичному словнику А. А. Берлізова (Берлізов, 36).

На позначення в'язя, Leuciscus idus L. у говірках зафіксовано загальнонародну лексему (СУМ, І, 821) *ўйаз'* (Р., Нес., Добр., Іван., Орл., Ш., Ч., Ятр., Гран., См., Крив., Горд., Рах., Коч., Яг., Циб.) та її фонетичний варіант *йаз'* (Гайс.). Назва *язь* відома на всьому слов'янському просторі. Етимологи не мають єдиної думки про походження лексеми. Одні вважають, що назва мотивована тим, що має вуса, інші припускають, що вона є спорідненою з лексемою їжак (Фасмер, ІІ, 10). Обидві форми *ўйаз'* і *йаз'* є літературними (СУМ, І, 798; ХІ, 631; СБГ, І, 260) і відомі в інших говорах української мови (Корзонюк, 267). У більшості говірок лексема зберігається лише у свідомості мовців, що пов'язано з позамовною дійсністю – як вид така риба зникає.

На позначення йоржа, дрібної прісноводної риби з колючими плавцями, Acerina cernua L. у східноподільських говірках зафіксовано загальновживану (СУМ, IV, 61) лексему *йорш* (внп). Вторинні номени, утворені в результаті метафоричного перенесення, мотивовані фізіологічними особливостями риби: *ко|л'учка* (Кон.), *шмар|кач* (Горд., Лук.), *де^и|рун* (Бенд.). Видові найменування *йорш но|сар'* (Тр.), *но|сан'* (Ват.) мотивовані зовнішнім виглядом риби: такий вид йоржа має видовжене рило. Двослівна номінація *йорш обикно|вен:иї* вживається спорадично.

Серед номінацій прісноводної хижої риби родини окуневих зеленувато-жовтого кольору, з чорними поперечними смугами і червонуватими нижніми плавниками, Perca fluviatilis L. великий ареал утворює питома лексема *|окун'* та її фонетичний варіант із протезою – *|гокун'* (Добр., Кібл.). Етимологи зауважують, назва мотивована тим, що при вийманні окуневих із великої глибини в них випинаються очі від тиску газу в плавальному міхурі (ЕСУМ, IV, 117). Особливості будови тіла вплинули на появу номінацій *де^и|рун* (Рос., Ром., Мих., Гайв.), *ди|рун* (Меч., ББ, Мощ., Степ., Пог.) як синонімів до загальнонародної (СУМ, V, 686) лексеми *|окун'*. Назву *де^и|рун* засвідчено також у говірках Одеської області, де нею номінують окуня (Москаленко, 27). В окремих східноподільських говірках для передачі названої семи використовують номен *йорш,* відомий на позначення окремого роду риб, що зумовлено подібністю будови тіла. У більшості говірок мовці не диференціюють окуня за видом і родова назва є водночас і видовою. Лише в деяких говірках зафіксовано двослівні найменування, що репрезентують видові особливості *|окун' р˙ічко|виї* 'окунь, який водиться у річці' (Гран.), *|окун' стаўко|виї* 'окунь, який водиться в ставку' (Тиш., Гайв., Циб.), *|окун' морс'|киї* 'окунь, який водиться в морі' (Добр., Тиш., Гран., Циб., Сок.). Вторинний номен *мо|р'ак* зумовлений сферою проживання популяції (Гайв.).

Іхтіономен *л'ашч* відомий здавна і задокументований ще П. Беріндою [2, с. 219]. Лексема *л'ашч* 'лящ, Abramis brama L.', яка утворює в східноподільських говірках суцільний ареал, є похідним утворенням від звуконаслідувальної основи: під час нересту лящі вискакують у повітря і, падаючи, ударяють (ляскають) по воді (ЕСУМ, ІІІ, 345). Спеціальних видових назв не зафіксовано. На позначення ляща, схрещеного з карасем, уживається атрибутивне словосполучення *ка|рас' біло|рус'киї* (ВС). Аналітичні назви *|риба коро|леўс'ка* (Циб.), *|риба дн'іп|роўс'ка* (Ів.) вказують на місце поширення риби та на її смакові якості.

На позначення в'юна Misgurnus fossilis L., надзвичайно рухливої риби з видовженим тілом, у досліджуваних говірках зафіксовано назву *ўйун*, що передає особливість поведінки такої риби. Мовці зазначають, що *|риба |добра бе^и з к˙іс|ток і йак по|сипати |с'іл'у / то си|чит / йак зм˙і|йа / але ўже чос' йі|йі ни^е|майе / дес' |д'ілас'а* (Добр.). Вузьколокальна назва *го|лец'* (Гайс.), суфіксальний дериват від прикметника *голий*, мотивована відсутністю луски на тілі риби. Лексема *|сикаўка* (Соф.) є похідним утворенням від дієслова *сичати.*

Для реалізації семи 'маленька річна риба родини в'юнових з довгим, дуже стиснутим із боків тілом ясно-жовтого кольору та багатьма різної інтенсивності темними плямами, Cobinis taenia' в усіх досліджуваних говірках зафіксовано загальновживану лексему *ш|чипаўка* (К., Пав., Тр., Тиш., Ват., Сем., Циб.) у різних фонетичних варіантах: *ш|ч˙іпаўка* (Орл., Ятр., Кот., Топ., Меч., С., ББ, Коч., Вікт., Дж., Д., Гайв.), *ш|чипалка* (Л., Ш., Гайс.), *ш|ч˙іпалка* (Горд., Добр.), *ш|ч˙іпачка* (Іван.). Названі лексеми мають прозору мотивацію, усвідомлювану мовцями: *ш|ч'іпаўка йак бе|ре за |пал'ц'і / то шч˙і|пайе* (Меч.). Лексема з таким значенням відома в говірках нижнього Подністров'я (Берлізов, 81) та в буковинських говірках (Сбг, 682). Спорадично в східноподільських говірках зафіксовано лексеми *|шикаўка* (ББ), *|сикаўка* (Дуб., ББ), *с|цикаўка* (См.), *с|цикл'а* (Гран., Ів.). Етимологи пов'язують ці назви із дієсловом *сікти:* спіймана риба наїжачується і січе по боках рухливими підочними

колючками (ЕСУМ, V, 228). На нашу думку, назви пов'язані з дієсловом *сичати* – звуком, який видає ця риба, коли її взяти в руку. Лексема *ˈсикавка* зі значенням „маленька річна риба родини в'юнових із довгим дуже стиснутим по боках тілом" відома в нижньонаддніпрянських (Чабаненко, IV, 62) та в поліських (Лисенко, 195) говірках.

II. Назви риб за диференційною ознакою 'стать'

ДО 'стать' не є визначальною для лексико-семантичної мікрогрупи назв риб. У більшості говірок опозиція 'самець' : 'самка' має спільну лексичну реалізацію – родову чи видову назву. В окремих говірках зафіксовано паралельне вживання із архілексемою дублетних загальнонародних назв *ˈсамка*, *саˈмиц'а* (Степ.), *саˈмец'* (внп), *ˈмама* (Ятр.), *ˈмамка* (Орл.), *ˈматка* (Р., Ром., Меч., Ш., Пав., Пер., См., Мощ., Гл., Нес., Циб., Пог.), *ˈтато* (Орл., Ятр.) та особових займенників *в˙ін* (Горд.), *воˈна* (Горд., Ш., Вікт., Пер.). Ситуативно сему 'стать' реалізують іменникові словосполучення *ˈриба з ікˈройу, ˈриба з молочˈком,* які в мовленні можуть згортатися до одного елемента *з ікˈройу, з молочˈком*: *ˈдаїте миˈн'і з ікˈройу* (Ум.).

III. Назви риб за диференційною ознакою 'вік'

ДО 'вік' у мікрогрупі назв риб тісно пов'язана із ДО 'розмір', що виражено на словотворчому рівні однослівними номенами, похідними від основ – назв риб за допомогою демінутивних афіксів **-ець:** *короˈпец'* (Л., Р., Соф., Кібл., Меч., Кр., Гран. Гайс., Д., Лук.), *кору́пец'* (Циб.) 'молодий короп'; *окуˈнец'* (Р., Кр., Крив., Сміл., Ват.), *дируˈнец'* (Меч.) 'окунь невеликого розміру', *шчупаˈл'ец'* (Ш., Меч.) 'молода щука'; **-ак**: *короп˙чак* (Добр., Гайс., Пал.) 'молодий короп', *шчуˈпак* (Мел., Соф., Кр., Гран. Дж., Тр., Ват., См., ВС, Пал.) 'молода щука'; **-к-** *шˈчучка* 'молода щука вагою 600–700 г (Добр., Кот., Ром., Кібл., Гайс., Д., Лук., Іван., Циб., Л., Степ., Орл., Ятр., Пог.), *красноˈп˙орочка* (Ш.) 'мала краснопірка', *пˈл'іточка* (Рос.) 'краснопірка мала', *ве^и^рхоˈводочка* (Мел., Ятр., Крут.) 'маленька верховодка'; **-ик:** *ˈл'ашчик, п˙ідˈл'ашчик* (Гайс.), (ББ, Ват.), *подˈл'ашчик* (Крив., Д., Горд.) 'молодий лящ вагою до 1 кг', *ˈйоржик* (Горд.) 'маленький йорш', *коˈропчик* (Мел., Орл., Од., Ш., Ятр., Рос., Циб.) 'молодий короп'; **-ок:** *шчупаˈчок* (Дуб., Тиш., Вікт., Крив., Тар.), *шчуˈчок* (Гл.) 'молода щука вагою 600–700 г ', *ў́йазичок* (Ват.) 'в'язь малий', *судаˈчок* 'судак до нересту' (Кібл., Вікт., Гайс., Гайв., Горд., Лук.), *ў́йаˈз'ок* (Ват.) 'в'язь малий'; **-ник:** *п˙ідˈл'ашчник* (Ятр.), *подˈл'ашч'н'ік* (Ш., Гайв.) 'молодий лящ вагою до 1 кг'; **-ук:** *л'ашˈчук* (Добр.) 'молодий лящ вагою до 1 кг', *короп˙чук* (Ром., Вікт., См., Тиш., Ват., Горд.) 'молодий короп'; **-ар':** *шчуˈпар'* (Гайв.) 'молода щука'; **-ач:** *шчуˈкач* (Горд.), *шчуˈпач* (Дуб.) 'молода щука вагою 600–700 г '; **-ен'-** *шчучиˈн'а* 'молода щука вагою 600–700 г (Лук.); **-онок:** *л'ашˈчонок* 'молодий лящ вагою до 0,5 кг (Меч., Гран.); **-чик**: *короп˙чик* (Добр.) 'молодий короп'; **-а:** *л'ашˈча* 'молодий лящ вагою до 1 кг (Гайс.); **під-:** *п˙ідˈл'ашч* (Орл., См., Дж., Гл., Соф., Од., Гран., Лук.), *подˈл'ашч* (ВС, Тр.) 'молодий лящ вагою до 1 кг'.

Крім того, у говірках зафіксовано однослівні номінації – загальновживана лексема *ˈзарибок* (СУМ, III, 290) на позначення малого ляща, молодої щуки, молодого коропа, будь-якої риби дрібних розмірів. Лексема *ˈне^и^дорос'л'* (Яг.), що реалізує сему 'молодий короп', є похідною від загальнонародного *недорослий* 'який ще не виріс, перебуває у дитячому віці' (СУМ, 5, 298). Лексема *маˈлиш* (Пог.) зі значенням 'молодий лящ вагою до 0,5 кг' є вузьколокальною, як і композит *л'ашч молодˈн'ак* 'молодий лящ вагою до 0,5 кг' (Р.).

Найчастіше сему 'вік' передають атрибутивні словосполучення, у структурі яких головне слово – загальна назва риби, залежне – прикметник, який вказує на розміри, вік і в зв'язку з цим на особливості будови тіла окремих риб: *ˈокун' горˈбатиї* 'старий окунь' (Яг.), *карп молоˈдиї* (Коч.) 'молодий короп'; *ў́йаз' маˈлиї* (Орл., Р., Добр., Іван., Ш., Ч., Ятр., Гран., См., Крив., Горд., Рах., Кочер.), *ў́йаз' молоˈдиї* (Гайс.) 'молодий в'язь вагою до 0,5 кг'; *красноˈп˙ірка маˈла* (Дж., Степ., Гл., Ятр., Тр.), *красноˈп'орка маˈла* (Меч.) 'мала краснопірка'; *красноˈп˙ірка ви^е^ˈлика* (Орл., Ват., Ятр.), *красноˈперка ви^е^ˈлика* (Гран.), *красноˈпера ве^и^ˈлика* (Мел.) 'велика краснопірка'; *л'ашч ви^е^ˈликиї* (Циб.), *л'ашч ве^и^ˈликиї* (Кон.) *л'ашч стаˈриї* (Гран.) 'великий лящ'; *л'ашч маˈлен'киї* (Циб.), *л'ашч маˈлиї* (Кот.), *л'ашч молоˈдиї* (Рос.) 'молодий лящ вагою до 0,5 кг'; *л'ашч се^и^ˈредн'ойі ваˈги* (Кот.) 'молодий лящ вагою до 1 кг'; *пˈл'ітка ве^и^ˈлика* (Гайс., Меч., Циб., Дуб., Лук.) 'велика плітка', *пˈл'ітка маˈла* (Ват.) 'краснопірка мала'; *суˈдак маˈлиї* (Ятр., Орл.) 'судак до нересту'; *шˈчука догодоˈва* (Гран.) 'щука довжиною до 1 метра'.

На позначення рибки, що недавно вийшла з ікри, у східноподільських говірках зафіксовано спільнокореневі лексеми, у творенні яких беруть участь різні афікси: *маˈл'ок* (внп, крім Вікт.), *муˈл'ок* (Вікт.), *маˈл'ук* (Сем.), *мал'ˈка* (ББ, Лук.), *маˈл'очок* (Ш.), *мул'ˈга* (Добр., Л.), *мул'ˈка* (Бенд.). Лексичні одиниці, що реалізують узагальнену семантику зменшення, використовують як видові назви на позначення дрібних риб: *ˈм˙елоч'* (Пав.), *ˈм'іл'ка* (См.), *ˈмул'ка* (См.) 'верховодка', *м˙іˈл'ок* 'молодий

короп’ (К.), *м˙ілко|та* (Гайс., Степ.), *м˙іл’уз|га* (Кот., Топ., Мощ., Пог.) ‘загальна назва дрібних сортів риби’. Окремі лексеми мають широкий номінативний потенціал. Лексема *ма|л’ок* у досліджуваних говірках може називати малька, рибку, що недавно вийшла з ікри, дрібну рибу, яку використовують як живець для ловіння вудкою, рибу дрібну, молодого коропа, молодого ляща вагою до 0,5 кг. Подібну семантичну структуру в східноподільських говірках має лексема *мул’|га*: ‘мальок, рибка, що недавно вийшла з ікри’, ‘риба дрібна’, ‘дрібна риба, яку використовують як живець для ловіння вудкою’, ‘верховодка, дрібна прісноводна риба родини коропових, Alburnus alburnus L.’. Спільнокореневі деривати, мотивовані будовою тіла рибки, що недавно вийшла із ікри, *голо|вас’т’ік* (Гайс.), *|пуголовок* (Соф.), *|пуговок* (Ш.), *пу|гоўка* (Циб.) вживаються спорадично.

IV. Назви риб за диференційною ознакою ‘основне місце перебування’

Цю мікрогрупу назв риби формують репрезентанти опозиції сем ‘риба, яка водиться у верхній частині водойми’ : ‘риба, яка водиться в нижній частині водойми’.

На позначення першої семи зафіксовано спільнокореневі лексеми з прозорою мотивацією *ве^и^рхо|вода* (Дж., Ів., Д., Степ., Гайв., Лук.), *ве^и^рхо|воден’* (Орл.), *ве^и^рхо|вод^т^ка* (Рах., Дуб., Од., Красн., Кібл., Ш., Меч., Гус., Пав., Ч., Гайс., Топ., Пер., Гран., Вікт., Гл., Тр., Крив., Пал., Ват., Мих., Горд., Ятр., Яг.), *ве^и^рхо|в˙ід^т^ка* (Ром.), *ви^е^рхо|в˙ідка* (Л.) та атрибутивні словосполучення, до складу яких входить прикметник, у структурі якого є основа *верх* – *|риба ве^и^рхо|водна* (Циб.), *|риба ве^и^рхоп|лаўна* (ББ). Риба, яка водиться у верхній частині водойми, є невеликою за розмірами і кістлявою. Це відбилося в номінаціях *|риба ма|ла* (Кот.), *|риба пар|шива* (Кот.). Лексема *ве^и^рхо|вода* має широке номінативне поле, нею позначають рибу, знесилену недостачею кисню у воді, (Гайв.) та дрібну прісноводну рибу родини коропових, Alburnus alburnus L. (Дж., Степ., Гайв.).

Для репрезентації семи ‘риба, яка водиться в нижній частині водойми’ в досліджуваних говірках зафіксовано атрибутивні словосполучення, у яких означення вказує на:

- місце знаходження: *|риба|дон:а* (ББ, Красн., Чечел., Д.), *~ гли|бин:а* (Гайс.), *~ глибоко|водна* (Пал.);
- розміри риби: *|риба к|рупна* (Меч.), *~ ве^и^|лика* (Ром., Кот.), *~ здо|рова* (Крив.);
- смакові якості: *|риба ха|роша* (Кот., Ів.);
- належність до певного класу: *|риба |хижа* (Лук.).

Субстантиви на позначення риби, що водиться в нижній частині водойми, є вузьколокальними, хоча мають досить прозору мотивацію: *|донка* (Яг.), *|нижн’о|водка* (Гл.). Описові конструкції *|риба по дну |ходит* (Ш., Кон.), *|риба / ко|тора на дн’і* (Кот., Мел.) вживають паралельно із словосполученнями.

Спільним у репрезентації обох сем є те, що в більшості говірок на позначення риби, яка водиться у верхніх чи нижніх частинах водойми, спеціальних назв не виявлено. Мовці використовують видові назви.

V. Назви риб за диференційною ознакою ‘фізіологічний стан’

Лексеми на позначення риби під час нересту утворюють незначну мікрогрупу. Однослівну номінацію *|матки* (Ч.) виявлено лише в одній говірці. Двослівні номінації за структурою є атрибутивними словосполученнями, залежне слово яких похідне від *нерест: |риба |нере^и^сна* (Кот.), *~ |нере^и^ст’ана* (Циб.), *~ не^и^ре^и^с|т’ана* (Дуб., Ятр.), *~ не^и^ре^и^с|това* (Ром., Гран., Трос., Кон., ББ, Ш., Кон., ВС, Топ.), *~ |неристова* (Гайс.). Інші атрибутиви вказують на фізіологічний стан самки: *|риба сла|ба* (Тр.), *~ си|ра* (Коч.), *~ з ік|ройу* (Циб.), *|риба |поўна* (Р.). Лексему *сира* в східноподільських говірках вживають також на позначення жінки-породіллі та корови, яка недавно отелилася (АСЦ).

На позначення риби, яка після нересту пасеться на заплавних місцях, зафіксовано узгоджені атрибутивні словосполучення *|риба проне|рест’ана* (Ятр.), *~ не^и^ре^и^с|това* (Кон.), *~ зап|лаўна* (Д.), *~ рослино|йідна* (Ч.), *~ траво|йідна* (Рах., Лук.), *~ прибо|л’іла* (Крут.), *~ при|кормл’ана* (Циб.) та неузгоджені: іменник + іменник з прийменником: *|риба ў на|гул’і* (Красн.), *|риба на в˙ідго|д’іўл’і* (Кр.).

Не всю рибу дозволено ловити навіть не в час нересту. Це зумовило появу назв на позначення риби, розмір якої відповідає стандартам, і через це лов якої є дозволеним. Однослівна номінація представлена іншомовною назвою *стан|дарт* (Ват.). Двослівні номінації утворені за допомогою прикметників, що вказують на якість такої риби, розміри, можливість її використання в рибопереробній промисловості тощо: *|риба стан|дартна* (Гл., Нес., Циб., Лук.), *~ това|рова* (Кр.), *~ то|варна* (Рах., Ч., Пал., Мощ.), *~ ве^и^|лика* (Степ., Гайс.), *~ здо|рова* (Меч.), *~ за к˙і|ло* (Крив.), *~ на к˙і|ло* (Меч.), *~ нор|мал’на* (Кот.), *~ полно|цен:а* (Добр.), *~ промис|лова* (Д., Кібл., См., Яг., Циб.), *~ про|мишл’ена* (Орл.), *~ про|мишл’ін:а* (Ятр.).

Сему ‘недомірки, лов яких заборонено’ в досліджуваних говірках репрезентують лексеми у формі множини *од|нол’ітки* (Св.), *одно|р’ічки* (Св.), *ни^е^|дом˙ірки* (К.), *не^и^до|ростки* (Циб.) та назви із

широким діапазоном семантичної структури *ˈзарибок* (Кон., Гран.), *малˈ'ка* (Лук.), *маˈл'ок* (Кот., Орл., Ч., Ятр., Гайв., Гайс., Тар., Добр., Рах., Р., Од., Красн., Кібл., Ш., Меч., Пер., Кр., См., Ів., Гл., Пал., Мих., Д., Гайв., Горд., Яг., Нес., Циб., Пог., Вікт.). Решта репрезентантів семи – атрибутивні словосполучення зі вказівкою на розмір *ˈриба маˈла* (Нес., Тр., Гайс.), ~ *м˙ілˈка* (Мих.), ~ *мулˈ'ка* (Пав.), ~ *маˈлен'ка* (Циб.), чи на непридатність до промислової переробки ~ *неᵘˈгодна* (ББ), ~ *неᵘтоваˈрова* (Кр.), ~ *неᵘтоˈварн'а* (Мощ.). Специфічною є назва *ˈриба на доˈлошку* (Меч.).

На позначення риби, знесиленої недостачею кисню у воді, виявлено лише чотири однослівні назви: *тухˈл'ак* (Ятр.), *заˈдуха* (Ч.), *пухˈл'ак* (Орл.), *веᵘрхоˈвода* (Гайв.). Інші репрезентанти семи є атрибутивними словосполученнями, у яких прикметники та дієприкметники передають якісну характеристику такої риби: *ˈриба знеᵘˈсилина* (Рах., Пал.), ~ *зниᵉˈсилина* (Гайс.), ~ *мˈл'ава* (Степ.), ~ *ўˈйала* (Меч.), ~ *осˈлаблена* (Ш.), ~ *болˈ'на* (Гус.), ~ *приˈдушана* (Кот.), ~ *ˈсон:а* (Д.), ~ *хˈвора* (ББ), ~ *ˈморина* (Яг.), ~ *гоˈлодна* (См.), ~ *ˈдохла* (Добр.), ~ *душˈна* (Вікт.), ~ *задиˈхайуча* (Красн.), ~ *заˈдушина* (Лук.), ~ *заˈдушлива* (Л.), ~ *захиˈр'іла* (Гран.).

Специфікою будови тіла окремих риб є відсутність кісткової тканини. На позначення безкісткової риби в досліджуваних говірках зафіксовано двослівні лексичні номінації – узгоджені та неузгоджені словосполучення *ˈриба беᵘскˈістˈкова* (Пог.), ~ *беᵘсˈкостна* (Горд.), ~ *беᵘзкостоˈва* (Кот.), ~ *хр'ашˈчова* (Орл.), ~ *хр'ашчоˈва* (Ятр.), ~ *мйаˈка* (Мел.), ~ *морсˈ'ка* (Ів.), ~ *бес к˙ісˈток* (Циб.), ~ *беᵘс к˙ісˈток* (Кот., Гайс., Ш.). Вузьколокальною в східноподільських говірках на позначення безкісткової риби є лексема *неˈтена* (К.).

Сему ‘щойно впіймана риба’ в досліджуваних говірках реалізують словосполучення з головним словом *ˈриба* та залежним атрибутивом, що передає маркуючу ознаку. В усіх говірках зафіксовано двослівну номінацію *ˈриба сˈв˙іжа*. Прикметник *свіжа* в окремих говірках є синонімом до *жиˈва* (Мел., Дуб., Гус., Гран. Рос., Тр., Л., Ч., Горд.), *ˈп˙ійма́на* (Пог.), *св˙іжоˈп˙ійма́на* (Кр.). Незначний ареал на позначення щойно впійманої риби утворюють лексема *уˈлоў* (Од., Меч., Пер., Гл., Ват., Циб.), *ўлоў* (Р.) та словосполучення, де в ролі головного слова є названа лексема *уˈлоў сˈв˙іжий* (ББ).

Лексико-семантичну мікрогрупу назв частин тіла риб включено до лексико-семантичної групи назв риб з логіко-поняттєвої точки зору. На позначення органу дихання риб у досліджуваних говірках зафіксовано лексеми *ˈжабра* (Бенд., Дж., Од., Мощ., Гайв.), *ˈжабр'а* (Гайс.), *ˈжабри* (Добр., Дуб., Кібл., Ч., ББ, Гл., Степ.), *ˈз'абра* (Ів., Добр., Крив., Вікт., Іван., Рах., Кот., Мел., К., Л., Орл., Соф., П., Од., Дяк., Ром., Росох., Ш., Меч., Гус., Топ., С., Пер., Ятр., Красн., Тиш., Крут., Кр., Пав., Гран., См., Дж., ВС, Рос., Тр., Пал., Ват., Мих., Д., Горд., Яг., Нес., Сем., Тар., Циб., Пог., Лук.), *ˈз'абр'а* (Р., Коч.), *ˈз'абри* (Кон.)

Сема ‘луска на шкірі риби’ в досліджуваних говірках репрезентована загальновживаною лексемою *лусˈка* (внп) та її фонетичними варіантами *ˈлуска* (Кібл.), *лушˈча* (Росох.). У синонімічні відношення з лексемою *лусˈка* в окремих говірках вступають номени *шулуˈха* (К., Коч.) та *чишуˈйа* (Орл.), *чуш˙іˈйа* (ББ), *чеᵘшуˈйа* (Дяк., Тр.).

Окрему групу назв утворюють лексеми на позначення плавців риби. Зазвичай, це похідні від дієслова плавати, утворені за допомогою формантів **-ец':** *плаˈвец'*, *плавуˈнец'*, **-ик:** *плаўˈник, плаўˈн'ік*, **-ун:** *плаˈвун*, **по-** … **-ец':** *поплаˈвец'*. Лексема *поплаˈвец'* у досліджуваних говірках відома ще із значенням ‘поплавок на вудці’ (Бенд.). Частково накладаються на ареали побутування названих лексем ареали назв *пеᵘˈро* (Ром., Дуб., Од, Мощ., Добр., Кот.), *пиᵉˈро* (Пал., Нес.), *ˈперушко* (Горд.), зумовлючи в окремих говірках синонімію.

Репрезентанти сем ‘плавець горизонтальний’ та ‘плавець вертикальний’ переважно атрибутивні словосполучення, у яких головним словом є архілексема, атрибутив передає мотиваційну ознаку:

– місцезнаходження: *плаˈвец' бокоˈвий* (Добр., Степ.), ~ *бр'ушˈний* (ББ), ~ *ˈнижн'ій* (Кібл.), ~ *чеᵘреᵘўˈний* (Орл.), ~ *горизонˈтал'ний* (Гайв.) *плаўˈник зˈбоку* (Пог., Циб.), *плаўˈн'ік ˈнижн'ій* (С.) ‘плавець горизонтальний’; *плаˈвец' ˈверхн'ій* (Добр., Кібл., Пав., Коч.), ~ *спиˈн:ий* (Орл., ББ), ~ *хвостоˈвий* (Орл.), *плаˈвец' вирт'іˈкал'ний* (Тар.), ~ *виᵉртиˈкал'ний* (Гайс., Гран., Гл., Горд.), *плаўˈн'ік ˈверхн'ій* (С.), *плаўˈник зˈверху,* (Циб.), *плаˈвец' зˈверха* (Дуб.), ~ *зˈверху* (Пог.), ~ *на спиˈн'і* (Мел., Мих.) ‘плавець вертикальний’;

– особливості будови: *плаˈвец' ˈгострий* (Лук.) ‘плавець вертикальний’;

– функцію, яку виконує плавець: *плаўˈник повоˈротний* (Вікт.) ‘плавець вертикальний’.

Однослівні номени – вторинні назви, які виникли внаслідок метафоричного перенесення: *кˈрило* (Кот.), *кˈрил'ц'е* (Нес.), *лоˈпатка* (Яг.) ‘плавець горизонтальний’, *ˈпарус* (Ват.), *гˈреб˙ін'* (Яг.), *греᵘб˙іˈнец'* (Добр.), *гостˈрак* (Кот.) ‘плавець вертикальний’.

Інколи мовці вдаються до дискурсивної номінації *ˈверхн ˙ії у воˈд ˙і ˈдерже сˈвого ˈнапр'амку* (Кочерж.), *ˈокун' сˈтавит' соˈб ˙і гориˈзонт* (Горд.) – розпускає верхній плавець.

Отже, назви риб у східноподільських говірках утворюють складну за організацією лексико-семантичну групу. Вони відбивають диференціацію реалій за родо-видовою ознакою, статтю, віком, фізіологічним станом. У номінації риб у східноподільських говірках найчастотнішою є лексична номінація, виражена іменниками, атрибутивними словосполученнями. Додаткові елементи семантики назви передають дискурсивні номени, які вживають паралельно з однослівними назвами. Аналіз репрезентантів досліджуваної ЛСГ у різних ареалах подільського говору засвідчує спільні номінації і вимагає докладного вивчення лексики рибальства в інших говірках Поділля.

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ ГОВІРОК

ББ – Берізки-Бершадські Бершадський В., Бенд. – Бендзарі Балтський О., Ват. – м. Ватутіне Звенигородський, Вікт. – Вікторівка Маньківський , ВС – Велика Севастянівка Христинівський Ч., Гайв. – Гайворон Гайворонський К., Гайс. – м. Гайсин Гайсинський В., Гл. – Глибочок Котовський О., Горд. – Гордашівка Тальнівський Ч., Гран. – Гранів Гайсинський В., Гус. – Гусаково Звенигородський Ч., Д. – Дубиново Савранський О., Дж. – Джурин Шаргородський В., Добр. – Добра Маньківський, Дуб. – Дубова Уманський Ч., Дяк. – Дяківка Бершадський В., Ів. – Іваньки Маньківський, Іван. – Іванівка Уманський Ч., К. – Куяльник Котовський О., Кібл. – Кіблич Гайсинський В., Кон. – Конела Жашківський Ч., Кот. – Котюжинці Калинівський В., Коч. – Кочержинці Уманський, Кр. – Красноставка Маньківський, Крив. – Кривець Маньківський Ч., Красн. – Красненьке Іллінецький В., Кривч. – Кривчунка Маньківський Ч., Крут. – Крутогорб Гайсинський, Л. – Леухи Іллінецький В., Лук. – Луківка Катеринопільський Ч., Мел. – Мелешків Гайсинський В., Меч. – Мечиславка Ульянівський К., Мих. – Михайлівка Гайсинський В., Мощ. – Мощене Гайворонський К., Нес. – Нестерівка Маньківський, Од. – Одай Жашківський Ч., Орл. – Орлове Новоархангельський К., П. – Пугачівка Жашківський Ч., Пав. – Павлівка Погребищенський В., Пал. – Паланка Уманський Ч., Пер. – Перейма Балтський О., Поп. – Попудня Монастирищенський, Р. – Роги Маньківський Ч., Рах. – Рахнівка Гайсинський В., Ром. – Романівка Тальнівський Ч., Рос. – Росоша Теплицький В., Росох. – Росоховатка Катеринопільський Ч., С. – Сальково Гайворонський, Св. – Свірневе Голованівський К., Сем. – Семирічка Гайсинський В., См. – Смільчинці Лисянський, Сок. – Соколівка Жашківський Ч., Соф. – Софіполь Тетіївський Київська, Степ. – Степашки Гайсинський, Тар. – Тартак Чечельницький В., Тиш. – Тишківка Добровеличківський, Топ. – Тополі Гайворонський К., Тр. – Тростянець Тростянецький В., Ум. – Умань Ч., Циб. – Цибулів Монастирищенський Ч., Ч. – Чечелівка Гайсинський В., Ш. – Шамраївка Ульянівський К., Яг. – Ягубець Христинівський Ч., Ятр. – Ятрань Новоархангельський К., внп – всі населені пункти.

К. – Кіровоградська обл., В. – Вінницька обл., Ч. – Черкаська обл.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Аркушин – Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок : У 2 т. / Г. Л. Аркушин. – Луцьк, 2000.

Берлізов – Берлізов А. А. Лексика рибальства українських говорів нижнього Подністров'я / А. А. Берлізов. – Чернігів, 1959. – 82 с.

Брилінський – Брилінський Д. М. Словник подільських говірок / Д. М. Брилінський. – Хмельницький, 1991. – 116 с.

Дзендзелівський – Дзендзелівський Й. О. Словник специфічної лексики говірок нижнього Подністров'я / Й. О. Дзендзелівський // Лексикографічний бюлетень. – Вип. VI. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 36–54.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : В 7 т. / За ред. О. С. Мельничука. – К. : Наукова думка, 1982–1989. – Т. 1–3.

Корзонюк – Корзонюк М. М. Матеріали до словника західноволинських говірок / М. М. Корзонюк // Українська діалектна лексика. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 62–268.

Лисенко – Лисенко П. С. Словник специфічної лексики правобережної Черкащини / П. С. Лисенко // Лексикографічний бюлетень. – Вип. VI. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 5–22.

Лисенко – Лисенко П.С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наукова думка, 1974. – 260 с.

Москаленко – Москаленко А. А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області / А. А. Москаленко. – Одеса : Вид-во Одеського держ. педін-ту, 1958. – 78 с.

Омельченко – Омельченко З. Л. Матеріали до словника східностепових українських говірок / З. Л. Омельченко, Н. Б. Клименко. – Донецьк : Вид-во ДонНУ, 2006. – 114 с.

Онишкевич – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок / М. Й. Онишкевич. – К. : Наук. думка, 1984. – Ч. I–II.

СБГ – Словарь української мови / За ред. Б. Грінченка. – К. : Наукова думка, 1996. – Т. 1–4.

Сбг – Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.

СУМ – Словник української мови. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – Т. I–XI.

Фасмер – Фасмер М. Этимологический словарь русского язика / М. Фасмер. – М. : Прогресс, 1964–1973. – Т. 1–4.

Чабаненко – Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя, 1992. – Т. 1–4.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гриценко П. Ю. Моделювання системи діалектної лексики / П. Ю. Гриценко. – К. : Наукова думка, 1984. – 226 с.

2. Коломиец В.Т. Ихтиологическая номенклатура славянских языков как источник для исследования межславянских этнических взаимоотношений / В. Т. Коломиец. – К., 1978.

3. Маркевич О. П., Короткий І. І. Визначник прісноводних риб УРСР / О. П. Маркович, І. І. Короткий. – К. : Рад. школа, 1954. – 208 с.

4. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / В. В. Німчук. – К. : Наукова думка, 1992. – 414 с.

5. Циганок І., Галаш Г. Із спостережень над рибальською лексикою наддунайських говірок // Діалектологічні студії 7. Традиції і модерн / Відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2008. – С. 93–99.

6. Щербуха А. Я. Риби наших водойм. – Вид. 2, доп. / А. Я. Щербуха. – К. : Рад. школа, 1987. – 159 с.

Tetiana Tyshchenko

The nominations of the fish in the dialects of Eastern Podillya

The article deals with the composition, structural organization and geographical spreading of the lexical-semantic group of the fish in the dialects of Eastern Podillya; common and different features of the nominations of the fish in the Eastern Podillya area are regarded.

Key words: lexical-semantic group, names of the fish, dialects of Eastern Podillya.

Тетяна Щербина

СКЛАДНІ Й СКЛАДЕНІ НАЗВИ В ГОВІРКАХ СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКО-СТЕПОВОГО ПОРУБІЖЖЯ

Статтю присвячено аналізу структури назв одягу, взуття, головних уборів і прикрас у говірках середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя. У ній звернено увагу на складні й складені найменування, виокремлено їхні структурно-семантичні моделі.

Ключові слова: складні назви, складені найменування, говірки середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя.

Різноаспектне вивчення діалектної лексики є одним із актуальних завдань сучасної лінгвістики. Особливо важливе дослідження номінативних процесів у діалектній мові – окреслення мотиваційних зв'язків лексем, визначення типів номінації, структури назв, процесу універбації – на матеріалі різних тематичних груп лексики (ТГЛ). Проблема способів номінації реалій навколишньої дійсності стала однією з центральних у мовознавстві ще з 80-х рр. XX ст., однак спеціальних досліджень структури діалектної лексики ще не було. Спорадично це питання представлено в працях Л. Фроляк, яка в межах ботанічної лексики східностепових говірок виокремила чотири групи номенів, зокрема й складені найменування [16]. І. Сабадош, вивчаючи способи номінації української ботанічної номенклатури, особливу увагу зосередив на складних назвах-інноваціях та класифікував їх залежно від типів синтаксичних словосполучень, якими мотивоване складне слово [10]. Р. Омельковець серед складних найменувань лікарських рослин Західного Полісся виокремила сурядні та підрядні атрибутивні словосполучення [12]. Проаналізувавши номінаційні процеси в ботанічній лексиці східнополіських говірок, М. Поістогова відзначила поширеність полікомпонентних назв та низьку частотність складних номенів [14]. Складені й складні назви, зокрема пропозитивні й дискурсивні найменування людини в східностепових говірках, представлено в дослідженні В. Дворянкіна [7]. Способи номінації в мікологічній лексиці центральноподільських говірок розглянуто в розвідці

І. Гороф'янюк [4]. На принципах і способах номінації фітономенів у східнослобожанських говірках зосереджено увагу А. Скорофатової [11].

Найменування одягу, взуття, головних уборів і прикрас становлять розгалужений шар лексики, що неодноразово був предметом різнопланових досліджень Г. Миронової [9], Н. Пашкової [13], Г. Войтів [3], Л. Пономар [15], Г. Гримашевич [6], О. Коваленко [8] та ін. Ці праці створили значну емпіричну базу свідчень про лексику одягу, взуття, головних уборів і прикрас, її склад, семантичні особливості, специфіку формування, проте структура похідних назв у говірках середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя не була предметом спеціального опису, у чому й полягає новизна та актуальність нашої розвідки. Метою статті є дослідження структурно-семантичних моделей складних і складених найменувань, зафіксованих у говірках суміжжя середньонаддніпрянського і степового діалектів.

Серед способів номінації одягу, взуття, головних уборів і прикрас у говірках середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя виокремлено словотворення (афіксацію, універбацію, осново- і словоскладання), семантичну деривацію (переосмислення слів), творення складених конструкцій (дво-, полікомпонентних номенів). На підставі аналізу близько 1000 номінативних одиниць виявлено, що номінація реалій у говірках середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя виражена, в основному, монолексемами (77 % назв); аналітичні назви представлені словосполученнями (23 %).

Специфіку аналізованих найменувань зумовлює невелика кількість складних слів. У досліджуваних говірках складні слова, похідні від підрядних словосполучень, представлені назвами, у яких поєднано прикладку й означуване слово: *сп·ідˈниц'а-тиˈт'анка* 'широка спідниця, зібрана в поясі широкими складками' (1, к. 48)[3], *ˈшапка-куˈбанка* 'чоловіча зимова шапка без вух'[3] (к. 109), *ˈшапка-вуˈшанка, ˈшапка-уˈшанка, ˈшапка-розкладуˈшка* 'чоловіча зимова шапка з вухами' (к. 109). Часто такі найменування зазнають декомпозиції: *тиˈт'анка* 'широка спідниця, зібрана в поясі широкими складками' (к. 48), *куˈбанка* 'чоловіча зимова шапка без вух' (к. 109), *вуˈшанка* 'чоловіча зимова шапка з вухами' (к. 109). Складні слова дають можливість повніше виразити нові поняття, а причиною їхньої появи називають потребу виразити дві ідеї в одному слові [3, с. 162].

Поширеними в говірках середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя є полікомпонентні назви, що представлені підрядними словосполученнями. Аналіз досліджуваного матеріалу дає змогу відзначити, що в межах кожної з ТГЛ на позначення одягу, взуття, головних уборів і прикрас виявляється тенденція до утворення назв-словосполучень від номенів, що позначають родові поняття. Унаслідок цього виникають семантичні гнізда термінів: *соˈрочка, соˈрочка ˈмужис'ка, полотˈн'ана соˈрочка* 'чоловіча сорочка' (к. 22), *соˈрочка, п·ідрізˈна соˈрочка, самоˈробкова соˈрочка* 'верхня жіноча сорочка' (к. 25). Складені найменування й однослівні мають те саме номінативне навантаження, однак назва-словосполучення є ще й носієм синтаксичних відношень. У будь-якій назві-словосполученні самостійність окремих компонентів ослаблена або втрачена, і за характером значення вона наближається до окремого слова. Незалежно від лінійної довжини та лексико-граматичного категорійного складу словосполучення виражає одне термінологічне значення, одне комплексне поняття [17, с. 18].

У досліджуваних говірках складені назви репрезентовано здебільшого двослівними атрибутивними словосполученнями, побудованими за моделями підрядної залежності компонентів – узгодження, керування, прилягання і в їх поєднанні. Найбільш функціонально активними є безприйменникові конструкції, зокрема атрибутивні словосполучення (тип зв'язку – узгодження), побудовані за схемою "прикметник + іменник-загальна назва реалії", де прикметник вказує на матеріал виготовлення – *полотˈн'ана соˈрочка* 'чоловіча сорочка' (к. 22), *л'оˈн:а соˈрочка*, *дис'аˈч:ана соˈрочка, сироˈва соˈрочка* 'спідня чоловіча сорочка' (к. 23), *риˈм·ін:ий ˈпойас* 'чоловічий пояс зі шкіри' (к. 41), *в·ір'овˈчаний ˈпойас* 'шнур, мотузка, якою стягують штани для їх підтримання' (к. 42), *риˈзин'ан'і (риˈзинов·і, роˈзинов·і, риˈзов·і, роˈзов·і) ˈчоботи* 'гумові чоботи' (к. 87), *ширсˈт'аний плаˈток* 'велика тепла жіноча хустка' (к. 115), *суˈкон:а сп·ідˈниц'а*, *шорсˈт'ана сп·ідˈниц'а*, *паˈлаткова сп·ідˈниц'а* 'різновиди спідниці за матеріалом виготовлення' (к. 48), *рогоˈве наˈмисто*, *каˈм·ін:е (камйаˈне) наˈмисто* 'намисто з коралів' (к. 125), *скл'аˈне наˈмисто* 'намисто зі скла' (к. 125); або ж його якість – *товсˈта ˈхустка* 'велика тепла жіноча хустка' (к. 115), *товсˈта соˈрочка* 'верхня чоловіча сорочка' (к. 23), *тонˈка соˈрочка* 'спідня чоловіча сорочка' (к. 24), *гˈруба ˈхустка* 'велика

[3] Тут і далі покликання на карти подаємо за джерелом: Щербина Т. В. Ареалогія середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя: монографія / Т. В. Щербина. – Черкаси: Видавець Андрощук П. С., 2009. – 348 с.

тепла жіноча хустка’ (к. 115). За цією ж моделлю утворено словосполучення, у яких прикметник указує на призначення реалії: *ри|бац’к˙і |чоботи, ри|бал’с’к·і |чоботи* ‘чоловіче взуття для риболовлі’ (к. 88), *носо|ва |хустка, носо|вий пла|ток (пла|точок)* ‘хустинка для витирання обличчя’ (к. 21), нагоду її використання: *бу|ден:ий |од’аг* ‘одяг для виконання домашньої роботи’ (к. 2), *праз|ничне вбра|н’:а, праз|нишна о|дежа* ‘святковий одяг’ (к. 6), *до|машн’а со|рочка* ‘спідня чоловіча сорочка’ (к. 24), особливості носіння: *с|по(і)дн’а со|рочка* ‘спідня чоловіча сорочка’ (к. 24), *|верхн’а со|рочка* ‘верхня чоловіча сорочка’ (к. 23), *с|п˙ідн’і шта|ни, |нижн’і шта|ни* ‘спідні штани’ (к. 36).

Досить продуктивними в говірках середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя є різновиди аналізованої моделі, у яких прикметник містить вказівку на спосіб виготовлення реалії чи матеріалу: *к|ройе^и^ний |пойас* ‘чоловічий пояс із тканини’ (к. 41), *|вал’аний пла|ток* ‘велика тепла жіноча хустка’ (к. 115), *само|д’елков·і га|лош·і* ‘глибокі калоші’ (к. 108), *набор|ний каб|лук* ‘каблук, виготовлений з кількох пластинок, “набраних” на вісь’ (к. 96), *в|йазан’і |китиц’і, |виплет’ана бахра|ма, п|лечена |уставка* ‘в’язана тасьма з суцільним рядом ниток, шнурків, пришита по периметру хустини’ (к. 118), *|р’ізане на|мисто, на|дуте на|мисто* ‘намисто, виготовлене зі скла’ (к. 125), *само|робкова со|рочка* ‘верхня жіноча сорочка (загальна назва)’ (к. 25), *самот|канкова сп·ід|ниц’а* ‘спідниця з тканини домашнього виробництва’ (к. 48); або на особливості крою: *р’ас|на сп·ід|ниц’а* ‘спідниця з великою кількістю складок’ (к. 48), *груд|ний фар|тух* ‘фартух, який одягають на сукню чи спідницю від грудей до колін’ (к. 54), *|довга |кохта, к|ругла |кохта, при|ложиста |кохта* ‘жіноча кофта навипуск’ (к. 57), *крис|лата |шуба* ‘жіноча шуба з широкими полами, у які можна було загорнути малу дитину’ (к. 68, ком. 68), *сто|йача |шапка, пр’а|ма |шапка,* ‘чоловіча зимова шапка без вух’ (к. 109), *п·ідр’із|на со|рочка* ‘верхня жіноча сорочка (загальна назва)’ (к. 25), *сто|йачий |ком·ір* ‘комір літнього одягу’ (к. 29).

Менш продуктивними є варіанти названої моделі, у яких означення вказує на місце розташування реалії – *боко|вий кар|ман, в|нутр’ін’:ій (в|нутр’ішн’ій) кар|ман* ‘кишеня на внутрішньому боці поли чоловічого піджака’ (к. 40), декору – *|вишит’і ру|кава* ‘вишивка на рукаві жіночої сорочки’ (к. 34), *|вишитий по|д’іл* ‘вишитий поділ жіночої сорочки’ (к. 35), зовнішню ознаку реалії – *|чиста о|дежа*, *на|р’адне вд’і|ван’а* ‘святковий одяг (к. 6), спосіб носіння – *накид|ний пла|ток, обкид|ний пла|ток* ‘велика тепла жіноча хустка’ (к. 115).

У кількох говірках середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя засвідчено найменування, які структурно відображають аналізовану модель, хоч постали внаслідок контамінації лексем, що в більшості говірок названого суміжжя функціонують самостійно: *с|п·ідн’е б·іл’|йо* ‘білизна, натільний одяг’ (*с|п·ідн’е + б·іл’|йо*) (к. 7). У говірці с. Мар’ївка Онуфріївського р-ну Кіровоградської обл. засвідчено складену назву *п|л’ушова о|с’інка* ‘жіночий короткополий осінній плюшевий одяг’, що виникла шляхом поєднання лексем, мотивом номінації яких є назва матеріалу виготовлення (*п|л’ушка*) та сезон носіння (*о|с’інка*) (к. 61).

Непродуктивною для говірок середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя є модель “іменник-загальна назва реалії + прикметник”, де означення вказує на стать користувача – *со|рочка |мужис’ка* ‘чоловіча сорочка’ (к. 22), особливості виготовлення реалії – *|чоботи посо|йузе^и^н’і* ‘чоботи з “союзкою” – пришитим до з підошви ремінцем’ (к. 83).

Серед складених найменувань одягу, взуття, головних уборів і прикрас у досліджуваних говірках засвідчено безприйменникові атрибутивно-обставинні конструкції “іменник-загальна назва реалії + адвербіалізований іменник в оруд. в.”, залежні компоненти яких вказують на спосіб виготовлення реалії: *|ком·ір |викотом, воротн’і|чок с|тойочкойу* ‘різновиди коміра літнього одягу’ (к. 29); різновидом цієї ж моделі є порівняльні конструкції, у яких залежні компоненти репрезентують зовнішній вигляд реалії – *бахра|ма |локшинкойу, бахра|ма |зат’іркойу* ‘в’язана тасьма з суцільним рядом ниток, шнурків, пришита по периметру хустки’ (к. 118), та трикомпонентні конструкції, підрядні складники яких вказують на спосіб носіння реалії – *пла|ток од|ним к·ін|цем*, *|хустка од|ним к|райе^и^м*, *пла|ток од|ним к|райе^и^м* ‘велика хустка, яку носили, одним кінцем обмотавши шию, інший кінець при цьому звисав до пояса’ (к. 115).

Іншу модель – “іменник-загальна назва реалії + прислівник” – репрезентують найменування *|кохта |наб·ік*, *|кохта наба|кир* ‘кофта із застібкою збоку’ (к. 57), *со|рочка на|випуск* ‘верхня чоловіча сорочка’ (к. 23). Серед причин виникнення синтаксичних конструкцій, у яких пропущено середню ланку (ланцюжок об’єкт дії – дія – спосіб виконання дії (*|кохта* (яку застібають) *|наб·ік* / *наба|кир*; *со|рочка* (яку носять) *на|випуск*)), називають семантичну надлишковість, повторення в синтагмах частини смислу, що призводить до семантичної компресії, опускання в синтагмі окремих лексем [1, с. 440; 5, с. 63].

Складені найменування одягу, взуття, головних уборів і прикрас в говірках середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя представлено також прийменниково-відмінковими словосполученнями, компоненти яких поєднано атрибутивно-обставинними відношеннями. Серед них виокремлено кілька моделей. Найбільш продуктивною є модель “іменник-загальна назва реалії + прийменник з (із) + іменник в оруд. в.”, у яких підрядний компонент указує на особливості виготовлення чи крою: *со|рочка з |ґесткойу* ‘верхня жіноча сорочка (загальна назва)’ (к. 25), *кар|ман з |накривкойу* ‘кишеня, частина одягу у формі мішечка для дрібних речей і грошей’ (1, к. 39), *ф(хв)ар|тух з наг|рудником, хвар|тух з надг|рудником, фар|тух з ш|лейками* ‘фартух, який одягають на сукню чи спідницю від грудей до колін’ (к. 54), *сп·ід|ниц’а з дос|татку, сп·ід|ниц’а з на|бором* ‘дуже широка спідниця з великою кількістю складок’ (к. 48), *|кохта з п·ідк|лин’ам, |кохта з |фандами, |кохта з |бухтами* ‘жіноча кофта із заокругленими полами’ (к. 57, ком. 57), *ко[у]|жух з |фандами, ко[у]|жух з под|р’езами* ‘широкополий жіночий кожух’ (к. 66), *|чоботи з |вит’ажками* ‘суцільнокроєні чоботи, у яких халява і нижня частина виготовлені з одного шматка шкіри’ (к. 83, ком. 83), *ха|л’авка із з|борками* ‘халява, виготовлена складками’ (к. 89, ком. 89), *|шапка з (в)у|шанками, |шапка з ву|хами (|вушками), |шапка з на|вушниками* ‘чоловіча зимова шапка з вухами’ (к. 109). Різновидом аналізованої моделі є конструкції з залежним складником, який містить вказівку на специфіку декорування реалії: *по|д’іл з по|шиванкойу* ‘вишитий поділ жіночої сорочки’ (к. 35), *сп·ід|ниц’а із п|лисами, сп·ід|ниц’а із ш|ч·іточкойу, сп·ід|ниц’а з |лиштвойу, сп·ід|ниц’а з к·іс’|мойу* ‘спідниця, до низу якої пришита смужка тканини червоного кольору’ (к. 48, ком. 48), *|чоботи з п·ідк|л’ейками, |чоботи з:ак|расками, |вит’ажки з:ак|расками* ‘жіночі чоботи, халява яких угорі оздоблена смужкою шкіри червоного кольору’ (к. 83, ком. 83), *каб|лук з ко|сиц’ами* ‘каблук, прикрашений витисненими квітами’ (к. 96, ком. 96).

Менш продуктивною є друга модель – “іменник-загальна назва реалії + прийменник з (із)+ іменник у род. відм.”, підрядний компонент якої вказує на матеріал виготовлення реалії: *|пойас з ре[и]м·ін|ц’ів* ‘чоловічий пояс зі шкіри’ (к. 41), *|курточка з п|л’уша* ‘жіночий рукавний короткополий осінній плюшевий одяг’ (к. 61), *|лапт’і з ко|ри, |лапт’і з ро|гозу, посто|ли з |лика, посто|ли з ко|ри* ‘личаки, м’яке селянське взуття, виплетене з лика’ (к. 97), *чири|вики з |кирзи, |лапт’і з |кирзи* ‘черевики, вид невисокого взуття на шнурках або ґудзиках’ (к. 109), *пла|ток з |бежу* ‘велика тепла жіноча хустка з тонкої якісної шерсті’ (к. 115), *на|мисто з |каме[и]н’ів* ‘коралове намисто’ (к. 125).

Третя модель (малопродуктивна) репрезентує структуру “іменник-загальна назва реалії + прийменник на (=з)+ іменник у місц. в.”. Залежний компонент у таких назвах вказує на особливості виготовлення реалії: *бо|т’інки на ри|зинках* ‘ботинки, у халяву яких було вставлено спеціальну еластичну стрічку’, *са|пожки на шнур|ках* ‘ботинки, які зашнуровували’ (к. 85), *|чоботи на п·ідк|л’ейках* ‘жіночі чоботи, халява яких угорі оздоблена смужкою шкіри червоного кольору’, *|чоботи на ґ|р’анках, |чоботи на з|борах* ‘чоботи, халява яких виготовлена так, що утворюються “зморшки” – складки’, *|чоботи на |рипах* ‘чоботи, у яких під час ходи чути рипіння’ (к. 59), *кер|сет на з|борах, кир|сет на х|вандах* ‘верхній жіночий одяг, безрукавка, яка щільно облягає стан, з вирізом коло шиї’ (к. 58); рідше – на матеріал виготовлення: *|кохта на |ват’і* ‘тепла жіноча кофта’ (к. 57), *с’ур|тук на |ват’і* ‘чоловіче тепле напівпальто з хутровим коміром’ (к. 63).

У говірках середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя засвідчено четверту модель (непродуктивну) найменувань-словосполучень – “іменник-загальна назва реалії + прийменник на + іменник у зн. в.”, у яких підрядний складник маніфестує призначення чи нагоду використання реалії: *о|дежа на п|разник, о|дежа на |вих·ід* ‘святковий одяг’ (к. 6), *со|рочка на сп·ід* ‘спідня чоловіча сорочка’ (к. 24), *б·іл’|йо на сп·ід* ‘білизна, натільний одяг’ (к. 7), *шта|ни на сп·ід* ‘спідні штани’ (к. 36).

Непродуктивною є також п’ята модель прийменникових найменувань, структура яких – “іменник-загальна назва реалії + прийменник до + іменник у род. в.”, де залежний компонент вказує на специфіку крою реалії: *со|рочка до |ґестки, со|рочка до рег|ламу* ‘верхня жіноча сорочка (загальна назва)’ (к. 25), *|кохта до ко|л’іна* ‘жіноча кофта навипуск’ (к. 57); призначення: *о|дежа до |ходу, о|дежа до ро|боти* ‘одяг для виконання домашньої роботи’ (к. 2).

Частина складених найменувань (як прийменникові конструкції, так і безприйменникові) зазнають універбізації чи деривації на базі універбізованої одиниці: *|чоботи з |вит’ажкойу → |вит’ажки* (к. 83), *праз|нишна о|дежа → праз|нишне* (к. 6), *но|ва о|дежа → но|ве* (к. 6), *бу|ден:ий |од’аг → бу|ден:е* (к. 2). Складені номінативні одиниці, які функціонують синхронно з однослівними в одному ареалі з однаковим значенням, свідчать про незавершеність процесу номінації в багатокомпонентних найменуваннях одягу, взуття, головних уборів і прикрас.

Таким чином, у говірках суміжжя середньонаддніпрянського й степового діалектів засвідчено, крім однослівних номенів, складні й складені найменування. Найпродуктивнішими серед складених назв є атрибутивні словосполучення, залежні компоненти яких вказують на матеріал чи спосіб

виготовлення реалії; менш продуктивні іменниково-прийменникові конструкції. Специфікою частини складених назв є їхня семантична конденсація, опускання в синтагмі окремих лексем.

У перспективі плануємо дослідження семантичної деривації в говірках середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян Ю. Д. Об одном правиле сложения лексических значений / Ю. Д. Апресян // Проблемы структурной лингвистики, 1971. – М. : Наука, 1972. – С. 439–459.

2. Винокур Г. О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии / Г. О. Винокур // Труды Московского института истории, философии и литературы. – 1939. – С. 3–54.

3. Войтів Г. Назви жіночих шийних прикрас у гуцульському говорі // Г. Войтів // Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження; відп. ред. Я. Закревська – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2000. – С. 149–156.

4. Гороф'янюк І. В. Способи номінації в мікологічній лексиці центральноподільських говірок / І. В. Гороф'янюк // Мовознавчий вісник : збірник наукових праць МОН України, Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького; відп. ред. Г. І. Мартинова. – Черкаси, 2009. – Вип. 9. – С. 89–99.

5. Гриценко П. Ю. На шляхах пошуків: українська лінгвогеографія від К. Михальчука до сьогодні / П. Ю. Гриценко // Проблеми сучасної ареалогії / [ред. кол. П. Ю. Гриценко (відп. ред.)]. – К. : Наук. думка, 1994. – С. 5–10.

6. Гримашевич Г. І. Номінація одягу та взуття в середньополіському діалекті : дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / Г. І. Гримашевич. – К., 2003. – 532 с.

7. Дворянкін В. О. Номінативні процеси в українських східностепових говірках : автореф. дис. … канд. філол. наук : 10.02.01 / В. О. Дворянкін. – Луганськ, 2006. – 23 с.

8. Коваленко О. О. Назви взуття у говорах Миколаївщини / О. О. Коваленко // Проблеми української діалектології на сучасному етапі : тези доповідей і повідомлень XVI Респ. діал. наради. – Житомир, 1990. – С. 200–201.

9. Миронова Г. М. Загальні назви одягу в давньоруській мові / Г. М. Миронова // Мовознавство, 1977. – № 1. – С. 50–59.

10. Сабадош І. В. Формування української ботанічної номенклатури / І. В. Сабадош. – Ужгород : УДУ, 1996. – 192 с.

11. Скорофатова А. О. Ономасіологія та лінгвогеографія фітономенів в українських східнослобожанських говірках : автореф. дис. … канд. філол. наук : 10.02.01 / А. О. Скорофатова. – Луганськ, 2008. – 24 с.

12. Омельковець Р. С. Номінація лікарських рослин в українському західнополіському говорі : дис. … канд. філол. наук : 10.02.01 / Р. С. Омельковець. – Луцьк, 2004. – 480 с.

13. Пашкова Н. І. Назви одягу в українських говорах Карпат (структурно-семантична, генетична та ареальна характеристика) : дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / Н. І. Пашкова. – К., 1999. – 227 с.

14. Поістогова М. В. Номінаційні процеси в ботанічній лексиці східнополіських говірок : автореф. дис. … канд. філол. наук : 10.02.01 / М. В. Поістогова. – К., 2005. – 23 с.

15. Пономар Л. Назви одягу Західного Полісся / Л. Пономар. – К., 1997. – 182 с.

16. Фроляк Л. Д. Ботаническая лексика украинских говоров Северного Приазовья : автореф. дис. …канд. филол. наук : 10.02.02 "Языки народов СССР (украинский язык") / Л. Д. Фроляк. – К., 1988. – 17 с.

17. Яценко Н. О. Формування назв військового одягу в українській мові : монографія / Н. О. Яценко. – К., Інститут української мови : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2009. – 179 с.

Tetyana Shcherbyna

Complex and compound names in the dialects of the mid-upper-Dnieper-steppe border

The article deals with analyzing the structure of the names of clothes, footwear, head pieces and adornments in the mid-upper-Dnieper-steppe border dialects. The compound and complex names are distinguished, their structural-semantic models singled out.

Key words: complex names, compound names, mid-upper-Dnieper-steppe dialects.

Наталія Дяченко

ЗВУКОВІ КОМПЛЕКСИ *ГОЛОВ'НЯ* І *ГОЛО'ВЕШКА* В УКРАЇНСЬКИХ ДІАЛЕКТАХ: ВИЗНАЧЕННЯ МЕЖ ЛЕКСЕМ

У статті проаналізовано семантику звукових комплексів голов'ня та голо'вешка в українських діалектах, простежено механізми їхнього семантичного розвитку внаслідок вторинної номінації, визначено межі лексем.

Ключові слова: вторинна номінація, семантика, полісемія, омонім.

Інтерес мовознавців до лексичної номінації як процесу існує здавна, оскільки пізнання її закономірностей "сприяє глибшому розумінню ролі людського фактора в мові, розкриттю функціональної взаємодії всіх ділянок системи і структури мови" [10, с. 13]. Тому для сучасної лінгвістики характерне комплексне вирішення широкого кола теоретичних питань, пов'язаних із номінацією. Однією з важливих проблем номінації є вивчення її різновидів – прямої, непрямої, первинної, вторинної та ін. Щодо останньої зауважимо, що кількість так званих симетричних лексем – назв, у яких звуковій оболонці відповідає одна семема, – обмежена порівняно невеликою групою слів. Решта лексем має асиметричну будову, внутрішній бік якої формується на основі первинного (базового) та вторинного значень. Саме в можливості одночасно бути пов'язаною з кількома значеннями, тобто полісемії, полягає одна з важливих рис лексем. Завдяки полісемії значно скорочується репертуар елементів лексичної підсистеми; за умови моносемічності кожної лексеми обсяг лексичних одиниць мови зріс би в кілька разів [7, с. 144]. Полісемія дозволяє передати різні значення однією й тією ж формою вираження (у цьому виявляється принцип так званої мовної економії [6, с. 445; 8, с. 152]). Тому в мові весь час з'являються вторинні номени.

Значну потужність у творенні вторинних назв виявляють соматизми та відсоматичні деривати. Соматична лексика є об'єктом постійної уваги лінгвістів В. Русанівського, Д. Шмельова, В. Ткаченка, А. Шамоти, Д. Терехової, Н. Лобур, П. Гриценка, В. Денисюка та ін. (докладніше див.: [5]).

Однак поява вторинного номена в семантичній структурі лексеми часто порушує питання: чи зберігають первинні та вторинні номени між собою тісний семантичний зв'язок, утворюючи складне семантичне ціле вищого порядку, чи, навпаки, розширення семантики викликало втрату „живого" зв'язку між первинним і вторинним номенами.

Наразі розглянемо деякі аспекти окресленої проблеми в контексті визначення статусу вторинних номенів у структурі номінативних полів відсоматичних похідних, оскільки семантичні деривати можна розглядати, з одного боку, як значення полісемічної (полікомпонентної) лексеми, усвідомлюваної як цілість, а з іншого – як омоніми, які витворилися внаслідок деетимологізації, втрати спільного з первинним номеном семантичного елемента. Важливість дослідження цього аспекту зумовлена тим, що перед лінгвістами часто постає завдання створення моделі семантичної структури слова, а отже, аналіз кожної лексеми мусить супроводжуватися визначенням власної позиції автора щодо питання встановлення меж слова, яке, беззаперечно, вирішити часто неможливо (докладніше див.: [4]).

Оскільки специфічною рисою лексико-семантичного рівня мови є його зв'язок із позамовною дійсністю, який закладено в самій природі мовного знака і який зумовлює семантичні зрушення в структурі слів, при визначенні меж лексеми зважаємо як на її системні зв'язки та аналогійні випадки в структурі інших номенів досліджуваної тематичної групи лексики, так і на денотативну зумовленість цих змін.

Мета статті – проаналізувати процеси, що призвели до розширення номінативних полів лексем *голов'ня* та *голо'вешка*, з'ясувати механізми семантичного розвитку внаслідок вторинної номінації.

Досягненню поставленої мети сприяє використання методики моделювання семантичної структури лексем, адже саме моделювання сегментів лексико-семантичного рівня мови, здійснене шляхом опису й зіставлення структур лексичних мікросистем, є однією з умов створення й усвідомлення його цілісної картини. Крім того, використання цієї методики нерозривно пов'язане з цілою низкою субпроблем, як наприклад: забезпечення повноти фіксації семантики лексем, встановлення меж слова тощо, – і є кроком до їхнього розв'язання.

Семантику звукового комплексу *голов'ня*, з якою вона відома в українських діалеках, можна умовно поділити на п'ять корпусів: I – 'недогоріле обвугліле поліно; головешка' *го'ловня* (11, с. 47), *голоў'н'а* (2, I, с. 98; 19, I, с. 181), *hołownia* (22, с. 72); II – 'грибковий паразит у вигляді чорного пилу на колосках

пшениці, ячменю, на вітках проса, на качанах кукурудзи’ (14), *го˩ловн’а*, *голов˩н’а*, *галав˩н’а*, *галов˩н’а*, *голив˩н’а*, *олов˩н’а* (17, с. 69) (сюди долучаємо також варіанти цієї семеми, які різняться за змістом і обсягом значень або по-різному представлені у відповідних першоджерелах, проте мають спільну сему ‘грибковий паразит злакових’, зокрема: ‘паразит на кукурудзі у вигляді наростів чорного пилу’ *гô˩лôвн’а*, *го˩ловн’э*, *го˩ловн’а*, ‘паразит на пшениці у вигляді наростів чорного пилу’ *гô˩лôвн’а* (12, II, к. 202), ‘іржа’ *голоў˩н’а*; ‘сніть у пшениці’ *голоў˩н’а* (19, I, с. 181), *головня*, *голоў˩н’а* (10, с. 426; 9, с. 447), ‘снітій, сажка’ *голоў˩н’а* (6, с. 375); ‘грибкове захворювання злакових’ *hołownia* (22, с. 72), *голоў˩н’а* (5, с. 13), ‘грибковий паразит на колосках жита у вигляді чорного ріжка’ *го˩ловня* (11, с. 47), *голов˩н’а* (14), *˩головн’а*, *голов˩н’а*, *галав˩н’а* (17, с. 68), *гô˩лôвн’а*, *го˩ловн’э*, *голо˩ве^{и}н’ка* (12, II, к. 201); III – ‘нижній гострий кінець веретена’ *голов˩ня* (14); IV – ‘витік, початок річки’ *го˩ловн’а* [3, с. 61]; V – ‘вид риб (без зазначення семантики)’ *гол˙оў˩н’а*, *го˩ловн’а* (3, III, ч. 4, с. 119, 121).

Щодо значень першого й другого корпусів зауважимо: лексеми *голов˩ня*[1] ‘головешка’ і *голов˩ня*[2] ‘грибкове захворювання рослин’ у Словнику омонімів української мови розглядають як омонімічні (4, с. 31). Походження першої, незважаючи на відсутність загальноприйнятої етимології, пов’язують із праслов’янським прикметником **golvьnъ* ‘головний’ для “позначення передньої частини палаючого поліна”; за іншою версією – із давньоіндійським *jurvati* ‘спалює’ (13, I, с. 552). Ми схиляємося до першої думки, на підтвердження якої, імовірно, можна залучити й діалектне значення ‘нижній гострий кінець веретена’, а також етнолінгвістичні свідчення, зокрема український обряд *колодка*. На думку фольклористів, колодка була фалічним знаком і символізувала продовження роду (пор. назву язичницького бога шлюбу *Колодій*). Зародження життя й появу всього живого наші предки пов’язували з *деревом життя*, а отже, поліно – його частина – набувало магічних функцій. Під час обряду жінки сповивали поліно, святкуючи його “народження”. Упродовж святкового тижня колодка проходила майже весь життєвий цикл від народження до смерті, її навіть ховали й оплакували [2, с. 139]. У південних слов’ян під час дій, пов’язаних із ритуальним поліном *бадняком*, теж чітко простежено його антропоморфні риси: до нього звертаються, його сповивають, годують, серед його назв – *бабка*, *дедник*, *брада* [9, с. 131]. З огляду на антропоморфність сприйняття поліна, одна з його частин, до того ж передня (головна), часто більша чи округла, могла отримати назву *голов˩ня*. Зауважимо, що в коментарі до поняття *голов˩ня* (‘недогоріле, обвуглене або тліюче поліно’) етнолінгвісти зазначають, що на слов’янських теренах недогоріле поліно від ритуального вогнища здавна використовувалося як оберіг, завдяки якому сакральна сила вогнища могла потрапити в оселю, зокрема українці приписували такі магічні властивості головні від купальського вогнища [1, с. 508–509].

Появу омонімічної лексеми *голов˩ня*[2] ‘грибкове захворювання рослин’ пов’язують із псл. **golvьnja*. Щодо неї висловлено припущення про зв’язок із попередньою лексемою (*голов˩ня*[1]), оскільки зовні уражена рослина нагадує головню – недогоріле обвугліле поліно (на підтвердження наведено й іншу назву цієї хвороби – *˩сажка* < *˩сажа*); припускають також безпосередній зв’язок із соматономеном *голо˩ва* (з огляду на формальну подібність реалій) (13, I, с. 552).

Решта зафіксованих діалектних значень – ‘нижній гострий кінець веретена’, ‘витік, початок річки’, ‘вид риб (без зазначення семантики)’ – у словниках української літературної мови не представлені.

Припускаємо, що семема ‘нижній гострий кінець веретена’ пов’язана з псл. **golvьnъ* ‘головний’ і постала внаслідок використання мотиваційної ознаки (МО) „розташування реалій”. За цією ж моделлю, імовірно, виникло й значення ‘витік, початок річки’. Принагідно зауважимо, що, на думку Й. О. Дзендзелівського, традиція метафоричного використання соматизму *голо˩ва* на позначення витоку, початку річки, можливо, сягає праслов’янського періоду, а в українських писемних пам’ятках його фіксують із середини XV ст. [3, с. 65]. Це, імовірно, стало поштовхом до появи низки формальних дериватів, а модель творення назв гідрорельєфу з компонентом *-голов-* за допомогою словотвірних формантів стала досить потужною. Свідченням цього є функціонування в українських діалектах номенів *го˩ловн’а*, *голо˩вишче* ‘витік, початок річки’, *голо˩ван’а* ‘великий витік води з-під землі, скелі, зокрема такий, який дає початок річки і т. п.’, *голо˩вица* ‘природнє джерело’, ‘верхів’я річки’, *голо˩виц’а* ‘великий витік води з-під землі, скелі, зокрема такий, який дає початок річки і т. п.’, *hołowyci(a)* ‘глибоке місце в річці, потоці’ та ін. Давнішим із цих значень є перше, “оскільки річки переважно починаються з джерел”, отже, “назву для початку річки було перенесено на ‘джерело взагалі” [3, с. 65].

Використання назви *голов˩ня* на позначення виду риб, найімовірніше, мотивоване їхньою зовнішністю, зокрема розміром голови (пор. інші діалектні назви різновидів риб із компонентом *-голов-*: *˩головель* ‘головень, прісноводна риба родини коропових із товстою головою і широким лобом’ (21, с. 55); *голо˩вач* ‘головань (риба); Leuciscus cephalus’ (20, с. 37), *го˩ло˩вач* (11, с. 47); *го˩лоўник*, *гу^{о}˩лоўник* ‘вид риб (без зазначення семантики)’ (3, III, ч. 4, с. 119, 121); *hoło˩watyci(a)* ‘лосось; Salmo

hucho' (22, с. 72), *голо|ватиц'и* (20, с. 37), *голо|ватиця* 'лосось дунайський, таймень (риба); Hucho hucho' (11, с. 47); *голов|чук* прісноводна риба 'головня; Leucicus cephalus' (15, с. 56)).

З огляду на семантику, з якою в українських діалектах є зіставним інший звуковий комплекс – *головешка* – та часткову подібність семантичних процесів з аналізованими вище омонімічними лексемами *голов|ня*[1] – *голов|ня*[2], його, на нашу думку, слід розглядати як окремі омонімічні комплекси: *голо|вешка*[1] 1) 'недогоріле обвугліле поліно; головешка' (2, I, с. 97; 7, с. 344; 9, с. 447), *голо|вешка*, *голо|в'ешка*, *гала|вешка*, *гала|в'ешка* (16, с. 218); 2) 'головешка, ялинові віти або намотані на паличку ганчірки, які створюють багато диму й використовуються для підкурювання бджіл' (14); 3) 'обпалене поліно для змазки ткацького шнура' (10, с. 288); 4) 'голова людини' (2, I, с. 97; 1, с. 29); *голо|вешка*[2] 1) 'грибковий паразит на колосках у вигляді чорного ріжка жита' *голо|вешка*, *гала|в'ешка* прпол. (17, с. 68), 'ріжки; Claviceps purpurea L.' (18, к. 48); 2) 'грибковий паразит на колосках у вигляді чорного пилу на колосках пшениці, ячменю, на вітках проса, на качанах кукурудзи' *голо|вешка*, *гала|в'ешка*, *оло|вешка* (17, с. 69); *голо|вешка*[3] 'частина задка і передка воза, до якої прикріплюються осі й на яку опирається насад' *гала|вешка* (3, III, ч. 4, с. 104).

Серед представлених лексем коментарю потребує лише остання, яка витворилася внаслідок використання МО „функціональне навантаження реалій". Крім того, заслуговує на увагу й семантика номена *голо|вешка*[1], у структурі якого, хоч і на периферії (через конотацію), на відміну від інших аналізованих відсоматичних утворень, міститься й первинне соматичне значення 'голова людини'.

Таким чином, розгляд семантики звукових комплексів у межах окремих тематичних груп лексики дозволяє точніше встановити межі слів, уникнути небажаних неточностей у лексикографічному опрацюванні лексем. Потреба продовжувати й надалі подібні дослідження спричинена необхідністю спостережень над семантичними процесами в структурі слів, виявленням причин, які зумовили зрушення в семантиці слова.

ЛІТЕРАТУРА

1. Виноградова Л. Н. Божье Тело / Л. Н. Виноградова, Г. И. Кабакова // Славянские древности : Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / [под. ред. Н. И. Толстого]. – Т. 1 : А–Г. – М. : Междунар. отношения, 1995. – С. 219–220.

2. Войтович В. Міфи та легенди України / Валерій Войтович. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2007. – 392 с. : іл.

3. Дзендзелівський Й. О. Українські назви для "витоку, початку, вершини річки" / Й. О. Дзендзелівський // Slavica. Annales Instituti philologial slavicae Universtitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatal. – Debrecen, 1968. – T. 8. – P. 61-68.

4. Дяченко Н. Проблема тотожності слова на прикладі відсоматичних семантичних дериватів / Н. Дяченко // Діалектологічні студії. 5 : Фонетика, морфологія, словотвір. – Львів, 2005. – С. 251–256.

5. Дяченко Н. Проблеми вивчення соматизмів / Н. Дяченко // Вісник Житомирського педагогічного університету. – Житомир, 2004. – Вип. 14. – С. 216–219.

6. Общее языкознание. Внутренняя структура языка / [отв. ред. Б. А. Серебренников]. – М. : Наука, 1972. – 565 с.

7. Семчинський С. В. Семантична інтерференція мов / С. В. Семчинський. – К. : Вища школа, 1974. – 255 с.

8. Степанов Ю. С. Основы общего языкознания / Ю. С. Степанов. – М. : Просвещение, 1975. – 272 с.

9. Толстой Н. И. Бадняк / Н. И. Толстой // Славянские древности : Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / [под. ред. Н. И.Толстого]. – Т. 1 : А–Г. – М. : Междунар. отношения, 1995. – С. 127–131.

10. Языковая номинация. Общие вопросы / [отв. ред. Б. А. Серебренников, А. А. Уфимцева]. – М. : Наука, 1977. – 360 с.

ДЖЕРЕЛА

1. Аркушин Г. Л. Словник евфемізмів, уживаних у говірках та молодіжному жаргоні Західного Полісся та західної частини Волині / Г. Л. Аркушин – Луцьк – Люблін : Видавництво "Волинська обласна друкарня", 2005. – 198 с.

2. Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок / Г. Л. Аркушин. – Луцьк, 2000. – Т. 1–2.

3. Атлас української мови / [І. О. Варченко, С. Ф. Довгопол, Я. В. Закревська та ін.]. – К. : Наукова думка, 1984–2001. – Т. 3.

4. Демська О. М. Словник омонімів української мови / О. М. Демська, І. М. Кульчицький. – Львів : Фенікс, 1996. – 223 с.

5. Говірка села Машеве Чорнобильського району. – К. : Довіра, 2003. – Ч. 3 : Матеріали до Лексичного атласу української мови / Уклад. Ю. І. Бідношия та ін. – 225 с. : іл.

6. Горбач О. Діялектний словник північно-добруджанської говірки с. Верхній Дунавець біля Тульчі / О. Горбач // Зібрані статті V. Діалектологія. – Мюнхен, 1993. – С. 362–404.

7. Горбач О. Діялектичний словник північно-добруджанської говірки с. Муругиль над Дунаєм / О. Горбач // Зібрані статті V. Діалектологія. – Мюнхен, 1993. – С. 342–361.

8. Горбач О. Словник діялектної лексики західнополіської говірки села Остромичі, кол. повіту Кобринь / О. Горбач // Зібрані статті V. Діалектологія. – Мюнхен, 1993. – С. 283–328.

9. Горбач О. Словник діялектної лексики південноволинської говірки сіл Ступно й Мощаниця, кол. повіту Здовбунів / Горбач О. // Зібрані статті V. Діалектологія. – Мюнхен, 1993. – С. 434–523.

10. Горбач О. Словник говірки села Негостина (Румунія) / [упоряд. Н. Хобзей] // Діалектологічні студії. – Львів, 2003. – Вип. 3. – С. 422–453.

11. Гуцульські говірки. Короткий словник / [відп. ред. Я. Закревська]. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. – 232 с.

12. Дзендзелівський Й. О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР : Лексика / Й. О. Дзендзелівський. – Ужгород : Вид-во Ужгород. ун-ту, 1958–1960. – Ч. 1–2.

13. Етимологічний словник української мови / [за ред. О. С. Мельничука] : У 7-ми т. – К. : Наукова думка, 1982–2006. – Т. 1–5.

14. Картотека Словника поліських говорів (зберігається на кафедрі української мови Житомирського державного університету).

15. Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наукова думка, 1974. – 260 с.

16. Никончук М. В. Матеріали до лексичного атласу української мови: Правобережне Полісся / М. В. Никончук – К. : Наукова думка, 1979. – 316 с.

17. Никончук М. В. Сільськогосподарська лексика Правобережного Полісся / М. В. Никончук – К., 1985. – 312 с.

18. Омельковець Р. С. Номінація лікарських рослин в українському західнополіському говорі / Р. С. Омельковець – Луцьк : "Вежа", 2006. – 302 с.

19. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок / М. Й. Онишкевич – К. : Наукова думка, 1984. – Ч. 1–2.

20. Піпаш Ю. О. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області) / Ю. О. Піпаш, Б. К. Галас. – Ужгород, 2005. – 266 с.

21. Словник українських східнослобожанських говірок / [К. Д. Глуховцева, В. В. Лєснова, І. О. Ніколаєнко та ін.]. – Луганськ : Альма-матер, 2002. – 233 с.

22. Janów J. Słownik huculski / J. Janów. – Kraków : Wydawnictwo naukowe DWN, 2001. – 294 s. : іл.

Natalia Dyachenko

Sound complexes голов'ня і голо'вешка in the Ukrainian dialects: delimitations of lexemes

The article deals with semantics of sound complexes. The mechanisms of their semantic development resulting from secondary nomination are analyzed, the limits of lexemes are defined.

Key words: the secondary nomination, semantics, polysemantics, the homonym.

Ганна Березовська

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ГРУПА НАЗВ ШИЙНИХ ПРИКРАС У СХІДНОПОДІЛЬСЬКИХ ГОВІРКАХ

У статті розглянуто структурну організацію, формування та функціонування лексико-семантичної групи назв прикрас для шиї в східноподільських говірках.

Ключові слова: лексико-семантична група, назви прикрас, східноподільські говірки.

Назви прикрас посідають окреме місце в структурі тематичної групи лексики на позначення одягу. Їх репрезентують дві мікрогрупи: назви прикрас, що одягають безпосередньо на тіло людини – прикраси для вух, шиї і грудей, для рук – зап'ястя і пальців, волосся і голови, а також назви прикрас, що розміщені на одязі. Назви прикрас – це одна з архаїчних груп лексики, про що свідчать археологічні розкопки та писемні пам'ятки. Поряд із суто естетичною функцією, вони були оберегами, амулетами, застібками для одягу, шпильками для волосся тощо [5, с. 31]. На думку Т. Піцури, в історії людства та його матеріальної культури прикраси попереджують появу одягу. Ними користувалися спочатку однаковою мірою як чоловіки, так і жінки. Згодом оздоби стають

“монополією жінок ” [8, с. 116]. Отже, назви прикрас несуть закодовану інформацію про духовну й матеріальну культуру наших предків.

В українській лексикології назви прикрас були предметом дослідження на діахронних зрізах лише частково [2; 5; 6]. Незначна кількість ґрунтовних досліджень назв прикрас у говірках [9; 8] зумовлює актуальність нашого дослідження. Мета статті – розглянути структурну організацію, формування та функціонування лексико-семантичної групи назв прикрас для шиї в східноподільських говірках. Джерелами дослідження стали авторський словник (Березовська), укладений за матеріалами із 207 східноподільських говірок, лексикографічні та дескриптивні праці з діалектної лексикології.

Однією з давніх найпоширеніших жіночих шийних прикрас є намисто. Цей виріб являє собою нанизані на нитку намистини, які могли бути вироблені з різноманітного матеріалу – від насіння рослин, скла, смальти до дорогоцінних каменів, найбільш поширеними з яких були перли, корали, бурштин [7, с. 138–140; 3, с. 129]. У досліджуваних говірках сема ‘прикраса, виготовлена з нанизаних на нитку намистин’ реалізована словом *намисто*, що відоме українській мові з XVI ст. [5, с. 38]. Ця лексема постала як результат видозміни деетимологізованої форми *монисто* з метатезою [м] і [н] під впливом слів з префіксом *на-* (ЕСУМ, IV, 35), і саме в цій формі стала літературною нормою (СУМ, V, 148), витіснивши етимон *монисто*, що має індоєвропейський корінь *mono «потилиця, шия» на периферію мовної системи (ЕСУМ, III, 507).

Лексема *намисто*, реалізуючи узагальнену семантику, входить у досліджуваних говірках до складу словосполучень, що диференціюють виріб за матеріалом виготовлення. Конкретизатор може бути виражений іменником з прийменником або відносним прикметником: *намисто з коралів*, *намисто з перлів*, *намисто з янтарю*, *намисто коралове*, *намисто янтарне*.

На позначення намиста поодинокими вкрапленнями зафіксовано також словосполучення *наˈмисто барлаˈмутове*, де прикметник *барламутовиї* є результатом фонетичної модифікації лексеми *перламутровий*, про що свідчить і вказівка респондента: *барлаˈмутове наˈмисто / це коˈлишн’е / ни тиˈпер’ішн’е / дожˈно ˈбути там три ˈниточки йоˈго / ˈсаме ˈмен’че дв·і / а то ˈб·іл’ше / три / шˈтири / а барлаˈмут / це ˈназва в·ід^{т} кам·інˈц’а ˈ б·ілого* (Коч.), де білий камінець, без сумніву, є перлиною. Видозміна звукової структури слова може бути пояснена складністю запам’ятовування звукової оболонки “чужого слова” [1, с. 95]. Однак зауважимо, що респондент вказує й на іншу диференційну ознаку прикраси, номіновану цим словосполученням, – це кількість низок.

Сему ‘нанизані на нитку намистини’ в багатьох говірках обстежуваної мовної території реалізує лексема *буси*. Це слово не має єдино прийнятої етимології. Здебільшого його пов’язують із *бісер*, що походить від арабського *busra* (ЕСУМ, I, 306). За свідченнями “Етимологічного словника української мови”, лексема *буси*, крім української, де є рідковживаною, відома тільки російській мові, у якій вона стала літературною нормою. У “Словнику української мови” слово *буси* зареєстроване зі значенням “те саме, що намисто”, з ремаркою *рідко* та паспортизовано цитатою з твору І. Нечуя-Левицького (СУМ, I, 263). Можемо припустити, що її функціонування в досліджуваних говірках підтримує вплив російської мови. Лексема *буси* відома і в інших говірках української мови, наприклад карпатських [8, с. 119].

Намисто може складатися з однієї або кількох ниток з нанизаними намистинками. Нитка з нанизаними намистинками як елемент намиста має спеціальне лексичне позначення. У більшості говірок досліджуваної мовної території побутує назва *низка*, що є літературною нормою (СУМ, V, 411) та може позначати будь-які нанизані предмети.

Опозиція за диференційною ознакою ‘намисто в одну низку’ і ‘намисто в кілька низок’ не знаходить послідовного втілення на лексичному рівні, проте може позначатися словосполученням із числівниками *намисто у дві низки*, *намисто у три низки*.

Рідше фіксуємо лексему *разок*, що є демінутивним утворенням від слова *раз* ‘один момент повторюваної дії’ (ЕСУМ, V, 15).

Зрідка на позначення намиста зафіксовано лексему *лучка* – *ˈлучка* ‘намисто з дрібних камінців’ (*лучˈки ноˈсили з др’ібˈнен’кого / маˈлого наˈмистичка* (Гран.)). Слово *лучка* “прикраса” не внесено до реєстру “Словника української мови”, а зафіксовано тільки як демінутив лексеми *лука* (СУМ, IV, 560). Вірогідно, раніше це слово було більш поширене: у “Словарі української мови” ця лексична одиниця зафіксована як полісем, у структурі якого виокремлено значення ‘низка, одна нанизана нитка чого-небудь (грибів, бус та ін.)’, ‘узорчасте намисто з різнокольорових намистин’ (Грінч., II, 383). Можемо припустити, що ця лексема походить від питомого *l^ka* “кривизна, вигин” і мотивована округлою формою низки.

У більшості говірок лексему *коралі* – *ко|рал'і*, *ка|рал'і* – вживають на позначення намиста, виготовленого з коралів – вапнистих відкладів морських тварин коралів, які після обробки використовуються як прикраси. Г. Войтів відзначає, що із з семантикою 'намисто з коралів' її широко фіксують у писемних пам'ятках XVI–XVIII ст. Це значення розвинулося внаслідок метонімічного перенесення матеріалу виготовлення на предмет [5, с. 39]. В окремих говірках на позначення намиста з коралів функціонує фонетичний варіант із кінцевим голосним [**и**] – *ко|рали*, який у загальномовному вжитку закріпився тільки на позначення морських тварин роду поліпів та каменю, що утворюється з вапнистих відкладів (СУМ, IV, 285).

Діалектний матеріал засвідчує, що на досліджуваній мовній території лексема *коралі* має розгалужену семантичну структуру. Крім розглянутого значення, вона слугує для номінації намиста, виготовленого з іншого матеріалу: 'намисто з червоних камінців', 'намисто з великих коричневих камінців', 'намисто з великих білих камінців', 'намисто з дорогоцінних каменів', 'намисто з натуральних відшліфованих камінців у декілька низок', 'намисто зі скла у формі ягід'.

Крім лексеми *коралі*, номінацією намиста, що мотивована матеріалом виготовлення, є поодиноко засвідчена назва *перли* 'коштовна прикраса із натуральних перлин, нанизаних на нитку', що також уживається в плюральній формі. Ця номінація виникла шляхом метонімічного перенесення "матеріал виготовлення" → "виріб". Із таким значенням лексема *перли* представлена в "Словнику української мови" (СУМ, VI, 338).

На позначення прикраси для шиї в досліджуваних говірках збереглася давня питома (Фасмер, III, 125) лексема *ожи|р'ел'йе*, що репрезентує сему 'прикраса з перлів, коралів, різнокольорових камінців, яку жінки носять на шиї'. Вона утворена від давньоруської лексеми *жерело* "горло" за допомогою префікса **о-** "навколо" і суфікса **-лиє**, що утворював назви предметів. У діалектах збереглася назва *огорліє*. У давньоруських пам'ятках слово *ожерелиє* означало прикрасу у вигляді коміра-наплічника, який одягали через голову. У пам'ятках староукраїнської мови лексема *ожерельє* засвідчено зі значенням 'прикраса царського одягу та одягу вищого духовенства, оздоблена золотом та перлами'. Українською літературною мовою ця лексема не засвоєна, проте вона функціонує і в інших діалектах української мови. Наприклад, Т. Піцура зафіксувала її в окремих говірках Чернівецької області. Дослідниця припускає, що це слово можна кваліфікувати як запозичення з російської мови, зважаючи на його невластиву українській мові фонетику та значно ширше семантичне поле в говорах російської мови [8, с. 119]. На нашу думку, правомірніше було б говорити тільки про підтримку функціонування цієї лексеми, що є спільнослов'янським утворенням, російською мовою.

Однією з шийних прикрас є предмет, виготовлений із золотих, срібних або іншого дорогоцінного матеріалу з'єднаних між собою ланок, – ланцюжок. Ним прикрашають себе як жінки, так і чоловіки. У досліджуваних говірках сему 'прикраса для шиї, з металевих кілець, послідовно з'єднаних одне з одним' у вигляді ланцюжка реалізовано кількома лексемами з питомим коренем *цеп-*. У більшості говірок названий предмет номіновано лексемою *цепочка* – іменником жіночого роду, що в цьому лексико-семантичному варіанті втратив значення демінутивності, а також фонетичними варіантами: *|цепочка*, *|цепоч·ка*, *ци^е|почка*. У незначній кількості обстежених говірок на позначення цієї прикраси функціонують іменники чоловічого роду *цепок*, *цепочок*: *це^и|пок*, *ци^е|почок*.

У "Словнику української мови" лексему *цепочка* не зареєстровано. Тут представлено тільки слова *цеп* "те саме, що ланцюг", *цепок* "зменшене до *цеп*" (СУМ, XI, 200–201).

Синонімом до розглянутих лексичних одиниць є лексема *ланцюжок*, що є похідною від іменника *ланцюг*, запозиченого українською мовою з німецької через посередництво польської мови (ЕСУМ, III, 192). На позначення прикраси цю лексему в українській мові вживають здавна. Г. Войтів відзначає, що писемні пам'ятки XVI–XVIII ст. широко фіксують і лексему *ланцюг*, і демінутив *ланцюжок* на позначення шийної прикраси [5, с. 40]. Вірогідно, що в подальші періоди розвитку української мови лексема *ланцюг* втрачає здатність номінувати прикрасу для шиї. Реалізація цієї семи закріплюється за словом *ланцюжок*. Саме з цим значенням вона представлена в "Словарі української мови" за редакцією Б. Грінченка (Грінч., II, 344).

В обстежуваних говірках також не виявлено вживання слова *ланцюг* на позначення прикраси, що може свідчити про спеціалізацію семантики деривата *ланцюжок* та втрату ним демінутивності. "Словник української мови" не засвідчує лексеми *ланцюжок* у значенні 'прикраса для шиї'.

На позначення намиста в досліджуваних говірках зафіксовано й лексему *пацьорки*, реалізовану трьома фонетичними варіантами – *па|церки*, *пацер|ки*, *па|ц'орки*. За свідченнями "Етимологічного словника української мови", це – запозичення з польської мови; польське *paciorki* «чотки, намисто» є формою множини від *paciorek* "молитва; намистинка" (намистинками на чотках відраховували

кількість прочитаних молитов); польське *paciorek* є демінутивом від *pacierz* “молитва”, яке зводять до латинського *pater* “батько, отець” (першого слова молитви Pater noster “Отче наш”) (ЕСУМ, IV, 323). У східноподільських говірках лексема має розгалужену семантичну структуру і функціонує ще й на позначення прикрас одягу, взуття, скатертин. За спостереженнями дослідників, лексема відома більшості говірок української мови в численних фонетичних і лексико-семантичних варіантах [8, с. 117].

Однією з оригінальних жіночих прикрас, що з’явилася в XVIII ст., є дукач, що являв собою великий золотий медальйон у вигляді монети, який носили на ланцюжку, іноді одягали разом з намистом. На дукачах з обох боків були зображення святих та сцен зі Святого Письма [5, с. 41; 2, с. 269; 7, с. 149]. У східноподільських говірках цю реалію позначає лексема *дукач*. Слово *дукач* потрапило на український мовний ґрунт через польське посередництво з німецької мови, в останню – з італійської (ЕСУМ, II, 143). Спочатку ним називали золоту монету, і з цим значенням воно відоме всім слов’янським мовам, а як назву прикраси його фіксують із XVIII ст. [5, с. 41]. Нині дукат як прикраса вийшов з ужитку, проте пам’ять мовців зберігає відомості про цю реалію, і, як свідчать відповіді респондентів, крім зображень релігійного змісту, на дукачі могли розміщувати й інші зображення: *у ду|кач ўстаў|л’алас’а і|кона / чи фотог|раф·ійа кава|л’ера* (Черп.). В українській мові лексема, що репрезентує сему ‘дукач’, представлена двома фонетичними варіантами – *дукат* і *дукач* (СУМ, II, 433–434). В східноподільських говірках побутує варіант із кінцевим [ч] – *ду|кач* та спорадично засвідчено акцентуаційний варіант *|дукач*. На позначення цієї прикраси функціонує й демінутив *ду|качик*.

Дукачі могли утворювати цілу низку [7, с. 149]. Прикраса, виготовлена тільки з одних дукачів, у досліджуваних говірках номінована множинною формою *дука|ч·і*. Таким чином, за формою однини і плюральною формою закріплено різні денотати.

Репрезентантом семи ‘прикраса, яку носять на ланцюжку’, є лексема *підвіска*, семантично мотивована дієсловом *підвішувати*. Її засвідчено у двох фонетичних варіантах – *п·ід|в·іска*, *под|в·еска*, останній із яких, ймовірно, зумовлений впливом російської мови, а перший кодифіковано як літературну норму (СУМ, VI, 406). У “Словнику української мови” зареєстровано ще один варіант, виражений іменником чоловічого роду, – *підвісок* (СУМ, VI, 407). Проте в розмовному мовленні на досліджуваній території він не побутує.

В обстежуваних говірках засвідчено також лексему *кулон – ку|лон*, яка є недавнім запозиченням з французької мови (фр. coulant “коштовний камінь на ланцюжку, намисті”) (ЕСУМ, III, 134). Однак у більшості східноподільських говірок уживають утворену на власномовному ґрунті від запозиченої основи демінутивну форму, представлену двома фонетичними варіантами – *ку|лончик*, *ку|лон’чик*.

У “Словнику української мови” лексему *кулон* зареєстровано зі значенням “жіноча прикраса з дорогоцінного каменю або іншого матеріалу на ланцюжку, яку носять на шиї” (СУМ, IV, 391). Народнорозмовна форма *кулончик* до реєстру не внесена.

Окрему мікрогрупу назв прикрас, які підвішують, утворюють найменування предметів, що виконують функцію оберегу. Вони здебільшого вироблені з дорогоцінного матеріалу (золото, срібло) та виконані з ювелірною майстерністю, а тому набувають естетичної функції. Здебільшого такі предмети пов’язані з християнським віросповіданням. Суцільний ареал у зоні досліджуваного континууму утворює лексема *х|рестик*. Вона є демінутивним утворенням від лексеми *хрест*, одне зі значень якої – “предмет і символ культу християнської релігії, який являє собою стрижень з однією або кількома поперечками у верхній половині” (СУМ, XI, 139). Уживання номена *хрест* на позначення прикраси в досліджуваних говірках не виявлено. Цю функцію закріплено тільки за дериватом *хрестик*. У “Словнику української мови” це значення не відображено.

Крім хрестика, до ланцюжка підвішують невеликого розміру золоті та срібні пластини, на яких вигравіювано зображення святих або ж оздоблені підвіски, що за формою нагадують мішечки для ладану – *ладанки*, їх наповнювали ладаном та зіллям і носили на грудях. У досліджуваних говірках назва такого мішечка *|ладанка* переходить і на ювелірний виріб, подібний формою до нього, а також на підвіски, виготовлені у формі іконки: *|ладанка захиш|чайе л’у|дину в·ід наў|рок·іў* (Дол.). Диференційна ознака ‘форма виробу’ в цій мікрогрупі не виражена на лексичному рівні. Позначення однією лексемою різних за формою прикрас-оберегів може бути обґрунтовано тим, що всі вони є виразниками християнського культу та виконують функції оберегів. В окремих говірках у сферу номінації цих прикрас залучено й лексему *|ладан*: *|ладан / та|киї ду|кач / |боз’а там / і там т|рохи |ладану йе / в·ін так |пахне* (Мак.).

Отже, головною лексичною одиницею, яка реалізує семантику “нанизані на нитку намистини”, є лексема *намисто*. Узагальнене значення “намисто” реалізують також іменники *коралі*, *пацьорки*,

буси, утворюючи з лексемою *намисто* синонімічний ряд. Номінації за диференційною ознакою ‘матеріал, з якого виготовлено намисто’ утворено на ґрунті словосполучень з опорною лексемою *намисто* та прикметником, мотивованим матеріалом виготовлення (*намисто коралове*, *намисто янтарне* тощо). Незважаючи на те, що лексеми *коралі*, *пацьорки* розвинули узагальнену семантику ‘намисто’, проте випадків, які б фіксували здатність цих слів сполучатися з прикметником-конкретизатором, у говірках нами не засвідчено. У досліджуваній мікрогрупі спостерігаємо явище метонімічного перенесення “матеріал, з якого виготовлено намисто” → “виріб”, яке яскраво демонструють лексеми *коралі* ‘намисто з коралів’ та *перли* ‘намисто з перлин’. У східноподільських говірках відсутня експліцитно виражена номінація намиста за диференційною ознакою ‘дорогий матеріал’, ‘дешевий матеріал’. Вірогідно, це пов’язано з тим, що ювелірні вироби з натурального дорогоцінного каміння практично не використовуються широко. Єдиним спеціальним найменуванням виробу з дорогоцінних каменів є запозичена лексема *кольє*.

Вивчення семантичного наповнення групи назв прикрас є актуальним і в інших говірках української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Блинова О. И. Лексическая мотивированность и некоторые проблемы региональной лексикологии / О. И. Блинова // Вопросы изучения лексики народных говоров. – Л. : Наука, 1972. – С. 92–104.

2. Буткова Г. Лексична група «прикрас» в українських художніх текстах І пол. XIX ст. / Г. Буткова // Український діалектологічний збірник. – К., 1997. – Кн. 3. – С. 267–272.

3. Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології / Х. Вовк. – К. : Мистецтво, 1995. – 336 с. : іл.

4. Войтів Г. В. Назви жіночих шийних прикрас у гуцульському говорі / Г. В. Войтів // Гуцульські говірки : лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. – Львів, 2000. – С. 149–156.

5. Войтів Г. В. Назви прикрас // Г. В. Войтів // Українська історична та діалектна лексика. – К. : Наукова думка, 1985. – С. 31–44.

6. Історія української мови. Лексика і фразеологія / ред. кол. : В. М. Русанівський (відп. ред.), В. Л. Карпова, В. В. Німчук, І. П. Чепіга. – К. : Наук. думка, 1983. – 743 с.

7. Матейко К. І. Український народний одяг / К. І. Матейко. – К. : Наук. думка, 1957. – 222 с.

8. Піцура Т. Назви жіночих прикрас в українських карпатських говорах / Т. Піцура // Волинь–Житомирщина : історико-філологічний збірник з регіональних проблем. Вип. 17. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – С. 116–125.

9. Щербина Т. В. Середньонаддніпрянсько-степове діалектне порубіжжя у світлі ізоглос : Дис. ... канд. філол. наук. – К., 2003. – 341 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Березовська – Березовська Г. Г. Словник назв одягу та взуття в східноподільських говірках. – Умань, 2010. – 347 с.

Грінч. – Словарь української мови / За ред. Б. Грінченка. – К., 1996. – Т. 1 – 4.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : В 7 т. / За ред. О. С. Мельничука, В. Г. Скляренка. – К. : Наукова думка, 1982–2006. – Т. 1–5.

СУМ – Словник української мови / За ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – Т. 1–11.

Фасмер – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – Т. 1–4. – М. : Прогресс, 1986–1987.

СКОРОЧЕННЯ НАЗВ ГОВІРОК

Гран. – Гранів Гайсинський р-н Вінницька обл.

Дол. – Долинівка Гайворонський р-н Кіровоградська обл.

Коч. – Кочержинці Уманський р-н Черкаська обл.

Мак. – Максимівка Уманський р-н Черкаська обл.

Черп. – Черповоди Уманський Черкаська обл.

Ganna Berezovska

Lexico-semantic group of the neck adornment names in the dialects of Eastern Podillya.

The article regards the structure, formation and functioning of lexical-semantic group of the names of neck adornment in the dialects of Eastern Podillya.

Key words: lexical-semantic group, dialects of Eastern Podillya, names of adornment.

Дмитро Одинченко

ВИЯВЛЕННЯ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО КОМПОНЕНТА ВНУТРІШНЬОЇ ФОРМИ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ ФРАЗЕОСЕМАНТИЧНОЇ ГРУПИ "СВАТАННЯ"

У статті розглянуто внутрішню форму фразеологічних одиниць фразеосемантичної групи «Сватання» східностепових говірок, виділено окремі підгрупи фразеологізмів, проаналізовано особливості відбиття обрядів сватання в структурі й семантиці фразеологічних одиниць, висвітлено питання мотивації й образності окремих фразеологізмів.

Ключові слова: весільна обрядовість, обряд сватання, фразеологізм, фразеосемантична група "Сватання", образність, мотивація.

Важливим складником народної культури є весільна обрядовість, зокрема її вербальні компоненти, які становлять неоціненні скарби для дослідження народних зворотів, вірувань, прадавніх уявлень українського народу. Сьогодні зусиллями багатьох збирачів українського фольклору накопичено великий за обсягом і цікавий за змістом мовний матеріал, який потребує всебічного опису. Показовим є те, що ця тема постійно перебуває в полі зору вітчизняних і зарубіжних дослідників (М. Бігусяка, В. Васильченка, Е. Гаврилюка, Я. Головацького, О. Гури, Н. Здоровеги, Л. Ларіної, П. Романюка, М. Сумцова, В. Шевченко та ін.).

Дослідження вербальних компонентів весілля переважно стосуються обряду в цілому, що не дає докладної картини про відмінності його елементів, специфіку виконання етапів, означування дійових осіб у різних культурних регіонах України. Донедавна весільний обряд залишався предметом вивчення етнографів та фольклористів, а лінгвісти долучалися до нього епізодично. Сучасні дослідники весільної лексики усвідомлюють, що для об'єктивних висновків необхідне з'ясування специфіки її функціонування в різних локальних традиціях. Розв'язання проблем функціонування мови вимагає розширення джерельної бази досліджень, фіксації мовних фактів, послідовного обстеження всієї етномовної території [7, с. 1].

З-поміж різних складників українського весільного обряду особливо слід виділити обрядову фразеологію як одну з найменш досліджених. Весільна обрядова фразеологія відбиває всі етапи весілля: сватання, запрошення на весілля, вінчання, зустріч молодих тощо. Предметом нашого розгляду є весільна фразеологія східностепових говірок зі значенням «сватання». Вибір цього предмета не є випадковим, оскільки мовно-обрядовий матеріал східностепового регіону, що стосується означеної теми, визначається великою евристичною значущістю, є базою для вагомих висновків і узагальнень.

Мета нашого дослідження – згрупувати фразеологічні одиниці за семантикою, визначити роль етнокультурного компонента у формуванні ареальних фразеологізмів, виявити мотивацію тих із них, які мають лінгвокультурологічну цінність.

У результаті дослідження різних джерел (власних польових записів, художніх творів слобожанських письменників, словників діалектної лексики та фразеології, етнографічних та фольклорних збірників тощо) нами було виділено близько 100 фразеологізмів фразеосемантичної групи (ФСГ) "Сватання".

Одним з можливих способів опису означеної ФСГ є виділення складників (підгруп), що відбивають особливості здійснення відповідних обрядодій:

I. "Поведінка старостів":

1) під час сватання: *подати хліб* (1, с. 87);

2) у разі вдалого сватання: *перерізати хліб* (Мал.; Хр.); *побрати знаки* (1, с. 82);

3) у разі невдалого сватання: *узяти хліб назад; під плечем, замість хліба святого, нести гарбуз* (1, с. 77, 82).

II. "Поведінка батьків":

1) у разі відмови: *випровадити нечистю старостів; поблагословити гарбузом (по потилиці)* (1, с. 402, 450);

2) у разі погодження на шлюб: *хліб святий прийняти; благословити діток; посадити посватаних на покуть, на посад* (1, с. 74, 76, 89).

III. “Мовлення батьків”:

1) під час сватання: *хліб святий приймаємо, а вас послухаємо* (1, с. 74); *ну що, доню, будеш хліб ламати чи гарбуза давати?* (3, с. 146);

2) у разі погодження на шлюб: *не вміла матері слухати, не вчилася прясти, не заробила рушників, в’яжи ж хоч валом; просимо на хліб, на сіль і на сватання!; хліб святий приньмаємо, доброго слова не цураємось* (1, с. 88, 447);

3) у разі відмови: *от вам ваш і хліб святий; нехай вас сей та той благословить* (1, с. 77, 450).

IV. “Поведінка та дії дівчини”:

1) під час сватання: *колупати (довбати, дерти, скребти, ковиряти, обдирати) комин; колупати (довбати, дерти, скребти, обдирати) плитку* (8, с. 4); *колупати (обдирати) стіну; довбати глину* (2, с. 48, 95); *колупати (довбати, дерти, скребти, ковиряти) грубу; колупати (довбати, дерти, скребти) піч;* (3, с. 77, 186);

2) у разі погодження на шлюб: *перев’язати (в’язати) рушниками (рушники)* (Пр.; Чер.); *пов’язати руки* (Вис.); *винести платок; в’язати хустку; винести рушники; рушники подати (давати); хустку почепити; давати хустку (молодому)* (1, с. 88, 431, 448);

3) у разі відмови: *піднести по чарці; поставити на столі перед ким печений гарбуз; не дати кому хустки* (1, с. 82, 137, 448).

Щодо внутрішнього членування означеної вище четвертої підгрупи зауважимо: вторинна обрядова актуалізація ФО, зумовлена динамікою ритуальної поведінки дівчини, спричиняє використання окремих фразеологізмів, що первісно позначають ритуальну поведінку взагалі як символ погодження на одруження або, навпаки, відмови. Так, згідно зі словником І. Магрицької, *колупати піч* – 1) “обрядова дія дівчини під час сватання в разі згоди на одруження”; 2) “обрядова дія дівчини під час сватання в разі незгоди на одруження”; 3) “обрядова дія дівчини під час сватання, зміст якої інформатори не можуть пояснити” (2, с. 72).

V. “Поведінка хлопця під час сватання”:

1) у разі погодження дівчини на шлюб: *викинути на тарілку цілкового* (1, с. 89);

2) у разі відмови дівчини: *додому з гарбузом бігти* (1, с. 89).

VI. “Відзначення домовленості між двома сторонами”:

1) усіма учасниками дійства: *частувати старостів; сватання запити (пити); запити весілля* (1, с. 89, 184, 500); *запити (пити) могоричі (могорич); пропивати (запивати, перепивати) дівку (молоду)* (8, с. 4); *гуляти сватання* (3, с. 209);

2) одруженими учасниками сватання: *гуляти сватовство; поливати дорогу молодим* (2, с. 43);

3) неодруженими учасниками сватання: *дівоцтво здавати* (6, с. 60); *гуляти вареники* (3, с. 42);

4) молоддю: *в’язати снопи* (8, с. 4).

Крім того, можна виділити кілька інших груп фразеологізмів, пов’язаних з обрядами сватання:

VII. “Свататися”: *зводити дітей (молодих); зводити на согласія; питати согласія* (8, с. 4); *сходитися на діло; ловити лисицю* (3, с. 95, 146).

VIII. “Очікування старостів”: *ждати (дожидатись) старостів; рушники налагоджувати;* (1, с. 87, 183).

IX. “Засилання старостів”: *слати (прислати) за рушниками; присилати (засилати, посилати) людей (старостів, сватів); людей посилати за хлібом* (1, с. 78, 82, 185); *посилати посильних* (2, с. 117).

X. “Відмова хлопцеві на сватанні”: *печеним гарбузом попоштувати* (1, с. 182); *дати (піднести, причепити, повісити, вручити, підсунути) гарбуза; прийняти з гарбузом; піднести макітру; прядиво вкрутити; дати чайник; дати відкоша (одказ)* (8, с. 4); *піднести чайник; підложити гарбуза; подарити гарбуза; знести гарбуза* (2, с. 107, 111, 461); *винести гарбуза; піднести печеного рака; показати рогача; давати ханьку (ханьки); повісити чайника; чайник на стіл поставити* (3, с. 61, 200, 204, 238, 248).

XI. “Наслідок невдалого сватання”:

1) для хлопця: *получити печеного гарбуза* (Хр.; Яс.); *принести повні кармани солі* (Мал.); *дівка улад не дається; їсти печені гарбузи (печеного гарбуза); кому достався гарбуз* (1, с. 83, 134, 450); *покотити гарбуз; вхопити гарбуз; піти з гарбузом; розсипалось (розкидалось) сватання; піти з носом* (6, с. 4); *наїстися вареників; поїхати з облизнем; наїстися солі; принести ханьку; заторохтіти чайником; чайник дзвенить у кого; яшник покотити* (3, с. 42, 172, 215, 238, 248, 263);

2) для дівчини: *дівкою зоставатись; передержувати куниці або красні дівиці* (1, с. 78, 447);

3) для обох сторін: *розкидалось сватання* (2, с. 127); *розсипалось сватання* (3, с. 2009).

XII. “Наслідок удалого сватання”:

1) для хлопця: *засватаний парубок; рушники брати (побрати); кому досталася хустка* (1, с. 62, 87, 450);

2) для дівчини: *засватана дівчина* (К. Л.); *просватати за хорошого чоловіка; просватати дочку; дочку оддать за кого* (1, с. 90, 92, 452);

3) для обох сторін: *відкусити хліб (хліба); хліб порізати (різати, перерізати); хліб ламати* (1, с. 242, 243).

XIII. “Назви учасників сватання”:

1) хлопця: *безпарний голуб; молодий князь; такий, що ловить куницю* (2, с. 39, 70, 144);

2) дівчини: *галочка чорненька; красна дівиця; молода княгиня* (2, с. 36, 46, 70);

3) старостів: *главний староста; первий староста; старший староста; другий староста; менший староста; табунець старостів* (2, с. 141).

Як бачимо, найбільше представлені підгрупи “Мовлення старостів під час сватання”, “Мовлення батьків”, “Поведінка та дії дівчини”, “Відмова хлопцеві на сватанні”, “Наслідок невдалого сватання”.

Якщо внутрішню форму деяких із названих фразеологізмів досліджували, напр., *колупати піч* (М. Сумцов, В. Ужченко, П. Чубинський), *обміняти хліб* (М. Сумцов), *дати гарбуза* (І. Магрицька, В. Ужченко), то більшість фразеологічних одиниць ще чекають на своє глибоке вивчення.

Аналізований матеріал містить указівку на давні вірування й особливості проведення весільних обрядів в Україні, які у вітчизняній науці знайшли своє належне висвітлення. Так, давнє українське весілля мало форму умикання, сліди якого збереглися й донині. «Виправа молодого по дівчину має вигляд воєнного походу. Бояри молодого нібито нападають на рід дівчини, обступають хату довкола; дівчина не дається, рід борониться, аж згодом починають миритися» [4, с. 30]: *викрадати дружку; іти на мир* (3, с. 90, 158) тощо.

Гарантом додержання давніх обрядодій під час сватання були свати, яких називали ще старостами. Їх обирали з числа «…поважних і дотепних людей, як правило, з числа родичів» [5, с. 195]. У XX ст., коли давні звичаї стали забуватися, сватати на Слобожанщині могли разом з молодим його батьки, сестри, брати або за відсутності їх сусіди, куми, приятелі. Звичаєве право та народний етикет українців закріпилися у фразеологізмах, уживаних на позначення сватання, більшість з яких мають образними конкретизаторами лексеми *закон, законний,* а також *довг, чин*: *зібралися старости, як довг велить; закон велить; закону перемінить не можна; од закону одступиться; говорити законні речі; сідати по закону* тощо.

Компоненти численних фразеологізмів, які репрезентують обряд сватання, мають символічне значення: *хліб, рушник, піч, гарбуз*. Прикметною ознакою східностепового сватання є обов’язкова наявність хліба та рушників при виконанні обрядів. Цікаво, що ці атрибути сватання, як і самі свати, виконують роль своєрідного містка між двома родами – молодого та молодої. Коли старости збираються йти на сватання, то беруть із собою хліб (*людей посилати за хлібом*) і віддають його батькам дівчини (*подати хліб*). Магічне значення хліба посилюється у свідомості діалектоносіїв при додаванні до лексеми *хліб* означення *святий*. У разі досягнення домовленості рід дівчини *хліб святий приньмає*: представники обох родів – старости з боку молодого та батьки з боку молодої – обмінюються хлібом (*хліб перемінити (переміняти, міняти, обміняти, поміняти)*). Вислів *просимо на хліб, на сіль і на сватання,* який є сигналом для початку нового етапу обряду сватання – відзначення домовленості між двома сторонами. Удало провести сватання для носіїв східностепових говірок – *хліб порізати (різати, перерізати); хліб ламати; відкусити хліб (хліба)*. Навіть якщо сторона хлопця отримала відмову, старости *беруть хліб назад*. Таким чином, хліб перебуває в центрі уваги кожного етапу обряду сватання.

Рушник виконував не менше функцій під час сватання, ніж хліб, однак останнім часом сфера його використання у весільних обрядах (особливо сватання), на жаль, звузилася. Ще в XIX ст. на Слобожанщині дівчина готувала рушники до заміжжя (*спасибі молодій, що рано вставала, тонко пряла й хорошенькі рушнички придбала*). Невмілу та ліниву дівчину характеризує вислів *не вміла матері слухати, не вчилася прясти, не заробила рушників, в’яжи ж хоч валом*. Рушник був символом успішного сватання, це закріпилося в образній основі фразеологізмів *слати (прислати) за рушниками; рушники брати (побрати) за кого по закону*. Внутрішня форма ФО *прийти за рушниками; від кого рушник шумить* відтворює сподівання старостів отримати *сватальний рушник*. Якщо дівчина погоджувалася на шлюб, то на дерев’яній тарілці *виносила рушники* й *подавала (давала) рушники* старостам, а вони *перев’язували* один одного *рушниками*.

Близьким за своєю образністю до цієї групи ФО є фразеологізми з образним конкретизатором *хустка (платок)*. Образи реалій, пов'язаних зі сватанням, закріпилися у фразеологізмах *сватаний платок; хусточка сватаная*. Якщо рід дівчини дає згоду на шлюб, то вона *виносить* і *дає хустку (платок)* парубкові. Важливе значення під час сватання має обряд в'язання хустки й рушників (*в'язати хустку; в'яжіте приводця, щоб не втік з хати; пов'язати руки; ми вас пов'яжемо і тогді усе добре вам скажемо; давай чим людей пов'язати; перев'язати (в'язати) рушниками (рушники пов'язати)*). В. Ужченко вслід за О. Потебнею вважає, що в'язання – це влада й підкорення, знищення, а також любов, звичка [3, с. 173].

Образним конкретизатором численних ФО аналізованої ФСГ є лексема *гарбуз*. І. Магрицька вважає, що «…головною причиною введення рослини в обряд сватання був її великий розмір і яскравий колір, які унеможливлювали приховання факту відмови». Однак дослідниця припускає, що значення "відмовити парубкові при сватанні" є похідним значенням названих фразеологізмів, а первинне значення пов'язане з обрядом першої шлюбної ночі [7, с. 184–185]. Звертає на себе увагу той факт, що відмову хлопцеві репрезентують ФО, образна основа яких пов'язана з порожнистим предметом (гарбузом, ханькою, чайником, макітрою). Такі фразеологізми мотивовані переосмисленням порожнистості цих предметів та звуку, що вони видають (*чайник дзвенить у кого; заторохтіти чайником*), як марності залицянь хлопця, якому названі предмети дістаються. Ще однією ознакою цих символів відмови, до яких можна зарахувати і *яшник*, є кругла форма, що дає можливість котити їх: *яшник покотити; покотити гарбуз*. Семантику "круглий предмет" має велика кількість весільних атрибутів: хліб, тарілка, на якій виносили рушники, вінок молодої, обручка, коровай, калач, шишки тощо. Г. Лозко, описуючи весільні хліби, зазначає: «Ще з давніх-давен в Україні круглі предмети з отвором посередині вважаються магічними, чарівними…» [6, с. 187]. Можна припустити, що й давні предмети відмови повинні були мати круглу форму. До того ж, сам рух по колу, який здійснюють молодята під час вінчання в церкві, а раніше робили навколо ялини чи дуба, пов'язаний з поклонінням Сонцю [6, с. 160].

Цікавими щодо образного наповнення є фразеологізми *наїстися солі; нахапатися солі; принести повні кармани солі,* де сіль у великій кількості сприймається носіями говірок як щось неприємне, їдке, у цьому разі символізує відмову. Та ж сама мотивація й у ФО *останній раз насолити один одному* (3, с. 199), що означає "молоді обмінюються шматочками насоленого хліба". Цей весільний обряд зараз найчастіше виконують, коли батьки зустрічають молодих з хлібом-сіллю після загсу.

Залучені до аналізу фразеологізми, звичайно, не вичерпують усього багатства фразеології сватання східностепових говірок. На жаль, більша частина обрядової фразеології відходить до пасивного складу мови. Це зумовлено поступовим забуттям, спрощенням і нівелюванням давніх народних звичаїв й обрядів.

Висновкуючи, зауважимо: українська весільна фразеологія, що пов'язана з обрядами сватання, має надзвичайну лінгвокультурологічну цінність, а вивчення цієї фразеології становить не тільки науковий інтерес, але й є важливим засобом формування етнокультурної свідомості українців. Однією з перспектив подальшого дослідження є проведення паралелей між фразеологізмами ФСГ "Сватання" говірок української та інших слов'янських мов.

СКОРОЧЕННЯ НАЗВ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Вис. – с. Високопілля Олександрівського р-ну, К.Л. – с. Крива Лука Краснолиманського р-ну, Мал. – смт. Малотаранівка Слов'янського р-ну, Пр. – с. Привілля Слов'янського р-ну, Хр. – с. Хрестище Слов'янського р-ну, Чер. – сел. Черкаське Слов'янського р-ну, Яс. – с. Ясногірка Слов'янського р-ну.

ЛІТЕРАТУРА

1. Історія української культури / [за заг. ред. І. Крип'якевича]. – К. : Либідь, 1994. – 656 с.

2. Культура і побут населення України : навч. посібник / В. І. Наулко, Л. Ф. Артюр та ін. – 2-е вид., доп. та перероб. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.

3. Лозко Г. С. Коло Свароже: Відроджені традиції Г. С. Лозко. – К. : Укр. письм., 2004. – 222 с.

4. Магрицька І.В. Весільна лексика українських східнослобожанських говірок : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / І. В. Магрицька. – Запоріжжя, 2000. – 17 с.

5. Магрицька І. Семантична структура і культурна мотивація весільних фразеологізмів у східнослобожанських говірках // Діалектологічні студії. 2 : Мова і культура / [відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей]. – Львів, 2003. – С. 182–193.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Квітка-Основ'яненко Г. Повісті та оповідання. Драматичні твори Г. Квітка-Основ'яненко. – К. : Наук. думка, 1982. – 540 с.

2. Магрицька І. Словник весільної лексики українських східнослобожанських говірок (Луганська область) І. Магрицька. – Луганськ : Знання, 2003. – 172 с.

3. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу В. Д. Ужченко. – 4-е вид. – Луганськ, 2002. – 263 с.

Dmytro Odynchenko

Revealing of an ethnocultural component of internal form of phraseological units of phraseosemantic group "asking in marriage"

The article regards inner form of phraseological units of phraseosemantic group "asking in marriage" in the East-Steppe dialects, with the sub-groups of phraseologisms singled out, the peculiarities of reflection of asking in marriage ceremonies in structure and semantics of phraseological units analysed, the problems of motivation and figurativeness of the wedding phraseologisms outlined.

Key words: wedding formalism, asking in marriage ceremony, phraseologism, phraseosemantic group "asking in marriage", figurativeness, motivation.

Сергій Яценко

З ІСТОРІЇ НАЗВ ХМІЛЬНИХ НАПОЇВ

На основі широкого фактичного матеріалу староукраїнських пам'яток проаналізовано деякі давні назви хмільних напоїв, розглянуто їхнє походження та семантику, в окремих випадках звернуто увагу на дериваційні особливості та фонетичні зміни, що відбулися в процесі мовного розвитку.

Ключові слова: *пиво, вино, хміль, назва, термін, семантика.*

У попередній студії ми розглянули походження та семантику назв хмільних напоїв *квас, мед, пиво.* З метою послідовного відтворення цілісної картини староукраїнської лексики напоїв проаналізуємо гіперномени – назви напоїв і помономени *корчма* та *вино* [32, с. 53–56].

У давньоукраїнській мові найпоширенішими помономенами із загальним значенням були дериват дієслова пити *питьѥ* < псл. **pitьje*, яким позначали й хмільний напій, та *пиво* (із загальним значенням), можливо, під упливом старослов'янської мови або як семантичний архаїзм, пор. *вариво* [16, с. 37]. У староукраїнській мові синонімічний ряд загальних назв хмільних напоїв розширився – *напитокъ* (дериват від *напитися*): *а тые што въ кляшторz старшіе то въ томъ склепz собz напитковъ розмаитыхъ коштовных заживаютъ съ паннами* (бл. 1626 бмн.) [11]; *напой* (дериват від *напоити*): *а я дамъ тобz напои зъ вина складаного а смак раискихъ яблокъ моихъ* (*п. XVI ст. б.м.н.*) [11]; *поило*. *Agualiculus. Canalis. Linter. Alues* [20, с. 485]; *трунокъ: уживати потравъ и трунковъ добрых* [27, 2, с. 402]. Залишилася у вжитку й давньоукраїнська назва *питьє: питя вшелякого шинковать албо варить не боронили (1570)* [2, 6 / 1, с. 79). Лексема *трунок* "алкогольний напій" є запозиченням із польської мови: пол. *trunek* "напій", ст.-пол. *trunk, trank* "алкогольний напій", яке пов'язують з н.-в.-н. *Trank* "напій" від *trinken* "пити" [8, 5, с. 656). Усі аналізовані назви в опрацьованих джерелах є переважно узагальнювальними саме до хмільних напоїв: *карчемъ чотыри, в которых напитки вшелякие: медовые, пивные, винные и горелчаные (1618)* [2, 1 / 6, с. 469–470].

Варто зазначити, що в усіх досліджуваних джерелах помономен *пиво* має значення конкретного хмільного напою. Однак у першій половині XVII ст. в одному з контекстів він, очевидно, зберіг давньоукраїнську семантику "напої" із загальним значенням: *вѧзнєви, на страву и пїва, видалєм зо(л) ... (1607 – 1645 Львів)* [11]. Мабуть, тут ідеться про їжу й питво (пиття).

В одному з перекладних текстів раннього староукраїнського періоду зі значенням "хмільний напій" зафіксовано іменник *хмель: нє пити хмеля ли мясъ, ли о(т) жены своея въздержатися на*

лzто (XIV ст.) [13, с. 112]. Назву пов'язують із псл. **хътěльь* [29, 4, с. 249]. Очевидно, лексема позначала не якийсь конкретний напій, а мала загальне значення "хмільні напої". Помономен утворено за аналогією до номінації рослини *хмzль,* відомої значно раніше [ПВЛ, с. 84], яку вживали при варіанті пиво. Пор.: у сучасній українській мові назва хміль позначає однорічну або багаторічну рослину родини шовковицевих, деякі види якої використовують у пивоварінні [25, 11, с. 97]. З такою семантикою назва пройшла впродовж усього староукраїнського періоду.

У сучасній українській літературній мові та говірках зазначені номени функціонують з різними семантичними змінами. Зокрема, сучасна лексема *напій* позначає спеціально приготовлену для пиття безалкогольну рідину і лише з конкретизаторами *спиртний (алкогольний)* указує, що напій хмільний [25, 5, с. 150]. Із такою самою семантикою в розмовній мові використовують назву *напиток* [25, 5, с. 144]. Словами *пиття* та *питво* позначають дію зі значенням пити, а також хмільний напій, приготовлений для частування, запивання їжі й т. ін. [25, 6, с. 368]. Спостерігаємо значне розширення семантики назви *трунок*. У літературній мові вона означає напій, як правило, алкогольний, а також відвар трав, коренів, лушпиння тощо для різних потреб, переважно для лікування. У діалектному вжитку назва є синонімом до слова *горілка* [25, 10, с. 298]; у багатьох місцевостях України від Закарпаття до Харківщини має значення "шлунок" [16, с. 339]. Діалектне вживання з такою семантикою пояснюють упливом назви *трунок* "напій". На думку В. Німчука, який покликається на свідчення жителів Закарпаття, значення "шлунок" могло розвинутися на основі вислову *слабий на трунок* "який не може вживати алкогольний напій через те, що в нього потім болить шлунок" [16, с. 339].

У староукраїнській мові на позначення міцного хмільного напою вживали слово *корчма*: *А рокъ имъ тые* <u>*корчмы*</u> *почати варыти – на мясные запусты великого поста (1487 Радомль)* [23, 1, с. 501]; *...и заповєдалъ бы єси слугамъ своимъ и мєщаномъ, што* <u>*коръчмы*</u> *в мєстє нє варили и по сєломъ* [28, с. 36]. Позначало воно й заклад, у якому продавали хмільні напої: *па(н) ... Нємиричъ ... запродалъ мнє ...* <u>*ко(р)чму мєдовую, пивную и горєлчаную*</u> [1, с. 121]. З такою ж семантикою слово існувало і в давньоукраїнській мові, на що вказують виявлені дослідниками мови лексеми *кърчьмарь, кърчьмитъ* "людина, яка торгувала хмільними напоями" [15, с. 38] та спільнокореневі деривати *кърчъмьница, кръчьмьница* (XI в.) з семантикою "місце для торгівлі напоями" [4, с. 104]. Очевидно, назва місця, у якому розпивали хмільні напої, і була перенесена на назву якогось напою (пор.: укр. *корчма*, ст.-рос. *корчма* "міцний напій" [26, 1, с. 1413]. Походження назви остаточно не з'ясовано. О. Потебня ще в 1883 році висловив думку про те, що початкове значення слова було не місце для продажу напоїв, а постоялий двір, тобто "дім на викорчуваному місці" [4, с. 104]. Зближують його також із болг. *кърка*м "шумно їм, п'ю" та з хет. *kurk* "зберігати" як "місце збереження". Упродовж останніх років підтримано давнє, усіма заперечуване виведення від ар. *harg* "видатки, витрати" (8, 3, с. 46). Давній номен і сьогодні функціонує в деяких закарпатських говірках з єдиним значенням – "заклад для торгівлі хмільними напоями": *У ˈкорчмі ˈлубл'ат сиˈдіти пйаˈниц'і* [18, с. 151].

Першу фіксацію помономена *вино* виявлено в досліджуваній пам'ятці поч. XV ст.: *а єщє єсмы дали оброкъ тому монастырєви из нашєго двора на каждый год цzлыи по дєсѧть бочокъ* <u>*вина*</u> *(1411 Сучава)* [23, 1, с. 175]. У ранній період староукраїнської мови семантика лексеми *вино* була досить розгалуженою: "хмільний напій із ягід", "ягоди винограду, виноград", "виноградна лоза, виноградник" [21, 1, с. 434].

Донедавна дослідники історії мови вважали, що назва *вино* прийшла до нас разом із християнством, слово загальнослов'янське, запозичене в праслов'янський період із латинської мови через німецьке посередництво. Окремі мовознавці виводять її з якоїсь мови стародавніх культур середземноморських островів, Малої Азії та Кавказу III–IV тисячоліття до н. е. і пояснюють розвиток семантики таким чином: "витка рослина" > "плоди цієї рослини" > "напій із виноградного соку" [8, 1, с. 377]. Проте в найновіших дослідженнях заперечують запозичення назви. Її вважають праслов'янською спадщиною й пов'язують з праіндоєвропейським терміном *ţоіпч* – "вино" [6, с. 648]. Таку думку аргументують тим, що виявлено співвідносні одне з одним слова для вина, з одного боку, в анатолійських мовах, а з іншого – у грецькій, вірменській, албанській і латинській, а також у германських і слов'янських мовах [там само]. Заперечує можливість запозичення помономена й М. Шанський, зважаючи на географічне поширення виноробства в стародавньому світі, і надає давньому номену *вино* первісного значення напою, а не рослини [31, 1, с. 100]. Ареал поширення вже в глибоку давнину в різних мовних групах Ближнього Сходу подібних за фонетичною формою слів зі значенням "вино", "виноград" дає можливість схарактеризувати відповідні слова як "міграційні терміни", які стосуються "винограду" і "вина". Зокрема, наявність

співвідношень між назвами вина й винограду в кожній із груп мов (індоєвропейської, семітської, кортвельської) переконує про давність терміна, який переходив з однієї мовної групи до іншої на протомовному хронологічному рівні, тобто ще в період перед їхнім розпадом на окремі діалекти [6, с. 649].

На думку П. Черних, у давній Русі аналізований помономен позначав хмільний напій, привезений із Візантії [30, с. 69]. Однак виноград могли вирощувати й робити вино мешканці південного Заходу Русі або Тмуторокані [9, с. 123]. Найдавніша згадка про напій *вино* сягає 907 року, коли греки в Царграді піднесли Олегу отруєне вино; відзначено назву й серед добичі, яку Олег привіз до Києва. У 969 році Святослав, розповідаючи про торгівлю, називає вино в переліку грецьких товарів, а мед – руських [5, с. 270].

Особливість семантичного наповнення слова *вино* полягала в тому, що вже в давньоукраїнській мові номен позначав не тільки хмільний напій із винограду, а й хмільний напій із будь-яких плодів [14, с. 103], хоча в ділових документах XIV–XV ст. помономен *вино* зафіксований тільки як назва продукту з ягід винограду [10, с. 190].

Популярність вживання продукту, збільшення його виробництва зумовили появу нових назв, пов'язаних з місцем, способом приготування, інгредієнтами, смаковими якостями та міцністю напою. Зокрема, словосполука *вино вареноє: sapa, а (е), вино варєноє* (19, с. 361) позначала виноградний сік, пор. лат. *sapa* "густий виноградний сік" [7, с. 899]. Недавно виготовлене вино мало назву *вино молодоє*: *ѡпилисѧ* <u>*вина молодого*</u> (2-га пол. XVI ст.) [11], абсолютно синонімічним було словосполучення *вино новоє*: *никто тыжъ нє вливає(т)* <u>*вина*</u> <u>*ново(г)*</u>[*о*] (1556–1561 рр.) [11]. П. Беринда переклав церковнослов'янізм *мєстъ* староукраїнськими відповідниками: <u>*новоє вино, мощть, или вино молодоє*</u> (12, с. 63). Вина поділяли на солодкі та кислі: *aigleuces*, <u>*вино сла(д)кое*</u> [19, с. 76] та <u>*кислоє вино*</u>: *Ма(р)тинъ каштєлѧ ... мє(л) чєрє(с) слуг҃своєго матыса* <u>*ки(с)лого вина*</u> *... по(л)куфко(в) s̃i (1583 Берестя)* [24, 4, с. 66]. У контексті з іншими хмільними напоями зафіксовано також слово на позначення сорту вина *алякантъ (алѧкантъ),* утвореного від назви іспанського міста Аліканте: *Тожъ розѹмzй ѡ мєдѹ, малмазїи,* <u>*алѧкантz*</u>*, и ѡ горzлцz, и всѧкий // напой, єсли без мzры: то смєрть... mzлѹ твоємѹ* (1649 Чернігів) [24, 1, с. 101]. Уже в ранній період староукраїнської мови відомою була назва <u>*малмазия*</u> – сорт виноградного вина, яке виробляли в грецькому місті Мальвазії: *а мы имаємъ давати паноу дєтрихоу на кажды рокъ ... по дєсѧть бочокъ вина и по двz бочки* <u>*малмазию*</u> *(1499 Сучава)* [23, 1, с. 572]. Такі назви, як <u>*вино венгерское*</u> або *угорскоє* (угорське вино) (1583 Берестя), <u>*вино муравскоє*</u> (чеське вино): (1566 Берестя), <u>*вино рынскоє*</u> (рейнське, пор. ст.-пол. *Ryn* "Рейн" (ріка) – 33, с. 457) (1563 Вільна) указували на місце виробництва хмільного напою [24, 4, с. 67].

У словнику української мови XVI – першої половини XVII ст. зазначено, що номен *есмирисмено* також указує на ґатунок напою: *И давали ємоу пити //* <u>*єсмирисмєно вино*</u> *ѡнь жє пріаль* (1556–1561) [24; 4, с. 66]. Однак у біблійській енциклопедії зазначено, що це слово називало не хмільний напій, а заспокійливий засіб, який вживали ще давні євреї [3, с. 15].

Найменування вина залежало також і від назв основних та допоміжних компонентів, які використовували для приготування хмільного напою: *sycites,* <u>*смоковное вино*</u> [19, с. 391], *rhoites*, <u>*шипковоє вино*</u> [19, с. 355], *absinthites,* <u>*пєлынное вино*</u> [19, с. 63], *marathrites,* <u>*вино копровоє*</u> [19, с. 263], *faecatum vinum,* <u>*дрождєно вино*</u> [19, с. 193]. Очевидно, високоякісним був напій, який мав назву *trebellicum uinum,* <u>*избра(н)ное вино*</u> [19, с. 402], а менш якісний – *adynamon*, <u>*вино слабоє*</u> [19, с. 72].

Слово *вино* з конкретизатором горzлоє в досліджуваний період позначало горілку: *Заставил єсми кнѧзю Или ... двє части ... имньѧ моєго ... с корчмою* <u>*вина горzлого*</u> (1534 Луцьк) [24; 4, с. 66].

Необхідно зазначити, що, набуваючи нових семантичних відтінків як напою, помономен *вино* зберігав давнє значення "виноград" протягом усього староукраїнського періоду: *гроно вина* [12, с. 28]; *ѧбнимаю, ѧбємлю лозѹ: Збираю* <u>*вино*</u> *з виннои матиц, або з винниц* [12, с. 168].

У досліджуваних джерелах староукраїнської мови виявлено низку дериватів, похідних від аналізованої назви: *винаръ (винарь)* "винороб*" (1556–1561* Львів) та <u>*винникъ*</u> <u>*(винъникъ)*</u> з аналогічним значенням [24, 4, с. 62]. Для лексеми *винниця* характерною була не тільки полісемія, а й різноманітність фонетичної структури: *венница, виница, винница, винницѧ, винныца, винъниця, виньница*. Вона позначала виноградний кущ, лозу (1556–1561 Львів) [11]; виноградник; винокурню – місце виготовлення вина (1650) [2, 3 / 4, с. 405]. Композит *виноберь* мав семантику "збір виноградного врожаю" (к. XVI ст. – поч. XVII ст.) [24, 4, с. 67]. Для пиття вина обладнували спеціальні кімнати – *винничный покой*: *Оувелъ мя есть царь до* <u>*винничного покоя*</u>*, и зрадилъ есть в*

мнz любовъ (п. XVI ст.) [24, 4, с. 64]. Дериват *винный (винний)* стосувався процесів виготовлення, зберігання, вживання або продажу вина: *trulla a (е), ѡполоникъ, сосуд ви(н)ны(й), вапило* [19, с. 404]; *шынкъ вшелякий: медовый, пивный, винный, и горелочный* (1618) [2, 1 / 4, с. 469]. Засвідчені також композити *винопийца* "п'яниця" (1156–1561), *винопитїє* "пияцтво" (1642 Львів) [24, 4, с. 70], *винопроданіє* "торгівля вином" [19, с. 289], *виночерпатель* "виночерпій" [19, с. 316].

Слово *вино* в сучасній українській літературній мові відоме з єдиним значенням – "напій із виноградного або з деяких інших ягідних та плодових соків, що перебродили, набувши певної алкогольної міцності або аромату" [25, 1, с. 441]. У буковинських говірках лексема функціонує із семантикою "виноградний фруктовий напій" та зберігає давнє значення "виноград, виноградне гроно» і «виноградна лоза" [22, с. 50]. У закарпатських, окрім семантики "хмільний напій із плодових соків", паралельно з назвою *грезен* вона має значення "виноград" [18, с. 52].

Отже, проаналізовані лексеми є досить давніми, пройшли тривалий шлях мовного розвитку, зазнали істотних семантичних та фонетичних змін. Окремі з них стали нормою української мови, однак більшість функціонує тільки в народно-розмовній мові. У наступній студії ми продовжимо дослідження староукраїнських напоїв і запропонуємо вашій увазі лексему *горілка* та її різновиди.

ЛІТЕРАТУРА

1. Актова книга житомирського міського уряду кінця XVI ст. / [Підгот. до вид. М. Бойчук]. – К., 1965.

2. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1859. – Ч. 1, т. 1; 1883. – Ч. 1, т. VI; 1914. – Ч. III, т. IV; 1876. – Ч. 6, т. I; 1909. – Ч. 8, т. III; 1911. – Ч. 8, т. VI.

3. Библийская энциклопедия. – Российское библейское общество, 1996. – 352 с.

4. Богатова Г. А. История слова как объект русской исторической лексикографи / Г. А. Богатова. – М. : Наука, 1984. – 256 с.

5. Воронин В. В. Пища и утварь / В. В. Воронин // История культуры древней Руси. Домонгольский период (Материальная культура). – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1948. – С. 262–275.

6. Гамкрелидзе В. Индоевропейский язык и индоевропейцы / В. Гамкрелидзе, В. В. Иванов // Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультур. – Т. 2. – Тбилиси, 1984. – 1328 с.

7. Дворецький И. Х. Древнегреческо-русский словар / И. Х. Дворецький. – Т. 2. – Москва, 1958. – 1904 с.

8. Етимологічний словник української мови : В 7 т. – К. : Наукова думка, 1982 – 2006. – Т. 1–5.

9. Історія української мови: Лексика і фразеологія / В. О. Винник, В. Й. Горобець, В. Л. Карпова та ін.; Редкол. : В. М. Русанівський (відп. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1983. – 744 с.

10. Історія української мови: Фонетика. – Київ : Наук. думка, 1983. – 743 с.

11. Картотека Словника української мови XVI – першої половини XVII ст. / Зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів).

12. Лексикон словенороський Памви Беринди / [Підгот. тексту і вступ. ст. В. В. Німчука] : Надрук. з вид. 1697 р. фотомех. способом. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 271 с.

13. Лукина Г. Н. Предметно-бытовая лексика древнерусского язика / Г. Н. Лукина. – М. : Наука, 1990. – 224 с.

14. Невойт В. И. Названия пищи и продуктов питания в древнерусском языке : дис. … канд. фил. наук : 10.02.01 / В. И. Невойт. – К., 1986. – 201 с. – Библиограф. : с. 172–176.

15. Німчук В. В. Давньоруська побутова лексика / В. В. Німчук // Мовознавство. – 1981. – № 6. – С. 30–40.

16. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / В. В. Німчук. – К. : Наукова думка, 1992. – 416 с.

17. Повесть временных лет // Лаврентьевская летопись. – 2-е изд. – Л. : Изд-во АН СССР, 1926 – 1927. – 286 с.

18. Сабадош І. В. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району / І. В. Сабадош. – Ужгород : Ліра, 2008. – 480 с.

19. Славинецький Є. Лексіконъ латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / [Підгот. до друку В. В. Німчук]. – К. : Наукова думка, 1973. – С. 59–420.

20. Славинецький Є., Корецький-Сатановський А. Лексикон словено-латинський // Там само. – С. 423–541.

21. Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) / Гл. ред. чл.-кор. АН СССР Р. И. Аванесов. – М. : Русский язык, 1988 – Т. 1–4.

22. Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.

23. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : У 2 т. – К. : Наукова думка, 1977 – 1978. – Т. 1–2.

24. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. : В 12 т. – Львів, 1994 – 2005. – Т. 1–12.

25. Словник української мови : В 11 т. – К. : Наукова думка, 1970 – 1980. – Т. 1–11.
26. Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка / И. И. Срезневский. – Слб., 1893 – 1912. – Т. 1–3.
27. Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XVI – XVIII ст. У 2-х книгах / [Підгот. до вид. В. В. Німчук, Г. І. Лиса]. – К. – Нью-Йорк, 2002.
28. Торгівля на Україні XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина / [Упорядн. В. Кравченко, Н. Яковенко]. – К., 1990. – 408 с.
29. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем и доп. О. Н. Трубачева. – М. : Прогресс, 1964 – 1973. – Т. 1–4.
30. Чепіга І. П. Староукраїнська реміснича лексика / І. П. Чепіга // Мовознавство. – 1984. – № 2. – С. 40–46.
31. Этимологический словарь русского языка / Под руководством и ред. Н. М. Шанского. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1963 – 1982. – Т. 1 – 2 (Вып. 1–8).
32. Яценко С. А. Назви хмільних напоїв в українській мові XIV – XVII ст. / С. А. Яценко // Українська мова. – № 2. – С. 53–56.
33. Brückner A. Slownik etymologiczny języka polskiego / A. Brückner. – Warszawa : WP, 1957. – 806 s.

Sergiy Yatsenko

From the history of names of alcohol beverages

On the basis of broad factual material of old Ukrainian sources the names of alcohol drinks are analyzed, their origin and semantics regarded, in some cases the attention given to their derivation and phonetic changes.

Key words: beer, wine, hops, name, term, semantics.

Анастасія Сібрук

ЛЕКСЕМИ *БИСЕРЪ* І *ЖЕМЧОУГЪ* У ПАМ'ЯТКАХ XI–XIV СТ.

У статті розглянуто етимологію, історію семантичного розвитку й лексичні особливості іменників бисеръ та жемчоугъ у східнослов'янській писемності XI–XIV ст.

Ключові слова: лексико-семантичне значення, підгрупа „назви каміння органічного походження", східнослов'янські пам'ятки XI–XIV ст.

Іменники *бисеръ* та *жемчоугъ* належать до назв каміння органічного походження, які частовживані в східнослов'янських текстах XI–XIV ст. Ці найменування є складовими тематичної групи „назви каміння". У дослідженні Н. Л. Пушкарьової зазначено, що серед курганних знахідок трапляються комбіновані намиста з різних матеріалів, серед яких поширеними є шийні золоті прикраси з різноманітними перлами [4, с. 167]. Вивчення окремих шарів лексики в історичному аспекті належить до актуальних завдань лінгвістики. Мета статті – розглянути та пояснити етимологію, подати лексико-семантичний аналіз іменників за матеріалами давньоруських писемних пам'яток XI–XIV ст.

Бисьръ. Стсл. **бисеръ, бисъръ, бисьръ** „перли" запозичене з араб. *busra*, мн. *buser* „підробні перли, стеклярус" через тюрк. *büsrä* [Преобр., I: 26; Ф., I: 168; ЕСУМ, I: 202]. „*Бісер* виготовляли ще в Стародавньому Єгипті та Сирії, звідти він і потрапив до Європи" [1, с. 69]. Тому є очевидним, що назва прикраси була запозичена з тюркської мови.

За текстовими та словниковими матеріалами, слово *бисьръ* є частовживаним у досліджуваний період. СДРЯ XI–XIV ст. документує 56 уживань досліджуваного найменування [СДРЯ, I: 161]. З ядерним лексико-семантичним значенням „перли" лексема *бисьръ* вжита в таких різножанрових пам'ятках IX–XII ст., як Никонівський літопис, „Києво-Печерський Патерик": „почте похвалившаго не каменіемъ, ни *бисеромъ*, но царскою высотою одаривъ его" [*867, ЛНик, 10]; „Не акы снѣгъ сияющааго *бисьра* приимуть нъ" [СлРЯ, I: 185]; „яко нѣкы *бисер* многоценный и дарь" [XII, КПП, 300]. На позначення перлів, які використовували для прикрашання одягу, досліджуване найменування трапляється в давньоруських текстах XI–XIV ст. Никонівський літопис, „Пролог „Лобковський", Галицько-Волинський літопис та „Бджола": „и *бисеромъ* обнизаныма одежами" [*1085, ЛНик, 113]; „блоудьница […] мимо идѧше […] оукрашена камениѥмь драгымь. и *бисъромь* и

златомъ” [СДРЯ, I: 161]; „каменьемь драгымъ и *бисеромъ* златымъ” [XIII, ЛГВ, 284]; „Ап(с)лъ. Велю же вамъ въ ѡ<д>ежѣ смиренѣи […] оукрасити себе, а […] ни златомъ, ни *бисеро(м)*, ни многоцѣнъными ризами” [XIV, Пч., 92 зв.]. На позначення шийної прикраси іменник *бисьръ* зафіксований у пам’ятці XI ст. „Житіє Костянтина-Кирила”: „украшену велми монисты златыми и *бисьромъ* и всею красотою” [XI, ЖКК, 24].

На думку Й. А. Стерніна, „у переносному вживанні слово співвідноситься з новим для себе референтом, в якому можна виявити лише деякі ознаки системного денотата знака” [6, с. 130]. З переносним значенням щодо людських духовно-моральних цінностей іменник *бисьръ* зафіксований у пам’ятках XI–XIV ст. „Збірник Святослава 1076 року”, „Святкова службова мінея”, „Успенський збірник”, „Житіє Кирила та Мефодія”, „Збірник молитов”, „Пролог березневої половини”: „Дражьша *бисьра* соуть с(т)аꙗ словеса”; „Ꙗко *бисьра* тя ис поучины изялъ ѥси ” [Срезн., I (1): 89]; „ю ꙗко *бисьръ* многоцѣнь” [XII, УС, 108]; „толика твоѥꙗ [Христа] мл(с)ти и ч(л)вколюбиꙗ сила. ꙗко ѡ(т) смрадныꙗ тины *бисеръ* створить”; „се бо проповѣда г(с)ь. въ еуа(г)лии глѧ. подобно ѥсть ц(с)тво нб(с)ное ч(л)вку ищющю на търгу добра *бисера*. обрѣтъ ѥдинъ многочьненъ. *бисеръ*” [СДРЯ, I: 161].

Семантика цього слова розширилася за рахунок появи таких значень, як „прикраса церковних приміщень” та „прикраса оправи ікон”. Ми знайшли одиничне вживання лексеми *бисьръ* щодо оздоблення перлами стін церкви в пам’ятці XI ст. „Житіє Костянтина-Кирила”: „храмины утворены златомъ и сребромъ и камениемъ драгымъ и *бисеромъ*” [XI, ЖКК, 32]. На позначення прикраси оправ ікон перлами вживання найменування *бисьръ* обмежується двома прикладами з текстів XIII–XIV ст. Іпатіївський літопис та „Повість про нашестя Тохтамиша”: „оукраси же иконы(и) […] и *бисеромъ* златымъ” [*1259, ЛИ, с. 844]; „и кресты честныа и иконы чюдные одрашя, украшеныя златомъ и сребромъ и женчюгомъ и *бисеромъ*, и камениемь драгымъ” [XIV, Пов. Тохт., 198].

У російських текстах XV–XVII ст. слово *бисеръ* трапляється зі значенням „виріб з перлів” [СлРЯ, I: 185]. В українській мові XVI–XVII ст. іменник *бисеръ* уживався на позначення перлів, виробів з дорогоцінного каміння, прикрас [СУМ XVI–XVII, II: 85]. Російська мова XVIII ст. успадкувала значення „перли” для цього найменування [СРЯ XVIII, II: 25]. У російській мові XIX ст. іменник *бисер* використовували на позначення дрібного скляного намиста або дрібних пронизей, для вбрання та прикрас низками, також для різних жіночих робіт [Даль, I: 158]. Досліджуване слово є спільною лексичною одиницею для сучасних слов’янських мов та діалектів: укр. *бісер* „дрібне різнокольорове скляне намисто, що застосовується у вишиванні” [СУМ, I: 189], пол. *бусери* „тс.” [СноСП, 2002: 28], р. *бисер* „дрібні з наскрізними отворами скляні кульки різного кольору, які застосовуються для прикрашання та вишивки, перли” [ССРЛЯ, I: 459], пск. *бисер* „намисто”, сх.-кахах. *бисерки* „тс.”, тул. *бисеринки* „тс.” [СРНГ, II: 296], блр. *бісер* „тс.” [ТСБМ, I: 376], п. *bisior* „тс.” [SEJP, 1957: 27], болг. *бисер* „перли, перлове намисто” [Стоянов, 1988: 51], м. *бисер* „тс.” [МРР, II: 79], срхв. *би́сер* „тс.” [СХРСл, 1982: 33].

Жемчоугъ, женчоугъ. За етимологічними словниками російської та української мов, поширеною є думка щодо давньотюркського походження досліджуваної лексеми: д.-тюрк. *jänčü* „перли”, „назва річки Сир-Дар’ї”, чагат. *jändžü*, тур. *jенчÿ, jенджÿ*, карагез. *жиндчи, джинджи* „перли”, тат.-азерб. *инджи* „тс.”. Можливо, іменник *жемчуг* є старим запозиченням зі Сходу, першоджерелом якого стало китайське *чжэньчжу: чончу* „тс.”. Одним з припущень є те, що слово *жемчуг* (як і той предмет, який воно позначало) було занесено з Середньої Азії багаточисельними та різноплемінними ордами кочових народів, залишки яких після розгрому гунів поселилися на рівнині Північного Причорномор’я. Досліджуване найменування запозичене до слов’янських мов не раніше XI ст. [Преобр., I: 227–228; Ф., II: 46; Черных, I: 29; ЕСУМ, II: 192]. Ф. де Соссюр уважав, що „реконструкція можлива лише шляхом порівняння” [5, с. 219]. В ЕСУМ наведено всі споріднені форми даного найменування: уг. *gyöngy* „перлина”, уйг. *jinžü*, полов. *інджі*, аз. *инчи*, тур. *inci*, ст. *jепčü* „тс.” [ЕСУМ, II: 192]. У словнику І. І. Срезневського зазначено, що ця лексема в східнослов’янських текстах має такі варіанти, як *жемчꙋгъ, женьчюгъ, жьнчꙋгъ, жомчꙋгъ* [Срезн., I (2): 855].

За СДРЯ, зафіксовані сім уживань слова *жемчоугъ* [СДРЯ, III: 244]. У роботі Г. М. Лукіної зазначено, що варіант *жемчюгъ* знайдено переважно в оригінальних пам’ятках XIV–XV ст. [2, с. 15]. Аналіз східнослов’янських пам’яток XI–XIV ст. засвідчив, що ядерним значенням досліджуваного іменника є „перли”.

У процесі конкретизації семантики слова можна виділити такі периферійні значення: „перлинна обнизь на прикрасах та елементах одягу”, „прикраса церковних приміщень у вигляді перлів”, „прикраса оправи ікон”, „прикраса княжих палат”.

Із загальним значенням „перли” лексема *жемчоугъ* зафіксована в таких давньоруських пам’ятках XII–XIV ст., як „Повість про вбивство Андрія Боголюбського” та „Сказання про Вавилон”: „выимаша золото и каменье дорогое, и *жемчюгъ*, и всяко узорочье” [XII, АБ, 212]; „Бяху бо вѣнци тѣ от камени самфира, измарагды и *жемчюга* великаго и злата аравита” [XIV, СкВ, 52]; „и камение драгое и *жемчюгъ* великый” [XIV, СкВ, 54].

Н. Г. Михайловська вказує на „передбачуваність” слова в давньоруській мові [3, с. 245]. Передбачуваність досліджуваного найменування полягає в тому, що іменник *жемчоугъ* ототожнювався в тексті з прикрасою тіла, будівлі, ікон і т. ін. Лексема *жемчоугъ* вжита на позначення перлів на ювелірних прикрасах або на елементах княжого одягу в таких східнослов’янських текстах XII–XIV ст., як „Слово і повчання Кирила Туровського”, „Девгенієве Діяння”, Іпатіївський літопис, грамота 1389 року: „пленица златы, растворены *жьньчюгомъ*, съ многоцѣньнымь каменьемь” [XII, КТур, 158]; „и предрукавие драгимъ *жемчюгомъ* сажены” [XIII, ДД, 46]; „а сапоги его вси златы, сажены драгымъ *жемчюгомъ* и камениемъ магнитомъ” [XIII, ДД, 46]; „На отце моемъ брони златы и шеломъ златъ з драгимъ камениемъ и *жемчюгомъ* саженъ” [XIII, ДД, 54]; „жуковины многоценны с драгимъ камениемъ и *жемчюгом*” [XIII, ДД, 56]; „20 кожуховъ, шиты сухимъ златомъ з драгимъ камениемъ и *жемчюгомъ*” [XIII, ДД, 58]; „и гривну зл(т)ую възложи на(н) съ *же(м)чюгѡ(м)*” [*1289, ЛИ, ст. 927]; „А (с)ну моему кнѧзю юрью поꙗсъ золо(т) новыи с каменье(м) съ *жомчюго(м)*” [СДРЯ, III: 244].

На позначення прикрас церковних приміщень досліджуване найменування трапляється в Іпатіївському, Никонівському, Радзивілівському літописах: „Кнѧзь б(л)говѣрныи Андрѣи и створи цр(к)вь […] и оукраси ю иконами многоцѣньными. златомъ. и каменьемь драгымъ. и *жемчюгомъ* великимь” [*1175, ЛИ, ст. 581]; „и украси ю дивно паче иныхъ церквей многими чюдными иконами, и церковными сосуды(ф) златыми и сребряными съ каменіемъ драгимъ и *жемчюгомъ*, и многими книгами, и паволоки и запоны, и вещми всякими священными чуднѣ устрои” [*1160, ЛНик (IX), 220]; „Б(о)г(о)любом, златомъ ж(е) и каменьем драгим, и *жемчюгом* украси ю, и *иконами* бесцѣнными, и всякими удиви узорочьи” [*1175, ЛР, 137]; „и соборная ц(е)рк(о)вь с(вя)тая Б(огоро)д(и)ца Золотоверхая […] и каменьем драгим и *жемчюгом* великим, имже нѣсть числа” [*1185, ЛР, 149]. Слово *жемчоугъ* зафіксоване в Іпатіївському літописі на позначення прикраси оправи ікони перлами: „Том же лѣтѣ. иде Андрѣи. ѿ ѡ(ц)а своего из Вышегорода в Суждаль. безъ ѡтнѣ волѣ. и взѧ из Вышегорода. икону с(т)оѣ Б(ц)и […] проче *камени* дорогого. и великого *жемчюга*. оукрасивъ постави ю въ цр(к)ви своеи” [*1155, ЛИ, ст. 482]. У пам’ятці XIII ст. „Девгенієве Діяння” іменник *жемчоугъ* ужито на позначення елемента прикраси княжого помешкання: „а по шатру златомъ и сребромъ и *жемчюгомъ* украченъ и драгимъ камениемъ украшенъ” [XIII, ДД, 32]

За СДРЯ, зафіксовано тридцять п’ять уживань іменника *женчоугъ* [СДРЯ, III: 248]. З ядерним значенням „перли” фонетичний варіант *женчоугъ* використано у таких східнослов’янських текстах XII–XIV ст., як Надписи XII ст., „Сказання про Індійське царство”, „Повість про Тохтамиша”: „а кованьѥ его. злото. и серебро. и камѣнье и *жьнчюгъ*” [СДРЯ, III: 248]; „драгый камень четьи и *женчюгъ*” [XIII, СкИЦ, 398]; и *женчюгом* и бисеромъ, и камениемь драгымъ” [XIV, Пов. Тохт., 198].

Аналізуючи семантику досліджуваної лексеми в різножанрових пам’ятках XI–XIV ст., ми виділити такі периферійні значення іменника *женчоугъ*, як „перлинна обнизь на прикрасах та елементах одягу”, „прикраса церковних приміщень”, „прикраса оправи ікон”.

Найменування *женчоугъ* на позначення перлів на прикрасах або елементах княжого одягу трапляється в таких східнослов’янських пам’ятках XII–XIV ст., як Радзивілівський, Лаврентіївський та Галицько-Волинський літописи, „Слова та повчання Кирила Туровського”, „Повість про Тохтамиша” та інші: „и портъ золотом шитых и *женчюгом*” [*1185, ЛР, 149]; „и портъ золото(м) шиты(х) и *женчюго(м)*” [*1185, ЛЛ, с. 392]; „платци оксамиты шиты золотом съ *женчюгом*” [XIII, ЛГВ, 346–348]; „гривну златую възложи на нь съ *женчюгом*” [XIII, ЛГВ, 348]; „Пленица златы растворены *женьчюгомъ*” [XII, КТур, 158], „и пелены, златомъ шитыя и *женчюгомъ* саженыа” [XIV, Пов. Тохт., 198]. За словами Н. Л. Пушкарьової, прикрашання одягу річковими перлами було доповненням до урочистого одягу багатих жінок [4, с. 174].

У Лаврентіївському та Новгородському літописах досліджуваний іменник вжито на позначення оздоблення перлами церковних приміщень: „златом же и каменье(м) драгымъ· и *женчугомъ* оукраси ю· иконами безцѣньнами· и всѧкыми оузорочьꙗ оудиви” [*1175, ЛЛ, ст. 367]; „Заутра же, солнчю въсходящю, вънидоша въ святую Софию […] и тряпезу чюдьную одьраша драгыи камень и велии *жьньчюгъ*” [*1204, ЛН, 48–49]. На позначення прикрашання перлами урочистого посуду лексему

женчоугъ зафіксовано в таких давньоруських пам'ятках, як „Сказання про Індійське царство" та грамоти XIV ст.: „блюдо несут другое злато, на немже драгий камень и четей *женчюг*" [XIII, СкИЦ, 398]; „далъ ѥсмь (с)ну своему. Семену […] (в) чаши золоты с *женчуги*. блюдце золото с *женчугомь* с каменьѥмь" [СДРЯ, III: 248].

На позначення оздоблення оправи ікон та церковних книжок перлами слово *женчоугъ* зафіксоване в таких текстах епохи Київської Русі, як Лаврентіївський, Галицько-Волинський літописи та „Сказання про Індійське царство": „чюдны(х) иконъ золотомъ кованы(х). и каменьѥ(м) драгымъ и *женчюгомъ* велики(м)" [*1185, ЛЛ, с. 392]; „изъ Ц(а)рѧграда· и вкова в нюболе трии десѧть гривенъ золота· кромѣ серебра· и каменьꙗ драгаго·и *женчюга*· и оукрасивъ ю постави и в ц(р)кви своєи Володимери" [*1154, ЛЛ, с. 346]; „Еуаглие опракос, окованно сребром съ *женчюгом*" [XIII, ЛГВ, 346]; „Еуглие списа опракос, окова е все золотом и камениемь дорогым съ *женчюгом*" [XIII, ЛГВ, 348]; „кресты и стязи велици злати с драгими каменми и с великыми *женчюги* здѣлани" [XIII, СкИЦ, 398]. Лексему *женчоугъ* ужито в переносному значенні щодо морально-духовних людських цінностей у пам'ятці „Пролог 1383 року": „ни свиньꙗ бо весть что ѥсть *женчюгъ*" [СДРЯ, III: 248].

У слов'янських мовах XVI–XVII ст. зафіксовано такі слова, як *жемчугъ, жьнчюгъ* „перли", *жемчужина* „перлина", зменш. *жемчужинка* „тс.", зменш. *жемчужишко* „перли", зменш. *жемчужокъ* „тс." [СлРЯ, V: 86–87]. Досліджуване найменування належало до активної лексики української мови XVI ст.: *жемчугъ, женчугъ, жемчюгъ* „перли" [СУМ XVI–XVII, IX: 142]. За словником В. І. Даля, старовинне *женчюг* є збірним поняттям. Це слово в російській мові XIX століття вживалося на позначення самородних кульок, які утворюються в черепашках; належали до дорогоцінних прикрас і використовувалися як намисто або як каміння в різноманітному обрамленні [Даль, I: 879]. Іменники *жемчуг, жемчужок, жемчужина* зі значенням „перли" вживалися в українській мові початку XX ст. [Гр., I: 478]. Континуант *жемчуг* успадковано сучасними східнослов'янськими мовами та діалектами російської мови: укр. *жемчуг* „дорогоцінна перламутрова речовина у вигляді зерен білого, рожевого, жовтуватого, зрідка чорного кольору, яку добувають з черепашок деяких молюсків, перли" [СУМ, II: 519], р. *жемчуг* „тс." [ССРЛЯ, IV: 73], р. діал. *жемчужка* „жемчуг", фольк. *жемчужина* „тс." [СРНГ, IX: 124], блр. *жэмчуг* „тс." [РБСл, I: 242].

Отже, тематичну підгрупу „назви каміння органічного походження" представлено двома лексемами: *бисеръ*, *жемчоугъ*. Ці слова запозичено з тюркської мови. У межах загального значення „перли" виокремлюються такі периферійні значення, як „перлинна обнизь на прикрасах та елементах одягу", „прикраса церковних приміщень у вигляді перлів", „прикраса оправи ікон", „прикраса княжих палат". Для цих слів поширеним є переносне значення щодо морально-людських цінностей. Досліджувані найменування є частовживаними в різножанрових східнослов'янських текстах XI–XIV ст. Іменник *бисеръ* представлено у більшості сучасних слов'янських мов, найменування *жемчоугъ, женчоугъ* частково успадковано лише східнослов'янськими мовами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Декоративно-ужиткове мистецтво. Словник : У 2 т. / Ред. Я. П. Запаско, І. В. Голод, В. І. Білик. – Л. : Афіша, 2000. – Т. II. – 400 с.

2. Лукина Г. Н. Предметно-бытовая лексика древнерусского языка / Ред. Л. П. Жуковская / Г. Н. Лукина. – М. : Наука, 1990. – 180 с.

3. Михайловская Н. Г. Системные связи в лексике древнерусского книжно-письменного языка XI–XIV вв. (нормативный аспект) / Н. Г. Михайловская. – М. : Наука, 1980 – 253 с.

4. Пушкарева Н. Л. Женщины Древней Руси / Н. Л. Пушкарева. – М. : Мысль, 1989. – 286 с.

5. Соссюр де Ф. Курс загальної лінгвістики / Ф. де Соссюр. – К. : Основи, 1998. – С. 266–278.

6. Стернин И. А. Лексическое значение слова в речи / И. А. Стернин. – Воронеж : Изд. Ворон. ун-та, 1985. – 172 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

АБ – Повесть об убиении Андрея Боголюбского // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. IV. – С. 206–217.

Даль – Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского язика : в 4 т. – М. : АСТ, 2006.

ДД – Девгениево деяние // ПЛДР. – М. : Худож. лит., 1981. – Вып. III. – С. 28–65.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови / ред. О. С. Мельничука. – К. : Наук. думка, 1983–2006.

ЖКК – Житие Константина-Кирилла // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. II. – С. 22–65.

ЛГВ – Галицко-Волынская летопись // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. V. – С. 184–357.

ЛИ – Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – М., 1997. – Т. 2. – 711 с.

ЛН – Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов // ПСРЛ. – М. : Яз. русск. лит., 2000. – Т. III. – 564 с.

ЛНик – Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью // ПСРЛ. – М. : Яз. русск. лит., 1965. – Т. IX–X. – 244 с.

ЛР – Радзивиловская летопись // ПСРЛ. – Л. : Наука, 1989. – Т. XXXVIII. – 162 с.

МРР – Македонско-руски речник / Рина Усикова (ред.). – Скопје : Детска радост, МАНУ, 1997. – Т. I–III.

КПП – Киево-Печерский патерик // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. IV. – С. 296–489.

КТур – Слова и поучения Кирилла Туровского // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. IV. – С. 142–205.

Пов. Тохт. – Повесть о нашествии Тохтамыша // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. VI. – С. 190–205.

Преобр. – Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка : В 2-х т. – М., 1958.

Пч. – Пчела // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. V. – С. 414–447.

РБСл – Русско-беларусский словарь / Ред. К. К. Атрахович. – М., 1982. – Т. I–II.

СДРЯ – Словарь древнерусского языка (XI–XIУ вв.) : В 10 т./ ред. Р. И. Аванесов. – М., 1988–2004.

СкИЦ – Сказание об Индийском царстве // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. 5. – С. 396–401.

СлРЯ – Словарь русского языка XI–XVII вв. – М. : Наука, 1975–2002. Срезн. – Срезневский И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памяткам. – СПб. : 1893–1912.

СРЯ – Словарь русского языка XVIII ст. / Ред. Ю. С. Сорокин. – Л. : Наука, 1984. – Т. I–VI.

ССРЛЯ – Словарь современного русского литературного язика : В 17 т. – М. – Л., 1954. – Т. I–XVII.

Стоянов – Стоянов І. А., Чмир О. Р. Болгарсько-український словник. – К. : Наук. думка, 1988 – 776 с.

СУМ – Словник української мови / Ред. кол. І. К. Білодід та ін. : В 11 т. – К., 1970–1980. – Т. I–XI.

СХРСл – Српскохрватскоруски речник. – М. : Русск. яз., 2006. – 722 с. ТСБМ – Тлумачалъны слоўнік беларускай мовы : В 5 т. – Мінск, 1977–1983. – Т. I–V.

Черных – Черных П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка : В 2-х т. – М. : Русский язык, 1999.

Ф. – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : В 4-х т. – М., 1964 – 1973.

SEJP – Brűckher, A. Slownik etymologiczny jezyka polskiego. – W., 1957. – 805 s.

Anastasija Sibruk

Lexemes биселъ and жемчоугъ in the East Slavic written language of the XI–XIV centuries

*In the article the lexical and semantic characteristics of the name subgroup "names of organic stones", fixed in the East Slavic written language of the XI–XIV centuries, among them гривьна, манисто, монисто, ожерели**к**, огърли**к** (огръли**к**), притъкъ, чепь, чепъчька (чепьчька, чепочька) are investigated.*

Key words: lexical and semantic meaning, subgroup "names of organic stones", East Slavic language of the XI–XIV centuries.

Василь Вакуленко

ЕВОЛЮЦІЯ СЕМАНТИКИ СЛОВА-ІМЕНІ КОНЦЕПТУ *ДУБ*

Розглянуто динаміку семантики слова-номену концепту ДУБ на матеріалі лінгвістичних словників різних типів, здійснено спробу виявити прослiди втрачених сем на матеріалі фразеології та замовлянь.

Ключові слова: сема, архісема, семантичне ядро, етимологічне значення, зв'язане значення, втрачена сема, сема-атрибут, родова сема.

У лінгвістиці етимологія слів назв дерев так чи інакше потрапляла в поле зору дослідників, проте дослідження ці мали фрагментарний характер, де етимологія таких слів була скоріше ілюстративним матеріалом, а не безпосереднім об'єктом дослідження. Так, О. Н. Трубачов щодо етимології слова *дуб* зазначає: "…тільки слов'янське розповсюдження має одна спеціальна назва породи дуба – **česminъ / *česmina*, хоча на його базі реконструювали і.-є. **kesmo-s* "обривання листя", сюди ж російське *чесать* у значенні "обривати, зчісувати листя" [16, с. 304].

Інші дослідники зауважують, що етимологічно слово *дуб* споріднене зі словами *гора* й ** perunъ*. На основі цього "можуть бути цікавими деякі назви дуба й змії біля дуба в слов'янських замовляннях, які продовжують традицію сакральних текстів з особливою звуковою структурою" [8, с. 168].

Деякі дослідження спрямовані на вияв символіки дуба в межах авторського поетичного тексту. Так, Ю. В. Логвиненко зауважує: "якщо слово-символ "верба" потенційно містить у собі компонент

суму, а “дуб” – могутності, то слово-символ “вишня” передає позитивне сприйняття життя” [10, с. 230].

Як бачимо, *дуб* належить до міфологічної лексики, а отже, є знаком культури. Такі слова здатні розкрити специфіку мовної картини світу українців. Те, що наша наукова розвідка зосереджена на виявленні місця слова *дуб* у мовній картині світу, зумовлює її актуальність. Як зауважує Л. І. Даниленко, “...основним об’єктом дослідження всіх сучасних лінгвістичних дисциплін у цій парадигмі є мовна картина світу” [4, с. 11].

Методом дослідження буде компонентний аналіз, причому два його різновиди: компонентний аналіз слова поза його вживанням (парадигматичний шлях) і компонентний аналіз слова в мовленні. У ході вивчення слова парадигматичним шляхом дослідник застосовує передусім визначення й опис значень у тлумачних одномовних словниках. Під час вивчення семантичної структури слова синтагматичним шляхом ураховують передусім контекст і ситуацію, а також дистрибуцію, тобто безпосереднє оточення слова [2, с. 296]. Синтагматику лексеми *дуб* будемо виявляти на основі відношень його з іншими словами тексту замовлянь. Ці відношення кваліфікують як синтаксичні. Б. Комрі виділяє агентивне відношення (підмет у реченні), інструментативне відношення (предмет як знаряддя, засіб дії, впливу); елементативне відношення (стихійне, коли відсутній виконавець дії). Отже, дослідження синтагматики слова передбачає поєднання синтаксису й семантики, яке науковець подає таким чином: підметові з семантичного боку відповідає агенс, інструмент, елемент, об’єкт; додаткові – об’єкт; обставині способу дії – інструмент [9, с. 549]. Ось чому в дослідженні також застосовуватимемо методи генеративної семантики.

На нашу думку, якнайповнішу схему аналізу синтагматики слів-символів у фольклорних текстах зробила С. Е. Нікітіна, здійснивши їхній тезаурусний опис Вона запропонувала виділити такі типи відношень-функцій: статичні й динамічні. “Статичні відношення ... поділяють на рівнозначні й ієрархічні. Рівнозначні включають в себе синоніми, символи., опозити-антоніми...” [11, с. 119]. Для ієрархічних відношень “суттєвою є функція многота – головний елемент многоти”; об’єкт – зовнішній атрибут; об’єкт – внутрішній атрибут, представлений головним чином постійним епітетом [Там само]. Дослідниця включає сюди ж відношення міри/числа, а також асоціації. Динамічні відношення збігаються з тими, що виділяє Б. Комрі. С. Е. Нікітіна поділяє їх на актантні (суб’єктні, об’єктні, інструментальні, відношення адресата) й імплікативні. Локус стає об’єднувачем цих двох груп відношень, бо місце – “одне з найсуттєвіших у фольклорних текстах, адже багато об’єктів мають закріплені за собою локуси” [11, с. 120].

Ми схильні розглядати значення слів-символів замовлянь як первинні щодо інших жанрів усної народної творчості. Саме їх обрано за об’єкт дослідження. Замовляння “...були протягом багатьох століть серцевинною святинею язичницького світогляду та життєвого укладу ”, “в замовляннях перед нами постає якщо й не найархаїчніший, то принаймні близький до такого шар язичницької культури ” [17, с. 8].

На основі всього наведеного вище, будемо описувати парадигму й синтагму слів-символів українських замовлянь так: першим етапом є компонентний аналіз слова поза межами його вживання, що передбачає етимологічну розвідку, потім – опис сем, які становлять сучасне значення слова й зіставлення їх зі значеннями, які зафіксовано в історичних словниках. Наступним кроком буде компонентний аналіз в межах жанру замовлянь, для чого будемо застосувати таку схему опису: синоніми, символи, антоніми, многота (частина-ціле), внутрішній атрибут (постійний епітет), зовнішній атрибут; глибинні семантичні ролі (відношення): агент, об’єкт, адресат; інструмент; суб’єкт; локус.

Ця розвідка спрямована на вияв тезаурусних функцій слова-символу *дуб* у межах жанру фольклору. Жанрову форму усної народної творчості розглядаємо як систему сталих асоціацій, які відбивають фрагмент дійсності, представлений в етносвідомості.

Серед науковців немає одностайності щодо походження слова *дуб.* Так, Я. Б. Рудницький зазначає: “*dǫb[r]ъ... – невизначеної етимології; деякі вчені виводять його з індоєвропейського кореня **dheu[m]bh – “темний, мовчазний ”, готське dumbs, давньонорвезьке dumbr, англосакс. dump “мовчазний, нездатний говорити ”, і без (m) грец. tyflos “сліпий, темний ”; давньоірл. dub “чорний ”, давньоверхньонім. tūba; сучасне верхньонім. Taube “голуб” (званий так через темний колір...); відповідно *dǫb[r]ъ могло означати первісно “дерево з темною корою” і могло зв’язуватися з *dǫbrava||*dǫbr-ova “діброва, ліс”. Деякі мовознавці заперечують цей зв’язок і мотивують *dǫbъ з праіндоєвропейської субстратної мови разом з такими утвореннями, як давньоверхньонім. tanna “ялинка, дуб”; сучасне верхньонім. Tanne „ялинка”..., інші ж, беручи до уваги первинне значення

*dǫb[r]ъ „деревина (для будівництва)”, пов’язують його з *domъ ... і в подальшому з грецьким demō “я будую”, domos “дім”, давньоісл. timbr, англ. timber, давньосакс. timbar, давньоверхньонім. zimbar “дерев’яна будівля, помешкання, кімната” [4, с. 217–218]. Менш переконливою автор вважає етимологію з індоєвропейського кореня *dheu[m]b – як „дупло, порожнина, заглиблення”, не мають успіху спроби пов’язати *dǫb[r]ъ з литовським dumbas „багно”, dauba „долина”, латв. dumbrs „багниста земля” [4, с. 217–218].

М. Фасмер досить однозначний в аналізі походження слова *дуб*: „...первинно, ймовірно, „дерево” – полаб. jabłkodąb „яблуня”... Слід виходити від *dombros, від dom-ros, яке могло розвинутися в прасл. в основу на -u під упливом будь-якої іншої назви дерева (напр. *dybъ чи grabъ, як grabrъ за аналогією). Первинно пов’язане з грецьк. δεμω “будую”, давньоісл. timbr, англосакс. timber, двн. zimbar “будівельний ліс, дерев’яна будова, помешкання, кімната”, гот. timirjan “будувати, споруджувати” [20, с. 547–548]. Дослідник вважає непереконливими версії про значення праформи як „матеріалу на побудову дому”, схильний не зближувати слов’янське слово з литовськими damblas “болото”, dauba “долина, низина”, dumbrs “драглиста болотяна місцевість”, відмовляється від розвитку значення “болото – ліс – дерево”. Так само М. Фасмер вважає непереконливим “порівняння з грец. τυφλος “сліпий, темний” ірл. dub “чорний”, гот. dumbs “тупий”, звідки начебто ”темне дерево”. Етимологічний словник української мови подає всі наведені вище трактування, що дає підстави виділити такі версії походження слова *дуб*: 1) праслов’янську, згідно з якою *дуб* походить від *dumbas “дупло, дуплище” з паралелями в литовській, латиській та германських мовах; 2) з індоєвропейської основи *dheu-b-, *dhum-b- “глибокий, низькорозташований” із виключно балтійськими паралелями. Згідно з першою версією, значення розвивалося “як наслідок ототожнення понять “дупло” й “дуплисте дерево” та перенесення цієї назви на дуб за характерною ... для нього ознакою дуплистості” [5, с. 137–138]. На основі другої версії розвиток семантики відбувався таким чином: місцевість (волога низина) – ліс – дерево. Третю версію ґрунтуємо на основі первинної зорової ознаки дуба – темному кольорі кори з паралелями в багатьох мовах індоєвропейської сім’ї: дгрец. τυφλος “сліпий, темний, дурний”, дангл. dumb “німий”, дісл. dumr “тс”, дірл. dub “чорний”, двн. tumb “німий, дурний”. Четверта версія – дуб з початковим значенням “дерево”. Етимологічні розвідки Н. І. Толстого засвідчують, що ситуація з етимологією слова *дуб* є ще більш складною. У словнику «Славянские древности...» він зазначає: “Для слов’янської народної культури характерна причетність дуба до міфу про громовержця (що має загальноєвропейський характер). Праслов’янське dǫbъ етимологічно не зв’язане з назвами дуба в і.-є. мовах і замінило більш давнє *perkъ, що непрямо збереглося у *perunъ...” [13, с. 143]. В. В. Жайворонок зазначає: “як тверде й великого розміру дерево дуб споконвіку поважаний у народі; вірили, що це незвичайне дерево, бо його нібито любили боги і жили на ньому; за повір’ям, дуб був деревом Перуна ...” [6; с. 203]. І справді, як засвідчує ЕСУМ, “Перкун ... очевидно, пов’язане з Перун; споріднене з литовським perkūnas “грім”, латиським pērkons, прус. Percunis “тс”; балтійські слова, для яких встановлене первісне значення “дубовий бог”, часто пов’язують з дісл. Fjonrgynn (назва певного бога), Fjonrgyn (мати Тора), гот. Fairguni “скеля”, алб. perënd “бог” [5, т. 4, с. 350]. Таке тлумачення наймовірніше пов’язане з третьою версією походження – праслов’янське утворення від індоєвропейських основ *dheu-b- , *dhum- b- зі значенням “німий”, “темний”, “чорний” як евфемізм на позначення священного дерева за аналогією зі словами *ведмідь* і *змія*. Водночас у такому тлумаченні важливою є зорова ознака, яка лягла в основу номінації. З цього приводу О. О. Потебня зазначає: “у слові є ... два змісти: один – об’єктивний, етимологічний, що несе в собі тільки одну ознаку, другий – суб’єктивний зміст, у якому ознак може бути багато” [12; с. 150]. Учений далі висновкує: “...що буде внутрішньою формою ... слова? Те, що пов’язує значення ... Єднальною ланкою може ... бути тільки почуття, що супроводжує сприймання ... й безпосередньо відображене у звукові. Почуттям і звуком, узятими разом, людина позначала отримане ззовні сприймання”, а отже, “символом сприймання для самої душі буде почуття, яке вона має при його сприйманні” [12; с. 151]. Отже, ‘темний колір кори’ стає вихідною семою для назви цього дерева на праслов’янському ґрунті. Етимологічно першою семою є ‘дерево з відтінком сакральності’.

Історичні словники засвідчують появу нових значень і втрату первісних сем. Так, Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. подає такі контексти слова *дуб*: “... а хотарь тому сєму ... до доуба” [15, т 1, с. 330]. Слово *дуб* зафіксоване тут з семою ‘знак’ (‘межа’), що засвідчує застаріле слово *хотарь* – “лінія, що відмежовує одне володіння від іншого” [15, т 2, с. 513]. До XVIII ст. слово *ДУБ* розширило своє значення. “Історичний словник українського язика” засвідчує появу таких нових значень: “2. Дубова кора у чинбарстві. XVIII. Швець дубом шкури пересыпает; 3. Човен такий XVIII.

Робят липы и байдаки: шкуты, дуби….” [7, т 2, с. 837]. Отже, до XVIII ст. слово *дуб* розширило своє значення, поступово віддалившись від семи ‘знак’ (‘межа’, ‘кордон’), набувши нових значень “дубова кора”, “човен” унаслідок метафоричних (метонімічних) перетворень. Те, що у слова *дуб* була сема ‘межа’ (‘кордон’, ‘знак’), підтверджує лише зв’язаний контекст, зафіксований у словнику Б. Д. Грінченка: “…по сей дуб миля. – Далі ані кроку, кінець справи” [14, т. 1, с. 451]. Про можливість існування такої семи відомо зі слов’янського фольклору: “В міфологічних оповіданнях дуб ... є ніби пограничний локус” [13, т. 2, с. 141].

У словнику Б. Д. Грінченка зафіксовано чотири значення: “1) росл., дуб; 2) великий човен, видовбаний з дерева; 3) дубильна речовина, рідина з тертої дубової чи вербової кори, вживана для лагодження шкіри” [14, т. 1, с. 451]. Ці значення містять й історичні словники. Проте Б. Д. Грінченко подає раніш нефіксовані значення: “4) назва одного з гравців у грі стовп; 5) зелений дуб. Рід дитячої гри; 6) високий дуб. Рід гри в м’яч; 7) горю-дуб. Игра в горѣлки; 8) Дуба дати. Умерти; вбити когось; 9) Дуба ставати: а) ставати дибом, б) дуба стати. Остовпіти” [14, т 1, с. 451]. У цих значеннях дуб постає як реалія культури.

Великий тлумачний словник української мови подає такі значення слова *дуб*: “1. Багаторічне листяне дерево з міцною деревиною та плодами-жолудями. // Деревина цього дерева. 2. діал. іст. Великий човен, видовбаний із суцільного дерева (перважно дуба) або зроблений з дощок. 3. Речовина, що використовується для вичинки шкіри” [1, с. 330]. Як бачимо, на сучасному етапі слово *дуб* зазнало змін у значенні, щоправда зберегло архісему, первинне, етимологічне значення – ‘дерево’, яка є загальною семою родового значення. Компонентний аналіз семантики слова дає змогу виділити ще семи: 2) ‘багаторічний’; 3) ‘листяний’; 4) ‘міцний’; 5) ‘жолудь’; 6) ‘плід’; 7) ‘деревина’; 8) ‘човен’; 9) ‘речовина’; 10) ‘шкіра’. Ці семи розглядаємо як периферійні, вторинні щодо родової семи – ‘дерево’.

Зіставимо свідчення етимологічних й історичних словників із тими значеннями, які фіксує сучасний тлумачний словник. Семантичним ядром лексеми *дуб* історично були три семи: ‘священне’, ‘темне’ / ‘чорне’, ‘дерево’. Це те ядро, яке було успадковано внутрішньою формою слова від первісної, міфологічної, свідомості. Інші семи є більш пізніми, вторинними. Згодом саме первинне семантичне ядро зазнало таких змін: на периферію відійшли семи-атрибути ‘священний’ і ‘темний’, а архісема ‘дерево’ виявила найбільшу стійкість, саме її виділяють постійно в усіх словниках. Ця сема лягла в основу наукової картини світу, що відбито у ВТСУМ. Проте, як засвідчують дані фразеологічних словників, ті семи, які відійшли на периферію або були втрачені, не зникають безслідно, виявляються у зв’язаних значеннях. Так, первинну сему *дуба* ‘чорний’ (‘темний’) ще, очевидно, на праслов’янському ґрунті було переосмислено в ‘тупий’, ‘дурний’, (у деяких мовах ще й в ‘німий’), унаслідок чого з’явилися фразеологізми: *дуб – дерево (дуб* – дерево тверде, хвойне, шпилькате*), дуб сосновий, з дуба впав, з дуба репнути, Люба з дуба, упасти з дуба в сосну (або більш пізнє утворення – на кактус), як три дуби разом; як до дуба в’язати* [18, с. 118–119]*, як дурень з дуба, дуб дубом,* [19, с. 51–52]. Усіх їх об’єднує сема ‘нерозумність’.

Продуктивною в межах зв’язаних значень виявилася тактильна ознака дуба – ‘твердість’. Її втілено у фразеологізмах *заломити дуба* – замерзнути [19, с. 118–119], *дуба стати* – остовпіти [14, т. 1, с. 451], *дубала ставати* – ставати догори ногами [1, с. 330]. Ця ознака зазнала подальшого переосмислення, що призвело до появи семи ‘смерть’, представленої в таких фразеологізмах: *дуба дати*, *врізати дуба*, *вдарити дуба* [14, т. 1, с. 451], [18, с. 118–119], [19, с. 51–52]. Утрачена сема ‘межа’ (‘знак’, ‘кордон’) виявилася в такому зв’язаному значенні: *по сей дуб миля* – ні кроку далі, справі кінець [14, т. 1, с. 451]. Потенційна сема ‘висота’ втілилася у фразеологізмі *стояти у дуб*, *у три дуби* – про висоту чогось [19, с. 51–52].

Сема ‘священний’, остаточно зникнувши з розвитком семантики слова *дуб*, відклалася в назвах народних ігор, які, ймовірно, мають відритуальне походження, з чого видно, що дуб є справді знаком української культури: зелений дуб; високий дуб; горю-дуб [14, т 1, с. 451]. Відбитком ритуалу з дубом є фразеологізми *плести (правити) сухого (смаженого) дуба* [15, с. 51–52], *плести смаженого дуба* [18, с. 118–119], бо “сухий дуб – обрядова дубова жердина з приладнаним на ній колесом (сонцем), яку закопували на Зелені свята за селом, прикрашали травами, квітами, стрічками і довкола якої відбувалися молодіжні ігри з піснями” [6, с. 204].

У текстах українських замовлянь *дуб* має розвинену синтагматику. Простежимо, в які відношення вступає ця лексема. Почнемо зі статичних відношень: *дуб* у замовляннях має такі символи: *місяць*, *кит-риба*, *медвідь*, *камінь*, *щука*. Ці символи є відповідниками *дуба*, їх можна було б називати контекстуальними синонімами, але таке сприйняття збіднює глибину символічних відношень між ними. З цими словами в межах жанру замовлянь *дуб* вступає в єднально-протиставні

відношення як символ землі й протиставлений *місяцю (небові)*, *киту-рибі*, *щуці (воді)*. *дуб* також є символом зв'язку між усіма стихіями й протиставлений *каменю* як символу землі. На основі специфіки сакральних текстів і полісемії *дуба* як символа культури, зазначимо, що *дуб* не має ані синонімів, ані антонімів, найімовірніше *місяць*, *кит-риба*, *щука*, *камінь* – символи-відповідники в межах бінарної опозиції, притаманній міфові й міфологічній свідомості взагалі. На підставі аналізу тільки статичних рівнозначних відношень висновуємо, що в них реалізовано древню ядерну сему 'священність', яку реалізовано в символічних відношеннях лексеми *дуб*.

Проаналізуймо статичні ієрархічні відношення. Почнемо зі зовнішнього атрибута: *черв'як у дубі*, *в дубі дупло*, *в дубі Семенове гніздо*, *дванадцять соколів на тому дубі*, *цариця-Яриця на тому дубі*, *під тим дубом черепаха*, *під тим дубом камінь*. Важливими для зіставлення з етимологічними даними є наявність зовнішніх атрибутів, які пов'язані з тим тлумаченням, що дуб –"дуплисте дерево". Наявний у слова *дуб* і внутрішній атрибут – епітет, який, проте, не є постійним. Пов'язаний з етимологічним значенням дуба як дуплистого дерева епітет *дубнястий*, який є діалектним варіантом слова *дуплистий*. Однак цей епітет рідковживаний. Найбільш часто фіксуємо епітет *чорний*, що пов'язаний з внутрішньою формою слова – "чорне дерево". Відносно пізніми утвореннями є епітети *золотокорий* та *барзо хороший*, що підтверджує їхня словотвірна модель. Зокрема, складним є слово *золотокорий*, утворене за моделлю церковнослов'янської мови, яка запозичила її з давньогрецької мови. Але так чи так, ці епітети є відбиттям втраченої семи 'священний', щобільше, поєднанням язичницького смислу з християнським символом *золотий*, який символізує в іконописі божественність. Епітет *розложистий*, який так само рідко фіксуємо разом зі словом *дуб*, можна пов'язати з тим етимологічним тлумаченням, яке виводить слово дуб від праіндоєвр. основ *dheu-b- , *dhum-b- зі значенням "глибокий, низькорозташований". Як бачимо, відсутність постійного епітета підтверджує, що в значенні слова *дуб* відбито багато семантичних відтінків, які виникли в різні епохи й на основі різних ознак. У замовляннях слово *дуб* уживають переважно в однині, проте іноді поєднують зі священними числами – *два* й *дванадцять*, реалізуючи відношення многота-одиничність, що є відбиттям його первісної семантики: *дуб* із значенням "дерево" загалом, й більш пізньої – *дуб* як видова назва певної породи дерева.

З погляду синтаксису в реченні *дуб* виконує переважно дві функції – об'єкта (*під тим дубом камінь*, *на тім дубі*, *в тім дубі*) й суб'єкта (*дуб стояв*). Рідше є адресатом, що виявлено у звертаннях до нього. У цьому разі реалізовано сему 'священний': *Дубе, дубе! Ти чорний , тобі, дуб , шуміть та густи*. Окрім того, що *дуб* є локусом для різних істот та предметів, сам він має такі локуси: *на землі, на морі, на окіяні, на лукомор'ї, на морі на Діяні, на острові на Кияні, на Сіянських горах, на морських плитах, на ріці на Ордані, на острові Буяні.*

Ми простежили динаміку семантичної структури слова *дуб* у лексикографічних працях і функціонуванні його у фольклорному жанрі замовлянь.

Через свою древність слово *дуб* у різні часи мало різні значення, серед яких найстійкішим виявилося первинне етимологічне "дерево". З XIV століття слово *дуб* існувало в українській мові зі значенням "знак", "межа", до XIX століття втративши його. З XVII століття слово *дуб* розширило своє значення і стало означати кору в чинбарстві й човен з цього дерева. Водночас семи доісторичної епохи реалізовані тільки у зв'язаних значеннях у складі фразеологізмів і в межах фольклорного жанру замовлянь, де спостерігаємо вияв сем 'священний' і 'темний' ('дурний', 'тупий'). Певні ж семи 'твердість', 'міцність', які не увійшли до тлумачного словника, також дали життя багатьом фразеологізмам унаслідок переосмислення й асоціації зі значенням "вмерти", "замерзнути". Перспективою нашого дослідження буде з'ясування еволюції семантики інших слів-символів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел.] – К. : Ірпінь : ВТФ "Перун", 2003. – 1440 с.

2. Гулыга Е. В. О компонентном анализе значимых единиц языка / Е. В. Гулыга, Е. И. Шендельс // Принципы и методы семантических исследований. – М. : Наука, 1976. – С. 291–312.

3. Даниленко Л. І. Лінгвістика XX – початку XXI ст. у пошуках цілісної теорії взаємозв'язку мови, культури і мислення / Л. І. Даниленко // Мовознавство. – 2009. – № 5. – С. 9–11.

4. Етимологічний словник української мови : у 2 т. / Українська вільна академія наук; авт.-укладач Я. Б. Рудницький. – Вінніпег, 1962–1972. – Т. 2.

5. Етимологічний словник української мови : в 7 т. / Інститут мовознавства імені О. О. Потебні; головний редактор О. С. Мельничук. – К. : Наук. думка, 1982. – 2006. – Т. 5.

6. Знаки української етнокультури : словник-довідник / [Авт.-уклад. В. В. Жайворонок]. – К. : "Довіра", 2006. – 703 с.

7. Історичний словник українського язика : у 2 т. / Українська Академія Наук; головний редактор Е. Тимченко. – Харків, Київ : Державне видавництво України. – 1930. – 2 т.

8. Иванов В. В. Этимологическое исследование семантически ограниченных групп лексики в связи с проблемой реконструкции праславянских текстов / Вячеслав Иванов, Топоров Владимир // Славянское языкознание. VII Международный съезд славистов. Варшава, август 1973 г. Доклады советской делегации. – М. : Наука, 1973. – 517 с.

9. Комри Б. Синтаксис и семантика в трансформационной генеративной грамматике / Б. Комри // Проблемы структурной лингвистики. 1972. – М : Наука, 1973. – 599 с.

10. Логвиненко Ю. В. Слова-символи на позначення рослинного і тваринного світу в системі поетичного мовлення дев'ятдесятників: постмодерна рецепція образу світу / Ю. В. Логвиненко // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2008. – № 798. – Серія Філологія. – Вип. 53. – С. 229–232.

11. Никитина С. Е. О концептуальном анализе в народной культуре / С. Е. Никитина // Логический анализ языка. Культурные концепты. – М. : Наука, 1991. – 204 с.

12. Потебня А.А. Слово и миф. / А. Потебня. – М. : Правда, 1989. – 622 с.

13. Славянские древности : этнолингвистический словарь : в 5 т. / Институт славяноведения РАН; под ред. Н. И. Толстого. – М., 1995. – 5 т.

14. Словарь української мови : У 4-х томах. / Видавництво Академії наук УРСР; упорядник Б. Д. Грінченко. – К., 1958 – 1959. – 5 т.

15. Словник староукраїнської мови XIV–XV : у 2 т. / Академія наук УРСР; редколегія Д. Г. Гринчишин, Л. Л. Гумецька, І. М. Керницький. – К. : Наук. думка, 1977 – 1978. – 2 т.

16. Трубачев О. Н. Славянская этимология и праславянская культура / О. Н. Трубачев // Славянское языкознание. X Международный съезд славистов. София, сентябрь 1988 г. : Доклады советской делегации. – М. : Наука, 1988. – 391 с.

17. Українські замовляння / упорядкув. М. Н. Москаленко, передм і комент. М. О. Новикова. – К. : Дніпро, 1993. – 309 с. : іл.

18. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу / [авт.-укладачі В. Ужченко, Д. Ужченко]. – 5-е вид., перероб. й доп. – Луганськ. : Альма-матер, 2005. – 348 с.

19. Фразеологічний словник української мови / [авт.-укладачі В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко]. – К. : Освіта, 1998. – 224 с.

20. Этимологический словарь русского языка : в 4 т / [автор-сост. М. Фасмер] / – М. : Прогресс, 1986–1987.

Vasyl Vakulenko

The word-name of Oak-tree concept semantic evolution

The changes in semantics of the word-name of OAK-tree concept are regarded in different linguistic dictionaries. An attempt to find the relics of the lost semantic units in the phraseological and charm-texts is made.

Key words: semantic unit, archisema, semantic nucleus, ethymological meaning, lost semantic unit, sema-attribute, gender sema.

Олена Кумеда

ДЖЕРЕЛА ВАРІАНТНОСТІ В МОВІ ПЕРШОДРУКІВ ТВОРІВ П. КУЛІША

У статті на матеріалі переважно прижиттєвих першодруків і в опорі на локальне діалектне оточення П. Куліша розглянуто фонетичну, морфологічну та лексичну варіантність у його творах; з'ясовано провідні чинники формування мовних поглядів та ідіолекту П. Куліша – й обґрунтовано цілеспрямовану орієнтацію письменника на весь україномовний простір.

Ключові слова: варіант, відміна, діалект, звук, текст, рефлекс, рефлексація, флексія.

І. І. Огієнко, В. І. Сімович, В. К. Чапленко, Ю. В. Шевельов ще в 1-й пол. XX ст. визнали в П. Кулішеві свідомого творця української літературної мови. На думку Ю. В. Шевельова, "мова Кулішева взагалі, а в його листах зокрема зберегла глибоко український характер" [28, с. 21]. При цьому дослідник підтвердив свій висновок спостереженнями О. Б. Курило, яка підкреслювала розвинене чуття мови П. Куліша, пов'язуючи те чуття з народнорозмовними джерелами, та В. І. Сімовича, що назвав митця "великим джерелом пізнання української мови" [28, с. 22]. Останній уважав, що "Куліш творив свою мову – нашу літературну мову – з поглядом на майбутнє" [21, с. 404].

На жаль, не здійснено інвентаризації та лінгвістичної характеристики фонетичних, граматичних та лексичних рис мови П. Куліша, без чого питання про роль письменника в історії літературної мови залишається відкритим.

У вивченні ідіолекту письменника існують різні підходи. Той підхід, який репрезентують дослідники мови Т. Шевченка (П. Д. Тимошенко [22–27], М. А. Жовтобрюх [7–8] та В. М. Русанівський [20]) є перспективним, оскільки у своїх студіях автори спиралися насамперед на рукописи, а з іншого боку, ураховували реальне діалектне оточення, з якого виріс Т. Шевченко. Тому у своєму дослідженні за основу беремо першодруки творів П. Куліша з увагою до того реального тла, на якому відбувалося становлення мовної особистості автора. Зауважимо, що дитинство та юність П. Куліша проходили в ареалі східнополіського говору північного наріччя: це місцевості, які в наш час або входять (Вороніж, Глухів, Шостка) до складу Сумщини, або межують (Новгород-Сіверський) з нею. Один із перших дослідників життя і творчості письменника Є. П. Кирилюк зазначає: "В сім'ї панував старий козацький побут: українська мова, народні пісні, що їх так любила співати неписьменна мати, казки, що їх чув малий Куліш від своєї сестри в других – Лесі, – все це змалку призвичаїло його до народньої поезії. Ці впливи, підсилені пізніше іншими чинниками, зробили з Куліша етнографа, доброго знавця народньої мови й звичаїв" [10, с. 8]. Сам митець свідчив: "…пані матка моя… на самотї гарнесенько розмовляла… зо мною простою народньою мовою і сьпівала старосьвітські піснї на-вдивожу. Не говорила вона: вимовляй по-московськи, або-що" [12, с. 517–518].

Як і на інших романтиків, на П. Куліша в 1840–1850-х рр. великий вплив мало вчення німецького вченого й філософа Й.-Ґ. Гердера, який закликав освічені верстви збирати, досліджувати та видавати друком фольклорні пам'ятки, вірив у велике майбутнє слов'янських народів. Отже, суголосно ідеям романтизму як співробітник новоствореної Археографічної комісії для розгляду стародавніх актів, у 1843–1845 рр. П. Куліш мандрував Україною (здебільшого Київщиною та Черкащиною), розшукуючи в панських, відомчих та монастирських архівах важливі історичні документи; записував народні пісні, думи, перекази, легенди, казки, повір'я. І надалі, упродовж усього життя, зі спогадів самого письменника, записував "слова з народніх уст": у Галичині, Катеринославщині, Полтавщині; "швендяв по Київщині, знаю Волинь і Поліссє" [18, с. 383]. Практичні рекомендації, адресовані літераторам, відбивають виняткову вибірковість П. Куліша у використанні етнографічного матеріалу: крім того, що для розмови слід знайти "красномовну просту людину", "/…/ треба вміти вибрать, що записати з яких річей, а що й одкинути. /…/ тогдї й буде пшениця без полови й куколю" [14, с. 455].

Народність як один з найістотніших критеріїв літературної вартості українських текстів П. Куліш застосовував і в оцінці мови художніх творів, наприклад, Г. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, Ганни Барвінок, І. Нечуя-Левицького [11, 14–15]. Зокрема, про Т. Шевченка, "кострубату мову" якого не раз правив [19, с. 144], висловився так: "Взяв бо Шевченко свою чудотворню річ не з городів великих, не з академий самопрославленних…все те минув він…тільки хуторська й сільска мова йому до великого діла здала ся…" [10, с. 492]. З іншого боку, у зверненні "До Галичан" у 1880 р., окреслюючи своє бачення єдиної літературної мови, відзначав: "Наш Гомер не Шевченко, а народ. /…/ Ми хочемо, щоб нас читала не одна Україна, а також Галичина…" [2, с. 235]. При цьому треба мати на увазі, що ще в 60-ті роки П. Куліш закликав покласти в основу єдиної української літературної мови ту практику, норми, які вироблялися на той час у Східній Україні. Так, у листі до Я. Головацького від 28 січня 1861 р. П. Куліш радив галицьким літераторам писати нашою, тобто східноукраїнською літературною мовою, а не тією, якою писали в давніх академіях і кинули, бо інакше, застерігав він, буде в нас не одна, а дві літературні мови [9, с. 274].

Мова першодруків П. Куліша підтверджує його орієнтацію на весь україномовний простір. Так, звуковий склад мови текстів, створених у період 50–90-х рр. XIX ст., засвідчує широкий репертуар фонетичних варіантів усіх зафіксованих рис у вокалізмі та консонантизмі. Одна з важливих рис – реалізація давньої фонеми /о/ в тих самих фонологічних умовах. Зазначимо, що в тексті цю фонему в тих самих умовах реалізовано звуками, які графічно передано як *и*, *і*, *о*, *у*. Особливо це видно на підставі альтернативних словоформ, наприклад: ***во**йна – **ві**йна* (40:24)[4]; *на*, *в*, *у т**і**м – на т**и**м* (11:1). У текстах 1857, 1861 та 1909 рр. П. Куліш вагається між варіантами ***во**йна – **ві**йна* (9:5 – 25:8 – 6:11):

[4] Цифри в дужках показують кількість словоформ з ***о***, ***і***, ***у***, ***и*** в першодруках творів П. Куліша – "Чорної ради" (1857 р.), "Хмельнищини" (1861 р.), "Жизні Куліша" (1868 р.), "Орисі" (1882 р.) і "Марусі Богуславки" (неприжиттєве видання 1909 р.). Цифри в дужках показують кількість словоформ з ***о***, ***і***, ***у***, ***и***. Першими подаємо кількість уживань з рефлексом ***о***, а після двокрапки – з ***і***.

“А теперъ передъ *війною* треба намъ поставить у Киёві твердо ногу…” (Ч.р. 131); “…замісь *войни* зъ недоляшкомъ Тетерою…” (Ч.р. 188); “…тоді *війна* вамъ инші пункти напише” (Хм. 74); “…на Хмельницького люде нарікали и нової *войни* жадали” (Хм. 83); “…Щоб людям без *війни* так погибати” (М.Б. 32); “…І всї крівавої *войни* труди й пригоди” (М.Б. 42). Найбільше словоформ із секундарним [і] припадає на неприжиттєве видання 1909 р. Показово, що у словнику за ред. Б. Д. Грінченка варіанти *война* = *війна* подані як рівнозначні [6, І, с. 249]. У записах діалектного мовлення Т. В. Назарової 1970 р. відбито *в[а]ї̆на* (с. Вовна, Шост. р-н) [4, с. 191]; у сучасних записах[5] скрізь – *в[о]ї̆ни*, *у / ў в[о]ї̆ну, в[о]ї̆ноју* (с. Клишки, с. Макове, Шост. р-н; с. Слоут, Глух. р-н); *в[о]ї̆на, в[о]ї̆ни, в[о]ї̆ну і в’[і]ї̆ни* (хут. Мотронівка, Борз. р-н). Зауважимо, що, за висновком М. А. Жовтобрюха, підставою для збереження *о в слові *война*, так само як і в *покойній*, *покойної*, *конча*, *кончим*, *кончають* та низці інших, Т. Шевченкові слугувала його говірка [7, с. 46]. Першодруки П. Куліша засвідчують словоформи *покойний*, *заупокойний* і *покійний*, *покійник*, *покій* (2:11); *конця*, *скончити*, *скончивши*… і *кінця*, *скінчити*, *скінчивши*… (19:20). Перелік варіантів паралельних форм можна продовжити – усього за текстами письменника нараховано 33 пари альтернативних словоформ. Серед них одинична *на тим* (Ж.К. 336) з рефлексом ***и*** в тексті 1868 р., хоча в усіх інших виданнях зафіксовано тільки *на*, *в*, *у тім*. Додамо, що цей рефлекс П. Куліш тричі відбиває в тексті 1857 р.: “Не засмучайте моеі гостини, забудте свої *гиркиі* думи…” (Ч.р. 33); “…и самому Хмельницькому підносили вони *гиркої*” (Ч.р. 112); “Які теперъ смирні та *покирливі*, що въ мене воли въ дворі…” (Ч.р. 214). У записах Б. Д. Грінченка займенникові форми зафіксовано паралельно з ***ы*** та ***и***, що, імовірно, позначають рефлекси ***и*** та ***і***: *на тымъ мисти*, *на тимъ свити* [5, с. 98, 136, 233]; у наших спостереженнях ***и*** – *на т[и]м* (с. Слоут, Глух. р-н).

Як дослідив І. Г. Матвіяс, *о в новозакритих складах зберігся не тільки в мові творів вихідців з північного наріччя (П. Куліш, С. Васильченко), а й з південно-східного – І. Котляревського (*бой*, *боль*, *поход*, *завзятость*), Г. Квітки-Основ’яненка (*сход*, *бідность*, *радость*), Т. Шевченка (*явор*, *регот*, *Суботов*) [17, с. 23]. На картах АУМ № 57–62, 64–66 [1, І] у закритому складі в говорах південно-східного наріччя на тлі [і] *о відбито спорадично, проте в говірках Шосткинського та Новгород-Сіверського районів, зокрема, у говірках територіально близьких до місця народження та навчання П. Куліша, серед форм з рефлексами [е], [и], [і], [а], [о], [ɡ], [d] переважають форми з [о]: *в[о]з, р[о]г, л[о]ї̆, т[о]к, осˈл[о]н*.

Різноманітність рефлексів *о в новому закритому складі в східнополіських говірках засвідчують тексти “Записок о Южной Руси” П. Куліша [13], етнографічні матеріали Б. Д. Грінченка [5], П. Д. Гладкого [3], О. Б. Курило [16], записи Т. В. Назарової [4] та наші спостереження. Таким чином, варіантність реалізації */о/ в мові П. Куліша може засвідчувати на спробу автора перебудувати говірки різних ареалів.

П. Куліш уживає варіанти префікса та прийменника *од*, *от* і *від*, надаючи перевагу *од*. Показово, що в ЗОЮР письменника, як і в записах П. Д. Гладкого, О. Б. Курило та Т. В. Назарової, не зафіксовано жодного *від*. Натомість етнографічні матеріали Б. Д. Грінченка та наші спостереження засвідчують варіативність уживання *од – від*. Карта АУМ № 269 [1, І] у говірках Шосткинського р-ну відбиває прийменники *в'[і]д* (с. Макове і с. Собич) та [о]д (с. Клишки); у говірках Новгород-Сіверського р-ну – *[о]д*. Загалом відповідно до карти № 269 у північних та південно-східних говорах паралельно поширені прийменники *в'[і]д* і *[о]д*. Зауважимо, що, на думку М. А. Жовтобрюха, “послідовне вживання у Шевченка прийменника-префікса *од* відбиває мовну практику населення абсолютної більшості носіїв південно-східного наріччя” [7, с. 54]. Отже, аналізована риса дає підстави думати, що мова П. Куліша, виходячи з питомого діалектного оточення, охоплює весь східноукраїнський обшир.

Мова творів П. Куліша відбиває також варіантні рефлекси редукованих [ъ], [ь] у сполуках *trъt*, *tlъt, trьt*, *tlьt* – *е*, *и*, *і*, наприклад: *христив*, *христити*, *христитись*… – *хіщеним* – *хрестився*, *охреститись*… (22:1:19) тощо. Найбільше словоформ з рефлексом ***и*** виявлено в прижиттєвих першодруках 1857 та 1861 рр., однак у неприжиттєвому виданні 1909 р. зафіксовано тільки одну проти 9-ти з ***е***: “Наше діло Богові молитись, Спасителю *христитись*…” (нар. пісня) (Ч.р. 32); “*Перехристись*, мое золото!” Княгиня *перехристилась*…” (Ч.р. 220); “Хотіли Латинські попи й нашу Русь-Украінцівъ у свою віру *христити*…” (Хм. 17); “Не сьмій ся”, каже той, *перехристившись*…” (М.Б. 30); “*Перехрестились* ми, і зараз обіцяли Два тижнї на сьвяте Успеньнє роботати” (М.Б. 142). Одиничну словоформу з рефлексом ***і*** зафіксовано в мовленні одного з персонажів тексту “Чорної

[5] Записи діалектного мовлення з говірок Шосткинського, Глухівського та Борзнянського районів зберігаються в автора та в Українському діалектному фонофонді (Інститут української мови НАН України, м. Київ).

ради” (1857 р.) – Василя Невольника: “…от я изновъ міжъ *хріщéнимъ* миромъ, изновъ почувъ козацьку мову!” (Ч.р. 23).

У реєстр “Словаря…” за ред. Б. Д. Грінченка безальтернативно внесено *хрестити*, *хреститися*, *хрещатий*, *хрещений*, *хрещення*, *хрещениця*, проте як рівнозначні *христини* = *хрестини* [6, IV, с. 413–414, 492]; у ЗОЮР зафіксовано *охр**е**стити* [13, с. 57]; у записах Б. Д. Грінченка – *нехр**е**щены* (5), *охр**е**стыты*, *хр**е**стомъ*, але *Хр**ы**стомъ*, *перехр**ы**стыцця* [5, с. 134, 136, 137, 245]; у П. Д. Гладкого – *хр[е]ст, ˈнехр[и]ст, нехр[и]ˈшчони, ˈхр[и]стиц'ц'а, ˈхр[и]шченеје* [3, с. 104, 107]; в О. Б. Курило – *xr[i]s't'ílăs'ä* [16, с. 40]; у наших спостереженнях – *хр[е]сˈтами* (с. Макове, Шост. р-н); *хр[и]шˈчениц'а* (с. Слоут, Глух. р-н); *перехр[е]шˈчус'а* (хут. Мотронівка, Борз. р-н). В АУМ (І) поширено *хр[и]сˈтити* і рідше *хр[е]сˈтити* [1, ІІІ, с. 237].

Інформація з говірок найближчого мовного оточення П. Куліша дозволяє припустити, що паралелізм вищенаведених фонетичних форм обґрунтовано східнополіською діалектною основою. Щоправда, варіантність рефлексації *о і зредукованих [ъ], [ь] зі звукосполук *trъt*, *tlъt, trьt*, *tlьt* не обмежується мовним оточенням письменника, вона ширша. Отже, з одного боку, у використанні фонетичних одиниць письменник залишався вкоріненим у локальне говіркове довкілля, з іншого, прагнув унормувати українську літературну мову, черпаючи з різних діалектів, передусім східноукраїнських.

Припускаємо, що цій меті П. Куліш підпорядковував репрезентацію закінчення ***-и*** та ***-і*** в іменниках ІІІ відміни одн., хоча в усіх текстах переважає ***-и***: 200 (***-и***): 39 (***-і***). Виявлено, наприклад, такі пари альтернативних словоформ: *грязи* – *грязі* (1:1); *здобичи* – *здобичі* (7:1); *користи* – *користі* (3:1); *матери* – *матері* (14:6). У ЗОЮР в одиничному ім. ІІІ відміни род. відм. одн. зафіксовано ***-і***: *печалі* [13, с. 52]; у записах Б. Д. Грінченка та П. Д. Гладкого – паралельно ***-и*** та ***-і***: *грязи*, *памети* [5, с. 98, 232]; *осены*, *смерты*, *солы* (2) [5, с. 230, 247, 252, 293]; *молоˈд'іж[и]*, *кроˈвј[і]* [3, с. 101]; в О. Б. Курило – ***-і***: *l'ubw[í]*, *sól'[i]* [16, с. 77]. На картах АУМ № 190-191 [1, І] у говірках Новгород-Сіверського та Шосткинського районів у род. відм. одн. іменник *сіль* відбито з флексією ***-і***: *ˈсол'[і]*; іменник *ніч* – з ***-і*** та ***-и*** в говірках Шосткинського р-ну, зокрема с. Макове та с. Собич: *ˈноч'[і]* і *ˈноч[и]*; у с. Клишки та с. Смяч – тільки з ***-и***: *ˈноч[и]*. У записах Т. В. Назарової зафіксовано ***-і***: *ˈп'еч'[і]* (с. Вовна, Шост. р-н) [4, с. 190]; *да ˈматер'[і]* (с. Блистова, Н.-С. р-н) [4, с. 146–147]. У сучасних записах у род. відм. одн. на тлі форм на ***-і*** відбито поодинокі на ***-и***: *кˈров'[і]*, *ˈпеч'[і]*, *сˈмерт'[і]* (с. Макове, Шост. р-н); *ˈзаполоч'[і]*, *молоˈд'ож[и]* (с. Клишки, Шост. р-н); *молоˈд'ож[и]* (с. Чапліївка, Шост. р-н); *до ˈматер'[і]* (с. Слоут, Глух. р-н); *ˈматер'[і]*, *сˈмерт'[і]* (хут. Мотронівка, Борз. р-н).

Припускаємо, що в XIX ст. у рідній говірці П. Куліша в іменниках ІІІ відміни род. відм. одн. були відомі обидві флексії – ***-і*** та ***-и***. Значну перевагу архаїчного ***-и***, імовірно, зумовлено впливом книжної традиції, оскільки форми з ***-и*** засвідчує мова Л. Боровиковського, Т. Шевченка, В. Самійленка, Панаса Мирного та ін., а найбільше – мова західноукраїнського письменства. У сучасних говорах південно-східного наріччя закінчення ***-и*** більш поширене в іменникові *ˈсол[и]* паралельно із *ˈсол'[і]* і рідкісне в іменникові *ˈноч[и]* (АУМ № 190–191 [1, І]).

Перелік рис, що підтверджують сталу зорієнтованість П. Куліша на варіативне народне мовлення найближчого мовного довкілля і спробу відбити багатство всієї говіркової палітри тогочасної української мови значно ширший. Зокрема, це такі: наявність займенникових словоформ із приставним **н-** та без нього (246: 272): *въ іхъ – въ **н**ихъ*; членних нестягнених та усічених форм прикметників і займенників (*свят**ии**, свят**іі**, так**ая***; *добр**і** рицарі*, *козацьк**и** загони*); паралелізм форм зворотних дієслів (*спознав**ся** – спознав**сь***) та 3-ї особи однини І дієвідміни (*нема – нема**е***); сполучників *да*, *дак – та*, *так*; різномаїття фонетичних варіантів модальної частки *тільки* (*тільк**и***, *тільк**і***, *тільк**о***), прислівника *скільки* (*скільк**и***, *скільк**і***, *скільк**о***) тощо.

Імовірно, як вияв народнорозмовної орієнтації П. Куліша треба розцінювати наявність у його першодруках численних фонетико-морфологічних варіантів лексем: *грабувати*, *рабувати*; *остатись*, *зостатись*; *потривати*, *пострівати*; *проти*, *против*, *супроти*, *супротив*; *тоді*, *тогді*; *узріти*, *зуздріти*; також лексичних синонімів, як-то: *болїзнь – хвороба* чи *хороба*; *годи – літа – роки*; *думка – мисль*; *звізда – зоря*; *лучче – ліпше – краще*; *свари – чвари* тощо. П. Куліш творив у той час, коли нова українська літературна мова була далека від нормалізації, тому в його мовній практиці неможливо остаточно розділити загальнолітературні та діалектні елементи. Однак уважне вивчення лексичного складу мови письменника переконує, що автор дистанціювався від рис рідної говірки. Дальше узагальнення результатів спостереження над мовою П. Куліша дозволить визначити роль письменника в розвитку нової української літературної мови.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ

Ж.К. – Жизнь Куліша // Правда. – 1868.– № 2. – С. 19–21; № 3. – С. 32–34; № 4. – С. 45–46; № 24. – С. 283–286; № 25. – С. 296–300; № 26. – С. 311–312; № 27. – С. 322–324; № 28. – С. 335–336.

М.Б. – Куліш П. Маруся Богуславка / Твори Пантелеймона Куліша : У 6-ти т. – Т. 2. – С. 5–192. – Львів : Просвіта, 1909.

О – Куліш П. Орыся. – К., 1882.

Хм. – Куліш П. Хмельнищина. – СПб., 1861.

Ч.р. – П. Куліш. Чорна рада. – СПб., 1857.

ЛІТЕРАТУРА

1. Атлас української мови : В 3 т. – Т. 1. – Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі. – К. : Наукова думка, 1984. – 498 с; Т. 3. Слобожанщина, Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі. – К. : Наук. думка, 2001. – 267 с.

2. Вибрані листи Пантелеймона Куліша, українською мовою писані (Передмова Юрія Шевельова). – Нью-Йорк-Торонто : Українська вільна академія наук у США, 1984. – 326 с.

3. Гладкий П. Д. Говірка села Блиставиці Гостомельського району на Київщині / П. Д. Гладкий // Український діалектологічний збірник. – Кн. 1. – К., 1928. – С. 93–141.

4. Говори української мови (Збірник текстів) [уклад. : С. Ф. Довгопол, А. М. Залеський, Н. П. Прилипко]. – К. : Наукова думка, 1977. – 590 с.

5. Гринченко Б. Д. Этнографические материалы, собранные въ Черниговской и соседнихъ съ ней губерниахъ. – Вып. 1. – Черниговъ, 1895. – С. 80–296.

6. Грінченко Б. Д. Словарь української мови : [у 4 т.] – К. : Видавництво Академії наук УРСР, 1958.

7. Жовтобрюх М. А. Деякі особливості вокалізму поетичної мови Т. Г. Шевченка / М. А. Жовтобрюх // Праці Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. – 1962. – Т. 152, вип. 15. – С. 44–60.

8. Жовтобрюх М. А. Деякі особливості консонантизму поетичної мови Т. Г. Шевченка / М. А. Жовтобрюх // Мовознавство. – 1962. – Т. 17. – С. 53–67.

9. Жовтобрюх М. А. Мова української преси (до сер. дев'яностих років XIX ст.) / М. А. Жовтобрюх. – К. : Вид-во Академії наук Української РСР, 1963. – 415 с.

10. Кирилюк Є. Пантелеймон Куліш (Популярні нариси про українських класиків) / Є. Кирилюк. – Харків : Держвидав України, 1929. – 94 с.

11. Куліш П. Григорий Квітка і його повісті / П. Куліш // Твори Пантелеймона Куліша : У 6 т. – Т. 6. – Львів : Просвіта, 1909. – С. 460–485.

12. Куліш П. До счастного Саламона, прочитавши його "Коломыйки и Шумки" / П. Куліш // Твори Пантелеймона Куліша : У 6 т. – Т. 6. – Львів : Просвіта, 1909. – С. 516–521.

13. Кулиш П. А. Записки о Южной Руси : У 2 т. – Т. 1. – К., 1994. – С. 43–63.

14. Куліш П. Погляд на (писану) українську словесность / П. Куліш // Твори Пантелеймона Куліша : У 6 т. – Т. 6. – Львів : Просвіта, 1909. – С. 436–459.

15. Куліш П. Чого стоїть Шевченко яко поет народнїй / П. Куліш // Твори Пантелеймона Куліша : У 6 т. – Т. 6. – Львів : Просвіта, 1909. – С. 486–497.

16. Курило О. Б. Фонетичні та деякі морфологічні особливості села Хоробричів / О. Б. Курило // Збірник історико-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук (Праці етнографічної комісії). – № 21. – К., 1924. – 111 с.

17. Матвіяс І. Г. Діалектна основа вокалізму в українській літературній мові / І. Г. Матвія // Мовознавство. – 2004. – № 4. – С. 15–24.

18. Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель : Наукова монографія : У 2 т. – Т. 2 : Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша. – Вип. 12. – К. : Український письменник, 2007. – 462 с.

19. Огієнко І. І. (Митрополит Іларіон). Куліш як ідеолог і творець української літературної мови / І. І. Огієнко // Історія української літературної мови. [упор. М. С. Тимошик]. – К. : Либідь, 1995. – С. 148–153. – (Бібліотека "Літературні пам'ятки України").

20. Русанівський В. М. У слові – вічність: (Мова творів Т. Г. Шевченка). – К. : Наук. думка, 2002. – 240 с.

21. Сімович В. Пантелеймон Куліш. З нагоди сорокаліття смерті / Праці Василя Сімовича : У 2 т. – Т. 2 : Літературознавство. Культура. – Чернівці : Книги-XXI, 2005. – С. 402–404.

22. Тимошенко П. Д. Морфологічні риси мови творів Шевченка (Іменник) / П. Д. Тимошенко // Збірник праць XV наукової шевченківської конференції. – К. : Наук. думка, 1968. – С. 133–162.

23. Тимошенко П. Д. Морфологічні риси мови творів Шевченка (Займенник) / П. Д. Тимошенко // Збірник праць XVI наукової шевченківської конференції. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 104–114.

24. Тимошенко П. Д. Морфологічні риси мови творів Шевченка (Прикметникові та споріднені з ними займенникові, дієприкметникові та числівникові форми) / П. Д. Тимошенко // Збірник праць XVIII наукової шевченківської конференції. – К. : Наук. думка, 1971.– С. 195–206.

25. Тимошенко П. Д. Морфологічні риси мови творів Шевченка (Інфінітив) / П. Д. Тимошенко // Збірник праць XX наукової шевченківської конференції. – К. : Наук. думка, 1973. – С. 162–174.

26. Тимошенко П. Д. Морфологічні риси мови творів Шевченка (Особові форми дієслів) / П. Д. Тимошенко // Збірник праць XXIII наукової шевченківської конференції. – К. : Наук. думка, 1982. – С. 115–130.

27. Тимошенко П. Д. Рідкісні та діалектні слова у творчості Шевченка // Збірник праць XXIV наукової шевченківської конференції. – С. 229–241.

28. Шерех Ю. Кулішеві листи і Куліш у листах / Пороги і Запоріжжя : Література. Мистецтво. Ідеології : У 3 т. – Т. 2 : Із книги "Третя сторожа" – Х. : Фоліо, 1998. – С. 14–50. – (Українська література XX ст.).

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Ж.К. – "Жизнь Куліша"
ЗОЮР – "Записки о Южной Руси"
М.Б. – "Маруся Богуславка"
Хм. – "Хмельнищина"
Ч.р. – "Чорна рада"

Helen Kumeda

Sources of of linguistic variations in the language of P. Kulish's primary printed works

The article analyzes phonetic, morphological and lexical variations in P. Kulish's work on the material of the lifetime primary printed sources and in the view of P. Kulish's local dialect environment; leading factors of formation of language perspectives and Kulish's idiodialect are defined and the writer's deliberate orientation to a whole Ukranian language space is also grounded.

Key words: variant, declination, dialect, sound, text, reflex, reflexivity, inflection.

Тетяна Новікова

ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНІЗМИ В „СЛОВНИКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ"

У статті досліджено церковнослов'янізми в лексичному складі української мови, виокремлено лексико-семантичні групи слів церковнослов'янського походження, проаналізовано їхні стилістичні характеристики в „Словнику української мови".

Ключові слова: церковнослов'янська мова, церковнослов'янізм, лексема, лексичне значення, лексико-семантичні групи.

Одним із визначальних чинників культурно-національного відродження українського народу к. XX – поч. XXI ст. є відновлення церковно-релігійних традицій – важливої сфери духовного життя етносу, що зумовило підвищений інтерес до вивчення проблем функціонування лексики, пов'язаної з цією сферою.

У лексичному складі української літературної мови, який, окрім питомої лексики, увібрав у себе до десяти відсотків запозичень, виокремлюють пласт старослов'янізмів та церковнослов'янізмів (надалі будемо користуватися терміном *церковнослов'янізм*, розглядаючи старослов'янську мову як давньоцерковнослов'янську) – слів, запозичених зі старослов'янської та церковнослов'янської мов, що, поряд із грецизмами та латинізмами, належать чи не до найдавніших запозичень.

Роль церковнослов'янізмів у сучасній українській мові розглядали у своїх працях такі українські та зарубіжні вчені, як Л. Булаховський, О. Горбач, А. Майборода, І. Огієнко, Г. Півторак, В. Русанівський, М. Скаб, М. Станівський, Л. Ткач, М. Трубецькой, Б. Успенський, Г. Хабургаєв, Ю. Шевельов, Л. Шевченко та ін. Є чимало наукових розвідок, у яких досліджують зв'язок церковнослов'янської мови з українською, вплив однієї мови на іншу, функціонування церковнослов'янізмів в окремих творах художньої літератури та ін., однак питання про статус та роль цього пласта лексики залишається актуальним і сьогодні. Мета нашого дослідження – проаналізувати репрезентацію церковнослов'янізмів у лексичному складі української мови на матеріалі „Словника української мови" в 11-ти т. [10].

Загальновідомо, що в Київську Русь старослов'янська мова прийшла із Болгарії разом із богослужбовою літературою у зв'язку з прийняттям християнства в кінці X ст., а згодом у вигляді церковнослов'янської вона проіснувала тисячоліття як мова високого стилю. Коли

церковнослов'янські тексти з'явилися на Русі, тогочасні книжники під час переписування вносили певні діалектні особливості. Чим яскравішим і виразнішим був місцевий говір, тим частіше його риси проникали в церковнослов'янські тексти, написані в межах його поширення. Отже, церковнослов'янська мова мала різні національні варіанти, які змінювалися в процесі історичного розвитку. На терені сучасної України тривалий час функціонував український варіант церковнослов'янської мови [5].

Дослідники часто зауважують, що церковнослов'янізмів в українській мові небагато порівняно з російською, що чітко описав Ю. Шевельов, який протиставив українську літературну мову як дводіалектну (zweidialektische) російській мові як двомовній (zweisprachliche); у творенні української літературної мови брали участь два діалекти: південно-східний і галицький, тоді як у творенні російської брали участь дві мови: діалекти російської і церковнослов'янська. На думку автора, протиставлення дводіалектної української мови двомовній російській літературній мові a priori визначає негативне ставлення до запозичення церковнослов'янізмів в українську літературну мову, оскільки це руйнує її структуру і уподібнює до російської літературної мови [15, с. 162–168].

Натомість П. Сігалов зазначає, що церковнослов'янська мова – мова української Православної Церкви, одна з мов української середньовічної культури; звідси, очевидно, відкритість українського словника для церковнослов'янського впливу і зрозумілість такого типу вживання на цитатному і лексичному рівнях. Певна кількість зі смаком відібраних церковнослов'янізмів, використовуваних для обслуговування верхнього регістру української літературної мови, навряд чи можуть змінити структуру [8, с. 54].

П. Сігалов, на нашу думку, слушно відзначає дискусійність питання про церковнослов'янізми в контексті всієї мовної ситуації в Україні. Дослідник підкреслює, що церковнослов'янізми – це спільний спадок усіх слов'янських народів, церковнослов'янська мова – це мова Православної Церкви, і використання церковнослов'янізмів в українській мові потрібно оцінювати не за тим, чи є вони в російській мові, а за тим, чи потрібні церковнослов'янізми українській мові. Нема ніякого сумніву, що церковнослов'янізми – потенційне джерело збагачення української мови і що використання церковнослов'янізмів залежить від контексту й смаку автора [8, с. 55].

Для лексико-семантичного виокремлення церковнослов'янізмів у „Словнику української мови" скористаємося класифікаціями, які наявні у сучасному мовознавстві щодо церковно-релігійної термінології, оскільки церковнослов'янська мова була мовою церкви (див. праці М. Скаб [9], І. Черненко [13], Ю. Осінчук [6]). Підставою для віднесення зафіксованих нами лексем до церковнослов'янізмів є наявність їх у словнику церковнослов'янської мови Г. Дяченка. Зібраний нами ілюстративний матеріал засвідчує, що церковнослов'янізми-іменники є найбільшим морфологічним класом (у цій статті ми обмежимося лише ним). Саме іменники точніше передають мовний колорит епохи, за допомогою них досягають правдивості опису. Серед них фіксуємо церковнослов'янізми-абстракти, церковнослов'янізми-номени на позначення релігійних понять, церковних предметів, обрядів тощо. Отже, у „Словнику української мови" виокремлено такі лексико-семантичні групи церковнослов'янізмів (відразу зауважимо, що окремі з них прийшли у старослов'янську мову з грецької):

– найменування Бога, Святої Трійці, ангелів: *Богоматір*, *Богородиця*, *Вишній*, *Всеблагий*, *Вседержитель*, *Господь*, *Месія*, *Отець* (небесний), *Саваоф*, *Серафим*, *Сотворитель*, *Спаситель*;

– найменування священнослужителів та церковних посад: *вікарій*, *владика*, *диякон*, *дяк*, *екзарх*, *єпископ*, *затворник*, *ігумен*, *ігуменя*, *ієрарх*, *ієрей*, *ієромонах*, *катехит*, *кафедра*, *клір*, *левіт*, *митрополит*, *настоятель*, *отець*, *первосвященик*, *причет*, *причетник*, *святитель*;

– назви релігійних учень та послідовників цих учень: *великомученик*, *догма*, *догмат*, *єресь*, *єретик*, *любомудр*, *молитвеник*, *мученик*, *паломник*, *подвижник*, *садукеї*, *святець*, *скитник*, *страстотерпець*, *схоласт*;

– назви абстрактних понять: *власть*, *вражда*, *врем'я*, *глагол*, *глас*, *гординя*, *гріх*, *дійство*, *доблесть*, *житіє*, *затворництво*, *злоба*, *істина*, *крамола*, *лжа*, *ліпота*, *мзда*, *митарство*, *мста*, *мучеництво*, *навождення*, *нагота*, *немощі*, *нужда*, *обіт*, *осанна*, *оказія*, *ореол*, *отроцтво*, *пакость*, *первородство*, *подвиг*, *подоба*, *пришестя*, *самовластя*, *святотатство*, *священство*, *седмиця*, *сластолюбство*, *словеса*, *совіт*, *смрад*, *срам*, *срамота*, *страсть*(*і*), *судище*, *суєта*, *суть*;

– найменування церковних споруд, частин храму та предметів церковного вжитку: *божниця*, *врата*, *затвор*, *ікона*, *іконостас*, *кадило*, *кадильниця*, *келія*, *ковчег*, *костел*, *купіль*, *лампада*, *обитель*, *олтар*, *образ*, *панікадило*, *пасхалія*, *плащаниця*, *притвор*, *святилище*, *святиня*, *скинія*, *скит*;

– найменування одягу священнослужителів та його частин: *вінець*, *діадема*, *єпітрахиль*, *митра*, *набедреник*, *облачення*, *омофор*, *палиця*, *панагія*, *сава*, *сакос*, *сандалії*, *стихар*;

– назви церковних книг та їхніх частин: *богогласник*, *житія* (святих), *катехізис*, *мартиролог*, *молитвеник*, *молитвослов*, *октоїх*, *паремійник*, *пролог*, *святці*, *синодик*, *синопсис*, *служебник*;

– назви церковних богослужінь, таїнств, обрядів, молитов, правил та пісень: *вечерня*, *єпітимія*, *заповідь*, *заутреня*, *катавасія*, *канон*, *миропомазання*, *молебень*, *молебствіє*, *молитва*, *обідня*, *панахида*, *паремія*, *притча*, *сорокоуст*, *стихира*;

– назви релігійних свят: *Воскресіння*, *Пасха*, *Різдво*;

– найменування людей за видом діяльності, професією: *вождь, витія*, *волхв*, *гробокопатель*, *заклинатель*, *кадильник*, *мироносиця*, *миротворець*, *мучитель*, *освятитель*, *податель*, *святотатець*, *сквернитель*, *списатель*, *страж*, *стяжатель*, *судія*;

– назви людей за соціальним та психологічним станом: *велитель*, *видець*, *властитель*, *враг*, *імущий*, *ірод*, *іуда*, *каїн*, *маловір*, *миряни*, *небожитель*, *наперсник*, *нищий*, *нужденник*, *обличитель*, *первородяща*, *провідець*, *прозеліт*, *повелитель*, *пришелець*, *самовидець*, *самовладець*, *сластолюбець*, *смиренник*, *сподвижник*, *собрат*, *соратник*, *срамник*, *старець*, *стариця*;

– найменування людей щодо родинних стосунків: *жона*, *невіста*, *отрок*, *первенець*;

– найменування територій, місцевостей: *град*, *Голгофа*, *Едем*, *єпархія*, *митрополія*, *Палестина*, *пристанище*, *стернище*;

– назви частин тіла людини: *глава*, *десниця*, *зіниця*, *ланіта*, *лик*, *лівиця*, *лоно*, *мощі*, *останки*, *перса*, *перст*, *плоть*, *скрань*;

– назви рослин: *древо*, *кедр*, *маслина*, *сикомора*, *ситник*, *смоковниця*;

– назви тварин: *агнець*, *єхидна*, *левіафан*, *онагр*, *серна*;

– назви речовин: *єлей*, *ладан*, *миро*, *мирра*, *смирна*;

– назви грошових одиниць: *гривна*, *динар*, *драхма*, *лепта*;

– назви музичних інструментів: *кимвал*, *ліра*, *свиріль*;

– назви різних предметів: *гробниця*, *мірило*, *ночви*, *сідалище*, *скрижаль*, *сума* та ін.

Як специфічний різновид запозичень, церковнослов'янська лексика претендує на низку особливих функцій, які пов'язані не лише з семантикою кожного окремого слова, а й призначенням самої церковнослов'янської мови.

Лексичні церковнослов'янізми належать переважно до релігійно-моральної сфери і, зазвичай, виконують номінативну функцію в певному стилі сучасної української літературної мови. У сучасній мові такі церковнослов'янізми використовують найчастіше з визначеною стилістичною метою – для надання мовленню урочистого, патетичного звучання, для створення гумористичного, сатиричного та іронічного ефектів, характеристики людей певної соціальної групи.

У „Словнику української мови" аналізовані нами церковнослов'янізми зафіксовано з різними стилістичними позначками.

Лексеми на позначення понять, пов'язаних із церковною сферою, подано з позначкою *церк.* (*великомученик* – 1. *церк.* Назва, яку дала церква тим християнам, що, за переказами, зазнали великих тортур, за віру […] [10, I, с. 320]; *вишній – заст.* […] 2. *церк.* Який виходить з неба, від божества, від Бога. 3. у знач. ім., *церк. Вишній*. Божество, Бог [10, I, с. 544]; *диякон – церк.* Помічник священика у відправі церковної служби; нижчий духовний чин [10, II, с. 293]; *ієрей – церк.* Те саме, що *священик* [10, IV, с. 13]). Однак зазначимо, що чимало таких слів у „Словнику української мови" подані без ремарок, оскільки сфера їхнього застосування позначається описово, у самому тлумаченні [2, с. 162]. Ілюстративним матеріалом можуть слугувати такі приклади: *вікарій* – у православній церкві – єпископ, який є помічником або заступником архієрея; у католицькій церкві заступник єпископа або парафіяльного священика [10, I, с. 671]; *дяк* – 1. Служитель православної церкви, що допомагає священику під час богослужіння; псаломщик […] [10, II, с. 450]; *ієрарх* – глава православної церкви (у князівстві, місті, державі) [10, IV, с. 13]; *настоятель* – 1. Начальник чоловічого монастиря; ігумен. 2. Старший священик православної церкви [10, V, с. 204] та ін.

У „Словнику української мови" використано і позначку *церковнослов'янське* (*ц.-с.*) (*перст – ц.-с.*, *уроч.*, *заст.* Палець руки [10, VI, с. 333]; *вражда – ц.-с.* Ворожнеча [10, I, с. 757]; *врата – ц.-с.* Ворота [10, I, с. 758]; *глагол – ц.-с.* Мова, слово [10, II, с. 78]), однак нечасто.

Слова, уживані переважно в книжній, писемній мові, подано з позначкою *книжн.* (*обіт – книжн.* Урочиста обіцянка, зобов'язання (переважно релігійного характеру); клятва [10, V, с. 507]; *собрат – книжн.* Людина тієї самої професії, того самого середовища та ін.; товариш по заняттю, професії тощо [10, IX, с. 434]; *агнець – книжн.*, *заст.* Ягня, ягнятко [10, I, с. 17]; *сквернитель – книжн.*, *заст.* Осквернитель [10, IX, с. 258]).

Слова із забарвленням урочистості, піднесеності зафіксовано з позначкою *уроч.* (*владар – уроч.* Те саме, що *володар* [10, I, с. 701]; *десниця – заст.*, *книжн.*, *уроч.* Права рука, а також рука взагалі

[10, II, с. 255]; *судія – книжн.*, *уроч.* Те саме, що *суддя 1*, *3* [10, IX, с. 826]; *персть – заст.*, *уроч.* Земля [10, VI, с. 333]).

Лексичні елементи, властиві поетичній мові, подані з позначкою *поет.*, народно-поетичній – *нар.-поет.* (*ланіти – книжн.*, *заст.*, *поет.* Щоки [10, IV, с. 444]; *древо – заст.*, *поет.* Дерево [10, II, с. 410]; *жона* – 1. *нар.-поет.* Заміжня особа стосовно до чоловіка […] [10, II, с. 543]).

Досить часто укладачі словника при утлумаченні церковнослов'янізмів використовували позначку *заст.* (*властитель – заст.* Власник (у 1 знач.) [10, I, с. 704]; *гординя – заст.* 1. Гордість (у 3 знач.). 2. Чванлива, пихата людина. 3. *рідко.* Те саме, що *гордість 2* [10, II, с. 127]; *отрок* – 1. *заст.* Хлопець-підліток […] [10, V, с. 810]; *седмиця – заст.* Тиждень [10, IX, с. 109]; *словеса – заст.* Слова [10, IX, с. 366]; *смрад – заст.* Сморід [10, IX с. 417]; *вінець* – […] 3. *заст.* Прикраса з золота, коштовного каміння, яку носили на голові […] [10, I, с. 676–677]; *срам – заст.* Сором [10, IX, с. 618]; *страж* – 1. *заст.* Особа (перев. озброєна), яка стереже, охороняє кого-, що-небудь від нападу, ворожих дій та ін. […] [10, IX, с. 747]). Л. Тарновецька-Ткач зауважує, що лексичний відбиток церковнослов'янської мови існує у формі однієї з груп застарілої лексики – так званих стилістичних архаїзмів [12, с. 297], сучасні українські мовознавці надають перевагу саме останньому термінові, об'єднуючи в ньому лексичну спадщину різних типів літературних мов давнього періоду.

Зрідка церковнослов'янські лексеми мають позначку *діал.* (*владник – діал.* Володар (у 2 знач.) [10, I, с. 702]; *власть* – […] 3. *діал.* Влада (у 3 знач.) [10, I, с. 704]; *врем'я – діал.* Час [10, I, с. 758]; *скрань – діал.* Скроня [10, IX, с. 312]) (порівн.: [14, с. 40]).

Окремі слова зафіксовано з позначкою *ірон.* (*витія – заст.*, *ірон.* Оратор, майстер красномовства [10, I, с. 513]; *судище – заст.*, *ірон.* Суд [10, IX, с. 826]; *житіє* – […] 2. *ірон.*, *рідко.* Те саме, що *життя 3* [10, II, с. 533]).

Як засвідчують стилістичні маркування слів у „Словнику української мови", церковнослов'янізми інколи звужують сфери свого застосування в сучасній українській мові: одні мають відтінок книжності або урочистості, інші належать до церковної, застарілої або діалектної лексики, а ще інші – до поетичного та навіть до розмовного стилю. Серед засвідчених нами найбільше церковнослов'янізмів належить до застарілої та книжної лексики. Чимало слів у „Словнику української мови" не обмежують лише однією стилістичною належністю, а подають по декілька позначок, що дає змогу говорити про різні сфери їхнього застосування. Зауважимо й те, що в деяких словах, таких, як *вишній*, *гординя*, *диякон*, *піп*, *священик* сьогодні вже важко віднайти специфічні церковнослов'янські риси, і в побуті їх часто сприймають як власне українські.

Відзначимо також, що між лексико-семантичними групами церковнослов'янізмів та їхніми стилістичними позначками існує певне співвідношення: так, церковнослов'янізми, які належать до груп на позначення найменувань священнослужителів та церковних посад, назв церковних богослужінь та молитов, найменувань одягу священнослужителів, назв церковних книг та їхніх частин здебільшого тяжіють до церковної лексики, а група слів на позначення назв частин тіла людини – до урочистого та поетичного стилів. Найрізноманітнішими за стилістичною належністю є лексико-семантичні групи назв абстрактних понять, найменувань людей за видом діяльності, назв людей за соціальним та психологічним станом – тут знаходимо і нейтральну, і застарілу, і церковнослов'янську, і діалектну лексику.

Отже, проаналізувавши репрезентацію церковнослов'янізмів у „Словнику української мови", ми дійшли висновку, що в сучасній українській мові вони становлять досить потужний лексичний пласт, який не лише активно використовуваний у церковній сфері, але є й одним із джерел урізноманітнення та збагачення виразових можливостей української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Булаховський Л. А. Питання походження української мови / Л. А. Булаховський. – К. : Вид-во АН УРСР, 1956. – 220 с.

2. Горобець В. Й. Історизми та застаріла лексика у „Словнику української мови" (до питання про класифікацію і методику опрацювання) / В. Й. Горобець // Слово і фразеологія у словнику. – К. : Наук. думка. – С. 158–184.

3. Ісіченко І. А. Церковнослов'янська мова як феномен сучасної етноконфесійної свідомости / І. К. Ісіченко // Вісник Інституту богословської термінології та перекладів „Єдиними устами". – Львів : Український Католицький університет, 2001. – № 5. – С. 3–13.

4. Корнієнко С. І. Лексичні старослов'янізми в українській літературній мові XIX століття (семантичний і стилістичний аспекти) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук, спец. 10.02.01 „Українська мова" / С. І. Корнієнко. – Дніпропетровськ, 2008. – 19 с.

5. Німчук В. В. Українська мова – священна мова / В. В. Німчук // Людина і світ. – 1992. – № 11–12. – С. 28–32; 1993. – № 1. – С. 35–58; 1993. – № 2–3. – С. 38–43; 1993. – № 4–5. – С. 14–18.

6. Осінчук Ю. В. Історія богослужбово-обрядової лексики української мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук, спец. 10.02.01 „Українська мова” / Ю. В. Осінчук. – К., 2008. – 20 с.

7. Полный церковно-славѧнскій словарь (со внесеніемъ въ него важнѣйшіхъ дрєвнє-русскихъ словъ и выраженій) / Сост. Г. Дьяченко. – М. : Изд. отдел Московского патриархата, 1993. – 1120 с.

8. Сігалов П. Церковнослов’янізми в українській мові / П. Сігалов // „Єдиними устами” : Вісник Інституту богословської термінології та перекладів. – Львів : Український Католицький університет, 2001. – № 5. – С. 33–55.

9. Скаб М. В. Богословська термінологія у „Словнику української мови” / М. В. Скаб // Сучасна українська богословська термінологія : Від історичних традицій до нових концепцій : Матеріали Всеукр. наук. конф. (13–15 травня, 1998 р.). – Львів : Інститут Богословської Термінології і Перекладів, 1998. – С.178–183.

10. Словник української мови : В 11-ти т. – К. : Наук. думка, 1970–1980.

11. Станівський М. Ф. Старослов’янська мова / М. Ф. Станівський. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1964. – 460 с.

12. Тарновецька-Ткач Л. О. Стильовий статус церковнослов’янізмів в українській літературній мові Буковини кінця XIX – початку XX ст. / Л.О. Тарновецька-Ткач // Лінгвістичні студії : Зб. наук. праць. – Донецьк : ДонДУ, 2000. – С. 296–304.

13. Черненко І. Лексико-семантичні групи церковно-релігійних термінів у „Російсько-українському словнику наукової термінології” / І. Черненко // Сучасна українська богословська термінологія : Від історичних традицій до нових концепцій : Матеріали Всеукр. наук. конф. (13–15 травня, 1998 р.). – Львів : Інститут Богословської Термінології і Перекладів, 1998. – С. 280–286.

14. Шевельов Ю. В. Традиція і новаторство в лексиці і стилістиці І. П. Котляревського / Упоряд. Л. О. Тарновецької / Ю. В. Шевельов. – Чернівці : Рута, 1998. – 80 с.

15. Shevelov G. Y. Die Ukrainische Schriftsprache 1798-1965 Wiesbaden : Otto Harrassowitz, 1966.

Tetiana Novikova

Ecclesiastical words in the „ Dictionary of the Ukrainian language”

The article considers functioning of ecclesiastical words in lexical composition of the Ukrainian language, the lexical-semantic groups of words, oroginating from ecclesiastical language are singled out, their stylistic description being analyzed in the „Dictionary of the Ukrainian language”.

Keywords: ecclesiastical language, ecclesiastical word, lexeme, lexical value, lexical-semantic groups.

АНАЛІТИЧНІ ОГЛЯДИ

Олена Синчак

МОВА В ДІЇ: ЛІНГВОРИТОРИЧНИЙ ПІДХІД ДО АНАЛІЗУ ДИСКУРСУ

У статті озглянуто провідні мовознавчі концепції дискурс-аналізу. Зокрема, методи Зеліґа Гарріса, Ґілліана Брауна та Джорджа Юла, Теуна ван Дейка і критичний дискурс-аналіз Нормана Феркло. Порівнявши їх із власне риторичним підходом до вивчення дискурсу, авторка висновкує, що межа між ними – умовна. А отже, варто говорити про лінгвориторичні підходи до аналізу дискурсу.

Ключові слова: дискурс, аналіз дискурсу, критичний аналіз дискурсу, дискурсна психологія, риторика, риторична організація дискурсу, риторична прагматика, порівняльна риторика.

Мовознавці трактують дискурс як зв'язний текст із залученням екстралінгвістичних факторів − прагматичних, соціальних, психологічних; а також текст, розглянутий у подієвому аспекті, або мовлення як цілеспрямована соціальна (взаємо)дія людей [1, с. 136]. Беручи до уваги багатозначність терміна, Теун ван Дейк тлумачить його так:

1) мова в дії, публічні виступи, мовлення, висловлювання (наприклад: *дискурс президента Рональда Рейґана*);

2) як спосіб мовлення, так і концепції, ідеї (*дискурс неолібералізму*)

- форма використання мови (хто використовує таку форму мови?, як?, для чого?, коли?);
- комунікативна подія (люди використовують мову, щоб ділитись ідеями, переконаннями, і роблять це в певних суспільних ситуаціях);

3) форма вербальної взаємодії в суспільних ситуаціях [12, с. 9–10].

А отже, перед дослідником постає завдання описати настільки різні рівні комунікації. Свідчень мовознавства для цього виявляється недостатньо, тому дослідники дискурсу звертаються до психології та соціології. Такий розподіл, на думку Теуна ван Дейка, засвідчує потребу теоретично розмежовувати різні рівні дискурсу: мовний, комунікативний, пізнавальний та рівень взаємодії (інтеракційний) [12, с. 14]. Щоб реалізувати настільки комплексний підхід до вивчення мови, розвинувся окремий напрям мовознавчих досліджень – дискурс-аналіз.

Саме ж визначення дискурсу як мовної події − того, що збурює певні дії, рухи та соціальну активність, апелює до риторики. Однак досі опис зв'язків між цими поняттями не сягнув далі твердження мовознавців, що риторика вивчає породження дискурсу (Андреа Лінсфорд [15, с. 47], Наталія Безмєнова [2, с. 5, 17]). Спробуємо виявити інші теоретичні зв'язки, що пов'язують дискурс (і метод його вивчення − дискурс-аналіз) з риторикою.

Сам термін «дискурс-аналіз» та перша спроба вивчати зв'язне мовлення належить дескриптивізму − американському варіанту структуралізму. Це Зеліґ Гарріс у 1952 року шукав граматичних правил, аби пояснити завдяки своєрідній поширеній граматиці, як речення поєднуються одне з одним [11, с. 5].

Запропонований З. Гаррісом метод аналізу − виключно *формальний*. Він не зважає ані на значення окремих морфем у тексті, ані на соціальну ситуацію їхнього уживання (*«The method is thus fundamentally that of descriptive linguistics and not of semantics»* [17, с. 8]). Дослідник вивчає суто відношення між елементами тексту. «Не знаючи, ЩО текст каже, можемо встановити, ЯК це сказано, − які моделі повторення його головних морфем», − зазначає З. Гарріс на початку статті, додаючи, що часто тексти різних осіб, стилів або різної тематики засвідчують послідовні структурні відмінності [17, с. 1].

Це дало змогу говорити про зв'язність на рівні всього тексту. Саме зв'язність у тексті З. Гарріс вважає основною властивістю мови. «Мова не з'являється окремими словами чи реченнями, а зв'язним текстом, − від висловлювання з одного слова до десятитомної праці, від монологу до дискусії на Юніон Сквер» [17, с. 3]. Тому дослідник пропонує вивчати ті окремі морфеми й класи, «які мають граматично сформовані особливості дистрибуції», адже для нього важить не те, «що елементи з'являються, а ЯК вони з'являються, а який з'являється після яких чи в тому самому оточенні і так далі...» [17, с. 5].

Загалом аналіз З. Гарріса вписується в структуралістське розкладання дискурсу на частини [6, с. 23]. Для нього дискурс – просте зчеплення фраз, безперервне висловлення. Тому ніщо не перешкоджає застосувати до дискурсу ті самі підходи, які дескриптивна лінгвістика використовує, розглядаючи речення [3, с. 132]. Однак це не применшує значення його праці, адже в ній дослідник запропонував метод вивчення текстової структури і визначення роль окремого елемента в ній. Тобто досягнення американського мовознавця − насамперед у тому, що він вивів лінгвістику понад речення – на рівень тексту [7, с. 49]. Відтак, З. Гарріс став першим мовознавцем, хто зробив крок у напрямі риторики − до її розділу dispositio, що займається розташуванням елементів у тексті.

Наступні спроби мовознавців вивчати дискурс – йдеться про методи Мішеля Пеше, Теуна ван Дейка, Ґілліана Брауна та Джорджа Юла – засвідчують щоразу нові намагання поєднати формальний підхід із функціональним. У результаті, відстань між риторикою та лінгвістикою зменшується уже в іншому, функціональному аспекті (наближаючись до її розділів inventio, або винаходження, та elocutio – вираження, стилю).

Зокрема, Ґілліан Браун та Джордж Юл пропонують, з одного боку, вивчати форми вживання мови та регулярність їхнього поширення, а з іншого – розглядати загальні принципи інтерпретації, якими послуговуються люди [9, с. x]. Щобільше, поширеному в лінгвістиці розумінню тексту як продукту, мовознавці протиставляють трактування дискурсу як процесу: «Це підхід, який розглядає комунікативну функцію мови основною сферою дослідження, себто покликаний описати мовну форму не як статичний об'єкт, а як динамічний прийом вираження інтенційного значення» [9, с. 24].

Крім того, Ґілліан Браун та Джордж Юл говорять про тему та організацію дискурсу, інформаційну структуру, референцію та когерентність. Якщо останні компоненти апелюють радше до традиційних процедур лінгвістики тексту, то з погляду риторики цікавим є розділ про організацію дискурсу «'Staging' and the representation of discourse structure».

Дослідники визначають організацію («staging» − постановку, інсценування) визначальною в структуруванні дискурсу, адже спосіб, у який його організовано (інсценовано) впливає і на процес інтерпретації, і на відповідь [9, с. 134]. Відтак, поняття «staging» включає загальну риторичну стратегію презентації, подання матеріалу (*«speaker's/writer's overall rhetorical strategy of presentation»*), мотивовану якимось наміром: схвилювати, переконати слухача в правдивості сказаного, або здивувати чи навіть закликати до дії [9, с. 146].

Отже, попри традиційний аналіз у дусі лінгвістики тексту (референція, когерентність), метод Ґілліана Брауна та Джорджа Юла акцентує також на риторичній організації дискурсу. Проте з книги, на жаль, не зрозуміло, чи то всі елементи дискурсу "працюють" на досягнення впливу на адресата, чи то завдання тільки одного рівня − staging − рівня постановки. А властиво, що конкретно належить до постановки, окрім згаданих у праці природного порядку (*natural order*) і кута зору (*point of view*) − залишається незрозумілим.

Відповідь знаходимо в Теуна ван Дейк, за теорією якого опрацювання тексту відбувається на всіх рівнях – як на рівні значення слова, фрази, речення (локальний рівень), так і на рівні макроструктур (топіки, загальний смисл, основний зміст [4, с. 134]. Локальна зв'язність (мікроструктурна) виражає семантичні властивості дискурсу у зв'язках між реченнями, тобто це лінійна пов'язаність елементів у послідовності [13, с. 115]. Така когерентність може слугувати різним прагматичним, стилістичним і риторичним функціям: поєднанню мовленнєвих актів, визначенню їхніх функцій (висновок, приклад, контраст), виявленню дидактичних й естетичних маркерів.

Критикуючи абстрактність семантичного аналізу, мовознавець зазначає, що значення в дискурсі треба вивчати в соціокультурному контексті, тобто, зважаючи на когнітивний процес, прагматику мовленнєвих актів, риторичну ефективність. Адже саме такими множинними зв'язками пов'язують значення в дискурсі [13, с. 132]. Оскільки семантичні зв'язки між реченнями можна використовувати стратегічно (щоб передати значення чи запобігти хибним висновкам), то їхній семантичний аналіз – тільки один із можливих. Потрібно ще провести конверсаційний, прагматичний, риторичний та інтеракційний аналізи [13, с. 120].

Проте, на відміну від ґрунтовно дослідженого семантичного, риторичний рівень Т. ван Дейк описує оглядово. По-перше, він наголошує, що всі структурні рівні тексту перебувають під впливом риторичного аспекту оповіді, а риторичні структури орієнтовані на надання тексту більшої переконливості [13, с. 133]. По-друге, разом із семантичними й прагматичними стратегіями виділяє в дискурсі також риторичні − які можуть функціонувати одночасно на кількох рівнях. Цей вимір дискурсного плану дослідник пов'язує із переконанням і зазначає, що вони можуть міститит такі риторичні операції, як повторення, применшення, перебільшення або метафору [5, с. 278]. Отож, Т. ван Дейк розуміє риторику насамперед як мистецтво переконувати.

Представник критичного аналізу дискурсу (КДА) Норман Феркло пропонує докладний лінгвістичний аналіз текстів. Дослідник розглядає мову (дискурс) невід'ємною складовою соціального життя, пов'язану з іншими його елементами (йдеться про використання мови в соціальній взаємодії). Відповідно тексти Н. Феркло трактує як складові соціальних подій й аналізує їхні соціальні ефекти (*«лінгвістичним формам можемо приписувати причинно-наслідковий вплив, тільки якщо зважатимемо на значення і контекст»* [16, с. 14]). Таке трактування цілком збігається з риторичним, за яким певні тексти здатні змінювати людей, хід подій і навіть світ. Представимо подібність цих моделей дискурсу у вигляді схеми 1.

Схема 1. Модель дискурсу в риториці і в концепції Н. Феркло

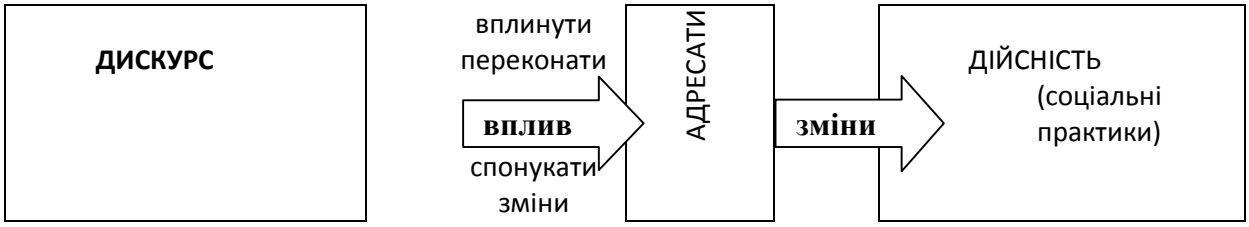

Відтак, зміни – основне поняття в концепції Н. Феркло. На думку англійського аналітика дискурсу, аналіз треба зосереджувати на 1) лінгвістичних особливостях дискурсу; 2) процесах продукування і сприйняття тексту (дискурсних практиках); 3) ширшій соціальній практиці, у якій відбувається комунікативна подія (соціальній практиці*)*. Мета критичного дискурс-аналізу − вивчити зв'язки між використанням мови та соціальними практиками [8, с. 120, 123]. Тобто за цим підходом, *мова-як-дискурс є формою дії*, завдяки якій люди можуть змінити світ, і водночас такою формою дії, яка пов'язана з іншими аспектами соціального [8, с. 111].

Попри те, що всі згадані методи – Зеліґа Гарріса, Ґілліана Брауна та Джорджа Юла, Теуна ван Дейка і КДА Нормана Феркло – ґрунтуються на скрупульозних лінгвістичних процедурах, однак, займаючись дискурсом, вони не змогли оминути риторики. І навіть дискурс-аналіз Ґілліана Брауна та Джорджа Юла, який прийнято характеризувати як власне лінгвістичний (мовляв, зосереджений виключно на мікрорівні відношень між реченнями та висловлюваннями [8, с. 20]), зачіпає сферу риторики – говорячи про організацію дискурсу як риторичну стратегію подання інформації.

Отже, дискурс-аналіз – починаючи від перших спроб Зеліґа Гарріса і завершуючи соціо-когнітивним аналізом Теуна ван Дейка та критичним аналізом Нормана Феркло – щораз сильніше засвідчує перехрещення лінгвістики з риторикою.

Окрім згаданих лінгвістичних підходів до аналізу дискурсу, поширені також власне риторичні підходи. До останніх, зокрема, належить дискурсна психологія. Розглянемо її поряд із сучасними лінгвориторичними концепціями – риторичною прагматикою Джона Ліча і порівняльною риторикою Роберта Каплана та Урсули Коннор.

Дискурсна психологія (Джонатан Поттер, Маргарет Ветерелл) виникла в межах соціальної психології для критики когнітивізму. Представники напряму вважають усне чи писемне мовлення конструкцією світу, що зорієнтована на соціальну дію. «Люди використовують дискурс риторично, щоб здійснити соціальну дію в певних контекстах взаємодії. У цьому сенсі використання мови – "оказіональне", "ситуативно зумовлене". Відповідно аналіз зосереджений не на лінгвістичній організації тексту…, як у КДА, а на його риторичній організації» [8, с. 200–201]. Під останньою розуміють спрямованість на соціальну дію. Адже якщо дискурс є важливою формою соціальної дії, то риторика пояснює, як організовано конструкції-уявлення людей про світ, щоби "протистояти" потенційним чи актуальним спростуванням і "зруйнувати" альтернативні версії. Отже, люди використовують неоднакові дискурси в різних контекстах як ресурси для своєї аргументації, виражаючи завдяки цьому різні ідентичності [8, с. 215, 218–219]. Тобто риторична організація дискурсу насамперед стосується рівня арґументації.

Натомість британський мовознавець Джон Ліч розробляє риторичну модель прагматики. На його думку, риторика зосереджена на цільовій мовленнєвій ситуації (*goal-oriented speech situation*), у якій мовець намагається відповідно впливати на слухача. Традиційно трактуючи риторику як «ефективне використання мови», дослідник, проте, наголошує: насамперед йдеться про ефективність у щоденній комунікації, а вже потім – у публічному мовленні [19, с. 15]. Він також розмежовує міжособову (*interpersonal rhetoric*) та текстуальну (*textual rhetoric*) риторики. Якщо перша вивчає стратегії взаємодії всередині конкретної мовної спільноти, що відображають суспільно-культурні

цінності її учасників, то друга «відсилає до механізмів формування значень у дискурсі, пов'язаних із способом висловлення позамовного змісту» [14, с. 260].

Очевидно, для обох риторик характерні різні принципи [див. за: 19, с. 213–233]:

риторика тексту	***риторика щоденного мовлення***
1) принцип концентрації на адресатові; 2) принцип 'останнє − найважливіше' (*the principle of end-focus, the principle of climax*); 3) принцип імітації (іконічності)	1) принцип концентрації адресанта на самому собі; 2) принцип 'найважливіше – на початку' (*the principle ' first is most important'*)

Як бачимо, риторична прагматика Ліча ґрунтується на вивченні не стільки фігур чи арґументів, скільки (риторичних) принципів побудови конкретного дискурсу. За твердженням дослідника, «риторичні принципи соціально зумовлюють комунікативну поведінку в різний спосіб, а… не забезпечують головну мотивацію розмови» [20, с. 16]. Отож, риторика постає засягом принципів чи порад стосовно того, як засобами мови досягти цілі. Однак риторичні принципи різняться від граматичних правил, адже є своєрідними нормами доброго чи ефективного виконання (перфомансу) А отже, Ліч уважає за можливе у руслі міжособової й текстової риторики вивчати типологічні особливості мов та культур загалом. [19, с. 210]. На основі його теорії польська дослідниця Анна Душак висновкує: «Відмінності стилів комунікації, звичайно, можна зауважити також на площині писаних текстів. Проте там їх легше віднести до властивостей самого тексту, аніж до відмінностей людського мислення стосовно мовної поведінки, визначеної суспільством і культурою» [14, с. 275].

Докладніше аспект культурних відмінностей розроблено в порівняльній риториці. Ґрунтуючись на теорії мовної відносності, Роберт Каплан зазначає, що «мова і письмо – культурні феномени. А отже, риторичні конвенції кожної мови – унікальні» [10, с. 5]. Мовознавець проаналізував англомовні есеї, написані студентами-іноземцями, і на основі них визначив п'ять способів організації параграфів, відповідно до рідної мови студентів [див. схему 2 за: 10, с. 16].

Схема 2. Типи подання матеріалу в студентських есе

Якщо англо-європейські описовим есеям характерне лінійне подання матеріалу, то параграфи в текстах семітськими мовами розгортають за допомогою паралельних сурядних речень (*coordinate clauses*). Натомість в есеях орієнтальними мовами застосовують непрямий стиль, викладаючи головне в кінці, а есеї романськими та російською мовами містять відступи, які були б надмірними в англомовному тексті [10, с. 15–16].

Критики концепції Каплана зауважують, що дослідник зводить п'ятискладову модель риторики Арістотеля лише до *inventio* (винаходження) та *dispositio* (розміщення). Проте безперечною заслугою лінгвіста є вихід за межі речення і аналіз тексту на основі дискурсних одиниць (параграфів) або й цілих блоків. Завдяки такому підходу дослідник формулює гіпотезу про відмінність писемних структур у різних культурах і мовах. Такі риторичні структури, за твердженням мовознавця, і визначають особливості «етнориторик» в текстах цими мовами. Саме їх і треба порівнювати.

Отже, основна відмінність риторичного підходу до аналізу дискурсу від лінгвістичного, полягає в тому, що перший ґрунтується на вивченні більших дискурсних одиниць (параграфів чи цілих блоків), і в результаті шукає риторичних принципів побудови конкретного дискурсу та їхніх культурних відмінностей у різних мовах.

З одного боку, маємо підстави розмежовувати ці підходи – як роблять Луїза Філліпс та Маріанне Йоргенсен – за сильнішим акцентом на якійсь одній частині риторики. Адже акцент на *inventio*, *dispositio* переважає в риторичній прагматиці та порівняльній риториці, а *elocutio* краще розроблено у власне лінгвістичних підходах. З іншого боку, останні часто виходять за межі мовознавчих процедур мікроаналізу відношень між реченнями та висловлюваннями. Насамперед це стосується спроб Ґілліана Брауна та Джорджа Юла говорити про інсценування (постановку) дискурсу. До того ж соціо-когнітивний підхід Теуна ван Дейка найбільше розвинувся в цьому напрямі.

Отже, маємо підстави стверджувати, що межа між риторичним та лінгвістичним підходами до аналізу дискурсу – умовна. На практиці бачимо радше поєднання цих перспектив, тому вважаємо доцільним говорити про лінгвориторичні підходи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Дискурс / Н. Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. − М. : Советская энциклопедия, 1990. − С. 136–137.

2. Безменова Н. А. Очерки по теории и истории риторики / Н. А. Безменова. − М. : Наука, 1991. − 215 с.

3. Гийому Ж. Мальдидье Д. О новых приемах интерпретации, или проблема смысла с точки зрения анализа дискурса /Ж. Гийом, Д. Мальдидье // Квадратура смысла : Французская школа анализа дискурса. − М. : Прогресс, 1999. − С. 124–137.

4. Дейк ван Т. А. Анализ новостей как дискурса / Т. ван Дейк // Язык. Познание. Коммуникация : Сборник работ. − М. : Прогресс, 1989. − С. 111–160.

5. Дейк ван Т. А. Когнитивные и речевые стратегии выраження этнических предубеждений // Язык. Познание. Коммуникация : Сборник работ. − М. : Прогресс, 1989. − С. 134. − С.268–304.

6. Серио, Патрик. Как читают тексты во Франции // Квадратура смысла : Французская школа анализа дискурса. − М. : Прогресс, 1999. − С. 12-53.

7. Филлиппов К. А. Лингвистика текста: Курс лекцій. / К. А. Филлиппов. − С.-П. : Изд. С.-Петербург. ун-та, 2007. − 330 с.

8. Филлипс Л. Дж., Йоргенсен М. В. Дискурс-анализ: теория и метод. / Л. Дж. Филлипс, М. В. Йоргенсен. − Х. : Гуманитарный центр, 2008. − 352 с.

9. Brown, Gillian, Yule, George. Discourse Analysis. − Cambridge-N.Y. – New Rochelle –Melbourne – Sydney : Cambridge University Press, 1983. − 283 p.

10. Connor, Ulla. Contrastive Rhetoric : Cross-cultural aspects of second-language writing. − Cambridge : Cambridge University Press, 1996. − 201 p.

11. Cook, Guy. Discourse. − Oxford : *Oxford* University Press, 1990. − 168 p.

12. Dijk, van Teun A. Badania nad dyskursem // Dyskurs jako struktura i proces / Pod red. Teuna A. van Dijka; Przeł. G.Grochowski. − Warszawa : Wyd. Naukowe PWN, 2001. − S. 9–44.

13. Dijk, van Teun A. Semantic Discourse Analysis // Handbook of Discourse Analysis. − Vol. 2 : Dimensions of Discourse. − London : Academic Press, 1985.− P. 103–136.

14. Duszak, Anna. Tekst, dyskurs, komunikacja międzykulturowa. − Warszawa : Wyd. Naukowe PWN, 1998. − 386 s.

15. Essays on Classical Rhetoric and Modern Discourse / Ed. by R. J. Connors, L. S. Ede, A. A. Lunsford. − Carbondale, 1984. − 296 p.

16. Fairclough, Norman. Analysing Discourse : Textual analysis for social research. − London : Routledge, 2004. − 270 p.

17. Harris, Zellig S. Discourse analysis // Language. − 1952. − Vol. 28. − № 1. − P. 1–30.

18. Kraus, Jiří. Rétorika v dějinách jazykové komunikace. − Praha : Academia, 1981. − 232 s.

19. Leech, Geoffrey N., Short, Michael H. The Rhetoric of text // Style in Fiction : A linguistic introduction to English fictional prose. − London-N.Y. : Longman, 1981. − 402 p.

20. Leech, Geoffrey. Principles of Pragmatics. − London-New York : Longman, 1999. − 250 p.

Olena Synchak

Language in action: lingua-rhetorical approach to discourse analysis

The article explores the leading linguistic conceptions of discourse analysis, those including methods by Zellig Harris, Gillian Brown and George Yule, Teun van Dijk, as well as a critical discourse analysis by Norman Fairclough. Comparing these methods with a specific rhetorical approach to discourse study, the author concludes that the border between these two approaches is not so clearly defined. Therefore, it is possible to speak about lingua-rhetorical approaches in regard to discourse analysis.

Key words: discourse, discourse analysis, critical discourse analysis, discourse psychology, rhetoric, rhetorical organization of discourse, rhetorical pragmatics, contrastive rhetoric.

Юлія Кравченко

СИНТАКСИЧНІ КОНЦЕПТИ ТА ЇХНЯ РЕАЛІЗАЦІЯ В УМОВАХ ДИСКУРСУ

У статті розглянуто питання синтаксичних концептів, описано їхній зміст та модус реалізації в умовах дискурсу. Ураховано новітні наукові здобутки в означеній царині.

Ключові слова: концепт, мовна картина світу, синтаксис, синтаксичні концепти, дискурс.

Три магістральні принципи сучасних лінгвістичних досліджень – антропоцентризм, функціоналізм та міждисциплінарність – сприяли появі нової, фактично революційної у своїй основі парадигми, що збагатила вивчення мовних процесів знаннями про пізнавальну діяльність індивіда, про взаємозв'язки мови й мислення та їхню участь у формуванні мовної картини світу. Ця парадигма отримала назву *когнітивно-дискурсивної*, оскільки об'єднала в собі здобутки двох порівняно молодих, але доволі актуальних на сучасному етапі мовознавчого розвитку наук – когнітології та теорії дискурсу. Означена парадигма практично заклала фундамент для виявлення «структур і моделей знання та мовного значення, а також для описання способів концептуальної організації знань у процесі сприйняття, розуміння й побудови висловлювань» [11, с. 275]. Окрім того, представлене положення стало одним із ключових у розробці й подальшому розв'язанні проблеми тексту/дискурсу, що займає центральну позицію в системі сучасного лінгвістичного знання.

Мета наукової розвідки – проаналізувати теоретичний матеріал, що стосується проблеми дослідження синтаксичних концептів. Як засвідчують наукові дані, знання про світ, що містять уявлення про реальну дійсність, систему людських стосунків, норми поведінки, регіонально детерміновані домінанти культури тощо, фіксуються у вигляді певних структур людської свідомості, у яких вони репрезентуються, утворюючи при цьому динамічну систему. Такими структурами є концепти. *Концепт* – явище складне й певною мірою неоднорідне за своєю природою. Свідченням цього є відсутність у наукових колах його єдиноприйнятої дефініції.

Так, наприклад, філософія та логіка схиляються до ідеї ототожнення «концепту» з «поняттям», мотивуючи це ідентичністю їхньої ментальної природи. Проте частіше їх все ж таки розмежовують, розглядаючи як загальне й часткове [10, с. 80]. Поняття при цьому кваліфікується як часткове, оскільки дає інформацію лише про фрагмент знання, а концепт – одиниця більш загальна, через те, що вказує ще й на сферу вживання цього знання. Отже, можна зробити висновок, що в змістовому аспекті концепт значно ширший від поняття.

У загальному ж плані *концепти* розглядаються як певні ментальніх утворення, котрі відображають об'єкти предметного та ідеального світу, є одиницями колективної свідомості й зберігаються в пам'яті носіїв мови. Зазвичай, вони характеризуються багатомірністю та дискретністю значення [1, с. 8]. Окреслену позицію репрезентовано передовсім у роботах О. П. Бабушкіна. Інші вчені, зокрема О. С. Кубрякова, розглядають концепти як оперативні змістові одиниці мислення, «кванти» структурного знання, відображеного у психіці [8, с. 90] індивіда, чиї когнітивні характеристики співвіднесені з концептами або ментальними утвореннями, які, власне кажучи, і становлять концептосферу мовної особистості. Ці елементи ґрунтуються на індивідуальному й суспільному досвіді людини. А засвоєння цього досвіду здійснюється в основному через мову, що є важливою складовою пізнавальних здібностей будь-якої особистості.

Завдяки об'єктивації концептів через мову стає можливою й відбувається комунікативна діяльність. Акцентуємо, що сукупність концептів, опредмечених і виражених за допомогою певних мовних засобів, становить *мовну картину світу*, якою володіє мовна особистість.

Науковці зазначають, що формування концептів відбувається на основі чуттєвого досвіду, предметно-практичної, експериментально-пізнавальної й мислиннєвої діяльності людини засобами вербального й невербального спілкування [6, с. 111]. Отже, концепти можна класифікувати на вербалізовані й невербалізовані. Вербалізація концептів у різних соціумах здебільшого вибіркова. І зумовлено це передусім їхню культурно-психологічною релевантністю та системою усталених загальнолюдських цінностей.

Наголошуємо, що для будь-якого лінгвістичного дослідження загалом і для нашого зокрема актуальним є вивчення саме вербалізованих концептів. Підтвердженням такої позиції є посилена увага вчених до вивчення ролі концептів у дискурсивній практиці людини. Під «дискурсивною практикою» передовсім розуміємо поняття, які використовують на позначення особливостей

індивідуальної реалізації в дискурсі мовленнєвих уподобань його конкретних суб'єктів, тобто «тенденції у використанні альтернативних мовних засобів вираження певного змісту, що знаходять відображення в частоті вживання відповідних феноменів морфологічного, синтаксичного й семантичного рівнів» [2, с. 245].

Якщо припустити, що однією з головних функцій концептів є інтерпретація отриманих свідчень, то вербалізовані концепти не тільки репрезентують інформацію, але й надають можливість оперувати нею в мовленні й зберігати в пам'яті. Той самий концепт може бути вербалізований різними мовними засобами. Багатоманітність засобів і способів відображення різних концептів у мові засвідчують про їхню неоднорідність.

За способом репрезентації розмежовують лексичні концепти, що репрезентуються безпосередньо значенням слова; фразеологічні концепти, що передають значення цілим словосполученням; граматичні концепти, що відображуються в граматичних формах, граматичних категоріях та синтаксичних структурах. З огляду на мету нашої статті, детальніше зупинимось на характеристиці саме синтаксичних концептів [14, с. 20].

Під синтаксичними концептами розуміють «різноманітні моделі чи структурні схеми речення, що виражають певний концептний зміст – типові пропозиції, тобто певні видові відношення між суб'єктом і предикатом» [3, с. 47].

Синтаксичні концепти відображають:

– знання певного граматичного концепту або значення (тобто пропозиційне значення);
– знання концептуального змісту позамовної сутності у вигляді судження про світ;
– уявлення про синтаксичну модель висловлення (тобто знання про функції синтаксичних позицій слів та про вияв пов'язаних із цими позиціями значень) [6, с. 114].

Декодування значень синтаксичних концептів має двобічний характер. По-перше, для їхньої адекватної інтерпретації потрібне вміння сприймати логіко-граматичну інформацію, що виводиться з контексту, а по-друге, необхідне також знання семантичних одиниць висловлення, тобто лексичних концептів, основним призначенням котрих є відображення реальної дійсності.

Як відомо, об'єкт синтаксису становлять ті механізми мови, що забезпечують перехід від мови до мовлення, тобто способи утворення безкінечної кількості мовленнєвих творів з обмеженої кількості висхідних мовних елементів [14, с. 448]. На різних етапах синтезування мовлення відбувається продукування більш складних та наділених новими якостями мовних одиниць. Синтаксис речення, що описує внутрішню структуру, комунікативні типи, предикативність, модальність, семантику та синонімічні перетворення простого й складного речення як цілісної предикативної й поліпредикативної одиниці, досліджує актуалізацію речення в межах тексту. Для вивчення закономірностей адаптації речення до контексту й відповідно до ситуації мовлення необхідний актуальний синтаксис (синтаксис тексту). Якщо ж у центр дослідницьких інтересів потрапляють умови функціонування висловлень із певною комунікативною метою, то аналіз виходить за межі речення в поле дискурсу і його складників – надфразових єдностей та цілісних текстів.

Учені підкреслюють зв'язок синтаксису зі структурою мислення, національною специфікою мови, нормами комунікації та окресленою дійсністю, що робить його найбільш універсальною частиною мовної структури [14, с. 451]. Думка О. В. Бондарка про те, що «семантичні комплекси, які виражаються в мовленні, завжди становлять собою результат узаємодії декількох граматичних категорій у їх зв'язках із лексикою та різними типами контекстуального й ситуативного середовища» [4, с. 63], лише підтверджує справедливість тези про невіддільність семантичного складника від структурно-синтаксичної. Цілком підтримуємо цей погляд й констатуємо, що вивчення синтаксичних одиниць і знання їхніх стилістичних властивостей є запорукою адекватного використання виражальних засобів мови. Так, за допомогою відповідної синтаксичної структури можна досягти оптимального за своєю виражальністю варіанта висловлення. До речі, це характерно не лише для пошуку потрібного емоційного звучання, хоча дуже часто саме емоційний бік висловлення створено засобами синтаксису, котрий приховує в собі величезні стилістичні можливості, що ґрунтуються на його здатності передавати найтонші відтінки думки й почуття. Як засвідчують наукові дані, синтаксичні концепти відіграють важливу роль у межах емоційного вираження тексту, а за умови їх емоційної експліцитності вони можуть трактуватись і як *емоційні синтаксичні концепти* [14, с. 22].

Оскільки дослідження проводитиметься з урахуванням дискурсивної природи мовленнєвих творів, то й аналіз синтаксичної організації їх має відбуватись на рівні дискурсу. Тому в цьому разі доречно розглянути синтаксичні структури на поверхнево-синтаксичному, семантико-синтаксичному (когнітивному), а також на прагматичному рівнях. Відзначимо, що окреслені рівні тісно взаємопов'язані через те, що значення когнітивного й прагматичного часто випливають із поверхнево-синтаксичного, однак на кожному з них на перший план виходять свої синтактико-стилістичні процеси, що роблять висловлення релевантним із погляду відповідного рівня.

Так, для поверхнево-синтаксичного рівня найбільш важливим є питання об'ємного наповнення висловлення. Тут аналізуються такі характеристики, як розмір речення, його одно- або двоскладність, наявність еліптичних конструкцій, підрядних речень тощо. Водночас для того, аби з'ясувати значення структурних компонентів висловлення та смисл, котрий заклав у них автор, потрібен аналіз іншого рівня – дискурсивного, що вимагає залучення категорій прагматики [7, с. 30].

Якщо ж при розгляді синтаксичних структур на рівні синтаксису речення ми отримуємо можливість інтерпретації висловлення з погляду його предикативності, модальності, семантики і т. ін., то на рівні актуального синтаксису в межах дискурсу в тканину мовного матеріалу вплітається тонка взаємодія образних зв'язків епохи, автора, жанру твору. Отже, у тексті відбувається імпліцитне нарощування смислу, лексичного наповнення й синтаксичних конструкцій, що виконують функцію опосередкованого впливу на адресата мовленнєвого твору.

Розглядаючи синтаксичну структуру речення як певний синтаксичний знак, що стає мовленнєвою дією, тобто висловлюванням, яке володіє ілокутивною або перлокутивною силою, О. О. Кострова справедливо вважає, що мовленнєвий твір при цьому набуває певного додаткового значення, так званого «тіньового підтексту», що носить індивідуальний творчий характер [7, с. 23].

Представлене положення має виняткове значення для дискурсу загалом і для драматургічного дискурсу зокрема, коли в процес сприйняття літературного твору як дискурсивного складника обов'язково вводиться особистісний життєвий та інтелектуальний досвід реципієнта, а також залучається низка екстралінгвістичних факторів, що є важливими для сприйняття драматичного тексту.

Отже, із проаналізованого теоретичного матеріалу видно, що проблема синтаксичних концептів реалізації їх в контексті драматургічного дискурсу досліджена недостатньо. Вона лише поставлена й потребує свого розв'язання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабушкин А. П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка / А. П. Бабушкин. – Воронеж : Изд-во Воронежского гос. ун-та, 1996. – 104 с.

2. Баранов А. Н. Введение в прикладную лингвистику / А. Н. Баранов. – М. : Изд-во : ЛКИ, 2001. – 385 с.

3. Болдырев Н. Н. Когнитивная семантика / Н. Н. Болдырев. – Тамбов : Изд-во Тамбовского гос. ун-та, 2000. – 123 с.

4. Бондарко А. В. Межкатегориальные связи в грамматике : [сб. статей РАН]. – Санкт- Петербург, 1996 (б). – 231 с.

5. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. – Волгоград : Перемена, 2002. – 477 с.

6. Касаткин М. Л. Функционирование эллиптических высказываний в современном немецком языке. дисс. …канд. филол. наук : 10.02.04 / М. Л. Касаткин; Московский педагогический государственный ун-т. – М., 2004. – 171 с.

7. Кострова О. А. Экспрессивный синтаксис современного немецкого языка / О. А. Кострова. – М. : Флинта, 2004. – 193 с.

8. Кубрякова Е. С. Части речи с когнитивной точки зрения / Е. С. Кубрякова. – М. : Институт языкознания РАН, 1997. – 331 с.

9. Кубрякова Е. С. Концепт. Концептуализация / Е. С. кубрякова // Краткий словарь когнитивных терминов. – М. : Филологическ. Ф-т МГУ, 1996. – С. 90–94.

10. Кузнєцов В. Поняття та його моделі / В. Кузнєцов // Філософська думка. – 1998. – № 1. – С. 61–80.

11. Ольшанский И. Г. Модели представления знаний и когнитивные аспекты полисемии // С любовью к языку… – М. : Воронеж, 2002. – С. 270–277.

12. Полюжин М. М. Про теоретичні засади когнітивного підходу до дискурсивного аналізу / М. М. Полюжин // Studia Germanica et Romanica. – Донецьк : ДонНУ, 2004. – Т. 1. – № 3. – С. 32–42.

13. Савенкова Л. Б. Языковое воплощение концепта / Л. Б. Савенкова // Проблемы вербализации концептов в семантике языка и текста : [материалы международного симпозиума; Волгоград, 22–24 мая 2003 года]. – Волгоград, 2003. – Ч. 1. – С. 258–264.

14. Шипова И. А. Эмоциональный синтаксис в немецкоязычном художественном дискурсе : дисс. … канд. филол. наук : 10.02.04 / И. А. Шипова; Московский педагогический государственный ун-т. – Москва, 2005. – 227 с.

Yulia Kravchenko

Syntactic concepts and their realization in the discourse

The article is devoted to the problem of syntactic concepts and the research of the ways of their preservation and realization in the discourse. Modern approaches in the area are considered.

Keywords: concept, language picture of the world, syntax, syntactic concepts, discourse.

Зореслава Дубинець

ОЗНАКИ ЕВФЕМІСТИЧНИХ НАЙМЕНУВАНЬ

У статті проаналізовано ознаки евфемістичних найменувань, серед яких автор розглядає обов'язкові (позначення небажаного денотата, семантична редукція (невизначеність), формальний характер покращення денотата) і другорядні (опосередкованість номінації, субституція, існування синоніма, специфічні афікси).

Ключові слова: евфемізм, небажаний денотат, семантична невизначеність.

Аналіз лексичного матеріалу української мови засвідчує про активне функціонування пом'якшених, благозвучних висловів – евфемізмів, які вживають замість прямих назв на позначення негативного денотата.

Евфемія охоплює кількісно значний шар лексики та фразеології мови і тому заслуговує на особливу увагу. У ній об'ємно виявляються комунікативна, емотивна й естетична функції мови.

Евфемізація – безперервний процес заміни одних номінацій іншими, який ґрунтується на постійному оцінюванні й переоцінюванні людиною форм висловлювання задля успішної комунікації. На сучасному етапі вченими досліджено мету евфемізації мови, тематичні групи та сфери вживання евфемізмів, способи їхнього творення, вироблено критерії належності мовної одиниці до цього способу номінації. Наукові набутки з евфемії є в російській, англійській, німецькій, польській мовах.

Евфемія та суміжні з нею явища були предметом досліджень Г. Аркушина, Н. Бердової, А. Домбровської, А. Кацева, Л. Крисіна, Б. Ларіна, В. Лєснової, І. Мілевої, В. Тхір, О. Хомік, О. Януша та ін. На матеріалі російської мови чітку теорію евфемії за екстралінгвістичними та інтралінгвістичними критеріями побудували В. Москвін та О. Сєнічкіна. Натомість праць, у яких би розглядали загальні питання теорії евфемії на україномовному матеріалі, немає.

Мета статті – з'ясувати ознаки, що зумовлюють зарахування мовної одиниці до евфемізмів.

Багатоаспектність терміна *евфемізм* викликає дискусію навколо питання про критерії зарахування мовної одиниці до цього класу найменувань.

І. Арнольд, О. Ахманова, С. Ильїнський, А. Кацев, Л. Крисін, Є. Клюєв, Б. Ларін, О. Тараненко, Х'ю Росон та ін. уважають визначальною рисою евфемізмів непряму, опосередковану номінацію: для творення евфемізмів використовуються образні найменування. Дійсно, багато тропів (метафора, метонімія, синекдоха, мейози) виконують евфемістичну функцію, хоча й прямі найменування (іншомовні слова, терміни, слова дитячого мовлення) також можуть функціонувати як евфемізми. Отже, опосередкована номінація є суттєвою, але не всеохоплювального ознакою евфемізмів.

Прихильники субституційного підходу (В. Бусел, Л. Булаховський, Ж. Варбот, О. Реформатський) головною ознакою евфемізму вважають здатність заміняти табуйовану й стигматизовану лексику (ту, що викликає негативні емоції: сором, страх, огиду тощо). Хоча більшість евфемізмів є субститутами, цей підхід не можна вважати універсальним. Так, не завжди можна визначити, яке саме слово було замінено евфемізмом, тобто антецедент невідомий. Також часто в евфемізму немає слова-еквівалента, і його пояснюють описовим зворотом. У цьому випадку будь-яке слово чи вислів є субститутом, оскільки може бути описано за допомогою дефініції.

Таку рису, як обов'язковість існування синоніма до евфемізму (В. Кодухов, В. Петік, О. Пономарів, С. Шевчук, Н. Шкуратяна, В. Ярцева), заперечують випадки вживання первинних метафоричних номінацій у ролі евфемізму. Наприклад, *етнічна чистка, одмивати гроші.* У цьому випадку первинна назва негативно оцінюваного предмета або явища є евфемістичним висловом.

Узагальнивши досвід вітчизняних і зарубіжних дослідників, можна зробити висновок про те, що головними ознаками евфемізмів, які властиві всім типам евфемізації, є:

1) позначення негативного (небажаного) денотата;

2) семантична невизначеність (редукція);

3) формальний характер покращення денотата [10, с. 26].

Так слово *перебрати* тому евфемізм, що, по-перше, співвідноситься з негативним денотатом (пияцтво засуджує суспільство); по-друге, для нього характерна деяка семантична невизначеність, оскільки ця назва точно не вказує, чого саме перебрати; по-третє, найменування має меліоративний характер (асоціат *перебрати* позитивніший від денотата *перепити)*, але це покращення денотата формальне, оскільки співрозмовникам зрозуміло, про що йдеться.

На думку В. Москвіна, розподіл денотатів на позитивні й негативні є категоричним, тому що евфемія, а також оцінка імені, що потребує або не потребує евфемістичної заміни, строго ситуативні [8, с. 23]. Тому ми надаємо перевагу поняттю „небажаний денотат", у якому відображено ситуативність: небажаний у цей момент, у цій комунікативній ситуації.

На наявність небажаного денотата як необхідної умови виникнення евфемізму вказують Т. Бушуєва, А. Кацев, Н. Прядильнікова, О. Сєнічкіна, Є. Шейгал.

Перелік об'єктів евфемістичної номінації, по суті, небажаних денотатів, у лексико-семантичних класифікаціях А. Кацева, О. Сєнічкіної, Л. Крисіна, В. Тхір, О. Януша в основному збігається і їх супроводжує негативна оцінка. Проте в роботах С. Відлака (1967), Т. Павленко (1996), Г. Маньковської (1997), Ван Сіньі (2001) засвідчено евфемізми, що замінюють позитивний денотат. Так, Г. Маньковська вважає евфемізмами назви Бога [7, с. 153]. Для сучасних слов'ян назва Бога є нейтральною чи навіть викликає позитивні емоції, однак носії мови усвідомлюють заборону прямого найменування. Давнє табу диктувало ставлення до Бога зі страхом, шануванням, смиренністю. Евфемістичне позначення Бога за допомогою займенника *Він,* субстантивата *Всевишній* варто розглядати як давній евфемізм, як мовний релікт колишніх епох. Отже, історично евфемістичні назви *Бога* поєднані з негативними емоціями (почуттям страху), як і багато інших давніх евфемізмів. Л. Булаховський зауважував, що „табуювання (...) охоплює не лише духи, які лякають, але й ті, котрі, разом з почуттям страху, уселяють до себе благоговіння (божества тощо). Порівняйте з цим значення хоча б латинського слова vereri: 1) „боятися"; 2) „глибоко поважати"; „благоговіти" [3, с. 50].

У роботі Ван Сіньі „Эвфемизация речи в культурологическом аспекте (на материале китайского языка)" (2001) названо сфери життя людини, у яких найбільш активно використовуються евфемізми в китайському суспільстві: хвороби й смерть, фізіологічні процеси, статеве життя, вік тощо. Зазначені сфери є традиційними для евфемізації в більшості культур. Проте автор серед евфемізмів розглядає найменування на позначення віку дівчини: *сезон квітів* (16 років), *сезон дощів* (17 років), *сезон снів* (18 років) [4, с. 488]. У слов'ян вік людини евфемізується, коли життя наближається до кінця, до смерті (негативний денотат). Оскільки для носіїв європейської культури вік дівчини – позитивний денотат, то метафора на його позначення (*сезон квітів*) не виконує функції евфемізації.

Як влучно зауважує О. Сєнічкіна, „сфера евфемізмів у мові при усуненні ознаки негативного денотата замінної одиниці буде нескінченною" [11, с. 19].

Отже, урахування ознаки негативного (небажаного) денотата замінного слова не дає змоги вважати евфемізмами мовні одиниці, що є функціональними замінами слів із позитивним денотатом, проте не слід забувати, що розподіл денотатів на позитивні й негативні є умовним і ситуативним.

Іншою важливою ознакою евфемізмів є семантична невизначеність, через яку пояснюють, чому такі різні мовні одиниці виконують евфемістичну функцію. Адже з метою евфемізації використовуються не лише вторинні номінації, а й іншомовні слова й наукові терміни, які є прямими найменуваннями. У запозиченнях зв'язок між денотатом і сигніфікатом є прихованим, унаслідок чого негативні конотації виникають слабо чи пізно.

На семантичну невизначеність евфемізмів указує більшість дослідників (Н. Болотова, А. Васильєв, Л. Крисін, Н. Прядильнікова, В. Санніков, О. Сєнічкина, Є. Шейгал). Евфемізацію розглядають „як одну з тенденцій сучасного слововживання, яка виявляється не лише в заміні грубих слів і висловів більш коректними, але й у заміні одних слів іншими з метою створення невизначеності в описі явища чи маскування його сутності" [2, с. 19].

На думку Н. Прядильнікової, установлення зв'язків між евфемією та семантичною невизначеністю є важливим досягненням у розробці теорії евфемії [10, с. 35]. О. Сєнічкіна вважає, що семантична невизначеність пов'язана із семантичною редукцією (зменшення інформації в мовній одиниці). Про семантичну редукцію коректно говорити тільки на рівні контексту. Так, якщо замість повнозначного слова вжито займенник, то він репрезентує семантичну редукцію. Наприклад: – *Він у вас того? – А хіба Ви самі не бачите? (З розмови).* Жінці важко вимовити при матері слово на позначення розумових вад її дитини, і вона, щоб не образити співрозмовницю, уживає слово, що володіє меншим набором розпізнавальних, диференційних ознак. Займенниковий субстантиват *того* порівняно з повнозначним словом зазнає семантичної редукції [11, с. 12].

У роботах Л. Крисіна, В. Москвіна, О. Сєнічкіної, Є. Шейгал зазначено, що у функції евфемізмів продуктивно використано слова з невизначеною (дифузною) семантикою. Наприклад, прикметники *відомий, визначений, спеціальний, специфічний, належний* вжито з метою евфемізації: *специфічний запах (*зам. *сморід*).

Формальний характер покращення денотата замінного слова також є обов'язковою ознакою для всіх евфемізмів (В. Москвін, Н. Прядильнікова, О. Сєнічкина, О. Шейгал). Саме формальність

евфемістичного покращення денотата допомагає адресату зрозуміти, про що йдеться. С. Видлак відзначав, що евфемізм стосовно забороненого слова – „противага формальна і символічна" [5, с. 276].

Діалектична природа евфемістичного перейменування полягає в тому, що результатом цього процесу має бути номінація, що, з одного боку, вуалювала б суть явища, а з іншого, – упізнавалася б колективом носіїв мови як позначення того самого референта [12].

Якщо формальність покращення денотата евфемізму не усвідомлюється мовцем, адресат неправильно його розуміє. Це може бути значення слова в цілому (іншомовна пряма номінація) або буквальне сприйняття евфемістичної номінації. Наприклад, діалог: – *О, його дружина... трохи повненька жінка. / – Та яка повненька! Товста тітка!(З розмови)*.

На практиці, щоб переконатися, чи є мовна одиниця евфемізмом, О. Сєнічкина рекомендує використовувати лінгвістичний прийом. Потрібно уявити, що ви застосували цю мовну одиницю в розмові з людиною вищого соціального статусу. Якщо співрозмовник не обуриться, відбулося пом'якшення, покращення денотата, це евфемізм [11, с. 21].

Крім обов'язкових ознак евфемізмів, мовознавці (Ю. Баскова, А. Кацев, В. Москвін, О. Сєнічкіна та ін.). відзначають специфічні афікси, указуючи на їхню здатність пом'якшувати, „зменшувати" лексичне значення кореня. Таке свідоме зменшення ознаки чи властивості чогось називається інферіорністю (*А ви ось яка тоненька* (зам. *худа*)). Мовні одиниці з інферіорним значенням продуктивно використовують у функції евфемізмів. Насамперед це іменники і прикметники зі зменшено-пестливими суфіксами – демінутиви.

Категорія демінутивності є однією з яскравих ознак самобутності української мови, оскільки вона виявила себе надзвичайно продуктивною порівняно з іншими мовами. На відміну, наприклад, від англійської мови, у якій уживають зменшувальні форми лише іменників, і то значно меншою мірою, українська мова допускає демінутиви іменників, займенників, прикметників, прислівників і навіть дієслів, числівників та вигуків.

В українській мові для утворення іменників з евфемістичним демінутивним значенням використовують такі суфікси: *-к- (земелька, ямка*); *-ок (дідок, роток*); *-оньк- (горілонька); -еньк- (неволенька, недоленька); -чик- (хвастунчик, пустунчик)* тощо [13].

Л. Граудіна наводить приклади евфемістичних демінутивів, засвідчених у мовленні депутатів: *Що стосується мільйонів, там же була* ***приписочка****, і* ***приписочка*** *дуже велика* [6, с. 59]. Зменшувальний іменник *приписочка* ужито замість прямої номінації *злодійство, обман*.

Поширеним в українській мові є також використання прикметникових демінутивних суфіксів з метою евфемізації: *-еньк-* (*дурненький, сивенький*); *-есеньк-* (*сухесенький, товстесенький*); *-ісіньк-, -юсіньк-* (*повнісінький, худюсінький*) [13].

А. Пеньковський прослідкував зміну значення прикметникового суфікса *-уват-* від „невисокого ступеня відхилення від середньої норми" до „ослабленої надмірності" [9, с. 83–84], останнє з яких є евфемістичним [11, с. 96]. Наприклад, *Він у вас* ***ледарюватий*** *хлопець.* Якщо в наведеному прикладі замінити евфемізм на прикметник *ледащий,* значення вислову не зміниться, однак зміниться його тональність: замість пом'якшення буде звучати пряма негативна оцінка.

Навпаки, іменники зі збільшено-згрубілими суфіксами *-ищ(е) / -їщ(е), -иськ(о) / -їськ(о), -щин(а)* (слова з емоційно-негативним відтінком) не можуть виконувати функцію евфемізмів.

Досить продуктивним способом творення евфемізмів є негативна префіксація (за моделлю: негативний префікс + іменник (прикметник, прислівник) – антонім за смислом до слова-табу – *нерозумний* замість *дурень*) [1, с. 73].

Не здатні бути евфемізмами прикметники, утворені за допомогою префіксів *архі-, ультра-, понад-, пре-*; суфіксів *-енн-, -анн-*; повторенням основ, часто з префіксацією в другій частині.

Отже, евфемізми мають обов'язкові ознаки: позначення небажаного денотата, семантична редукція (невизначеність), формальний характер покращення денотата. Опосередкованість номінації, здатність замінювати табуйовану й стигматизовану лексику, існування синоніма до евфемізму – другорядні ознаки, оскільки наявні не в усіх способах евфемізації. Специфічні афікси також відіграють важливу роль у визначенні належності мовної одиниці до розряду евфемізмів. Існує нагальна потреба продовження досліджень в обраному напрямі, щоб з'ясувати особливості функціонування евфемістичних номінацій в газетно-публіцистичному дискурсі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баскова Ю. С. Эвфемизмы как средство манипулирования в языке СМИ : дис. канд. филол. наук : 10.02.19 / Ю. С. Баскова. – Краснодар, 2006. – 162 с.
2. Болотнова Н. С. Эвфемизация в современном словоупотреблении и языковая компетенция личности / Н. С. Болотнова // Языковая компетенция : грамматика и словарь : межвуз. сб. науч. тр. – Новосибирск : НГПУ, 1998. – С. 19–23.
3. Булаховский Л. А. Табу и эвфемизмы / Л. А. Булаховский // Введение в языкознание. – Ч. 2. – М. : Госуд. уч-пед. изд-во Министерства Просвещения РСФСР, 1953. – С. 50–54.
4. Ван Синьи. Эвфемизация речи в культурологическом аспекте (на материале китайского языка) / Ван Синьи // Исторический опыт освоения Дальнего Востока : сб. – Амурск. гос. ун-т. – 2001. – Вып. 4. – С. 485–491.
5. Видлак С. Проблема эвфемизма на фоне теории языкового поля / С. П. Видлак // Этимология 1965. – М. : Наука, 1967. – С. 267–285.
6. Граудина Л. К. Парламентские прецеденты / Л. К. Граудина // РР – 1993. – № 1. – С. 58–60.
7. Маньковская Г. Русские эвфемизмы и их эквиваленты в современном русском языке / Г. Маньковская // Проблемы изучения отношений эквивалентности в славянских языках : сб. ст. – М. : Диалог-МГУ, 1997. – С. 151–157.
8. Москвин В. П. Эвфемизмы в лексической системе современного русского язика / В. П. Москвин. – [2-е изд.]. – М. : ЛЕНАНД, 2007. – С. 9–12.
9. Пеньковский А. Б. К изучению степеней качества в русском языке (выражение избыточности качества) / А. Б. Пеньковский // Материалы VIII конференции преподавателей русского языка пединститутов Московской зоны : лингв. сб. – Вып. 2. – Ч. 1. – М., 1973. – С. 76–84.
10. Прядильникова Н. В. Эвфемизмы в российских СМИ начала XXI века : комплексная характеристика : дис. канд. филол. наук : 10.02.01 / Н. В. Прядильникова. – Самара, 2007. – 179 с.
11. Сеничкина Е. П. Эвфемизмы русского языка : спецкурс : учебное пособие / Е. П. Сеничкина. – М. : Высшая школа, 2006. – 151 с.
12. Серажим К. Евфемізація в політичному дискурсі / К. Серажим. // http : // journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1486.
13. Хомечко Г. Демінутиви як самобутня прикмета української мови / Г. Хомечко // http : // www.humanities.lviv.ua/TW/OR/homechko_OR.htmawson H.

Zoreslava Dubinets

Signs of euphemistic names

The article analyses the signs of euphemistic names, among which the author considers the primary ones – marking the undesirable denotat, semantic reduction (uncertainty), formal denotat improvement, as well as the secondary: mediation nomination, substitution, the existence of synonym, specific forms.

Keywords: euphemism, unwanted denotat, semantic ambiguity.

Ірина Генералюк

ВПЛИВ МЕТАФОРИ НА ПРОЦЕСИ ДЕКОДУВАННЯ ІНФОРМАЦІЇ: ОБҐРУНТУВАННЯ ЕКСПЕРИМЕНТУ

Статтю присвячено обґрунтуванню методики проведення психолінгвістичного експерименту щодо впливу метафоричного мовлення на думку реципієнтів. Шляхом експерименту, який описано у статті, верифіковано традиційні тези щодо особливої сили метафорики.

Ключові слова: метафора, психолінгвістичний експеримент, реципієнт, декодування інформації

На сьогодні значну кількість теоретичних та прикладних робіт у галузі сучасної філології присвячено дослідженню проблематики метафоризації. Метафору типово потрактовано як засіб пояснення незнайомих концептів в більш доступних поняттях, тобто розуміння складного в термінах простого [11, с. 109]. Використання метафори сприяє екстракції змісту з багатокомпонентного інформаційного об’єму, що дає змогу спростити процес сприйняття ідей, і водночас може стати прийомом формування псевдовласних суджень та сприйнять [14, с. 24]. У нашому дослідженні метафору буде розглянуто в руслі когнітивної теорії, що трактує метафору як одну з головних

ментальних операцій, як спосіб пізнання, категоризації, концептуалізації, оцінки й пояснення світу [11, с. 5].

Вивчення можливостей метафори як засобу нав'язування певних стереотипів та ідей останнім часом набуло значного поширення й це особливо чітко простежено в рамках політичного дискурсу, який є відкритим для масштабного маніпулювання, тобто «психологічної дії, майстерне виконання якої веде до прихованого породження в іншої людини намірів, які не збігаються з її актуально існуючими бажаннями» [4, с. 59].

Водночас з тим висока частотність застосування метафоричних засобів у політиці хоч і підкреслює особливе значення прийому, але не завжди засвідчує ефективність використання метафори в процесі формування стійких суджень та ідей виборців.

Важливим прикладним завданням є опис з застосуванням вербального матеріалу психологічних процесів і станів, які стоять за мовою, як з погляду того, хто говорить, так і з погляду того, на кого цей уплив спрямовано. Для того, щоб визначити ступінь ефективності використання метафор, з'ясувати чи реалізований закладений у метафоричних формах прагматичний потенціал, необхідно безпосередньо звернутися до вивчення свідомості адресата. Проте комплексні практичні дослідження, спрямовані на пошук емпіричних доказів ефективності механізмів упливу метафор на свідомість різних верств населення, практично відсутні. Основна проблема полягає в тому, що дати несуперечливу та цілісну відповідь лінгвістичними методами на питання про ефективність метафоричної дії практично неможливо, і тому принципово необхідним є звернення до міждисциплінарних досліджень в рамках широкого дискурс-аналізу [3, с. 67].

У заповненні цієї прогалини вбачаємо головну мету нашого дослідження, що полягає в розробленні методики проведення експерименту для верифікації тези про те, що метафора має особливу силу переконання в політичному дискурсі. Ми пропонуємо інтегрований підхід до вивчення проблематики застосування метафоризації в політичному дискурсі шляхом проведення комплексних психолінгвістичних експериментів зі статистичною обробкою їхніх результатів. Психолінгвістичні методи дослідження метафорики дають можливість отримувати дані про особливості метафоричного конструювання світу політики пересічними громадянами, певними соціальними групами, що недоступно при традиційному аналізі політичного дискурсу, матеріалом для якого зазвичай стають тексти, створені журналістами, політиками або їхніми спічрайтерами. Таким чином, дослідження в цьому напрямі дають змогу скоректувати гіпотетичні припущення, що інколи помилково приймаються як апріорні й сформувати новий погляд на роль метафорики в політичному дискурсі загалом.

Варто зазначити, що при необхідності оперування експериментальними даними, звернення саме до психолінгвістичного експерименту повинне бути зваженим і не стати "даниною моді", доводячи очевидні факти, адже часто відсутня чітко сформульована робоча гіпотеза, яка витікала б з прийнятих вихідних теоретичних позицій і з урахуванням специфіки досліджуваного об'єкту; вибір експериментальної методики є випадковим і не узгоджується із завданнями дослідження; має місце експериментування заради експериментування в надії отримати "що-небудь цікаве", коли дослідження приносить мало користі або взагалі дискредитує саму ідею застосування експерименту [13].

Важливим моментом під час проведення таких експериментів є дотримання вимог етичності, зокрема:

– добровільна згода можливих респондентів, попередньо проінформованих щодо характеру експерименту;

– захист їх від морального дискомфорту;

– уникнення нечітких, двозначних і образливих запитань, м'які формулювання потенційно суперечливих питань;

– конфіденційність інформації про респондентів, отриманої в ході експерименту;

– повне висвітлення суті досліджень після проведення експерименту [13, с. 140].

Часто виникає питання ширшого плану – чи впливає особистість експериментатора і його попередня гіпотеза на отримані результати? Більшість дослідників визнають існування такого впливу, оскільки власні ціннісні орієнтації дослідника в цілому визначають вибір теми дослідження, теоретичних установок та інтерпретацію отриманих результатів [13, с. 142]. Крім того, через етичні вимоги, експериментатор не може в загальних рисах не посвятити респондентів у проблематику своєї роботи, що вже виключає "чистий" результат.

Розглянемо відомі варіанти проведення практичних досліджень впливу метафори. Прикладом такого дослідження може служити робота Я. Босмана и Л. Хагендорна [5]. У першій частині

експерименту досліджено відносну ефективність метафоричних і буквальних політичних повідомлень. Учасники читали неметафоричний і метафоричний опис расистської політичної партії, а потім письмово заповнювали опитувальні листи, в яких відповідали на питання про політику цієї партії й можливі шляхи протидії цій політиці. Обробивши результати, Я. Босман і Л. Хагендорн дійшли висновку, що, хоча метафори і впливають на уявлення реципієнтів про політичні партії, але неметафоричні вирази не менш ефективні. Навіть було виявлено, що буквальні повідомлення більш переконливі в деяких випадках.

Варто також згадати дослідження відомого російського лінгвіста О. М. Баранова. Був поставлений експеримент для вивчення метафор, які функціонують в дискурсі про корупцію. Як джерело використано тексти серії глибинних інтерв'ю, які проводили експеременти з корупції. Мета дослідження полягала в тому, щоб виявити особливості розуміння цього феномену спеціалістами, а також експлікація прихованої складової знань експертів про сферу корупції [1, с. 574]. Зроблено висновок, що поняття корупція сприймається як органічна, природна частина російського соціуму.

Показовим є дослідження Т. Белта [2], який, ґрунтуючись на результатах 4 спеціальних експериментів, продемонстрував, що метафори переконливі не самі собою, а тільки у взаємодії з певними характеристиками аудиторії.

Ще одним прикладом використання психолінгвістичної методики вивчення політичних метафор є дослідження В. Харді [9]. Автор провів анкетування американських громадян щодо їхнього ставлення до законопроекту про обмеження викладання в навчальних закладах іспанською мовою і встановлення англійської мови як єдиної офіційної мови штату Каліфорнія. Було виявлено, що жителі штату використовували метафори війни, води та концептуальну метафору «Американська нація – це тканина». Дослідження засвідчило, що багато в чому метафоричне уявлення про дійсність серед пересічних громадян збігається з картиною світу, яку пропонують ЗМІ.

Отже, незважаючи на широке застосування експериментальних методів дослідження соціокультурного впливу метафоричних засобів на якість сприйняття інформації, загалом відсутні єдині підходи до постановки таких експериментів, аналізу достовірності та репрезентативності їхніх результатів. Це, проте, жодним чином не применшує ваги та принципової важливості саме експериментальних методів вивчення ряду феноменів, зокрема метафоризації мовлення та його впливу на соціокультурну позицію індивідууму.

У розрізі сучасних досліджень пропонуємо новий підхід психолінгвістичного дослідження, спрямованого на вивчення впливу метафоризованого мовлення на свідомість громадян.

Дослідження передбачає такі етапи:

• підготовка теоретичної основи експерименту (підготовка матеріалів, анкетних листів, типових запитань);

• проведення попереднього експерименту (аналіз друкованих публікацій та спілкування й анкетування з представниками різних верств населення);

• проведення основного експерименту;

• обробка даних;

• верифікація даних експерименту;

• узагальнення даних, формування висновків.

Дослідження ґрунтується на таких апріорних гіпотезах:

1. Реципієнти, що отримуватимуть інформацію з метафорами будуть здатні декодувати порівняно більше фактичної інформації, ніж реципієнти, які отримують ту ж саму інформацію без метафор. Правомірність застосування цієї гіпотези викликана тим, що згідно з теорією концептуальної метафори, метафори дистилюють складну інформацію у формати, які простіші для розуміння і запам'ятовування [12]. Отже, наявність метафор збільшує фактичний обсяг інформації, що може бути сприйнятою людиною в процесі комунікації. Також важливо перевірити, чи реципієнти, які отримують метафоризовану інформацію, що активує певний фрейм, використовуватимуть метафори й цей фрейм під час обговоренні фактів з теми.

Як зазначалось вище, метафора дистилює складний матеріал і через цей процес моделює його специфічним чином. Дослідження метафоричного моделювання в ЗМІ показали, що реципієнти, яким були нав'язані певні моделі проблеми, з більшою ймовірністю будуть використовувати ці моделі під час аналізі проблематики [7; 8].

2. Тон фрейму (формування позитивного чи негативного змістового навантаження, створеного метафорою) впливатиме на характер сприйняття інформації реципієнтами. Оболонка метафори створює фрейм повідомлення, причому характеристики цієї оболонки часто не є нейтральними, а є

ціннісно навантаженими, що й формує чіткий тон фрейму. Очевидно, що зміна тону фрейму вплине на ставлення реципієнтів до отриманої інформації.

Особливо важливим є вдалий підбір тексту-стимулу, під яким розуміється текст, поданий реципієнтам з метою аналізу реакції на його прочитання й засвоєння. Головна вимога до такого тексту – учасники не повинні мати ніяких фонових знань, які могли би спростувати отриманні результати. Штучність експерименту, представленого в дослідженні, є наслідком того, що стимули цілком гіпотетичні й пов'язані з проблемою, яка значною мірою незнайома більшості учасників цього експерименту.

Проблематика планованого дослідження стосується з'ясування особливості метафоризації концепту *УКРАЇНА* в американському політичному дискурсі, що й формує систему вимог до змісту та форми тексту-стимулу. Ураховується факт слабкої поінформованості американців міжнародною ситуацією взагалі та проблематикою Східної Європи зокрема [10]. Та для забезпечення чистоти експерименту в контексті вищесказаного було вирішено замінити в тексті-стимулі назви *Ukraine* на *Wonderland*, оскільки учасники можуть мати елементарні уявлення про Україну. Проте назви *Russia* і *Europe* не змінювалися. Нестача знань в галузі проблеми разом з гіпотетичністю ситуації забезпечує відносно чисте випробування теоретичної сили метафори. Реальна назва держави – базового фігуранта тексту – є одним з запитань до респондентів після закінчення експерименту.

У ході експерименту реципієнтам пропонуємо чотири варіанти одного й того самого тексту:

1. Перший варіант це – первісний текст-оригінал.

2. Другий варіант: усі метафори замінюються на буквальні вислови. Точна передача змісту метафори здійснюється через використання неметафоричних сентенцій. Основна проблема полягає в правомірності заміни слова цілим реченням, оскільки кількість слів не повинна суттєво впливати на сприйняття реципієнтами. Тому, наприклад, метафору *buffer (Wonderland is the buffer between Russia and Europe)* замінюємо на *area that separates (Wonderland is the area that separates Russia and Europe)*.

3. Третій варіант тексту переписуємо, змінюючи всі метафори на вислови, які створюють позитивний образ України, залишаючи частину метафор незмінними. Зокрема, метафора *Economics of Wonderland is on the brink of disaster* може бути замінена на *Economics of Wonderland is sick*. При стабільності змісту – *Економіка України має великі проблеми* – не відбувається формування негативного образу країни, яка скоро впаде в прірву, а навпаки, відчуваються оптимістичні ноти: економіка хворіє, але шанс на одужання зберігається. Трансформації, проте, не мають бути кардинальними, оскільки заміна метафори буквальним твердженням має бути дуже обережною, щоб не втратилося первинне значення сентенції. Тому така заміна не завжди можлива.

4. У четвертому варіанті переписуємо всі метафори на створення чітко негативного образу.

Респондентами була гомогенна студентська група Montgomery County college у кількості 80 чоловік. Учасники були повністю поінформовані, щодо їхнього права не брати участь. Учасникам були дані гарантії, що їхні відповіді залишаться анонімними.

Респонденти заповнювали анкети для визначення таких змінних: стать, політичні погляди, періодичність читання газет, зацікавленість міжнародними новинами, чи є англійська мова рідною. Решта – освіта, вік, матеріальний стан – сталі величини. У цьому контексті необхідно врахувати, що змінні величини мають бути рівні в різних групах.

Перша група реципієнтів читає текст-оригінал, друга група читає текст без метафор, третя група – текст з метафорам про позитивний образ України, четверта група з метафорами про негативний образ України.

Учасникам дані для опрацювання тексти на 5 хвилин, після чого їх змінюють анкетами для опитування.

Перевірка гіпотези № 1 про те, що текст з більшою кількістю метафор краще запам'ятовується, відбувається через реалізацію двох завдань:

1. Учасники отримують тести для перевірки кількості фактів, що запам'ятались: складено орієнтовні твердження, з якими треба погодитись чи не погодитись;

2. Дано завдання у формі відкритого незакінченого питання – перерахувати факти чи деталі тексту-стимулу, які запам'яталися з мотивацією саме такого вибору. Приклад: *The biggest problems of Wonderland are*: … Учасники повинні назвати найбільші проблеми України, виходячи з прочитаного тексту. Необхідно декодувати завдання, перелічити проблеми й кількома словами вказати, чому саме ця проблема є нагальною для вирішення. Перевірка наявності в цих поясненнях реципієнтів метафори доведе чи спростує твердження про важливість метафор як чинника, що вплинув на процес запам'ятовування інформації. Принципово необхідним є підрахунок кількості згадувань метафор різних типів при поясненні важливості того чи іншого факту.

Згідно з попередніми результатами пілотного дослідження, реципієнти, яким був запропонований текст з метафорами, відтворили на 10 % більше фактичної інформації, ніж ті, що читали текст без метафор. Тобто суттєвої різниці в кількості фактичної інформації, що запам'яталась, не виявлено.

У подальшій фазі дослідження плануємо зменшення кількості часу на читання тексту та введення нових завдань для перевірки кількості фактів, які запам'ятали респонденти.

Перевірка гіпотези № 2. Щоб перевірити, чи позитивно налаштовані метафори змінили думку реципієнтів, варто дати запитання на зразок:*"Would you like to go to Wonderland? Why?", "Do you see any ways of resolving problems of this country?"*. Пропонуємо надання реципієнтам можливості висловити свою думку щодо того, хто більшою мірою винен у газовому конфлікті, та оцінити це 10-тибальною шкалою.

Таке опитування дасть змогу перевірити стан упливу метафори на судження респондентів та встановити, як модифікація метафоричного мовлення впливає на формування кінцевої думки як суперпозиції власних і привнесених ззовні ідей та позицій.

Отже, згідно з запропонованою методикою проведено перший етап дослідження, який не виявив суттєвих відмінностей у сприйнятті інформації метафоричного та буквального текстів. У подальшій фазі дослідження заплановано зменшення часу на сприйняття мовної інформації до 2 хвилин, що відповідає реальному стандарту читання тексту обсягом 1800 знаків і не допускає повторного читання та заучування інформації, і проведення експерименту в рамках другої гіпотези.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баранов А. Н. Метафорические грани феномена коррупции / А. Н. Баранов // Общественные науки и современность. – 2004. – № 2. – С. 572–594.

2. Белт Т. Политическое убеждение путем метафорического моделирования / Т. Белт // Политическая лингвистика. – 2007. – № 2 (22). – С. 18–25.

3. Будаев Э. В. "Могут ли метафоры убивать"?: прагматический аспект политической метафорики / Э. В. Будаев // Политическая лингвистика. – 2006. – № 20. – С. 67–74.

4. Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы, защита / Е. Л. Доценко. – М. : ЧеРо, Издательство МГУ, 1997. – 344 с.

5. Bosman J., Hagendoorn L. Effects of literal and metaphorical persuasive messages / J. Bosman, L. Hagendoorn // Metaphor and Symbolic Activity. – 1991. – Vol. 6(4). – P. 271–292.

6. Cienki A. The application of conceptual metaphor theory to political discourse : Methodological questions and some possible solutions / A. Cienki // Political Language and Metaphor : Interpreting and Changing the World, T. Carver & J. Pikalo (reds.). – London/New York : Routledge, 2008. – P. 241–256.

7. Entman R. Framing : M. Toward Clarification of a Fractured Paradigm / R. M. Entman // Journal of Communication. – 1993. – № 2. – P. 51–58.

8. Gamson W. Talking Politics / W. Gamson. – New York : Cambridge University Press, 1992. – 272 p.

9. Hardy V. Metaphoric Myth in the Representation of Hispanics : A Thesis for the degree of Master of Arts / V. Hardy. – Washington, D.C. 2003. – 210 p.

10. Holsti O. R. Public Opinion and American Foreign Policy Revised Edition / O. R. Holsti. – Ann Arbor, MI : University of Michigan Press, 2004. – 324 p.

11. Lakoff G. Metaphors We Live by / G. Lakoff, M. Johnson – Chicago, 1980. – 232 p.

12. Lakoff G. Women, Fire and Dangerous Things : What Categories Reveal about the Mind / G. Lakoff. – Chicago : University of Chicago Press, 1987. – 186 p.

13. Myers D.G. Exploring Psychology / D. G. Myers. – New York : Worth Publishers, 1996. – 544 p.

14. Nogales P. D. Metaphorically Speaking / P. D. Nogales. – Stanford, CA : CSLI Publications, 1999. – 238 p.

Iryna Generaliuk

Influence of metaphor on thei nformation decoding: substantuation of the experiment

The article deals with methods of conducting psycholinguistic experiment for the influence of persuasive power of metaphorical language on the opinion of the recipients. Due to the experiment, described in the article, popular theses on special power of metaphors are verified.

Key words: metaphor, psycholinguistic experiment, recipient, decoding information.

Вікторія Заніздра

ЯВИЩЕ ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТІ В НАУКОВОМУ МОВЛЕННІ

У статті розкрито поняття інтертекстуальності, порівняно різні погляди на цю проблему, розглянуто реалізацію інтертекстуальності в науково-навчальному тексті та її значення для наукової комунікації.

Ключові слова: інтертекстуальність, наукове мовлення, науковий текст, науково-навчальний підстиль, прецедентність, старе й нове знання.

Вивчення явища інтертекстуальності є перспективним напрямом сучасної лінгвістики, оскільки воно дає змогу визначити місце конкретного тексту в єдиному текстовому просторі, дослідити текстові взаємозв'язки та взаємовпливи, урахування яких сприяє глибокому аналізу текстів.

Термін «інтертекстуальність» був уведений Ю. Кристевою та Р. Бартом [2; 14]. Незважаючи на новизну цього терміна, позначуване ним явище «тексту в тексті» було відкрите ще М. М. Бахтіним і описане ним у працях, присвячених діалогічності художнього тексту.

Пізніше питання включення в художній текст елементів, запозичених із «чужих» текстів, вивчали спеціалісти зі стилістики, лінгвістики тексту, герменевтики, лінгвопоетики, зокрема І. В. Арнольд, М. Ю. Колокольникова, І. В. Гюббенет, Г. І. Лушникова, І. П. Смирнов, Ю. П. Солодуб, Н. Фатєєва та ін.

Міжтекстові зв'язки розглядали лінгвісти з погляду опозицій «текст – фрагмент тексту» (Ж. Женетт, Д. Чандлер, Р. Тименчик), «текст – контекст» (Є. Фостер, Т. Еліот), «текст – над текст» (Н. Купіна, Е. Латур), «текст – система мови» (Р. Барт, В. Базилєв), «текст – культура» (Ж. Дерріда).

На сучасному етапі набуває актуальності вивчення особливостей реалізації інтертекстуальності в текстах наукового стилю. Дослідженню діалогічних зв'язків між науковими текстами різних авторів були присвячені праці М. М. Кожиної, О. О. Баженової, Л. В. Славгородської, В. Є. Чернявської, К. Н. Даїрової, О. В. Петрової та ін., але інтертекстуальні зв'язки в науково-навчальних текстах не були об'єктом спеціального лінгвістичного дослідження. Стаття має на меті поглибити вивчення інтертекстуальності в наукових текстах, дослідити вияви цього явища в текстах науково-навчального підстилю.

У вузькому розумінні інтертекстуальність означає не властивість текстів узагалі, а особливу рису певних текстів [12, с. 105]. Зважаючи на це, інтертекстуальність реалізує такі діалогічні відношення, при яких новий текст містить конкретні посилання на передтексти. Широке розуміння інтертекстуальності дає можливість розглядати будь-який текст як інтертекст [12, с. 105]. Таку думку поділяють Р. Барт, Ю. Кристева, Ж. Дерріда, М. Ріффатер, Ю. М. Лотман та ін. Отже, кожний попередній текст охоплює не лише всі конкретні передтексти, а й спільні коди та смислові системи, на яких ґрунтуються ці тексти. Між новим і попереднім текстами існує спільний інтертекстуальний простір, що містить культурно-історичний досвід людини.

Поняття інтертекстуальності, що перегукується з уведеним М. М. Бахтіним поняттям діалогічності, розглядає текст як інформаційне повідомлення, сформоване в культурному просторі обміну текстами, яке ґрунтується на культурній пам'яті щодо їхнього функціонування й засвоєння. З огляду на це, інтертекстуальність є головною ознакою кожного тексту, що уможливлює вважати текст та інтертекст рівноцінними [10, с. 335].

В. Чернявська розглядає інтертекстуальність як відкритість текстів: змістово-смислову відкритість тексту стосовно інших текстів; комунікативно-прагматичну та психологічну відкритість тексту адресатові; ідейну й тематичну відкритість один одному текстів одного автора; внутрішню змістову відкритість один одному смислів та структурно-композиційних частин того самого тексту; типологічну відкритість один одному текстів одного класу; відкритість окремого типу тексту більш загальним функціонально-стилістичним системам [цит. за: 12, с.105].

На думку Н. О. Гучинської, інтертекстуальність – це засіб текстотворення. На основі вже відомих текстів чи елементів утворюється новий текст [4, с. 47].

Інтертекстуальність конкретно втілюється в різноманітних видах і формах міжтекстової взаємодії, специфіка яких визначається функціонально-стилістичною належністю текстів, а також їхніми типологічними особливостями всередині однієї сфери комунікації.

Комунікативно-прагматична специфіка наукового мовлення вимагає повної визначеності й однозначності в розмежуванні свого та чужого знання. Тому в науково-навчальному тексті

представлені лише експліцитні або квазіекспліцитні маркери інтертекстуальності: цитати, виділені за допомогою лапок чи допоміжних графічних засобів; непряма мова, фонові посилання, бібліографічний апарат, примітки, додатки тощо. Наприклад: ***Примітка.*** *Для чистої міді* $R_0 = 0,17$ *Ом/км* (9, с. 371).

Цитацію як інтертекстуальний засіб уважають нормою наукового тексту. Використана цитата віддзеркалює систему авторської свідомості, несе інформацію про авторську мовну індивідуальність, комунікативні інтенції в тексті. У гуманітарних наукових текстах частіше, порівняно з технічними науковими текстами, автор використовує цитати-слова чи словосполучення, зумовлені прагненням віднайти найбільш доцільну форму передачі думки: <...> *набувають істинного* ***(за термінологією М. Бахтіна «актуального»)*** *смислу* <...> (3, с. 37); <...> *носіїв соціальних і комунікативних ролей та* ***«егостанів» (за Е. Берном)*** <...> (3, с. 83).

До засобів вираження «чужої мови» в науковому тексті зараховують дослівну передачу, переказ, переробку інших текстів, алюзії, прецедентний текст, ремінісценції, запозичення, наслідування, стилізації [7, с. 5].

У науковому творі інтертекстуальні зв'язки виконують різні функції: референційну, оцінну, етикетну, декоративну [8]. У науково-навчальних текстах переважно реалізовано референційну функцію міжтекстових зв'язків: *З точки зору компактності та зручності перетворень схеми алгоритмів найдоцільніше використовувати для опису складних умов функціонування [4.2–4.5]* (9, с. 94). Цей приклад демонструє компресію в межах одного висловлення інформації, яка міститься в запозиченому тексті.

У науковому мовленні О. В. Михайлова виділяє горизонтальні й вертикальні міжтекстові зв'язки. Горизонтальну інтертекстуальність дослідниця розглядає як сукупність текстів, об'єднаних за змістом навколо основного тексту. Горизонтальні міжтекстові зв'язки утворюють цитати й посилання. Вертикальна інтертекстуальність виявляється у зв'язку досліджуваного тексту зі знаковою системою, за допомогою якої такий текст створений, і представлена одномовними, іншомовними та символьними міжтекстовими зв'язками [8]. У науково-навчальних технічних текстах переважно використані символьні зв'язки, за допомогою яких налагоджується зв'язок між вербальним текстом і будь-якою штучною системою символів (мова креслень, схем, графіків, таблиць, формул тощо). Наприклад: *Тоді термічне рівняння стану для газової суміші* $\boldsymbol{p_nV=m_nR_nT}$ (12, с. 12).

У науковій комунікації інтертекстуальність забезпечує творення тексту на рівні змісту, оскільки будь-який твір пов'язаний з минулими та майбутніми дослідженнями й виступає своєрідним мікротекстом у загальнонауковому макротексті. Науковий текст «перебуває на перетині двох комунікативних ланцюгів: від одного вченого до іншого й від одного етапу в розвитку галузі знання – до наступного» [11, с. 115].

Утворення нової наукової концепції, як правило, неможливе без засвоєння й критичної оцінки вченим старого знання, що є в працях його попередників. Завдяки обізнаності автора з досягнутим раніше, у науковому тексті виражено зв'язок між старим і новим знанням, тобто цей текст залучаений до діалогу між ученими, що забезпечує послідовність розвитку галузі знання.

Вираження в науковому тексті внутрішньонаукових комунікативних зв'язків пояснюється не лише когнітивними завданнями творення тексту, а й урахуванням особливостей адресата. Демонструючи зв'язок свого дослідження з фондом чужих текстів, автор звертається до знань і пам'яті читача, що сприяє формуванню спільних наукових уявлень адресанта й адресата.

Одним з основних засобів вираження цих зв'язків у науковому тексті є чуже мовлення, яке передбачає сукупність дій автора тексту – читання, сприйняття, творчу переробку старого знання, раціональну й емоційну оцінку чужого тексту, усвідомлення його відповідності власному науковому дослідженню й необхідності використання його в новому тексті [1, с. 69–70].

Старе знання дослідник розглядає з погляду можливості включення його до нового знання. При цьому зміст старого знання автор тексту вважає частиною теоретичного наукового надбання. У науковому тексті чуже мовлення, що містить старе знання, оцінене з погляду можливості його розвитку на концептуально новому рівні. Однак його можна використовувати в тексті й без оцінки, якщо адресант глибоко переконаний у достовірності чужого мовлення, поділяє думку його автора.

Інтертекстуальність може мати вияв у використанні прецедентних текстів – самостійних смислових блоків тексту, які актуалізують важливу для автора фонову інформацію, звертаються до пам'яті читача, створюють додатковий інформаційний прошарок, зміцнюють зв'язок між комунікантами, вносять у текст певну експресію тощо [12, с. 107]. Прецедентний текст можна

вилучити з повідомлення, не втративши пізнавально-естетичної цінності, й використати як самостійне висловлення у вигляді окремого міні-тексту чи в інших текстах.

Особливу увагу дослідників привертають ті прецедентні висловлювання, що ґрунтуються на спільних соціальних, культурних чи мовних фонових знаннях автора й читача. До прецедентних текстів зараховують загальновідомі цитати, імена персонажів, назви творів, їхніх авторів, культурні знаки невербальної природи [5]. В. Шабес виділяє соціальні, колективні та індивідуальні прецедентні висловлення [13]. В. Красних розглядає соціумно-прецедентні, національно-прецедентні, універсально-прецедентні структури [6].

Отже, інтертекстуальність є глобальною текстовою категорією, яка відображає співвіднесеність одного тексту з іншими, діалогічну взаємодію текстів у процесі їхнього функціонування. Використання основних засобів інтертекстуальності в науково-навчальному тексті зумовлене прагненням автора здійснити комунікативний вплив на читача. Явище інтертекстуальності дає змогу пояснити здатність наукового тексту утворювати нові смисли під час взаємодії з іншими смисловими системами. Але залишаються недослідженими основні фактори, які впливають на вибір засобів реалізації інтертекстуальності в сучасних науково-навчальних текстах; не визначені розрізнювальні ознаки інтертекстуальних засобів, використовуваних у текстах науково-навчального підстилю, що стане темою дальших наукових розвідок.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баженова Е. А. Выражение связи с предшествующим знанием в научном тексте / Е. А. Баженова // Функционирование языка в различных типах текста : межвуз. сб. науч. трудов. – Пермь : ПГУ, 1989. – 159 с.

2. Барт Р. Избранные работы: Семиотика: Поэтика / Р. Барт; [пер. с фр.; сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова]. – М. : Прогресс, 1989. – 616 с.

3. Бацевич Ф. С. Вступ до лінгвістичної генології : навчальний посібник / Ф. С. Бацевич. – К.: Видавничий центр «Академія», 2006.– 248 с.

4. Гучинская Н. О. Шпильманский эпос и проблема текстопорождения / Н. О. Гучинская // Интертекстуальные связи в художественном тексте. – С.Пб. : Образование, 1993. – С. 46–57.

5. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. – АН СССР, Отделение литературы и языка. – М. : Наука, 1987. – 263 с.

6. Красных В. В. Виртуальная реальность или реальная виртуальность? (Человек. Сознание. Коммуникация) : Монография / В. В. Красных. – М. : Диалог – МГУ, 1998. – 352 с.

7. Малихіна С. В. Функціональний аспект «чужої мови» в науковому тексті : автореф. дис… канд. філол. наук : 10.02.02 – російська мова / С. В. Малихіна. – Харків, 2000. – 16 с.

8. Михайлова Е. В. Интертекстуальность в научном дискурсе: (На материале статей) : автореф. дис… канд. филол. наук : спец. 10.02.19 / Е. В. Михайлова. – Волгоград, 1999. – 22 с.

9. Основи цифрових систем : [підручник] / І. П. Барбаш, М. П. Благодарний, В. Я. Жихарев, В. М. Ілюшко, В. С. Кривцов, П. М. Куліков, М. В. Нечипорук, Г. М. Тимонькін, В. С. Харченко. – Харків : Нац. аерокосмічний ун-т «Харк. авіац. ін-т», 2002. – 672 с.

10. Радзієвська Т. В. Мовні зміни, час і соціум у контексті глобалізаційних процесів / Т. В. Радзієвська // Мова і мовознавство в духовному житті суспільства / [відп. ред. Т. В. Радзієвська]. – К : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2007. – С. 310–347.

11. Славгородская Л. В. Научный диалог / Л. В. Славгородская. – М. : Наука, 1986. – 168 с.
Стилистический энциклопедический словарь русского языка / [под ред. М. Н. Кожиной]. – М. : Флинта, 2003. – 696 с.

12. Теплотехніка [підручник] / Б. Х. Драганов, А. А. Долінський, А. В. Міщенко, Є. М. Письменний; за ред. Б. Х. Драганова. – Київ; «ІНКОС», 2005. – 504 с.

13. Шабес В. Я. Событие и текст : монография / В. Я. Шабес. – М. : Высшая школа, 1989. – 175 с.

14. Kristeva J. Sémeiotikè : Recherches pour une sémanalyse /J. Kristeva. – Paris : Seuil, 1969. – 319 p.

Viktoriya Zanizdra

Intertextuality phenomenon in speech of science

The article defines the concept of intertextuality in comparison with different opinions on the intertextuality problem. The realization of the intertextuality in a scientific-educational text and its importance for the scientific communication are considered, precedentity phenomenon also regarded.

Key words: intertextuality, scientific text, scientific speech, scientific- educational substyle, precedentity, previously and newly acquired knowledge.

ЛІНГВІСТИКА ТЕКСТУ

Надежда Иванова

ВСТАВКИ КАК МАНИФЕСТАЦИЯ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ

У статті репрезентовано новий погляд на природу вставлених конструкцій, яка пов'язана з когнітивним та психічним рефлексом у площині авторського мислення, порушено також проблему змістовної актантності вставлених конструкцій у семантичному просторі тексту.

Ключові слова: вставлена конструкція, мовна особистість, семантичний простір тексту, авторське світосприйняття.

Как известно, в большой литературе нет ничего незначимого, иногда "мелочи" и есть самое важное, в том, что оформлено как попутное замечание, скрывается весьма существенное для автора. На шкале семантически значимых элементов произведения особое положение занимают вставные конструкции.

Исследования вставок мы построили на материале дневниковых записей М. Пришвина. Они, писавшиеся по свежим следам событий, наполнены множественными авторскими комментариями, уточнениями, дополнениями, размышлениями. И эти смысловые фрагменты оформлены писателем в виде структурных вставочных блоков. Его непритязательные жизнеописания – одна из самых ярких и достаточно редких вершин жанра. Страницы его дневников – живая ткань прошлого, полнокровием действительности которого наполняют и жизнеисторические свидетельства, и сама манера письма, отличительной особенностью которой и являются вставки.

Структурная сложность письменной речи вызывает необходимость предварительного продумывания, мысленного черновика (внутренняя речь). Но это касается литературы художественной. Дневник не требует предварительного обдумывания, так как его сутью является моментальное изложение событий или мыслей. Вряд ли можно составить план дневниковой странички; наоборот, внеплановость, несистемность, разрозненность ассоциаций – те особенности, которые создают качественно, принципиально иной способ изложения. В первую очередь, это выражается в семантической структуре текста. Отступление от намеченного повествования, возвращение к событиям в прошлом, попутные ссылки на некоторые ситуации, лица и тут же возникающая потребность в их характеристике, наслаивающийся на всё это сложный комплекс ассоциаций не может не ломать чёткую, классическую, нормированную синтаксическую структуру высказывания. Структура предложения мгновенно реагирует на эти семантические наслоения, перебивы (и не реагировать не может, так как она должна адекватно отражать содержание мысли) и, подстраиваясь под содержание, невольно себя ломает: разрывает устойчивые связи, налаживает новые, в обычных условиях невозможные и недопустимые, какие-то слова без сожаления удаляет, какие-то, напротив, вводит в предложение, не заботясь о том, как они впишутся в него, найдут ли для себя соответствующее место. Вставки, разрушая первичную структуру, создают иную, более семантически насыщенную, эмоционально усиленную.

В литературе о вставках, начиная с известных работ А. М. Пешковского, А. Г. Руднева, Г. Н. Акимовой, И. И. Аникина, Т. А. Колосовой и заканчивая последними публикациями Л. Д. Беднарской, Ю. М. Златопольского, Н. В. Черниковой, С. Г. Онишко, акцент ставится на изучение таких аспектов: 1) история разделения вводных и вставных конструкций, 2) основания для этого разделения, 3) описание структурных типов и семантики вставок, 4) интонационное оформление вставок. За пределами интересов лингвистов пока остаётся вопрос о месте вставок в оформлении эффективной интерактивной модели высказывания, о её смысловой доминантности в предложении. В данной работе представлена попытка разрешить эти проблемные моменты, а конкретная цель исследования может быть определена так: раскрыть особенности механизма включения вставки в предложение и выяснить степень отражения в них особенностей авторской личности.

Л. С. Выготский отмечал: "Порождение речи осуществляется от мотива, порождающего какую-либо мысль, к оформлению самой мысли, к опосредованию её во внутреннем слове, затем – в значениях внешних слов и, наконец, в словах" [3, с. 375]. Уровень мотива является первым в деятельностных моделях порождения речи. В момент создания текста мотивом может быть

неосознанное стремление к информированию, к изложению эмоций, к рассуждениям, к различного рода выводам и т. д. Мотив (как психологический образ будущего текста) влияет на избрание способа его осуществления, на выбор стратегической программы формирования текста. Но иногда эта чёткая запрограммированность нарушается, и нарушается – что чрезвычайно важно! – осознанно самим автором. Лишь одной своей волей (желанием) автор как бы выходит за пределы реальной речевой ситуации и погружается в иную ситуативную плоскость. В одном высказывании существуют две параллельные ситуации, нарушение автором своей же коммуникативной стратегии происходит неожиданно для самого автора, внезапность и непредсказуемость такого коммуникативного поведения не может не затронуть структуры высказывания. Конечно, она, не успевая перестроиться, ломается; она вынуждена приспособиться к новым установкам и ориентируется мгновенно. И так как нет возможности, – языковые средства предельны, – приспосабливать новую, вводимую, часть к уже сформированной, то остаётся лишь один способ её соединить с базовым высказыванием: вставить её в той форме, в том виде, в котором она возникла в авторском сознании. Вот почему возникает ощущение некоторой чужеродности вставки, её самоуверенной претенциозности и эгоцентрической направленности.

Эти качества вставки “оправдываются” той чрезвычайно большой степенью важности её смысла для автора; авторское сознание в иерархии разных смысловых уровней высказывания отводит ей особое место. Появление вставки мотивировано исключительно авторским намерением, поэтому интересно разобраться с сознательной и бессознательной деятельностью адресанта на этапе программирования содержания предложения, который обусловливает расстановку смысловых компонентов. В связи с этим возникает вопрос: а так ли внезапно появляется необходимость ввода в предложение вставки, в какой степени она чужеродна базовому предложению.

М. М. Бахтин говорил: “Всякое высказывание всегда имеет адресата” [2, с. 276]. Это утверждение доказывает свою правильность даже в том случае, когда речь идёт о дневниках. Видимого диалога с потенциальным читателем в них нет, и это даёт больше возможностей сосредоточиться автору на себе, все события рассматривать и оценивать через призму своего восприятия, а независимость от потенциального читателя даёт больше свободы в повествовании. Свободы не только идейно-художественной. Она непременно проявится и в структуре текста. Вольный поток воспоминаний, реминисценций, ассоциаций, сравнений, уточнений, корректировок, дополнений, самоперебивов и т.д. врывается в текст самым непредсказуемым образом. Вставки – очень удачное средство реализовать авторские амбиции.

Конечно, идеальный читатель дневников – сам автор. Кто лучше автора поймёт зафиксированный во вставке вопрос к самому себе, своеобразную программу для себя или косвенный план будущих работ: *“Красота рождается из страдания. Она есть просветление страдающего (гордого?) человека”; “По-моему, научный интерес к явлению (почему это?) должен прийти после того, как явление это чем-нибудь остановило на себе внимание”;“ Мнится моя работа в лесу, как современное отшельничество, спасение своей личности (об этом надо много подумать) ”; “Первый апрельский весенний день, общее (внутреннее – не от разогрева) тепло… Рыжебородый мужик проехал (сам Апрель – не забыть рыжего!)”*. Здесь наблюдается абсолютная репрезентация личностной сферы автора.

Чем уникальны дневниковые записи (даже когда они предполагают в каком-то неизвестном будущем читателя), так это тем, что автор позволяет себе не приспосабливаться под чужой регистр, всё в его тексте ориентировано на одну личность. Некоторая интимность повествования, присутствующая в таких текстах, позволяет легко и гармонично вводить в них структуры ненормированные, какой, собственно, и является вставная конструкция. Дневниковые записи для пишущего – сверхоткрытое семантическое пространство. Такие тексты – своеобразный образец идиостиля писателя, отражающего не только языковую, вербальную, смысловую составляющую текста, но и личностный тезаурус, языковую личность. Так, очевидно, и возникает метатекст, что, по определению Ю. Н. Караулова, есть “контекст мысли и знания, характеризующего ту концептуальную систему, в рамках которой говорящий мыслит и которая отражает сложившееся в данном социуме видение мира” [4, с. 274].

Вставные конструкции в дневниках М. М. Пришвина можно считать когнитивным и психическим рефлексом в тексте авторского сознания (автор-функция по терминологии Е. А. Селивановой [5, с. 316]). Если в художественном произведении содержательно-концептуальная информация текста декодируется адресатом, т. е. читатель невольно вовлечён в работу по осмыслению текста, тех скрытых, неявных сигналов, которые подаются автором, чтобы понять его

текстовую стратегию, то в дневниках с читателя снимается столь высокое когнитивное и эмоциональное напряжение, автор точно и чётко моделирует смысловую структуру как всего текста, так и отдельных его фрагментов (предложений). Вставка здесь оптимизирует информационное пространство текста тем, что на базе всего массива высказывания формирует концептуально конденсированное содержание. Вставкой автор объединяет части высказывания в континуальное целое. Так, у Пришвина все факты, события, которые ему кажутся недостаточно чётко и полно зафиксированными, тут же обрастают мельчайшими подробностями:*“Вчера мы с Павловной вечером засиделись (я приводил в порядок альбомы) далеко за полночь”*.

Автор не считает нужным скрывать даже самую интимную сферу человека: свои эмоции, сомнения, раздумья: *“Я привык объяснять себе (может быть, ошибаюсь), что побег некоторых писателей в религию объясняется не действительной немочью искусства, а крушением личности художника”; “Вчера в “Новом мире” был объявлен рекламный список напечатанных в прошлом году авторов, и вот что меня забыли упомянуть или нарочно пропустили – этот величайший пустяк! – меня расстроило”*.

Абсолютная искренность писателя особым образом раскрывается именно во вставках, Пришвин нисколько не приспосабливается к возможному читателю, не упрощает и не усложняет ни мысль свою, ни её словесное воплощение. Такие вставки создают ощущение особого доверия к читателю.

Вставка – маркер особого личностного начала высказывания. Дневники, по сути своей, по сравнению с другими формами представления авторского мировосприятия, в наибольшей степени и в наиболее открытой форме показывают автора. И тем не менее, в них могут быть скрыты или даны намёком, полутоном некоторые факты, события, особенно – чувственно-мыслительной сферы.

Вставка в дневниках демонстрирует полную направленность пишущего на себя. В каркасе такого предложения вставка уже не кажется чужеродным элементом, резко нарушающим архитектуру высказывания; наоборот, вставка повышает эффективность его содержания и усиливает эмоциональную составляющую. Вставка становится смысловой доминантой предложения. Тексты воспоминаний, дневников вообще характеризуются нулевой прагматической референцией, а вставки помогают этот пробел убрать: они восстанавливают семантические звенья, – и коммуникативный разрыв устраняется.

Личность автора здесь абсолютно открыта. Такое вербальное представление индивидуально-психологического пространства оказывается сильным ходом текстовой стратегии.

В исследованиях о вставке ей традиционно отводится периферийная синтаксическая позиция. Но они как отражение ассоциируемых образов являют собой на самом деле ключевую часть предложения, появляющуюся незапланированно, непредсказуемо, немотивированно, а значит, – интуитивно, возникающую в подсознательной сфере. Дневниковые записи не предполагают контакта с собеседником, слушающим, поэтому этот монолог, не скреплённый никакими правилами, свободен в синтаксическом рисунке. Вставка как предельно семантически насыщенный узловой компонент предложения заявляет свои особые права на свободу в выборе и синтаксической формы и синтаксической позиции. Но эта позиция, определяемая ассоциативной активностью и смысловой нагрузкой, всегда ключевая. Ценностная ориентация вставки подкрепляется значительной эмоциональной составляющей. Как следствие, вставка привлекает к себе повышенное внимание читателя. В семантической актантности вставки – её уникальность и специфичность.

В дневниках, в отличие от художественных текстов, представляющих символическую репрезентацию бытия, а значит, «неистинных», предлагающих гипотетическое развитие событий, идёт рассказ о событиях (чувствах, настроениях и т.д.) реальных, которые, отложившись в сознании, всегда связываются с определёнными ассоциациями. И если в художественной литературе автор вынужден ориентироваться на читателя, то в дневниках автор не связан условными рамками жанра и потому может максимально выразить своё «я». Автор здесь представляет абсолютно свободную языковую личность. Говоря о реальности текстов дневников, мы, конечно, учитываем, что есть и художественные произведения, тесно связанные с личностью автора, – творчество М. Цветаевой, А. Блока, Б. Пастернака и др. Но как бы ни были они биографичны, каждая строка в них художественна, представляет ситуации символически, кодировано. В дневниках же домысливания нет.

Вставки в дневниках исключают любую возможность амбивалентных интерпретаций, они, с одной стороны, предельно полно представляют события, с другой – показывают возможный путь возникновения ассоциативной перспективы у автора.

Уникальность вставки позволяет изучать её не только с лингвистических, но и с когнитивных, психологических позиций: они ведь всегда возникают на ассоциативных и персуппозициональных основаниях. Автор останавливает своё повествование, чтобы не столько устранить возможные неясности, сколько уточнить уже сказанное, или пояснить свои мысли, или охарактеризовать что-то в сообщении, – словом, скорректировать содержание. При этом, вставки не являются семантически избыточными, напротив, – они предельно необходимы автору, они представляют собой особый смысловой актант в созданном семантическом пространстве.

Мыслительный центр предложения перемещается именно во вставную конструкцию. В текстах, подобных дневникам (воспоминания, эссе, записки), личность автора (как и его задачи, художественные желания) имеет определённое значение, и именно их реализации подчинено всё семиотическое пространство текста.

Собственно лингвистическая особенность таких построений заключается в том, что они в плане конструирования подобны всем другим предложениям. А по замечанию Т. В. Ахутиной, “письменная речь требует постоянной заботы о понятности сообщения для читателя, поэтому она не допускает пропусков” [1, с. 189]. Боязнь нарушить логику своего повествования и упустить чрезвычайно важный его элемент обязывает автора не переносить этот узловой компонент в другую часть высказывания или вообще выделить в самостоятельное предложение. Невозможность нарушения логики смысла приводит к нарушению структурной синтагматики.

Автор для сохранения предельной смысловой полноты и понятности особым образом организует композицию из строевых элементов и специально нарушает конвенциональную цепочку звеньев. В результате этого вставке отводится особая роль: роль своеобразной ремы. В одной из своих работ, в которой рассматривались функции вставных конструкций, нами отмечалось, что без вставки референтная недостаточность базисной (вводящей) части предложения определяет его общую информативную недостаточность; предложение образует законченное информативное целое только в сочетании со вставкой [4, с. 29]. Вставки, выделяясь в предложении, в то же время органично включаются в его состав благодаря своей текстообразующей роли.

Вставки, становясь семантическими маркерами, активизируют сюжетную динамику и эффектную манифестацию свободы авторского самовыражения.

В данной работе нет ответов на все возможные вопросы, возникающие при исследовании этого явления, но намечены векторы его изучения, кажущиеся актуальными и перспективными.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ахутина Т. В. Порождение речи. Нейролингвистический анализ синтаксиса / Т. В. Ахутина. – М. : Изд-во МГУ, 1989. – 215 с.

2. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. – М. : Искусство, 1979. – 424 с.

3. Выготский Л. С. Избранные психологические исследования / Л. С. Выготский. – М. : Учпедгиз, 1956. – 368 с.

4. Иванова Н. И. Вставные конструкции и аспекты их изучения / Н. И. Иванова // Система і структура східнослов’янських мов : зб. наук. пр. – К. : Знання, 2004. – С. 25–31.

5. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов [отв. ред. Д. Н. Шмелев]. – М. : Наука, 1987. – 298 с.

6. Селиванова Е. А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации : монографическое учебное пособие / Е. А. Селиванова. – К. : Фитосоциоцентр, 2002. – 336 с.

Nadezda Ivanova

Parentheses as manifestation of the language personality

The article presents a new vision of the nature of parenthetical constructions connected with cognitive and psychic reflex in the sphere of the author’s consciousness. The problem of sense actantacy of the parentheses in the text semantic space is also considered.

Key words: parenthetical construction, language personality, text semantic space, author’s world outlook.

Луиза Петрова

СЕМАНТИЧЕСКАЯ МОДУЛЯЦИЯ В ДЕНОТАТИВНОМ ПРОСТРАНСТВЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА

Статтю присвячено проблемі відображення світу у денотативному просторі художнього тексту. Розглянуто семантичні процеси, які дозволяють за допомогою лексичної одиниці передати індивідуально-авторські знання світу.

Ключові слова: індивідуально-авторська концептуалізація світу, денотативний простір, семантичні процеси.

Ученые признают, что накопление рационального и эмпирического опыта осуществляется в структуре сознания личности посредством языка. Как отмечал П. Я. Гальперин, «достоинства языка (а следовательно, и языкового сознания) проверяются эффективностью речевого сообщения...» [1, с. 437], поэтому языковое сознание стремится не к полноте отражения действительности, а к набору таких средств сообщения, которые в определенных условиях придают объектам ту или иную характеристику, обеспечивая тем самым желаемое их понимание.

Стабильность языковой картины мира поддерживается семантической деривацией. Как отмечает Н.П. Тропина, «слова или их сочетания перестают быть простыми маркерами референтов, приобретают новые свойства, а именно начинают обозначать предметы и процессы в таких связях, которые выбираются познавательной установкой автора в качестве объекта сообщения в тексте» [5, с. 244].

Как разновидность семантической деривации рассматривается художественное значение, поэтому оно также формируется не хаотично, а «на основе архетипов – моделей высокого уровня обобщения» [6, с. 349]. Кроме семантической деривации, ученые предлагают понятие семантической модуляции. Семантическая модуляция отличается тем, что не затрагивает ядерных признаков, объединяющих слова в функционально-семантическое поле, не выводит слово за рамки исходной лексико-семантической группы и исходного синонимического ряда [4, с. 105].

Цель предлагаемого исследования – определить особенности семантической модуляции, отражающие вербальную передачу индивидуально-авторского знания в художественном тексте.

На денотативном уровне представляется плодотворным изучение семантических процессов, способствующих формированию художественного значения слова. Основанием для выделения того или иного семантического процесса служит соотнесенность между семной структурой значения на уровне языковой нормы и на уровне его контекстуальной реализации.

Процесс итерации (повторения) сем в языке может иметь, по наблюдениям Т. А. Тулиной [7], несколько разновидностей: прямая итерация описательных (денотативных) сем; итерация классем, служащих дополнительным связующим звеном между семемами сочетающихся слов; итерация коннотативных сем.

Прямая итерация сем вносит в номинативное употребление слова компонент экспрессивно-семантической осложненности. Например, словосочетание *быстро сбежать* на уровне языковой нормы представляет супплетивное явление (ср.: *бежать* «1. Усиленно скорым движением, **быстро** перебирая ногами, перемещаться в каком-л. направлении»). Однако в тексте оно подчеркивает оценочную характеристику персонажа: стремление услужить, лакейскую расторопность: *По ступенькам крыльца **быстро сбежал** лакей и, открыв ящик под кузовом автомобиля, вытащил маленький желтый чемодан* (Тэффи, Прелестная женщина).

Преобладающим в художественном тексте является повторение коннотативных сем. Так, в образовании форм с уменьшительно-ласкательными суффиксами усиливается оценочная коннотация: *Ну вот, этот мусью познакомил меня с одной барышней. На почте служит. Мил**ень**кая. Только, знаете, смотрю, а фигурка у нее прехорош**ень**кая. Тон**ень**кая, длинн**ень**кая. <…> Такая тон**ень**кая, склад**нень**кая всегда сможет купить себе дешев**ень**кое платьице – так за семьдесят пять франков* (Тэффи, Мудрый человек).

Усиление повторяющихся сем происходит в результате нанизывания синонимов для обозначения какого-либо объекта реальности. В качестве примера приведем такой контекст: *Когда вы описываете действительное происшествие, у вас получается такая ни на что не похожая штука, что все равно никто ничему не поверит. Если же **наврете, насочиняете, наплетете, нагородите**, – десять человек откликнется* (Тэффи, Жизнь и темы). Итерация сем ´говорить´,

´вздор´, ´неправда´ в синонимическом ряду глаголов говорения *наврать* «наговорить лжи, неправды», *насочинять* «выдумать, придумать много чего-л. ненужного, вздорного и т.п.», *наплести* «*перен., прост.* Наговорить много чего-л. (лишнего, вздорного); наболтать²», *нагородить* «*перен., прост.* Наговорить или написать много неверного, нелепого или вздорного» усиливается словообразовательным аффиксом – приставкой *на-* со значением «тщательность, исчерпанность действия».

Выход в новое тождество наблюдается, например, в слове *обсерватория*, употребленном в рассказе Н. А. Тэффи: – *Я правду говорю, – гудит поощренная хозяйка. – К вам в комнату войдешь – как палкой по носу. И банки, и склянки, и флаконы, и одеколоны – настоящая* ***обсерватория*** (Тэффи, За стеной). В узуальной лексеме *обсерватория* «здание, специально оборудованное для астрономических или геофизических наблюдений, а также научное учреждение, ведущее эти наблюдения» нейтрализовалось большинство семантических признаков. Актуализировавшиеся семы ‘помещение’, ‘специально оборудованное’ вызвали ассоциации с разнообразными телескопическими аппаратами, в которых главным составляющим является стекло. Этот семантический признак объединяет также и сосуды, изготовленные из данного материала – банки, склянки, флаконы. В тематический ряд включена лексема *одеколон* «спирто-водный раствор душистых веществ, употребляемый как парфюмерное средство», во множественном числе развивающая на основе пространственного соположения предметов метонимическое значение по модели «содержимое сосуда → сосуд». В результате слово *обсерватория* употребляется в художественном значении «комната, в которой главное место занимают стеклянные изделия разных размеров».

Особую эстетическую значимость в денотативном пространстве художественного текста приобретают лексемы со значением лица. Антропоцентризм аксиологической системы языка детерминирует приоритетное положение таких единиц в процессе вербализации окружающего мира. Писатели стремятся отразить процесс формирования устойчивого культурно-национального представления о человеке. Так, в начале XX века стереотипизации подверглось представление о человеке как бытийной субстанции, поэтому эстетически значимой стала номинация *жилец* «лицо, живущее в доме, квартире, снимающее жилое помещение (по отношению к тому, у кого снимается это помещение)». Ср.: *А теперь новая русская «власть»* ***живет*** *не в дедовской помещичьей усадьбе, а в городе: съехали* ***жильцы*** *с квартиры, так вот теперь* ***новые*** *взяли покинутую квартиру, значит* (Аверченко, Усадьба и городская квартира). *Все почему-то думают, что коронованные особы – это какие-то* ***небожители****, у которых на голове алмазная корона, во лбу звезда, а на плечах горностаевая мантия, хвост которой волочится сажени на три сзади* (Аверченко, Короли у себя дома). Противопоставление существительного *жилец* «лицо, живущее в доме, квартире» и субстантивированного прилагательного *новые* вносит в семную структуру первого компоненты ‘старые’, ‘заботливые’, ‘основательные’. Последующий контекст усиливает эти семы. В результате существительное *жилец* приобретает положительную коннотативную окраску. Заметим, что лексема *жилец* ни разу не встретилась в отрицательном контексте, ср: *А* ***жилец****, Петр Дмитрич-то, очень заступается. Прямо горой за Лешку. Полно вам, говорит, Марья Васильевна, он, говорит, не дурак, Лешка-то. Он, говорит, форменный адеот, его и ругать нечего. Прямо-таки горой за Лешку. А уж у нас, что* ***жилец скажет, то и свято****. Потому человек он начитанный, платит аккуратно...* (Тэффи, Выслужился). *У нее* <Аринушки> *была забавная и трогательная манера говорить языком взрослого человека. И поэтому* ***жильцы*** *всегда старались вызвать ее на разговор, в особенности, если приходил кто-нибудь из посторонних. ...В ночь на первое февраля* ***жильцы всех комнат были встревожены и перепуганы****: раздался громкий продолжительный звонок...* (Романов, Хорошие люди). И лишь когда в последнем рассказе автор подходит к раскрытию глубинной сущности соседей маленькой героини, отец которой был по ошибке арестован, он использует номинацию «обитатели квартиры»: ***Обитатели квартиры****, собравшись в комнате доктора, кто в чем, так как все уже легли было спать, – с бледными испуганными лицами обсуждали происшествие* (Романов, Хорошие люди). Кстати, и в заглавии, в сильной позиции текста, также использовано сочетание с имплицитной антитезой, без употребления лексемы *жилец*.

Заслуживает особого внимания функционирование лексемы *жилец* в рассказе М. М. Зощенко «Кризис». Художественный концепт *жизнь*, репрезентированный в рамках текста, раскрывается через монолог персонажа. Повествование ведется в ироническом тоне, что придает событиям комический оттенок. Герой рассказа приезжает в Москву и пытается найти пристанище («квадратную площадь»). В результате долгих поисков ему удается снять ванную комнату в квартире, где проживают еще тридцать два человека. Отношение к ним персонажа вполне определенно: «*Я говорю: – Перегородить* [ванну], *конечно, можно. Да* ***жильцы****, – говорю, –* ***дьяволы****, не дозволяют… А их,* ***подлецов****, тридцать два человека. И все ругаются. И в случае чего, морду грозят набить*». Негативная оценка жильцов (использование бранной лексики) в устах рассказчика, однако, не влияет на реализацию семной структуры семемы *жилец* «лицо, снимающее жилое помещение». Коннотативный фон значения снимается абсурдностью описываемой ситуации, с одной стороны, а с другой, – эмотивным фоном всего рассказа.

Жилец является одним из главных действующих лиц в рассказах Н. А. Тэффи. В художественной картине мира писательницы это понятие расширяется, приобретая обобщающий смысл «тот, кто живет на белом свете». Однако в словообразовательном плане значение мотивировано не глагольной единицей *жить*, а фраземой *не жилец (на белом свете)* «о том, кто долго не проживет, кто близок к смерти». В формальном отношении происходит конденсация семантики фразеологической единицы, а затем под воздействием авторских интенций словообразовательное значение модифицируется. Однако на уровне содержания отрицательная коннотация сохраняется. Особенно явно коннотативный микрокомпонент выражен в рассказе «День». Действующее лицо произведения не имеет ни имени, ни фамилии. Его главный отличительный признак – «старый жилец». В начале произведения существительное *жилец* функционирует в том значении, которое, как мы видели, было актуальным для всех писателей: «лицо, снимающее помещение для проживания». Персонаж назван жильцом потому, что он, проживая во Франции, снимает комнату в гостинице. По ходу развития сюжета мы узнаем, что это старый, больной, всеми забытый генерал. Каждое утро он встает в семь часов и, кое-как одевшись, прихрамывая, ковыляет в метро на службу. В рассказе не конкретизируется место его службы, очевидно, он занимается тем, что просит милостыню.

Временной план рассказа охватывает один день, но этот день особенный – день ангела. Генерал еще надеется, что к нему придут гости, принесут почту с поздравлениями, поэтому и наряжается «*в невиданное платье – твердый узкий мундир с золотым шитьем, с красными кантами и широкими красными полосами вдоль ног*» (Тэффи, День). Однако весь его вид напоминает старую сердитую птицу, а перед глазами плывут ящики (явная ассоциация с гробами). Сны уносят генерала в далекое прошлое, но и они не приносят облегчения: даже сквозь сон чувствуется боль в простреленном плече и контуженном колене. Старый жилец уже сомневается в том, что он не убит, только физическая боль возвращает его к жизни. А в жизни уже нет сил ни на жесты, ни на чувства. Осталось одно ожидание: когда ящики доплывут до последнего.

Таким образом, контекст синтезирует новый художественный смысл в лексеме *жилец* – «тот, кто живет бесцельно, доживает последние дни». Отсюда противопоставление двух художественных образов: *жилец белого света – гражданин вселенной:* «***Гражданин вселенной*** *– выражение, включающее в себя, главным образом, понятие о каких-то правах, о своей определенной доле в земных благах. Гражданин вселенной достиг своего. Гражданин вселенной – вымысел.*

Жилец (жильцы) белого света *– человек подневольный, пришибленный. Жилец белого света – борется и не достигает. Жилец белого света – реальность*» (Тэффи, Жильцы белого света). В художественной картине мира сталкиваются два значения лексемы *жилец*, мотивированные разными единицами (ср.: в языке значения лексемы обусловлены развитием внутрисловной деривации). На ментальном уровне произошло расщепление атрибутивных параметров глагольного слова (*жить где*

и как). В процессе номинации лица локальный признак (жить *где*) реализовался на уровне межсловной мотивации, а обстоятельственный (жить *как*) послужил основой для множественной мотивации: на отглагольное значение наложилась модель отфраземного словообразования. В результате возникла номинация, несущая емкую эстетическую информацию.

Рассмотренный пример свидетельствует о том, что семантические признаки производных значений не только не утрачивают конкретные признаки производящих единиц, но усиливаются, подчеркиваются текстом, что позволяет вывести образ на уровень обобщения: *жилец – реальность, гражданин – вымысел*. Ассоциативно-образная мотивация, близкая поэтической этимологии, реализуется на уровне всего текста. Это позволяет мотивированному слову обогатиться образными приращениями смысла, которые возникают в произведении как динамической системе речевых средств. В результате объективированный фрагмент реальности, входя в систему художественной картины мира, обретает черты «типического», а «специфическая языковая настроенность, исходящая из души, закрепляет индивидуальное своеобразие, воспринимая, в свою очередь, свое собственное звучание как нечто, исходящее извне» [2, с. 411].

Композиту *небожители*, употребляемому в книжной речи со значением «обитатель неба (преимущественно о богах древнегреческой мифологии)» придается иронически-негативный оттенок. Для понимания трансформации стилистической окраски данной языковой единицы необходимо обращение к социокультурным факторам. Исторически сложилось представление о вождях революции как о людях с особым складом ума, имеющих неординарные человеческие качества. Поэтому часто в русском менталитете происходило обожествление тех, кто стоял у власти. В советской литературе известно немало произведений, в которых, например, В. И. Ленин изображался как человек-титан, но в то же время простой и доступный. А. Т. Аверченко рисует сатирический облик вождей, поэтому обращается к стилистической антитезе «*жилец* (общеупотр.) – *небожитель* (книжн.)».

К подобной антитезе обращается и П. С. Романов, отражая социальные перемены, происходящие в России, в метафорическом образе поезда. Пассажиры, едущие в стремительно несущемся поезде, символизирующем страну, находятся в разных условиях: одни висят на подножке, другие теснятся в душных вагонах, а третьи расположились на крыше и кипятят чайник. И хотя положение последних крайне шатко, оно более выгодно, чем у других: – *Да что ты, домовой, одурел, что ли! – крикнула женщина, когда парень наступил ей на ногу. – Тут плакать в пору, а он… – Тетка, не падай духом… Эй,* ***небесные жители***! [те, кто ехал на крыше поезда] *Разводи огонь, кипяти чайник* (Романов, Крепкий народ). Вместо композита *небожители* автор употребляет расчлененную единицу наименования.

Таким образом, особенности семантической модуляции в художественном тексте обусловлены семантическими процессами, которые приводят к модификации лексического значения в соответствии с авторскими интенциями. Процессы семантической модуляции не только определяют динамику семной структуры художественного слова, но и способствуют обогащению денотативного пространства художественного текста, придавая ему особую эстетическую тональность.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гальперин П. Я. Языковое сознание и некоторые вопросы взаимоотношения языка и мышления / П. Я. Гальперин // Психология как объективная наука. Избранные психологические труды [под ред. А. И. Подольского]. – М. – Воронеж, 1998. – С. 430–441.

2. Гумбольдт В. Язык и философия культуры [пер. с нем.] / В. Гумбольдт. – М. : Прогресс, 1985. – 451 с.

3. Єрмоленко С. С. Мовне моделювання дійсності і знакова структура мовних одиниць : Монографія / С. С. Єрмоленко. – К. : Видавничий Дім Дм. Бураго, 2006. – 384 с.

4. Лопушанская С. П. Семантическая модуляция как речемыслительный процесс // Русский язык : история и современность : сб. ст. к юбилею проф. Т. М. Николаевой / под общ. ред. Л. Р. Абдулхаковой, Д. Р. Копосова. – Казань : Казан. гос. ун-т, 2008. – С. 104–111.

5. Тропина Н. П. Семантическая деривация в современном русском языке : дис. докт. филол. наук : 10.02.02 «Русский язык» / Н. П. Тропина. – К., 2003. – 401 с.

6. Тулина Т. А. Компонентный анализ как инструмент изучения семантической связи между словами / Т. А. Тулина // Материалы республиканской научно-практической конференции «Актуальные проблемы теории и практики современной лингвистики». – Бельцы, 1991. – С. 52–53.

Luiza Petrova

The semantic modulation in denotative space of the text of fiction

The article is devoted to a problem of reflecting the world in the denotative space in a work of fiction. Semantic processes enabling a lexical unit to express the author's personal world outlook are regarded.

Keywords: author's personal world outlook, denotative space, semantic processes.

Ольга Петришина

СТРУКТУРНО-ЕКСПРЕСИВНА СПЕЦИФІКА СИНТАКСИЧНИХ КОНСТРУКЦІЙ У ЦЕРКОВНИХ ПРОПОВІДЯХ (НА МАТЕРІАЛІ ПРОПОВІДНИЦЬКОЇ СПАДЩИНИ ЙОСИФА СЛІПОГО)

Статтю присвячено аналізові різнотипних синтаксичних конструкцій проповідницької спадщини Йосифа Сліпого. Гомілетичні вимоги та індивідуальна манера проповідування визначають особливості синтаксичних одиниць у мовотворчості Патріарха.

Ключові слова: синтаксична конструкція, просте речення, ускладнювальні компоненти, складнопідрядне речення, головна частина, підрядна частина, складносурядне речення, експресивна функція, церковна проповідь.

Головне призначення церковної проповіді – пояснення біблійних істин з метою формування християнського світогляду та виховання моральних чеснот вірного християнина. Це, а також переважно усна форма функціонування проповіді, є визначальними чинниками, що зумовили специфіку лексичних та граматичних засобів, притаманних проповідницькому підстилю релігійного стилю сучасної української літературної мови. Історії його становлення, конститутивним ознакам, мовним стильовим засобам тощо присвячені розвідки багатьох учених: В. Німчука [12–14], Н. Бабич [1–2], Н. Дзюбишиної-Мельник [6–8], З. Куньч [10–11], І. Грималовського [5], І. Чепіги [18–20], Г. Чуби [21–22] та ін. Завдяки дослідженням І. Огієнка [15–16], О. Горбача [4], В. Німчука [13] висвітлено мовностилістичні особливості українських перекладів Святого Письма. Упродовж останніх років з'явилися численні лінгвістичні праці, присвячені різним аспектам аналізу цього функціонального різновиду сучасної української літературної мови. Проте специфіка синтаксису проповідницького підстилю, як і релігійного стилю загалом, на сьогодні в лінгвістиці майже не вивчена.

Ґрунтовного мовознавчого аналізу вимагає спадщина відомих діячів української національної церкви, зокрема Патріарха УГКЦ Йосифа Сліпого. Творчий доробок Блаженнішого до останніх десятиліть XX століття був заборонений, а нині претендує на статус кращих зразків духовної писемності. Наукові праці, проповіді й послання першоієрарха використовують при викладанні спеціальних дисциплін у духовних навчальних закладах.

Окремі аспекти життя й багатогранної діяльності Патріарха Йосифа стали предметом досліджень, здійснених у діаспорі М. Галівим, І. Дацьком, В. Качмарем, М. Лабунькою, В. Ленциком, М. Любачівським, М. Марусиним, І. Музичкою, Л. Рудницьким, М. Рудницькою, І. Хомою, їх також вивчали лінгвісти та духовні особи в Україні (М. Бармак, М. Бендик, Е. Бистрицька, О. Гринів, І. Губаржевський, А. Денисенко, О. Мишанич, Ю. Рудавський, В. Сергійчук, Н. Сердюк, О. Шишка). Проте мовностилістичні особливості його розмаїтої творчої спадщини не були предметом мовознавчих студій.

Мета дослідження – проаналізувати структурно-стилістичні особливості синтаксичних одиниць у проповідях Йосифа Сліпого. Об'єктом нашої студії є синтаксичні конструкції проповідей Патріарха Йосифа Сліпого. Джерельною базою послужило єдине видання творчого доробку Блаженнішого, яке було опубліковане в Римі впродовж 1968–1985 рр. (цитуємо за цим виданням, указуючи том, сторінку, зберігаючи орфографію та пунктуацію).

Проповіді Йосифа Сліпого багатогранні та оригінальні з погляду використання синтаксичних конструкцій. Структура проповідей, з одного боку, має виразні ознаки розмовного мовлення, що передається еліптичними, контекстуально неповними реченнями, безсполучниковими конструкціями

складних речень тощо, а з другого, – підпорядковується гомілетичним вимогам „пишності фрази”, що вимагає складних, витончених форм вислову, як у публіцистичному стилі.

Реалії церковного проповідування передбачають обов’язкову присутність слухачів-прихожан, які вірують у конкретні істини, свідомо прийшли до храму, проте мають різний рівень теологічних, релігійних знань. Це провокує певну економію та доступність мовних ресурсів, зокрема появу в аналізованих проповідях простих, насамперед односкладних, неповних речень, які зазвичай позначені очевидною експресивністю і водночас лаконічністю, а також смисловою залежністю від їхнього реченнєвого оточення, здебільшого – від складних синтаксичних конструкцій, як наприклад: *Явився, отже, Бог Отець – своїм голосом, Син Божий Христос – стояв у Йордані, Святий Дух – у виді голуба сходив на Спасителя.* ***Це вперше таке ясне об’явлення Пресвятої Тройці*** (XIII, с. 92).

Водночас урочистості, піднесеності та образності як обов’язкових гомілетичних вимог до церковної проповіді Йосиф Сліпий досягає значною мірою завдяки ускладненню простого речення. В аналізованих проповідницьких текстах найбільш продуктивними елементами ускладнення є:

1) однорідні члени, на особливу увагу серед яких зі стилістичного погляду заслуговують синоніми. З одного боку, синонімічний ряд, називаючи одне загальне поняття, надає проповідникові широкі можливості стильового вибору для урізноманітнення тексту, а з іншого, – синоніми мають різний змістовий обсяг, додаткові значеннєві відтінки, відрізняються якісним і кількісним виявом емоційно вольової експресії та колориту, стають підґрунтям градаційної семантики висловлювання проповідника. Наприклад: *Щоб цьогорічне Різдво було виявом* ***не лише віри****, але й нашої* ***потіхи*** *і* ***радости*** *в усіх наших переживаннях* (XII, с. 248); *Христос* ***проповідував, робив чуда, терпів, страждав, умер і воскрес****!* (XIII, с. 144);

2) уточнювальні члени суттєво доповнюють, конкретизують смисл речення, не порушуючи його змістової, граматичної та інтонаційної самостійності, як-от: *Наші предки,* ***давні й старовинні скити****, – перевозили навіть храми й престоли з місця на місце, а пізніше будували їх з дерева і каміння* (XII, с. 19–20);

3) відокремлені члени – інтонаційно виділені в реченні компоненти для посилення його змісту або пояснення, конкретизації пов’язаного з ними слова: ***Прихильна чи неприхильна****, правда мусить завжди бути бережена* (XIII, с. 306);

4) вставні конструкції, що традиційно є засобами вираження суб’єктивної модальності, інтелектуальних та морально-етичних оцінок душпастиря, додаткової інформації тощо: *Так само й наші труди, терпіння, хрести й прикрощі,* ***певно,*** *нагородить Христос великою і дочасною і вічною нагородою* (XIII, с. 97);

5) вставлені конструкції: *На останній молитві після Тайної Вечері,* ***а молитва була довга і умильна****, Христос молився за своїх апостолів, за свою Церкву* (XIII, с. 115).

Застосування методу кількісного аналізу речень проповідницької спадщини Блаженнішого засвідчує послідовну перевагу складних речень над простими. Це співвідношення в середньому становить 59% до 41%. Основою складних речень, використаних Блаженнішим у проповідях, є двокомпонентні складні синтаксичні конструкції з підрядним зв’язком. Складнопідрядні речення загалом становлять 70% від загальної кількості складних. Між окремими їх розрядами теж спостерігаємо нерівнозначність. Так, найчисельнішими (близько 28% від усіх складнопідрядних) є присубстантивно-означальні складнопідрядні речення[6], у яких підрядні частини приєднуються до головних такими сполучними засобами: *який, що*, рідше *котрий, де*, *коли*. Наприклад: *Многих і благих Вам літ і, передусім, великої сили від Народженого Христа,* ***яку*** *Він вдихує в кожну українську душу* (XIV, с. 87); *Аж ось зближається на осляті Самарянин,* ***що*** *зворушений нещастям, зліз з осляти, прийшов до лежачого, обмив і обвинув його рани, покріпив його поживою, всадив на своє в’ючне звіря та відвіз до недалекої господи* (XII, с. 61).

Присубстантивно-означальні складнопідрядні речення відповідають одній з основних тенденцій мовлення проповідника – прагненню до чіткості, точності. У цьому випадку підрядні частини виконують функції конкретизації, уточнення через вказівку на об’єкт або його певну характеристику. До таких структур не завжди можна дібрати еквіваленти, бо описові можливості підрядних речень, порівняно зі словоформами (означеннями), значно більші. Порівняймо: *Бо народився Христос,* ***який відкупить, поєднає людей*** <...> (XIII, с. 235) / *Бо народився Христос-відкупитель* [спаситель] (запропонований відповідник наш. – О. П.), де відсутнє окреслення

[6] Дотримуємось класифікації складнопідрядних речень, запропонованої чернівецькими синтаксистами [17].

об'єднавчої місії Христа. Окрім того, більшість підрядних речень узагалі не допускають заміни означеннями і є єдиним адекватним засобом вираження конкретних властивостей, як-от: *Це свято найбільшої чистоти й святости людини,* ***яка ходила своїми стопами по землі*** (XIII, с. 307).

Численність складнопідрядних з'ясувальних речень (19% від кількості всіх складнопідрядних) в аналізованих текстах тісно пов'язана із завданнями церковного проповідництва – тлумачення біблійних істин, пропагування морально-етичних засад християнської філософії. Власне, підрядна частина таких синтаксичних конструкцій служить засобом пояснення, конкретизації змісту опорних слів у головній частині. Тож цей тип підрядних речень задає особливий, рішучо-динамічний тон мовленню Йосифа Сліпого головно через виразність і багатство опорних слів. Напр.: *І* ***молім*** *Господа в оцій Жертві, щоб змилувався над нашою Церквою і народом і вкоротив час досвіду і кари, та прийняв з наших уст належну хвалу* (XII, с. 22); *Та* ***не забуваймо****, що Христос ніс ще важчий хрест* (XIII, с. 97).

Складнопідрядні з'ясувальні речення є важливим стилетворчим засобом. Йдеться про випадки, коли:

а) опорні слова – це дієслова зі значенням спонукальної модальності. Ці дієслівні форми наказового способу зазвичай виражають прохання чи пересторогу на адресу вірних: *Тому-то* ***помолімся*** *до Господа Бога, щоб простив йому всі його свідомі і несвідомі прогрішення і прийняв його у своє небесне царство* (XIII, с. 333); *І* ***дякуймо*** *Господеві, що ми своїми тими скромними силами, серед страшної недолі, поборюючи різні труднощі, і то не від чужих, але від своїх, вдержали оту святиню науки* (XIII, с. 338);

б) у ролі опорних слів головної частини використано дієслова виразної релігійної конотації – зі значенням віри, передусім віри в Бога чи його прославлення, як-от: *Ми мусимо мати сильну* ***віру****, що наша Церква ніколи не пропаде, не перестане існувати, як і наш нарід* (XIII, с. 223); *Та на Бога* ***надія****, що вони* (труднощі. – О. П.) *будуть поборені* (XIII, с. 338).

Досить поширені в аналізованих проповідницьких текстах займенниково-співвідносні речення (їхня кількість становить близько 12% від усіх складнопідрядних). У цих синтаксичних конструкціях відсутня чітка вказівка на об'єкт висловлювання. Така узагальненість, неконкретність зумовлена передусім толерантністю душпастиря, який часто вдається до аналізу негідного способу життя, викриття вчинків, що суперечать засадам християнської моралі, тощо. Йдеться насамперед про предметно-ототожнювальні речення як найпоширеніший різновид займенниково-співвідносних в аналізованих текстах. Їхня структура дає змогу реципієнтові порівняти себе з денотатом співвідносного слова (зазвичай вказівного займенника *той*) у головному компоненті, проаналізувати свої погляди, життєві принципи та поведінку, зіставити свій спосіб життя із зображуваним, зберігаючи повну конфіденційність. Напр.: *Та й нехай нинішнє це богослуження і звеличення піднесе нас на дусі та всім* ***тим****,* ***що*** *тратять надію і не вірять у кращу будучність нашої помісної Церкви, нехай додасть він сили* (XIII, с. 306); *Святий Іван Золотоуст, найбільший проповідник Католицької Церкви, в свойому „Слові на Пасху" завзиває всіх до радости, навіть* ***тих, що*** *не брали участи, ні у Великому Пості, ні Страстному Тижні, ні в молитві, ні в умертвленні, ні в Сповіді, ні в Св. Причастю, – щоби вони бодай радувались на Великдень та й в той спосіб стали учасниками найбільшого свята християнського світу* (XII, с. 57). Водночас предметно-ототожнювальні конструкції, у яких об'єкт висловлювання представлений узагальнено, допомагають проповідникові об'єднувати прихожан, спонукаючи їх до позитивної з позицій християнської філософії самоідентифікації. Такий ефект досягається головно завдяки семантиці кореляційного блоку (найчастіше *той, хто*): *Щасливий* ***той****,* ***кого*** *вчить Божа Премудрість* (XII, с. 228); *Тільки* ***той****,* ***хто*** *пішов на твердий, тернистий шлях, спосібний до великих подвигів* (XII, с. 231). Ці синтаксичні конструкції цілком підпорядковані головній функції церковної проповіді – єднанню християн через віру в Господа.

Досить активно в проповідницькому підстилі, як засвідчив аналіз спадщини Йосифа Сліпого, використано підрядні речення зумовленості (21% від усіх складнопідрядних). Об'єктивними причинами цього є завдання душпастиря – пояснювати життєві події, явища, біблійні істини, образи в їхній неповторній формі, створюючи своєрідну модель ідеальної божественної та грішної земної дійсностей. Розгорнута проповідником у підрядне обставинне речення характеристика події, порівняно з обставиною в простому реченні, – детальніша, конкретніша, а в деяких випадках – доступніша для сприймання на слух. Порівняймо: *Вправді ми стоїмо серед Великого Посту і з ним зв'язаного покутничого настрою, терпінь, милостині і умертвлення,* ***щоби осягнути відпущення гріхів у Великодній Сповіді і гідно прийняти св. Причастя*** (XIV, с. 97) і *Вправді ми стоїмо серед*

Великого Посту і з ним зв'язаного покутничого настрою, терпінь, милостині і умертвлення ***для осягнення відпущення гріхів у Великодній Сповіді і гідного прийняття св. Причастя***. До деяких підрядних обставинних речень дібрати прості відповідники ідентичної семантики важко або й зовсім неможливо, як-от: *А цей образ є неначе її другою душею, другим я,* ***бо в ньому відбивається немов на світлині уся душа, ціла людина*** (XII, с. 59) і т. ін.

Речення зумовленості (причинові, умовні, допустові, мети) об'єднує спільна ознака – у них названо дві залежні одна від одної ситуації. Так, складнопідрядні речення причини дають змогу душпастиреві розкрити для слухацької аудиторії суть події чи явища (підрядна частина), наслідок якої констатується в проповіді як догма, спасительна істина або важливий в історії християнства епізод (головна частина): *Як хто нівечить Божий Храм, того знівечить Бог, бо Храм Божий святий – а Храм той то ви (1 Кор 3,16.17)* (XII, с. 22); *Він найважче страждав з усіх людей, тому що ніхто не мав благороднішої природи від Ісуса Христа* (XIII, с. 231).

Зазвичай складнопідрядні речення умови створюють стилістичний ефект душпастирських повчань: *Коли ми віритимемо в Бога і дивитисьмемо християнськими очима на нашу працю і на ціле життя, тоді зникне в нас руїна душі і тіла, до якого допроваджує безбожництво* (XII, с. 250); *З нашої Церкви може не залишитися нічого, якщо молитвою й жертвою не спинемо загибелі* (XIII, с. 161).

У підрядних реченнях мети Йосиф Сліпий зазвичай окреслює ті цілі, які стоять перед християнським світом загалом і до яких повинен прагнути кожен вірянин зокрема, а саме: необхідність відродження духовності українців, мотивація людських та господніх учинків, осягнення морального спокою й рівноваги, спасіння душі, Божої благодаті тощо. Показовими з цього погляду є такі структури: *І завданням вашим буде поправити той стан, і піднести його, скріпити добре, виполоти зло й помогти розвинутися святості,* ***щоб там знову зацвіло буйно церковне життя, як воно процвітало колись на наших землях*** (XII, с. 27); ***Та щоби дати їм доказ Своєї Божої всемогучости*** *Христос приказав недужому встати взяти свою постіль і йти* (XII, с. 30); *Найперше нині свята Неділя і вона нас кличе, по всіх турботах і по цілотижневій праці, до церкви на Службу Божу,* ***щоби піднести нашу думку до Бога, подякувати за всі добродійства і молити про дальшу поміч*** (XII, с. 46).

Цікавими з погляду стилістичних можливостей у межах церковної проповіді є компаративні, зокрема двокомпаративні речення. Так, речення із розчленованим сполучником *чим ... тим* відображають градацію певної ситуації, поступальний рух від гріховності до моральної досконалості, що цілком відповідає положенням християнського світогляду: ***Чим*** *отже людина провадить доскональше життя,* ***тим*** *кращий вона має образ своєї душі* (XII, с. 59); *А* ***чим*** *благородніша людина,* ***тим*** *глибше страждає і морально переживає свої терпіння. Навпаки,* ***чим*** *більший нелюд,* ***тим*** *байдужніше й безоглядніше він відноситься до своїх терпінь, як це видно було не раз у тюрмах і лагерах* (XIII, с. 231).

Певні особливості простежуємо у використанні Йосифом Сліпим сурядного зв'язку. В аналізованих текстах презентанти складносурядних речень відкритої структури – єднальні та розділові – не поширені. Нечисленність цих різновидів складносурядних речень можна пояснити їхнім синтаксичним значенням, яке дещо суперечить тенденції мовлення проповідника до чіткості та однозначності: певний фрагмент реальної чи ірреальної дійсності представлений поєднанням кількох ситуацій (єднальні речення) або їхнім чергуванням у часі, просторі, відповідно до логіки подій чи взаємовиключенням (розділові речення). Напр.: *Горіли християни як смолоскипи і лилася ріками християнська кров в колісцях і церквах* (XII, с. 258); *Ніколи не сидів він дармо та ніколи уста його не були без молитви* (XIII, с. 297). Судження проповідника, натомість, характеризуються конкретністю, чіткою визначеністю фактів, ідей, істин відповідно до християнського світорозуміння. Водночас досить часто Блаженніший використовує такі різновиди складносурядних речень закритої структури:

- зіставно-протиставні: *Христос вправді народився в біді, але звеличують Його царі* (XII, с. 86); *На Тайній вечері довершилося пожертвування страстей, а в городі переніс Христос їх душевну частину* (XII, с. 222);
- невласне єднальні: *Так воно мусить бути і на майбутнє, і тому треба повинуватися ієрархії* (XII, с. 259–260); *Але нема радости без миру і спокою, і тому тільки зусиль вкладає в привернення всесвітнього миру Святіший Отець Папа Павло VI* (XII, с. 267);
- градаційні: *Та водночас кожна спільнота обнімає не лише громади більші і менші в сучасності, але вона злучена також історично впродовж віків свого існування* (XIII, с. 183).

Нечасто Йосиф Сліпий вдається до оформлення своїх суджень у безсполучникові синтаксичні конструкції, очевидно, тому, що вони, відтворюючи послідовність або

одночасність ситуацій реальної чи ірреальної дійсностей, позбавляють мовлення проповідника належної ораторської експресії та емоційності. Наприклад: *Прийшов Ангел відвалив камінь, повтікала сторожа, востав Христос, а заплакані мироносиці й апостоли возрадувались* (XIII, с. 96).

Доступність і чіткість як важливі вимоги до церковної проповіді не допускають появи складних синтаксичних конструкцій. Це не перешкоджає Блаженнішому будувати розлогі структури, які, на наш погляд, тяжко сприймати на слух, тому вони суперечать гомілетичним правилам, проте водночас визначають індивідуальний авторський стиль Йосифа Сліпого. Напр.: *А гляньте на землю, як вона зміняє своє обличчя, як по всіх усюдах постають доми допомоги і милосердя, школи, храми, величаві будівлі, до яких сходяться вірні, щоби забути про все земське і вп'ялити зір у Бога, щоби відвернути увагу від щоденних журб, від матеріяльних злиднів, а пам'ятати, що є ще інше, вище, досконаліше життя, життя духа і життя вічности* (XII, с. 47).

Отже, завдання церковної проповіді визначають смислову, структурну та стилістичну специфіку синтаксичних структур у проповідницькій спадщині Йосифа Сліпого. Водночас індивідуальні смаки Першоієрарха, його освіченість, особливий тип мислення формують сукупність тих специфічних ознак, які значною мірою виражають поняття ідіостилю. Вивчення семантико-синтаксичних та комунікативних особливостей синтаксичних конструкцій у церковних проповідях становить перспективу дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабич Н. Проблеми терміновживання і термінотворення в сучасному конфесійному стилі // Сучасна українська богословська термінологія: від історичних традицій до нових концепцій : Матеріали Всеукраїнської наукової конференції / Н. Бабич. – Львів, 1998. – С. 161–169.

2. Бабич Н. Українська мова в релігійному (конфесійному) стилі (історія, сучасний стан, перспектива) / Н. Бабич // Gatunki mowy i ich ewolucja. Prace naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. – Tom I. Mowy piękno wielorakie / Pod redakcją Ostaszewskiej D. – Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2000. – С. 246–256.

3. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : Підручник / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.

4. Горбач О. Мовостиль новітніх перекладів св. Письма на українську мову 19–20 вв. (1988) // Наукові Записки Українського Вільного Університету, ч. 13, Філософічний Факультет, Збірник Мовознавчої Комісії Наукового Конґресу в 1000-ліття Хрищення Руси – України / О. Горбач. – Мюнхен, 1988. – С. 29–98.

5. Грималовський І. С. Мова української духовної поезії XVIII–початку XIX століття : Автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Чернівецький національний ун-т ім. Ю. Федьковича / І. С. Грималовський. – Чернівці, 2006. – 20 с.

6. Дзюбишина-Мельник Н. Конфесійний стиль / Н. Дзюбишина-Мельник // Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Українська мова. Universytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej. – Opole, 1999. – S. 184–200.

7. Дзюбишина-Мельник Н. Стильово-стилістичні орієнтації сучасного конфесійного стилю // Єдиними устами : Бюлетень Інституту богословської термінології та перекладів. – Львів, 1998. – № 2. – С. 6–15.

8. Дзюбишина-Мельник Н. Ще один стиль української літературної мови / Н. Дзюбишина-Мельник // Культура слова. – К., 1994. – Вип. 45. – С. 14–20.

9. Звегинцев В. А. Предложение и его отношение к языку и речи / В. А. Звегинцев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1976. – 308 с.

10. Куньч З. До історії термінів "казання" і "проповідь" / З. Куньч // Сучасна українська богословська термінологія : від історичних традицій до нових концепцій : Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Львів, 1998. – С. 184–190.

11. Куньч З. Церковна проповідь і проблеми культури мови / З. Куньч // Християнство й українська мова : Матеріали наукової конференції, Київ, 5–6 жовтня 2000 року / Відп. ред. В. Німчук. – Львів : Видавництво Львівської Богословської Академії, 2000. – С. 436–443.

12. Німчук В. Конфесійне питання і українська мова кінця XVI – початку XVII століть // Берестейська унія і українська культура XVII століття : Матеріали Третіх „Берестейських читань". Львів, Київ, Харків, 20–23 червня 1995 р. / Б. Гудзяк, О. Турій (ред.); Львівська Богословська Академія, Інститут Історії Церкви. – Львів, 1996. – С. 1–32.

13. Німчук В. Українська мова – священна мова // Людина і світ. – 1992. – № 11–12. – С. 28–32; 1993. – № 1. – С. 35–38; № 2–3. – С. 38–44; № 4–5. – С. 14–18; № 6–7. – С. 26–31; № 8–9. – С. 20–24; № 10–12. – С. 26–31.

14. Німчук В. Християнство й українська мова / В. Німчук // Українська мова. – 2001. – № 1. – С. 11–30.

15. Огієнко І. Причини повстання перших перекладів Письма Святого на українську мову / І. Огієнко // Дніпро : Календар-альманах на рік 1923 / Під редакцією : проф. Леоніда Білецького і Віктора Завадського. – Львів : Накладом українського товариства допомоги еміґрантам з великої України, 1923. – 106 с.

16. Огієнко І. Українська Житомирська Євангелія 1571 року : Опис пам'ятки, аналіз мови і словник : Нарис з історії культурного життя Старої Волині / І. Огієнко. – Тернів : Українська Автокефальна Церква, 1922. – 72 с.

17. Слинько І. І. Синтаксис сучасної української мови : Проблемні питання : Навч. посіб. для студ. філол. фак. ун-тів / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К. : Вища шк., 1994. – 670 с.

18. Чепіга І. П. Ораторське мистецтво на Україні в XVI-XVII ст. / І. П. Чепіга // Українська мова і література в школі. – 1989. – № 10. – С. 64–68.

19. Чепіга І. П. Початки барокового проповідництва в українському письменстві / І. П. Чепіга // Мовознавство. – 1996. – № 6. – С. 25–30.

20 Чепіга І. П. Учительні євангелія як жанр ораторсько-проповідницького письменства / І. П. Чепіга // Мовознавство. – 1995. – № 5. – С. 39–46.

21. Чуба Г. В. До проблеми типологічного розрізнення Учительних Євангелій другої половини XVI–XVII ст. / Г. В. Чуба // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Львів, 1998. – Вип. 6. – С. 70–81.

22. Чуба Г. Мовні засоби впливу на слухача в українських Учительних Євангеліях кінця XVI ст. / Г. Чуба // Християнство й українська мова : Матеріали наукової конференції, Київ, 5–6 жовтня 2000 року / Відп. ред. В. Німчук. – Львів : Видавництво Львівської Богословської Академії, 2000. – С. 449–454.

ДЖЕРЕЛА

1. Твори Патріярха і Кардинала Йосифа / Зібрали о. проф. д-р Іван Хома і о. д-р Юрій Федорів. – Т. X–XIV. – Рим, 1979–1985.

Olga Petryshyna

Structurally-expressive specific syntactic constructions in church sermons (on the basis of Yosyf Slipy's sermons)

The article is devoted to analyzing different-type syntactic structures of Yosyf Slipy's sermons. Homiletic demands and individual manner of preaching define the peculiarities of syntactic elements in language creativity of Patriarch.

Key words: syntactic structure, simple sentence, complication elements, complex sentence, principal clause, subordinated clause, compound sentence, expressive function, church sermon.

Лілія Калужська

ОЦІННІСТЬ У ТЕКСТАХ ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ: ПЕРЕКЛАДОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

Робота визначає перекладознавчі особливості функціонування оцінності в текстах політичного дискурсу. Дослідження демонструє облігаторність відтворення компоненту оцінки в процесі перекладу алюзій та метафор, а також вплив оцінки на вибір способів іншомовного відтворення одиниць.

Ключові слова: оцінність, політичний дискурс, переклад, алюзія, метафора.

Перехід українського суспільства на демократичний шлях розвитку ініціював інтерес до політичного дискурсу. Трансформація суспільства, розвиток політичних еліт та лінгвістичне вираження цих процесів активно вивчається представниками соціальних наук: політологами, соціологами, культурологами, філософами, лінгвістами.

Функціонування країни на міжнародному рівні в ролі самостійного суб'єкта політики долучає використання перекладу, що висуває вимогу до перекладознавців вивчити особливості перекладу такого типу тексту. Для текстів політичного дискурсу стилеутворюючим фактором є оцінка [3, с. 94]. Лінгвісти активно досліджують функціонування компонента оцінки в текстах політичної комунікації, а саме одиниці різного лінгвального рівня, які вербалізують оцінку в текстах ЗМІ [2; 7] та політичних промовах [8]. Перекладознавці визначають роль компонента оцінки у процесі перекладу неометафор [9]. Недостатньо вивченим залишається перекладацький аспект функціонування оцінки в політичних текстах.

Мета роботи полягає у визначенні перекладознавчих аспектів функціонування оцінності в текстах політичного дискурсу. Реалізація цієї мети передбачає вирішення таких завдань: виявити

роль оцінності у функціонуванні текстів політичного дискурсу; дослідити перекладознавчі аспекти функціонування оцінності в текстах політичного дискурсу.

Політика перш за все є політичною дією. Складовою політичної дії є оцінка, яка завжди наявна в політичній комунікації. Оцінність як основний стилеутворюючий фактор політичного дискурсу бере участь у всіх етапах створення та реалізації політичного тексту [3, с. 94]. Оскільки оцінка відіграє важливу роль у політичній комунікації, доречно припустити вплив цього компонента на переклад одиниць – носіїв оцінки.

Структура мовної оцінки складається з чотирьох обов'язкових елементів: суб'єкт, об'єкт, підстава й характер оцінки. У нашій роботі розглядаються перекладознавчі аспекти характеру оцінки одиниці. За характером оцінка може бути позитивною чи негативною. Лінгвальне вираження оцінки може відбуватися на будь-якому мовному рівні. Проблеми перекладу можуть виникати під час відтворення оцінної одиниці будь-якого рівня. Наше дослідження звертається до носіїв оцінки, які є стилістичними домінантами політичної промови та аналітичної статті і водночас створюють проблеми перекладу, а саме алюзивні та метафоричні одиниці.

Дослідження перекладу метафоричних одиниць надало можливість зіставити особливості перекладу негативно та позитивно маркованих одиниць. Переклад одиниць, які не засвоєні цільовою мовою, позначений більш високим рівнем збереження стилістичного маркування в ході відтворення пейоративів. Відтворення некультуроспецифічних одиниць демонструє незначні відмінності.

Лексичні одиниці-носії негативної оцінки більше притягують увагу реципієнта, ніж позитивно марковані одиниці [4, с. 14]. Психолінгвісти вважають, що „негативні, які заважають, сторони буття сприймаються людиною набагато гостріше, ніж позитивні...фактори... "[1, с. 22–26] Ілюстрацією цього феномену може слугувати домінування негативно маркованої емотивно-експресивної лексики на початку новинного анонсу в текстах ЗМІ [4, с. 14]. Перекладач частіше відтворює стилістичне маркування негативно забарвлених метафор для збереження експресивної форми критики. З погляду психолінгвістики існують підстави вважати, що перекладач приєднується до позиції критика. Перекладач бере участь у вербалізації виклику негативно маркованому явищу чи особі [5, с. 160], у поінформуванні антагоніста про те, що „ він – нижче "[6, с. 250]. Сам перекладач, разом з автором первинного тексту, підтримуючи експресивність критики, демонструє потяг до ідеалу й нібито стає „вище" [6, с. 250].

Дослідження алюзивних одиниць, які базуються на метафоричному перенесенні, дає можливість зіставити переклад позитивно та негативно маркованих політичних інтертекстів. Політичні інтертексти, які є носіями негативної оцінки, перекладаються переважно (66,03 %) прямими способами. Експлікація є основним способом перекладу інтертекстуальних аксіологем зі знаком „+" (80 %). Перекладач підтримує позицію автора оригіналу та відтворює у вторинному тексті експресивність критики. Стилістичне маркування алюзій, які є носіями позитивної оцінки, нівелюється.

Конвергентна одиниця В. Ющенка *маленький українець* (УП, 15.04.2005), яка мала виконувати інтегративну функцію, також використовується для критики президента та його політичних прибічників: *Переклавши, таким чином, «захист» багатомільйонної армії «**маленьких українців**» на плечі наступного, більш модернізованого, але такого ж кон'юнктурного та керованого проекту, яким є персональний політичний проект БЮТ* (День, 12.10 2006).

У перекладі негативно маркована одиниця калькована та позначена лапками: *After receiving a bit of power as a prize, they can finally heave a sigh of relief, having transferred the "protection" of millions of "**small Ukrainians**" to the shoulders of the next, more modern but opportunistic and controlled project, namely Yulia Tymoshenko's personal political project, the BYuT* (The Day Weekly Digest 17.10.2006).

При відтворенні позитивно маркованої одиниці *маленький українець* використано непрямий переклад. Автор тексту, у якому політична алюзія *маленький українець* є носієм позитивної конотації, приєднується до позиції мовця, який використовує одиницю, і переклад не має зупиняти увагу читача. Газета „День" є медіа-засобом демократично-патріотичного спрямування та підтримує євроінтегративний курс українського уряду, зокрема позитивно оцінює вступ до СОТ. Одиниця *маленький українець* підкреслює демократичність такої політики: *Угоди з ЄС і вступ в СОТ – тест на любов до **маленького українця*** (День, 21.10.2006).

У перекладі експлікується значення образної одиниці: *Agreements with the EU and accession to WTO a test of love **for ordinary Ukrainians*** (The Day Weekly Digest 24.10.2006)

Відтворення метафор, які засвоєні вихідною та цільовою мовами, не позначене впливом характерологічних особливостей одиниці. Рівень відтворення стилістичного маркування перекладених пейоративних метафор (75,5%) не набагато вищий, ніж меліоративних (75,01 %).

Зіставлення перекладів негативно та позитивно маркованих фразеологізмів засвідчило, що відтворення пейоративних одиниць позначене більш високим рівнем збереження стилістичного маркування під час відтворення культуроспецифічних немодифікованих одиниць („–” 70,27 % – „+” 42,85 %) та некультуроспецифічних модифікованих („–” 81,2 % – „+” 77 %). Відтворення фразеологічних одиниць, які засвоєні обома мовами, демонструє незначну перевагу в збереженні стилістичного маркування відтворених меліоративів („+” 70 % –„–” 68 %).

Зіставлення перекладів оригінальних метафоричних аксіологем, які є носіями негативної та позитивної оцінки, демонструє настанову перекладача зберегти стилістичне маркування одиниць зі знаком „–”. Рівень відтворення стилістичного маркування при перекладі пейоративних метафор (62,79 %) є вищим, ніж меліоративних (46,67 %).

Продемонструємо вплив оцінки на переклад одиниць її носіїв на матеріалі англомовного відтворення немодифікованих культуроспецифічних фразеологізмів. Наступний приклад демонструє нівелювання у ході перекладу фразеологізму, який є носієм позитивної оцінки. Фразеологізм *іти назустріч* („розуміти потреби когось, допомагати”) генерує позитивну оцінку співпраці владних інститутів та підприємців. Одиниця *йти назустріч* має словниковий відповідник *to meet half-way* („іти на компроміс”) [10, с. 435], який може бути використаний при перекладі такого висловлювання: *І тому я хочу, щоб ми з вами* ***йшли назустріч один одному****, з одного боку ми спрощуємо все, що можемо спростити, а з іншого боку – ми сподіваємося на те, що держава не буде страждати під час продажу своєї власності, своїх послуг, своїх можливостей за ціною, яка просто шалено нижча від ринкової* (Тимошенко, 30.01.2008).

Під час перекладу використано меліоратив *be cooperative* у прямому значенні та нівельовано стилістичне маркування: *That's why I want that we would* ***be cooperative****, on the one side – we simplify everything we can simplify, on the other side – we are convinced that the state will not suffer while selling its property, its services, its opportunities at the price which is exceedingly lower than the market one* (Тимошенко, 30.01.2008).

Політична лідерка використала одиницю для виконання фатичної та інтегративної функцій. У вторинному тексті одиниця не виконує таких функцій. Відтворення стилістичного маркування цієї одиниці у перекладі лише свідчить про вживання експресивних одиниць з певною метою в політичній комунікації вихідної культури.

Наступний приклад демонструє збереження стилістичного маркування фразеологізму зі знаком „−”. Культуроспецифічна фразеологічна одиниця *накритися мідним тазом* у цьому контексті містить критику можливих наслідків неконструктивної співпраці гілок влади: *Вона вважає, що Ющенко не ставитиме їй палиці в колеса. Бо якщо країна* ***накриється мідним тазом*** *– спитають і з нього* (ДТ 1.11 – 8.11.2008).

Перекладач вважає за необхідне підтримати критику та відтворити у перекладі експресивність засобів її вираження за допомогою фразеологізму *to go to pot*, що має значення „псуватися до крайнього ступеня” [11, с. 704]: *She does not expect him to put spokes in her wheel: if the* ***country goes to pot****, he will have to answer for it, too* (ZN 1.11 – 8.11.2008).

Перекладач використовує комбінований переклад, що дає змогу зберегти стилістичне маркування та використати одиницю, яка засвоєна мовою. Вибір варіанта перекладу базувався на тому факті, що одиниці *накритися мідним тазом* та *to go to pot* утворені на основі запозичення образу з однієї сфери – „Домашнє начиння”. Стилістичне маркування критики притягує увагу читача вторинного тексту та надає йому інформацію про політичну комунікацію в країні оригіналу. Окремо потрібно зазначити, що наявність критики владних інститутів у ЗМІ є ознакою плюралізму та свободи слова, тобто свідчить про демократичний розвиток країни оригіналу.

Оцінність як стилеутворювальний фактор політичного тексту є облігаторним для відтворення у перекладі прагматичним компонентом. Як складова політичної дії оцінність впливає на вибір способів перекладу одиниць її носіїв.

ЛІТЕРАТУРА

1. Жельвис В. И. Эмотивный аспект речи: Психолингвистическая интерпретация речевого воздействия : Учеб. пособие / В. И. Жельвис. – Ярославль : ЯрГУ, 1990. – 81 с.

2. Зятькова Л. Я. Субъективная модальность политического дискурса: (на материале рос., британ. и амер. печат. СМИ) : автореф. дис. … канд. филол. наук : спец. 10.02.20 „Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание”/ Л. Я. Зятькова – Екатеринбург, 2003. – 25 с.

3. Клушина Н. И. Языковые механизмы формирования оценки в СМИ / Н. И. Клушина // Публицистика и информация в современном обществе. Сб. статей под ред. проф. Г. Я. Солганика. – М., 2000. – С. 94–106

4. Ковальчукова М. А. Новостной анонс в сети Интернет как речевой жанр дискурса СМИ : автореф. дис. … канд. филол. наук : спец. 10.02.19 „Теория языка”/ М. А. Ковальчукова. – Ижевск, 2009. – 24 с.

5. Настин И. В. Психолингвистика : учеб.-метод. пособие / И. В. Настин. – М. : МПСИ, 2007. – 177 с.

6. Сапрыгина Н. В. Психолингвистика диалога / Н. В. Сапрыгина – О., 2003. – 328 с.

7. Стрельников А. М. Метафорическая оценка политического лидера в дискурсе кампании по выборам президента в США и России : автореф. дис. … канд. филол. наук : спец. 10.02.20. „Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание”/ А. М. Стрельников. – Екатеринбург, 2005. – 17 с.

8. Яковлева А. С. Категория оценки в публичных политических речах П. А. Столыпина и Отто фон Бісмарка (на материале русского и немецкого языков : автореф. дис. … канд. филол. наук : спец. 10.02.20 „Теория языка”/ А. С. Яковлева – Тюмень, 2006. – 24 с.

9. Ясинецька О. А. Психолінгвістика перекладу нової англомовної публіцистичної метафорики українською мовою / О. А. Ясинецька // Вісник Запорізького національного університету : Зб. наук. ст. Філологічні науки. – Запоріжжя : ЗНУ. – № 2. – 2007. – 234 с. – С. 225–230.

10. Spears, Richard. McGraw-Hill's Dictionary of American Idioms and Phrasal Verbs / R. Spears – New York : McGraw-Hill, 2005. – 1080 p.

11. Wilkinson P. R. Thesaurus of Traditional English Metaphors. Second edition / P. R. Wilkinson – London and New York : Routledge, 2002. – 2009 p.

Liliya Kaluzhska

Evaluation in texts of political discourse: translation studies aspect

The article determines peculiarities of evaluation in texts of political discourse. The results of the research demonstrate that translation of allusions and metaphor tends to preserve evaluation as one of the significant features of political communication. Evaluation influences on the choice of translation devices is also singled out.

Key words: evaluation, political discourse, translation, allusion, metaphor.

Оксана Назаренко

НАЦІОНАЛЬНО-ПРЕЦЕДЕНТНІ ФЕНОМЕНИ УКРАЇНСЬКОГО КОГНІТИВНОГО ПРОСТОРУ В ДИСКУРСІ МАС-МЕДІА

Статтю присвячено функціонуванню національно-прецедентних феноменів у газетному дискурсі, зокрема розглянуто фразеологічні одиниці прецедентного типу та прецедентні феномени літературно-художнього походження, реалізовані в незміненому і трансформованому варіантах у газетних статтях.

Ключові слова: прецедентний феномен, когнітивна база, фразеологізм, трансформація.

Загальні методологічні тенденції до синкретизму та антропоцентричності сприяли появі нових наукових напрямів гуманітарних досліджень, серед яких особливе місце належить лінгвокультурології. Ця наука вивчає «фіксацію в мові, етнотекстах і дискурсивній практиці духовної і матеріальної культури народу» [8, с. 254], у тому числі виявлення цієї фіксації в прецедентних феноменах.

Дослідження прецедентності й прецедентних феноменів початковано працями відомого російського лінгвіста Ю. М. Караулова, який вивчав ці явища в контексті мовної особистості й виокремив основні критерії визначення прецедентних текстів: значущість для певної особистості в пізнавальному та емоційному планах; надособистісний характер; можливість неоднократного звернення в дискурсі конкретної мовної особистості [5, с. 216]. З огляду на це російські дослідники розробили теорію прецедентних феноменів, розмежувавши прецедентний текст, прецедентне висловлення, прецедентну ситуацію, прецедентне ім’я (Ю. Сорокін, Г. Слишкін, Д. Гудков, І. Захаренко, В. Красних та ін.). Створено типологію прецедентних феноменів, у якій останні запропоновано поділити на три групи: 1) соціумно-прецедентні; 2) національно-прецедентні; 3) універсально-прецедентні [7]. До соціумно-прецедентних належать феномени, відомі усім пересічним представникам певного соціуму та належні до колективного когнітивного простору; до національно-прецедентних – феномени, відомі представникам національно-лінгво-культурної спільноти і належні до національної когнітивної бази; до універсально-прецедентних – феномени,

відомі будь-якій пересічній людині та одночасно належні до «універсального» когнітивного простору [6, с. 174].

Метою нашої наукової розвідки є друга група – національно-прецедентні феномени, які Д. Гудков вважає особливою групою вербальних феноменів, пов'язаних з «колективними інваріантними уявленнями конкретних «культурних предметів», національно-детермінованих мінімізованими уявленнями останніх» [3, с. 106]. Саме цей тип прецедентних феноменів потребує детального аналізу з огляду на *актуальність* і необхідність дослідження української національної когнітивної бази.

Матеріалом для аналізу стали публікації в українських газетах «Дзеркало тижня», «День», «Україна молода», «Високий замок», «Львівська газета» за 2009 рік, що містять національно-прецедентні феномени. Такі феномени можуть функціонувати в заголовках статей, в основному тексті, в авторських коментарях тощо, проте всі вони об'єднані спільною національною когнітивною базою. Поняття когнітивної бази зумовлене необхідністю наявності спільних знань та уявлень про світ у комунікантів, без чого успішність комунікативної взаємодії не можлива. Розмежовуючи культурний простір, когнітивний простір та когнітивну базу, Д. Гудков тлумачить останню як «структуровану сукупність знань та уявлень, притаманних усім представникам тієї чи іншої лінгвокультурної спільноти» [3, с. 92].

Національно-прецедентні феномени застосовують у газетних текстах часто. Експериментальне дослідження, проведене О. Боярських, доводить доцільність та релевантність використання прецедентних феноменів у газетних матеріалах та підтверджує залежність асоціативного поля прецедентних феноменів від кількості трансформацій: трансформовані прецедентні феномени викликають більше асоціацій, ніж подані без змін [1, с. 69]. Ми розглянемо і трансформовані, і нетрансформовані прецедентні феномени, що тематично можна поділити на дві групи. До першої групи належать фразеологічні одиниці (прислів'я, приказки, паремії, загадки), прецедентний статус яких залишається невизначеним [8, с. 295], проте вони мають здатність «у найвищому ступені відображати особливості світосприйняття носіїв мови, зумовлені національною культурою» [3, с. 192]. До другої групи належать прецедентні феномени, джерелом яких постає українська національна культура – література, релігія, філософія, історія, однак ця група меншою мірою представлена в газетному дискурсі, тому що феномени такого типу орієнтовані не на пересічних, а на інтелектуальних реципієнтів.

Проаналізуємо першу групу – фразеологічні одиниці, що становлять ядро національно-прецедентних феноменів та можуть функціонувати в первинному і трансформованому варіантах. У незміненому варіанті їх застосовують із первинним значенням, зрозумілим представникам національно-культурної спільноти без пояснень, напр.: *Погодимося з відомим прислів'ям лише почасти:* ***не все, але майже все нове – це добре забуте старе*** (Дзеркало тижня. 2009. № 20); *... як показує практика, Володимир Михайлович просто* ***«товче воду в ступі»****, не пропонуючи дієвих шляхів вирішення селянських проблем* (Україна молода. 2009. № 141); *У міській раді* ***ліва рука не знає, що робить права*** (Високий замок. 2009. № 159). Використання таких фразеологізмів, що переважно є прислів'ями та пареміями, загалом характерне для української лінгвоментальності. О. Дуденко, розглядаючи номінативну і комунікативну природу українських паремій, стверджує, що це – «асоціативно "зашифровані" повідомлення, розуміння яких вимагає етнолінгвістичних, традиційно-культурних знань, а також обізнаності з національною символікою; остання, як відомо, акумулює в собі потужні згустки смислу» [4, с. 11]. Це можна сказати про всі фразеологічні одиниці, що становлять національно-прецедентні феномени і використовуються в газетному дискурсі, зокрема про власне українські, що не мають відповідників в інших східнослов'янських мовах, напр.: *Магія чисел: Охочих побратися 09.09.09 –* ***хоч греблю гати*** (Високий замок. 2009. № 159); Звісно, *Києву до Лондона* ***– як куцому до зайця.*** *Прямо скажемо – далекувато* (Україна молода. 2009. № 152); ***Де лелека водиться, там щастя родиться*** (Високий замок. 2009. № 158). Такі фразеологізми питомі для української мови, під час їхнього перекладу виникають своєрідні змістові лакуни, які замінюють синонімічними висловами з іншої мови або передають описово. Саме ці національно прецедентні феномени належать серед інших до ядра української когнітивної бази: вони не лише зрозумілі всім представникам української лінгвоментальності, а й незрозумілі носіям інших мов, що вказує на їхню самобутність. Периферію національно-прецедентних феноменів, представлених нетрансформованими фразеологізмами, становлять прислів'я та приказки, наявні не лише в українській, а й в інших слов'янських мовах, де вони мають відповідники, напр.: *Як мовиться,* ***«на злодієві шапка горить»***

(Дзеркало тижня. 2009. № 19) – російський відповідник «на воре шапка горит»; *Бо в питаннях соціального захисту селян –* ***кінь не валявся*** (Дзеркало тижня. 2009. № 20) – російський фразеологізм «конь не валялся»; *Тобто справа проти селян була* ***«шита білими нитками»*** (Україна молода. 2009. № 142) – російський відповідник «шита белыми нитками»; ***Яблуко від яблуньки недалеко падає*** (Високий замок. 2009. № 157) – російський фразеологізм «яблоко от яблони недалеко падает» тощо.

Крім фразеологічних одиниць, поданих без змін, у газетному дискурсі функціонують трансформовані фразеологізми, у яких замінено один або декілька лексичних складників. Прецедентний статус феноменів, представлених трансформованими фразеологізмами, надає змогу легко відновлювати першоджерело – вихідний фразеологізм – та експлікує нові семантичні шари, викликані відповідними асоціаціями реципієнтів. Коли трансформації піддаються прислів'я та приказки через заміну окремих лексем, то реципієнт змушений знайти підтекстову інформацію. Незначні трансформації складників лише змінюють семантичні акценти, але залишають загальний зміст фразеологізмів без змін, напр.: *Як посієш, так і пожнеш* (Високий замок. 2009. № 42); *Моя родина – моя фортеця* (Львівська газета. 2009. № 21); *У стилі «пришийкобиліхвіст»* (Україна молода. 2009. № 77). Якщо фразеологізм зазнає більших трансформацій, то він викликає широке коло асоціацій і подає нові значення, яких не було в незміненому варіанті, напр.*: Ніде* ***порожній пляшці*** *впасти!* (Україна молода. 2009. № 90); *Пусти свиню у* ***Стрийський парк***... (Високий замок. 2009. № 41). З прикладів бачимо, що заміна семантично навантажених компонентів зумовлює виникнення нових змістів. Трансформованими можуть бути не лише питомі українські фразеологізми, а й спільні для східнослов'янської когнітивної бази, напр.: ***Мешканці*** *усіх* ***будинків****, єднайтесь*! (Високий замок. 2009. № 35); ***Татари*** *всіх країн єднаються* (Україна молода. 2009. № 89). Слід зазначити, що трансформованими фразеологізмами здебільшого послуговуються в заголовкових комплексах газетних статей, а незміненими фразеологізмами – в основному тексті газетного матеріалу. Наявність трансформованого фразеологізму в заголовку більшою мірою привертає увагу, ніж відомі реципієнтам прислів'я та приказки, тому що вони постають своєрідним маніфестатором, маркованим знаком прихованого змісту, підтексту. Підтекст, на думку І. Гальперіна, виникає «завдяки здатності читача бачити текст як поєднання лінеарної та супралінеарної інформації» [2, с. 46]. Саме трансформація фразеологізмів експлікує підтекст, що містить авторські оцінки, іронію.

Другу групу національно-прецедентних феноменів становлять цитати – оригінальні й трансформовані – з творів українських авторів, що набули статусу прецедентних. Такі прецедентні тексти релевантні саме для української національної когнітивної бази, вони є знаковими текстами для кожного представника української лінгвоментальності. Насамперед це цитати з хрестоматійних текстів української класики, що переважно використовуються в газетному дискурсі без змін, напр., стаття, присвячена річниці з дня смерті Лесі Українки має назву – цитату з одного з віршів поетеси: *Бажаю так скінчити я свій шлях, як починала: з співом на вустах* (День. 2009. № 133). За таких умов прецедентність тексту та його паспортизація проходить для реципієнта легко: доречність використаної цитати зумовлена загальним контекстом статті. Однак у більшості випадків такі прецедентні феномени не частотні, у газетному дискурсі їх використовують значно менше, ніж фразеологізми, а використання потребує додаткових коментарів, своєрідних «підказок» для реципієнта. Так, заголовок статті, присвяченій творчості відомого українського поета Д. Павличка, містить апеляцію до одного з його найвідоміших віршів: *Два кольори Дмитра Павличка* (День. 2009. № 176). З огляду на це актуалізовано прецедентний характер компонента заголовка «два кольори», який викликає відповідні асоціації з ліричним твором поета.

Трансформація подібних національно-прецедентних феноменів, з одного боку, орієнтована на створення підтексту, а з іншого – вимагає від читача інтелектуальної праці, що не всім під силу. Так, заголовок статті *Кохайтеся, студентки, та не з одруженими*... (Україна молода. 2009. № 78) апелює до першоджерела – цитати з «Катерини» Т. Шевченка *Кохайтеся, чорноброві, та не з москалями*..., але заміна кількох лексем ускладнює атрибуцію цитати. Лише своєрідна синтаксична будова, ритміка й один залишений лексичний компонент дає змогу відтворити первинний текст.

Для атрибуції первинного тексту необхідно, щоб наявний компонент мав знаковий характер, викликав асоціації з первинним текстом, напр., у заголовку статті *Свині не винні?* (Дзеркало тижня. 2009. № 16) трансформована лише одна лексема – *коні / свині*, яка належить до однієї лексико-семантичної групи «тварини» з оригінальним компонентом, тому викликає відповідні асоціації – із новелою М. Коцюбинського «Коні не винні».

Крім літературно-художніх творів, прецедентними текстами можуть бути фрагменти з відомих українських пісень, причому не обов'язково народних, головне, щоб ці пісні містили прецедентні феномени національної когнітивної бази, напр., відома пісня В. Івасюка «Червона рута» містить один з рядків *Червону руту не шукай вечорами*..., а заголовок статті поданий як трансформована цитата *Той, хто знайшов червону руту* (День. 2009. № 80), проте прецедентний феномен «червона рута» одразу викликає потрібні асоціації й дає змогу відтворити оригінальний текст та сприймати зазначений заголовок як наслідок з подій пісні. Проте й деякі українські естрадні пісні можуть набувати прецедентного статусу, напр., у заголовку статті *А він такий чудовий, весь різнокольоровий* (Високий замок. 2009. № 157) наявна трансформована цитата з пісні Вєрки Сєрдючки *...піду я у садочок, наїмся черв'ячків*, *а черв'ячки чудові та різнокольорові*... Крім описаних прецедентних висловлень, прецедентними феноменами можуть слугувати знакові історичні події, історичні особистості, політики, факти, проте їх розуміння не потребує додаткових зусиль від реципієнта, тому сприймається адекватно, не актуалізуючи змістово-підтекстову інформацію.

Отже, у газетному дискурсі функціонують дві групи національно-прецедентних феноменів, що представлені фразеологізмами та прецедентними висловленнями. Перша група об'єднує оригінальні й трансформовані фразеологізми (паремії, прислів'я та приказки), що становлять ядро і периферію української когнітивної бази, а друга група представлена оригінальними і трансформованими цитатами з творів українських письменників та з текстів популярних українських пісень. Трансформовані тексти актуалізують підтекст і вимагають багатошарового розуміння змісту основного тексту. Феномени першої групи є більш частотними, ніж другої, проте загалом національно-прецедентні феномени передусім орієнтовані на пересічного реципієнта, тому актуалізують знання на рівні фразеології, а не історії та культури.

У перспективі необхідно продовжити дослідження інших типів національно-прецедентних феноменів, представлених у газетному дискурсі в заголовках та основному тексті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Боярских О. С. Прецедентное высказывание в газетном тексте: особенности читательского восприятия / О. С. Боярских // Политическая лингвистика. – Екатеринбург, 2007. – Вип. 1 (21). – С. 65–69.

2. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования / И. Р. Гальперин. Изд. 4-е. – М. : КомКнига, 2006. – 144 с.

3. Гудков Д. Теория и практика межкультурной коммуникации / Д. Б. Гудков. – М. : ИТДГК «Гнозис», 2003. – 288 с.

4. Дуденко О. В. Номінативна та комунікативна природа українських паремій : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. 10.02.01. / Олена Володимирівна Дуденко. – К., 2002. – 18 с.

5. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. – М. : Наука, 1987. – 264 с.

6. Красных В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? / В. В. Красных – М. : ИТДГК «Гнозис», 2003. – 375 с.

7. Красных В. В. Когнитивная база и прецедентные феномены в системе других единиц и коммуникации / В. В. Красных, Д. Б. Гудков, И. В. Захаренко, Д. В. Багаева // Вестник МГУ. – Серия 9 : Филология. – 1997. – № 3. – С. 62–75.

8. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : Підручник / О. О.Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.

Oksana Nazarenko

National-precedent phenomena of Ukrainian cognitive base in mass-media discourse

The article is devoted to functioning of the national- precedent phenomena in newspaper discourse, special consideration given to the precedent phraseological units as well to the precedent phenomena of the artistic fiction origin, realized, both transformed and intact, in the newspaper articles.

Key words: precedent phenomena, cognitive base, phraseology, transformation.

Роман Пикалюк

МЕХАНІЗМ ЗВОРОТНОГО ЗВ'ЯЗКУ У ФОРМУВАННІ МОДАЛЬНИХ КОМПЛЕКСІВ ХУДОЖНЬОГО ТВОРУ (НА МАТЕРІАЛІ ХУДОЖНЬОЇ ПРОЗИ І. БАГРЯНОГО)

У статті досліджено механізм зворотного зв'язку в модальній сфері прозового твору, визначено його роль в узгодженні комунікативного й самоорганізаційного планів твору, виявлено основні засоби зворотного зв'язку.

Ключові слова: модальність, модальний комплекс, зворотний зв'язок, негативний зворотний зв'язок, позитивний зворотний зв'язок, самоорганізація.

Сучасні системні дослідження художнього тексту виявляють дві різноспрямовані тенденції. Вихідною для методології комунікативної лінгвістики є теза про комунікативну мету тексту як чинник, що підпорядковує собі відбір і функціонування всіх елементів тексту. Подібні уявлення про інтенційність як визначальний чинник добору стилістичних засобів у художньому тексті становлять основу традиційного лінгвостилістичного аналізу тексту, розробленого в працях О. О. Потебні, Л. А. Булаховського, В. М. Русанівського, М. М. Пилинського, Л. І. Мацько, С. Я. Єрмоленко та ін.

На сучасному етапі лінгвістичної думки досить актуальне використання синергетичної методології в дослідженнях художнього тексту. Методологія такого аналізу розроблена в працях В. Пищальникової, І. Герман, О. Семенець, В. Борботька та ін. На противагу комунікативній системній моделі тексту, у рамках лінгвосинергетики велику увагу приділено аспектам самоорганізації тексту (хаотичним, флуктуаційним процесам, імовірнісному характерові еволюційного розвитку системи тощо). Водночас у лінгвістичних працях здебільшого відсутнє комплексне дослідження комунікативного та самоорганізаційного планів художнього тексту, їхньої взаємодії та співвідношення.

Синергетична методологія не виключає можливості існування механізмів керування в системі, однак традиційні для системних досліджень уявлення про сам процес керування підлягають переосмисленню. На думку О. М. Князєвої та С. П. Курдюмова, "керування втрачає характер сліпого втручання <…>, небезпечних дій проти власних тенденцій систем і побудоване на основі знання того, що взагалі можливе в певному середовищі. Керування починає засновуватися на поєднанні втручання людини із сутністю внутрішніх тенденцій систем, що розвиваються. Тому тут з'являється в певному сенсі вищий тип детермінізму – детермінізм із розумінням неоднозначності майбутнього і можливістю виходу на бажане майбутнє. Це – детермінізм, який підсилює роль людини" [3, с. 36].

Урахування інтенційного та самоорганізаційного планів значно розширює гносеологічний потенціал досліджень як усієї змістово-формальної системи художнього твору, так і окремих його сфер, зокрема модальної. Уявлення про модальну сферу художнього тексту як сферу реалізації домінант авторської ментальності фактично унеможливлюють повне розмежування механізмів керування та самоорганізації. Формування модальних значень у тексті, яке відбувається за рахунок кореляції різнорівневих модально маркованих одиниць під дією різноманітних внутрішньотекстових чинників (за синергетичною термінологією – параметрів порядку), певною мірою синхронізується з модальним комплексом, який становить домінанту авторської ментальної сфери. Отже, механізми керування в модальній сфері ідіолекту письменника мають характер міжрівневої кореляції.

Наявність інтенційного та самоорганізаційного планів формування тексту певною мірою співвідноситься з двома тенденціями в трактуванні текстової модальності: а) трансформація модальних значень одиниць різних мовних рівнів у контекстуальному оточенні (В. Брицин, В. Ткачук); б) модальність тексту як конструкт цілого тексту, який опосередковують інші текстові категорії (Н. С. Валгіна, І. В. Смущинська).

Метою статті є дослідження механізму зворотного зв'язку в модальній сфері прозового художнього твору, його ролі в узгодженні інтенційного та самоорганізаційного планів художнього тексту.

За загальними системологічними уявленнями, зворотний зв'язок кваліфікують як "вплив результатів якого-небудь процесу на його перебіг; самовплив, взаємовплив різних ступенів свободи динамічної системи" [6, с. 384]. Залежно від спрямованості зворотного зв'язку на зростання коливань у системі чи, навпаки, їхнє згасання, розрізняють негативний та позитивний зворотний зв'язок. "Негативний зворотний зв'язок корегує поведінку керівної підсистеми в бік послаблення факторів

неузгодження, тоді як позитивний зворотний зв'язок корегує поведінку керівної підсистеми в бік посилення факторів неузгодження" [4, с. 109]. Для систем з механізмами керування характерна комплексна дія негативного та позитивного зворотних зв'язків: "На поведінку системи впливає співвідношення позитивного та негативного зворотних зв'язків, тому необхідно знаходити їхнє оптимальне співвідношення" [4, с. 109].

На мікрорівні модальної сфери ідіолекту І. Багряного механізми зворотного зв'язку виявляються насамперед у синхронізації процесів розгортання логіко-модальної сфери, формування модальних комплексів і синтагматичного розгортання тексту на основі валентності різнорівневих ієрархічних одиниць. Так, одним із засобів зворотного зв'язку на мікрорівні є омонімія:

"Почався нерівний, шалений бій.

Петро думав було, що після бомбардування з їхньої піхоти й взагалі з усього їхнього війська на цім відтинку не залишилось нікого в живих, а воно он як заговорила земля автоматами, й кулеметами, й гранатами! А воно он скільки їх підіймається з землі й перебігає розстрільнями вперед!..

Одчайдушними зусиллями їхні частини ***намагалися*** *затягти проломину, зліквідувати прорив,* ***спинити*** *ворога.* ***Спинити!*** *Бо ж на карті стоїть життя тисяч товаришів, горе і сльози тисяч їхніх матерів, щастя й цілість всієї землі їхньої, отих бідолашних селян, що ще вчора благали їх про порятунок та про захист…"* (1, с. 419).

У наведеному уривку спостерігаємо розгортання дескриптивного дискурсу у вигляді алетичного мотиву. Розвиток мотиву спричиняє своєрідну форму наративу, яка спрямована на детальну фіксацію подій та об'єктів. За таких умов синтаксична омонімія (інфінітивна форма "*спинити*" у складеному дієслівному присудку й головний член інфінітивного речення "*Спинити*") є єдино можливим за таких умов засобом актуалізації волюнтативного змісту (що спричинено насамперед ідейною настановою твору) прескриптивними засобами (форма інфінітива), оскільки використання дескриптивних засобів призвело б до розгортання мотиву в межах деонтично-аксіологічного модального комплексу, що значною мірою призвело б до деактуалізації алетично-епістемічного мотиву і, відповідно, до режиму із загостренням на макрорівні.

Зворотний зв'язок у системі прозових творів І. Багряного виявлений в інформаційно-обмінних процесах між різними ієрархічними рівнями. При цьому типовими є випадки корегування поведінки нижчого рівня за допомогою одиниць вищого рівня. Такі механізми простежено в різних сферах художнього твору.

Утримання стабільної нерівноваги в системі відбувається за допомогою актуалізації різноманітних опозитивних структур. Так, роль того чи того мотиву в модальній сфері художнього твору полягає в проходженні від одного полюса певної модальності до іншого. За такої умови засобом зворотного зв'язку може слугувати введення вищих ієрархічних одиниць макрорівня, які виконують роль своєрідного каталізатора самоорганізаційних процесів на макрорівні: *"Іноді до хати заскакували квартир'єри з місцевим поліцаєм, що ще не встиг утекти, й домагались мешкання для солдатів. Кума Тетяна наливала їм горілки й подавала закуску,* ***мило*** *запрошуючи до столу, а то й силою садовила на ослін, відбираючи зброю. Випивши горілки та з ентузіязмом прокричавши перестудженими голосами – "Е в і в а У к р а ї н а!" – квартир'єри хапали свою зброю і зникали. По якомусь часі з'являлися інші й так само зникали.*

"Е в і в а У к р а ї н а !!" – вони вигукували це з жестом і апломбом ***вроджених аристократів*** *і з запалом незрівнянних патріотів своєї власної вітчизни.*

Усмішка *куми та її чорні, несамовито* ***пломеніючі очі*** *були тим неперехідним бар'єром, через який не насмілювався переступити жоден, навіть* ***найбрутальніший і найбільше змучений*** *італійський солдат із тих, що пробували заволодіти цим домом. Ба, через цей бар'єр, мабуть, не насмілилась би переступити й уся італійська армія. Навіть в обличчі* ***смерти*** *ці люди не позбулися вродженої* ***пошани*** *до* ***краси****, властивої нації, народженої для мистецтва.*

"Є щось, що не може вмерти навіть на ***війні****", – якось промайнула, та не встигла навіть до кінця оформитись, думка в Максимовій голові…"* (1, с. 20).

У наведеному уривку спостерігаємо розгортання аксіологічного мотиву. При цьому наявність елементів позитивної аксіології, представлених насамперед на лексичному рівні (*мило, усмішка, пошана, краса*), спричиняє комунікативний план оповіді, ідейна настанова твору (мотив вічних цінностей, які не здатна зруйнувати війна). Завершення й подальша деактуалізація цього мотиву

стають можливими з уведенням у контекст елементів негативної аксіології, яку мотивує загальна тематика твору (тема війни). Отже, унаслідок деактуалізації мотив втрачає здатність спричиняти відхилення в розвитку сюжету твору і в модальній сфері загалом.

Механізм зворотного зв'язку зазвичай виявляється одночасно на різних ієрархічних рівнях. Зважаючи на основоположний синергетичний принцип, згідно з яким різноманітність елементів на нижчих ієрархічних рівнях, тобто певний аналог конструктивного хаосу в системі, упорядковується на вищих ієрархічних рівнях і в такий спосіб є фактором саморозвитку системи, те саме лінгвістичне явище може бути засобом позитивного зворотного зв'язку на мікрорівні й засобом негативного зворотного зв'язку на макрорівні: *"Було **сонячно** й тихо, й зрештою **весело**, бо яскраво-синє небо й яскраво жовті лани, де-не-де заквітчані червоним маком, нагадували про безмежну їхню, **сонячну Батьківщину**, про їхніх войовничих предків, про **чудесну романтику** степову, вичитану з Кащенка, про **красу і велич** змагання за людське **щастя**. Природа **голубила** їх і наповняла серця великими **надіями**, великою вірою в щасливий кінець усіх побоєвищ на їхній землі. А самі побоєвища не видавалися такими вже страшними, коли таке **замріяне** небо вгорі й такі золоті лани внизу, перед ними, і такі **ніжні безжурні** голоси польових цикад звідусіль.*

*Під таким розмріяним, лагідним небом навіть забувалося про **прикрі** перші враження від того вермахту, що **утікав** на захід. Тут вони його не бачили. Під **фронт** Петрова батарея підходила в надвечір'я, глухими польовими дорогами, малов'їждженими, помежи ланами пшениці, гречок, кукурудзи"* (1, с. 407–408).

У наведеному уривку спостерігаємо розгортання мотиву в межах аксіологічної модальності. Її вираження засобами семантики (лексеми *весело*, *чудесна*, *романтика* тощо) підсилює розгортання дескриптивного дискурсу. Отже, стабільна позиція аксіологічної модальності унеможливлює появу й закріплення додаткових модальних компонентів.

Деактуалізації мотиву сприяє введення в текст лексичних одиниць із семантикою негативної аксіології й перехід від одного полюса модальності до іншого. У наведеному контексті це стає можливим завдяки розбиттю тексту на абзаци. Оскільки образ природи стає структурою-атрактором, яка визначає позитивну аксіологічну маркованість контексту, поділ на абзаци послаблює ці зв'язки і тому на мікрорівні є засобом позитивного зворотного зв'язку. Водночас на макрорівні зазначений прийом сприяє стабілізації негативної аксіології як модальної домінанти твору, спричиненої центральною для нього темою війни. Отже, на макрорівні зазначений прийом виконує функцію негативного зворотного зв'язку.

Подібна багатопланова дія засобів і прийомів зворотного зв'язку на макрорівні твору може надавати тексту рис публіцистичності:

Спершись на лікоть і примруживши очі, Андрій пильно вивчав світ, у який потрапив.

*Смішно. Можливо навіть, що це та сама камера,в якій він колись сидів, в кожнім разі точнісінько така сама. Але навіть тяжкі умови ГПУ видавалися казкою порівняно з цим. За ГПУ це була камера на одну людину, тут стояло ліжко, застелене все ж таки якоюсь білизною, з сірою ковдрою поверх, стояла тумба й табуретка, підлога була натерта фарбою й навощена до блиску, який – блиск – арештант мусив підтримувати щодня сам, натираючи підлогу щіткою, видаваною наглядачем крізь "кормушку", стіни були все-таки чисті. Ну хіба це не **"мрія"**!? Та двадцять восьмеро людей, зваляних ось на брудній, мокрій підлозі, реальне заперечення тієї **«мрії»**, як **факту нереального, неможливого**. Навіть проклята камера самотнього ув'язнення видавалася **фантазією**. **Того не могло бути**! Було **ось так, як є**. А це ось свідки. Вони, далебі, й виросли тут, і посивіли, така на них печать втоми і безнадії"* (2, с. 73).

У наведеному контексті спостерігаємо розгортання дескриптивного дискурсу, який мотивують чинники макрорівня твору (тюремна тематика твору і притаманний їй спосіб зображення, який полягає в детальній фіксації об'єктів художнього світу), а в модальній сфері – домінуванням алетично-епістемічного модального комплексу. Алетична модальність у наведеному контексті має характер мотиву й виявляється в проходженні від оператора *"неможливо"* до оператора *"дійсно"*. Стабільну позицію алетично-епістемічного модального комплексу визначає й відповідна модальна маркованість одиниць макрорівня – лексичних (лексеми *мрія*, *фантазія*, *факт*, *нереальний*, *неможливий*) і синтаксичних (чергування стверджувальних та заперечних речень). Водночас у

контексті з'являється додаткове аксіологічне модальне значення на основі полісемії лексеми *мрія* ("1. Те, що створене уявою, фантазією; витвір уяви. 2. Думка про щось бажане, приємне" [5, с. 817]). У подальшому контексті аксіологічна модальність набуває статусу мотиву і проходить еволюційний розвиток від оператора "добре" (лексема *мрія*) до оператора "погано" (лексеми *втома*, *безнадія*). Завершення мотиву деактуалізує позитивне аксіологічне забарвлення контексту і, отже, узгоджує авторську ідейну настанову з логічною організацією текстового відтинку.

Водночас у наведеному прикладі спостерігаємо багатопланову дію полісемії як засобу зворотного зв'язку. На мікрорівні твору лексична полісемія спричиняє наростання складності в модальній організації контексту, спричиняє нестабільність у системі, і тому є засобом позитивного зворотного зв'язку, а на макрорівні вона є засобом актуалізації деонтично-аксіологічного модального комплексу, який являє собою домінанту ідіостилю письменника, а значить, його можна трактувати як засіб стабілізації системи, тобто засіб негативного зворотного зв'язку.

Отже, засоби зворотного зв'язку в прозовому тексті сприяють насамперед взаємодії комунікативного та самоорганізаційного планів твору. На мікрорівні твору механізми зворотного зв'язку спрямовані значною мірою на утримання різноманітності елементів системи, утворення структур, оптимальних для самоорганізаційних процесів. Серед лінгвістичних явищ до таких засобів належать передовсім ті, категорійні ознаки яких передбачають збільшення ймовірних шляхів еволюції системи: полісемія, омонімія тощо. На макрорівні засоби зворотного зв'язку спрямовані на вираження авторської модальності як домінантної риси ідіолекту, її узгодження з модальними комплексами, які формуються під дією внутрішньотекстових чинників. Установлення арсеналу лінгвістичних засобів зворотного зв'язку в модальній сфері прозового твору становить перспективу досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багряний І. Людина біжить над прірвою : Роман; Огненне коло : Повість; Розгром : Повість-вертеп; Чому я не хочу вертатись до СРСР?; Україна біля Тихого океану. – К. : Юніверс, 2006. – 704 с.

2. Багряний І. Сад Гетсиманський. – К. : Наукова думка, 2005. – 548 с.

3. Князева Е. Н., Курдюмов С. П. Законы эволюции и самоорганизации сложных систем / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. – М. : Наука, 1994. – 236 с.

4. Прангишвили И. В. Системный подход и общесистемные закономерности / И. В. Прангишвили. – М. : СИНТЕГ, 2000. – 528 с.

5. Словник української мови : В 11 т. / Ред. кол. : акад. І. К. Білодід (голова) та ін. – Т. 4. – К. : Наук. думка, 1973. – 840 с.

6. Физическая энциклопедия / Гл. ред. А. М. Прохоров. – Т. 3. – М. : Большая российская энциклопедия, 1992. – 692 с.

Roman Pykalyuk

Mechanism of feedback in forming the modal complexes in the work of literature (on the material of I. Bahrianiy's prose)

The mechanism of feedback in the modal sphere of a prose work is explored in the article, its role in coordinating the communicative and self-organized plans of the work of literature is outlined, chief means of feedback are investigated.

Key words: modality, modal complex, feedback, negative feedback, positive feedback, self-organization.

КОМУНІКАТИВНА ЛІНГВІСТИКА

Леся Овсієнко

ФУНКЦІОНАЛЬНО-ПРАГМАТИЧНА СУТНІСТЬ ОЦІНКИ ЯК КАТЕГОРІЇ ДИСКУРСУ ТА ОСНОВНІ ПІДХОДИ ЩОДО ЇЇ ВИВЧЕННЯ

У статті з'ясовано функціонально-прагматичну сутність оцінки як категорії дискурсу, проаналізовано оцінно-прагматичну спрямованість комунікативної діяльності мовної особистості та схарактеризовано основні підходи щодо її вивчення.

Ключові слова: дискурс, ситуація, оцінка, цінність, аспект оцінки, комуні кант.

Значний інтерес до оцінності як складової комунікації постійно підсилюється антропоцентричним характером мовознавчих студій, що дає змогу розкрити механізми й дискурсивні особливості процесу оцінювання. Ступінь оцінно-прагматичної спрямованості всієї мовленнєвої діяльності учасників дискурсу реалізується в різних комунікативних ситуаціях неоднаково, однак її вплив на досягнення комунікативної мети мовців є значним. Оцінний потенціал діалогічного дискурсу уможливлює скерувати комунікативну діяльність учасників діалогу на прагматично спрямований результат. На міжособистісте інтенційно-спрямоване спілкування впливають експліцитно та імпліцитно марковані оцінні висловлення комунікантів, у яких вагомими для ситуації спілкування є ціннісна та модальна суть, сформовані на основі сталих оцінних систем мови. Оцінка скеровує довкілля на особистість, яка з її допомогою сприймає всі явища, говорить, діє й інтерпретує все, що відбувається.

Категорія оцінки вже неодноразово привертала увагу деяких вітчизняних та зарубіжних лінгвістів [1; 3; 9; 12], її вивчали в логіко-філософському [4; 7;], комунікативному [11; 13; 15] та когнітивному [8] аспектах. До сьогодні існує чимало незаповнених прогалин у сфері дослідження, пов'язаних із цією проблемою. Відсутні також студії, спрямовані на детальний опис сукупності різноманітних класифікацій дискурсивних оцінок, лінгвостилістичний аналіз художніх текстів, який би чітко проілюстрував усі типи оцінок.

Мета дослідження – з'ясувати функціонально-прагматичну сутність оцінки як категорії дискурсу й описати основні сучасні підходи до її вивчення.

Вивчення оцінки має давню історію. Уперше на неї звернув увагу античний мислитель Аристотель. Відомий філософ аналізував значення оцінних слів за аналогією та розділив дві проблеми, які у сфері оцінних значень просто не можуть представляти єдине ціле. На його думку, аби описати категорію оцінки, слід виокремити види об'єктів, які отримують оцінну кваліфікацію, та з'ясувати питання значень оцінних предикатів [1, с. 13]. Якщо Аристотель звертав увагу на їх розподіл за різними категоріями, то Гоббс пов'язував сфери вживання цих предикатів тільки „із суб'єктивним свавіллям комунікантів" [Там само, с. 18]. Дж. Локк досить детально схарактеризував „добро" та „зло", установивши, що вони градуйовані, можуть бути більшими і меншими. *Оцінкою* прийнято вважати висловлювання про цінності [4, с. 12]. Це ставлення суб'єкта до об'єкта номінації з обов'язково зазначеною характеристикою добре / погано. Відома українська дослідниця О. О. Селіванова розуміє оцінку як складник конототивного компонента семантичної структури мовної одиниці, який репрезентує ставлення носіїв мови до позначеного за абсолютною шкалою „добре – нейтрально (байдуже) – погано" і відносною шкалою „краще – так само добре – так само нейтрально – так само погано – гірше" [10, с. 438–439].

Не викликає сумніву й те, що оцінка, когнітивна за своєю природою, належить до власне людських категорій і завжди пов'язана з відображенням усіх явищ навколишньої дійсності через призму сприйняття їх людиною й актуалізацією останніх за допомогою семантичних сутностей мови в різноманітних висловленнях. Інакше кажучи, вона дає змогу повно й всебічно схарактеризувати явища, встановлені на основі таких чинників, як рівень конкретності сприйняття ситуації, фонові припущення та чекання, відносна виділеність конкретних одиниць і вибір підходів до описуваної сцени [9, с. 79].

Поняття цінності, яке виконує координуючу, стимулюючу, дидактичну й перспективну функції в житті людини, посідає центральне місце в оцінних судженнях [8, с. 118]. На сучасному етапі розвитку лінгвістики сформувалися три основні підходи щодо вивчення оцінки: логіко-філософський, комунікативний та когнітивний.

Логіко-філософський (або денотативний) підхід досить поширений. Першим його представником прийнято вважати Г. Синджуіка, увага якого прикута до семантичного аналізу модальних та оцінних слів у повсякденному житті. Н. Д. Арутюнова зазначає, що вчений досліджував не те, як слід вживати слова, а те, як вони реально вживаються [2, с. 153]. Послідовником Г. Синджуіка став Дж. Мурр, у працях якого спостерігаємо етичне дослідження логіко-лінгвістичного аналізу значення оцінних слів. Погляди дослідника зосереджені на внутрішній цінності, і ця цінність є засобом для досягнення добра. Між цінностями одного цілого та сумою цінностей окремих частин ніколи немає ніякого постійного співвідношення [7, с. 87]. Підхід ученого ліг в основу концепції про те, що є добром само собою і що має цінність для досягнення добра. У своїх теоріях етики Дж. Мур звертав увагу на оцінку і наголошував, що вона містить не тільки характеристику предмета, а й певні його якості. Предметом цього дослідження була аксіологічна взаємодія об'єктів, які філософ розділив на хороші, погані та байдужі. Пізніше Р. Хеар [13] розвивав критичні погляди Мура щодо природи оцінки. Дослідник заперечував її редукцію щодо будь-яких якостей предмета.

Відомий логік О. А. Івін пропонує своє розуміння оцінки як висловлення про цінності. Цінність – це предмет будь-якого інтересу, бажання, стремління. Дослідник так уживає термін цінність, що він охоплює не тільки позитивні та негативні цінності, а й нульові. [4, с. 12]. Оцінними він вважає речення про те, що людина вважає цінним, поганим та байдужим; речення, які виражають упевненість людини в тому, що є добром, а що злом. Наприклад, закони природи, переконаний логік, дескриптивні, бо вони відображають регулярність, яку людина спостерігає в природі й саме через це вони не є оцінними. Моральні судження, навпаки, – оцінні. Вони не описують наявність, але наголошують на тому, що має і що не має відбутися, одну поведінку вони схвалюють, іншу – ні.

Логіко-філософський підхід набув поширення. Першим його представником у лінгвістиці прийнято вважати Н. Д. Арутюнову. На думку дослідниці, парадокс оцінки полягає в тому, що оцінне значення протистоїть дескриптивній семантиці, яка фіксує сприйняті людиною риси об'єктивного світу, а аксіологічні концепти (цінності) одночасно й залежать від зовнішнього світу й не залежать від нього [2, с. 179–180]. Оцінка може бути вмотивованою, а одні і ті ж мотиви є основою для різних оцінок. Норми постають як суміжні рівні між мотивами оцінки та самою оцінкою.

Отже, представники логіко-філософського підходу зосередили свою увагу на оцінній семантиці, дали чітке визначення „поняття цінність" та з'ясували природу цінностей у процесі спілкування.

Через деякий час семантичну теорію щодо оцінки змінили прагматичні концепції. Вони і лягли в основу **комунікативного (прагматичного) підходу**. Основним завданням цього підходу було визначення умов функціонування оцінних предикатів та комунікативних цілей мовленнєвих актів [5, с. 52]. Представниками такого напряму були П. Ноуелл Сміт, Р. М. Хеар, Дж. Серль та ін. Усі дослідники розмежовували оцінне й дескриптивне значення.

П. Ноуелл Сміт, представник Оксфордської школи аксіології, зазначав, що дослідники школи намагалися описати хороше шляхом виявлення обмежень, накладених на вживання цього слова [15, с. 8]. На думку вченого, сфера вживання оцінних висловлень дуже різноманітна.

Р. М. Хаер звертав уваги на деякі предмети, у яких можуть бути наявні досить важливі подвійні характеристики смислу [13, с 183]. Н. Д. Арутюнова стверджує, що відомий дослідник розрізняв оцінні судження в процесі спілкування за кількістю їхнього насичення інформацією, та все ж дескриптивне значення завжди є похідним і вторинним стосовно до оцінного [2, с. 161]. Оцінне значення є констативним, а дескриптивне – перемінним. У процесі спілкування дескриптивні імплікації різняться між собою і завжди підпорядковані зміні критеріїв оцінки. Та чим більш сталими є ці критерії, то тим краще дескриптивний зміст відповідає оцінному словосполученню. Р. М. Хеар дійшов висновку, що логік не в змозі врахувати й пояснити всі оцінні значення слова, а може тільки вказати на деякі його особливості. Абсолютне розуміння оцінної лексики можна досягти тільки шляхом докладного аналізу вживання лексичних одиниць у різних ситуаціях.

Наступним представником теорії мовленнєвих актів є Дж. Серль. „Ціль оцінних висловлень полягає не в тому, аби описати світ, а в тому, аби виразити емоції та відношення, хвалити чи сварити, лестити чи ображати, рекомендувати чи радити, наказувати чи керувати і т. ін." [16, с. 183].

Російська дослідниця О. М. Токарєва на сучасному етапі розвитку лінгвістики виділяє два напрями цього підходу [12, с. 15]. Представниками **функціонально-семантичного напряму** цього підходу є О. М. Вольф, Т. В. Маркелова та ін. Дослідниці кваліфікують оцінку як функціонально-

семантичну категорію. Оцінка може бути обмежена елементами меншими за слово, може також характеризувати групу слів. Ціннісні відношення завжди закріплені в семантичних структурах [3, с. 6]. Таке представлення оцінки як модальної рамки містить низку обов'язкових елементів (експліцитних та імпліцитних), таких як суб'єкт оцінки, об'єкт оцінки, аксіологічних предикат, аспект оцінки, сам оцінний елемент, а також оцінний стереотип та шкалу оцінок [Там само, с. 203]. О. М. Вольф дійшла висновку, що в оцінці семантичний та прагматичний аспекти нероздільні між собою, усі сторони її функціонування відображають поєднання семантики (власного значення мовних одиниць, включаючи висловловлення в цілому) та прагматики (умов реалізації процесу комунікації).

На думку Т. В. Макрелевої, оцінне значення та його структура залежать від умов реалізації процесу комунікації, а функції та семантика мовної категорії формуються в мовленнєвому акті [6, с. 14]. Лінгвіст наголошує на багатокомпонентній структурі оцінної семантики – оцінний суб'єкт оцінки, об'єкт оцінки, основа оцінки та її характер. Все це визначає різноманітність видів оцінки – етичні, естетичні, прагматичні, емоційні тощо.

Прихильники **функціонально-прагматичного напряму** (В. М. Телія, В. І. Шаховський та ін.) трактували оцінку в конотативному аспекті семантики мовних одиниць.

В. М. Телія тлумачить оцінне відношення як один із видів модальностей, які супроводжують мовленнєві висловлення [11, с. 22]. Комунікативно-функціональне значення емотивно-оцінної модальності виявляється в тому, що слова з експресивно забарвленим значенням розділяють властивості оцінної лексики, з одного боку, а з іншого ця модальність пов'язана із суб'єктом мовлення. Дослідниця інтерпретує поняття конотації як будь-який прагматично зорієнтований компонент плану змісту мовних сутностей, який доповнює їх денотативний та граматичний зміст на основі повідомлень, співвіднесених із різноманітними прагматичними факторами: з асоціативно-фоновими знаннями мовців та властивостями чи виявами певної реалії або ситуації, із стилістичними регістрами, що характеризують умови мовлення, сферу діяльності, соціальний статус учасників спілкування тощо.

В. І. Шаховський у монографії стверджує, що емоційно-оцінне експресивне забарвлення є завжди конототивним та становить онтологію конотації [14, с. 99]. Дослідник наголошує, на тому що як оцінка, так і експресія можуть мати власний референт і, відповідно, бути ономасіологічними критеріями, закріпленими в денотативному компоненті семантики. Аналізуючи денотативну оцінку, учений доходить висновку, що дефініції слів із денотативним оцінним компонентом значення містять оцінні слова, експліковані ознаки позитивної та негативної оцінки, які притаманні певним поняттям. Позначені ними ознаки є понятійними й закладені в номінацію референта, а на семантичному рівні відображені в мікрокомпонентах денотації лексичного значення слова.

Особливо слід наголосити на **когнітивному підході**, який ґрунтується на вивченні ролі людського досвіду в процесі мовленнєвого функціонування, на вивченні структур знань, якими володіє особистість, а також способів їх представлення [12, 18]. Сучасна російська дослідниця Т. В. Писанова тлумачить особу як суб'єкт оцінки, сприйняття, пізнання, мислення, поведінки, діяльності, комунікації та культури [8, с. 118]. Оцінку дослідниця трактує як таку, що проектує довкілля на особистість, яка не тільки сприймає, говорить, діє, а й інтерпретує все, що відбувається. Лінгвіст удало зазначає, що в розвідці, зорієнтованій на дослідження аксіологічних механізмів мови, слід використовувати когнітивний підхід, який допоможе з'ясувати специфіку знань про цінності у світовій та вітчизняній культурах.

У міжособистісному спілкуванні важливими є вербальні компоненти, тобто засоби мовного коду, експліцитні та імпліцитні, за допомогою яких адресант як ініціатор спілкування передає інформацію адресатові. Саме через них і реалізується оцінний потенціал лексики в діалогічному дискурсі.

Однією з основних характеристик одиниць оцінної семантики є контекстна залежність, виявлена в неможливості функціонування оцінних одиниць без необхідного контекстного доповнення [9, с. 79]. Відомо, що одиниці аксіологічної оцінки в діалогічному дискурсі розподілені за шкалою від позитивної „добре" до негативної „погано". Між цими двома значеннями, які можна вважати полюсами, міститься ще одне значення – „нейтральне".

Хоч проблема оцінки вже неодноразово поставала предметом дослідження в різних аспектах значення та характеризувалася різними дослідниками, вона до цього часу залишається актуальною. Важливим, на наш погляд, є вивчення оцінної мовленнєвої діяльності комунікантів у діалогічному дискурсі. Детальний аналіз сучасних підходів до функціонально-прагматичної сутності оцінки як категорії дискурсу зумовлює вибір одного конкретного комунікативного підходу як базового під час аналізу оцінних структур у різних ситуаціях мовлення. Аналізуючи оцінну лексику діалогічного

дискурсу, слід звертати увагу не тільки на семантичні фактори, а й не забувати про прагматичний аспект висловлення – фактор адресанта та адресата.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт : [монография] / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1988. – 341 с.

2. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. – 2-е изд., испр. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 896 с.

3. Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки : [монография] / Е. М. Вольф. – Изд. 2-е, доп. – М. : Едиториал УРСС, 2002. – 280 с.

4. Ивин А. А. Основания логики оценок / А. А. Ивин. – М. : Изд. Московского ун-та. – 1970. – 231 с.

5. Луганская Е. В. Аксиологическая оценка в гендерном аспекте (на материале англоязычных открытых писем) : дис. … канд. филол. наук : спец. 10.02.04 „Германские языки“ / Е. В. Луганская. – Иркутск, 2004. – 188 с.

6. Маркелова Т. В. Функционально-семантическое поле оценки в русском языке / Т. В. Макрелова // Вестник Московского ун-та. Сер. 9. Филология. – М., 1994. – № 4. – С. 12–19.

7. Мур Дж. Принципы этики / Дж. Мур. – М. : Прогресс, 1984. – 325 с.

8. Писанкова Т. В. Феномен оценивающей коммуникации : лингвокогнитивные, культурные и психологические обоснования / Т. В. Писанова // Лингвистическая полифония : Сборник статей в честь юбилея проф. Р. К. Потаповой. – М. : Языки славянских культур, 2007. – С. 117–149.

9. Приходько Г. І. Поняттєва категорія оцінки і її реалізація в мові / Г. І. Приходько // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київськ. держ. лінгв. ун-ту (ЛІНГВАПАКС–VIII) : Філологія. Педагогіка. Психологія. – К. : Вид. центр КДЛУ. – 2000. – Вип. 3 А. – С. 79–81.

10. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.

11. Телия В. Н. Коннотативний аспект семантики номинативных единиц / В. Н. Телия // АН СССР. Ин-т языкознания. – М. : Наука, 1986. – 143 с.

12. Токарева Е. Н. Специфика выражения оценки в гендерном дискурсе (на материале современного английского языка) : дис. … канд. филол. наук : спец. 10.02.04 „Германские языки“ / Е. Н. Токарева. – Уфа, 2005. – 204 с.

13. Хеар Р. М. Дескрипция и оценка / Р. М. Хеар // Новое в зарубежной лингвистике : Вып. 16. Лингвистическая прагматика. – М. : Прогресс, 1985. – С. 183–195.

14. Шаховский В. И. Лингвистическая теория эмоций : [монография] / В. И. Шаховский. – М. : Гнозис, 2008. – 416 с.

15. Nowell-Smith P. Ethics / P. Nowell-Smith. – Oxford : Blackwell, 1957. – 283 p.

16. Searle J. Speech acts. An essay in the philosophy of language / J. Searl. – Cambridge (Mass.), 1976. – 204 p.

Lesia Ovsiyenko

Functional and pragmatic essence of evaluation as a discourse category and main approaches to its investigation

The article focuses on functional and pragmatic essence of evaluation as a discourse category. The evaluation and pragmatic directions of communication activities of the language personality and the main approaches to its studying are characterized.

Key words: discourse, situation, evaluation, value, evaluation aspect, participant of communication.

Вікторія Котенко

ДІАПАЗОН МОВНИХ ЗАСОБІВ ВИРАЖЕННЯ СЕМАНТИКИ КУМУЛЯТИВНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті окреслено сучасний стан лінгвістичного дослідження категорії кумулятивності в українській мові, схарактеризовано мікроструктуру лексики зі своєрідною семантикою кумулятивності, досліджено семантичний потенціал та специфіку репрезентації семантики кумулятивності в різнорівневих мовних засобах.

Ключові слова: функціональна граматика, категорія кумулятивності, кумулятивна семантика.

Актуальною проблемою сучасного мовознавства є вивчення репрезентації семантики поняттєвих категорій у різнорівневих мовних засобах. За словами В. М. Русанівського, "кожна словоформа є виявом системно-структурної взаємодії всіх рівнів мови" [12, с. 14]. О. В. Бондарко зазначає, що "функціональна граматика – це граматика, яка охоплює опис семантичних категорій, що опираються на різні засоби граматичного вираження в певній мові в їхній взаємодії з засобами лексичними та контекстуальними" [2, с. 95].

Так, дослідники дієслова важливим завданням лінгвістики вважають вивчення взаємодії лексики і граматики, що відображає мовну об'єктивацію світу (О. О. Потебня, О. М. Пєшковський, В. В. Виноградов, О. В. Бондарко, В. М. Русанівський, І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, Т. Є. Масицька, О. І. Леута, Н. С. Мединська, Л. І. Париляк, А. В. Шумейкіна та ін.)

Представники логічного, психологічного та інших напрямів лінгвістичного потрактування семантики лексем різних класів слів трактують категорійну семантику в аспекті її реалізації в мовних засобах, об'єднаних спільним значенням (О. О. Потебня, Д. М. Овсянико-Куликовський, Ф. І. Буслаєв, М. О. Шелякін, Ю. С. Маслов, А. П. Грищенко, М. В. Мірченко, М. І. Калько, Л. В. Бережан, О. І. Наконечна, І. Р. Домрачева, Л. О. Дорошенко, О. В. Китиця, Н. В. Криневська, С. В. Мясоєдов, О. Ю. Баранник, І. І. Овчиннікова, О. М. Попенко та ін.)

Отже, ґрунтовне дослідження різнорівневих засобів вираження категорійної семантики кумулятивності, їхнього семантичного потенціалу та структури є актуальною проблемою сучасної лінгвістики й перспективним напрямом наукових пошуків. Воно поглибить теорію лексико-семантичних категорій та доповнить її новими відомостями стосовно семантичного потенціалу мовних засобів вираження кумулятивності, а результати дослідження можуть бути використані для написання підручників і посібників.

В українському мовознавстві мало публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми. Аналіз останніх досліджень із питань кумулятивної семантики у вітчизняному та зарубіжному мовознавстві засвідчує те, що увага науковців зосереджена здебільшого на дієслові.

Так, Т. М. Сидоренко в дослідженні кількісних способів дієслівної дії зазначає, що в Словнику української мови зафіксовано 180 дієслів кумулятивної дії [14, с. 2]. Виокремлюючи лексико-семантичні поля кількісних способів дієслівної дії, вона зазначала, що ядро поля дієслів кумулятивної дії становлять лексеми, які мають значення: 1) "нагромадити велику кількість чого-небудь"; 2) "множина, чисельність об'єктів, що чинять дію" [14, с. 2].

Суттєвим здобутком сучасної аспектології є дослідження М. І. Калька, де проаналізовано категорію аспектуальності на засадах об'єктивістського підходу. У своїй докторській дисертації науковець почасти характеризує дієслова із семантикою кумулятивності. Науковець виділяє "кумулятиви", або "сумарники" – сумарні, кумулятивні, або нагромаджувальні дієслова, дієслова сумарного роду дії та "кумулятиви – дистрибутиви" – розподільні сумарники [5].

До кумулятивної семантики дієслів науковці зверталися в процесі дослідження родів та способів дієслівної дії. За Ю. С. Масловим, роди дієслівної дії – це семантичні розряди дієслів, виокремлені на основі подібності в типах перебігу і розподілу в часі дієслівної дії [9, с. 71]. О. Л. Ачилова в статті "До поняття аспектуальної кратності в сучасній українській мові" розрізняє кумулятивний рід дієслівної дії та зазначає, що дієслова кумулятивного роду дії виражають досягнення значної кількості одних і тих самих результатів через багатократне здійснення дії базового дієслова: *надавати, наробити, накосити* [1, с. 92].

С. О. Соколова досліджувала префіксально виражені роди дієслівної дії. Кумулятивний, або сумарний рід дієслівної дії, на думку автора, належить до кількісних (інтенсивно-результативних) родів дії, до підгрупи дії великої інтенсивності [15, с.14].

Як і в українській, у російській мові кумулятивна дія експліцитно виражена. О. В. Ярема аналізувала кумулятивний спосіб дії на прикладі дієслів переміщення та руху. Вона зазначала, що в російській мові кумулятивний (накопичувальний) спосіб дії характеризується наявністю префікса *на-* та означає "накопичення результату дії": *наобещать*, *натворить*, *навыдумывать*, *навалило*, *нападало* [17, с. 18].

Учені побіжно зверталися до особливостей вираження кумулятивної семантики на морфологічному та лексичному рівнях, проте досі немає монографічного дослідження кумулятивності як функціонально-семантичної категорії, не з'ясовано діапазон мовних засобів вираження категорійної семантики, не досліджено периферійну константу її змісту.

Метою цієї статті є окреслення діапазону мовних засобів вираження кумулятивної семантики, що формують функціонально-семантичну категорію кумулятивності.

Новий тлумачний словник української мови трактує лексему “акумуляція” як “збирання, нагромадження, зосередження чого-небудь” [8, с. 23]. Функціонально-семантична категорія кумулятивності в українській мові має загальне значення “накопичення, нагромадження”. У центрі категорії – дієслова з кумулятивним значенням.

Дієслова з префіксом *на-* і афіксальним *-ся*, що вказують на вичерпність дії, зафіксовано з кінця XVIII – середини XIX століття, проте дієслова з префіксом *на-,* що мали значення результату інтенсивно виконуваної дії, можна знайти ще в грамотах XIV–XV століть [12, с. 234].

На морфологічному рівні емоційного забарвлення часто досягають за допомогою афіксації, а вибір мовцем лексеми залежить від конкретної комунікативної ситуації. В українській мові за деякими афіксами закріплено певну семантику. У своєму комплексному дослідженні дієслівних префіксів української мови С. О. Соколова характеризує префікс *на-* як такий, що має семантику приєднання до чогось, наштовхування на щось *(налетіти)*, результативне значення префіксального дієслова може бути з певним відтінком інтенсивності дії (*надивитися, начистити*), пов’язане з дистрибутивним (наварити) та виражати загальний результат дії (*нагодувати, навчити*) [15, с. 20].

Для семантики дієслівних форм вираження кумулятивного значення характерним є акцент на результативності дії. Хоч не можна визначити, скільки тривала (повторювалася) дія, проте сама лексема вказує на її вичерпність, семантично є вказівка, що дія була спрямована на результат у процесі виконання протягом деякого часу (*назбирали*) чи тривала довго (*наїздив*). Дієслова кумулятивної дії – це спрефіксовані одиниці, що найчастіше виражають завершену інтенсивно виконувану дію з додатковою семантикою нагромадження, формальним показником якої є здебільшого префікс *на-* та конфікс *на- -ся*. Такі дієслова подібні не тільки семантично, але і своєю будовою, тобто кумулятивне значення дістає вираження на морфологічному рівні. Так, ми можемо виокремити базову структурну модель таких дієслів: ***На- V- (ся),*** де V – це дієслово.

Поширена думка, що вид та спосіб дії – це різні способи маніфестації одного й того самого явища. Дієслово протиставлене або його видовому корелятові, або його семантичній модифікації (способу дієслівної дії). У сучасній лінгвістиці способи дії потрактовано як словотвірну категорію, а вид – як граматичну. Одне і те саме дієслово може виявитись і видовим корелятом дієслова протилежного виду, і його способом дії: *кидати – кинути* (однократна дія). Кумулятивний спосіб дії утворюється як від перехідних (*накупити*, *наробити*), так і від неперехідних дієслів (*набешкетувати, надихати*). Префікс *по-* може приєднуватися до дієслів кумулятивної дії та доповнювати їхню семантику емоційними відтінками. Кумулятивна семантика дієслів тісно пов’язана з поняттям кратності. В основі функціональної характеристики кратності лежить багатоактність, чітко не визначена повторюваність. О. Л. Ачилова зазначає, що дієслова зі значенням обмежених / необмежених процесів і подій виражають значення кратності і входять у її функціонально-семантичне поле (*наварити, нанести*) [1, с. 92].

На сучасному етапі розвитку лінгвістичних досліджень перспективним є дослідження кумулятивних моделей синтаксичного рівня, їхніх варіантів, синонімічних й антонімічних значень.

На синтаксичному рівні кумулятивне значення часто реалізують ґенітивні речення. У вітчизняному мовознавстві ґрунтовно досліджувала ґенітивні речення Л. С. Рабанюк. Автор кваліфікує такі речення як “висловлення, утворені за спеціально призначеною структурною схемою, що має граматичне значення предикативності, власну семантичну структуру, виявляє значення буттєвості в системі чітко окреслених парадигматичних видозмін та регулярних комунікативно-функціональних реалізацій” [11, с. 6]. Для таких речень характерний семантичний інваріант “накопичення у великій кількості” або “багато”, тобто значення квантитативності. Напр.: *Там тих парубків і дівчат!* (У. Самчук); *Народу-таки* (А. Тесленко). Серед виділених Л. С. Рабанюк моделей ґенітивних стверджувальних речень знаходимо формули творення конструкцій з кумулятивною семантикою, а саме: *Ngen*; *Ngen + таки; Скільки + Ngen*; *Скільки + Ngen*; *Стільки + частка + Ngen; Ngen + ж то* [11, с. 6].

Кумулятивну семантику часто реалізовано в реченнях, які мають у своїй структурі детермінант особистісної належності, виражений прийменниково-відмінковою формою “в (у) + родовий відмінок”. Напр.: *У дівчини стільки ласки, як на тихім ставу ряски* (Нар. тв.).

У народній творчості емоційну напругу часто передає кумулятивна семантика уточнення. Напр.: *Ой війна, війна,* ***ще й яка страшна****, мала жінка мужа – ще з війни нема* (Укр. нар. пісня); *Як злидні****, та ще й з перцем*** (П. Мирний).

Часто засобом вираження кумулятивної семантики на синтаксичному рівні є текстуальні синонімічні ряди дієслівних форм. Напр.: ***В’яне, сохне, гине, гине*** *твоя єдиная дитина*

(Т. Шевченко); ***Не ридай*** *ти, мамцю,* ***не плач, не журись****, твій син на Вкраїні в окопах лежить* (Укр. нар. пісня); *Ніхто словом* ***не обізветься****, ніхто* ***його не проронe****,* ***мов поніміли*** *усі* (Панас Мирний).

Для фразеологічних конструкцій із кумулятивною семантикою також характерний семантичний інваріант "багато". Напр.: *Хоч відбавляй.* Дуже багато [16, с. 113]; *Хоч лопатою горни (греби, загрібай* тощо*).* Дуже багато [16, с. 191]; *Голці (яблуку, яблукові) ніде впасти*. 1. Дуже багато людей, дуже людно. Синонім: *ніде голки встромити*. 2. Дуже тісно. *Синонім: курці ніде клюнути* [16, с. 147]; *Повні вуха,* перев. зі сл. *наговорити, нагомоніти* і т. ін. Дуже багато, понад міру [16, с. 163]; *Як гною.* Дуже багато [16, с. 175]; *По [саме] горло.* 1. Дуже багато. Синоніми*: Хоч відбавляй, по зав'язку, по маківку.* 2. Великою мірою [16, с. 190].

Отже, кумулятивна семантика може виражатися різнорівневими мовними засобами, що, зі свого боку, утворюють функціонально-семантичну категорію кумулятивності. Кумулятивне значення по-різному дістає експлікацію у зв'язку з потребами конкретної комунікативної ситуації та може реалізуватися на морфологічному (префікс *на-,* конфікс *на- -ся*), лексичному (дієслова кумулятивного способу дії), синтаксичному (ґенітивні, ґенітивно-квантитативні та інші речення з кумулятивною семантикою) та фразеологічному рівнях (фразеологічні конструкції із семантичним інваріантом "багато").

Перспективним є дослідження кумулятивної семантики дієслів та інших частин мови, виявлення їхьої семної структури та з'ясування семантичного потенціалу, вивчення особливостей кумулятивно-дистрибутивного значення, специфіки різних лексико-граматичних груп дієслів кумулятивної дії в заповненні ними позицій у структурі речення. Дослідження засобів вираження кумулятивності як інтегрованої єдності мовних і мовленнєвих компонентів суттєво доповнить теорію функціонально-семантичних категорій з'ясуванням діапазону їхніх функцій у системі мови та реалізації їхньої семантики в мовленні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ачилова О. Л. До поняття аспектуальної кратності в сучасній українській мові / О. Л. Ачилова // Культура народов Причорномор'я. – 2004. – № 53. – С. 91– 93.

2. Бондарко А. В. Функциональная граматика / А. В. Бондарко. – Л. : Наука, 1984. – 240 с.

3. Всеволодова М. В. Функционально-семантические поля и функционально-семантические категории (К вопросу о структуре содержательного пространства языка) / М. В. Всеволодова // Лінгвістичні студії : Зб. наук. праць. / Укл. : Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк : ДонНУ, 2007. – Випуск 15. – С. 34–43.

4. Дем'янюк М. П. Українське мовознавство XVIII ст : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / НАН України. Ін-т укр. мови / М. П. Дем'янюк. – К., 2006. – 22 с.

5. Калько М. І. Категорія аспектуальності в сучасній українській літературній мові : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01 / НАН України; Інститут української мови / М. І. Калько. – К., 2009. – 40 с.

6. Кутня Г. В. Структурно-семантична і функціональна характеристика предикатів процесу в сучасній українській мові : автореф. дис. … канд. філол. наук : 10.02.01 / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка / Г. В. Кутня. – Львів, 2004. – 18 с.

7. Леута О. І. Семантико-синтаксичні параметри українського дієслова / О. І. Леута. – К. : Видавництво НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2007. – 404 с.

8. Маслов Ю. С. Очерки по аспектологии / Ю. С. Маслов. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1984. – 263 с.

9. Новий тлумачний словник української мови. – К. : Аконіт, 2001. – Том 2. – С. 23.

10. Рабанюк Л. С. Ґенітивні речення в сучасній українській мові : автореф. дис…канд. філол. наук : 10.02.01 / Прикарпатський державний університет ім. В. Стефаника / Л. С. Рабанюк . – Івано-Франківськ, 1998 – 16 с.

11. Русанівський В. М. Структура українського дієслова / В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1971. – 314 с.

12. Сікорська О. О. Функціонально-семантична категорія потенційності в українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Одеський національний ун-т ім. І. І. Мечникова / О. О. Сікорська. – Одеса, 2007. – 20 с.

13. Сидоренко Т. М. Кількісні способи дієслівної дії : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова / Т. М. Сидоренко. – К., 2005. – 20 с.

14. Соколова С. О. Префіксальні дієслова у системі міжрівневих мотиваційних відношень : автореф. дис. … докт. філол. наук : 10.02.01 / Нац. акад. наук України, Ін-т. укр. мови / С. О. Соколова. – К., 2004. – 33 с.

15. Фразеологічний словник української мови : В 2-х кн. / За ред. Л. С. Паламарчука. – К. : Наук. думка, 1993. – Кн. 1. – 528 с.

16. Ярема Е. В. Сравнительная характеристика глагола в русском, французском и английском языках / Е. В. Ярема // Образование-Наука-Творчество. – 2005. – № 5. – С. 28–30.

Victoria Kotenko

The range of language means expressing the category of cumulativity in Ukrainian language

The article describes the contemporary state of linguistic research of the cumulativity category in the Ukrainian language, evaluates the lexical microstructure with specific cumulative semantics, explores the semantic potential and peculiarities of expressing the meaning of cumulativity on different language levels.

Key words: functional grammar, the category of cumulativity, cumulative semantics.

Наталія Магас

СЕМАНТИКА ПЕРФОРМАТИВНИХ ВИСЛОВЛЮВАНЬ ІЗ МЕНТАЛЬНИМИ ПРЕДИКАТАМИ

У статті розглянуто семантичну структуру перформативних висловлювань із ментальними предикатами. Логічний і функціональний аналіз особливостей організації цих конструкцій ґрунтується на їхній предикативній природі. Іллокутивні та перлокутивні ментальні перформативи досліджено з позицій семантичної теорії.

Ключові слова: перформатив, ментальний предикат, адресат, адресант.

Розвиваючи теорію мовленнєвих актів, Дж. Остін розглядає кожне речення як засіб реалізації відповідного мовленнєвого акту, який співвідноситься з комунікативною інтенцією мовця. Кваліфікуючи мовленнєві акти як дії в контексті комунікативного наміру, вчений звернув увагу на такі висловлювання як: *Обіцяю; Відмовляюсь* тощо, виголосити які означає водночас виконати дію і продемонструвати цілеспрямовану поведінку. На позначення та опис такого типу висловлювань він уводить термін “перформативність”, значення якого розглядає з позицій мовленнєвих актів: локуції, іллокуції, перлокуції [4, с. 22]. Перлокутивний акт відрізняється від іллокутивного тим, що здійснює реальний уплив на адресата і має реальний результат. Іллокутивний акт характеризується тільки конвенційними наслідками [8, с. 120–163]. Перформативи не повідомляють про щось незалежне від них, не описують дійсності, а, здійснюючись, одночасно змінюють дійсність, тобто висловити щось означає виконати дію [8, с. 109].

Досліджуючи мовленнєві акти Дж. Остіна, Дж. Серль зосередив увагу на іллокуції, визначивши її різновиди [6, с. 153].

Явище перформативності та класифікацію перформативів в україністиці досліджують Ф. С. Бацевич, І. А. Косик, Л. Р. Турик, семантику висловлювань із перформативами визначає Ю. Г. Твердохліб, Л. П. Гнатюк аналізує перформативи у структурі мовленнєвого етикету. Так, на думку Ф. С. Бацевича, перформатив – висловлювання, еквівалентне дії, вчинку; тип повідомлення, рівного мовленнєвому вчинку; повідомлення, пропозитивна складова якого не може бути оцінена в межах категорій істинності / неістинності [1, с. 334].

С. В. Кодзасов перформативним уважає мовленнєвий акт, який є водночас результативною дією в зовнішньому світі. Він виділяє іллокутивні та перлокутивні перформативи; перші з них формують дієслова в першій особі однини теперішнього часу. Відповідно до такого критерію перлокутивні перформативи теж належать до них, оскільки називають і одночасно виконують дію, але їхньою суттю є прямий поведінковий результат [3, с. 130–131].

Н. К. Рябцева вводить поняття “ментальні перформативи”, які трактує як мовленнєві акти, що збігаються з одноразовим виконанням мисленнєвої дії, позначеної в певному висловлюванні групою присудка. З позицій дослідника, ментальні перформативи уособлюють «суб’єктивність» пізнання, роздуми і виклад, а також нерозривний зв’язок когнітивного та комунікативного в дискурсі [5, с. 459].

На різні форми вираження явища перформативності: від мінімального висловлювання – перформативного предиката до непрямих способів репрезентації іллокутивної функції звертає увагу Н. І. Формановська; дослідниця висловлює припущення про можливість побудови так званих комунікативно-семантичних груп перформативів – рядів функціональних еквівалентів (синонімів), що передають одне інтенціональне значення [7, с. 69].

Однак, незважаючи на численні праці вчених з дослідження явища перформативності, семантика перформативних ментальних предикатів не поставала окремим предметом їхнього розгляду, тому, залишаючись актуальним, це питання і є метою статті.

О. М. Гніздечко розрізняє прямі та непрямі перформативи [2, с. 12]. Перші репрезентують дієслова у формі першої особи однини теперішнього часу недоконаного виду активного стану індикативу. Наприклад, *Я вважаю, що кожен мусить так думати, як його начальник думає, і в армії, і на гражданці, тоді тільки порядок буде* (В. Дрозд). Залежно від дескриптивного характеру їхнього використання непрямі перформативи відображає низка граматичних варіантів, а саме: а) безособові конструкції на зразок: *в основному вважається / прийнято*; *як доводиться*; *як може бути виведено з,* наприклад, висловлювання *То зараз – сім'я без дітей і за сім'ю не вважається* (Д. Дереч); б) складені модальні предикати на зразок: *я осмілюся сказати*; *я мушу порівняти*; *ми можемо визначити* тощо: *Галини ще не було. Тим краще: треба подумати про наступну розмову. А розмова з донькою, напевно, відбудеться* (Д. Дереч); в) дієслівні форми майбутнього часу на зразок *я звернуся до того, що; ми переконаємось, що; я сконцентруюсь на тому, що; я зверну увагу на те, що* тощо, наприклад: *Традиційно вважається, що сучасна людина поступово втрачає нюхові подразники* (Українське Слово, № 33 (301) від 13.08.2009 р.); г) дієприслівникові звороти *погоджуючись (я погоджуюсь, ми погоджуємось); висновуючи; припускаючи* тощо, як у реченні *Скину на терези все зіжухле листя слів, підсумовуючи мовчання* (І. Калинець).

Специфіка непрямих ментальних перформативів полягає в здатності легко й природно трансформуватися в канонічні, як-от: *Як може бути визначено = Я визначаю, що*.

Висловлювання ... *Якоїсь миті я навіть* ***вирішую*** *забити на залік із БЖД й просто звалити* (Сашко Ушкалов) може трансформуватися в *Якоїсь миті може бути визначено забити на залік із БЖД й просто звалити.* Отже, за допомогою непрямих перформативів можна уникнути надмірної суб'єктивізації викладу, перевести суб'єкт на імпліцитний рівень, що дає змогу підтримувати паритет у відношеннях із комунікантами.

Особливості ментальних перформативних висловлювань зумовлені семантикою предикатів пропозиційної установки, до яких належать ментальні предикати. Приєднуючи експліцитний сентенціальний актант, предикати цього типу передають етапи ментальної діяльності. Наприклад, у реченні – *Випиваю, а проте таки доводжу, що та горілка – невірна дівка. – А невірна, – знов згоджується Демко* (Марко Вовчок) ментальний простір суб'єкта налічує пресупозиції, про які дізнаємось із пропозиції. Тобто *А* доводить, що *Р*, де *Р* – це:

– суб'єкт уважає, що горілка – це не випивка, модель якої *А* вважає, що *Х* – це не *Х*, передає судження;

– суб'єкт уважає, що горілка – це дівка, в якій закладена ідентифікація (*А* вважає, що *Х* – це *Y*);

– суб'єкт уважає, що дівка невірна, якій відповідає модель *А* вважає, що *Y* невірний = *А* вважає, що *Х* невірний – відображено характеристику;

– суб'єкт уважає, що горілка негатив, в моделі якої (*А* вважає, що *Х* негатив) закладена оцінка.

Отже, у семантичному аспекті речення з ментальними перформативами зосереджені судження суб'єкта, ідентифікація, характеристика та оцінка об'єкта. Виголошуючи висловлювання такого типу, суб'єкт звертається до ментального простору адресата і переконує його у своїй правоті, тобто каузує віру адресата, що Р (*– А невірна, – знов згоджується Демко = А* вірить, що *Р*).

У конструкції *І я переконую тебе, Як завжди я тебе переконую: Подивися на мене* (Аутсайдер, № 1. Червень 2003 р.), якій відповідає модель А переконує Х, що Р (А хоче, щоб Х здійснив Р), через предикат недоконаного виду теперішнього часу виражає дію суб'єкт першої особи однини, метою якої є зробити так, щоб адресат мовлення (тебе) погодився здійснити або здійснив бажання мовця. Отже, це іллокутивне перформативне висловлювання. На відміну від речення *Ващук переконав, що кредит повертати не доведеться, оскільки ці гроші будуть списані, тому вони ними просто поділяться* (Україна молода, № 153 від 21.08.2009 р.), в якому перлокутивний перформатив указує і на ментальну дію мовця, і на її результат, тобто на реакцію імпліцитного адресата – виконання або згоду виконати бажання мовця (А переконав Х, що Р = Х погоджується, що Р → Х виконує Р).

Таким чином, предикати недоконаного виду теперішнього часу вказують на іллокутивний акт з перлокутивною метою, яка може впливати на свідомість адресата (*переконувати – переконати, запевняти – запевнити, вивчати – вивчити*) та на його стан (*заспокоювати – заспокоїти, утішати – утішити*). Доконаний вид перлокутивних перформативів засвідчує, що така мета реалізована у вигляді впливу на свідомість чи стан учасника комунікативної ситуації.

Розглядаючи перлокутивні ментальні перформативи з позицій їхнього впливу на адресата, виділимо:

1) предикати переконання (*доводити – довести, переконувати – переконати, відмовляти – відмовити, заспокоювати – заспокоїти* тощо). Адресат висловлювання *Заново вшив [Тимко] погрібничок, хотів ще й колодязь поправити, та Павло розрадив* (Г. Тютюнник) погодився з суб'єктом і як результат – дію не виконано (А переконав Х, що Р = А не хоче, щоб Х виконав Р → Х не виконав Р), тобто мета висловлювання такого типу – змусити суб'єкта думати або погодитися зробити те, що на думку суб'єкта правильно;

2) предикати знання (*вивідувати – вивідати, дізнаватися – дізнатися* тощо) передають дію отримання бажаної інформації суб'єктом, наприклад, суб'єкт висловлювання *Шморгайлик відразу кинувся винюхувати, які ж подарунки мають посли для хана Батия, але встиг довідатися лише про дві надзвичайно коштовні книги* (П. Загребельний) не тільки здійснював ментальну дію, спрямовану на отримання знань, а й отримав цікаву для нього інформацію в адресата;

3) предикати віри (*запевняти – запевнити* тощо): перлокутивна мета висловлювання – *Танки будуть, – сухо запевнив полковник. – Були б екіпажі* (О. Гончар) полягає в появі віри адресата в зміст пропозиції;

4) предикати роз'яснення (*навчати – навчити, роз'яснювати – роз'яснити, пояснювати – пояснити* тощо), суб'єкт яких ставить за мету пояснити певну інформацію адресату, і, якщо результат успішний, – адресат розуміє: *Оленчук навчив офіцера, як обрізати кущі, як обкопувати* (О. Гончар).

Значна частина ментальних предикатів не належить до центру поля ментальної діяльності, тобто в первинному значенні вони не позначають операцій цього типу. Розширює межі поля метафоричне вживання висловлювань на позначення ментальної діяльності. Метафоричний спосіб концептуалізації ментальних явищ породжує парадигми, на кількість яких немає обмежень. І, відповідно, список ментальних перформативів неможливо точно визначити. Як результат таких змін метафори набувають здатності приєднувати сентенціальні актанти, що дає змогу зараховувати їх до групи перформативів. Розглянемо типи дієслів, з уживанням яких висловлювання набувають перформативності.

1. Іллокутивні предикати, як-от: *слід (варто) визнати, відмовитись, погодитись* (Р, що Р), які можуть трансформуватись у: *я визнаю, відмовляюся, погоджуюся* (Р, що Р); *виражаю припущення*: Р; *виразимо цю думку інакше*: Р, як у реченні: – *Я відмовляюся розуміти великого гетьмана, – казав... Пронський* (З. Тулуб).

2. Ментальні дієслова: *згадаємо, обґрунтуємо, підсумуємо, проаналізуємо, визначимо, припустимо, уявимо, врахуємо, оцінимо* тощо; *слід (варто) пам'ятати, враховувати, мати на увазі, що* Р; *не варто забувати* (Р, *що* Р); *можна пересвідчитись* (Р, *що* Р); *підсумовуючи, визначаючи* (Р, *що* Р); у значенні Х розуміємо Р. Наприклад: *Набережна, про яку варто мріяти* (Місто, № 31 від 14.08.2009 р.); *Хоч би раз тобі сталося чудо! Подивився б собі, припустимо, чоловік на вулицю, а по ній, погойдуючись, пливуть його воли й на подвір'я поглядають, чи нема там господаря* (М. Стельмах).

3. Перцептивні предикати: *прислухаємось* (*до* Р, *що* Р); *я бачу, чую, відчуваю*: Р; *сприймаємо* Х *як* Р; *помітимо* (Р, *що* Р), наприклад, *Вже на прохідній відчула: щось сталося. Неприємно вразила Марисю і похмурість вартового* (О. Гончар).

4. Модальні слова, якими позначають ставлення мовця до змісту всього вислову або його окремих компонентів:

а) указують на суб'єкт, якому належить думка: *на мою думку, я вважаю* тощо, наприклад: *Втім, окрім зазначеної ділянки, на думку начальника управління благоустрою міської ради Ігоря Корольчука, наступним відрізком для реконструкції може стати ділянка від Центрального мосту до півострова Бригантина* (Місто, № 31 від 14.08.2009 р.);

б) позначають оцінку інформації, закладеної в пропозиції: *коротко кажучи,* Р; *знаєш, віриш, думаєш* (Р, *що* Р); *припустимо, допустимо*: Р, наприклад, – *Ну, припустимо, він дасть рекорд, розрахує кожну секунду, натисне на раціоналізацію, послідовність, запровадить комплексність в обробці деталей, – хіба це все?* (Ю. Яновський).

5. "Семіотичні" предикати: *слід (варто) зазначити, підкреслити, виділити* (Р, *що* Р), наприклад: *Слід підкреслити, що розрахунки ВВП украй складні, потребують балансування, взаємного ув'язування сотень і тисяч показників* (Дзеркало тижня / № 25 (753) від 04–09.07.2009 р.).

6. Фазові дієслова – синсемантичні дієслова, які позначають різні фази процесу: початок, продовження (розгортання), кінець: *почнемо з того, що* Р; *перейдемо до пояснень* Р; *завершимо дослідження, аналіз, підрахунки* (Р, *що* Р), наприклад, *Він саме закінчив свої астрономічні спостереження, коли знов знявся свіжий вітер* (З. Тулуб).

7. Предикати фізичної дії: *висунути (виводити, доводити) ідею, припущення, гіпотезу: Р; будувати модель, теорію, висновок і т. д.:* Р*; робити (отримувати, наводити) прогноз, висновок, припущення* (Р, що Р); *приймати точку зору, ідею, визначення* і т. д.: Р, як у висловлюванні: *Мимоволі я знову повертаюсь до батькового листа і ще раз доходжу висновку, що нічого вже мені відповісти йому* (П. Колесник).

На думку Н. К. Рябцевої, мовець використовує перформатив тільки тоді, коли він змушений визначити свій мовленнєвий акт як такий, що належить до особливої категорії. Метамовний характер перформативів – це ключ до їхньої сутності. Вони самі на себе навішують ярлик і не тільки експлікують іллокутивну силу висловлювання, а й також кваліфікують його [5, с. 472]. Так, у висловлюванні – *Я зовсім не вважаю його* [батька] *лагідним, – заперечила Галина* (Д. Дереч*)* на основі певних фактів суб'єкт сам виконує дію (вважає), що дає йому змогу контролювати її. Адресат такого типу висловлювання, щоб переконатися в правильності (достовірності) Р, змушений виконати ряд логічних ментальних операцій услід за суб'єктом. Таким чином, за успішного комунікативного акту думки мовця та адресата, автора і читача збігатимуться. Перформативна конструкція *Вважаємо, що їх убило керівництво* (Україна молода, № 108 від 12.06.2008 р.), у якій суб'єкт експліцитно чи імпліцитно виражений у множині, засвідчує, що автор уважає і себе, і адресата суб'єктом цієї ментальної дії, чим змушує адресата виконати її. Отже, у перформативних ментальних висловлюваннях, окрім ментальної дії, зосереджений каузативний компонент, що експліцитно виражено за допомогою показників дебітивної модальності (*слід, варто, необхідно, доцільно* тощо).

Отже, ментальні перформативи – це вид висловлювань, виголошення яких рівнозначне здійсненню ментальної дії, що через референцію до поточного ментального акту співвідносять хід думок адресата з думками автора. Тобто суб'єктом ментальних перформативів є не лише автор, а й адресат, що в логічній послідовності повторює мисленнєві операції автора. Об'єктом такого типу висловлювань постає сентенціальний актант як виразник етапів думок автора, який приєднують іллокутивні, ментальні, "семіотичні", фазові предикати, а також інші типи предикатів, що передають ментальну діяльність. Іллокутивні та перлокутивні ментальні перформативи не тільки впливають на свідомість і стани адресата, але й на його ментальний простір.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник / Ф. С. Бацевич. – К. : Виданивчий центр "Академія", 2004. – 344 с.

2. Гніздечко О. М. Авторизація наукового дискурсу: комунікативно-прагматичний аспект (на матеріалі англомовних статей сучасних європейських та американських лінгвістів) : автореф. дис. …канд. філол. наук : спеціальність – 10.02.04. "германські мови" / О. М. Гніздечко. – Київ. нац. лінгвіст. ун-т. – К., 2005. – 20 с.

3. Кодзасов С. В. Виды перформативности и их показатели / С. В. Кодзасов // Логический анализ языка : Модели действия / РАН. Ин-т языкознания; отв. ред. Н. Д. Арутюнова, Н. К. Рябцева. – М. : Наука, 1992. – С. 130–135.

4. Остин Дж. Л. Слово как действие / Джон Остин // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1986. – Вып. 17. : Теория речевых актов. – С. 22–129.

5. Рябцева Н. К. Язык и естественный интеллект / Н. К. Рябцева. – М. : Академия, 2005. – 640 с.

6. Серль Дж. Классификация иллокутивных актов : пер. с англ. / Джон Серль // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогрес, 1986. – Вып. 17. : Теория речевых актов. – С. 151–169.

7. Формановская Н. И. Речевое взаимодействие: коммуникация и прагматика / Н. И. Формановская. – М. : Икар, 2007. – 480 с.

8. Austin J. L. How to Do Things with Words / J. L. Austin. – Oxford : Oxford University Press, 1962. – 167 p.

Nataliya Mahas

Semantics of performative utterances with mental predicates

The semantic structure of performative utterances with mental predicates is considered in the article. Logical and functional analysis of organizational features of these constructions is based on their predicative nature. Illocutionary and perlocutionary mental performatives are investigated in the view of semantic theory.

Keywords: performative, mental predicate, addressee, sender.

Оксана Проценко

ІМПЛІЦИТНЕ ВИРАЖЕННЯ ЕМОЦІЙНОГО ЗМІСТУ В ПАРЕНТАЛЬНОМУ ДИСКУРСІ

У статті мова йде про імпліцитне вираження емоційного змісту в парентальному дискурсі, яке відбувається за допомогою порушення комунікативних максим: максими релевантності, якості, кількості та манери.

Ключові слова: імпліцитний, парентальний дискурс, комунікативні максими, емоційний зміст.

На межі сторіч провідне місце в лінгвістиці зайняла когнітивно-дискурсивна парадигма, яка зумовила переорієнтацію сучасної лінгвістики на людину як учасника комунікації [2, с. 25]. Нові вимоги до лінгвістичного дослідження передбачають вивчення мови не в суто структурному сенсі, а в контексті реальної комунікації. Дискурсивна парадигма пропонує досліджувати дискурс як вияв особистості людини та її вплив на комунікаційний процес. Дискурс являє собою складне та багатопланове явище, причому вербальна його складова є похідною від поєднання всіх інших – як лінгвальних, так і екстралінгвальних – факторів [3, с. 198]. Останнім часом з'являється чимало робіт, які присвячені особливостям дискурсу мовної особистості та дослідженню їхньої залежності від низки екстралінгвістичних факторів.

Сучасний стан розвитку лінгвістики характеризується посиленим інтересом до механізмів лінгвальної репрезентації об'єктів позамовної дійсності, зокрема емоцій і почуттів комунікантів [4; 5; 6 та ін.].

Емоції є типовими суб'єктивними сигналами. Важлива особливість емоцій – їхня комунікативна здатність. Емоційний досвід значно ширший, ніж досвід індивідуальних переживань [7, с. 31]. У дискурсі сімейного спілкування батьків і дітей емоції розкривають внутрішній світ комунікантів, тобто дітей та батьків.

Проблему емоційності, емотивності та емоційного стану досліджувало багато вчених, серед них: Т. О. Биценко [4], Я. В. Гнєзділова [5], Є. Л. Носенко [6]. Імпліцитні смисли були у фокусі вивчення як вітчизняних, так і зарубіжних учених, таких, як: Г. П. Грайс [9], Л. Р. Безугла [1], А. І. Шаповал [10] та ін.

У психологічному плані емоції є комплексним феноменом на позначення групи психічних процесів – емоційних станів і переживань – як реакцій [5, с. 15] на соціальні і / чи психологічні позамовні чинники, виявлені в інтеграції когнітивних і фізіологічних процесів, що впливають на поведінку індивіда [4, с. 6]. Емоції є частиною соціального досвіду, акумульованого і збереженого в мові.

Згідно з класифікацією І. П. Сусова та С. А. Арістова, у діалогічному дискурсі виділяють чотири різновиди мовленнєвого спілкування: інституційно-виробничий, споживацький, сімейно-побутовий та сферу дозвілля [8, с. 7].

Сучасні дослідники вивчають сімейно-побутову сферу, проте, незважаючи на дослідження парентального дискурсу, у лінгвістичних роботах не проведено комплексного вивчення імпліцитного вираження емоційного змісту в спілкуванні батьків та дітей.

Цю статтю присвячено вивченню вербалізації емоційного змісту в парентальному дискурсі.

Метою статті є окреслення особливості вияву емоційності в спілкуванні батьків та дітей. У ній буде розглянуто імпліцитне вираження емоційного змісту в парентальному дискурсі.

Об'єктом дослідження є парентальний дискурс. Предметом – імпліцитне вираження емоційності в парентальному дискурсі.

Імпліцитність як опосередковане вираження категорій плану змісту є універсальним лінгвістичним явищем, до складових якого належать імплікатури. Останні виникають у результаті спонтанного (ненавмисного) чи інтенційного (навмисного) порушення комунікантами загальновизнаних правил комунікації, сформульованих Г.-П. Грайсом як принцип комунікативної співпраці. Зокрема, порушення однієї чи декількох комунікативних, на його думку, максим – максими кількості, максими якості, максими манери й максими релевантності [9, с. 45–46] – уможливлює передавання додаткової, опосередковано вираженої інформації емоційного змісту.

За допомогою порушення комунікативних максим мовець може додатково імплікувати інформацію емоційного змісту як негативну, так і позитивну [10, с. 144].

Причиною порушення максими релевантності в дискурсі спілкування батьків та дітей є ігнорування питання чи зміна теми розмови.

Прикладом є розмова матері і доньки. Донька зустрічається з одруженим чоловіком, і її мати знає про це, тому коли розмова заходить про нього і мати хоче дізнатися, чи він вже розлучився, донька відводить тему розмови в інший бік.

'How – how's David ?' Louise asked hesitatingly. She had to ask it.

'Oh, he's fine. Sent you his regards, as a matter of fact. He likes you.'

'I like him, too,' Louise said, 'but –

'He is going to do a film.' Eva hurried on, before Louise could say more. 'He says there's a chance he might be able to get me into it, too. Don't look so nervous, Mother. Denham isn't Hollywood.'

'I'm not nervous.' It was difficult to talk when they had to keep stepping back and forward to avoid being struck by baggage as the hurrying crowd flowed round them. 'I hope you get the part, dear,' Louise lied (Monica Dickens).

Порушуючи максиму якості, мовець навмисно говорить неправду, щоб імплікувати інформацію емоційного змісту.

Як приклад розглянемо розмову матері та доньки. Мати говорить доньці, що з радістю допомагає зятеві по господарству, хоча їй це не подобається. Мати говорить неправду навмисно, бо її зять – гарна людина, а донька зовсім лінива й не допомагає йому. Таким способом мати намагається приховати своє обурення, й це приховування вербалізоване шляхом неправдивої інформації.

'I thought I'd come and put the kettle on,' Louise said, thinking how nice it would have been to come in and find the table laid and the kettle welcoming her with a thin murmur of steam….

'You're tired, Mother,' Anne said. 'Why do you stay out so long? It's silly to try and do so much at your age.'

Louise was not offended. Anne's spade-calling remarks were somehow not insulting.

'There's so much to do,' Louise said. ***'And I like to help Frank****. He works so hard.' She tried not to make it sound like a criticism of Anne's idleness, although it grieved her that her daughter took no share in the work, and no interest in the results that Frank achieved (Monica Dickens).*

Порушення максими кількості в парентальному дискурсі реалізовано двома способамии: завдяки лаконічній відповіді й надто деталізованій репліці.

Прикладом лаконічної відповіді є розмова матері та доньки, під час якої мати коротко відповідає на запитання доньки, чому вона не ходить до школи.

'Why don't I go to school?' I asked her. I was curious about school because my mother always called it a Breeding Ground. I didn't know what she meant, but I knew it was a bad thing, like Unnatural Passions.

'They'll lead you astray,' *was the only answer I got. (Jeanette Winterson)*

Порушення максими манери в спілкуванні батьків та дітей полягає, найчастіше, в очевидній хибності того, що стверджує мовець.

Прикладом слугує фрагмент розмови доньки та матері, де донька, не маючи наміру допомагати матері по господарству, наводить хибну або вигадану інформацію.

'So what ?' Anne said, slumped against the pillows with a melting bar of chocolate staining the sheets. 'Pigs have babies every day. Let her get on with it.'

'But there's something you have to do for them, and I do not know what it is.'

'If I were a pig,' Anne said indolently, 'all I'd want anyone to do would be to leave me alone to get on with the revolting business by myself.'

'No, no.' Louise wrung her hands. 'You have to help them in some way….' (Monica Dickens)

Імплікувати емоційний зміст у дискурсі сімейного спілкування батьків та дітей можна також за допомогою невербальних засобів: по-перше, жестів, по-друге, зорового контакту та міміки.

Прикладом використання жестів може бути фрагмент розмови матері й доньки, у ході якої мати хоче насолити доньці й купує їй куртку набагато більшого розміру. Емоційний зміст виявляється завдяки використанню жестів.

…she pushed me inside a shop that sold oddments and seconds.

'They haven't got any,' I said, peering about with some relief.

'Oh yes they have,' answered my mother triumphantly.

She was rummaging behind a pile of cardboard boxes that had SURPLUS written on the side, like branded sheep.

'Try this one.'

I put it on. It was enormous.

'Look, it's got a hat with it.'

She thrust a shapeless piece of plastic towards the place she thought my hand would be.

'Which way round does it go?' I was feeling trapped.

'It'll keep you dry which every way' (Jeanette Winterson).

Зоровий контакт також є засобом імпліцитного вираження емоційного змісту в парентальному дискурсі. Як приклад розглянемо діалог матері та сина, під час якого мати намагається дізнатися, чи обрав вже він майбутню професію.

'Have you made up your mind what you're going to be yet?'

'No. Is there any hurry?'

'You know how ignorant I am about everything. Your father says that if you're going to be a barrister you ought to work at law when you go to Cambridge. On the other hand, if you fancy the Foreign Office you should take up modern languages.'

He looked at her for so long, with that queer, reflective air of his, that Julia had some difficulty in holding her light, playful and yet affectionate expression.

'If I believed in God I'd be a priest,' he said at last

'A priest?' (W.S.Maugham)

Прикладом використання міміки є фрагмент комунікативного акту батька та доньки. Донька зневажає батька, ненавидить його, але інколи боїться й не хоче потрапити під його гарячу руку. Напр.:

Queenie's mouth lifted into a forced smile. *'Silly old fool,' she muttered without conviction, 'an' I'm as bad for taking notice!' (Josephine Cox)*

Отже, в дискурсі сімейного спілкування батьків та дітей емоційний зміст виражається імпліцитно. Порушення комунікативних максим та використання невербаліки дають можливість імпліцитно подати інформацію емоційного змісту в парентальному дискурсі.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні особливостей омовлення емоційного змісту в дискурсі спілкування батьків та дітей залежно від вікових та соціальних факторів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безугла Л. Р. Вербалізація імпліцитних смислів у німецькомовному діалогічному дискурсі : монографія / Л. Р. Безугла. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 332 с.

2. Зверєва О. Г. Вербальні та невербальні прояви домінуючого статусу старшого сіблінгу / О. Г. Зверєва // Вісник СумДУ. Серія “Філологія”. – 2008. – № 1. – С. 21–25.

3. Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен (колективна монографія) [под ред. І. С. Шевченко]. – Х. : Константа, 2005. – 356 с.

4. Биценко Т. О. Історична динаміка експресивів негативної емоційності в англійському дискурсі XVI–XX ст. : автореф. дис. … канд. філол. наук : спец. 10.02.04 “Германські мови ”/ Т. О. Биценко. – Харків, 2004. – 20 с.

5. Гнєзділова Я. В. Емоційність та емотивність сучасного англомовного дискурсу : структурний, семантичний і прагматичний аспекти : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 / Я. В. Гнєзділова. – К., 2007. – 291 с.

6. Носенко Э. Л. Эмоциональное состояние и речь / Э. Л. Носенко. – К. : Высшая школа, 1981. – 195 с.

7. www.franko.lviv.ua/faculty/jur/publications/visnyk27/Statti27_Babenko.htm – 61 k.

8. Сусов И. П., Аристов С. А. Коммуникативно-когнитивная лингвистика и разговорный дискурс / И. П. Сусов, С. А. Аристов. – saristov@uos.de, 1999. – 11 с. (http ://homepages.tversu.ru/ ~susov/Aristov.htm).

9 Grice H. P. Logic and Conversation // Syntax and Semantics / H. P. Grice. – N. Y. : Academic Press, 1975. – Vol. 3 : Speech Acts. – P. 41–52.

10. Шаповал А. І. Імплікатурне вираження емоційного змісту в англомовному емотивному дискурсі / А. І. Шаповал // Сучасні проблеми та перспективи дослідження романських і германських мов і літератур. – 2007. – Т. № 2. – С. 143–145.

СПИСОК ІЛЮСТРАТИВНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Cox J. Her Father's Sins / J.Cox. – London : Mackays of Chatham plc, 1987. – 278 p.

2. Dickens M. The Winds of Heaven / M. Dickens. – London : Penguin Books, 1977. – 240 p.

3. Maugham W. S. Theatre / W. S. Maugham. – Vinnizja : Nova Knyha, 2002. – 312 p.

4. Winterson J. Oranges are not the Only Fruit / J. Winterson. – London : Pandora, 1990. – 182 p.

Oksana Protsenko

The implicit expression of emotional contents in the parental discourse

The article deals with the implicit expression of emotional contents in the discourse of parents and children communication. The implicit emotional information in the parental discourse is verbalized more with the help of violation of communicative maxims: of relevance, of quality, of quantity, of manner.

Key words: implicit, the parental discourse, communicative maxims, emotional contents.

Мар'яна Бурак

ПРАГМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕКЛАМНОГО ПОВІДОМЛЕННЯ ЯК РІЗНОВИДУ МОВНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

У статті проаналізовано непрямі висловлювання в рекламному дискурсі Всесвітньої мережі. Визначено специфіку комунікативних ролей Адресанта та Адресата таких текстів.

Ключові слова: Адресант, Адресат, іллокутивна сила, локутивний акт, імплікація, Принцип Кооперації, метафорична імплікатура, іронічна імплікатура.

Дослідження мовленнєвого простору Інтернет реклами є досить актуальним, оскільки серед різних типів Інтернет текстів одне з чільних місць за чисельністю та частотністю використання займають рекламні тексти. Попри широке й ґрунтовне вивчення прагматики мовленнєвого спілкування, ролі Мовця та Слухача в мовленнєвому акті та їхнього співвідношення (Ф. С. Бацевич [1], В. В. Богданов [2], І. П. Сусов [4]), детальної розробки усе ще потребує питання взаємодії Адресанта – Адресата рекламних повідомлень у Всесвітній мережі. У дослідженні банерної реклами як різновиду рекламного дискурсу, здійсненому Т. В. Крутько [3], також недостатньо висвітлена проблема кореляції комунікативних ролей Реципієнта та Продуцента. Вивченню специфіки непрямих висловлювань присвячено роботи С. Левінсона [7], Дж. Фіске [6] та І. П. Сусова [4], проте науковці не здійснювали аналіз цього явища на основі рекламного дискурсу.

Метою статті є дослідження специфіки англомовної банерної Інтернет реклами, її прагматичних особливостей. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких завдань:

– визначення специфіки комунікативних ролей Продуцента та Реципієнта рекламного повідомлення;

– розгляд прикладів непрямих висловлювань у рекламному дискурсі такого типу;

– виділення Інтернет реклами в окремий особливий вид мовної комунікації.

У мовленнєвому спілкуванні взаємодіють два суб'єкти, кожен із яких виконує свою комунікативну роль Мовця – Слухача, Адресанта – Адресата, Продуцента – Реципієнта. Проте провідна роль у творенні мовленнєвого акту належить саме Адресантові, який наділений комунікативною (іллокутивною, прагматичною) силою. Саме він творить довкола себе комунікативно-прагматичний простір, таке собі енергетичне поле, у центрі якого стоїть Він – автор. У створеному ним висловлюванні відбувається самоідентифікація, що є одним із проявів егоцентричності мовленнєвого акту. Іншими свідченнями центральної позиції Адресанта у локутивному акті є також ініціація ним мовленнєвого акту, визначення свого прямого Адресата й ідентифікація просторових і часових меж його комунікативно-прагматичного поля [4, с. 79–86].

Застосовуючи вище наведену модель до рекламного повідомлення як різновиду мовної комунікації, зазначимо, що на відміну від мовленнєвого спілкування при текстовому спілкуванні (терміни В. В. Богданова) [2, с. 21] (а предметом нашого дослідження є англомовні рекламні тексти в Інтернеті) комунікативно-прагматичне поле Адресанта помітно слабше. Це передусім зумовлено тією специфікою рекламних текстів, що, зазвичай, Адресант не є безпосереднім їхнім автором. Адресантом таких текстів є два різні суб'єкти: рекламодавець і копірайтер. Виникає розмитість провідної ролі Я, неможливість чіткої ідентифікації джерела іллокутивної сили. Такий мовленнєвий акт можна вважати опосередкованим.

Характерним для деяких рекламних повідомлень у Всесвітній мережі є свідоме розмежування ролей Автора та Адресанта, коли творець тексту з певних міркувань, зазвичай неетичних, надсилає його Адресатові від імені іншої особи. Такі тексти створюють у Реципієнта хибну пресупозицію щодо Адресанта та змісту самого повідомлення, а тому спричиняють у нього ефект невиправданих сподівань та викликають негативні конотації. Такий вид рекламних оголошень називають спамом.

Як уже зазначалось, саме Адресант є тим, хто визначає просторові межі мовленнєвого акту. Однак у процесі творення повідомлення Інтернет реклами його Продуцент відіграє хоч і провідну, проте не таку однозначну роль, як Мовець у мовленнєвому акті спілкування. На відміну від усного спілкування, де «Тут – це коло Мене як Адресанта» [4, с. 86], і на відміну від текстового спілкування, де місце отримання Адресатом повідомлення нетотожне місцю його створення, дейктичний знак Тут у рекламному мовленнєвому акті є віртуальною величиною, простором, штучно створеним Адресантом для спілкування з Адресатом, простором, дистанційно віддаленим від нього, але, який він активно творить і визначає.

Ще більший зсув відбувається у визначенні дейктичного знака Зараз. Якщо у мовленнєвому спілкуванні «Зараз – це час, коли Я говорю» [4, с. 86], тобто час створення висловлювання й час його отримання реципієнтом практично тотожні, то в тексті Інтернет реклами Зараз – це час, коли Ти це читаєш, а цей час може бути суттєво віддаленим від часу створення повідомлення. Таким чином, Адресант не може чітко визначити часові межі такого спілкування.

Серед провідних функцій автора повідомлення було також названо й визначення ним свого прямого Адресата. Реалізація цієї функції в рекламному тексті також має свої особливості. У мовленнєвому спілкуванні роль Мовця полягає у визначенні свого Слухача (чи то окремої особи, чи групи осіб) – «Я виділяю Тебе як мого Адресата і називаю Ти» [4, с. 83]. Таке чітке виділення Реципієнта рекламного повідомлення, хоч і є мрією кожного копірайтера, насправді дуже складне. Попри спрямованість будь-якого рекламного тексту на свою цільову аудиторію, завжди існує ймовірність випадкових читачів, які хибно ідентифікують себе як прямого Адресата через низку причин: породження у Реципієнта хибної пресупозиції на передтекстовому рівні, його незнання контексту чи відсутності у нього фонових знань тощо. У цьому випадку, очевидно, такий акт приречений на неуспіх, а отже, не буде мати перлокутивного ефекту.

Визначення цільового Адресата у Інтернет рекламі відбувається за допомогою різних мовних засобів і на різних етапах рекламного повідомлення. Найчастіше така специфікація та лімітація відповідної аудиторії має імпліцитну форму, тобто Адресат буквально не називається, а логічно виводиться, інтерпретується з окремого повідомлення чи його частини. Наприклад, рекламним текстом із заголовком *1 Tip for a Flat Belly* пресупонується, що прямий Адресат такого локутивного акту не має плаского, пружного живота, але хоче мати. Таким самим чином вираховуємо цільову аудиторію реклами із заголовком *Have You Been a Dad Today?* Це, очевидно, може бути особа чоловічої статі, певної вікової категорії, яка має дітей. Однак інформація про те, на кого безпосередньо звернена іллокутивна сила того чи іншого повідомлення, не завжди міститься на початку тексту, у його заголовку. Так, наприклад, у рекламі *Know What to Ask. Click Now* цільова аудиторія значно звужується лише завдяки останньому елементові цього рекламного знака – його логотипа *National Fair Housing Alliance*. Подібна ситуація склалася й із таким повідомленням *Premium Members Get More* – заголовок дуже нечітко визначає коло тих «членів, які отримають більше». Проте, уже власне текстова частина *Upgrade today for a Free Trial!* завдяки вузькоспеціальній комп'ютерній лексиці пресупонує, що пропозиція стосується спеціалістів із комп'ютерних технологій або її користувачів. У наступному прикладі визначення прямого адресата відбувається поступово, градаційно. Заголовок *We Know Where You Are Coming From?* – широкореферентний. Пряме звертання до Реципієнта You без називання його призводить до того, що будь-який Читач може ототожнити себе із безпосереднім Адресатом такого повідомлення. Однак, уже корпусний текст цієї реклами *Join Us at Community of Veterans. org* звужує референтність такого звертання лише до тих, хто самоідентифікується як ветеран (хоча визначення такої цільової аудиторії все ще досить нечітке). І тільки заключний елемент повідомлення – назва спілки *Iraq and Afghanistan Veterans of America* – чітко визначає категорію людей, яких безпосередньо стосується ця реклама.

Ще одним видом імплікації прямого Адресата є початкове передбачення запитання (термін Ф. Бацевича) [1, с. 185]. Ствердна відповідь Реципієнта на такий квеситив ототожнює його з прямим Адресатом рекламного повідомлення: а) *Looking for Home Loan Mortgage Quote Rate?* б) *Tired of Dating?* Такі висловлювання імплікують (термін із логіки, дослівно «тягнуть за собою») пораду, пропозицію тощо стосовно проблеми, констатованої ними самими. Тому з погляду синтаксису дехто з дослідників уважає такі ергономічні синтаксичні конструкції результатом розділення причинно-наслідкових речень з *If* на питання, яке містить проблему та спонукання – єдиний варіант її вирішення [3, с. 12], наприклад: а) *Get home loan mortgage quote rate Now!* та б) *Find the love of your life!* Таке явище у логіці називається імплікація й передбачає зв'язування двох висловлювань в одне складне через логічну зв'язку, якій у природній мові відповідає сполучник *якщо…, то*…[4, с. 144].

Найбільшою полівалентністю наділено рекламне повідомлення на зразок *Guaranteed Winner. Congratulations you Won!* У цьому випадку неназивання прямого Адресата, його імплікація – навмисна, оскільки метою Адресанта є залучення до своєї аудиторії якомога більшої кількості Реципієнтів. Таке повідомлення розраховане на найбільш довірливу категорію людей, які, свідомо чи несвідомо, відреагують на пряму констатацію своєї перемоги та непрямий промісив, який гарантує їм певний приз. Це, мабуть, єдиний випадок, коли Автор рекламного повідомлення намагається не звузити коло Реципієнтів до власне цільової аудиторії, а максимально його розширити.

Метою будь-якого локутивного акту є прагнення Мовця передати Слухачеві свій іллокутивний намір таким чином, щоб він його правильно розпізнав й адекватно відреагував на нього. Узаємодія

учасників акту спілкування регулюється певними принципами та постулатами, як-от: Принцип Кооперації, Принцип Ввічливості, Принцип Іронії, Принцип Поліани тощо. Це такий собі «квазідоговір» між людьми, дотримання якого забезпечує успіх локутивних актів, правильне декодування Адресатом цілей Адресанта. Максими Принципу Кооперації сформулював Г. П. Грайс, проте в нього вони не мають абсолютного характеру. Г. П. Грайс допускає можливість свідомого порушення цих постулатів Мовцем, у результаті чого породжуються імлікатури. Тому *What is said?* не завжди тотожне *What is meant?* [5, с. 176]. Такі висловлювання, у яких буквальне семантичне їхнє значення відрізняється від прагматичного додаткового значення Мовця, виникають унаслідок порушення Першої Субмаксими Постулату Якості у Принципі Кооперації Грайса, згідно з якою Мовець не повинен говорити того, що вважає хибним [5, с. 177]. Тому такі висловлювання є непрямими (небуквальними), оскільки Адресант використовує непрямі засоби впливу на Адресата [4, с. 160]. За тим самим принципом будуються й метафоричні та іронічні висловлювання.

Метафорична імплікатура базується на переносі найменування з одного референта на інший на основі їхньої відносної схожості. Так, скажімо, інтерпретуючи рекламне повідомлення *Visit* www.UNCF. *Org /Wave of Hope* Адресат повинен, перш за все, на основі базових знань мови та контексту ідентифікувати його як метафоричне, зрозуміти, що формулюючи речення як А є В, Адресант мав на увазі, що А є С, де В і С – концепти з релевантними якостями. Наступною операцією, яку повинен виконати Читач для адекватного декодування цього повідомлення, буде визначення тих якостей, які є спільними для В і С, і на основі цих висновків експлікувати імпліцитний образ Хвилі Надії як чогось, що надходить, має певну силу, проте є короткотривалим. Наступний приклад метафоричного рекламного повідомлення, а саме метонімічний його підвид, ілюструє заміну частини явища цілим. Так, прочитавши висловлювання *Visualize Success*, Читач на основі буквального значення такої директиви зробить висновок, що це практично неможливо, що змусить його вдатись до «вираховування» імплікатури. У цьому випадку важливу роль відіграє знання Читачем контексту, а саме невербального середовища, у якому розміщений згаданий заголовок: фотографія усміхненого чоловіка на фоні електронних схем. Нарешті, закріплення (anchorage) (термін Р. Барта, посилання у 6:110) цього метонімічного значення знаходимо у корпусному тексті *Professional graphics in minutes.* Звідси адресат експлікує значення висловлювання не як візуалізацію самого успіху, а лише шляху до нього.

Цікавими є також іронічні рекламні повідомлення. У цьому випадку Адресант надає своєму висловлюванню змісту прямо протилежного буквальному. Як і метафора, іронія також побудована на експлуатації Першої Максими Якості грайсівського Принципу Кооперації. Скажімо, реклама *Use steroids. Get caught. Be labeled.* на семантичному рівні складається з кількох прямих директивів ствердного типу й у ізольованому від контексту середовищі могла б бути інтерпретована Читачем як заклик до виконання. Проте, маленький логотип у кутку цього рекламного знака із зображенням олімпійських кілець актуалізує у Реципієнта фонові знання про те, що сам Олімпійський комітет виступає проти вживання стероїдів, а людина, яку спіймали на цьому й визнали винною, заслуговує не на схвалення, а на осуд у суспільстві. Таким чином, вирахування у цьому повідомленні іронічної імплікатури спирається в Адресата на знання конкретного контексту та його фонові знання. Цей приклад може бути підтвердженням думки С. Левінсона про те, що іронічні висловлювання в основному служать для осуду [7, с. 178]. Такий тип іронії, коли Мовець, даючи позитивну оцінку, має на увазі негативну, називається антифразисом [4, с. 171].

Рекламне повідомлення – це особливий вид мовної комунікації зі своєю специфікою комунікативних ролей Адресанта та Адресата. Роль Адресанта в таких текстах є доволі слабкою і менш визначеною, оскільки її одночасно виконують два суб'єкти – Автор і власне Адресант. Продуцент таких висловлювань активно творить простір спілкування, нехай і віртуальний, але не може чітко встановлювати часові рамки спілкування зі своїм Реципієнтом. Адресант також визначає свого Адресата, проте прямий Адресат рекламного повідомлення є, зазвичай, імплікованим й експлікується на основі інтерпретацій, логічних (інференційних) дій суб'єктів. Метафоричні та іронічні висловлювання є наслідком порушення Першої Субмаксими Постулату Якості у Принципі Кооперації Грайса. Для успішної інтерпретації метафоричних мовленнєвих актів необхідно, щоб якості двох ототожнюваних об'єктів з різними референтами були релевантними. Для інтерпретації ж інших непрямих локутивних актів обидва їхні учасники повинні приблизно однаково володіти мовною компетенцією, спільними фоновими знаннями, знаннями контексту, правил та принципів мовленнєвої взаємодії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики / Ф. С. Бацевич. – Київ : Видавничий центр «Академія», 2004. – 342 с.
2. Богданов В. В. Речевое общение. Прагматические и семантические аспекты : Учеб. пособие / В. В. Богданов. – Л. : ЛГУ, 1990. – 87 с.
3. Крутько Т. В. Англомовна реклама у віртуальному просторі [Текст] : автореф. дис. … канд. філол. наук : (10.02.04) / Т. В. Крутько; Харківський національний університет. – Харків, 2006. – 20 с.
4. Сусов И. П. Лингвистическая прагматика / И. П. Сусов. – Винница : Нова книга, 2009. – 271 с.
5. Cosenza G. Paul Grice's Heritage (SACS 9) (Semiotic and Cognitive Studies) / G. Cosenza, Brepols Publishers, 2001. – 281 pp.
6. Fiske, J. Introduction to Communication Studies / J.Fiske, London : Routledge, 1990. – 224 pp.
7. Levinson Stephen C. Pragmatics / S. C. Levinson, Cambridge : Cambridge University Press, 1985. – 434 pp.

Mariana Burak

The pragmatic peculiarities of an Internet advertisement as a kind of language communication

The article analyzes the indirect utterances of the Internet advertisements. The specific communicative roles of the addresser and the addressee in the discourse are considered.

*Key words**:** addresser, addressee, illocution, locutive act, implication, principle of cooperation, metaphoric implicature, ironic implicature.*

Анжелика Лагутина

СИГНАЛЫ РЕЧЕВОЙ СИСТЕМНОСТИ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОГО ПОДСТИЛЯ В АНГЛИЙСКОМ, РУССКОМ И УКРАИНСКОМ ЯЗЫКАХ

У статті розглянуто проблему мовленнєвої системності науково-технічного підстилю англійської, російської та української мов, яку з'ясовано на лексико-семантичному рівні.

Ключові слова: науково-технічний підстиль, мовленнєва системність, екстралінгвістичні фактори, стильові риси, мовні одиниці, лексико-семантичний рівень.

В реальной действительности при использовании языка происходит не простое «исполнение» известной системы языка, но перестройка ее в соответствии с потребностями общения в определенной сфере человеческой деятельности. Так, в процессе функционирования язык обнаруживает как бы двойную системность: с одной стороны, системно-языковую, с другой, – функционально-стилистическую (речевую).

Наличие речевой системы наряду с языковой в современной лингвистике утверждается все более определенно. Например, А. И. Новиков пишет, что «текст – это единица не языковой системы, а речевой, коммуникативной. Он обладает своими собственными закономерностями строения и функционирования, отличными от языковых единиц, хотя и состоит из них» [12, с. 18]. Е. В. Сидоров отмечает, что «системность – это объективное свойство материи, и в силу этого системность объективно присуща всем проявлениям и формам существования языка» [17, с. 3]. Соответственно, она присуща и речи.

В функциональной стилистике под речевой системностью понимают «взаимосвязь разноуровневых языковых и текстовых единиц в конкретной речевой разновидности, основанная на выполнении единой коммуникативной цели и общей функции, обусловленная экстралингвистической базой этой разновидности, прежде всего назначением в обществе соответствующей формы общественного сознания (науки, искусства, права и т. д.)» [18, с. 347]. Это взаимосвязь и системность языковых единиц именно на текстовой плоскости, реализующая конструктивный принцип данного функционального стиля.

Итак, в создании и выражении стиля большое значение имеет не совокупность стилистически маркированных языковых средств, а весь строй речи, ее структурная организация. Эта организация заключается в том, что в зависимости от целей и задач общения в конкретной социальной сфере в речи активизируются определенные языковые единицы различных уровней в определенном

семантическом значении. Эти единицы оказываются теснейшим образом функционально-стилистически взаимосвязанными (и по горизонтали, и по вертикали) на основе общего коммуникативного задания. В результате создается стиль с разнообразным составом языковых средств, но единый по семантико-функциональной окраске и значению, складывается функционально-стилистическая системность, свойственная данному стилю.

Таким образом, языковые единицы в процессе функционирования организуются уже не только по законам языка; их организация происходит на экстралингвистической основе конкретного функционального стиля. Вот почему и оказывается возможным такое явление, что «одна и та же языковая единица, употребляясь в разных или во всех функциональных стилях…, является строительной единицей нескольких стилей; причем она находится не в одних и тех же, а в различных и особых связях и отношениях с другими языковыми единицами высказывания, представляющего конкретный стиль» [9, с. 115]. К тому же языковая единица выступает в каждом из стилей в своем особом качестве, потенциально-языковом или функциональном. Поэтому функциональные стили, реализуя одну и ту же языковую систему, отчетливо отличаются друг от друга, так как речевая организация (система) у каждого стиля своя.

Но в пределах одного функционального стиля (в отдельных подстилях, жанрах, а также конкретных текстах) могут наблюдаться определенные отклонения от средней нормы, от типичных особенностей организации языкового материала. Они обусловлены тем, что к основной задаче общения присоединяется дополнительная, т. е. усложняется экстралингвистическая основа. Это говорит о том, что своя особая речевая системность свойственна как каждому функциональному стилю, так и отдельному подстилю, жанру, конкретному тексту. И именно она, на наш взгляд, является основным критерием для сопоставления и разграничения функциональных стилей (подстилей и т. д.). Рассмотрение функциональных стилей и их стилистико-речевых разновидностей в аспекте речевой системности исследовательски «выгодно», поскольку позволит выявить их действительную специфику не по поверхностным, а по глубинным существенным признакам.

Отметим, что основные вопросы речевой системности функциональных стилей освещены в работах таких ученых, как М. Н. Кожина, Н. М. Лариохина, О. Б. Сиротинина, В. А. Салимовский и др. Имеются также работы, в которых получили отражение системные исследования текста (см. работы Е. В. Сидорова, Е. А. Баженовой, В. В. Одинцова, Т. В. Матвеевой и др.). Проблема же речевой системности отдельных подстилей до настоящего времени тщательно не изучалась. Поэтому предметом нашего исследования является речевая системность одного из подстилей научного стиля речи (научно-технического), которая рассматривается на лексико-семантическом уровне (на материале английского, русского и украинского языков). Выбор данного подстиля в качестве объекта исследования вызван неопределенностью статуса научно-технической литературы в современной стилистике (ср. т. з. М. Н. Кожиной, О. Д. Митрофановой, Г. Клауса, А. И. Чижик-Полейко, А. П. Коваль и др.) и в связи с этим недостаточностью изученности данной стилистико-речевой разновидности.

Исследование речевой системности научно-технического подстиля позволит дополнить существующие представления о научном стиле в целом; уточнить некоторые признаки научно-технической разновидности, выявить ее действительную специфику; а также глубже рассмотреть проблему взаимосвязи типов мышления с типами речи.

Как известно, любая система, в том числе и речевая, формирует и проявляет свои свойства только в процессе взаимодействия со средой, в неразрывном единстве с которой она проявляет свою целостность. Таким образом, исследования речевой системности функциональных стилей и их стилистико-речевых разновидностей немыслимы «вне установления глубинных связей организации языковых элементов… с экстралингвистическими основами этой организации как причинно обусловливающими последнюю» [9, с. 13–14]. Следовательно, прежде чем рассмотреть явление речевой системности научно-технического подстиля, нужно сначала установить, какие экстралингвистические факторы влияют на конструктивный принцип данной стилистико-речевой разновидности.

М. Н. Кожина, исследуя экстралингвистические стилеобразующие факторы, указывает на необходимость их иерархии, поскольку «не все экстралингвистические факторы являются стилеобразующими, а если и являются таковыми, то не в одинаковой степени представляют интерес для языкознания» [8, с. 155]. Так, к собственно стилеобразующим факторам она относит форму общественного сознания и соответствующие ей вид деятельности и тип мышления. Е. А. Баженова отмечает, что «данные факторы потому объективно являются базовыми, исходными и, следовательно, главнейшими, что выражают взаимосвязь речи и мышления, т. е. самый глубинный и

определяющий уровень соотношения лингвистического и экстралингвистического» [3, с. 42]. Именно «эти сущностные, «глубинные» факторы, – по мнению М. П. Котюровой, – приводят к дальнейшей (по сравнению с функциональными стилями) стилистической дифференциации языка. Учет их позволяет выявить принципиальные различия стилей, а также подстилей и других более конкретных стилистических образований» [10, с. 14].

Так, базовыми экстралингвистическими факторами научного стиля речи в целом являются **наука как форма общественного сознания, научная деятельность** и **научное мышление.** Эти факторы обуславливают специфические черты научного стиля во всех его разновидностях (*отвлеченная обобщенность* и *подчеркнутая логичность изложения*), которые, в свою очередь, являются экстралингвистическим началом, определяющим специфику стиля.

Что же касается научно-технического подстиля как разновидности научного функционального стиля, то в основе его образования лежат вторичные внелингвистические явления такие, как **вид науки** (***техническая***), **конкретная разновидность научной деятельности** (***инженерно-техническая***), **тип научного мышления** (***инженерное***) и вытекающее отсюда **дополнительное целевое задание** – ***применение достижений фундаментальной науки в практике***. «Эти факторы обуславливают стилевые особенности речи, как бы накладываемые на основную, макростилевую специфику, иначе – обнаруживающие более конкретные особенности речи…» [18, с. 625].

Итак, круг указанных экстралингвистических факторов оказывает влияние на то, что в научно-техническом подстиле на лексико-семантическом уровне такие стилевые черты, как ***отвлеченно-обобщенность***, ***точность*** и ***ясность изложения***, проявляются в высшей степени (по сравнению с собственно научным). Эти стилевые черты занимают промежуточное положение между экстралингвистическими факторами и лингвистическими признаками данной стилистико-речевой разновидности, являясь связующим звеном между ними. Они непосредственно обуславливаются экстралингвистическими факторами и, в свою очередь, определяют лингвистические признаки подстиля. Формирование речевой системности научно-технического подстиля (как и любой другой стилистико-речевой разновидности) можно представить в виде схемы: «экстралингвистическая стилеобразующая основа → целенаправленность конкретной коммуникации → стилевая черта → лингвистические признаки» [18, с. 404].

Таким образом, в научно-техническом подстиле английского, русского и украинского языков на лексико-семантическом уровне активизируются языковые единицы с ***отвлеченно-обобщенным*** значением.

Это <u>абстрактная и терминологическая</u> лексика. Именно она, по словам М. П. Сенкевича, «стоит на высшей ступени процесса обобщения, так как является результатом целеустремленного выделения существенных признаков, основных свойств обозначаемых явлений» [16, с. 13]. Например: 1) ***Сопротивление усталости высокопрочных сталей*** *(в том числе и стали S 700) определяется исключительно* ***прочностными характеристиками сварных узлов*** (В. И. Титов); 2) *Коротко розглянуто* ***розвиток методів розрахунку*** *на* ***статичну міцність*** *і проаналізовано* ***недоліки*** *традиційного* ***силового методу*** (Э. В. Чечин); 3) *The* ***direction*** *of the* ***motion*** *of the* ***cutting edge*** *is the* ***direction*** *of a* ***resultant velocity vector*** *by* ***feed*** *and* ***speed*** (S. Min). Из приведенных примеров видно, что почти каждое слово употребляется в абстрактном или терминологическом значении.

<u>Специальные слова</u>, подчеркивающие отвлеченно-обобщенный характер изложения: *обычно, обыкновенно, регулярно, всегда, каждый, всякий, общий; звичайно, завжди, всякий, кожний, як правило; usually, regularly, traditionally, always, as a rule, in general, each, every* и т. п. Например: 1) *С этой целью рассмотрим пакет деталей, стягиваемых посредством n равнорасположенных по окружности и* ***общих*** *для* ***всего*** *пакета стяжных болтов* (А. И. Глейзер); 2) *Критична температура такого надпровідного переходу значно нижча, ніж та, що* ***звичайно*** *спостерігається у зразках із фазовим розділенням* (С. Н. Барило); 3) ***In general*** *the feed component of the velocity vector is much smaller than the speed component* (S. Min).

<u>Конкретные слова в отвлеченном значении</u>. Названия конкретных предметов, а также людей, как правило, даются в научно-технических текстах по признаку, действию, специальности или должности. Например: 1) *В статье обращается внимание* ***исследователей*** *на трудности теоретического описания новых технологических методов…* (Е. М. Баранов). В данном примере выделенное слово обозначает не отдельно взятых людей, а совокупность людей, занимающих исследовательской деятельностью в определенной области знания. 2) *Подано історичні відомості про організацію та розвиток металургійної спеціальності в КПІ протягом сторіччя від його заснування, наведено біографічні дані про київських* ***політехніків*** *– визначних* ***металургів, вчених, педагогів***, *що працювали на металургійному і, згодом, інженерно-фізичному факультеті*

(Д. Ф. Чернега). В этом примере выделенные слова обозначают представителей определенной области знания. 3) *These curves are very useful for the* ***system administrators*** *to choose the optimum number of admitted data* ***users*** … (P. Sedtheetorn). Здесь выделенные слова обозначают совокупность людей, занимающихся определенной работой.

Глаголы в обобщенно-отвлеченном значении. Это глаголы широкой семантики: *существовать, обнаруживать, проявляться, наблюдаться, идти, показывать, составлять; існувати, проявляти(ся), розкривати(ся), спостерігати(ся); to exist, to reveal, to do, to make* и т. п. Они выступают в обобщенно-отвлеченном значении, поскольку десемантизируются, придавая выражению качественный характер, и уже не обозначают конкретных действий. Например: 1) *Исследования показали, что наиболее рационален и экономически эффективен переплав компактной пакетированной шихты средней степени уплотнения, состоящей из алюминиевых банок, при обработке ее новым покровно-рафинирующим флюсом повышенной экологической чистоты на основе огнеупорных и теплоизоляционных материалов, когда выход годного* ***составляет*** 92…95% (В. И. Князев). В данном примере глагол обозначает не конкретное действие, а выступает в значении «представлять собою в итоге, в сумме, в совокупности». 2) *Наведено аналіз причин утворення дефектів, що найчастіше* ***зустрічаються*** *при ПДРП, та міри запобігання їм для одержання поверхні найвищої якості* (А. В. Лихобаба). Здесь слово «зустрічатися» употребляется в значении «наблюдаться, бывать, случаться». 3) *Reinforcement using OPEFB fiber* ***makes*** *the composite light weight and inexpensive with desirable thermal and mechanical properties and performance characteristics* (R. Agarwal). В данном примере глагол не обозначает действие, а имеет значение «являться причиной изменения качества».

Глаголы в связочной функции: *быть, являться, служить, обладать, отличаться; бути, служити, мати, відрізнятися; to be, to serve, to possess, to have, to differ* и т. п. Например: 1) *Целью настоящей работы* ***является*** *исследование влияния продольных ультразвуковых колебаний на надежность затяжки резьбовых соединений* (А. Мишра); 2) *Конструкційні матеріали, енергія та науково-технічні знання* ***являються*** *основою сучасного промислового виробництва* (Г. Г. Єфіменко); 3) *However, these frequencies* ***have*** *distinctively different characteristic wavelength relative to those of the intersecting scratches*» (W. Che).

Глаголы в роли компонентов глагольно-именных сочетаний, в которых основная смысловая нагрузка выражается существительными: *выполнить анализ, подвергать анализу, производить перегонку, оказывать влияние, провести расчет; мати значення, мати вплив, давати пояснення; to make an analysis, to draw a comparison* и т. п. Например: 1) *После оптимизации периферийного сечения* ***проводится перерасчет*** *всей лопасти р.к…* (В. И. Гнесин); 2) ***Дано пояснення*** *цьому явищу* (В. Й. Лакомський); 3) *As the sheared segment collapses into the primary scratch, the decay rates drop until the sheared (or extruded) segment* ***makes*** *full* ***contact*** *with the other side of the primary scratch and subsequently Ft starts to rise again* (W. Che). В выделенных словосочетаниях семантическое значение глаголов ослаблено, таким образом, эти словосочетания можно заменить глаголами *перерасчитывать, пояснюватися, to contact.*

Стремление к максимальной **точности** в научно-технического подстиле английского, русского и украинского языков находит проявление в следующих лексико-семантических особенностях:

Широкое использование терминов (особенно узкоспециальных): *стяжной болт, изгибающий момент, удельный дисбаланс; гідродинамічне напруження, пружність, еліптичні координати; precision finishing, integrated circuit, deformation model* и т. п. М. П. Сенкевич отмечает, что «в термине всегда зафиксированы строго определенные понятия, поэтому они позволяют с наибольшей точностью передавать содержание существа научной или технической идеи автора…» [16, с. 14].

Частое использование номенклатуры, поскольку она обозначает понятия предельно узкие по объему. Например, это могут быть названия-марки токарных, фрезерных, строгальных станков и т. п.

Употребление общеупотребительных слов в их прямом конкретно-логическом значении (причем они здесь составляют меньше половины словарного состава).

Как видим, взаимосвязь лексических единиц в научно-техническом подстиле создается на основе определенного функционально-стилистического значения, и обусловлена она дополнительным целевым заданием данной стилистико-речевой разновидности. В языковой системе нет такого рода взаимосвязи лексических единиц, их объединение происходит именно в речи.

Необходимо отметить, что в речевой системности научно-технического подстиля английского, русского и украинского языков на лексико-семантическом уровне обнаруживается большое сходство, поскольку одинакова экстралингвистическая основа, определяющая системность данного подстиля.

ЛИТЕРАТУРА

1. 1Т274. Анализ причин образования и меры предотвращения дефектов при ПДРП слитков // РЖ «Джерело». – 1998. – № 1. – С. 134. – Реф. ст. : Лихобаба А. В. Анализ причин образования и меры предотвращения дефектов при ПДРП слитков / А. В. Лихобаба, М. Л. Жадкевич, Ю. В. Латаш, Г. Ф. Торхов // ПРОСЭМ. – 1997. – № 3. – С. 22–34.

2. 08.10–15А.20. Анализ эффективности переработки алюминиевых банок // РЖ. 15. Металлургия. Сводный том. – 2008. – № 10. – С. 3. – Реф. ст. : Князев В. И. Анализ эффективности переработки алюминиевых банок / В. И. Князев, С. В. Колосков, С. В. Щеглов // Металлургия машиностр. – 2007. – № 6. – С. 8–9.

3. Баженова Е. А. Научный текст в аспекте политекстуальности / Е. А. Баженова. – Пермь : Изд-во Перм. ун-та, 2001. – 272 с.

4. 3Т331. Виробництво сталі в світі. Досягнення та прогноз розвитку // РЖ «Джерело». – 1998. – № 3. – С. 132. – Реф. ст. : Єфіменко Г. Г. Виробництво сталі в світі. Досягнення та прогноз розвитку / Г. Г. Єфіменко, М. Й. Цимбал, Т. М. Павлишин, І. Т. Павлишин // МОМ. – 1998. – № 1–2. – С. 10–14.

5. Глейзер А. И. Искривление и дисбаланс сборных роторов / А. И. Гейзер // Машиностроитель. – 2003. – № 7. – С. 42.

6. Гнесин В. И. Комплекс программ для расчета радиально-осевых рабочих колес гідромашин / В. И. Гнесин, В. Н. Дедков, О. Н. Хорев // Проблемы машиностроения. – 2007. – Т. 10. – № 2. – С. 9–14.

7. 3Т330. Київські політехніки – визначні металурги, вчені, педагоги // РЖ «Джерело». – 1998. – № 3. – С. 132. – Реф. ст. : Чернега Д. Ф. Київські політехніки – визначні металурги, вчені, педагоги / Д. Ф. Чернега, А. П. Сьомик, Ю. Н. Москаленко // МОМ. – 1998. – № 1–2. – С. 3–9.

8. Кожина М. Н. К основаниям функциональной стилистики / М. Н. Кожина. – Пермь : Изд-во Перм. ун-та, 1968. – 251 с.

9. Кожина М. Н. О речевой системности научного стиля сравнительно с некоторыми другими / М. Н. Кожина. – Пермь : Изд-во Перм. ун-та, 1972. – 396 с.

10. Котюрова М. П. Об экстралингвистических основаниях смысловой структуры научного текста (функционально-стилистический аспект) / М. П. Котюрова. – Красноярск : Изд-во Красноярского ун-та, 1988. – 170 с.

11. Мишра А. Применение продольных ультразвуковых колебаний для сборки резьбовых соединений / А. Мишра, А. Н. Неверов // Сборка в машиностроении, приборостроении. – 2009. – № 1. – С. 3–4.

12. Новиков А. И. Семантика текста и ее формализация / А. И. Новиков. – М. : Наука, 1983. – 215 с.

13. 08.10-15А.62. Особенности осаждения вольфрама из смеси газов на графит и основы молекулярно-кинетической теории // РЖ. 15. Металлургия. Сводный том.– 2008. – № 10. – С. 6. – Реф. ст. : Баранов Е. М. Особенности осаждения вольфрама из смеси газов на графит и основы молекулярно-кинетической теории / Е. М. Баранов // Труды 5 Международной научной конференции творческой молодежи «Научно-техническое и экономическое сотрудничество стран АТР в XXI веке» : в 2 т. – Хабаровск : ДВГУПС, 2007. Т. 2. – 2007. – С. 98–100.

14. 1Т132. Природа аномальних центрів спінінгу вихорів у монокристалах Ba1-xKxBiO3+y та La2CuO4+δ// РЖ «Джерело». – 1997. – № 1. – С. 106. – Реф. ст. : Барило С. Н. Природа аномальних центрів спінінгу вихорів у монокристалах Ba1-xKxBiO3+y та La2CuO4+δ / С. Н. Барило, С. В. Ширяєв, А. А. Захаров та ін. // FM. – 1996. – № 3. – С. 300–307.

15. 3Т376. Про макрокінетику процесу взаємодії азоту із електродугової плазми з розплавленим металом // РЖ «Джерело». 1998. – № 3. – С. 137. – Реф. ст. : Лакомський В. Й. Про макрокінетику процесу взаємодії азоту із електродугової плазми з розплавленим металом / В. Й. Лакомський // ПРОСЭМ. – 1998. – № 1. – С. 56–65.

16. Сенкевич М. П. Научные стили : учебное пособие по курсу «Стили русского языка» для студентов редакторского факультета и слушателей отделения повышения квалификации / М. П. Сенкевич. – М. : Московский полиграфический институт, 1967. – 54 с.

17. Сидоров Е. В. Проблемы речевой системности. – М. : Наука, 1987. – 141 с.

18. Стилистический энциклопедический словарь русского язика / Под ред. М. Н. Кожиной. – М. : Флінта : Наука, 2003. – 696 с.

19. Титов В. И. Высокопрочная конструкционная сталь S 700 / В. И. Титов // Машиностроитель. – 2004. – № 5. – С. 37.

20. 1Т105 Экономия пластичных материалов при переходе от силового метода определения допускаемых напряжений к энергетическому // РЖ «Джерело». – 1997. – № 1. – С. 102. – Реф. ст. : Чечин Э. В. Экономия пластичних материалов при переходе от силового метода определения допускаемых напряжений к энергетическому / Э. В. Печин // ПП. – 1996. – № 3. – С. 52–62.

21. Agarwal R. Kinetics of Glass Transition and Thermal Stability of Phenol-formaldehyde Composites / R. Agarwal, N. S. Saxena, K. B. Sharma et al. // Journal of Materials Science and Technology. – 2005. – Vol. 13. – № 4. – P. 278–291.

22. Che W. Mechanistic Understanding of Material Detachment During Micro-Scale Polishing / W. Che, Y. Guo, A. Chandra, A-F. Bastawros // Journal of Manufacturing Science and Engineering. – November 2003. – Vol. 125. – P. 731–735.

23. Min S. Influence of Exit Surface Angle on Drilling Burr Formation / S. Min, D.A. Dornfeld, Y. Nakao // Journal of Manufacturing Science and Engineering. – November 2003. – Vol. 125. – P. 637–640.

24. Sedtheetorn P. A. Linear-Programming Approach for Throughput Maximization of Uplink Multiclass VSG CDMA in Rayleigh Fading/ P. Sedtheetorn, K.A. Hamdi // IEEE Signal Processing Letters. – April 2007. – Vol. 14. – № 4. – P. 232–235.

Angelika Lagutina

The signals of the speech systemic relations of the scientific-technological substyle in English, Russian, Ukrainian

The problem of speech system of English, Russian and Ukrainian scientific-technical substyle is considered in this article. It is analyzed on the material of lexico-semantic means.

Key words: scientific-technical substyle, the system of speech, extralinguistic facts, style

Марина Плоткіна

ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ ІЗ КОМПОНЕНТОМ, ВИРАЖЕНИМ ПРЯМОЮ МОВОЮ (НА МАТЕРІАЛІ РЕЧЕНЬ РОМАНІВ ДЖ. ОСТІН)

Розвідка присвячена проблемі актуального членування складного речення з компонентом, вираженим прямою мовою. Автор фокусує увагу як на особливостях тема-рематичного поділу складного речення, так і на можливих варіантах актуального членування самого компонента, вираженого прямою мовою.

Ключові слова: актуальне членування речення, блок, тема, рема, клауза.

Речення як синтаксична одиниця представляє собою поєднання декількох аспектів: фонетичного, семантичного, граматичного та функціонального. Під останнім ми розуміємо безпосередню реалізацію речення на комунікативному рівні, тобто “включення речення до предметного контексту, на базі якого воно виникає” [9, с. 239]. Наразі йдеться про актуальне членування речення в термінах В. Матезіуса, яким було започатковане вчення про актуальне членування речень (паралельно існують також інші терміни на позначення цього мовного явища, як то “актуальне членування висловлювання”, “актуальне членування речення – висловлювання” [1, с. 144; 2, с. 332; 4, с. 215; 6, с. 163; 9, с. 239; 10, с. 6; 11, с. 197; 12, с. 7; 13, с. 35; 15, с. 38; 16, с. 80; 17, с. 56; 18, с. 441]. Ключовими компонентами актуального членування речення (ми послуговуємося терміном, прийнятим В. Матезіусом та вслід за ним більшістю лінгвістів) є тема та рема.

Тема – компонент актуального висловлювання, початковий пункт повідомлення; те, стосовно чогось щось стверджують у висловлюванні [2, с. 340].

Рема – компонент актуального членування висловлювання; те, що стверджують або про що запитують у темі; елемент формування предикативності [2, с. 336].

Останнім часом з’явилася низка праць, де представлено функціональний аспект складного речення через призму тема-рематичного поділу. Попри появу досліджень, що присвячені загальним питанням актуального членування речення в англійській мові [5], тема-рематичному членуванню окремих типів складного речення [3, 10, 12], залишилося певне коло питань, які все ще потребують докладного вивчення. До останніх належить функціонування складних речень із компонентом, вираженим прямою мовою, які є показником авторства Дж. Остін на рівні синтаксису. Відсутність публікацій, які б висвітлювали комунікативні особливості таких синтаксичних одиниць, зумовлює актуальність цієї розвідки.

Мета розвідки – продемонструвати механізм актуального членування складних речень із компонентом, вираженим прямою мовою.

Об’єктом дослідження є складні речення з компонентом, вираженим прямою мовою на матеріалі романів Дж. Остін.

Предметом дослідження є функціонування складного речення з компонентом, вираженим прямою мовою, на комунікативному рівні.

Парадигма складного речення в романах Дж. Остін включає складносурядне речення, складнопідрядне речення, складне речення зі змішаним зв'язком, підтипами якого є період та складне речення з компонентом, вираженим прямою мовою. Зважаючи на те, що складні речення з компонентом, вираженим прямою мовою, – елемент авторського синтаксису Дж. Остін, необхідно докладно розглянути особливості їхньої прагматики, а саме: визначити, яким компонентом актуального членування речення є елемент, виражений прямою мовою, та його функціональне навантаження. Ми зупинимося саме на цих моментах, з огляду на те, що інші особливості цього типу речення були опрацьовані [15].

Зауважимо на особливостях актуального членування складних речень зі змішаним зв'язком. Тема-рематичний поділ останніх пов'язаний із певними труднощами. Вони в першу чергу зумовлені тим, що складне речення зі змішаним зв'язком містить декілька клауз, які поєднані як за допомогою координативного зв'язку, так і за допомогою субординативного, що чинить певні перешкоди виділенню теми та реми всього речення, а іноді робить його зовсім неможливим. Але виділення в такому реченні певних блоків дає можливість говорити про тему та рему кожного з них та можливість їхнього подальшого ступеневого членування. У поширених реченнях актуальне членування може бути кількаступеневим. На першому ступені здійснюють бінарне членування: виділення теми та реми всього речення (або блоку); на другому ступені у складі теми або реми визначають найвагоміший із інформативного боку елемент, тобто тема 2 чи рема 2 [19, с. 14; 8, с. 5]. Таким чином, можна говорити про певну ієрархію актуального членування речення. Я. Г. Тестелець вважає, що поділ на тему та рему може включати декілька ієрархічних рівнів [18, с. 445]. Згадана закономірність є цілком правомірною і стосовно складних речень із компонентом, вираженим прямою мовою, напр.:

(1) ***"Well, how do you go on? " and "What have you settled?" and "Oh! we can do nothing without you", followed the first salutations****; and Henry Crawford was soon seated with the other three at the table, while his sister made her way to Lady Bertram, and with pleasant attention was complimenting her* (M/P, p. 146).

Речення (1) містить два блоки [***"Well, how do you go on? " and "What have you settled?" and "Oh! we can do nothing without you", followed the first salutations***] та [*Henry Crawford was soon seated with the other three at the table, while his sister made her way to Lady Bertram, and with pleasant attention was complimenting her*], у яких послідовно виділяють теми спочатку першого рівня Т 1 [***"Well, how do you go on? " and "What have you settled?" and "Oh! we can do nothing without you"***] та Т 2 [*Henry Crawford was soon seated with the other three at the table*], відповідно, реми 1та 2 мають такий вигляд: R1 [***followed the first salutations***]та R 2 [*while his sister made her way to Lady Bertram, and with pleasant attention was complimenting her*]. Подальше актуальне членування має місце в межах кожної клаузи. У його процесі визначають остаточні теми та реми.

Відзначимо, що в багатьох випадках речення має декілька варіантів тема-рематичного поділу. Різні актуальні членування одного речення мають призводити до того, що речення з одним актуальним членуванням має виражати одну істину, а те саме речення з іншим актуальним членуванням – іншу, що вже розглядали в лінгвістичній літературі [8, с. 19]. Проведений аналіз засвідчив, що логічним є їх розподіл на такі групи:

1) компонент, виражений прямою мовою, функціонує в ролі теми речення / клаузи;

2) компонент, виражений прямою мовою функціонує в ролі реми речення / клаузи;

3) компонент, виражений прямою мовою, відповідає блокові складного речення або клаузі складного речення, здійснення актуального членування відбувається в їх межах.

Стосовно першої групи речень зазначимо, що їхня питома вага становить 33 % від загальної кількості складних речень із компонентом, вираженим прямою мовою:

(2) *She had hoped better things from their high ideas of their own situation in life, and was reduced to form a wish that they had never foreseen, a wish that they had more pride; for* ***"our cousins, Lady Dalrymple and Miss Carteret"; "our cousins the Dalrymples",*** *sounded in her ears all day long* (P, p. 147).

(3) *The shower was heavy, but short; and it had been over five minutes, when in came Harriet, with just the heated, agitated look which hurrying thither with a full heart was likely to give; and* ***the "Oh, Miss***

Woodhouse, what do you think has happened!" which instantly burst forth, *had all the evidence of corresponding perturbation* (E, p. 134).

У реченнях (1) компонент, виражений прямою мовою, при здійсненні актуального членування набуває статусу теми, важливість якої для всього речення очевидна завдяки позиції, яку посідає цей елемент у реченні. Наступні приклади (2) – (3) ілюструють випадки вживання компонента, вираженого прямою мовою, у тематичній позиції клаузи, яка не є ініціальною в реченні. Важливість інформації, яку виражає зазначений компонент, дещо знижується, але він орієнтований на привертання уваги читача до певного відрізку повідомлення.

Звернімося до таких речень:

(4) *The house, and grounds, and furniture, were approved, the Crofts were approved, terms, time, every thing, and every body, was right; and Mr. Shepherd's clerks were set to work, without there having been a single preliminary difference to modify of all that* ***"This indenture sheweth"*** (P, p. 30).

(5) *His readiness, however, in agreeing to dine at Parsonage, when the general invitation was at last hazarded, after many debates and many doubts as to whether it were worth while ,* ***"because Sir Thomas seemed so ill inclined, and Lady Bertram was so indolent!"*** *proceeded from good breeding and good will alone, and had nothing to do with Mr. Crawford, but as being one in an agreeable group; for it was the course of that very visit, that he first began to think, that any one in the habit of such idle observations would have thought that Mr. Crawford was the admirer of Fanny Price* (M/P, p. 240).

Вони є яскравими прикладами виконання компонентом, вираженим прямою мовою, функції реми, тобто нову інформацію введено в текст речення не від особи оповідача, а, певно, від іншої дійової особи, яка в ширшому контексті вказує не тільки на джерело її походження, а й на ситуацію, у якій відбувається актуалізація. Майже кожне друге речення аналізованої групи містить компонент, виражений прямою мовою, у якості реми (питома вага таких речень складає 48 % загальної кількості речень цього підтипу складних речень зі змішаним зв'язком).

Показовими також є складні речення, у яких компонент, виражений прямою мовою, відповідає блоку або клаузі складного речення (приклади (6) – (7)), що відповідно уможливлює подальше виділення теми та реми в самому компоненті, напр.:

(6) ***"It was a lovely morning, and at that season of the year a fine morning so often turned of, that it was wisest for everybody not to delay their exercise"****; and such hints producing nothing, he soon proceeded to a positive recommendation to Mrs. Price and her daughters, and take their walk without loss of time* (M/P, p. 407).

(7) *At last, however, by touching a secret spring, an inner compartment will open, a roll of paper appears, you seize it – it contains many sheets of manuscript; you hasten with the precious treasure into your own chamber, but scarcely have you been able to decipher,* ***"Oh thou, whomsoever thou mayst be, into whose hands these memoirs of the wretched Matilda may fall,"*** *when your lamp suddenly expires in the socket, and leaves you in total darkness* (N/A, p. 144).

Синтаксичні одиниці в розглянутих прикладах (6) – (7) становлять 11,4 % загальної кількості складних речень з компонентом, вираженим прямою мовою.

Іноді в текстах трапляються речення, пунктуаційне оформлення яких дуже важко пояснити. Причин такої графічної репрезентації синтаксичних одиниць у текстах романів, на наш погляд, може бути декілька: по-перше, недосконалість пунктуаційної системи англійської мови кінця XVIII – початку XIX ст., редакторські правки та авторські знаки.

Своєрідним є речення (8) з точки зору вживання в ньому компонента, вираженого прямою мовою, який нібито розриває предикативну частину всієї синтаксичної конструкції:

(8) *She had* ***"hoped for the pleasure of her company for a much longer time – had been mislead (perhaps by her wishes) to suppose that a much longer visit had been promised, and could not but think that if Mr. and Mrs. Morland were aware of the pleasure it was to have her there, they would be too generous to hasten her return"*** (N/A, p. 204).

Важко пояснити причину такого його розташування, але це ще раз наводить на думку про емоційність не тільки героїв письменниці, а й її особисто. Ідея про емоційність Дж. Остін пов'язана як зі створенням нею яскравих персонажів та цікавих сюжетів, так і втіленням авторської думки на синтаксичному рівні. Йдеться про використання певних конструкцій, кількість випадків суто

авторського вживання системи розділових знаків і таке ін. Так, у прикладі (8): можливі декілька варіантів здіснення актуального членування речення. Перший із них – це віднесення всього компонента, вираженого прямою мовою, до його реми з подальшим виділенням тем та рем нижчого рівня. Другий можливий варіант – розрив цілісності цього компонента. Речення є поєднанням двох блоків: [*She had* ***"hoped for the pleasure of her company for a much longer time – had been mislead (perhaps by her wishes) to suppose that a much longer visit had been promised, and could not but think that if Mr. and Mrs. Morland were aware of the pleasure it was to have her there***], [***they would be too generous to hasten her return"***]. Перший блок являє собою складнопідрядне речення з однорідними предикатами та трьома підрядними клаузами. Другий – просте за структурою речення. Своєрідним для нас у плані здійснення тема-рематичного поділу є саме перший із двох блоків, у якому послідовно можна виділити спочатку загальну тему Т 1 [*She had* ***"hoped for the pleasure of her company for a much longer time – had been mislead (perhaps by her wishes) to suppose that a much longer visit had been promised, and could not but think***] та загальну рему блоку R1 [***that if Mr. and Mrs. Morland were aware of the pleasure it was to have her there***]. Відповідно кожен виділений компонент актуального членування аналізованого блоку може бути представлений у вигляді ієрархічно побудованої схеми, що містить теми та реми нижчого порядку.

Результати проведеного аналізу складних речень із компонентом, вираженим прямою мовою, дають змогу констатувати, що загалом ця схема є ідентичною схемі актуального членування речення зі змішаним зв'язком. Сам компонент, виражений прямою мовою, може бути в якості теми або реми як всього речення, так і окремого блоку, а також його частини можуть бути віднесені до різних блоків. У разі відповідності цього компонента блокові можна говорити про здійснення актуального членування в його межах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ахманова О. С. Современные синтаксические теории / О. С. Ахманова, Г. Б. Микаэлян. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 168 с.

2. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : [підруч.] / Ф. С. Бацевич – К. : Видавничий центр "Академія", 2004. – 342 с.

3. Водоватова Т. Е. Актуальное членение речевых произведений на сверхфразовом уровне / Т. Е. Водоватова // Вестник СамГУ. – 2006. – № 1. – (41). – С. 139–145.

4. Загнітко А. П. Теорія сучасного синтаксису : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2006. – 378 с.

5. Ившин В. Д. Коммуникативный синтаксис современного английского языка (актуальное членение предложения : автореф. дис. ... докт. филол. наук : спец. 10.02.04. "Германские языки" / В. Д. Ившин. – Минск, 1992. – 48 с.

6. Кобрина О. А. Модус как неотъемлемая составляющая коммуникативной деятельности человека / О. А. Кобрина // Филология и культура : материалы VI Междунар. конф. 17–19 октября 2007 года / Н. Н. Болдырев (отв. ред.); Редколл. : В. А. Виноградов, Е. С. Кубрякова, Н. Л. Потанина и др.; Федеральное агентство по образованию, Ин-т языкознания Рос. Академии Наук, Тамб. гос. ун-т им. Г. Р. Державина, Общерос. обществ. организ. "Российская ассоциация лингвистов-когнитологов" : Тамбов : Изд-во ТГУ им. Г. Р. Державина, 2007. – С. 162–165.

7. Лешкова Н. В. Актуальне членування детермінантних складнопідрядних речень : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Н. В. Лешкова. – Донецьк, 2006. – 20 с.

8. Ломтев Т. П. Предложение и его грамматические категории / Т. П. Ломтев. – М. : Эдиториал УРСС, 2004. – 196 [1] с.

9. Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения // Пражский лингвистический кружок / В. Матезиус : сб-к статей / Составл., ред. и предисл. Н. А. Кондрашова. – [пер. с чешск. Г. В. Матвеевой]. – М. : Издательство "Прогресс", 1967. – С. 239–245.

10. Меркулова Н. О. Засоби тема-рематичного поділу висловлення : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.04 "Германські мови" / Н. О. Меркулова. – Дніпропетровськ, 2006. – 20 с.

11. Норман Б. Ю. Теория языка. Вводный курс : [учеб. пособ.] / Б. Ю. Норман. – 2-е изд. – М. : Флінта : Наука, 2008. – 296 с.

12. Павлова Е. Б. Репрезентация рематического подлежащего в англоязычном дискурсе : автореф. дис. … канд. филол. наук : спец. 10.02.04. "Германские языки" / Е. Б. Павлова. – М., 2005. – 26 с.

13. Панфилов В. З. Грамматика и логика / В. З. Панфилов. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 150 с.

14. Плоткіна М. Г. Складні речення з компонентом, вираженим прямою мовою, в романах Дж. Остін / М. Г. Плоткіна // Наукові записки. Серія : Філологічні науки. – Кіровоград, 2009. – Вип. 81(2). – С. 66–70.

15. Почепцов Г. Г. Конструктивный анализ структуры предложения / Г. Г. Почепцов. – К. : "Вища школа", 1971. – 192 с.

16. Приходько А. М. Складносурядне речення в сучасній німецькій мові / А. М. Приходько. – Запоріжжя : ЗДУ, 2002. – 292 с.

17. Распопов И. П. Актуальное членение предложения / И. П. Распопов. – Уфа, 1961. – 168 с.

18. Тестелец Я. Г. Введение в общий синтаксис / Я. Г. Тестелец. – М. : Российск. гос. гуманит. ун-т, 2001. – 800 с.

19. Українська мова : Енциклопедія / [редкол. Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М. П. Зяблюк та ін.] – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид-во "Укр. енцикл." ім. М. Бажана, 2004. – 824 с. : іл.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

(E) – Austen Jane. Emma. – London : Penguin Books, 1994. – 367 p.

(N/A) – Austen Jane. Northanger Abbey. – London : Penguin Books, 1994. – 236 p.

(M\P) – Austen Jane. Mansfield Park. – London : Penguin Books, 1994. – 479 p.

(P) – Austen Jane. Persuasion. – London : Penguin Books, 1994. – 254 p.

Maryna Plotkina

Functional prospective of composite sentences with direct speech component (on the material of the sentences from J. Austen's novels)

The article deals with the problem of actual division of the composite sentence. The author draws attention to the peculiarities of the thematic and rhematic division of the composite sentence as well as the division of the direct speech component proper.

Key words: actual division of the sentence, a block, a theme, a rheme, a clause.

ГРАМАТИКА

Валентина Мусиенко, Людмила Кулешова

МОДИФИКАТОРЫ ТЕКСТОВОЙ МОДАЛЬНОСТИ ИСТИННОСТИ

Статтю присвячено ролі модальних модифікаторів у реалізації текстової модальності істинності. Розглянуто різні типи модифікаторів: лексичні одиниці, питальні речення, повторювання, анафори, дейксис, засоби ретроспекції та проспекції. Показана можливість посилення й послаблення, а також зміни на протилежну модальної оцінки істинності під дією модифікаторів.

Ключові слова: модальність істинності, модифікатор, текст, висловлювання.

В бурно развивающейся в последние десятилетия лингвистике текста не последнее место занимает изучение явления текстовой модальности. Работы З. Я. Тураевой [1], Г. Я. Солганик [2], Е. А. Баженовой [3], Т. А. Сергуниной [4], Б. В. Хрычикова [5] и др. установили правомерность использования категории модальности текста в лингвистике, объём и содержание этой категории, её место среди других явлений сферы языка, речи, семантических отношений в языке и речи.

Дальнейшее изучение этой категории требует особого внимания к средствам реализации модальности текста. Существуют специфические текстовые средства реализации модальных значений, выраженные лексемами или лексическими группами, влияние которых выходит за рамки отдельных высказываний. Такие средства называют модальными модификаторами. Без понимания их роли в реализации общей текстовой модальности последняя, как представляется, не может быть вполне осмыслена и объяснена.

Из всего разнообразия модальных отношений в языке, то есть отношений автора высказывания к его содержанию, выраженных языковыми средствами, мы выбрали модальность истинности как достаточно очевидно и разнообразно проявляющуюся в тексте. Показать соответствие или несоответствие содержания высказывания действительности является одной из наиболее часто встречающихся коммуникативных целей в речевой деятельности. Особенно важна модальность истинности для научных текстов. Вполне репрезентативными с точки зрения функционирования модальных модификаторов истинности, на наш взгляд, являются научно-гуманитарные тексты, сочетающие в себе элементы строго научного, а также публицистического, художественного и даже разговорного стиля. Именно такие тексты были выбраны нами для анализа указанной модальной категории.

Целью статьи, таким образом, является определение роли модификаторов в реализации текстовой модальности истинности, описание их разновидностей, грамматических и семантических особенностей.

Общая модальность как выражение отношения автора к сообщаемому заставляет воспринимать текст не как сумму отдельных единиц, а как цельное произведение; такое восприятие основывается не на рассмотрении качеств отдельных речевых единиц, а на установлении их функций в составе целого. Для научных текстов их общее модальное значение истинности играет особую роль, поскольку систематичность и единообразие в изложении здесь выступают в качестве одного из основных требований.

Лексические модальные модификаторы (вводные слова и словосочетания, модальные глаголы, наречия, имена прилагательные и существительные) могут распространять своё действие за пределы предложения, охватывая сверхфразовое единство, в котором они присутствуют, или целый текст. Предложения и группы предложений также могут служить в качестве текстовых модальных модификаторов. Выполняют эту функцию и вводно-союзные компоненты со значениями следствия-вывода (*значит, следовательно, выходит*); обобщения и заключения (*итак, таким образом, вообще, в итоге, словом, одним словом*); сопоставления и противопоставления (*однако, напротив, наоборот, с одной стороны – с другой стороны, впрочем*); перечисления (*во-первых, во-вторых, в конце концов*); уточнения, пояснения (*например, к примеру, в частности, вернее, точнее, короче, иными словами, лучше сказать*). Они являются средствами межфразовой связи и особенно широко используются в научной речи [6, с. 7–10].

Такие модальные модификаторы выражают, в соответствие с терминологией Г. Я. Солганик, внешнюю или эксплицитную текстовую модальность, которая реализуется вводными словами, словосочетаниями, предлогами, а особенно – личными местоимениями, непосредственно обнаруживающими присутствие в тексте личности говорящего [2, с. 179].

В любом случае указанные модальные модификаторы представляют собой средство внутритекстовой когезии, связывая оценкой часть текста либо текст в целом. Целесообразно выделить две их семантические функции: 1) выражение того, что оценка относится к данной части текста или ко всему тексту в целом; 2) выражение оценки (указание на то, что последующий или предшествующий текст истинен, ложен, имеет промежуточное истинностное значение).

К средствам реализации первой из указанных функций относятся модальные слова и словосочетания, связывающие части текста причинно-следственными или формальными связями: *итак, следовательно, таким образом* и др. ...***Итак***, *природа порождает человека как самое прекрасное и самое сознательное существо. Человек – цель природы, но одновременно и субъект* (10, с. 14); …***Таким образом***, *произведения, возникшие в эпоху борьбы русского народа с татаро-монгольскими завоевателями, такие как "Слово о погибели земли Русской", "Сказание о граде Китеже", "Повесть о разорении Рязани Батыем", Куликовский цикл и другие свидетельствуют о сильной патриотической окрашенности эстетического видения природы в XIII–XIV века* (10, с. 248). Приведёнными предложениями завершаются относительно законченные части научно-гуманитарного текста, сверхфразовые единства. Модальная оценка, содержащаяся в них, распространяется на предыдущую часть текста.

Средствами модальной модификации научно-гуманитарного текста могут быть также вопросы, стоящие в начале сверхфразового единства. Наприм.: ***какие же конкретно критерии уже нащупаны исследователями?*** *Рассмотрим одну содержательную работу в этой области...* (10, с. 126). *Художник не воссоздает точно явления природного мира (точность – это курьез, "обманка").* ***Но почему? Разве природа не само совершенство?!*** … (10, с. 81). Данные вопросы предполагают и частично предвосхищают ответы на них (какие-то критерии уже нащупаны исследователями; есть причины, по которым художник не воссоздаёт точно явления природы). Тем самым они создают и определённый модальный истинностный смысл последующего текста.

Средства внутритекстовой когезии относят часто к категории так называемых текстовых скреп – "выразителей разного рода отношений и связей между компонентами текста, стандартизированных показателей этих отношений" [7, с. 24], которые обладают "прагматически-коммуникативной установкой воздействия на адресата" [8, с. 423].

Модальные фразы с оценочной семантикой, как правило, реализуют обе указанные функции – и оценочную, и выделяющую, – находясь при этом в позиции начала или конца сверхфразового единства (*Ясно одно…; Очевидно следующее…;*) – *Оценивая эти иллюстрации к рассуждениям Фрейда, можно предположить, что к началу XX века они удовлетворяли в сублимированной форме свойственные каждому тогдашнему человеку половые или агрессивные влечения. Что касается нашего современника, то* ***несомненно одно****: ему требуется более сильное лекарство* (4, с. 22). *Социологические рейтинги также не избежали едких насмешек.* ***Так*** *при определении наиболее перспективных политических фигур 1991 года* ***выяснилось следующее****...* (4, с. 128). Модальные фразы могут включать предикаты пропозициональных установок, тогда они требуют наличия субъекта и выражают персонализированную оценку – ***Поясним нашу мысль*** *примером из литературы...* (6, с. 10); ***Заметим***, *что – судя по этому – публика уже не мало знает о русском языковом этикете* (6, с. 65); *В итоге****, мы можем сказать****, что образ человека на экране предстает перед нами как сообщение, очень большой сложности...* (6, с. 68). Область действия такого маркера связывается единством лица и оценки истинности. Она выходит за рамки высказывания, что выражается словами *поясним, судя по этому, в итоге*, которые отсылают к предшествующей или последующей части текста.

Текстовые модификаторы позволяют эксплицитно выразить любую из разновидностей истинностной модальности, иными словами, относятся ко всем её субмодальностям. Модальные слова и словосочетания со значением причинно-следственной связи в этом отношении нейтральны и могут выражать любое значение истинности. Лексемы с перцептивным элементом в своей семантике, такие, как: *очевидно, ясно, понятно* выражают значения veritas de dicto, если находятся в позиции предиката и имеют либо предполагают одушевлённый субъект. Наприм.: *Однако* ***приходится помнить****, что без активной помощи государства духовенство не могло рассчитывать на быстрый и решительный успех, – а государства-то в Исландии и не было!* (3, с. 113); *Это* ***кажется очевидным****, и тем не менее наша задача может быть поставлена и на эпическом материале*

(3, с. 116). В случае, когда они находятся во вводной позиции или не предполагают одушевлённого субъекта, они выражают значения veritas de re. ***В самом деле**, Зигфрид, Брюнхильда принадлежат времени древнему, времени предания, сказки* (3, с. 125); ***Одно ясно**: эти зачаточные механизмы речи и языка, мысли и абсурда не могли бы возникнуть в замкнутом индивидуальном сознании* (8, с. 151).

Модальные слова и фразы в качестве текстовых модальных модификаторов придают области их действия разные оттенки значений из континуума истина – ложь. Возможны как прямые, точные оценки, так и смягчённые либо неопределённые. Наприм.: ***Считать** клановую систему более ранней стадией **трудно, так как**... Поэтому в нашем исследовании мы **должны искать** другие критерии и другие опознавательные признаки* (2, с. 105); *Итак, мы сомкнули все линии нашего анализа и **получили подтверждение** гипотезы о четырехчленной конструкции этнического становления* (2, с. 126)). Как правило, для текстов от первого лица не характерна оценка ложь, но вполне обычным является выражение сомнения: *Я не уверена, что всё сказанное, – правда, но…* Оценка своих слов как ложных вступает в противоречие с презумпцией истинности авторской речи в научном тексте (автор может ошибаться, но, как предполагается, никогда не говорит того, что сам не считает истиной). Оцениваться как ложная может естественным образом только чужая речь. Наприм.: *Так, для XVI века **обычным считалось** отмечать политический, а нередко и экономический крах возрожденческой Италии с окончанием итальянских войн... **В действительности** же более реалистической является другая оценка итогов итальянских войн* (9, с. 13) или предполагаемое мнение, не относимое к какому-либо конкретному субъекту, – *Но **неверно было бы**, разумеется, **сводить дело** к тому или иному термину* (8, с. 64).

Текстовые модальные модификаторы указанного типа играют роль фактора, усиливающего модальное значение истинности – как позитивное, так и негативное, – той части текста, к которой они относятся. Если выраженная ими модальная оценка позитивна, усиление модального значения отдельных высказываний происходит независимо от того, совпадает ли значение модальных текстовых модификаторов с модальностью соотносимого с ними текста. Усиливаются сразу все оценки (в том числе разнонаправленные), содержащиеся в отдельных высказываниях в составе последующего или предшествующего текста. Наприм.: *Теперь мы можем более точно формулировать стоическое учение об истинности или лжи в их отношении к «лектон». Вот что по этому поводу всё у того же Секста Эмпирика… Отсюда с полной очевидностью вытекает, что «лектон», взятый сам по себе, совершенно никакого отношения не имеет к истине или лжи* (5, с. 177). Первое высказывание из этого сверхфразового единства усиливает истинность последующей цитаты из Секста Эмпирика и ложность отрицаемого в последнем предложении утверждения.

Если модальное значение текстовых модификаторов негативно по отношению к истинности высказываний, модальная оценка в отдельных высказываниях соотносимой с ними части текста меняется на противоположную (истина на ложь, ложь на истину). Так, в предпоследнем из приведённых примеров, все изложенные автором мнения относительно краха возрожденческой Италии, имеющие в рамках первого высказывания значение *истина*, получают в итоге модальное значение *ложь*.

В случае выражения сомнения, вероятности, неполного знания, соотносимого с текстом, модальная оценка в высказываниях ослабляется, если она позитивна либо негативна, и усиливается, если она совпадает со значением текстовых модальных модификаторов. Наприм.: *В первый период, до конца Пунических войн, **как сообщают авторы источников**, не было недостатка в героях, желавших гибнуть за отечество. Муций Сцевола, Аттилий Регул, Цинцинат, Эмилий Павел и множество им подобных, **вероятно, в значительной мере** были созданы патриотической легендой, но важно, что именно подобные личности служили идеалом поведения* (2, с. 163) – оценка *истина* в первом высказывании ослабляется вторым; *В первый период, вероятно, существовали герои, желавшие гибнуть за отечество. Мы точно не знаем их имена, поскольку Муций Сцевола, Аттилий Регул, Цинцинат, Эмилий Павел в значительной мере были созданы патриотической легендой* – вероятностная оценка истинности первого высказывания подтверждается вторым.

Одним из средств модификации модальной истинностной оценки в тексте являются лексические повторы. Повторы слов, словосочетаний, фраз в изменённом окружении, в других частях текста помимо связности создают единый модальный смысл. Ранее полученное ими значение переносится в иную часть текста, охватывая и своё новое окружение. Происходит своего рода интерференция модального значения. Всё связанное с уже установленным фактом или истинным высказыванием приобретает некоторый ореол истины. Поэтому повторы являются средством научной аргументации [9, с. 105]. Таким образом, модальная оценка при повторах распространяется

за пределы повторяющегося элемента текста и охватывает связанное с ним по смыслу текстовое окружение: ***Адаптивные способности*** *человека на порядок больше, чем у прочих животных* (2, с. 30) – ***Отмеченные адаптивные способности*** *человека не просто повышены сравнительно с его предками, а связаны с особенностью, отличающей человека от прочих млекопитающих* (2, с. 222).

Повтор усиливает любое модальное значение – *истины, лжи, сомнения, знания, незнания* и т. д. В случае, когда модальная оценка в повторяющемся элементе текста не эксплицирована, повтор предполагает усиление позитивной оценки истинности (значение истины). Если при первом появлении в тексте содержание языковой единицы оценивается как мнение автора, то второе вхождение придаёт ему, как правило, смысловой оттенок установленного положения дел, а при последующих вхождениях к нему апеллируют как к непреложному факту или истине аксиоматического характера, что подтверждает приведённый выше пример.

Повторы в тексте влияют на значение в любой из субмодальностей истинности. Иногда при этом способе связывания текста происходит инвертирование истинностных субмодальностей. Так, при прямом формальном цитировании или ссылке, вводимой словами *как мы говорили*, … модальность de re переходит в модальность de dicto. Наприм.: *Истинное произведение искусства возникает таинственным, загадочным, мистическим образом "из художника"... Оно живет, действует и участвует в созидании духовной атмосферы,* ***о которой мы говорили*** (3, с. 97) – сказанное ранее было изложением фактов (de re), но в данном высказывании они оцениваются как мнение автора (de dicto). Обратный процесс может происходить, когда чьи-то слова подаются как факт, без вводных конструкций и персонализированной оценки.

Ещё одним средством когезии текста, используемым для модальной оценки, является *анафора*. Формально анафора отличается от повтора дейктичностью языковых единиц (слов, словосочетаний), т.е. недословным повторением сказанного. В этой связи иногда говорят об особом дейктическом модусе текста [10, с. 258–280]. Однако, помимо указанных выше, есть и другие отличия. Во-первых, анафора относится не только к данному референту, но и к его контексту. Например, описать в некотором тексте случившийся где-то пожар и потом, далее по тексту, употребить слово *пожар* означает референцию только к самому факту пожара. Сказать же *то, что произошло* (анафорическое имя пожара) означает референцию не только к факту, но и ко всем деталям события. Если модальная оценка обоих элементов содержания (факта и совокупности деталей) одинакова, то различия в цитационном и анафорическом повторе не заметны. Но если модальная оценка различна (например, факт пожара считается установленным, а описываемые детали сомнительными), то анафора зафиксирует истинностную двойственность, а повтор – только истину факта.

Во-вторых, анафора изменяет смысл (сигнификат) языковой единицы. Сказать *Л. Н. Гумилёв* или сказать *этот учёный*, согласно точке зрения, идущей от Г. Фреге и Б. Рассела, значит выразить разный смысл. Иначе говоря, дейктическая отсылка к некоторому объекту выделяет в нём другую сторону. В то же время истинностная оценка может относиться и к объекту в целом, и к одной из его сторон – в первом случае ни анафора, ни дословный повтор не изменят заданного ранее модального значения, во втором случае анафора это значение изменяет (то, что было истинно в отношении *Л. Н. Гумилёва*, оказывается не обязательно истинным в отношении *этого учёного*).

Дейктические языковые единицы могут заменять высказывание, группу высказываний, а также только субъект или предикат. Для обобщённой характеристики в основном избираются местоимения, которые вбирают в себя все модальные значения, часто бывая модально амбивалентными. В наибольшей степени нейтральны и восприимчивы к модальным влияниям указательные местоимения *это* и *то*. В разном контексте они могут приобретать соответствующие смысловые оттенки (*это обстоятельство, этот факт* скорее указывает на истину de re; *в этом смысле, по этим соображениям* – на истину de dicto). Пример истинности de dicto: *Романтики пытались реставрировать образы игры в литературе (как и образы карнавала), но они воспринимали их субъективно и в плане индивидуально-личной судьбы...* ***Это наше утверждение*** *распространяется – с некоторыми оговорками – и на образы игры у Лермонтова* (1, с. 256). Пример истинности de re: *Всюду, где складываются условия для абсолютно внеофициального полного и цельного жизненного общения, там слова начинают стремиться к такой амбивалентной полноте. Словно древняя площадь оживает в условиях комнатного общения, интимность начинает звучать как древняя фамильярность, разрушающая все грани между людьми. Было бы грубо неверным переводить* ***это явление*** *в психологический план. Это очень сложное социально-речевое явление* (1, с. 458); *Смех, безусловно, был и внешней защитной формой. Он был легализован, он имел привилегии, он освобождал (в известной только мере, конечно) от внешней цензуры, от внешних репрессий, от костра.* ***Этот момент*** *нельзя недооценивать* (1, с. 105).

При наличии в анафорических элементах текста модальных маркеров с позитивной, негативной или промежуточной истинностью предыдущая истинностная оценка соответственно усиливается, меняется на противоположную, ослабляется. При этом истинностная оценка, содержащаяся в анафоре, если она не совпадает с предыдущей оценкой, доминирует в тексте как более поздняя. Наприм.: *Открытость не только текста, но и контекста, вписанного в бесконечное множество других, более широких контекстов, стирает разницу между текстом и контекстом, языком и метаязыком.* ***Это не означает*** *их превращения в единый гомогенный текст…* (7, с. 38). При отсутствии эксплицитных модальных маркеров на анафору переносится истинностная оценка того элемента текста, на который она указывает.

Близким к анафоре по характеру переноса модального значения истинности средством внутритекстовой когезии является ретроспекция [11, с. 105–113]. Ссылка на предыдущую часть текста может осуществляться без раскрытия её содержания. И. Р. Гальперин подчёркивает временной аспект в явлении ретроспекции в тексте. Думается, что для возникновения этого явления достаточно: 1) указания на ту часть текста, с которой соотносится данная. Наприм.: *Я* ***начал с утверждения****, что крестьянин почти не находит себе места в раннесредневековой культуре, третирующей его как своего рода "бесконечно малую величину". Но,* ***как выясняется****, эта величина на самом деле была не столь уж ничтожна* (3, с. 64); ***Как отмечено во Вступлении к этой книге,*** *в нашей психологической науке пока остаётся дискуссионным вопрос: является ли психологическое взаимодействие людей чем-то вторичным по отношению к психике каждого индивида?* (8, с. 133); 2) указания на объект в данной части текста, с которым связана ретроспекция – ***Отмеченный выше "парохиализм"*** *полностью присущ и другому нашему видению* (3, с. 172); *Здесь нужно ещё раз* ***возвратиться к истории возникновения "Видения Туркилля"****. Как мы уже знаем, сперва его рассказы о виденном в мире ином имели отрывочный характер* (3, с. 176). Механизм реализации модального значения здесь тот же, что и при повторах и анафорах: возвращение к высказанному ранее автором научного текста положению или факту придаёт ему большую убедительность, во всяком случае, показывает уверенность в нём автора.

Противоположное ретроспекции явление – проспекция; данная часть текста соотносится с тем, что будет сказано. В частности, к проспекции можно отнести провозглашение в начале научного текста будущей темы или общего суждения, которые уточняются и объясняются в процессе изложения [12, с. 21]. Например, вот начало работы А. Ф. Лосева «О понятии аналитической лингвистики»: *Современая лингвистика отличается как своими огромными достижениями, так и своими весьма многочисленными недостатками.* ***Мы сейчас хотели бы говорить*** *не о достоинствах, но скорее о недостатках современной науки о языке. Одним из самых главных недостатков этой науки является, с нашей точки зрения, слишком абстрактное и слишком логически неподвижное определение и употребление основных языковых категорий. …* (5, с. 145). Модальная оценка истинности приобретает форму предвидения. Например: *Социальная психология никак не может ограничиться рассмотрением таких моделей, где предполагается более или менее однородная и единая социальная структура. Мы уже разрушили такую модель, затронув тему об авторитете и авторитарности.* ***Теперь надо рассмотреть вопрос в более широком охвате*** (8, с. 169); ***Попробуем*** *перевести представления об исторической эволюции личности, индивида, человека на язык общей теории психических общностей* (8, с. 190). В любом случае происходит перенос оценки из одной части текста в другую с её усилением, ослаблением или утратой однозначности и приобретением двусмысленности в зависимости от наличия и направленности модальных маркеров в соотносящихся частях.

Сделаем выводы. На модальное значение высказывания в научно-гуманитарном тексте влияет не только его внутренняя структура, но и сверхфразовые факторы, которые возникают вследствие пребывания высказывания в связном тексте. Роль текстовых модальных модификаторов могут выполнять лексемы и лексические группы с истинностной семантикой в модальных и немодальных позициях. Такие текстовые модальные модификаторы позволяют эксплицитно выразить любую разновидность модальности истинности. При их позитивном значении усиливаются сразу все модальные оценки во фрагменте текста, на который распространяется их действие, в том числе взаимно противоречащие. При негативном значении модальный смысл отдельных высказываний изменяется на противоположный. Средствами модальной истинностной оценки являются также повторы слов, словосочетаний, фраз, которые создают единый модальный смысл, перенося своё значение на новую часть текста. Повторы усиливают любую модальную оценку. Если оценка не эксплицирована, повтор предполагает усиление позитивной истинности. Текстовыми средствами модальной оценки являются также анафора, ретроспекция и проспекция. Возвращение к

высказанному ранее автором научного текста положению или факту придаёт ему большую убедительность.

Перспективы исследования обусловлены возможностью изучения роли модальных модификаторов в реализации текстовой модальности истинности на материале различных типов текстов с точки зрения стилистики, дискурсивных, функциональных, коммуникативных особенностей, а также конкретизации исследования в плане его сосредоточения на отдельных средствах модальной модификации текста.

ЛИТЕРАТУРА

1. Тураева З. Я. Лингвистика текста и категория модальности / З. Я. Тураева // Вопросы языкознания. – 1994. – № 3. – С. 105–114.

2. Солганик Г. Я. К проблеме модальности текста / Г. Я. Солганик // Русский язык – функционирование грамматических категорий. Текст и контекст / Г. Я. Солганик. – М. : Наука, 1984. – С. 179–186.

3. Баженова Е. А. Экспликация преемственности знания в научном тексте / Е. А. Баженова // Речевое мышление и текст / Е. А. Баженова. – Воронеж, 1993. – С. 166–174.

4. Сергунина Т. А. Роль модальности в определении семантики высказывания и текста / Т. А. Сергунина // Русское языкознание. Вып. 20. – К., 1990. – С. 108–114.

5. Хрычиков Б. В. Категория модальности, её объём и средства выражения в современном русском языке / Б. В. Хрычиков. – К. : Вища школа, 1992 – 214 с.

6. Алгазина Т. С. Вводно-союзные компоненты в структуре предложения и текста / Т. С. Алгазина : автореф. дис. … канд. филол. наук. – М., 1994. – 18 с.

7. Прияткина А. Ф. Скрепа-фраза (к изучению текстовых коннекторов) / А. Ф. Прияткина // Дни славянской письменности и культуры : Материалы Всероссийской науч. конференции. – Ч. 2. – Владивосток : Изд-во ДВГТУ, 1998. – С. 24–27.

8. Золотова Г. А. Коммуникативная грамматика русского языка / Г. А. Золотова, Н. К. Онипенко, М. Ю. Сидорова. – М., 1998. – 528 с.

9. Белошапкова В. А. Функционирование слов *так* и *например* в письменной научной речи / В. А. Белошапкова, М. А. Лозано // Словарь. Грамматика. Текст. – М. : Ин-т русск. яз., 1996. – С. 187–194.

10. Проблемы функциональной грамматики. Категории морфологии и синтаксиса в высказывании. – С-Пб. : Наука, 2000. – 345 с.

11. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования / И. Р. Гальперин – М. : Наука, 1981. – 139 с.

12. Бариш І. Л. Етнолінгвістичні аспекти наукової комунікації / І. Л. Бариш // Мовознавство. – 2000, № 1. – С. 21–31.

ИСТОЧНИКИ

1. Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса / М. М. Бахтин. – М. : Изд. Художественная литература, 1965. – 528 с.

2. Гумилёв Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилёв . – М. : Институт ДИ-ДИК, 1997. – 640 с.

3. Гуревич А. Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства / А. Я. Гуревич. – М. : Искусство, 1990. – 396 с.

4. Дмитриев А. В. Социология юмора / А. В. Дмитриев. – М. : ОФСПП, 1996. – 214 с.

5. Лосев А. Ф. Знак. Символ. Миф / А. Ф. Лосев. – М. : Изд-во Моск. Ун-та, 1982. – 480 с.

6. Лотман Ю. М. Семиотика кино и проблемы киноэстетики / Ю. М. Лотман. – Таллин : Ээсти Раамат, 1973. – 70 с.

7. Маньковская Н. Б. Париж со змеями (Введение в эстетику постмодернизма) / Н. Б. Маньковская. – М. : ИФРАН, 1994. – 220 с.

8. Поршнев Б. Ф. Социальная психология и история / Б. Ф. Поршнев. – М. : Наука, 1979. – 232 с.

9. Рутенбург В. И. Истоки Риссорджименто: Италия в XVII–XVIII веках / В. И. Рутенбург. – Л. : Наука, 1980. – 304 с.

10. Эстетика природы. – М. : ИФРАН, 1994. – 230 с.

Valentyna Musiyenko, Lyudmyla Kuleshova

Textual modality modifiers of true meaning

The article regards the importance of modality modifiers in realizaton of textual modality of true meaning. Different types of modifiers are analysed: lexical units, interrogative sentences, repetitions, anaphors, deiksis, means of retrospection and prospection. The possibility of strengthening, weakening and changing to the opposite the modal evaluation of true meaning by the modifiers is revealed.

Key words: modality of true meaning, modifier, text, statement.

Микола Калько

КАТЕГОРІЯ АСПЕКТУАЛЬНОСТІ ЯК ПОЛЬОВА СТРУКТУРА

У статті представлено польову модель категорії аспектуальності в сучасній українській літературній мові. На ґрунті п'яти внутрішньочасових ознак виокремлено ядро поля, його субпериферію, близьку, віддалену та далеку периферію.

Ключові слова: поле, аспектуальність, категорія виду, криптотип, термінативність, активітивність, стативність, евентивність, релятивність.

Попри давню традицію принцип польового моделювання у сучасній лінгвістиці навряд чи можна вважати вичерпаним у сенсі пізнання всіх його потенційних аспектів. Це підтверджено зростанням наукової зацікавленості теорією поля, намаганням дослідників доторкнутися до нових граней означеного явища, сягнути його глибших пластів для відкриття нових, ще не зреалізованих можливостей. Цілком своєчасним і вмотивованим кроком у царині функціонально-категорійної граматики, на наш погляд, є моделювання поняттєвих категорій з урахуванням визначальної ролі у формуванні їхньої польової структури феноменів прихованої граматики. З огляду на це, метою нашої розвідки є репрезентація структури категорії аспектуальності в сучасній українській літературній мові як криптотипного поля.

Термін „поле" разом із його неодмінним супроводом („ядро", „периферія", „напруження", „затухання", „тяжіння", „сила" тощо) для лінгвістичної метамови є досить вдалою метафорою, запозиченою з теорії електромагнітного поля. Як зазначає В. Г. Адмоні, такі поняття, як, зокрема, сила зчеплення компонентів поля можуть бути визнані притаманними цим компонентам лише метафорично, насправді ж вони існують лише у свідомості мовців у вигляді міцних і постійних асоціацій, пов'язаних із функціональною специфікою певних мовних феноменів [1, с. 78]. Досить органічно вписується в термінологічний апарат теорії поля й геометрично-просторова метафора „проекції" як властивої граматичним категоріям і формам здатності „випромінювати" граматичні ознаки на інші граматичні форми та лексичний матеріал. У контексті поля таке „випромінювання" спрямоване від форм, які визначають ядро поля, до периферії [1, с. 82]. Ця інтерпретація цілком адекватно відображає основний принцип польового структурування фізичних явищ: максимальне напруження в осерді поля та поступове його затухання на периферії.

Не зупиняючись детально на еволюції лінгвістичних уявлень про поле, згадаймо фундаментальну в цьому аспекті працю Г. С. Щура [13]. Метафора поля, за свідченням ученого, введена в лінгвістичний ужиток як Bedeutungsfeld („поле значень") Г. Іпсеном та інтерпретована як Begriffsfeld („поняттєве поле") Й. Тріром, стала однією з парадигматичних підвалин мовознавчої науки. Теорія поля набула активного розвою в працях О. Духачека, С. Д. Кацнельсона, Е. Косеріу, Л. Вайсгербера, В. Порцига, Ф. Брюно, О. Єсперсена, О. В. Гулиги і Є. Й. Шендельса, М. М. Гухман, В. Г. Адмоні, О. В. Бондарка та ін. „Якщо певні інваріантні групи позначити терміном „поле", а здатність цих груп притягувати інші елементи – терміном „атракція", то і „поле", й „атракція" виявляються характерними для всіх рівнів мови" [13, с. 162], що уможливлює виокремлення поняттєвих, семантичних, лексичних, лексико-граматичних, граматичних, синтаксичних, функціонально-семантичних і асоціативних полів. У лінгвоукраїністиці польову модель частин мови розробив І. Р. Вихованець [3]. Це засвідчує те, що всі наявні поля – конституенти складної і специфічної для кожної мови картини світу.

Як поля, що мають центр і периферію і перехрещуються з іншими полями, репрезентує частини мови В. Г. Адмоні. На думку дослідника, суттєва відмінність польової структури граматичних одиниць від „класичних" польових структур, притаманних фізичним явищам, – нерівномірна насиченість різних секторів периферії, більш чи менш рівномірно віддалених від серцевини [1, с. 49–51].

Плідним виявилося застосування теорії поля в царині функціональної граматики. Серед проектів такої граматики, наявних у сучасному мовознавстві, досить привабливою є інтерпретаційна модель, прийнята багатьма аспектологами, що поділяють засадничі теоретичні принципи та позиції лінгвістичної школи, визнаний лідер якої – О. В. Бондарко. Об'єкт теорії функціональної граматики О. В. Бондарка становлять функціонально-семантичні поля, кожне з яких, віддзеркалюючи певну „зону смислів", інтегрує на підставі спільності реалізації функції відображення цієї зони різнорівневі мовні засоби. Утвердження теорії відбувалося в процесі вивчення категорії дієслівного виду в

російській та інших слов'янських мовах як граматикалізованої частини ширшого поняттєвого поля – аспектуальності, домінанта якого – семантична категорійна ознака „внутрішній час" (за Г. Гійомом), або „характер перебігу та розподілу дії в часі" (за О. М. Пєшковським) [2, с. 40–41].

Продуктивність лінгвістичної моделі опису дієслівного виду, яка ґрунтується на принципі функціонально-семантичного поля, засвідчує високий рівень її інтерпретаційної адекватності. Переконливий факт на користь плідності та перспективності ідеї функціонально-семантичного поля, на якій ґрунтується теорія О. В. Бондарка та його послідовників, – семитомник „Теория функциональной грамматики" [6–12] – результат багаторічної праці вчених-однодумців.

Проте суперечливий характер дієслівного виду, сталий лінгвістичний інтерес до нього, гостра полеміка, яку він викликає, невичерпність, попри давню аспектологічну традицію та широку літературу, спонукає до дальшого пошуку інтерпретаційних моделей, які, спираючись на загальні закономірності польового моделювання, „пронизували" б організацію кожного поняттєвого субполя аспектуальності, виявляючи її специфіку щодо інтериоризації онтологічного феномена, що стоїть за концептом „внутрішній час". Цей підхід, на нашу думку, уможливив би стирання гострих кутів полеміки навколо такої еклектичної за характером вираження категорії, як дієслівний вид.

Уважаємо, що українська функціонально-категорійна граматика не повинна бути сліпою копією російського аналога, хоч сам принцип польового моделювання доволі репрезентативний для найбільш адекватного (а не умовно-схематичного) відображення мовних феноменів у повному спектрі їхнього вияву: інваріантному (прототипному) чи варіативному (периферійному) з урахуванням наявності синкретичних і перехідних явищ. Інтеграція елементів теорії функціональної граматики та лінгвоукраїністичних функціональних граматичних концепцій, які реалізують функціонально-категорійний підхід, на нашу думку, відкриває нові перспективи дослідження функціонального потенціалу семантичних категорій, що об'єднують виражальні засоби не лише морфологічного, а й інших мовних рівнів.

„Об'єкт вивчення морфології – слово, – зауважує І. Р. Вихованець, – але в плані граматичної будови й функціонування. Нещодавно, якесь десятиріччя-два тому, лінгвісти-теоретики вважали проблематику морфології традиційною, а отже, незначущою. Тепер морфологія здобуває гідне місце в теоретичних зацікавленнях мовознавців, тому що в ній укарбовано розмаїття й неповторні вияви мовної структури. Вона стає випробою нових граматичних концепцій і творчих пошуків" [4, с. 6].

Опис аспектуальності в концепції О. В. Бондарка ґрунтується на тріаді семантична категорія – функціонально-семантичне поле – категорійна ситуація. Саме ж функціонально-семантичне поле як структура семантичної категорії обов'язково має ядро, роль якого виконує граматична категорія, та периферію. Ядром категорії аспектуальності є категорія виду, периферію наповнюють лексичні, словотвірні, синтаксичні засоби, аспектуально релевантні компоненти контексту тощо.

Ми цілком приймаємо трактування аспектуальності як семантичної категорії, що відображає характер перебігу та розподілу дії в часі, або, іншими словами, внутрішній час дії, і опирається на граматичну категорію виду. Водночас, сама польова структура категорії аспектуальності постає в нашому дослідження дещо по-іншому. На наш погляд, до ядерної зони аспектуальності належить не сама категорія виду, а той масив дієслів, якому притаманна найповніша реалізація її категорійного потенціалу.

Категорія дієслівного виду є своєрідною граматичною рамкою, що накладається на весь дієслівний масив української літературної мови (немає дієслова поза видом). Контур рамки задає аспектуальній системі, яка виконує функцію відображення внутрішньочасового контуру ситуації, польову структуру, що виникає внаслідок семантичного тяжіння одиниць, спричиненого впливом граматичної видової домінанти „внутрішня межа дії".

Аспектуальний аналіз, здійснюваний у контексті двокомпонентної теорії виду, ґрунтується на визнанні залежності видової поведінки дієслова від особливостей його семантики, а відповідно, і від онтологічної специфіки позамовної ситуації та способу її концептуалізації в мовній картині світу. Основними семантичними сутностями, що визначають аспектуальну поведінку дієслова, яка полягає в наявності *vs* відсутності видового партнера, наявності *vs* відсутності акціонального партнерства (корелятів за Actionarts, або родами дії), а за умови наявності – його багатовекторності чи обмеженості, можливості *vs* неможливості функціонувати в певних частововидових значеннях, насамперед – прогресивному та дуративному, є аспектуальні класи, роль яких для семантики дієслова прирівнюють до ролі частин мови для граматики. Йдеться про особливі, граматично орієнтовані лексико-семантичні класи, які певним чином здійснюють „вторгнення" в граматичну сферу виду, приховано регулюючи корелятивну здатність і функціональний потенціал дієслів. На нашу думку,

такі класи з огляду на концепцію прихованих категорій Б. Л. Уорфа [5, с. 457–458] цілком можуть бути скваліфіковані як прихованограматичні категорії, або криптотипи.

Отже, аспектуальні класи („характери дієслівної дії", за Ю. Крижаничем, О. В. Ісаченком, О. В. Горбовою, „акціональні гештальти", за Ф. Леманном, „нехарактеризовані роди дії", за Ю. С. Масловим та представниками школи функціональної граматики) постають у нашому дослідженні як аспектуально орієнтовані прихованограматичні класи, або криптотипи, які мають уплив на граматичну царину виду, імпліцитно регулюючи аспектуальну поведінку (передовсім корелятивну здатність і функціональний потенціал) дієслів. На ґрунті українського дієслова вони постають як п'ятикомпонентна система, яку структурують:1) термінативи, або здійсненники, напр.: *Коли сонце паде донизу, але ще не сідає, Даруся* ***бере*** *великодній кошик,* ***вистелює*** *дно половиною вишитого рушника із Матір'ю Божою,* ***кладе*** *туди загорнутий у маслечку сир..,* ***накриває*** *другою половиною рушника,* ***бере*** *кошик на руку,* ***закриває*** *хвіртку на клямку і* ***виходить*** *на середину вулиці* (М. Матіос); 2) активітиви, або діяльники, напр.: *І ліхтарі* ***хитаються*** *й* ***скрегочуть****, Мов вішальник на шибениці, й тиша Все* ***шамкотить*** *Сибіллою беззубою, І ніч* ***пливе****, мов згуба, без кінця* (Є. Маланюк); 3) стативи, або станівники, напр.: *Вже вгорі* ***біліла*** *приваблива вершина, до якої я прагнула, а довкола* ***багряніли*** *квіти дивного кольору* (О. Бердник); 4) евентиви, або подійники, напр.: *Розпухле коліно маю, певно, десь танцював і* ***послизнувся*** (Ю. Андрухович); 5) релятиви, або відносники, напр.: *Заімпонувала ця назва Андрієві не тому, що вона, так би мовити,* ***витікала*** *з тези про диктатуру пролетаріату, з теоретичних побудов офіційної пропаганди, а тому що вона* ***відповідала*** *настанові гордої Андрієвої душі й серця* (І. Багряний).

П'ятиелементна система аспектуальних класів як один із основних складників нашої загальної концепції категорії аспектуальності уможливлює виокремлення п'яти компонентів польової моделі категорії аспектуальності: ядра, субпериферії, близької, віддаленої і далекої периферії. Пропонована польова модель категорії аспектуальності ґрунтується на п'яти криптотипних ознаках: 1) внутрішньочасова релятивність (відношення до часу); 2) внутрішньочасова евентивність (подієздатність); 3) внутрішньочасова стативність (можливість міжподійної інтервальності); 4) внутрішньочасова активітивність (можливість динаміки в межах міжподійного інтервалу); 5) внутрішньочасова термінативність (наявність перспективи розвитку процесу, його подієспрямованість).

Усі названі ознаки притаманні аспектуальному класу термінативів, що є ядром категорії аспектуальності. Подієспрямованість дієслівного процесу (у широкому сенсі слова) – диференційна ознака термінативного класу. Саме серед термінативів найбільшою мірою виявлена граматична суть категорії виду. Інтермінативним процесам не притаманна ознака подієспрямованості, натомість властиві інші, зменшення яких зумовлює відповідне місце в польовій структурі категорії аспектуальності: активітивам притаманні чотири ознаки, відповідно, – це субпериферія поля; стативам – три, отже, вони належать до близької периферії, евентивам – дві, отже, це віддалена периферія, релятивам – одна, відповідно, вони конституюють далеку периферію категорії аспектуальності.

Система аспектуальних класів постає як своєрідний приховано-граматичний, або криптотипний фільтр, що визначає специфіку видової поведінки українського дієслова. Найзагальніше залежність видових особливостей від аспектуального класу можна представити так:

1) термінативам притаманні суто видове, функціонально-видове й акціональне партнерство, конкретно-процесна функція, напр.: *Питаю: „ Хіба ви своїх півнів ще не* ***порізали****?" Каже: „Ще не* ***порізала****, не вспіла, бо не знала, що ти приїдеш, то* ***заріжу*** *зараз. Якого тобі когута* ***різати****?"* (Є. Гуцало);

2) активітиви не мають видових партнерів, натомість їм властиві багатовекторне акціональне партнерство й конкретно-процесна функція, напр.: *І вона* ***розплачеться****. Двадцять років вона не* ***плакала.*** *А в той день* ***заплаче, заплаче*** (Є. Кононенко);

3) стативи позбавлені можливості мати видових партнерів і конкретно-процесну функцію, для них характерне аспектуально-акціональне партнерство з інцептивами, що означають мить зародження стану, напр.: *– Я вам скажу просто й щиро: я вас* ***люблю****; я* ***полюбив*** *вас <u>од</u> <u>того</u> <u>часу</u>, <u>як</u> <u>побачив</u> <u>вас</u>* (І. Нечуй-Левицький);

4) евентивам притаманне функціонально-видове й обмежене акціональне партнерство, але не властива прогресивна функція, напр.: *Біля двору, в якому розташувалась політчастина, Хаєцький* ***зіткнувся*** *з Воронцовим* (О. Гончар) vs *На порозі він* ***стикається*** *з денщиком* (П. Панч);

5) семантика релятивів унеможливлює будь-яке партнерство та прогресивну функцію, хоч деякі з них, зокрема „географічні" дієслова, можуть мати уявно-видових, або інцесивних, партнерів, що

спричинено асоціативно-метафоричним семантичним залишком термінативів, від яких утворені георелятиви, напр.: *Серед забутого місця* ***пролягала*** *широка дорога аж на гору. Грабарі зрівняли її, розгладили* (Панас Мирний) vs ***Пролягла*** *дорога від твоїх воріт До моїх воріт, як струна* (В. Івасюк).

Описане вище криптотипне поле найзагальніше репрезентує вплив категорій імпліцитної граматики на категорії, що мають експліцитне граматичне вираження, зокрема категорію виду. Удокладнення цього впливу уможливлене дослідженням інших рівнів аспектуальності, передусім парадигматичного, синтагматичного, прагматичного тощо.

Так, парадигматичний рівень аспектуальності репрезентує залежність видової поведінки від аспектуального чи акціонального підкласу, аспектуально вагомого тематичного класу. Приміром, термінативи об'єднують п'ять основних аспектуальних підкласів: пантивний, мутативний, конативний, перформативний, тотивний. До ядра термінативного класу належать пантиви, що означають агентивний процес, поступове здійснення якого спрямоване на досягнення повного результату, напр.: *....ми ж були вродливим народом, леді й джентльмени, відкритозорим, дужим і рослявим, самовладно-міцно вкоріненим у землю, з якої нас довго* ***видирали*** *з м'ясом, аж нарешті таки* ***видерли****...* (О. Забужко). Їхнє наповнення – тематичні класи дієслів творення, перетворення, відтворення, руйнування тощо. Характерна риса дієслів творення як прототипних пантивів – чітко регламентована аспектуальна поведінка. Для багатьох дієслів цього тематичного класу характерне суто видове монопартнерство: обов'язковість одного видового партнера, що має перфективне значення події, підготовленої здійснюваним процесом, напр..: *Я* ***збивала*** *той обруч, той стиск, і мені вдалося – я його* ***збила*** (О. Забужко). Частині пантивних безпрефіксних дієслів недоконаного виду властиве поліпартнерство: наявність кількох перфективних суто видових партнерів, які водночас є членами імперфективних кореляцій, що спричинює наявність т.з. „видових трійок". *в'язати – зв'язати – зв'язувати* (руки), *в'язати – зав'язати – зав'язувати* (шнурки), *в'язати – пов'язати – пов'язувати* (хустку), *в'язати – прив'язати – прив'язувати* (коня).

Периферію термінативного класу наповнюють тотиви, специфіка лексичної семантики яких унеможливлює функціонування із частововидовим значенням підкресленої тривалості, напр.: *З-за ряднини...* ***визирнула*** *жіноча голова, бистроока й молода, похиталася скрушно й, зітхнувши, зникла. – Ей, ви, хлопці! – звернувся до всіх один танкіст – русявий, молодий і веселий шибайголова. – Оце ось* ***визирала*** *– це господиня. Бачили?* (І. Багряний). Тотиви об'єднують дієслова зі значенням процесу, природою якого передбачена миттєва реалізація: початок, перебіг і завершення компресовані в одну фазу, один момент: *... фільм, котрий ти все-таки не важишся* ***вимкнути****, не конче має скінчитися щасливо. А однаково* ***вимикати*** *– непростиме свинство* (О. Забужко).

Отже, модель аспектуальності як криптотипного поля дає змогу унаявнити визначальний для видової специфікації дієслова вплив категорій прихованої граматики. Такий підхід відкриває перспективи для комплексного об'єктивістського аналізу виду, уможливлює виявлення всього спектра аспектуальних характеристик дієслівної лексеми й найтонших нюансів її видової поведінки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адмони В. Г. Основы теории грамматики / В. Г. Адмони. – М.; Л. : Наука, 1964. – 105 с.

2. Бондарко А. В. Содержание и типы аспектуальных отношений / А. В. Бондарко // Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – С. 40–45.

3. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.

4. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови. Академічна граматика української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. – К. : Унів. вид-во „Пульсари", 2004. – 400 с.

5. Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.

6. Теория функциональной грамматики : Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис / [под ред. А. В. Бондарко и др.]. – Л. : Наука, 1987. – 347 с.

7. Теория функциональной грамматики : Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис / [под ред. А. В. Бондарко и др.]. – [3-е изд.]. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 352 с.

8. Теория функциональной грамматики : Качественность. Количественность / [под ред. А. В. Бондарко и др.]. – СПб. : Наука, 1996. – 264 с.

9. Теория функциональной грамматики: Локативность. Бытийность. Поссесивность. Обусловленность / [под ред. А. В. Бондарко и др.]. – СПб. : Наука, 1996. – 229 с.

10. Теория функциональной грамматики: Персональность. Залоговость / [под ред. А. В. Бондарко и др.]. – СПб. : Наука, 1991. – 370 с.

11. Теория функциональной грамматики: Субъектность. Объектность. Коммуникативная перспектива высказывания. Определенность / неопределенность / [под ред. А. В. Бондарко и др.]. – СПб. : Наука, 1992. – 303 с.

12. Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность / [под ред. А. В. Бондарко и др.]. – СПб. : Наука, 1990. – 263 с.

13. Щур Г. С. Теории поля в лингвистике / Г. С. Щур. – М. : Наука, 1974. – 255 с.

Mykola Kal'ko

The aspectuality category as a field structure

The article introduces a field model of the aspectuality category in the Ukrainian literary language. On the basis of 5 inner temporal marks the field nucleus, its subperiphery, the near, distant and remote peripheries are singled out.

Key words: aspectuality, category of aspect, terminative mark, activity mark, stative mark, eventive mark, relativity mark.

Людмила Островська

ФУНКЦІОНУВАННЯ АТРИБУТИВНОЇ КОНСТРУКЦІЇ В ПРОСТОМУ ПОШИРЕНОМУ РЕЧЕННІ

Висвітлено проблему співвіднесення внутрішніх системних властивостей атрибутивних конструкцій з особливостями їхнього функціонування в умовах контексту простого поширеного речення, визначено особливості взаємодії атрибутивної конструкції з граматичними суб'єктом і предикатом на структурно-семантичному та семантичному рівнях.

Ключові слова: комунікація, контекст, функціонування атрибутивної конструкції, просте поширене речення, структурно-семантичний рівень речення.

Комунікація являє собою реалізацію мовної системи, але не в тому сенсі, що певна абстрактна мовна система виражається в конкретному комунікативному відрізку, а в тому, що сама комунікація – це існування мови, і вона наскрізь просякнута мовною системою [2, с. 7], [5, с. 141]. З огляду на це аспект функціонування синтаксичних конструкцій є особливо актуальним і важливим, оскільки вивчення лише їхньої структурно-семантичної організації було б неповним.

Погляди лінгвістів стосовно комунікативності найменших синтаксичних одиниць неодностайні. На думку Г. В. Колшанського, слово й словосполучення є номінативними одиницями, які позначають ті чи ті предмети та явища; речення встановлює зв'язок між цими явищами завдяки певним формам сполучень номінативних одиниць у синтаксичній структурі [5, с. 40]. Позначення ж якогось предмета чи явища не може містити в собі властивості спілкування [6, с. 71].

М. Я. Блох вважає, що непредикативні сегменти, словосполучення, які виділені в самостійну позицію, окремі повнозначні й неповнозначні слова, вигуки стають носіями інформативного смислу лише в поєднанні з предикативними ядрами мовлення, лише у складі предикативних сполучень слів, тобто в реченнях і через них [3, с. 119].

Комунікативні властивості словосполучення, як і слова, заперечує І. П. Ющук [9, с. 110]. В. Л. Наєр доводить, що така мовна одиниця, як слово одержує статус комунікативної тільки в мовленнєвому акті, коли вона виконує роль самостійного висловлювання, як от вигук „Пожежа!". Сама по собі вона не є комунікативною [7, с. 6].

Якщо стверджувати, що мовне спілкування між людьми здійснюється за допомогою висловлювання, то слід зауважити, що будь-яке висловлювання – це певний набір синтаксично та семантично організованих словесних знаків, які призначені брати участь у процесі комунікації. Якби слово чи словосполучення не містили в собі інформації, тобто не володіли комунікативним потенціалом, вони не могли б створювати такі комунікативні одиниці як речення, висловлювання чи текст. Отже, речення є комунікативною одиницею завдяки синтаксичним одиницям, з яких воно складається.

Метою пропонованої статті є співвіднесення внутрішніх системних властивостей атрибутивних конструкцій з особливостями їхнього функціонування в умовах контексту.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких конкретних завдань: 1) з'ясувати особливості функціонування атрибутивної конструкції в складі предикативної групи; 2) визначити

специфіку взаємодії атрибутивної конструкції з граматичним суб'єктом на структурно-семантичному і семантичному рівнях; 3) встановити специфіку взаємодії атрибутивної конструкції з граматичним предикатом.

Функціонування атрибутивної конструкції ми трактуємо як різні форми її існування в умовах контексту. У нашому дослідженні під контекстом розуміємо інтралінгвістичні контекстні чинники, тобто всі одиниці вербального оточення синтаксичної конструкції, позамовне оточення синтаксичної конструкції. Екстралінгвістичні чинники, як зовнішні (сукупність об'єктивних умов здійснення комунікації, тобто мовленнєва ситуація), так і внутрішні (сума фонових знань комунікантів, що визначають інтенцію і вибір мовних засобів для формування висловлення), ураховано, але вони не постають самостійним об'єктом дослідження.

Для вивчення семантики мовної одиниці єдино релевантними є контекстні умови, оскільки компоненти висловлення, що її оточують, становлять той контекст, який визначає смисловий зміст конкретного акту комунікації. Словосполучення й слова здобувають статус не одиниць, що утворюють висловлення, а одиниць як результату розкладу самого висловлення, оскільки в комунікації людина формує первинне висловлення, тобто висловлення не складаються з окремих слів і словосполучень, а, навпаки, слова з їхніми значеннями отримують своє реальне існування в межах висловлення. Семантика висловлення домінує над дискретним смислом слів та словосполучень і поєднує окремі значення в єдиний смисл. Смисл висловлення, на думку Г. В. Колшанського, є первинно цілісною одиницею, усередині якої семантика окремої одиниці, наприклад словосполучення, становить лише частину цього цілого. Семантика конструкції, отже, не є самостійною для мови, оскільки конструкція утворює лише фрагмент цілісного висловлення. Атрибутивна конструкція здобуває свою викінченість тільки в предикації [5, с. 138–140].

З. А. Феофілова, аналізуючи атрибутивний зв'язок у комунікативному аспекті, вказує, що атрибутивна функція комунікативного повтору забезпечує перехід теми попереднього речення в тему наступного, що регламентується властивістю статичності атрибута. Статичність атрибута дає змогу побудувати інформативно насичене висловлення за наявності лише одного акту предикації [8, с. 123–124]. Матеріал дослідження підтверджує цю тезу, однак, на наш погляд, статичність атрибута відрізняється внутрішньою динамікою, що перебуває в „згорнутому" стані, але часто легко трансформується в самостійне висловлення.

Функціонування атрибутивної конструкції в простому поширеному реченні насамперед виявляється у її взаємодії з граматичною основою речення, предикативною групою та з іншими сполученнями слів усередині речення-висловлення. Ця взаємодія здійснюється на структурно-семантичному й семантичному рівнях.

Атрибутивні конструкції можуть входити до складу предикативної групи й таким чином брати участь у реалізації предикативності. Досліджувані конструкції можуть заповнювати позицію граматичного суб'єкта – підмета. У реченні *Видалася сильна і морозна зима* (У. Самчук) головні компоненти ***зима видалася*** формують центр речення як на рівні структурно-семантичному, так і на рівні семантичному (активний діяч і здійснювана ним дія). Це комунікативно-синтаксичний комплекс. Увесь інший компонентний склад речення організований навколо нього. Атрибутивне словосполучення *сильна зима* і *морозна зима* вносять у речення додаткові семантико-синтаксичні фрагменти, які виявляються унаслідок трансформації, пор.: *Зима була сильна + Зима була морозна.* Атрибутивні ознаки *сильна і морозна* в реченні можуть набувати часового процесуального характеру, співвідносячись із предикатом *видалася* через суб'єкт *зима*. Така можливість існує в простому реченні як потенція, актуалізована через особливий порядок слів та інтонації при ускладненні простого речення, пор.: *Видалася зима, сильна і морозна*. При відокремленні атрибутивних елементів актуалізуються їхні атрибутивно-предикативні значення. Мовець висловленням не тільки передає якусь інформацію, але й здійснює певні комунікативні настанови, висуваючи на перший план ті чи ті компоненти висловлення.

У реченні *Земля життєдайна ростить на просторі родючім Хліб на полях золотих* (М. Зеров) атрибутивна конструкція *земля життєдайна* є одночасно елементом предикативної групи й заповнює позицію граматичного суб'єкта, підмета. Через головне слово залежне включене у сферу дії предикативних компонентів і взаємодіє з предикативною ознакою. Семантико-синтаксичні відношення між ними усвідомлюються через суб'єкт як причинно-наслідкові: *Оскільки земля життєдайна, вона ростить на просторі родючім хліб*. Іменник *земля* проектує додаткову атрибутивно-предикативну ознаку *є життєдайною*. Така комбінація *земля життєдайна ростить хліб золотий* на семантичному рівні породжує додаткові конотації, зумовлені лексичним наповненням компонентів, та їхню взаємодію: не *земля ростить хліб,* а саме *життєдайна земля* і саме *золотий хліб*, тобто який є коштовним даром цієї землі. Таке поєднання посилює емоційну

забарвленість цілого висловлення та його вплив на почуття і настрої адресата. Отже, атрибутивна конструкція, по-перше, ускладнює речення додатковими відтінками (атрибутивно-предикативні відношення), по-друге, на рівні цілого речення виникають додаткові конотації.

Атрибутивна конструкція з дієприкметником у ролі означального компонента в простому поширеному реченні може співвідноситися з предикативною групою через своє опорне слово, що постає активним носієм предикативної ознаки. О. Є. Морозова, досліджуючи синтаксичну природу таких структур, відзначає, що „дієприкметник, маючи спільний суб'єкт з предикатом, співвідносить час своєї процесуальної ознаки з часом дієслівного предиката, що дає змогу вважати його додатковим смисловим предикатом» [6, с. 13], напр.: *Його [Володька]* ***костисте, змарніле обличчя*** *відсвітилося* (У. Самчук).

Вважаємо за необхідне звернути увагу на функціонування атрибутивних конструкцій з опорним абстрактним іменником, похідним від прикметника чи дієслова. Атрибутивна семантика й опредмеченість граматичного значення формують протилежні тенденції функціонування таких слів. Предметність створює передумови для їхнього функціонування в ролі носія ознаки, а ознаковість – для функціонування в ролі означального компонента. На думку Г. О. Золотової, „значення і деривативні зв'язки імен подієвих і означальних зближують їх із функціями дієслів, прикметників, предикативних прислівників, що позначають дії, події, якості, стани" [4, с. 134], і тому ознака, названа, наприклад, відад'єктивом, так само, як і ознака, названа прикметником, не здатна бути суб'єктом чи агенсом дії.

Аналізуючи синтаксичну природу деад'єктива, А. М. Анісімова зазначає, що деад'єктив, який перебуває в позиції граматичного суб'єкта речення-висловлення, „є актором, чиї смислові потенції ширше агенса в рольовій граматиці" [1, с. 4], і, отже, може бути кваліфікований як суб'єкт-актор, носій стану, якісно виражена субстанція: ***Ефективність пошукової роботи*** *залежить від того, наскільки цікавить поставлене завдання учнів, як активно вони включаються в пошуки матеріалу* (В. Максименко).

Прикметники при абстрактних іменниках найчастіше вживаються у своїх похідних, перехідних значеннях і характеризують, по суті, не поняття, названі абстрактними іменниками, а особи й предмети, про які йдеться в реченні-висловленні. З іншого боку, абстрактні іменники можуть функціонувати в реченні-висловленні в ролі самостійного суб'єкта, що мислиться без віднесення до особи чи предмета і вживатися тоді, коли не помітно їхньої співвіднесеності, навіть потенційної, із носієм ознаки, а, навпаки, коли при них є залежні атрибутивні елементи. Напр.: (1) *А з'являлась у нього [дяка Григорія Комарницького] така* ***дивовижна вправність*** *лише тоді, коли журився, чи смутився, чи коли щось вельми допікало ...* (В. Шевчук); (2) ***Безхмарна юність*** *проліта, надходять* ***зрілості літа*** (М. Успеник); (3) *В сусідній кімнаті біля каміна на кожушині лежала* ***жовто-сіра мрія*** *[собака] Василя Чепіжного* (М. Вінграновський).

У реченні (1) абстрактний іменник *вправність* існує як активний носій предикативної ознаки *вправність з'являлась* і носій атрибутивної ознаки *дивовижна вправність*. Суб'єктно-предикатний комплекс ускладнено додатковими атрибутивно-предикативними відношеннями. Крім того, у цьому реченні-висловленні наявна вказівка на віднесеність ознаки до істоти. Ознакова семантика іменника *вправність* „вимагає" свого носія, і реалізується ця „вимога" на рівні цілого речення-висловлення за допомогою займенника, пор.: ***У нього з'явилась вправність***... – ***Він виявлявся вправним***. Отже, крім названих функцій, іменник „вправність" виконує в цьому реченні ще одну функцію – функцію ознаки (предикативної) щодо особи, про яку йде мова в реченні.

У реченні (2) абстрактний іменник *юність* виконує функції граматичного суб'єкта, підмета – *юність проліта* – і носія атрибутивної ознаки *безхмарна юність*, але без вказівки на віднесеність до певної особи.

У реченні (3) абстрактний іменник *мрія* постає в ролі активного носія предикативної ознаки *мрія лежала, сяйво впало*. Однак в атрибутивній конструкції *мрія Василя Чепіжного* виконує роль компонента-ознаки, носієм ознаки є предметне ім'я, яке проектує предикативну ознаку, пор: *Василь Чепіжний мріє.* На базі атрибутивних конструкцій формуються додаткові суб'єктно-предикатні комплекси, смислові фрагменти, що ускладнюють семантико-синтаксичну структуру цих простих речень.

Атрибутивні конструкції можуть заповнювати позицію граматичного суб'єкта, підмета в простому поширеному реченні всім своїм компонентним складом, а не лише одним елементом: ***Пара голубів*** *туркоче, наче слухати не хоче Соловейкових пісень* (В. Пачовський); ***Тема Візантії*** *в нашій культурі, історії і навіть долі нашої Батьківщини є тема величезна і важлива* (Є. Маланюк). У таких

конструкціях спостерігається невідповідність реченнєвої функції і внутрішньої характеристики конструкції, оскільки на рівні моделі конструкції можна говорити про атрибутивні відношення, а на рівні речення – це один член речення.

Усім своїм компонентним складом атрибутивні конструкції можуть заповнювати позицію й виконувати функцію предиката простого поширеного речення: *Він **рицар** був **високої мети**, Він **ворог** був **лукавства і облуди*** (М. Рильський). Послаблене лексичне значення дієслова-зв'язки не дає йому змоги самостійно реалізувати предикативну функцію. Семантичний центр присудка зміщується в іменну частину, а граматичний – у дієслівний компонент, який може бути матеріально не виражений. Однак і в іменній частині іменник не самодостатній для реалізації предикативності. У наведених прикладах на перший план проступає значення ознаки, а не її носія. Аналіз мовного матеріалу засвідчує, що іменники, які не мають семантичної достатності для позначення предикативної ознаки, лише вказують на загальний характер вияву ознаки, а її конкретне найменування виражене за допомогою узгодженого слова або залежного іменника. Однак, коли іменник в іменній частині присудка називає конкретний предмет, але проектує додатково свою ознаку, така конструкція також входить у систему присудка, потрапляючи в сферу діяльності предиката, стаючи інформативно необхідною: *Вона [Світлана] **здалась мені такою сумною**, що, йдучи від неї, я не міг накликати собі отой весняний і свіжий запах, перший гіркуватий запах весни* (Є. Гуцало).

Аналізовані атрибутивні конструкції повністю входять до складу предиката, розширюючи або уточнюючи його семантичний обсяг під впливом комунікативного завдання мовця. Цьому сприяє семантична „порожнеча" дієслівного елемента присудка, інформативна недостатність деад'єктива (ознаки), здатність залежного елемента мати уточнювальну семантику щодо тієї властивості, ознаки, які містяться в деад'єктиві – частині предиката.

Це стосується також інших атрибутивних конструкцій, презентованих моделями „іменник + прикметник", „іменник + іменник у род. в.", „іменник + дієприкметник", де опорне слово є складовою предиката.

Атрибутивні конструкції з віддієслівними іменниками майже не вживані в аналізованій позиції предиката. Аналіз мовного матеріалу засвідчує, що цим конструкціям більш властива роль граматичного суб'єкта або вживання на периферії простого поширеного речення, де вони формують додаткові смислові фрагменти, ускладнюючи семантико-синтаксичну структуру простого речення.

Отже, функціонування атрибутивної конструкції здійснюється передовсім в умовах простого поширеного речення-висловлення, де воно взаємодіє з предикативною групою та з іншими компонентами на структурно-семантичному й семантичному рівнях. Значну роль у цій взаємодії відіграє структурно-семантична сутність конструкції.

Особливості функціонування атрибутивної конструкції в складі предикативної групи при взаємодії з граматичним суб'єктом полягає в тому, що залежний компонент атрибутивної конструкції, у якій головний компонент є водночас активним носієм предикативної ознаки, залучено до реалізації суб'єктно-предикатних відношень. Така конструкція на семантичному рівні ускладнює просте поширене речення додатковими атрибутивно-предикатними відношеннями, які не мають власного суб'єкта, і прилягає до суб'єктно-предикатних відношень.

Особливість функціонування атрибутивних конструкцій різних структур у складі предикативної групи при взаємодії з граматичним предикатом полягає в перерозподілі семантичного навантаження за рахунок актуалізації залежного компонента конструкцій. Залежний компонент атрибутивної конструкції залучений до складу предикативної групи та бере участь у реалізації предикативності всього речення, ускладнюючи комунікативно-синтаксичний комплекс.

До перспектив дослідження атрибутивних конструкцій у комунікативному аспекті належить розгляд категорії атрибутивності з погляду прагматики, де вона постає не лише як структурно-семантична заданість, не тільки як функція, а як явище, основу якого становить спеціальний відбір засобів мови (мовлення) для найточнішого вираження певної характеристики предмета, різних відтінків атрибутивності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анисимова А. Н. Словосочетание с отадъективными существительными в системно-функциональном аспекте / А. Н. Анисимова.: автореф. дис. … канд. филол. наук – Спб., 1992. – 16 с.

2. Бацевич Ф. С. Нариси з комунікативної лінгвістики / Ф. С. Бацевич. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 281 с.

3. Блох М. Я. Коммуникативные единицы в тексте / М. Я. Блох // Коммуникативные единицы языка : сб. науч. трудов / МГУ. – М., 1985. – Вып. 252. – С. 125–137.

4. Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса / Г. А. Золотова. – М. : Наука, 1982. – 368 с.

5. Колшанский Г. В. Объективная картина мира в познании и языке / Г. В. Колшанский. – М. : Наука, 1990. – 235 с.

6. Морозова О. Е. Словосочетание с причастием в системно-функциональном аспекте / О. Е. Морозова : автореф. дис. … канд. филол. наук – Л., 1990. – 16 с.

7. Наер В. Л. Единицы языковой коммуникации и коммуникативные потенции языковых единиц / В. Л. Наер // Коммуникативные единицы языка : сб. науч. трудов / МГУ. – М., 1988. – Вып. 312. – С. 137–144.

8. Феофилова А. З. Атрибутивная связь в коммуникативном аспекте / А. З. Феофилова // Языковое общение и его единицы : сб. науч. трудов / КГУ. – Калинин : КГУ, 1986. – С. 118–124.

9. Ющук І. П. Вступ до мовознавства / І. П. Ющук. – К. : Рута, 2000. – 128 с.

Lyudmyla Ostrovska

Functioning of the attributive construction in the simple extended sentence

The article regards the problem of parity of internal system characteristics in the attributive constructions and the features of their functioning in the context of the simple extended sentence. The peculiarities of interaction between attributive structure with grammatical subject and the predicate on the structural-semantic and sense levels are determined.

Keywords: communication, context, functioning of an attributive, systematic characteristics of an attributive construction, simple extended sentence, structural semantic level of the sentence.

Ігор Погрібний

ЛЕКСИКАЛІЗАЦІЯ РЕЧОВИННИХ ІМЕННИКІВ (СИНГУЛЯТИВІВ) У ФОРМІ МНОЖИНИ

Стаття присвячена питанням вивчення особливостей зміни семантики речовинних іменників у випадках утворення ними форм множини, проаналізовано типи зміни значення слів у таких випадках.

Ключові слова: матеріально-речовинні іменники, однинні іменники, множинні іменники, категорія числа, функція словотворення.

Огляд досліджень, присвячених проблемі зміни семантики сингулятивних матеріально-речовинних іменників у випадках утворення від них форм множини, переважно засвідчує тенденцію визначення подібного явища як словотворення, появу нової лексичної одиниці з окремим лексичним значенням. Метою цієї статті є прагнення провести типологічну характеристику подібних множинних форм і остаточно визначитися із функцією категорії числа у таких випадках.

Речовинні іменники функціонують у двох формах: singularia tantum (вода, повітря, кисень, молоко) і pluralia tantum (вершки, білила, макарони). Іменники, що функціонують лише в однині, не мають значення одиничності (одного предмета), воно їм взагалі не властиве, вони вказують на однорідну речовину безвідносно до її кількості. За потреби кількість речовини можна передати:

1) поєднанням речовинних іменників з кількісними словами *мало, багато, трохи, більше, менше, достатньо, небагато* і под.: ***мало*** *паперу,* ***більше*** *води,* ***трохи*** *цукру,*

2) поєднанням речовинних іменників з іменниками – назвами одиниць виміру, кількість яких конкретизована числівниками: *три тонни борошна, дві тарілки борщу, два гектари пшениці.* Більшість речовинних іменників має форму однини, тому що речовина мислиться як суцільна, а не роздрібнена єдність, одна сукупність в природі: *графіт, бетон, срібло.* Речовинні іменники, що завжди функціонують у формі множини, мають таке саме значення, як і іменники, вживані у формі однини, позначаючи речовину загалом, безвідносно до кількості, і потреба вираження кількості речовини забезпечується таким самим чином, як і при речовинних іменниках singularia tantum. Отже, з погляду граматичних значень категорії числа (однинності і множинності) протиставлення форм

однини *(singularia tantum)* і множини *(pluralia tantum)* у системі речовинних іменників є чисто формальне. О. Єсперсен стверджував, що для речовинних іменників, за його термінологією – «назв маси», найбільше підійшло б спільне **число,** а оскільки у мові граматичної форми такого числа немає, то для назв маси доводиться вибирати одну з двох наявних форм [1, 229].

Зміст категорії числа іменників визначений співвідношенням і протиставленням однотипних граматичних значень, виражених у парадигмі форм однини і множини. За такого розуміння граматичної категорії числа у плані змісту їй властиві диференційні ознаки 'одиничність-множинність', які зумовлюють системний характер цієї категорії. У моделі 'один (предмет) – більше, ніж один (предмет)' відображено найтиповіше відношення, яке традиційно розглядають як вираження граматичної сутності числа.

Але таку характеристику не можна застосовувати до матеріально-речовинних іменників, оскільки в основі всіх визначень цієї групи іменників лежить твердження, що вони позначають речовину, яка може ділитись на частини, що зберігають властивості цілого, речовина не може бути рахована, а лише вимірювана. Семантика матеріально-речовинних іменників, вираження того, що не може пораховане, позбавляє їх значень простої одиничності і множинності.

В основі семантики категорії числа речовинних іменників лежить неперервчастість, під якою розуміють одиницю як неподільну масу, і переривчастість, у якій убачають одиницю як частину неподільної маси. Ця семантична основа позбавляє їх релятивної кореляції за числом. Матеріально-речовинні іменники, оформлені одниною, не творять семантично відповідних їм форм множини *(ацетилен, інтерферон, малахіт, гречка, бавовна),* а іменники з усталеною формою множини не можуть утворювати форм однини *(драглі, ласощі, виварки, духи, рум'яна)*.

Семантична ізольованість формальної одиничності цих іменників зазнає лексикалізації граматичної форми, що виявляється в семантичному відособленні, викликаному взаємодією лексичних і граматичних значень слова. У цьому разі фіксуємо порушення усталеної єдності цих значень, традиційно закріпленої у предметних рядах слів формою однини.

Суть процесу зводиться до появи у групі назв маси-речовини лексем із множинною репрезентацією форми, наприклад: *Гарячою зеленою барвою горить на сонці* ***ячмінь****,... темніє просо* (М. Коцюбинський); *Вівса, пшениці,* ***ячмені*** *– все це зіллялося в одну могутню хвилю* (М. Коцюбинський). Такі форми множини від речовинних іменників singularia tantum помітив ще М. Греч, відзначивши, що речовинні іменники «можуть бути вжиті у множині, коли ними позначаються речовини різної властивості або розділені на частини» [2, 22]. На схоже явище звертав увагу й О. Х. Востоков: «Коли говориться про види якої-небудь речовини, тоді ім'я її перетворюється із суцільного в одиничне і може бути вжите у множині" [3, 8].

У подальших дослідженнях категорії числа та семантичних особливостей іменників дедалі більше уваги приділяють множинним формам речовинних іменників.

Дослідники найчастіше виділяють два типи конкретизації: позначення сортів, різновидів речовини і позначення її «порцій», частин. Вважають, що поширенішим є перший тип конкретизації.

У низці праць відзначено, що **потенційно** будь-який речовинний іменник може набути форми множини із значенням «сорту певної речовини» [див., напр.: 4, 175]. Лінгвісти, що дотримуються цього погляду, вказують на наявність лише формальних і системних (відсутність аналогічних форм або зайнятість форми іншим значенням), але не семантичних обмежень на утворення такого типу множини. Часто такі множинні форми не є абсолютно неможливими, а більше незвичними для носіїв літературної мови. Найчастіше їх використовують у професійній мові. Обмеження на використання форм множини зумовлені головним чином не мовними, а екстралінгвістичними причинами. Для використання форм такого типу важливим є не стільки об'єктивне існування різновидів речовини, скільки усвідомлення носіями мови значущості розрізнення таких різновидів. При дотриманні цієї умови подібні множинні форми набувають досить широкого використання передусім у сфері наукового мовлення і сприймаються як досить прийнятні. Можливість утворення у професійному мовленні рахованих форм зі значенням різновидів речовини можна пояснити тим, що сорти речовини не є фізично окремими, самостійними об'єктами. Вони розмежовуються між собою на основі якісної специфіки.

У науці наявна думка, що не всі речовинні іменники здатні набувати рахованих форм, зокрема і зі значенням різновидів речовини. Так, А. Басманова вважає, що іменникам типу **нефть, железо** множинні форми взагалі не властиві [5, 127]. Однак з таким твердженням не можна погодитись, тому що в природному середовищі наявні, приміром, розрізнювані за фізично-хімічним складом різновиди, модифікації **нафт.** Порівняємо, зокрема, такі назви нафт, як: *Сураханська Біла* (Баку), *Балаханська Тяжка* (Баку), *Шебелинський газоконденсат* (Харківська обл.) тощо (Див. УРЕ, Т.9, 556).

Аналізуючи відмінності у числовому використанні іменників з речовинною семантикою, І. Пете поділяє їх на 4 групи [6, 10]:

1) іменники, які мають тільки форму однини: *водень, аспірин, малина;*

2) іменники, які мають тільки форму множини: *вершки, овочі, фрукти, дрова;*

3) іменники, які найчастіше функціонують у формі однини, але утворюють і форми множини, модифікуючи значення однини;

4) речовинні іменники, які мають форми однини і множини залежно від семантики: *варення із вишні – дві стиглі вишні.*

Форми множини речовинних іменників часто називають деривативно-корелюючими [див. 4, 222], бо, утворюючи корелятивні відношення з формами однини, вони семантично багатші, мають специфічні значеннєві відтінки, яких немає у відповідних їм формах однини. У цьому відображено, за висловом Г. О. Винокура, **«якісну множинність»,** що дає підстави виокремити **словотворчу** функцію закінчення. Таким чином, відбувається формування не просто корелятивної числової множинності, а нової предметності, хоча й спорідненої. Назвам маси з формою однини властиве явище граматичної омонімії числових форм, які виражають значення узагальненої множинності та функцію означеного числа.

Поєднання двох значеннєвих показників у структурі однієї граматичної одиниці у цьому разі засвідчує порушення відповідності між граматичною формою і граматичним значенням. Семантичний розвиток, спрямований на формування нової лексичної одиниці, реалізований за допомогою змінних граматичних форм, тут – множини, вказує на набуття словозмінними афіксами категорійно не властивої їм **функції словотворення.** Класифікувальна, смислорозрізнювальна числова функція імен практично безмежна в сучасних умовах розвитку граматичної будови мови, започаткована у сфері професійного мовлення, стала специфікою категорії числа і засвідчує факт семантичного переходу на периферії граматичних класів слів. Семантична диференціація граматичних форм має поширення за межі професійної лексики, наприклад, назви речовин *нафта, бензин, масло* і т. ін. у функції «якісної множинності» набули нормативного статусу в літературній мові [7, 151].

За значенням множинних форм матеріально-речовинних іменників і смисловими відношеннями, в яких перебувають ці форми з відповідними формами однини, в українській мові виокремлюють такі основні види деривативно-корелятивних форм множини речовинних іменників:

1) множинні форми на позначення ґатунків, видів речовини;

2) форми множини, що позначають велику кількість речовини;

3) форми множини, що позначають площі, зайняті речовиною, матеріалом чи рослинністю;

4) форми множини, які передають буття речовини в часі, якщо вона є результатом багатократної дії в певних проміжках часу;

5) форми множини, що позначають вироби з речовини.

Множинні форми матеріально-речовинних іменників на позначення видів та ґатунків речовини найчастіше функціонують з означеннями, які конкретизують їхнє значення *(мінеральні води, технічні мастила, ефірні олії): Ці найчисленніші представники тваринного світу живуть у* ***ґрунтах****,* ***прісних і солоних водах,*** *у повітрі на всіх кліматичних поясах*. Такі множинні форми властиві насамперед певним терміносистемам, а також досить широко використовувані у мові засобів масової інформації в описах різних виробничих процесів.

Форми множини матеріально-речовинних іменників часто використовувані для того, щоб вказати на велику кількість речовини чи чогось іншого, наприклад, злаків, рослин, які також входять до лексико-семантичного поля речовинності: *Ніч свої згортає шати, впали* ***роси*** *на поля* (В. Сосюра).

Форми множини речовинних іменників, які позначають назви трав, сільськогосподарських культур, традиційно виконують функцію просторової множинності й позначають назви посівних площ цих культур, тобто як засіб передачі локальної семантики: *Смолою синьою перекипало літо, І дихала земля з прив'ялених* ***люцерн****, Прощався з літом джміль* (М. Вінграновський).

Множинні форми можуть передавати поняття про масу речовини, протяжної чи нагромаджуваної у просторі і поширюваної на великій за обсягом площі. Ця числова форма маркує

якісно нову сему, яка передає не речовинний, а, скоріше, просторовий характер денотата, напр.: *По ровах, де ще недавно лежали* ***сніги****, стояла густа і чорна, як дьоготь, вода* (Г. Тютюнник).

Підставою для вживання форм часової множинності є здатність речовинних іменників передавати поняття про постійний, довготривалий чи повторюваний стан погоди. Форма множини із цим значенням має певні семантичні обмеження, оскільки має вияв лише у речовинних іменниках, що позначають явища природи: *дощ – дощі, сніг – сніги, туман – тумани.* Наприклад: ***Тумани*** *знову закутали півматерика* (тобто, подібне атмосферне явище відбувалося щодня).

Речовинні іменники, які позначають продукти харчування та страви, у побутовому мовленні здатні поєднуватися із кількісними числівниками. Подібні словосполучення інформують не тільки про речовину, а й про її частини, які вміщені у певному посуді (іменник-квантифікатор) – мисці, чашці, пакеті, банці, пляшці і под. Наприклад: *два борщі, три супи, п'ять сметан, вісім кефірів.* Очевидно, що таке побутове використання числових форм – наслідок архаїчного розмовно-побутового слововжитку.

За допомогою форм множини позначені і вироби, виготовлені з певної речовини. Відповідні множинні форми утворені від матеріально-речовинних іменників і в разі називання конкретного предмета, виробу: *акварель* (фарба на водяній основі) – *акварелі* (картини, намальовані такою фарбою), *асфальт* (смолиста речовина, яка використовується на будівництві доріг) – *асфальти* (дороги, покриті таким матеріалом), *гума* (еластичний матеріал природного чи штучного походження) – *гуми* (вироби, виготовлені з цього матеріалу; шини), наприклад: ***Кришталь*** *співає від кожного дотику. Весь стіл сяє його синюватим блиском* (В. Собко) – *Старі буфети з* ***кришталями*** *та сріблом* (І. Вільде).

Отже, репрезентований матеріал засвідчує деривативно-корелюючу функцію категорії числа у випадках утворення форм множини від сингулятивних матеріально-речовинних іменників. Очевидно, що функціонально-тематичні групи таких іменників мають різну тенденцію щодо потенційно можливого утворення форм множини, але це потребує подальшого поглибленого аналізу семантичної структури таких лексем і висвітлення результатів у нових публікаціях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Есперсен А. Философия грамматики / А. Есперсен. – М. 1958.

2. Греч Н. И. Пространная русская грамматика, изданная Н. Гречем / Н. И. Греч. – [изд. II, испр.]. – Спб., 1830. – Т. 1. – 408 с.

3. Востоков А. Х. Русская грамматика, по начертанию его же сокращенной грамматики, полнее приложенная / А. Х. Востоков. – [изд. 12-е]. – СПб., 1874.

4. Сумкина А. И. Деривационные кореляции существительных в формах множественного числа / А. Н. Сумкина // Развитие грамматики и лексики современного русского языка. – М., 1964.

5. Басманова А. Г. Именные грамматические категории в современном французском языке / А. Г. Басманова. – М., 1977.

6. Пете И. О количественных измерениях русских вещественных существительных / И. О. Пете // Русский язык в национальной школе. – 1963. – № 4. – С. 8–11.

7. Безпояско О. К. Іменні граматичні категорії / О. К. Безпояско. – К. : Наукова думка, 1991. – 170 с.

Igor Pogribny

Functional-Grammatical Factors of Categorial Semantics Change in Nouns of Material

The article is concerned with the study of semantic changes in nouns of material in cases of plural formation. The article provides an analysis of types of change of word meaning in such cases.

Keywords: nouns of material, singular nouns, plural nouns, category of number, word formation function.

Наталія Руденко

ПРЕДИКАТИ З КОНКРЕТНИМ ТА УЗАГАЛЬНЕНИМ ЗНАЧЕННЯМ ДІЇ

У статті розглянуто основні групи предикатів, а також визначено спільні й відмінні ознаки предикатів явищ із конкретним значенням дії та предикатів властивостей з узагальненим значенням дії.

Ключові слова: предикати, лексико-морфологічні особливості, конкретна дія, узагальнена дія.

У сучасному українському мовознавстві однією з основних є тенденція вивчення синтаксичних одиниць за їхньою семантикою. Такий підхід дає можливість зіставити структуру речення з позамовними реаліями й провести граматичний аналіз одиниці синтаксису в сукупності з її значенням.

Семантична структура речення складається з кількох елементів, основною з яких є предикативність, тобто синтаксична віднесеність основного змісту речення до дійсності, що виражається в категоріях часу й реальності / нереальності зображуваного в реченні. Для виділення речення з ряду інших синтаксичних одиниць передовсім слід відшукати в ньому засоби вираження синтаксичних значень модальності, а також часу й особи, що підпадають під загальну категорію предикативності.

В основу поділу різних ситуацій, які передають синтаксичні конструкції, покладено певну семантичну модель предикатів, що утворюють ці ситуації. До питання предикатів, їхніх класифікацій, значення в реченні не раз зверталися мовознавці-синтаксисти. Свою класифікацію запропонували І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, Н. Д. Арутюнова, Ю. С. Степанов, О. Н. Селіверстова, Б. В. Богданов. Проте до сьогодні немає єдиного чіткого поділу предикатів на групи, відсутній єдиний погляд на кількість предикатів, на способи їхнього вираження.

Тому метою статті є визначення груп предикатів, їхніх найтиповіших властивостей, а також аналіз їхніх лексико-морфологічних особливостей.

Основною ознакою, за якою класифікують предикати, є їхня співвіднесеність із часовою віссю зображених у реченні подій чи явищ. Усі предикати поділено на два типи, протиставлені за ознакою статичності / динамічності: явищ і властивостей. Предикати явищ описують “лише певний момент чи відрізок існування об’єкта, характеризуючи при цьому, найвірогідніше, лише певний перехід, стан світу” [5, с. 12]. Серед предикатів явищ виділяють предикати дії, процесу, стану та результату, що мають локалізацію на часовій осі. Предикати властивостей “не здатні до активного використання, не зв’язані з конкретно-процесуальними значеннями й не мають локалізації на часовій осі” [5, с. 94]. До предикатів властивостей належать предикати якості, відношення, класів дій, процесів, станів, а також оцінки й буття.

Предикати мають певне лексичне значення й граматичну форму, яка передає це значення в реченні. “Модальне значення дії на семантичному рівні може бути визначене щодо його конкретності чи абстрактності” [2, с. 135]. Так, ситуація, відтворена в реченні, може бути реальною, тобто з конкретним значенням дії чи стану присудка-предиката. Вона є реалізованою, що відповідає результату дії, такою, що реалізується, зі значенням повторюваної процесуальної дії, і передається предикатами дії, процесу, результату, стану. Абстрактна ситуація має узагальнене значення наявності якоїсь властивості й виражається предикатами буття, належності, властивості, якості. Дехто із синтаксистів зараховує до цієї групи й предикати класу.

Ситуації, утворені предикатами результату, виражають форми дієслова доконаного виду. Предикат результату позначає результат певних дій, процесів, станів. “Предикатний денотат абстрагований від реального плину в часі, дія немов стискається в одну точку, що не має лінійної часової протяжності” [1, с. 106]. Предикат результату позначає точку на часовій осі. Дієслово доконаного виду, що виражає результат, показує, що дія дійшла свого завершення, тому такі ситуації можна назвати реалізованими. На морфологічному рівні реалізована дія може бути виражена формами минулого часу дійсного способу дієслова-присудка, наприклад: *Коли* ***цькували*** *– я* ***протистояв****. Лише коли* ***наблизили*** *–* ***піддався*** (Л. Костенко), а також безособовим дієсловом: *А* ***дійдеться*** *до діла – рятує шкуру, продає своїх* (Л. Костенко).

Предикат процесу характеризує динамічну ознаку предмета. Процес – це пофазно існуючий об’єкт, якого не здійснює і не підтримує агенс. Предикати процесу можна поділити на пасивні, що не

є джерелом плину дії, та активні, які породжують й підтримують плин дії. “Ознаками динамічної ситуації є, по-перше, або обов’язкова зміна в часі, або, по-друге, безперервне прикладання енергії для її підтримки” [1, с. 137]. Процесуальні предикати передають дію, що реалізується, яка перебувала в процесі становлення, але ще не здійснилася. На морфологічному рівні її можуть виражати присудки у формі дійсного способу теперішнього часу дієслова, наприклад: *А коли не ймете віри,* ***підіть*** *до нього* (М. Стельмах); інфінітива, наприклад: *Але ж так їх* ***одягати*** *– повинно гидко бути й собі, не те що людям* (М. Стельмах); наказового способу дієслова, наприклад: ***Не відступайте*** *–* ***не прийдуть*** (О. Коломієць).

Предикат дії – це пофазно існуючий об’єкт, який має свого агента, виконавця. Дія існує в кожний окремий момент часу, окремій фазі дії відповідає певний момент часу. При цьому дія відрізняється від процесу тим, що за своєю суттю вона має завершення, тоді як процес не відображено як завершене явище. На морфологічному рівні дію можуть виражати присудки у формі дійсного способу майбутнього часу дієслова, наприклад: *Ти* ***не обдуриш*** *– тебе* ***обдурять*** (М. Стельмах); модального слова, наприклад*: Коли можна, я день-два перебуду у вас?* (М. Стельмах); формою наказового способу дієслова, наприклад*:* ***Дайте*** *мені мої зароблені копійки, і я* ***піду*** *в економію працювати* (М. Стельмах).

Предикати стану не змінюються в часі, хоч і лежать на часовій осі. Вони описують тимчасові стадії існування індивідуальних ознак, що актуальні для конкретного часового відрізку (чи для кількох часових відрізків), і в цьому розумінні стан – ознака непостійна, змінна. Суб’єкт стану пасивний. Навіть у тих випадках, коли в позиції суб’єкта вжито родове ім’я, предикат стану описує певні епізоди (стадії існування) осіб / предметів, що належать до певних класів, а не встановлює концептуальний зв’язок між суб’єктом і предикатом, наприклад: *Щось пошептав би нищечком коло вуха, дивись, і* ***веселіше б стало*** (М. Стельмах).

Серед предикатів властивостей найчастотнішими групами є предикати класу, буття й належності.

Предикати класу можуть виражати як узагальнені значення явищ (дія, стан, процес, результат, якість), так і узагальнені значення властивостей (відношення, оцінка, існування / належності). Це пов’язане з тим, що предикати класу є узагальненим поняттям конкретної дії чи властивості, що може легко переходити з однієї якості в іншу. Наприклад, у реченні *Досвід* ***вчить*** (Акцент. – № 7. – 10.02.2010) предикат класу означає процес “навчати” безвідносно до об’єкта дії, на який вона спрямована, до місця дії, часу, причин, умов, тобто це абстрактне узагальнене поняття “передавати досвід”**.** Якщо продовжити речення далі: *треба розраховувати на власні кошти, ретельніше планувати витрати та враховувати свої кредитні зобов’язання* (Акцент. – № 7. – 10.02.2010), то предикат класу процесу стане просто предикатом процесу. Тому, якщо в реченні змодельовано ситуацію предикатним ядром без конкретизації інших необхідних знань про неї, то предикат належатиме до групи предикатів класу, якщо ж, крім предиката і суб’єкта, є й інші елементи семантичної структури (об’єкт, локалізатор, обставина дії, ознака дії тощо), то предикати належатимуть до предикатів дії, процесів, стану, результату і властивостей.

Предикати буття мають узагальнене значення існування / неіснування. У буттєвих реченнях “стверджується існування у світі чи певному його фрагменті об’єктів, наділених певними ознаками, тобто таких, що належать до певного класу. Буттєві речення відображують просторово-предметний аспект світу, проте сфера буття в них завжди сприймається як дещо більш об’ємне, ніж ті предмети, що в ньому перебувають” [1, с. 12]. Серед буттєвих предикатів виділяють два класи: предикати, що позначають сферу буття як простір (предикат – “локалізатор”), і предикати, що позначають сферу буття як клас предметів (предикат – “ім’я класу предметів”). Цей клас предикатів можна назвати предикатами існування / неіснування, оскільки їх виражають способові форми дієслова *бути*. У більшості синтаксичних конструкцій предикати підрядних частин виконують роль складеного іменнного чи, рідше, дієслівного присудків, тому дієслово *бути* не завжди матеріально виражене. Наприклад: *Коли* ***не*** **[є]** ***брехня****, то погибель на нашу голову* (М. Стельмах).

Предикати з узагальненим значенням належності трапляються рідше, ніж зі значенням існування. Вони вказують на володіння (чимось), належність (комусь). За своєю семантикою речення зі значенням належності схожі на конструкції зі значенням існування. У них не наголошено на якомусь конкретному предметові, дії чи процесові. Не наголошено й на особі, якій належить щось. Зазвичай, суб’єкт визначає перша особа дієслова. За значенням предикати належності можуть виражатися дієсловами у формах дійсного чи умовного способу. Наприклад: *Читай, коли* ***маєш*** *охоту* (М. Стельмах).

Отже, предикати з узагальненим значенням конкретної та абстрактної дії є основним засобом моделювання ситуації речення відповідно до його модального значення та синтаксичного способу. До морфологічних засобів вираження таких предикатів належать дієслова у формі дійсного способу теперішнього, майбутнього та минулого часу, умовного морфологічного способу, інфінітива, безособового дієслова. Проте є ще низка ознак предикатів, які потребують подальшого вивчення, особливо ті питання, що стосуються зв'язків між предикатами явищ і властивостей, визначення спільних і відмінних рис ситуацій, які вони моделюють у синтаксичних конструкціях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Русское предложение: Бытийный тип / Н. Д. Арутюнова, Е. Н. Ширяев. – М. : Русский язык, 1983. – 198 с.
2. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1983. – 367 с.
3. Коломієць О. Голубі олені. Кравцов / О. Коломієць. – К . : Рад. письменник, 1978. – 287 с.
4. Костенко Л. Сад нетанучих скульптур / Л. Костенко. – К. : Дніпро, 1987. – 365 с.
5. Семантические типы предикатов / Под ред. О. Н. Селиверстовой. – М. : Наука, 1982. – 365 с.
6. Стельмах М. Твори. – К. : Дніпро, 1983. – Т. 1 : Хліб і сіль. – 693 с.
7. Стельмах М. Чотири броди. – К. : Дніпро, 1995. – 593 с.

Natalia Rudenko

Predicate specific and generalized the action value

This article discusses the main groups of predicates, and determined the common and distinguishing features of predicates phenomena specific meaning of the predicates and properties of generalized action values.

Key words: predicates, lexical and morphological features, specific action, a generalized effect.

Алла Павлова

СУБСТАНЦІАЛЬНА АДРЕСАТНА СИНТАКСЕМА

У статті зроблено спробу виокремити й описати семантичні варіанти адресатної синтаксеми у зв'язку із семантикою предиката. Проаналізовано семантико-синтаксичну валентність предикатів та структуру речень із семантичними різновидами адресатної синтаксеми в сучасній українській мові.

Ключові слова: семантика, предикат, адресат, синтаксема, семантичні різновиди адресатної синтаксеми.

Сучасну лінгвістичну науку характеризує посилена увага до семантичного аспекту речення: виділено центральний компонент семантико-синтаксичного ярусу – предикат – та елементарні одиниці – синтаксеми, викладено теоретичні положення семантичного синтаксису, вивчено основні семантико-синтаксичні відношення та зв'язки в елементарному та неелементарному реченні, а також категорії суб'єкта й об'єкта в реченні, досліджено морфологічні й семантичні різновиди предикатів та окремих субстанціальних синтаксем (об'єктних, суб'єктних). Основні проблеми семантико-синтаксичного синтаксису викладено в науковому доробку зарубіжних учених: Л. Теньєра [22], В. Богданова [5], А. Мухіна [17], Н. Арват [2] тощо. В українському мовознавстві ці проблеми є предметом дослідження М. Плющ [19], І. Вихованця [9], К. Городенської [8], Н. Іваницької [12], А. Загнітка [11] та інших. Останнім часом опубліковано низку наукових розвідок, де системно опрацьовано предикатні синтаксеми, їхні різновиди та валентність (І. Арібжанова [3], Т. Масицька [14], В. Тимкова [23] та ін.), досліджено суб'єктні (О. Межов [16]), об'єктні (О. Ледней [13]), локативні (О. Гургула [10]) синтаксеми, їхні семантичні та морфологічні варіанти.

Актуальність дослідження адресатних синтаксем, проблемність питання про їхні семантичні варіанти й зумовили вибір теми статті. Тому, ураховуючи стан дослідження, маємо на меті визначити семантичні різновиди адресатної синтаксеми.

У визначенні семантичної структури адресатних синтаксем передусім ураховано семантичні типи предикатів, із якими адресатні синтаксеми сполучаються, заповнюючи їхню правобічну позицію, „характер спрямованості дії на адресата, наявність чи відсутність об'єкта передачі від

суб'єкта адресатові, наявність / відсутність інструмента дії, спрямованої на особу" [18, с. 28]. З огляду на це за основу взято класифікацію лексико-семантичних груп адресатних дієслів [18] та враховано погляди мовознавців на семантичну класифікацію предикатів і дієслів (Й. Андерш, В. Бахтіна, Л. Васильєв, Р. Акопян, Р. Гайсина, І. Вихованець, А. Загнітко, Г. Ситар та ін.).

Визначено такі семантичні різновиди адресатних синтаксем: 1) адресат давання; 2) адресат позбавлення; 3) адресат мовлення; 4) адресат фізичної дії; 5) адресат моральної дії; 6) адресат фізіологічної дії; 7) адресатний суб'єкт стану; 8) посесивний адресат (адресатна синтаксема належності).

Адресат давання – це істота, якій щось дають. Адресат давання вживають при дієсловах із загальним значенням давання, передачі: *адресувати, давати, видавати, віддавати, надсилати, позичати, дарувати, повертати, кредитувати* тощо, напр.: *Ще в обід* ***їм видали*** *були фаянсові миски, і тепер люди набирали в них води так само, як і на Раднаркомівській* (І. Багряний); *Без особливого жалю* ***я віддав їм*** *„на допомогу бідним лікарям" сорок дирхемів, які щойно отримав від родичів хворого* (В. Єшкілєв, О. Гуцуляк).

Адресат позбавлення – це істота, яку чогось позбавляють або яка сама позбавляється чогось. До дієслів із загальною семантикою позбавлення, при яких уживають адресати позбавлення, належать *вилучати, відбирати, відсуджувати, грабувати, конфіскувати, витрачати, штрафувати, віднімати* та ін. Напр.: *Особові посвідчення треба* ***у*** *всіх* ***затриманих відбирати*** *– отоді кранти!* (П. Загребельний).

Предикати давання та позбавлення кваліфікують як тривалентні, тобто такі, що „потребують правобічного сполучення з об'єктним та адресатним іменниковим компонентами" [8, с. 271], відповідно структура речення представлена як чотирикомпонентна: суб'єкт – предикат – об'єкт – адресат. Але суб'єктна синтаксема не є обов'язковим компонентом таких конструкцій, напр.: *Видобуває зіжмаканий, стертий по краях папірець і* ***простягає мені*** (Л. Дереш). На відміну від лівобічної суб'єктної, правобічна об'єктна синтаксема є обов'язковою: *Потім чергові вернулися й Саркісьян, знявши калошу,* ***подав її професорові*** *– бери, малюй, душа лютезний* (І. Багряний).

Описані вище предикати давання та позбавлення вимагають у правобічній валентній позиції адресата, вираженого істотою, рідше – неістотою, напр.: *Третину заробленого лікарською справою* ***віддавав*** *я* ***у скарбницю*** *Братства Шехіни і навчався у Мелхиседека мудрості* (В. Єшкілєв, О. Гуцуляк).

Адресат мовлення – це особа або персоніфікований предмет, до якого звертається мовець. Адресати мовлення вживаються при дієсловах мовлення, значення яких, починаючи з 60-х років, досить детально опрацьовано в роботах мовознавців (О. Пєчніков, Р. Акопян, А. Величко, Л. Васильєв, В. Бахтіна, В. Попова, Т. Ломтєв та ін.).

Дієслова мовлення – це слова, що позначають процес вираження думки. До того ж дієслово називає саме цей процес, а вираження думки може бути різним: це передусім членороздільна мова (звукова, первинна) і письмове мовлення (вторинне), яке передається знаками, за допомогою графіки та орфографії [20, с. 24]. Існує, проте, думка, що предикати на позначення усної й письмової передачі інформації належать до предикатів дії із загальним значенням давання, зокрема передачі. Так, Г. Ситар вважає, що речення з предикатами мовлення традиційно кваліфікують як речення мовлення і написання, проте „їх можна розглядати і як периферію речень передачі, специфіка якої полягає у передаванні не матеріального об'єкта, а інформації". Аргументом на користь близькості речень із предикатами мовлення до передачі є прогнозованість адресата-учасника, якому щось розповідають, для якого щось пишуть [21, с. 202]. Отже, дієслова мовлення позначають дію як процес, що передбачає обов'язкове вираження змісту думок за допомогою певної системи звукових комплексів (членороздільна мова) або системи графіки й орфографії, які використовують як засіб спілкування [20, с. 24–25].

У структурі речення, де предикат виражений дієсловами мовлення, виокремлюють такі елементи: суб'єкт, адресат, предикат, об'єкт. Як засвідчують дослідження Т. Ломтєва, Л. Величко, Л. Овчиннікової та інших, реальні фрази з дієсловами мовлення не завжди мають у своєму складі всі вказані позиції. Обов'язковим тут є дієслово-предикат, потім особа мовця (суб'єкт). Щодо позиції об'єкта та адресата, то вони можуть бути відсутні або наявні як поодинці, так і одночасно. Тому структура речень із предикатами мовлення може бути двокомпонентною (суб'єкт – предикат, предикат – адресат), трикомпонентною (суб'єкт – предикат – адресат) та чотирикомпонентною (суб'єкт – предикат – адресат – об'єкт) [4, с. 74–75].

У центрі лексико–семантичної групи дієслів мовлення перебувають дієслова зі значенням процесу говоріння, мовлення (зокрема писемного): *говорити, розповідати, інформувати, звітувати,*

шепотіти, наказувати, розмовляти, писати, креслити, пояснювати, розпитувати, висловлювати тощо, напр.: *Один із них обурився до такої стадії, що я* ***запропонував йому*** *попити води, але інші* ***наказали мені*** *не лізти, у них сесія* (Л. Дереш).

Дієслова мовлення в основному характеризуються семантико-синтаксичною тривалентністю. Валентність предикатів такого типу вимагає лівобічної суб'єктної синтаксеми і двох правобічних: об'єктної та адресатної. Але деякі дієслова мовлення належать до двовалентних (*вимовити, процитувати, подякувати* тощо) та чотиривалентних (*написати, відписати, переписувати* та ін.). Як зазначено вище, наповненість усіх валентних позицій предикатів мовлення не обов'язкова, що й прогнозує структуру речення. Якщо відсутня об'єктна синтаксема, то структура речення буде трикомпонентною, напр.: *До цього* ***Лорна говорила всім*** *і* ***нікому*** *особисто, а тут дивиться прямо на Йостека* (Л. Дереш). За відсутності суб'єктної та об'єктної синтаксем структура речень двокомпонентна, напр.: *В цій нещасній державі переможців* ***нікому було скаржитися*** (П. Загребельний). Речення характеризується двокомпонентною структурою, якщо відсутні об'єкт та адресат, напр.: ***—*** *Я йому не довіряю, – коротко* ***відповідає він*** (Л. Дереш).

Адресатом мовлення може бути людина (або група людей), тому для його вираження використовують: 1) власні імена, іменники зі значенням особи або особові займенники, напр.: *Хтось таки бачив нас десь разом, і сусіди* ***розповіли*** *моїй* ***мамуні****...* (Ю. Покальчук); 2) слова, що позначають назви груп, сукупностей людей (начальство, аудиторія, сім'я), напр.: *А тоді* ***звернувся до*** *всієї* ***камери****: – Хто має ножика, прошу здати негайно!* (І. Багряний); 3) назви тварин і предметів (у випадку їхньої персоніфікації), напр.: *Марла, наче уві сні, ходила берегом,* ***розмовляла зі*** *збідлими* ***коралами****...*(Л. Дереш); 4) слова, що називають територіальні одиниці, установи (місто, село, міністерство), у таких конструкціях адресат представлено метонімічно, напр.: *Готували операцію,* ***дипломатичному корпусові довели до відома*** (Л. Денисенко). У цьому випадку адресат характеризується ознакою „невизначеність адресата" [6, с. 11].

Адресат фізичної дії – це особа або предмет (персоніфікований), на користь або на шкоду якому відбувається фізична дія. Наявність і відсутність адресатної синтаксеми в цьому випадку випливає з контекстуального оточення, у якому актуалізовано семантику відповідного предиката. Адресат дії може бути обов'язковим або факультативним. До предикатів фізичної дії належать три-, чотири-, п'яти- та шестивалентні дієслова: *аплодувати, виручати, годувати, допомагати, поїти, роздягати, штовхати, готувати, посміюватися, захищати, приносити, ударяти, ранити, покарати, піднести, нести, везти* тощо. Напр.: *Я* ***приніс їй*** *іграшкового цуцика з червоним, наче підбитим, оком* (Л. Денисенко).

Адресат моральної дії – це особа або предмет (персоніфікований), на користь або на шкоду якому відбувається моральна дія. Адресати моральної дії (об'єкт психічної реакції, адресатна об'єктність) уживають при дієсловах, які в традиційній лінгвістиці потрактовані як дієслова стану або відношення. Первинна адресатність при дієсловах дії трансформована тут в адресатність при дієсловах стану [7, с. 50]. Серед дієслів, що вимагають заповнення правобічної позиції адресатом моральної дії, переважають двовалентні: *виховувати, вчити, гніватися, любити, ненавидіти, веселити, вірити, вибачати, довіряти, заздрити* тощо, напр.: *Якщо людина повністю* ***довіриться їм****, відпустить себе, то все зайве й чужорідне, що сиділо в ній, вийде на чисту воду і зникне* (Л. Дереш).

Аналізуючи дієслова на позначення фізіологічної дії, О. Межов зазначає, що вони перебувають на периферії предикатів дії. До предикатів дії їх можна зарахувати завдяки валентному потенціалові: крім лівобічної суб'єктної позиції, вони відкривають дві правобічні – облігаторну об'єктну та факультативну інструментальну. Проте послаблена динамічність таких дієслів і послаблена „активність" суб'єкта при них зумовлюють розміщення їх на периферії предикатів дії та зближення з предикатами процесу [15, с. 145–146]. Суб'єкт постає не активним виконавцем дії, спрямованої на адресата, а пасивним споглядачем іншої особи. Отже, адресат фізіологічної дії – це особа або предмет, сприйнятий органами чуття іншої особи. Адресатів фізіологічної дії вимагають предикати, семантика яких указує не на фізіологічні процеси людини, а на дію сприймання самого адресата. До таких предикатів належать в основному двовалентні: *слухати, уявляти, нюхати, дочувати, бачити, придивлятися, підглядати* та ін., напр.: *Ми сиділи поруч і уважно дивилися, розглядали,* ***придивлялися до спини*** *одного літнього, але доволі, здавалося, бадьорого чоловіка* (Л. Денисенко).

Адресатний суб'єкт стану – це особа, яка перебуває в певному стані. Умовність входження дієслів стану до лексико-семантичного поля адресатності пояснюємо відсутністю суб'єкта – активного виконавця дії, а в межі поля включають ці лексеми з тієї причини, що дія, означувана ними, не існує сама собою: у певному стані перебуває особа. До адресатних суб'єктів стану слід зарахувати й осіб, які набули або втратили стан володіння чимось. Предикати стану здебільшого

належать до одно- та двовалентних дієслів: *фортунити, щастити, пасувати, оволодівати, мати, володіти, везти* (у значенні „щастити”), *втрачати, судитися* (у значенні „призначатися”), *поталанити* тощо, напр.: *І ота ні з чим незрівнянна принадливість земної путі, яку* ***кожному з нас судилося*** *пройти саме таку, яка записана в книгу життя…* (П. Загребельний).

Посесивна адресатна синтаксема (адресатна синтаксема із семантикою належності) означає особу, яка бере участь у дії разом з іншими предметами чи явищами, що безпосередньо стосуються її як частини тіла чи одягу (*обличчя, очі, рука, нога*), елементи психіки (*думка, уявлення, враження*), істоти, речі або предмети, які потрактовані або можуть бути кваліфіковані як предмети володіння чи власності людини (*кінь, молоток, стіл*) [1, с. 39], напр.: *„Ай, який же дурний капіташа! – сміючись,* ***шепотіла на вухо Шульзі*** *Юлія…”* (П. Загребельний); *…і раптом через одне слово, сказане в камері й* ***доведене до вух слідчого****, дістати статтю й спектися безповоротно* (І. Багряний).

Отже, семантика предикатів та їхня синтаксична валентність зумовлюють семантичну варіантність адресатних синтаксем. Визначення меж семантичних груп адресатів викликає певні труднощі у зв’язку з неоднозначністю кваліфікацій самих предикатів. Подальшого наукового студіювання потребує кожний семантичний варіант адресатної синтаксеми, а також чітке окреслення меж кожної семантичної групи адресатів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андерш Й. Ф. Семантична характеристика давального відмінка в сучасній українській мові Й. Ф. Андерш. // Українська мова і література в школі. – 1974. – № 10. – С. 34–40.

2. Арват Н. Н. Семантическая структура простого предложения в современном русском языке / Н. Н. Арват. – К. : Вища школа, 1984. – 160 с.

3. Арібжанова І. М. Структура простого речення (формально-граматичний аспект) / І. М. Арібжанова. – К. : ВПЦ „Київський університет”, 2001. – 127 с.

4. Бабенко Л. Г. Предложения, передающие ситуацию неадресованной речевой информации, в художественном тексте (на материале прозы А. Платонова) / Л. Г. Бабенко, Э. В. Кузнецова // Исследования по семантике. Лексическая и синтаксическая семантика. Межвузовский сборник / Отв. ред. Л. М. Васильев. – Вып. 7. – Уфа : Изд-во Башкирского ун-та им. 40-летия Октября, 1981. – С. 74–83.

5. Богданов В. В. Семантико-синтаксическая организация предложения / В. В. Богданов. – Л. : Изд-во Ленинградского университета, 1977. – 204 с.

6. Величко А. В. Простое предложение: Опыт семантического описания / А. В. Величко, Ю. А. Туманова, О. В. Чашна. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1986. – 119 с.

7. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична класифікація відмінків української мови / І. Р. Вихованець // Мовознавство. – 1988. – № 2. – С. 44–51.

8. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови / І. Вихованець, К. Городенська. – К. : Унів. вид-во „Пульсари”, 2004. – 398 с.

9. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.

10. Гургула О. Локативна синтаксема в семантичній структурі речення / О. Гургула. // Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія. – Випуск IX–X (2004 – 2005 рр.) – Івано-Франківськ : Плай, 2005. – С. 230 – 234.

11. Загнітко А. Теоретична граматика української мови. Синтаксис / А. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.

12. Іваницька Н. Л. Двоскладне речення в українській мові / Н. Л. Іваницька. – К. : Вища школа, 1986. – 168 с.

13. Ледней О. Ф. Об’єктні синтаксеми в структурі простого речення / Дис. … канд. філол. наук. Спеціальність : 10.02.01 – українська мова. Захищена 27.05.2003. Затверджена 02.07.2003 / О. Ф. Ледней. – Одеса, 2002. – 213 с.

14. Масицька Т. Є. Граматична структура дієслівної валентності / Т. Є. Масицька. – Луцьк : Ред.-видавн. відділ Волинського держ. університету ім. Лесі Українки, 1998. – 206 с.

15. Межов О. Субстанціальна синтаксема у функції суб’єкта дії / О. Межов // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Філологічні науки. – 2000. – № 6. – С. 143–148.

16. Межов О. Г. Суб’єктні синтаксеми у структурі простого речення : Автореф. дис. ... канд. філол. наук / О. Межов. – К. : Інститут української мови НАН України, 1998. – 19 с.

17. Мухин А. М. Структура предложений и их модели / А. М. Мухин. – Л. : Изд-во „Наука”, Ленинградское отделение, 1968. – 230 с.

18. Пац Л. І. Функціонально-семантичне поле адресатності в сучасній українській мові. Дисертація … канд. філол. наук. Спеціальність : 10.02.01 – українська мова. Затверджена 13.01.1999 р. / Л. І. Пац. – Горлівка, 1998. – 158 с., бібл. 137–156 с.

19. Плющ М. Я. Категорії суб’єкта і об’єкта в структурі простого речення / М. Я. Плющ. – К. : Вища школа, 1986. – 175 с.

20. Попова В. С. К вопросу о сочетаемости глаголов речи с зависимыми формами / В. С. Попова // Синтаксис современного русского языка : Сб. статей. – Вып. 6. – Тюмень : Тюменский гос. пед. ин-т, 1968. – С. 23–43.

21. Ситар Г. Українські речення типової ситуації передачі об'єкта / Г. Ситар // Матеріали VI Міжнародного конгресу україністів. Мовознавство : Збірник наукових статей. – Кн. 5. – К., 2007. – С. 201–213.

22. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса : Пер. с франц. Редкол. : Г.В. Степанов (пред.) и др.; Вступ. ст. и общ. ред. В. Г. Гака / Л. Теньер. – М. : Прогресс, 1988. – 656 с.

23. Тимкова В. А. Семантико-синтаксична структура двоскладних речень із предикатами якості в українській мові : Монографія / В. А. Тимкова. – К. : Кондор, 2005. – 134 с.

Alla Pavlova

The Substantional Addressee Syntaxeme

The article considers attempt to single out and describe the semantic variants of the addressee syntaxeme in connection with semantics of the predicate. The semantic-syntactical valency of predicates and structure of the sentences with the semantic variants of the addressee syntaxeme are analyzed.

Key words: semantics, predicate, syntaxeme, addressee, semantic variants of the addressee syntaxeme.

Оксана Годз

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ТИПИ ДВОСКЛАДНИХ ПРИСЛІВНИКОВИХ РЕЧЕНЬ З ІНФІНІТИВНИМ ПІДМЕТОМ

У статті досліджено структурно-семантичні типи двоскладних прислівникових речень з інфінітивним підметом, визначено семантичні обмеження в наповненні прислівникового складеного присудка та інфінітивного підмета.

Ключові слова: двоскладне прислівникове речення, прислівниковий складений присудок, прислівниковий компаративний складений присудок, інфінітивний підмет, структурно-семантичні типи.

Статус речень, у яких у позиції підмета вживається інфінітив, а основну частину складеного присудка заповнює прислівник, досі однозначно не витлумачено. У мовознавчій літературі ідею про виокремлення таких речень теоретично обґрунтовано, проте не запропоновано їхнього повного й несуперечливого набору.

На думку Л. А. Булаховського, визначення типу речень із присудком, вираженим прислівником або присудковим словом, та підметом у формі інфінітива викликає значні труднощі, тому що почасти інфінітив постає як еквівалент підмета, а іноді – граматично залежить від прислівника. У першому випадку мовознавець пропонує розглядати речення як особове, а в другому – як безособове, хоч провести чітку межу між цими двома випадками неможливо. За словами вченого, синтаксична двозначність таких речень створюється тим, що вони можуть сприйматися на тлі відповідних двоскладних речень та односкладних безособових прислівникових речень без інфінітива. Складність питання посилюється через труднощі встановити, що від чого залежить: інфінітив від прислівника чи прислівник від інфінітива, адже зв'язок прилягання, яким вони поєднані, не виявляє зовнішньої залежності один від одного. Саме тому Л. А. Булаховський рекомендує зважати на порядок слів у реченні та паузи. Уживання інфінітива перед прислівником дає змогу легше асоціювати все речення з двоскладним, а наявність між інфінітивом і прислівником паузи, яка буває на межі групи підмета і присудка, увиразнює ймовірність таких асоціацій. На підтвердження своєї думки Л. А. Булаховський порівнює двоє речень: *Це ж нечемно – підглядати* (О. Копиленко) та *Як чудесно жити* (В. Сосюра). Він робить висновок, що в першому реченні інфінітив *підглядати* розкриває значення займенникового підмета **це** і претендував би на роль еквівалента підмета, якби в реченні не було підмета **це**: *Підглядати – нечемно*. У другому реченні порядок слів і відсутність характерної для двоскладного речення паузи увиразнюють односкладно-безособовий склад речення і належність інфінітива до другорядних членів речення [19, с. 60–61].

Б. М. Кулик також поділяє думку Л. А. Булаховського про те, що для правильного визначення в таких реченнях синтаксичних функцій інфінітива і присудкового слова, вираженого прислівником,

потрібно спиратися на ознаки порядку слів і особливо інтонацію. Він кваліфікує ці речення як двоскладні, проте прислівниковими їх не називає. До двоскладних зараховує і речення *Приємно в трави в'ялі і духмяні упасти ниць* (С. Крижанівський), у якому підметом є інфінітив *упасти*, а присудком – прислівник *приємно*, хоч він ужитий на початку речення. Б. М. Кулик пояснює це тим, що препозитивний щодо підмета-інфінітива прислівниковий присудок наголошений, а інфінітив від нього віддалений, він називає дію, що „оцінюється, визначається прислівником на -о" [18, с. 35]. Виразником оцінної та емоційної сторони змісту речення тут також є порядок слів та інтонація [20, с. 34–35].

В інших працях рекомендують, окрім місця прислівників, інтонації, наголосу, зважати ще й на склад прислівників та комунікативне спрямування речення. Якщо прислівник постає ремою, то ужитий перед інфінітивом, він є присудком. Тому речення з препозитивним прислівником на зразок ***Скрутно було*** *їм, слабим старим,* ***платить*** *за мене у школу ту* (А. Тесленко) визначено як експресивні варіанти двоядерних інфінітивно-прислівникових речень [23, с. 177].

На думку М. У. Каранської, прості речення зі складеним головним членом, до якого входить слово категорії стану та залежний від нього інфінітив повнозначного дієслова, є безособово-інфінітивними. Безособова частина таких речень має оцінно-модальне навантаження, а інфінітив повідомляє основну дію, на яку поширено оцінно-модальну суть і граматичне значення першої частини [15, с. 119].

У російському мовознавстві О. О. Шахматов речення на зразок *Кататься весело* і *Весело кататься* називає інфінітивними двоскладними неузгодженими реченнями. Проте він не визначає в них граматичних відмінностей, а вказує лише на психологічні, що пов'язані з позицією в реченні прислівника та інфінітива [25, с. 133].

Речення, що мають у своєму складі інфінітив і прислівник, Є. М. Галкіна-Федорук поділяє на односкладні і двоскладні. Ті конструкції, що утворені за допомогою постпозитивного інфінітива та предикативного прислівника, дослідниця називає односкладними безособовими реченнями, а ті, що мають препозитивний інфінітив стосовно прислівника та інтонаційно розділені на дві частини – сферу підмета і сферу присудка, вона кваліфікує як двоскладні з інфінітивним підметом. Речення *Весело кататься* і *Кататься весело* чітко відрізняються одне від одного, тому що, на її думку, одна конструкція є безсуб'єктною, інша – суб'єктною. Речення *Кататься весело* інтонаційно поділене на групу підмета і групу присудка, тобто на головне та залежне, саме тому Є. М. Галкіна-Федорук називає його суб'єктним. Водночас дослідниця зауважує, що конструкції, які не поділені інтонаційно, але мають у своєму складі препозитивний інфінітив, не можна вважати суб'єктними реченнями. Лише такі, у яких друга частина є наслідком того, про що йдеться в першій частині, і їй протиставлена, у яких підмет і присудок логічно пов'язані, є суб'єктними. Наприклад, речення *Бежать быстро* не можна поділити, як речення *Курить – вредно*. Прислівники, що виражають стан природи, навколишнього середовища, часові та просторові відношення, не вживають у позиції присудка двоскладного речення. Отже, потрібно розмежовувати інфінітивні конструкції з безособово-предикативним членом, що вживається в препозиції чи в постпозиції. Якщо безособово-предикативний член стоїть перед інфінітивом і речення інтонаційно не поділене, то воно належить до безособових, речення зі зворотним порядком слів і з паузою після підмета – двоскладні з інфінітивним підметом [6, с. 189–300].

На думку Н. Ю. Шведової, речення зразка *Кататься весело* побудовані за схемою Inf – Adv, тобто є двокомпонентними. За всіма синтаксичними характеристиками вони належать до класу підметово-присудкових речень із некоординованими головними членами. Позицію інфінітива-підмета заповнює будь-яке дієслово, позицію присудка – предикативний прислівник на **-о** (рос. *легко, трудно, весело, скучно, далеко, близько, полезно, вредно* та ін.) чи будь-який інший прислівник, його компаратив чи суперлатив (рос. *легче, труднее, веселее*): *Быть забытым тем, кого любишь, – страшно; Ездить отсюда на работу далеко* [22, с. 315–320]. Отже, дослідниця трактує такі речення як двоскладні, проте прислівниковими їх не називає.

І. Р. Вихованець уперше в українському мовознавстві назвав двоскладними прислівниковими речення зі складеним присудком, вираженим предикативним прислівником у поєднанні з дієслівною зв'язкою, за умови, що в позиції підмета функціонує неозначена форма дієслова, [2, с. 96]. К. Г. Городенська на основі предикатно-валентного підходу конкретизувала транспонування прислівників у формально-синтаксичну позицію присудка таких речень [10, с. 111–112].

До двоскладних прислівникових з інфінітивним підметом ми зараховуємо речення, прислівниковий складений присудок яких виражений дієслівною зв'язкою та основною прислівниковою частиною, до складу якої можуть потрапляти лише якісно-означальні прислівники

переважно оцінного характеру та співвідносні з ними компаративи і суперлативи, обставинні прислівники з просторовою семантикою та утворені від них компаративи і суперлативи.

Метою пропонованої статті є комплексне дослідження всіх функціонально-семантичних типів двоскладних прислівникових речень з інфінітивним підметом у взаємозв'язку їхньої формально-граматичної та семантико-синтаксичної структури. Для її досягнення потрібно реалізувати такі завдання: 1) визначити семантичні типи прислівників, які можуть вживатися в дієслівній формально-синтаксичній позиції присудка двоскладних прислівникових речень з інфінітивним підметом; 2) виокремити й схарактеризувати функціонально-семантичні типи двоскладних прислівникових речень з інфінітивним підметом; 3) визначити типи підметів при прислівниковому складеному присудку.

Прислівникові двоскладні речення з інфінітивним підметом мають цілу низку обмежень у наповненні основної частини їхнього складеного прислівникового присудка. З огляду на це ми виокремлюємо два різновиди речень, а саме:

І. Двоскладні прислівникові речення з інфінітивним підметом і прислівниковим складеним присудком, основна частина якого виражена оцінним якісно-означальним прислівником або утвореним від нього компаративом чи суперлативом. Цей різновид речень основний і включає шість структурно-семантичних типів, специфіку яких ми і з'ясуємо далі.

1. Речення з інфінітивним підметом (у препозиції) і складеним прислівниковим присудком, вираженим нульовою формою дієслівної власне-зв'язки *бути* та якісно-означальними прислівниками переважно з оцінним значенням, склад яких, на думку К. Г. Городенської, семантично обмежений і охоплює такі прислівники, як *важко, легко, просто, складно, погано, добре, дешево, дорого, приємно, неприємно* [10, с. 111–112]. Проте цей перелік можна продовжити, адже в текстах художньої літератури та публіцистики натрапляємо й на такі часто вживані оцінні якісно-означальні прислівники, як: *швидко, велично, любо, страшно, цікаво, вільно, глибоко, сильно, трудно, тихо, небезпечно, складно, виразно, гірко* та ін. Характерною рисою цих речень є те, що в присудкову позицію такі прислівники потрапляють за допомогою нульової форми дієслівної власне-зв'язки *бути*, напр.: *Звісно, тут програти – **легко**, але можна ж і виграти!* (О. Довженко); *Забути – **важко*** (В. Забіла); *Згадувати – **приємно*** (В. Підмогильний); *Дивитися телевізор – **шкідливо*** (Голос України, 16.01.2009); *Притулятися до розсувних дверей – **небезпечно**; Їхати на великій швидкості – **небезпечно***. Компаративи та суперлативи, співвідносні з оцінними якісно-означальними прислівниками, також можуть проникати в присудкову позицію за допомогою нульової форми дієслівної власне-зв'язки *бути*, серед яких *важче (найважче), тяжче (найтяжче), легше (найлегше), простіше (найпростіше), гірше (найгірше), краще (найкраще), ліпше (найліпше), дешевше (найдешевше), дорожче (найдорожче)*, *швидше (найшвидше), величніше (найвеличніше), страшніше (найстрашніше), цікавіше (найцікавіше), вільніше (найвільніше), глибше (найглибше), сильніше (найсильніше), трудніше (найтрудніше), тихіше (найтихіше), небезпечніше (найнебезпечніше), складніше (найскладніше)* та ін., напр.: *Йти по дорозі, дивлячись по боках і уперед, – **швидше*** (Марко Вовчок); *Що ж стосується «регіоналів», то їхні дії спрогнозувати – **складніше*** (Україна Молода, 14.02.2009); *Навчити скульптурі без натхнення – **найскладніше***.

2. Речення з інфінітивним підметом (у препозиції) і складеним прислівниковим присудком, вираженим якісно-означальними прислівниками переважно з оцінним значенням за допомогою дієслівної напівзв'язки *ставати / стати* або власне-зв'язки *бути* в певній часово-особовій формі. Семантичний склад таких прислівників і співвідносних із ними компаративів та суперлативів обмежений і охоплює ті, що й попередній тип, напр.: *Іти **було тихо*** (А. Тесленко); *Так уже, – кажемо, – жить **гірко** нашому братові, так гірко* (А. Тесленко); *Орлюка, справді, впізнати **було важко*** (О. Довженко); *Вибратися з вогняної пастки пасажирам потрібно **було найшвидше*** (Україна Молода, 14. 02. 2009). У художній літературі натрапляємо також на речення, у яких інфінітивний підмет уживається в постпозиції щодо прислівникового складеного присудка, напр..: ***Було приємно** сидіти босим на сухій, встеленій глицею землі, притулившись плечем до вимученої Дзвінки, і гризти холодне, вогке яблуко* (Л. Дереш); *…їм **любо було** пірнати в народне море, заспокоювати болі* (Б. Грінченко).

3. Речення з інфінітивним підметом (у препозиції) та прислівниковим компаративним присудком, що має керований другорядний член зі значенням об'єкта порівняння, виражений інфінітивом і порівняльним сполучником **ніж / аніж**, зрідка – **чим, як**, напр.: *Під час кризи знижувати податки **краще**, ніж підвищувати* (Україна молода, 5.08.2009); *Розказувати **важче**, як переживати* (Україна молода, 14.02.2009), Не *пити **краще**, як пити* (Укр. прислів'я). Характерною особливістю формально-синтаксичної структури цих двоскладних речень є те, що їхній

прислівниковий компаративний присудок уживається переважно на початку речення, тобто в препозиції до інфінітивного підмета, із яким поєднується завжди нульовою формою дієслівної власне-зв'язки *бути*. Таку структуру мають українські прислів'я, що слугує аргументом того, що інфінітивний підмет не має фіксованої препозиції у двоскладних реченнях із прислівниковим компаративним присудком, напр.: ***Легше** годувати, як поминати* (Укр. прислів'я); ***Краще** голодувати, ніж їсти будь-що* (Укр. прислів'я); ***Краще** кривду перетерпіти, як чинити* (Укр. прислів'я); ***Лучче** мати, як позичати* (Укр. прислів'я); ***Лучче** дати, ніж взяти* (Укр. прислів'я); ***Латвіше (легше)** брати, ніж повертати* (Укр. прислів'я).

4. Речення з інфінітивним підметом (у препозиції) та прислівниковим компаративним присудком, що має керований другорядний член зі значенням об'єкта порівняння, виражений іменником конкретної семантики у формі знахідного відмінка, і в межах об'єктного значення співвідноситься з компаративним присудком, напр.: *Дістати якихось інших продуктів у поселенні за 100 км від Уссурійська важче,* ***ніж морської капусти і китового м'яса*** (Україна молода, 14.02.2009); *Вони ще кріпаками тоді були, але їм жити було трохи краще,* ***ніж іншим невільникам*** *землі, бо пан відпускав батька чумакувати* (М. Стельмах). У цих реченнях інфінітивний підмет може вживатися і в постпозиції до прислівникового компаративного присудка, напр.: *Спасибі, що й лучились дядюшка ці, у їх же легше-таки робити,* ***ніж у хазяїна*** (А. Тесленко); *Тобі потрібно більше говорити про плани на майбутнє,* ***аніж про невдачі****, про те, що не варто Стасі їздити на роботу в село* (Нова Вінницька газета, 5.08.2009).

5. Речення з інфінітивним підметом (у препозиції) та прислівниковим компаративним присудком, керований другорядний член яких виражає об'єктно-просторову чи об'єктно-часову семантику, напр.: *Вставати на дачі треба раніше,* ***ніж в місті*** (Л. Дереш); *Навчатися в цій школі було легше,* ***ніж в ліцеї*** (Молодь України, 25.05.2007). У текстах художньої літератури та публіцистики також знаходимо речення, інфінітивний підмет яких уживається в постпозиції щодо прислівникового компаративного присудка, напр.: *По-моєму, це краще буде зробити ще сьогодні,* ***аніж завтра****… Звечора, холодком…* (О. Гончар); *Сьогодні важче,* ***ніж 30–40 років тому****, вірити у щасливе майбутнє* (Голос України, 10.08.2008).

Присудковий прислівниковий суперлатив у реченнях з інфінітивним підметом факультативно керує другорядним членом речення з об'єктною семантикою, напр.: *Піратський бізнес уже нагадує задавнену пухлину з широкою системою метастаз, яку вилікувати* ***найважче*** (Говорить і показує Україна, 5.08.2009); *Читати цю книгу* ***було найлегше****; Вчити цього ремесла* ***найкраще****.*

6. Речення з інфінітивним підметом та прислівниковим складеним присудком бажальної модальності, що виражається за допомогою нульової форми дієслівної зв'язки ***бути***, частки ***би (б)*** та прислівника, напр.: *Там холодок, там так гарно, – хоч* ***би швидше*** *дійти* (Б. Грінченко); ***Краще б*** *їх нікому не бачити, – зітхнув Валерик по-дорослому* (О. Гончар). Присудок таких речень може складатися з форми умовного способу дієслівної власне-зв'язки ***бути*** та прислівника, напр.: *Як* ***прекрасно було б*** *не знати душевного сум'яття* (П. Загребельний).

II. Двоскладні прислівникові речення з інфінітивним підметом (у препозиції), що має значення руху (*їхати, їздити, ходити, йти, пірнати, плавати, пливти* і под.), прислівниковим складеним присудком, основна частина якого виражена означальним просторовим прислівником *далеко, близько, високо, низько, глибоко, мілко* та ін., а також прислівниковим компаративом чи суперлативом із первинним значенням місця, що співвідносяться з ними, серед яких *далі, ближче, вище, нижче, глибше, мілкіше, найдальше, найближче, найвище, найнижче, найглибше, наймілкіше* та ін. і локативним компонентом зі значенням вихідного або кінцевого пункту руху чи шляху руху. Цей різновид двоскладних прислівникових речень, на противагу першому, за своєю структурою та семантичним наповненням компонентів однотипний, тому не розпадається на структурно-семантичні типи, напр.: *Їздити звідси Стасі* ***далеко*** (Нова вінницька газета, 10.08.2009); *Їхати автобусом туди* ***дальше*** (Голос України, 14.01.2009); *Бігти туди* ***було близько (ближче)****; Ходити звідси до школи* ***далеко*** (Україна молода, 17.05.2005); *Їхати звідси до магазину через Куренівку* ***ближче****.*

Отже, двоскладні прислівникові речення з інфінітивним підметом – це два особливі різновиди двоскладних прислівникових речень, характерною ознакою яких є наявність підмета-інфінітива та прислівникового складеного присудка, вираженого за допомогою форм дієслівних власне- і невласне-зв'язок та основної прислівникової частини, до складу якої входять якісно-означальні прислівники переважно оцінного характеру, означальні прислівники з просторовою семантикою та співвідносні з ними компаративи і суперлативи. Переважають двоскладні речення першого різновиду, у яких

основна частина прислівникового складеного присудка яких виражена оцінним якісно-означальним прислівником або утвореним від нього компаративом чи суперлативом. Вони об'єднують шість структурно-семантичних типів. Кількісно меншим і структурно однотипнішим є другий різновид двоскладних прислівникових речень з інфінітивним підметом (у препозиції), що виражає значення руху, прислівниковим складеним присудком, основну частину якого заповнює означальний просторовий прислівник або співвідносний із ним компаратив чи суперлатив, та локативним компонентом зі значенням вихідного, кінцевого пункту руху або шляху руху. Перспективу вбачаємо в дослідженні прислівникових речень в аспекті теорії перехідності, зокрема, виявлення конструкцій, що характеризуються функціональним синкретизмом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 222 с.

2. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : [підручник] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.

3. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1983. – 220 с.

4. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська. – К. : Унів. Вид-во „Пульсари", 2004. – 400 с.

5. Вінтонів М. О. Типологія форм присудка в сучасній українській мові : автореф. дис. … канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова" / М. О. Вінтонів. – Дніпропетровськ, 1997. – 23 с.

6. Галкина-Федорук Е. М. Безличные предложения в современном русском языке / Е. М. Галкина-Федорук. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1958. – 332 с.

7. Городенська К. Г. Синтаксичні позиції ступеньованих прислівників з первинною локативною семантикою / К. Г. Городенська // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови : зб. наук. праць. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. – Вип. 2. – С. 6–11.

8. Городенська К. Г. Синтаксична сфера компаративних і суперлативних прислівників міри і ступеня / К. Г. Городенська // Ucrainica II. Současná ukrajinictika. Problémy jazyka, literatury a kultury : Sbornik článků. – Olomouc : Universita Palackého v Olomouci, 2006. – 1 část. – S. 53–58.

9. Городенська К. Власне-прислівникова й транспозиційна сфера ступеньованих прислівників з первинною якісно-означальною семантикою / Катерина Городенська // Вісник Прикарпатського національного університету ім. В. С. Стефаника. Філологія. – Івано-Франківськ : Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2007. – Вип. XV. – XVIII. – С. 41–43.

10. Городенська К. Г. Семантичні групи прислівників у синтаксичній сфері дієслова / К. Г. Городенська // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови : зб. наук. праць. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. – Вип. 4. – С. 110–114.

11. Дудик П. С. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення (Просте речення : еквіваленти речення) / П. С. Дудик. – К. : Наук. думка, 1973. – 288 с.

12. Загнітко А. Теоретична граматика української мови. Синтаксис : монографія / Анатолій Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.

13. Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса / Г. А. Золотова. – М. : Наука, 1982. – 368 с.

14. Іваницька Н. Л. Двоскладне речення в українській мові / Н. Л. Іваницька. – К. : Вища школа, 1986. – 167 с.

15. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української мови / М. У. Каранська. – К. : Либідь, 1995. – 312 с.

16. Ковбаса Н. Л. Составное сказуемое в украинском языке : автореф. дис. … канд. филол. наук : спец. 10.02.02 „Украинский язык" / Н. Л. Ковбаса. – К., 1970. – 25 с.

17. Костусяк Н. М. Категорія ступенів порівняння у граматичній системі української мови : дис. … канд. філол. наук : 10.02.01 / Н. М. Костусяк. – Луцьк, 1998. – 227 с.

18. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. Частина II. Синтаксис / Б. М. Кулик. – К. : Рад. школа, 1961. – 287 с.

19. Курс сучасної української літературної мови / [за ред. Л. А. Булаховського]. – К. : Рад. школа, 1951. – Т. II. Синтаксис. – 408 с.

20. Межов О. В. Суб'єктні синтаксеми у структурі простого речення : автореф. дис. … канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова" / О. В. Межов. – Луцьк, 1998. – 24 с.

21. Попович Н. М. Синтаксична структура речень з числівниковим компонентом у сучасній українській мові : автореф. дис. … канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова" / Н. М. Попович. – К. : 2002. – 24 с.

22. Русская граматика. – М. : Наука, 1980. – Т. 2. Синтаксис. – 709 с.

23. Слинько І. І. Синтаксис сучасної української мови : Проблемні питання / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К. : Вища школа, 1994. – 669 с.

24. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1972. – 515 с.

25. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка / А. А. Шахматов. – Л. : Учпедгиз, 1941. – 620 с.

26. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови / К. Ф. Шульжук. – К. : Видавничий центр „Академія”, 2004. – 406 с.

Oksana Godz

Structural and semantic types of two-member adverbial sentences with infinitive subject

The article regards the structural and semantic types of two-member adverbial sentences with infinitive subject, defines semantic limitations in a composite completion of the adverbial compound predicate and the infinitive subject.

Key words: two-member adverbial sentences, adverbial compound predicate, adverbial compiled comparative predicate, infinitive subject, structural and semantic types.

Тетяна Юрчишин

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ УЗАГАЛЬНЕНОГО ЗМІСТУ В СТРУКТУРІ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Статтю присвячено дослідженню проблеми статусу складних конструкцій з узагальненим змістом. Визначено фактори та способи формування узагальненого змісту в структурі складного речення.

Ключові слова: узагальнений зміст, способи творення узагальненого змісту, лексико-семантичне оформлення, незаміщення семантико-синтаксичної позиції, механізм регулярної реалізації.

Проблема статусу конструкцій узагальненого змісту в синтаксичній системі української мови у своїй основі пов’язана з виокремленням односкладних узагальнено-особових речень як самостійного різновиду в класифікаційних описах. Однак увагу синтаксистів до конструкцій цього типу помітно посилено у зв’язку з неправомірністю їх виділення в окремий різновид на основі структурного критерію, адже узагальнений зміст здатні виражати речення, різні за формальною організацією, а не лише односкладні. Пор.: *Хисту не зарити у землі* (Л. Костенко); *Із піснею скоріше час минає* (Леся Українка); *Не досить лиш хреста носити – з хрестом у серці треба жити* (Л. Костенко). У сучасних синтаксичних дослідженнях увага до узагальнених конструкцій посилюється у зв’язку з актуалізацією поглядів на речення як багатоаспектну одиницю, що сформувалися в контексті структурно-семантичного напряму лінгвістичних досліджень, в аспекті якого речення описато на статичному та динамічному рівнях [3], [1], [4], [5], [6].

У цілому семантико-синтаксичне відношення узагальнення полягає в представленні мовної ситуації дійсності як типової, загальновідомої. Речення узагальненої семантики виражають зміст, який стосується всіх людей, незалежно від їхніх вікових чи гендерних ознак, від місця або часу позначуваної події. Вони не містять повідомлення про конкретні факти дійсності, а репрезентують істини та закономірності, що є результатом узагальнення людського досвіду, наприклад: *Без муки не бува моди* (М. Старицький); *Не можна збирати щось інше, ніж сіялось* (О. Кобилянська); *Курчат по осені рахують* (М. Вакалюк-Дорошенко).

Водночас той факт, що узагальненню можуть підлягати складні ситуації дійсності, котрі осмислюють як взаємозв’язок кількох ситуацій, актуалізує увагу до явища узагальнення змісту в складному реченні. Метою нашої статті є репрезентація узагальненого змісту саме в структурі складного речення.

У цьому контексті можна виокремити складні конструкції, де репрезентовано складні ситуації дійсності, що постають як пов’язані певними відношеннями ситуації – типові, узагальнені. При цьому узагальнений зміст формується під упливом таких чинників: лексико-семантичного

наповнення, механізму регулярної реалізації структурної схеми та незаміщення суб'єктної семантико-синтаксичної позиції. Наприклад: *Обов'язки на людей накладає життя, і гріх мистецтво присвячувати смерті* (М. Стельмах). Так, узагальнення змісту в першій предикативній частині складного речення зумовлене її лексико-семантичним наповненням. Зокрема, у позиції об'єктного компонента змісту функціонує кваліфікаційна лексема *люди* з яскраво вираженим узагальненим значенням, а семантико-синтаксичну позицію суб'єкта заповнює іменник *життя* – персоніфікована загальна назва, що виражає усталене поняття, категорію, яка що стосується всіх людей. Натомість у другій предикативній частині наведеної складної конструкції простежено два чинники, релевантні для узагальнення її змісту: незаміщення семантико-синтаксичної позиції суб'єкта (пор.: *Гріх* ***всім*** *мистецтво присвячувати смерті*) і лексико-семантичне наповнення: іменник *мистецтво* як метонімічна назва суб'єктів, зайнятих у відповідній сфері діяльності, та персоніфікована загальна назва *смерть* відповідно в об'єктній та адресатній позиціях.

Зразком конструкцій такого типу є речення *Жіноча доля – терпіти, і сила – в терпінні* (Б. Лепкий). Узагальнення змісту обох предикативних частин пов'язане з їхнім лексико-семантичним наповненням. Атрибутивне словосполучення *жіноча доля*, до складу якого входить іменник абстрактного значення *доля* та прикметник на позначення родо-видової ознаки *жіноча*, заповнює суб'єктний компонент змісту в першій предикативній частині і тому є релевантним для узагальнення її змісту. Іменник *сила*, що виражає усталене поняття, яке стосується всіх людей, заповнює семантико-синтаксичну позицію суб'єкта в другій предикативній частині та є вагомим для формування генералізаційної семантики в усій предикативній частині. Лексико-семантичне наповнення предикативних частин конструкції *Час іде, і з ним усе стає зужитим й нетривалим* (В. Земляк) узгоджується з узагальненням її змісту. Семантико-синтаксичну позицію суб'єкта заповнює абстрактний іменник *час* – загальна назва усталеної, відомої всім категорії. У другій предикативній частині узагальнений зміст формує квантор усезагальності *все*, який становить суб'єктний компонент змісту.

Складні речення узагальненого змісту диференціюють у плані характеру взаємопов'язаних ситуацій дійсності, які репрезентують предикативні частини.

Усі типи складних конструкцій (складнопідрядні, складносурядні, безсполучникові) формують узагальнений зміст. При цьому особливо високою активністю позначені для складносурядні і безсполучникові конструкції. З. К. Тарланов пояснює це тим, що речення узагальненого змісту (зокрема прислів'я) не містять конкретної інформації про ситуації, події, явища життя, а лише нагадують про них із винятково повчальною метою, натякають на них, тому найоптимальнішою для них є така синтаксична структура, яка позбалена спеціальних граматичних засобів реалізації типових відносин [7, с. 128].

Загалом складні речення формують узагальнений зміст трьома способами:

1) обидві предикативні частини позначають ситуації дійсності, що сприймаються як типові, змістові відношення, які їх поєднують, постають як узагальнені;

2) складні речення, у яких узагальнений зміст не виражає жодна предикативна частина окремо, водночас змістові відношення між ними усвідомлені як узагальнені;

3) узагальнений зміст виражає лише одна предикативна частина – денотат ситуації, яку усвідомлюють як типову, однак змістові відношення між ними сприймають як узагальнені.

Прикладом складних конструкцій першої групи є складносурядні речення, що демонструють різні типи змістових відношень, які пов'язують предикативні частини – денотати типових, узагальнених ситуацій: а) власне зіставні, наприклад: *Літа ніколи не повертаються до людини, а людина завжди повертається до своїх літ* (М. Стельмах); *Кождий за себе відповідає, а Бог – за всіх* (Б. Лепкий); *Сліпий не чує, а глухий не бачить* (В. Земляк); *Ненависть тільки нівечить, а творить любов* (Б. Лепкий); б) зіставно-поширювальні, наприклад: *Людині небагато треба для щастя, а ще менше – для гарного настрою* (Ю. Збанацький); в) єднально-поширювальні, наприклад: *Кровинка наша в дітях, внуках, і це вже – щастя добрий жмут* (Л. Шевело); г) протиставно-компенсаційні, наприклад: *Усе іде, але не все минає над берегами вічної ріки* (Л. Костенко); *Нелегко з правдою в путі, зате безпечно у житті* (Л. Шевело); *Людина може жити без будь-чого, але без книжок жити не повинна* (Ю. Збанацький*);* ґ) протиставно-допустові змістові відношення, наприклад: *Муж є голова жоні, та голові без тіла трудна рада* (Леся Українка); *Швидко казку кажеться, та не швидко діло робиться* (Ю. Яновський); *Змінюється світ, але почуття кохання останеться довіку* (Б. Лепкий).

Подібну тенденцію простежено в складнопідрядних реченнях на зразок *За похибки провідників терпить загал, бо провідник повинен передбачити лихо* (Б. Лепкий). Обидві предикативні частини

постають денотатами типових, узагальнених ситуацій. Підрядна частина виражає причину того явища, про яке йдеться в головній, і в такий спосіб доповнює узагальнений зміст останньої.

Особливий інтерес становлять фразеологізовані складнопідрядні речення. Між їхніми предикативними частинами, кожна з яких позначає типову узагальнену ситуацію, формується асоціативний зв'язок, наприклад: *Така тепер на світі коновальня, що треба мати нерви, як дроти* (Л. Костенко). Між пропозитивним змістом головної і підрядної частин у цілому існує асоціативний зв'язок, який сприймають як узагальнений: уявний образ жорстокого сучасного світу пояснює необхідність мати міцну нервову систему.

Подібну закономірність представлення ситуацій як узагальнених демонструють безсполучникові складні речення, наприклад: *Не досить лиш хреста носити – з хрестом у серці треба жити* (Л. Кірик-Радомська); *Не можна жити на світі досконало, кожна людина мусить мати хворобу до чогось* (В. Земляк); *Все у цьому світі переплетено і перемішано, певно, жодної людини немає в якомусь чистому вигляді* (В. Земляк). Узагальнений зміст репрезентує кожна предикативна частина, оскільки позначає ситуацію типову, натомість друга предикативна частина теж є денотатом ситуації, яку сприймають узагальнено. Обидві предикативні частини поєднані значенням уточнення. Формуванню узагальненого змісту в кожній із наведених конструкцій сприяє лексико-семантичне наповнення або ж незаміщення семантико-синтаксичної позиції суб'єкта.

У плані вираження узагальненої семантики привертають увагу складні конструкції, де узагальнений зміст не актуалізований у жодній із предикативних частин. Ситуації дійсності, які вони позначають, не сприймають узагальнено, проте змістові відношення між ними постають як узагальнені, наприклад: *Задумаєшся над життям на самотині, і серце крається від жалю* (І. Шикерява-Шпак); *Пани б'ються, а на хлопах шкура тріщить* (Б. Лепкий). Причиново-наслідкові відношення між двома предикативними частинами, денотатами яких постають відповідні ситуації дійсності, усвідомлюють як узагальнені, унаслідок чого створені умови для узагальнення змісту складносурядної конструкції загалом. Аналогічним є речення *Чи одно чоловік каже, а інше собі гадає* (Б. Лепкий), де предикативні частини позначають такі ситуації дійсності, кожна з яких сама собою не сприймається як типова, узагальнена, натомість змістове відношення невідповідності, що формується між ними, усвідомлюють узагальнено. Воно стає причиною генералізації змісту всієї реченнєвої структури.

Подібну специфіку формування узагальненого змісту простежено й у безсполучникових складних реченнях із факультативною позицією завершальної частки, що виражають значення умови та часу, на зразок *Часом оббрешуть – уже не відмиєшся* (Л. Романчук); *Попав між ворони – не каркай, як вони* (Л. Шевело); *Гість в дім – Бог в дім* (Б. Лепкий); *Хочеш вести народ – не показуй свого обличчя* (Б. Лепкий); *На торгівлі не пожалієш копійки – заробиш карбованець* (М. Стельмах); *Подумай тричі, перш ніж сказать* (Л. Романчук). Ситуації, позначені предикативними частинами, самостійно не сприймаються як типові, проте змістові відношення між ними постають як узагальнені й надають узагальненого змісту всій реченнєвій структурі.

Подібно узагальнений зміст формується й у складнопідрядних реченнях, наприклад: *Якщо кохаєш – знайдеш без адрес* (Л. Костенко); *Якщо в людини є народ, тоді вона уже людина* (Л. Костенко). Змістове відношення умови між двома предикативними частинами, денотатами яких постають відповідні ситуації дійсності, усвідомлюють як узагальнене, унаслідок чого створюються умови для узагальнення змісту складнопідрядної конструкції загалом.

Простежено складні конструкції узагальненого змісту, де узагальнення узгоджується зі змістом одної предикативної частини, тоді як іншу вжито для пояснення одного з компонентів змісту ситуації, що мислиться узагальнено, або ж доповнює її в цілому. Як наслідок – ефект узагальнення поширений на всю синтаксичну конструкцію. При цьому узагальнене значення всієї конструкції формується своєрідно, залежно від того, котра із предикативних частин (перша чи друга) репрезентує узагальнення.

Здебільшого перша предикативна частина позначає типову, узагальнену ситуацію об'єктивної дійсності та поширює узагальнений зміст на все складне речення. Окреслений спосіб репрезентації узагальненого змісту характерний для складнопідрядних речень нерозчленованої структури з прислівним зв'язком (здебільшого присубстантивних), наприклад: *Жінки в любові – наче повінь, що не виходить з берегів* (О. Кушнір); *Іронія – це блискавка ума, яка освічує всі глибини змісту* (Л. Костенко); *Забувають усе, що пережило свою славу* (Ю. Яновський); *Любов – солодкий дар, з якого люди роблять гіркість* (М. Стельмах). З іншого боку, подібну закономірність простежено в складних конструкціях із детермінантним підрядним зв'язком – зі значенням зумовленості, мети, причини, часу, наприклад: *Бог свято дає на те, щоб бавитись* (Леся Українка); *Людям іноді*

доводиться пройти і крізь міфи, щоб довоюватися до високого смислу життя (В. Земляк); *Генії не вміють мовчати, навіть коли роблять найжорстокіші відкриття* (В. Земляк). Узагальнений зміст виражає головна частина і поширює його на підрядну.

Зафіксовано також складні конструкції, де типову узагальнену ситуацію позначає друга предикативна частина, яка віддзеркалює суб'єкт, про який ідеться в першій предикативній частині, наприклад: *Коли люди в небезпеці, їх злагода – міцніш фортеці* (Л. Шевело). У складнопідрядному реченні головна предикативна частина */ злагода людей – міцніш фортеці /* позначає типову узагальнену ситуацію, підрядна частина доповнює її, поєднуючись із головною предикативною частиною змістовим відношенням часу.

Подібне явище простежено й у безсполучникових складних конструкціях, наприклад: *І з нами так – хтось відлітає з людей безмежно дорогих* (О. Сенатович); *В житті так уже ведеться – зникає з очей людина, і поступово розвіюється про неї пам'ять* (Ю. Збанацький). У реченнях заповнювальної семантики з анафоричним елементом у першій частині лише другий предикативний компонент позначає ситуацію дійсності, яку сприймають як типову, однак заповнювальні відношення між частинами постають як узагальнені. Вони поширюють узагальнений зміст на всю реченнєву структуру.

У системі конструкцій, узагальнений зміст яких виражає лише одна із предикативних частин, особливо вирізняються з'ясувальні речення, де головна частина постає як суб'єктивна інтерпретація ситуації дійсності, вираженої в підрядній частині, наприклад: *Всім віриться, що більше зла не буде в світі* (Л. Лежанська); *Людові віриться, що кермо тримають народу лицарі великі* (Л. Шевело); *Недарма вірять, що навчена відьма завжди зліша від родимої* (М. Стельмах). У наведених реченнях головна частина не передає жодної ситуації дійсності, але узагальнює зміст конструкції загалом, представляючи її як загальновідому. Подібні конструкції Ш. Баллі називає структурами з експліцитною модальністю. Головна частина виражає суто модусний зміст (мислення, знання, віра, мовлення тощо), підрядна – репрезентує об'єктивний, диктумний зміст [2, с. 128]. Формуванню узагальненого змісту складної конструкції в цілому сприяє лексико-семантичне наповнення головної частини, яка формує так звану "модусну рамку". Зокрема, суб'єктну позицію при авторизаційному предикаті заповнюють лексеми узагальненого значення *всі, люд*, або ж ця позиція може бути незаповненою, однак мовна компетенція дає змогу його експлікувати, передбачити, домислити в механізмі узагальнення. Порівняй: *Недарма вірять, що навчена відьма завжди зліша від родимої* (М. Стельмах) – *Недарма всі вірять, що навчена відьма завжди зліша від родимої*.

Отже, формування узагальненого змісту в складних реченнях зумовлене лексико-семантичним оформленням предикативних частин, незаміщенням семантико-синтаксичної позиції та механізмом регулярної реалізації структурної схеми. При цьому поліпропозитивні структури експлікують різні способи творення узагальненого змісту: узагальненню підлягають ситуації, позначені обома предикативними частинами, узагальнений зміст відображає лише одна предикативна частина або ж генералізаційної семантики не створює жодна предикативна частина, однак взаємозв'язок чи логічні відношення між представленими ситуаціями сприймають як узагальнені. Перспективою дослідження може бути аналіз формування узагальненого змісту в структурі інших одиниць синтаксичної системи української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабайцева В. В. Переходные конструкции в синтаксисе / В. В. Бабайцева. – Воронеж : Центр. – Черноземное книжное изд-во, 1967. – С. 325–362.

2. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1955. – 416 с.

3. Белошапкова В. А. Синтаксис // Современный русский язик : Учебник / Белошапкова В. А., Земская Е. А., Милославский И. Г., Панов М. В.; Под ред. В. А. Белошапковой. − М. : Высшая школа, 1981. − С. 532–771.

4. Вихованець І. Р. Теоретична граматика української мови: Синтаксис / І. Р. Вихованець. − К. : Либідь, 1993. − 368 с.

5. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови: Синтаксис / А. П. Загнітко. − Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.

6. Слинько І. І. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська – К. : Вища школа, 1994. – 670 с.

7. Тарланов З. К. Очерки по синтаксису русских пословиц / З. К. Тарланов. – Ленинград : Изд-во Ленинградского университета, 1982. – 134 с.

Tetyana Yurchyshyn

The representation of generalized content in the structure of complex sentences

In this article the concept of generalized content sentence is regarded, linguistic factors of content generalization in a sentence construction are defined. The lexical-semantic filling of semantic-syntactic positions, mechanism of the generalized-personal regular realization of structure diagram and non-substitution of subject semantic-syntactic position as linguistic factors of content generalization in sentence constructions are presented.

Key words: generalized content, the means of generalized content formation, lexical-semantic configuration, non-substitution of semantic-syntactical position, regular realization mechanism.

Ірина Тимофєєва

ОЦІННІ ЗНАЧЕННЯ КОНСТРУКЦІЙ ІЗ ПРЕДИКАТАМИ ФІЗИЧНОГО СТАНУ

У статті висвітлено проблему семантики оцінки предикатів фізичного стану в семантико-синтаксичній структурі речень, асиметрію в оцінці та структуру оцінки, що складається з облігаторних і факультативних елементів, вивчено аксіологічно релевантні ознаки, що беруть участь у формуванні оцінки.

Ключові слова: семантика оцінки, предикати фізичного стану, структура речення.

Фізичний стан – це відчуття, сприйняття. Власне стани містять позитивний або негативний компонент. Оцінний аспект відіграє важливу роль у класифікації фізичних станів. З огляду семантики, оцінка – це категорія, що об'єднує всі засоби, які має сучасна мова у своєму розпорядженні для категоризації й позначування розмаїття оцінних значень, мотивованих зв'язками між мовцем і дійсністю [2, с. 209–351]. Проблеми вивчення семантики оцінки залишаються актуальними [Див.: 7, 3, 5]. Категорія оцінки тісно пов'язана з психофізіологічною організацією людини, оскільки мотивована її емоційними, когнітивними, експресивними, вольовими та іншими інтенціями. Метою статті є вивчення семантико-синтаксичної структури висловлювання з предикатами фізичного стану особи з семантикою оцінки.

Українські філософи пов'язують оцінку з інтенсіональними гедоністичними дефініціями та репрезентують її в антропоцентричному ракурсі: від людини до світу [7, с. 46]. Розглядати стани можна як позитивні (приємні) й негативні (неприємні), тобто стан містить оцінку. Слідом за Н. Д. Арутюновою та О. М. Вольф [Див.: 1; 4] в українському мовознавстві розрізняють загальнооцінні та частковооцінні значення (пор. лінгвістичну інтерпретацію категорії оцінки Т. Космеди [7, с. 138–146]). До загальнооцінних належать слова з семантикою *хороший, поганий*, а до частково оцінних – слова, семантика яких ускладнена певним компонентом, що стосується структури оцінки. Об'єкт дійсності (фізичний стан людини) має набір аксіологічно релевантних ознак, які дають змогу визначати оцінку, тобто зараховувати об'єкт до одного з двох аксіологічних розрядів. Ці властивості постійно конфліктують між собою, оскільки об'єкт можна характеризувати в одному випадку позитивно, а в іншому – негативно. Поза контекстом знак "+" або "–" як семантичний компонент лексеми не детермінований. Асиметрію демонструють орієнтовані на норму інтенсифікатори, зокрема асиметрію в оцінках на "песимістичне" позначення в [див.: 12, с. 47; 14, с. 357]. Оцінка *добре* може означати відповідність нормі та її перевищення, проте оцінка *погано* завжди означає відхилення від норми. Наприклад: – *Як ти почуваєшся? – Нормально / Добре / Дуже добре / Чудово* ("+", тобто відповідність нормі та її перевищення); – *Погано / Дуже погано / Препогано* ("–" з різним ступенем інтенсивності відхилення від норми). Інтенсифікації можливі як у зоні "+", так і в зоні " –" на позначення підсилення ознак *добре / погано* та деінтенсифікація – на позначення їхнього послаблення. Засоби інтенсифікації надзвичайно різноманітні. Оцінна шкала містить нейтральну зону [13, с. 145–169], що знаходиться між зонами "+" та " – ". Оцінна шкала недискретна, вона являє собою континуум із константним зростанням або зменшенням ознаки. Проте в психолінгвістичних дослідженнях оцінок установлено градуйовану шкалу із семи елементів, що інтуїтивно відповідають певній психологічній реальності: дуже хороший – хороший – досить хороший – середній – досить поганий – поганий – дуже поганий". Очевидно, інтенсивності мають ступінь, проте, як вважає Lewis (Цит. за: [11, с. 150]), неможливо вписати інтенсивність болю в чіткі

інтервали на оцінній шкалі. Предикати фізичного стану на шкалі оцінок пов'язані з фактором часу (t) у властивостях на зразок *хворий / здоровий* тощо. Таку кореляцію маркує використання лексем *уже / ще, тільки, щойно / все ще,* наприклад: *ще хворий* або *вже здоровий,* проте асиметричне вживання *вже хворий* та *ще здоровий* ситуативне (за умови достеменної інформованості щодо вірогідності, ймовірності захворювання), де *вже / ще* зазначають спрямованість змін властивостей як у бік "+", так і в бік " – ". Пор.: *Він все ще хворий* імплікує "сподівання на краще". Ситуацію ж, що не відповідає сподіванню, оцінено як погану [4, с. 52–55].

В. М. Русанівський актуалізує увагу на вивченні функціонального аспекту оцінювання, виокремлює суб'єктивну та об'єктивну оцінки, пов'язуючи категорію оцінки з категорією модальності [8, с. 52]. Висловлюванням у цілому, а не окремими його елементами визначають оцінну модальність, що є компонентом висловлювання. Входячи до контексту, оцінка формує певну структуру, що складається з облігаторних та факультативних елементів, а саме таку модальну рамку, яка при накладанні на висловлювання не збігається ні з його логіко-семантичною, ні з синтаксичною будовою. О. М. Вольф пропонує формулу A r B, де A – суб'єкт оцінки, B – об'єкт, а r – оцінне відношенні зі значенням *добре / погано,* виражене предикатом [4, 12]. Суб'єкт оцінки може бути як експліцитним (особа: ***Я*** *бачу, що він захворів*), так і імпліцитним (соціум: ***Всі*** *знають, що він захворів*). На об'єкт спрямовано оцінку. Модальна рамка оцінки також містить імпліцитні стереотипи та шкалу оцінок, прийняту суспільством.

В. І. Кононенко зазначає, що "функціонування модально-аксіологічних парадигм не виключає впливу суб'єктивності бачення, індивідуально-психологічних властивостей носія оцінки, можливостей змін у ціннісних орієнтаціях, що, однак, не перешкоджає дії загальноетичних принципів оцінювання, закладених у соціокультурному середовищі. В ідеалізованій моделі, за якою визначений позитив чи негатив, віддзеркалюються уявлення соціуму про добро і зло, що ґрунтуються на властивих йому національних, соціальних, культурних, релігійних та інших стандартах оцінювання" [6, с. 82].

Відомо, що до ситуації оцінки можуть входити такі компоненти: суб'єкт оцінки, об'єкт оцінки, ситуація, яку оцінюють. За звичай у конструкціях із предикатом фізичного стану особи виражаються один або два з зазначених компонентів. Наприклад, оцінка фізичного стану навколишнього середовища не завжди передбачає наявність суб'єкта оцінки: *Холодно взимку на річці.* Елімінований суб'єкт у наведеній конструкції може бути замінений суб'єктом оцінки: *Холодно тобі взимку на річці.* Під суб'єктом оцінки розуміємо вид суб'єкта, що не збігається із суб'єктом висловлювання. Оцінку можна поділити на індивідуальну та загальну (оцінку соціуму, що ґрунтується на стереотипах). Порівняймо: *Мені подобається хворіти,* у якому конфліктують оцінка суб'єкта з оцінкою соціуму. На думку соціуму, хворіти погано, отже, оцінний стереотип соціуму суперечить оцінному стереотипові суб'єкта: *Мені подобається* ("+") *хворіти* ("–") = *Я вважаю, що хворіти добре.*

Важливою особливістю семантики оцінних слів, на думку Т. А. Космеди, є "дифузність їхніх значень, що зумовлюється передусім здатністю слів подібної семантики виражати оцінку з огляду на різні підстави" [7, с. 119]. Наприклад, оцінка фізичного стану навколишнього середовища синтезує в собі оцінку з огляду на температурні норми (географічне розташування: представники народів півночі / півдня) або норми індивіда (загартований / незагартований), а також утилітарну оцінку. Там, де холодно ненцю або чукчі, українцеві буде дуже холодно, а африканцю – надзвичайно холодно. Тому лексема *холодно* в різних ситуаціях може містити семи *'добре' / 'погано'*.

Слідом за Л. В. Щербою, оцінні предикати почасти проаналізовано в межах семантики стану [10, с. 77–100]. Такі предикати утворюють безособові конструкції або мають єдину валентність, яка може бути заповнена ім'ям (*Гарна погода*) або ситуацією (*Добре, що пішов дощ*). Однак існують конструкції, у яких поряд з оцінним предикатом міститься суб'єкт оцінки (*Мені тут холодно*), з'ясовано причину [1, с. 95]: (*Погода гарна тому, що сонячно*) та інші учасники (*Мед добре їсти при застуді*). Датив і номінатив суб'єкта в наведених прикладах кодує особливі семантичні ролі, що виникають саме в ситуації оцінки. Семантичний тип оцінки зумовлює стратегію кодування даних семантичних ролей і облігаторність їхнього вираження. Проте предикат оцінки не завжди експліцитний, скажімо, при внутрішньому монолозі він може бути імплікованим. Предикати фізичного стану сполучаються з оцінними лексемами на позначення внутрішнього стану: *Спочатку мені було холодно* (= Я відчувала холод). У наведеному прикладі суб'єкт оцінки збігається з об'єктом. Під час заміни суб'єкта з 1-ї особи однини оцінний суб'єкт змінюється на стороннього спостерігача: *Спочатку їй було холодно* (= Вона, можливо / схоже, відчувала холод) – оцінка подана як об'єктивна, без вираженої модальної рамки.

Предикати фізичного стану можна класифікувати залежно від оцінних характеристик таким чином: 1) предикати фізичного стану загальної оцінки (*добре, погано*); 2) предикати фізичного стану

позитивної оцінки (*добре*); 3) предикати фізичного стану негативної оцінки (*погано*); 4) предикати фізичного стану нейтральної оцінки (*добре, погано*); 5) предикати фізичного стану термальної характеристики (*холодно, спекотно*); 6) предикати фізичного стану здоров'я / нездоров'я (*добре; погано, слабо, боляче*); 7) предикати фізичного стану якісної оцінки (*трудно, легко, тяжко, важко*); 8) предикати фізичного стану суб'єктивної оцінки (*мені трудно, легко, тяжко, важко*); 9) предикати фізичного стану об'єктивної оцінки (*йому трудно, легко, тяжко, важко*).

У межах наведеної класифікації ми виокремили види оцінки, наявність яких зумовлена характером відношення суб'єкта оцінки до об'єкта і, відповідно, визнає оцінку облігаторним компонентом конструкції, який вивчають. Предикати стану містять оцінну сему у своїй семантичній структурі, наприклад, предикати загальної оцінки *добре / погано*, до яких можна зарахувати й експресивні предикати на кшталт *відмінно, чудово, розкішно* з позитивною оцінкою, що містить сему "добре" + інтенсифікація або *огидно, відразливо, жахливо* з семою "погано" + інтенсифікація.

Проте зафіксовано кваліфікативні структури, не орієнтовані на загальну оцінку. Отже, не всі предикати стану можуть мати сему *'добре' / 'погано'*. Очевидно, наявність суб'єктивної оцінки не є облігаторною для предикатів фізичного стану (навколишнього середовища зокрема). Такі предикати можуть означати об'єктивну реальність, не пов'язану з думкою, поглядом мовця / суб'єкта. Оцінні значення предиката залежать як від семантики самого предиката, так і від семантики іменної групи, в яку він входить. Пор. конструкції *Самопочуття гарне* або *Самопочуття погане*, де очевидно присутня оцінна модальність, та **Самопочуття кругле, квадратне* тощо. Тобто актуалізація оцінних сем значною мірою залежить від сполучуваності предиката з іменною групою. Отже, оцінка є ознакою не стільки окремих лексем, скільки висловлювання.

Предикати, які ми аналізуємо, не є оцінними, але вони приєднують ті самі конструкції, що й власне оцінні предикати, отже, позиціонують внутрішню, потенційну, згорнуту оцінну семантику. Однак, на відміну від оцінних, предикати фізичного стану можуть бути поза ситуацією, яку оцінюють (тобто стимулом), наприклад: *Ця кімната дуже холодна*. Слід тлумачити: *Людині в ній буде холодно*. Згідно з наведеною класифікацією предикати стану можуть виражати широкий спектр оцінних значень (наприклад, *добре* може означати й загальну, і якісну, й термальну, й інші типи оцінок) або належати до конкретного типу (*боляче*).

Не менш важливою рисою слів із семантикою оцінки є здатність їхніх компонентів до нейтралізації, що зумовлює їхню специфіку на синтагматичному та парадигматичному рівнях. У процесі нейтралізації суб'єктивного компонента *погано*, виявлено дифузність значень, що зумовлено передусім здатністю слів подібної семантики виражати оцінку, зважаючи на різні підстави. "У синтагматичному ланцюжку при нейтралізації семи суб'єктивного відношення можливою є сполучуваність засобів оцінки, що виражають позитивну оцінку, з назвами негативних явищ" [7, с.120], наприклад: *Вона закахикала, і Шапталі стало до болю* ***соромно за*** *своє* ***здорове тіло*** (В. Підмогильний). В усіх мовних картинах світу лексема *здорове тіло* асоціюється з семою *добре*. Проте в наведеному прикладі відбувається нейтралізація значення. Хоча мовний відповідник антецедента містить лексему зі значенням позитивної оцінки, семантика предиката пропонує трактування причинової ситуації як негативної. Тобто в присутності хворого здоровий почувається ніяково. Позитивне значення лексеми *здоров'я* нівельоване. "З огляду на вторинність оцінки каузуючої ситуації, з двох засобів її вираження головним є предикат. Якщо аксіологічні значення, що містяться в предикаті й у виразі з причиновою семантикою, не збігаються, "сильнішим" виявляється саме те значення, яке маніфестує предикат" [9, с. 70].

Оцінні предикати здебільшого одновалентні. Наприклад: *Мені холодно тут сидіти.* Результатом вивчення такого типу оцінки стає висновок, що в конструкції з предикатом фізичного стану зазначений учасник, який і робить оцінку ситуації. Наприклад, конструкції *Мені холодно* та *Їй холодно* відрізняються тим, що референт суб'єктної групи *Їй* оцінює ситуацію з суб'єктивної позиції, з оцінкою якої наратор може й не погоджуватися. Натомість у конструкції *Мені холодно* оцінки експерієнсива й наратора збігаються. Відповідно, роль додаткового учасника можна схарактеризувати як суб'єкт оцінки.

Залежно від типу предиката, компонент "суб'єкт оцінки" утворює різну реалізацію в термінах семантичних ролей. Вираження суб'єкта оцінки при предикатах фізичного стану пов'язане з наявністю в їхній моделі управління учасника в ролі експерієнсива. Потрапляючи в контекст таких предикатів, суб'єкт оцінки перетворюється на експерієнсива відповідного стану. Отже, для предикатів фізичного стану виділяють компонент "суб'єкт оцінки", якого кодує датив суб'єктної групи. Проте не всі суб'єктні групи в дативі характеризує така семантика. Проаналізуємо такі приклади: ***Тобі*** *погано після серцевого нападу так хвилюватися.* ***Йому*** *погано після серцевого нападу*

так хвилюватися. ***Вам*** *погано після серцевого нападу так хвилюватися.* Суб'єктом оцінки в усіх наведених конструкціях є мовець, а датив суб'єкта кореферентний суб'єктові залежної предикації. Можна було б вважати, що наведена дативна суб'єктна група не належить до головної предикації, а залишається в залежній, тобто мова йде про так званий дативний суб'єкт при залежному інфінітиві. Однак погодитися з цим не дає той факт, що наведена суб'єктна група припускає розрив із залежною предикацією і може відокремлюватися від залежного предиката більше ніж однією складовою, порівняйте: *Тобі, я так вважаю, погано після серцевого нападу так хвилюватися*. Конструкції, в яких ця суб'єктна група відокремлена від головного предиката, не можна вважати нормативними, порівняйте: *Погано тобі, я так вважаю, після серцевого нападу так хвилюватися* та *Тобі, я так вважаю, погано після серцевого нападу так хвилюватися.* Отже, датив суб'єктної групи в наведених прикладах все-таки належить головній предикації. У головній предикації може бути не тільки датив суб'єкта, наприклад: *Лікар вважає, що це для хворого буде погано. Чи не погано це для ослабленого організму?*

Проаналізуємо конструкції з суб'єктною групою при оцінному предикаті, з ситуацією, яку кваліфікують як периферійного учасника: *Киснева маска дає змогу хворому легше дихати. Киснева маска – річ виключно необхідна для полегшення стану хворого.* У таких конструкціях суб'єктом при оцінному предикаті є не суб'єкт залежної предикації, а учасник ситуації в ролі інструмента (*Киснева маска дає змогу хворому легше дихати*) або сирконстант (*Киснева маска – річ виключно необхідна для полегшення стану хворого*). Конструкції, коли один з учасників залежної предикації заповнює позицію суб'єкта головної предикації, найбільш частотні при предикатах *тяжко, легко.*

Ситуація оцінки в прикладах, наведених нижче, окрім суб'єкта оцінки та ситуації, яку оцінюють, містить ще один компонент – оцінку залежної ситуації. Пор.: *Вам погано так хвилюватися після серцевого нападу.* Мовець не оцінює як некоректну ситуацію "хвилюватися після серцевого нападу". Йде мова про участь "винесеної" суб'єктної ситуації: *погано хвилюватись не усім, а саме вам*. Отже, у ситуації оцінки виділений ще один учасник – у ролі орієнтира. Цей учасник може збігатися з суб'єктом оцінки, однак не обов'язково. Орієнтир і об'єкт оцінки можуть "мінятися ролями". Причина для зміни ролей, очевидно, полягає в тому, що в наведених й аналогічних конструкціях іменну групу, яка є кореферентною пацієнсу або інструменту залежної предикації, кодує номінатив. Інструмент / пацієнс стає об'єктом оцінки. Навіть у конструкції, де інструмент / пацієнс залежної ситуації залишається в залежній предикації, він лінійно розривається із залежним предикатом. Цим пояснене виникнення подібних конструкцій при предикатах оцінки фізичного стану.

Отже, як зазначено вище, у ситуації оцінки можна виділити такі семантичні компоненти: суб'єкт оцінки, об'єкт оцінки (об'єкт або ситуація) та орієнтир. Виділення цих компонентів дає можливість пояснити вибір оформлення анафоричних засобів при різних типах оцінних предикатів. Оцінна структура містить ряд облігаторних (суб'єкт оцінки, об'єкт оцінки, орієнтир, що вводить оцінку експліцитно або імпліцитно) та факультативних елементів, усі з яких взаємозалежні та взаємопов'язані. Їхнє функціонування визначає побудову кваліфікативної структури, існування якої неможливе без денотативної. Функціонуванням кваліфікативної структури зумовлена роль предиката стану в конструкції та його контекстні зв'язки. Аналіз семантики оцінки інших предикатів в семантико-синтаксичній структурі речень є перспективою наших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1988. – 341 с.

2. Бацевич Ф. С. Очерки по функциональной лексикологи / В. С. Бацевич, Т. А. Космеда. – Л. : Світ, 1997. – С. 209–351.

3. Вільчинська Г. Семантико-словотвірна характеристика оцінних назв осіб в українській мові : Автореф. дис. … канд. філол. наук / Г. Вільчинська. – Львів, 1996. – 24 с.

4. Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки / Е. М. Вольф. – М. : Наука, 1985. – 128 с.

5. Іващенко В. Л. Конотативно-оцінний аспект семантики назв осіб за родом діяльності, місцем проживання та національною належністю (на матеріалі української мови) : автореф. дис. … канд. філол. наук / В. Л. Іващенко. – К. : 1997. – 24 с.

6. Кононенко В. І. Мова у контексті культури : Монографія / В. І. Кононенко. – К. – Івано-Франківськ, 2008. – 390 с.

7. Космеда Т. А. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики / Т. А. Космеда. – Львів : Вид-во Львівського нац. ун-ту ім. І. Франка, 2000. – 350 с.

8. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики / В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1988. – 232 с.

9. Семенюк О. А. Семантична структура речень із предикативами емоційного стану в сучасній українській мові : дис. … канд. філол. наук : 10.02.01 / Прикарпатський національний ун-т ім. Василя Стефаника / О. А. Семенюк. – Івано-Франківськ, 2005. – 196 с.

10. Щерба Л. В. О частях речи в русском языке / Л. В. Щерба // Языковая система и речевая деятельность. – Л. : Наука, ЛО, 1974. – 428 с.

11. Davidson D., McKinsey J. C. C., Suppes P. Outlines of a formal theoty of value. I. – Philos. Sci., 1955, vol. 22, № 2. – P. 150.

12. Deese J. The structure of associations in language and thought. Baltimore, 1965/ – P. 47.

13. Urmson J. O. On grading. – Mind, 1950, vol. 59, № 234. – P. 145–169.

14. Wierzbicka A. Ethno-syntax and the philosophy of grammar. – Stud. Lang., 1979, vol. 3, № 3. – P. 357.

Iryna Tymofeyeva

Predicates of physical state with the evaluation semantics

The problem of evaluation semantics of predicates in the semantic-syntactic sentence structure with the predicates of physical state is considered in the article, as well as the difference in assessment and assessment structure that consists of obligatory and optional elements, axiological relevant features involved in assessment formation are regarded in the paper.

Key words: assessment semantics, predicates of physical state, sentence structure.

Тетяна Левакіна

ПРИЙМЕННИКИ ВЛАСНЕ-СОЦІАТИВНОГО ЗНАЧЕННЯ ЯК ЦЕНТРАЛЬНА МІКРОГРУПА ПРИЙМЕННИКІВ СОЦІАТИВНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті обґрунтовано центральну позицію власне-соціативної мікрогрупи українських прийменників у системі мікрогруп соціативності; уведено назву „еквіприйменник” на позначення функційних еквівалентів прийменника; визначено склад та особливості функціонування власне- та еквіприйменників власне-соціативного значення.

Ключові слова: прийменники соціативності, власне-соціативне значення, еквіприйменники, центральні й периферійні одиниці, функціонування прийменників.

Прийменникове значення соціативності тісно пов’язане із загальним значенням сумісності, а категорія сумісності – це важлива мовна універсалія, яка тими чи тими способами виражена в кожній мові. Так, за Д. Станішевою, соціативне (супровідне) значення в слов’янських мовах виражається сполученням орудного відмінка з прийменником *з* в українській мові, *с* – у російській, *s* – у чеській, *z* – у польській, *ze* – у верхньолужицькій тощо, а орудний соціативний безприйменниковий залишився лише в сербохорватській мові, та й то поряд із прийменниковими сполуками [13]. Прийменниками соціативності вважаємо такі, що виражають відношення сумісності – супроводу, співвияву, відносно рівноправної співучасті в одній справі кількох суб’єктів або об’єктів.

У сучасній українській мові А. Колодяжний першим із дослідників прийменникової системи виокремлює значення „супровідність, сумісність, співучасність” серед різних об’єктних семантико-граматичних відношень прийменникових конструкцій [8, с. 122].

І. Вихованець, використовуючи термін „соціативність” стосовно прийменникових значень, підкреслює співвідносність прийменників *з*, *разом з* із просторовими, називає їх „соціативно-просторовими” й розкриває зв’язок соціативності й сурядності [5, с. 174–176], тобто теоретично обґрунтовує наявність соціативних прийменників.

Ці наукові спостереження поглиблює Г. Балабан: вона виокремлює в системі прийменникових відношень підгрупу соціативності й позначає її центром первинний прийменник *з*. Для диференціації соціативного значення авторка пропонує 61 прийменниково-відмінкову форму, що з’явилася протягом останніх 25 років [2, с. 60, 134]. Наразі в сучасній українській мові – це єдина спроба аналізу соціативності як мовного явища. Уважаємо за необхідне розширити кількісний склад

мікрогруп соціативної підгрупи прийменників і суттєво поповнити систему одиниць соціативної семантики.

Мета статті – на основі аналізу вираження соціативного значення прийменниками української мови виокремити власне-соціативну мікрогрупу як центральну в межах підгрупи соціативності. Дослідження власне-соціативності передбачає виконання таких завдань: 1) визначити ядро підгрупи соціативності взагалі й мікрогрупи власне-соціативності зокрема; 2) на основі зіставлення праць українських і російських мовознавців та власних досліджень виокремити власне-соціативні прийменники; 3) розмежувати центральні й периферійні прийменники власне-соціативної семантики; 4) з'ясувати особливості функціонування прийменників власне-соціативності.

У роботі розмежовуємо власне-прийменники та їхні функційні еквіваленти – еквіприйменники. На нашу думку, тлумачення терміна „еквівалент" лінгвістичними довідковими виданнями [1; 6; 9; 11] не відповідає природі прийменникової еквівалентності, тому на позначення прийменникових функційних еквівалентів уводимо назву „еквіприйменник" із першою частиною *екві-* (від лат. *Aequus – рівний*), що відповідає поняттям «рівнозначність», «рівноцінність» [12].

У межах логічних прийменників виокремлюємо підгрупу соціативності з 8 мікрогрупами: власне-соціативного значення; соціативності – неподільного зв'язку; паралельного зв'язку; протиставного та зіставного зв'язку; соціативності – керівництва, заступництва, контролювання; внутрішньої локалізації; соціативності – способу дії; соціативності – причини. Ураховуючи спеціалізацію, регулярність використання одних засобів для реалізації відповідної семантичної функції (центр) і ослаблення, нерегулярність використання інших засобів як реалізаторів цієї функції (периферія) [3, с. 18], розмежовуємо центр, периферію та далеку периферію підгрупи соціативних прийменників української мови. Центр (мікрогрупа власне-соціативності) визначений максимальною концентрацією специфічних ознак, які характеризують соціативність (значення сумісної дії, множинність учасників, рівноправність й активність суб'єктів або об'єктів дії). Периферія (соціативності – неподільного зв'язку; паралельного зв'язку; протиставного та зіставного зв'язку; соціативності – керівництва, заступництва, контролювання) означає розрідженість цих ознак (напр., сумісна дія виражається в протиставленні, рівноправність учасників дії стає відносною, послаблюється активність одного з суб'єктів або об'єктів тощо). На підставі того, що певні прийменникові одиниці синкретично виявляють сумісність, мікрогрупи внутрішньої локалізації; соціативності – способу дії; соціативності – причини кваліфікуємо як далеку периферію соціативної підгрупи.

Ядерним прийменником підгрупи соціативності взагалі й власне-соціативної мікрогрупи зокрема є багатозначний первинний прийменник *з* у поєднанні з орудним відмінком. Соціативну семантику прийменниково-відмінкової форми *з* + О. в. фіксують українські мовознавці Г. Балабан, І. Вихованець, А. Загнітко, А. Колодяжний [2, с. 135; 5, с. 174–175; 7, с. 124; 8, с. 122]. Похідні соціативні прийменники утворилися переважно внаслідок „нарощення" прислівників на цю форму (власне-соціативні: *разом з* + О. в., *заодно з* + О. в.; соціативності – неподільного зв'язку: *наодинці з* + О. в., *у співпраці з* + О. в.; паралельного зв'язку: *нарівні з* + О. в., *в унісон з* + О. в.; керівництва, заступництва, контролювання: *на чолі з* + О. в., соціативності – причини: *за компанію з* + О. в. тощо), від якої й отримали значення сумісної дії, супроводу, співвияву.

Прийменники, які найвиразніше передають відношення соціативності, дали змогу дослідникам граматичної системи виокремити соціативне значення певних прийменниково-відмінкових форм [2; 4; 5; 7; 8; 10].

Так, вираження семантико-граматичних відношень „супровідності, сумісності, співучасності" фіксує А. Колодяжний за прийменниками *з*, *при*: (1) *син з батьком,* (2) *жили при матері* [8, с. 122]. Ідентичні відношення („супроводу, сумісності, співучасті") під назвою „комітативні" диференціює й В. Виноградов, уважаючи їхніми виразниками російські прийменники *с*, *при* [4, с. 562], але ілюструє значення сумісної дії некоректними прикладами. Натомість А. Колодяжний надає відповідні приклади, які розкривають сутність соціативності: сумісну дію – (1) *син з батьком* можуть робити щось тільки сумісно, спільно; навіть якщо *син з батьком працюють порізно*, то вони все одно обидва працюють, тобто виконують сумісну дію; (2) і ті суб'єкти, які живуть *при матері*, і сама матір виконують сумісну дію – вони всі *живуть*; множинність учасників дії – (1) син і батько; (2) декілька учасників дії і мати; рівноправність або відносну рівноправність цих учасників – (1) син і батько виконують дію разом, на рівних правах; (2) декілька осіб живуть разом із матір'ю, яка теж із ними живе, але відіграє в цій дії головну роль, адже інші учасники – *при* ній.

Лише до прийменника *з* звертається А. Загнітко, кваліфікуючи відношення сумісності дії: *прийшли мати з сином, зайшли учитель з учнем* [7, с. 124]. У наведених прикладах іменні групи (*мати з сином*; *учитель з учнем*) розташовані контактно, дієслова узгоджені в множині, тобто „за

сумою” двох іменних груп (*прийшли*; *зайшли*), обидві конструкції співвідносні з сурядними (*мати прийшла, і син прийшов*; *учитель зайшов, і учень зайшов*) – це яскраві ілюстрації власне-соціативності прийменниково-відмінкової форми *з* + О. в.

Найглибше розкриває соціативні, зокрема власне-соціативні, відношення й розширює список соціативних прийменників Г. Балабан. Вона визначає 11 новотворів власне-соціативного значення: власне-прийменники в складі конструкцій *спільно з + О.в., у (в) поєднанні з + О.в., у (в) сполученні з + О.в., у (в) супроводі + Р.в., у (в) сукупності з + О.в.*, еквіприйменники *у (в) присутності + Р.в., в унісон з + О.в., в унісон + Д.в.*, а також зрідка вживані в ролі прийменників сполуки *невіддільно від + Р.в., пліч-о-пліч з + О.в., вкупі з + О.в.* [2, с. 135].

К. Прусакова найповніше визначила соціативність як явище сумісної дії кількох активних і відносно рівноправних її учасників. Характерною особливістю соціативних прийменників вона вважає те, що іменник, який розташований за прийменником, позначає певного активного суб’єкта, що або виконує ту ж дію, або яким-небудь чином бере участь у її виконанні. Дослідниця не диференціює мікрогрупи, але виділяє ядро, периферію й далеку периферію (маловживані, оказіональні одиниці) цих прийменників. Центром соціативних одиниць К. Прусакова вважає одиниці *с, вместе с, совместно с, наряду с, в сопровождении, в унисон с, в сообществе с, совокупно с, вкупе с* [10, с. 115–118].

Мікрогрупа власне-соціативного значення – центральна мікрогрупа прийменників соціативності. Власне-соціативні прийменники та еквіприйменники чітко передають відношення сумісної дії, а також рівноправність й однакову активність учасників такої дії, пор.: *разом з, спільно з, невіддільно від* (мікрогрупа власне-соціативності) – *на чолі з, під керівництвом, під патронатом* (мікрогрупа соціативності – керівництва, заступництва, контролювання), хоча деякі одиниці й мають значення відносної рівноправності (*у (в) супроводі, у (в) присутності, при*).

У межах мікрогрупи диференціюємо центральні й периферійні одиниці.

До центру, окрім багатозначного прийменника *з*, належать прийменники та еквіприйменники, які досить виразно передають соціативні відношення: *пліч-о-пліч з, поруч з, поряд з, разом з, спільно з, у (в) поєднанні з, у (в) присутності, у (в) сполученні з, у (в) сукупності з, у (в) супроводі, укупі (вкупі) з.* До власне-прийменників відносимо *поруч з, поряд з, разом з, спільно з, у (в) поєднанні з, у (в) присутності, у (в) сполученні з, у (в) сукупності з, у (в) супроводі* на підставі їхнього регулярного вживання в прийменниковій синтаксичній функції, зневиразнення лексичного значення, неможливості введення до їхнього складу узгодженого означення та поширення в усіх функційних стилях сучасної української мови.

Тільки дві сполуки – *пліч-о-пліч з, укупі (вкупі) з* – є еквіприйменниками на підставі того, що вони рідше, ніж власне-прийменники, уживаються в прийменниковій позиції, поширені лише в художньому й публіцистичному стилях сучасної української літературної мови та не позбавлені образності.

На периферії прийменникової мікрогрупи власне-соціативності розташовані сполуки, обмежені за стилістичною належністю або частотністю вживання, застарілі й діалектні форми, еквіприйменники-новотвори, які ще не набули поширення в комунікативній сфері: *всуміш з*, *заодно з*, *невіддільно від*, *обік з, обіч з*, *обруч з*, *побіч*, *побіч з*, *попідруки (попідруч, попідручки) з*, *попліч*, *попліч з*, *поруч*, *поряд*, *при*, *сукупно з*, *сумеж з*, *сумеженно з*, *сумежно з*, *суміж з*, *суміжно з*, *сумісно з*, *суспіль з*, *у зв’язках з*, *у (в) суміші з, у (в) супрязі (супрягу) з*.

Порівняно з центральними власне-соціативними прийменниками, периферійні власне-прийменники *обік з, обіч з*, *обруч з*, *побіч*, *побіч з*, *попідруки (попідруч, попідручки) з*, *попліч*, *попліч з*, *поруч*, *поряд*, *при*, *сумеж з*, *сумеженно з*, *сумежно з*, *суміж з*, *суміжно з*, *сумісно з*, *суспіль з* менш чітко й часто вказують на відношення сумісної дії.

Еквіприйменниками на периферії мікрогрупи власне-соціативного значення є сполуки *всуміш з*, *заодно з*, *невіддільно від*, *сукупно з*, *у зв’язках з*, *у (в) суміші з*, *у (в) супрязі (супрягу) з*, які спорадично виконують роль прийменника, не позбавлені образності, не набули стійкості структури, є уживаними не в усіх функційних стилях.

Загалом периферію власне-соціативних прийменників презентують 18 власне-прийменників, серед яких фіксуємо 7 ненормативних одиниць (*обік з* (розм.), *обруч з* (заст., розм.), *побіч* (розм.), *побіч з* (розм.), *сумеж з* (діал.), *сумеженно з* (діал.), *сумежно з* (діал.)) і 2 ненормативні варіанти (*попідруч з* (діал.), *попідручки з* (розм.)), а також 7 еквіприйменників, ураховуючи 1 ненормативний (*у (в) супрязі (супрягу) з* (заст.)).

Сумісна дія, на яку вказують прийменники та еквіприйменники мікрогрупи власне-соціативності, може відбуватися як між суб’єктами, так і між об’єктами. Проте деякі досліджувані

одиниці виявляють соціативність тільки в поєднанні з назвами істот або, контекстуально, неістот, що зазнали уособлення в процесі метафоризації: *з, обік з, обіч з, побіч, побіч з, поруч, поряд, при, сумеж з, сумеженно з, сумежно з, суміж з, суміжно з*, – це пояснюється їхнім первинним просторовим значенням.

У публіцистичному, науковому та офіційно-діловому стилях української мови спостерігаємо тенденцію до заміни прийменника *з* синонімічними – приядерними одиницями *поруч з*, *поряд з*, *разом з*, *спільно з,* які можуть реалізовувати власне-соціативне значення в поєднанні з назвами неживих предметів. Кожна з синонімічних одиниць вносить свій відтінок у вираження власне-соціативних відношень.

Неможливо підібрати синоніми до конструкції *з* + О. в. у соціативному значенні, якщо предикат позначає бійку, сварку, протистояння між співучасниками, як-от: *Ми посварилися* ***з*** *Оленою.* Будь-який підібраний соціативний прийменник буде виражати спільну, сумісну дію двох учасників проти третьої сторони й вимагатиме неправомірного продовження речення: *ми посварилися* ***разом з*** *Оленою* (з ким?), *Василь* ***спільно з*** *Михайлом побилися* (з ким?).

Синонімічні відношення власне-соціативних прийменників реалізуються за рахунок синонімії структурних іменників (*поєднання, сполучення, сукупність, присутність*) або прислівників (*невіддільно, спільно, вкупі*), на що вказує й Г. Балабан [2, с. 135].

Особливість функціонування ненормативних прийменників, зафіксованих на периферії власне-соціативної мікрогрупи, визначається їхнім стилістичним маркуванням. Так, розмовні одиниці *обік з, обруч з*, *побіч*, *побіч з*, *попідручки з* функціонують переважно в розмовному стилі сучасної української мови, діалектизми *попідруч з*, *сумеж з*, *сумеженно з*, *сумежно з* – у розмовному й художньому. Еквіприйменник *у (в) супрязі з*, утворений за допомогою застарілої лексичної одиниці *супряга*, починає активно функціонувати в публіцистичному стилі Інтернет-видань, проте парадигматично некоректна форма *у (в) супрягу з* у прикладах не трапляється, тому вважаємо її ненормативною (застарілою).

Отже, навколо ядра підгрупи соціативних прийменників – прийменниково-відмінкової форми *з* + О. в. – розташовані центральна мікрогрупа власне-соціативного значення, периферійні (соціативності – неподільного зв'язку; паралельного зв'язку; протиставного та зіставного зв'язку; соціативності – керівництва, заступництва, контролювання) та далекопериферійні (внутрішньої локалізації; соціативності – способу дії; соціативності – причини). Мікрогрупа власне-соціативності, порівняно з периферійними, має найбільшу кількість власне-прийменників (28 од.) поряд із декількома (9 од.) еквіприйменниками.

Центральні власне-соціативні прийменники найбільш виразно й чітко передають значення сумісної дії кількох відносно рівноправних й активних суб'єктів або об'єктів. Мікрогрупи периферії та далекої периферії потребують подальшого ґрунтовного аналізу: визначення центральних і периферійних одиниць у межах кожної мікрогрупи, розмежування власне- та еквіприйменників, виявлення особливостей функціонування в різних стилях сучасної української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – Изд. 4-е, стер. – М. : КомКнига, 2007. – С. 522.

2. Балабан Г. С. Динамічні процеси в прийменниковій системі сучасної української літературної мови : дис. ...канд. філол. наук : 10.02.01 / Г. С. Балабан; НАН України; Інститут української мови. – К., 2007. – 283 с.+ 63 с. (дод.) – Дві кн. одиниці. – Бібліогр. : с. 218–283.

3. Бондарко А. В. Полевые структуры в системе функциональной грамматики / А. В. Бондарко // Проблемы функциональной грамматики. Полевые структуры / Я. Э. Ахапкина, А. В. Бондарко, М. Д. Воейкова и др.; РАН; Ин-т лингвистич. исследований / А. В. Бондарко (отв.ред.), С. А. Шубик (отв.ред.). – СПб. : Наука, 2005. – С. 12–28.

4. Виноградов В. В. Русский язык: (Грамматическое учение о слове) : [Учеб. пособие для вузов по спец. „Рус. яз. и лит."] / В. В. Виноградов. – 3-е изд., испр. – М. : Высш. шк., 1986. – 639, [1] с.

5. Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови / І. Р. Вихованець; АН УРСР; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1980. – 286 с.

6. Ганич Д. І. Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. – Київ : Вища школа, 1985. – С. 73.

7. Загнітко А. П. Прийменники у структурі тексту: первинні і вторинні вияви / А. П. Загнітко // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць / Редкол. : А. П. Загнітко (наук. ред.) та ін.; Донец. держ. ун-т. – Донецьк : ДонНУ, 2007. – Вип. 15. – 2007. – С. 120–131.

8. Колодяжний А. С. Прийменник : [матеріали до лекції з курсу сучасної української літературної мови] / А. С. Колодяжний – Харків : Вид-во Харківського ун-ту, 1960. – 165 с.

9. Кротевич Є. В. Словник лінгвістичних термінів / Кротевич Є. В., Родзевич Н. С.; за заг. ред. Є. В. Кротевича – К. : Вид-во АН УРСР, 1957. – С. 58.

10. Пруссакова Е. М. Система производных предлогов современного русского языка : дис. …канд. филол. наук : 10.02.01 / Е. М. Пруссакова; Кыргызский нац. ун-т им. Ж. Баласагына. – Бишкек, 2002. – 203 с. – Библиогр. : с. 138-154 + 49 с. (приложение).

11. Розенталь Д. Э. Словарь-справочник лингвистических терминов: Пособие для учителя / Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Просвещение, 1985. – С. 391.

12. Семотюк О. П. Сучасний словник іншомовних слів / О. П. Семотюк. – 2-ге вид., доп. – Х. : Веста : В-во „Ранок”, 2008. – С. 209.

13. Станишева Д. С. Творительный социативный / Д. С. Станишева // Творительный падеж в славянских языках / АН СССР; Ин-т славяноведения / С. Б. Бернштейн (ред.). – М. : Издательство АН СССР, 1958. – С. 41–75.

Tatyana Levakina

Prepositions of proper-sociative meaning as a central microgroup of prepositions with sociative meaning in the Ukrainian language

In the article the central position of the proper-sociative microgroup of Ukrainian prepositions in the system of microgroups with sociative meaning is gounded; the term “equipreposition” is introduced to define the functional equivalents of a preposition; the content and peculiarities of functioning of proper-prepositions and equiprepositions with proper-sociative meaning are determined.

Key-words: prepositions of sociative meaning, proper-sociative meaning, equiprepositions, central and peripheral units, functioning of prepositions.

Алла Романченко

ПРОБЛЕМИ СТРУКТУРУВАННЯ ФСП КОМПАРАТИВНОСТІ

У статті запропоновано авторське розуміння структури функціонально-семантичного поля компаративності, що ґрунтується на спільній семантичній домінанті.

Ключові слова: функціонально-семантичне поле, компаративність, функція, зона, підзона.

Науковий інтерес учених до вивчення феномену порівняння, що виник ще за часів Аристотеля, Деметрія, Цицерона, не згасає й досі, визначаючи порівняння як предмет аналізу різноаспектних мовознавчих праць.

У сучасному мовознавстві намітилася тенденція до висвітлення порівняння у функціонально-семантичному напрямку. Запорукою успіху на шляху до систематизації всіх наявних у мові засобів вираження порівняння вважаємо розроблену О. В. Бондарком ідею функціонально-семантичного поля (ФСП), оскільки вона уможливлює функціональне об’єднання всіх різнорівневих засобів із погляду мовця.

Метою цього дослідження є з’ясування проблем, пов’язаних із моделюванням структури ФСП компаративності, і встановлення його субполів, зон, підзон та функцій.

На етапі становлення функціональної граматики як окремої мовознавчої дисципліни в основному досліджували різні одиниці мови у функціональному плані, не спираючись на вчення про ФСП. Це стосується й засобів вираження компаративності. Лише в деяких працях про них згадували як про конституенти, які становлять поле компаративності. Так, серед інших граматико-лексичних полів німецької мови О. В. Гулига та Є. Й. Шендельс виділяють компаративне поле, що складається з мікрополів нерівності й рівності. Конституентами компаративного поля в німецькій мові є: 1) ступені порівняння прикметників; 2) складні прикметники; 3) складнопідрядні речення з підрядними порівняльними, що передають реальне порівняння для вираження нерівності, пропорційне порівняння, реальне порівняння для вираження рівності, ірреальне порівняння для вираження квазірівності [6, с. 114].

У робочій схемі функціонально-семантичних полів російської мови О. В. Бондарко, який запровадив „польові” дослідження, виокремлює угруповання полів з якісно-кількісним ядром, куди зараховує поле компаративності, та угруповання полів з обставинним ядром, уналежнюючи до нього поле порівняння [3, с. 28].

Виходячи із сутності функціональної граматики, можна розмежувати такі аспекти, як аналіз системи засобів вираження функцій і аналіз семантичних функцій, які реалізовані в мовленні. Аналіз

семантичних функцій передбачає опис структури ФСП у складі полів певної мови та опис типових категорійних ситуацій, які базуються на ФСП і репрезентують елементи його змісту та вираження у висловленні [4, с. 5, 101–114].

Під ФСП розуміємо групування граматичних і лексичних засобів мови, які основані на певній семантичній категорії і взаємодіють на основі спільності їх семантичних функцій. У сучасному розумінні функція є перцепцією концепту, тобто тим, що сприймається мовцем як фрагмент смислу. Компаративні функції також є основою «категоризації концептуальної системи людської свідомості та, зокрема, внутрішнього лексикону мовців», а також відповідних мовних явищ, які реалізовані в комунікативному акті [9, с. 450].

Складність комплексного вивчення компаративних функцій можна пояснити об'єктивними й суб'єктивними чинниками: переплетенням багатьох функцій у мовленні, недостатнім опрацюванням функціональної граматики, яка ґрунтується на понятті ФСП.

Із метою охоплення всіх компаративних відношень необхідно встановити систему й структуру ФСП, з одного боку, та вивчити їхнє функціонування, із другого. Сучасні праці з функціональної лінгвістики О. К. Безпояско, О. І. Бондаря, І. Р. Вихованця, К. Г. Городенської, С. Я. Єрмоленко, А. П. Загнітка, О. О. Тараненка та інших дослідників уможливлюють здійснення всебічного дослідження компаративних відношень української мови як цілісного комплексу.

Засоби вираження універсально-мовної категорії порівняння залучають для опису різних ФСП і неоднаково трактують у мовознавстві. Під час дослідження макрополя інтенсивності в німецькій мові виокремлено мікрополе релятивного ступеня ознаки та мікрополе абсолютного ступеня ознаки, кожне з яких поділено ще на три мікрополя. Це відповідно екватив, релятивний компаратив і суперлятив та позитив, абсолютний компаратив і елятив. Названа схема відображає ієрархію ступенів порівняння та є односпрямованою, оскільки побудована за принципом зростання ознак. Однак при цьому лексичні, синтаксичні й словотвірні засоби вираження інтенсивності ознаки є підпорядкованими морфологічним засобам, входячи до складу мікрополів абсолютного ступеня ознаки. Із такою схемою не можна погодитися тому, що в основі тих та інших засобів лежить порівняння з різними еталонами [1, с. 79].

Г. Г. Галич намагається поєднати засоби вираження інтенсивності якості з її значеннями, розглядаючи все це як поле градуювання якості. Це поле дослідниця членує на два мікрополя: релятивного й абсолютного ступеня якості. В основі першого мікрополя лежить граматична категорія ступенів порівняння. Воно поділено на такі мікрополя: рівно, більше, менше. Подібна схема, на думку автора, побудована на логічній основі й спрямована в бік зростання та спадання [5, с. 61].

Засоби вираження категорії ступенів порівняння не завжди вичленовують в окреме мікрополе, описуючи інтенсивність ознаки. Найвищий ступінь порівняння, на думку Л. К. Шпак, є ядром поля високого ступеня ознаки, до якого належать засоби вираження безвідносно високого ступеня – лексичні, синтаксичні й морфологічні, які являють собою відповідно три мікрополя. Мікрополе морфологічних засобів є ядром щодо синтаксичного й лексичного мікрополів [10, с. 124–132]. Таким чином, поле поділено на мікрополя виключно за належністю мовних одиниць до певного рівня, що суперечить важливому принципу ФСП – організації його компонентів залежно від ступеня вияву домінантного значення.

В. В. Акуленко в структурі поля інтенсивності ознаки виокремлює мікрополе з граматичним ядром та мікрополе з лексичним ядром. Конституенти мікрополя з граматичним ядром виражають інтенсивність ознаки щодо конкретного для певної ситуації еталону. Ядро цього мікрополя творять морфологічні категорії вищого й найвищого ступенів [1, с. 80].

Усі категорії відображення певним чином взаємозв'язані й погруповані в гнізда. Одне з таких гнізд – якість-кількість-міра. Безперервний розвиток об'єктивного світу пов'язується із залежністю якості предмета від її кількості. Кількісні зміни можуть накопичуватися в межах тієї ж кількості, не призводячи до суттєвої зміни чи знищення предмета. При досягненні певної межі такі зміни призводять до зміни якості. Така закономірність дала підстави А. П. Загніткові стверджувати, що ядерним елементом ФСК квалітативності є атрибути, які здатні виражати ознаку в градації [7, с. 59].

А. Б. Іванова категорію ступенів порівняння досліджує в межах поля релятивності, яке належить до функціонально-семантичного макрополя градуювання якості [8].

У всі розглянуті вище поля засоби вираження категорії порівняння входять як частина поля інтенсивності ознаки чи поля градуювання. Очевидно, це пояснюється тим фактом, що справді кількісно-якісні відношення взаємозв'язані. О. В. Бондарко зауважував, що поле компаративності може входити до числа єдностей, охоплюваних широкими сферами кількісності та якісності [4, с. 59].

Як свідчить мовний матеріал, компаративну семантику виражають, крім ступенів порівняння, й інші засоби мови. Так, О. В. Гулига та Є. Й. Шендельс, дослідивши компаративне поле в німецькій мові, дійшли висновку, що воно має горизонтальний і вертикальний розріз: по горизонталі розташовано семантичні ділянки – мікрополе нерівності та мікрополе рівності, по вертикалі – конституенти мікрополів [6, с. 114].

О. В. Бондарко в одній із робіт із функціональної граматики виокремлює поле компаративності, яке належить до групування полів з якісно-кількісним (переважно атрибутивним) ядром, і поле порівняння, що належить до групування полів з обставинним ядром. На нашу думку, такий поділ не виправдовує себе, оскільки не враховує загальної семантики компаративності. В основі поля компаративності й поля порівняння (за О. В. Бондарком) лежить семантична категорія порівняння. Саме тому вважаємо за доцільне розглядати всі одиниці мови з компаративною семантикою в межах одного ФСП.

О. П. Барменкова, досліджуючи ФСП компаративності в російській мові на матеріалі творів І. Бабеля, розрізняє два субполя: кількісної відмінності та якісної подібності [2, с. 13]. Ядром першого субполя, на її думку, є ступені порівняння прикметників і прислівників, а периферією – мовні маркери підсилення та послаблення ознаки. У центрі другого субполя перебуває метафора й мовне порівняння, на периферії перебувають прикладки, орудний порівняння та орудний метаморфози. Предметом аналізу в її дисертації є лише власне якісне порівняння, спрямоване на встановлення або заперечення подібності.

О. А. Щепка в дисертації [11] виокремила два мікрополя (МП): МП подібності й МП відмінності, фактично підтримуючи думку О. П. Барменкової. Перше МП членується на два мікрополя нижчого ступеня: реальної подібності та ірреальної подібності. До МП подібності авторка уналежнює й метафору, як і О. П. Барменкова. МП відмінності складається з трьох мікрополів другого ступеня: суперіорність, інферіорність, загальна відмінність. У запропонованій концепції не фіксується як окреме МП рівності. Її, очевидно, О. А. Щепка розуміє як таку, яка належить МП реальної подібності, що суперечить нашому розумінню рівності. Інший погляд маємо й на вираження значення суперіорності та інферіорності.

Важливим елементом дослідження ФСП, що має відношення до моделювання структури поля, але виходить за межі цього поняття, є аналіз семантики поля. Він полягає у визначенні: а) семантичної категорії, яка лежить в основі певного поля; б) складу та співвідношення семантичних ознак, у яких реалізовано цю категорію; в) семантичної домінанти ФСП, тобто основної, найсуттєвішої ознаки, яка характеризує змістову специфіку досліджуваного поля й упливає на інші семантичні ознаки, наявні в його складі.

На основі семантичної категорії виявляється комплекс семантичних функцій. Семантичну домінанту поля прийнято називати у функціональній лінгвістиці диференційно-семантичною ознакою (ДСО). Її розуміємо як мінімальний семантичний, далі не членований елемент. Для класифікації функцій компаративності здійснено компонентний аналіз достатнього масиву форм різних рівнів. За спільним набором ДСО встановлено та ідентифіковано функції.

ДСО, спільна для всіх конституентів аналізованого ФСП, кваліфікуватиметься нами як ДСО І рангу. Для семантики компаративності ДСО І рангу є рівність / нерівність ознак, дій, предметів. Вона розгортається за допомогою недомінантних ДСО, ДСО нижчого рангу: ‘реальність / ірреальність’, ‘категоричність / некатегоричність’, ‘менше / більше норми / понад норму’, ‘співвідносність / неспіввідносність’, ‘обмежена / необмежена множина для порівняння’, ‘експліцитність / імпліцитність агента порівняння’, ‘інтенсивність’, ‘однократність / багатократність’, ‘нейтральність / емоційність’.

На підставі виокремлених ДСО розрізняємо такі функції:

1. Квантитативна нерівність – ‘нерівність’, ‘реальність’, ‘кількість’, ‘імпліцитний агент порівняння’.
2. Адекватність – ‘нерівність’, ‘реальність’, ‘кількість’, ‘експліцитний агент порівняння’.
3. Власне нерівність – ‘нерівність’, ‘протиставлення’, ‘реальність’.
4. Модально-протиставна нерівність – ‘нерівність’, ‘протиставлення’, ‘ірреальність’.
5. Власне рівність – ‘рівність’, ‘реальність’, ‘категоричність’.
6. Модальна рівність – ‘рівність’, ‘ірреальність’, ‘некатегоричність’.

7. Ірреальна рівність – ‘рівність’, ‘ірреальність’, ‘некатегоричність’, ‘зіставлення’.

8. Модально-відносна рівність – ‘рівність’, ‘ірреальність’, ‘некатегоричність’, ‘відносність’.

9. Співвідносна рівність – ‘рівність’, ‘реальність’, ‘категоричність’, ‘співвідносність’.

10. Відносна суперлятивність – ‘нерівність’, ‘кількість’, ‘найбільша міра’, ‘обмежена множина для порівняння’.

11. Нормативна суперлятивність – ‘нерівність’, ‘кількість’, ‘найбільша міра’, ‘необмежена множина для порівняння’.

12. Власне інферіорність – ‘нерівність’, ‘інтенсивність’, ‘менше норми’, ‘нейтральність’.

13. Демінутивність – ‘нерівність’, ‘інтенсивність’, ‘менше норми’, ‘емоційність’.

14. Власне суперіорність – ‘нерівність’, ‘інтенсивність’, ‘більше норми’, ‘емоційність’.

15. Еволютивність – ‘нерівність’, ‘більше норми’, ‘процесуальність’, ‘нейтральність’.

16. Власне ексцесивність – ‘нерівність’, ‘інтенсивність’, ‘понад норму’, ‘нейтральність’.

17. Абсолютна ексцесивність – ‘нерівність’, ‘інтенсивність’, ‘понад норму’, ‘емоційність’.

18. Неповторювана ексцесивність – ‘нерівність’, ‘інтенсивність’, ‘понад норму’, ‘однократність’.

19. Повторювана ексцесивність – ‘нерівність’, ‘інтенсивність’, ‘понад норму’, ‘багатократність’.

Окреслимо структуру ФСП компаративності в сучасній українській літературній мові.

За ДСО всі форми можна поділити на два великі класи, які можна кваліфікувати як субполя, виокремивши субполе власне компаративності та субполе елятивності. Власне компаративність передбачає порівняння двох об’єктів, ознак або дій, а елятивність – порівняння ознак чи дій із нормою, еталоном.

У межах окремих субполів доречно виокремлювати семантичні зони. До субполя власне компаративності належать дві зони: зона компаральності та зона суперлятивності. Під компаральністю розуміємо порівняння двох предметів, ознаки яких однакові або одна виявляється більшою чи меншою мірою, ніж інша, а також порівняння дій. Отже, компаративність – це ширше поняття, яке охоплює компаральність.

Перша зона складається з підзони власне компаральності та підзони еквативності. Підзону власне компаральності формують функції власне нерівності, квантитативної нерівності, адекватності, модально-протиставної нерівності, які відображають саме нерівність ознак, предметів або дій. Функції власне рівності, модальної рівності, ірреальної рівності, співвідносної рівності та модально-відносної рівності формують підзону еквативності, яка відображає різновиди рівності, акцентуючи увагу на категоричній чи некатегоричній однаковості предметів, явищ, дій.

Зону суперлятивності формують такі функції: відносна суперлятивність, нормативна суперлятивність. Їх вичленовано з урахуванням того, із чим порівнюється предмет: із певною множиною однорідних предметів чи з усією сукупністю однорідних предметів.

До субполя елятивності належать теж дві зони: зона нормованої інтенсивності та зона позанормованої інтенсивності. Перша зона складається з підзони інферіорності та підзони суперіорності й відображає посилену чи послаблену інтенсивність, що не виходить за межі норми. Підзону інферіорності формують функції власне інферіорності та демінутивності. Підзону суперіорності формують функції власне суперіорності та еволютивності.

Зона позанормованої інтенсивності, яка відображає інтенсивність, що виходить за межі норми, складається з підзони відносної ексцесивності й підзони кратної ексцесивності. Функції власне ексцесивності та абсолютної ексцесивності формують підзону відносної ексцесивності, а функції неповторюваної ексцесивності та повторюваної ексцесивності формують підзону кратної ексцесивності.

Зважаючи на сказане вище, вважаємо, що аналізоване ФСП має складну семантичну структуру, тому пропонуємо авторську концепцію компаративності, що відображена в таблиці. Перспективи подальших розробок цієї теми вбачаємо в поглибленому дослідженні функцій компаративності в різних функціональних стилях української мови.

ФСП КОМПАРАТИВНОСТІ

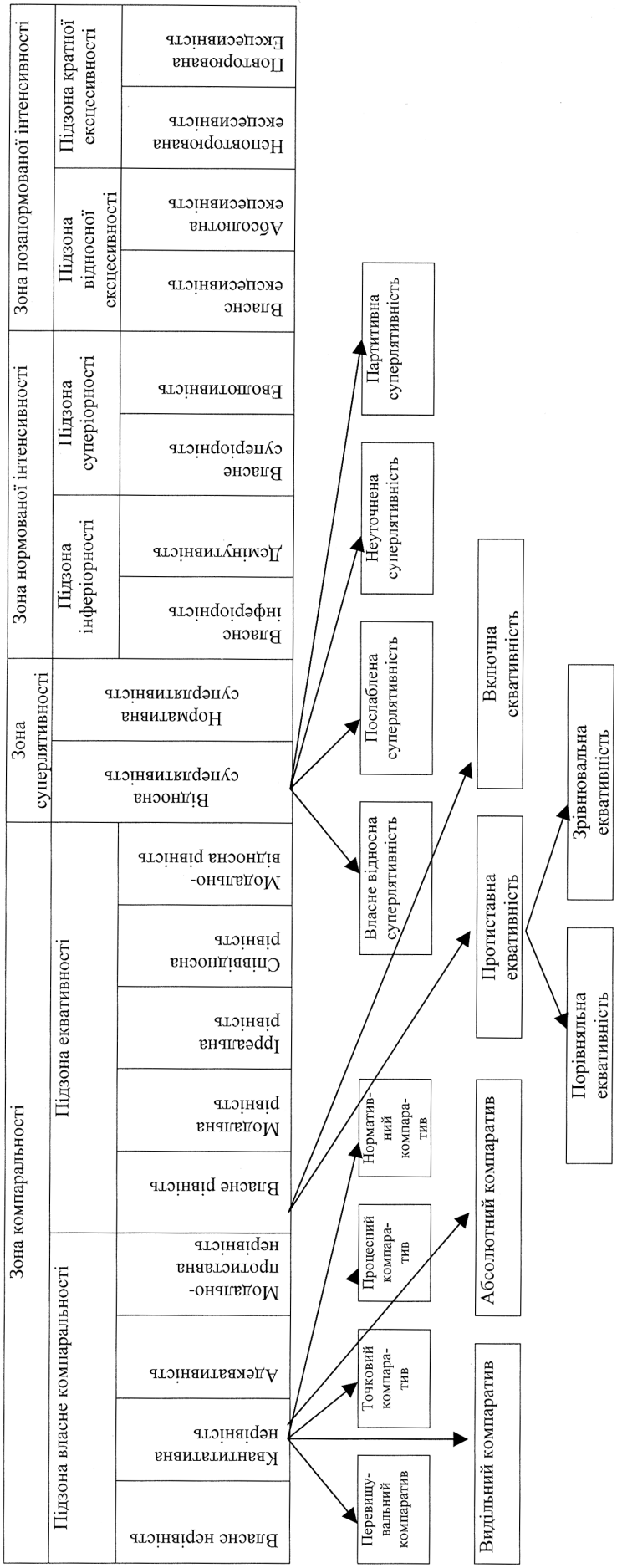

ЛІТЕРАТУРА

1. Акуленко В. В. Структура поля интенсивности признака в современном русском языке / В. В. Акуленко // Русское языкознание. – 1986. – Вип. 13. – С. 78–84.

2. Барменкова О. П. Компаративна модель світу в російській мові та її реалізація у творах І. Бабеля : автореф. дис. … канд. філол. наук : спец. 10.02.02 «Російська мова» / Барменкова О. П. – К., 2003. – 20 с.

3. Бондарко А. В. К теории функциональной граматики / А. В. Бондарко // Проблемы функциональной граматики. – М. : Наука, 1985. – С. 16–29.

4. Бондарко А. В. Функциональная грамматика /А. В. Бондарко. – Л. : Наука, 1984. – 136 с.

5. Галич Г. Г. К проблеме построения функционально-семантического поля градуирования / Г. Г. Галич // Проблемы комплексного анализа языка и речи. – Л. : ЛГУ, 1982. – С. 60–63.

6. Гулыга Е. В., Шендельс Е. И. Грамматико-лексические поля в современном немецком языке / Е. В. Гулыга, Е. И. Шендельс. – М. : Просвещение, 1969. – 185 с.

7. Загнітко А. П. Основи функціональної морфології української мови /А. П. Загнітко. – К. : Вища шк., 1991. – 80 с.

8. Иванова А. Б. Функционально-семантическое поле градуирования качества в современном английском языке : автореф. дис. … канд. филол. наук : спец. 10.02.04 «Германские язики» / А. Б. Иванова. – Нижний Новгород, 2002. – 23 с.

9. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник / О. О. Селіванова . – Полтава : Довкілля. – К., 2008. – 712 с.

10. Шпак Л. К. Семантическое поле превосходной степени / Л. К. Шпак // Вестник ЛГУ. – 1977. – № 8. – Вып. 2. – С. 124–132.

11. Щепка О. А. Функціонально-семантичне поле компаративності : дис. … канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. А. Щепка. – Донецьк, 2009. – 198 с.

Alla Romanchenko

Problems of structuring the functional- semantic field of comparativity

The article describes the vision of structure of functional semantic field of of comparativity, based on a general semantic dominant.

Key words: functional semantic field, comparativity, function, zone, subzone.

ПРОБЛЕМИ НОМІНАЦІЇ

Мирослава Баган

ЗАПЕРЕЧНІ НОМІНАЦІЇ В УКРАЇНСЬКОМОВНІЙ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ СВІТУ

У статті проаналізовано функціональні можливості заперечення в українськомовній інтерпретації довкілля, з'ясовано когнітивні й психологічні передумови вибору заперечних форм називання.

Ключові слова: заперечення, номінація, заперечна стратегія називання, емоційність.

Розмаїття функціональних виявів категорії заперечення та надзвичайно активне використання їх у комунікативній діяльності людини зумовили зацікавлення мовознавців та логіків цією категорією. Їхню увагу привертає насамперед природа заперечення: на думку одних дослідників [1; 6; 12 та ін.], воно є формою суб'єктивно-модальної інтерпретації довкілля, на думку інших – засобом відображення реальних відношень небуття чи невластивості [5; 10]. Особливої популярності набула комунікативна теорія заперечення, відповідно до якої заперечне судження не повідомляє нічого, крім хибності раніше ствердженого, тобто виконує суто корегувальну функцію [4; 11; 14; 20 та ін.]. У низці праць вітчизняних мовознавців досліджено граматичні, лексичні, фонетичні і навіть паралінгвістичні вияви категорії заперечення в українській мові [3; 7; 9; 10; 11]. На тлі постійного зацікавлення комунікативно-прагматичними можливостями заперечення когнітивні та психологічні аспекти функціонування цієї категорії поки що залишаються маловивченими. Заперечення відіграє важливу роль у мисленнєвій діяльності людини. Особливості вживання заперечних форм у кожній конкретній мові виразно засвідчують специфіку мислення носіїв цієї мови та їхні улюблені стратегії пізнання й інтерпретації світу. Тому метою пропонованої статті є визначення ролі заперечення в номінативних процесах української мови, з'ясування когнітивних і психологічних передумов вибору заперечних форм називання.

Номінацією називають „утворення мовних одиниць, які …слугують для називання і вичленування фрагментів дійсності" [16, с. 336]. На перший погляд, мисленнєвий акт заперечення є досить зручним способом виділення об'єкта чи явища довкілля. Відкидаючи їхню певну ознаку, мовець у такий спосіб відмежовує їх від низки подібних. Як зазначає Л. С. Франк, „пізнавати – означає визначати, вловлювати як визначеність; а форма визначеності виростає уперше із заперечення. У цьому й полягає – вживаючи вислів Гегеля – „величезна сила заперечення", те, що воно є універсальним знаряддям пізнання [17, http://vehi.net/frank/nepost/04.html]. Справді, в українській мові на основі заперечення різними словотвірними способами названо багато ознак (*невибагливий, непересічний, незабутній, нестримний, немилосердний, невдячний, незнищенний, нездійсненний, небуденний, невимовний, негідний, несподіваний)*, абстрактних понять (*недоля, неслава, неволя, негода, незгода, нісенітниця, неправда, неласка, неспокій, небезпека*), осіб (*недруг, нелюб, небіж, нероба, невмивака, незграба, невдаха, нетіпаха, недбалець, немовля, незнайко, невмійко*). Особливо зручно виділяти об'єкт за відсутністю в нього певної функціональної ознаки. Не випадково на запереченні часто ґрунтуються термінологічні назви, пор.: *непроникний матеріал, неплавкий метал, нержавка сталь*, *нерозривний пробіл, нерухомий блок, неподільна частинка.* За ознакою невиконання певної дії як характерною ознакою кого-небудь в українській мові також номінують різних осіб, пор.: *нероба ← той, хто не робить; немовля ← те, хто не мовить; нетяга ← той, хто не тягне; невмивака ← той, хто не вмивається; невіра ← той, хто не вірить; нетяма ← той, хто не тямить.*

Проте номінація на основі заперечення має й певні негативні особливості. Зокрема, виокремлюючи об'єкт через заперечення певної його ознаки, мовець робить дуже загальне виокремлення, яке відмежовує об'єкт від інших, проте не характеризує його безпосередньо. Визначення *несолоний* відкидає ознаку солоності чого-небудь, але не з'ясовує, який же його смак насправді. На цьому наголошував А. Бергсон, зазначаючи: „властивістю заперечення є те, що воно пильнує тільки за заперечуваним і не цікавиться альтернативою" [4, http://revolutiy.narod.ru/Bogoiskatelstvo/tvor_avol/tvor_avol_glava1.htm]. Отже, заперечення є

зручним для виокремлення об'єкта чи явища, але недостатнім для його вичерпної характеристики. На думку Є. Є. Чикіної, в основі творення заперечних назв лежить апофатична стратегія називання, яка насправді означає „ухиляння від вербалізації диференційних ознак ситуації через вказування на хибний шлях номінації" [19, http://vfnglu.wladimir.ru/Rus/NetMag/v5/v5_ar07.htm]. Мовознавиця зауважує, що номінація на основі ствердження диференційних ознак більше відповідає глобальній меті мовленнєво-мисленнєвої діяльності – інтерпретації позамовної дійсності [19, http://vfnglu.wladimir.ru/Rus/NetMag/v5/v5_ar07.htm]. Б. Рассел, припускаючи, що об'єкт сприйняття може породжувати як стверджувальну, так і заперечену форму інтерпретації, також вважає, що заперечна форма є неефективною. За його словами, „заперечення виражає стан розуму, у якому є певні імпульси, проте вони пригнічені" [12, с. 235]. Отже, номінація на основі заперечення є зручним, але дещо неповноцінним, неконструктивним способом лінгвалізації світу.

Попри це вважаємо, що в деяких випадках саме заперечна стратегія номінації є доречною. Зокрема, вона зручна для вербалізації незбагненних, не зрозумілих мовцеві явищ, ознак, пор.: *нісенітниця, безглуздя, незбагненний, неможливий, небувалий, невідомий, несусвітній, неймовірний, хтозна-що, казна-що, бозна-що, чортзна-що, невідь-що, бозна-який, казна-який, хтозна-де, чортзна-де* тощо. Заперечення яскраво відображає неспроможність номінатора чітко схарактеризувати позначуване.

Здебільшого через заперечення мовці інтерпретують неважливі, на їхню думку, речі, явища, ознаки, пор.: *непотрібний, непотріб, негідь, непридатний, невартий, невживаний, невжиток, нікчемний, нікчема, незначний, неважливий*, *безглуздий, безцінь*. Саме тому заперечення підходить і для називання того, що людина відкидає, не цінує, ігнорує.

Заперечна номінація уможливлює не лише відмежування мовця від чогось неважливого, але й завуальоване, евфемічне трактування психологічно неприємних явищ. Для українців досить типовим є використання заперечної стратегії називання для описового позначення некомфортних почуттів, станів та ознак, пор.: *неласка, нещастя, негаразди, нестатки, неуспіх, невдача, нездоров'я, нелюбов, неспокій, неволя, невтіха, невиграш, неприємний, негідний, небажаний* тощо. Частково цю тенденцію можна пояснити вродженою „сентиментальністю", „ліризмом" українців, їхнім прагненням до „внутрішньої гармонії" [18, с. 19]. Цілком логічно, що чуттєві, ліричні натури уникають навіть словесних контактів з небажаним, намагаються його завуалювати. До речі, психологи відзначають гуманність і навіть корисність таких слів для людської психіки, оскільки наше „підсвідоме із запереченнями не дружить" [15, http://psy-two.narod.ru/], тому негаразд асоціює саме з гараздом, а не з халепою, неуспіх – з успіхом, нестатки – зі статками тощо. Отже, вибір заперечної стратегії номінації може бути зумовлений інстинктивним бажанням мовців не називати прямо неприємні явища, „злагіднити" їх своєю інтерпретацією.

Номінативна діяльність людини, як і комунікативна взагалі, емоційно мотивована, і назви об'єктів довкілля більшою чи меншою мірою відображають загальне емоційно-оцінне ставлення народу-номінатора до довкілля. Заперечна стратегія називання є особливо сприятливою для створення оцінно-маркованих назв об'єктів. Зокрема, українські назви осіб, утворені переважно способом нульової суфіксації від прикметникових та дієслівних основ на основі заперечення статичної чи динамічної ознаки суб'єкта, здебільшого мають негативно-оцінне забарвлення, пор.: *незграба, нездара, нероба, нечеса, нечема, нетяма, нетіпаха, невмивака, недотика, недоторка, неотеса, неслух, неук*. Поблажливо-насмішкувате ставлення до позначуваних осіб передають характеризаційні номінації, утворені за допомогою частки-префікса ***не-*** та суфікса ***-к-***, пор.: *незнайко, невмійко, невстигайко, недбайко*. Комічно інтерпретують суб'єктів і лексеми, сформовані приєднанням заперечного прийменника-префікса ***без-*** та суфіксів ***-к-*** або ***-енк-,*** пор.: *безпалько, безручко, безвушко, безштанько, безбородько, безбатченко, безхатченко, безшапченко*. Цікаво, що загальні назви осіб, утворені за допомогою згаданих заперечних префіксів, часто переходили до класу українських антропонімів, пор.: *Нехода, Нелипа, Нетяга, Нетяма, Незнайко, Безпалько, Безручко, Безвушко, Безбородько, Безштанько*. Українські прізвища засвідчують й інші схеми творення назв осіб за участі заперечних префіксів. Наприклад, прізвища *Негрій, Нечуй, Неграй, Недбай* і под. репрезентують схему ***не- + форма наказового способу дієслова II особи однини***. Є в українців прізвища, що постали внаслідок зрощення цілих заперечних речень прохібитивного спрямування, пор: *Непийвода, Непийпиво, Нетулихата, Неїжмак, Неїжборщ, Несійгречка, Нечуйвітер, Незовибатько, Недампаска*. Отже, номінації на основі заперечення в українській мові здавна були зручним і поширеним способом емоційної характеризації людей. Важливою психологічною передумовою поширення такого нестандартного способу виокремлення осіб, на нашу думку, є вроджена схильність українців до нестандартних тлумачень, їхня дотепність та емоційність.

Ці ознаки, зокрема „емоціоналізм”, „артистизм натури”, „стремління до „декоративности”, до широкого жесту, до „імпозантости” відзначав в українському характері Д. Чижевський [18, с. 19–21]. Ці риси української вдачі, безперечно, виявилися не лише в мистецьких здобутках нашого народу, але й у любові до нестандартної запереченої стратегії називання.

Упадає в око й широке використання заперечення в українських назвах обставин дії чи стану, пор. прислівники *невлад, невтямки, невдогад, невдовзі, неподалік, незабаром, невміч, несила, невзаміру, невзаміту*, *недарма, ненароком, непомалу, неспроста, анітелень, анічичирк* та прислівникові сполуки *не під силу, не до вподоби, не до смаку, не до ладу, не до речі, не до шмиги, не досить*. Це означає, що заперечна стратегія називання виявилася зручною для визначення специфічних обставин дії та для вербалізації модально-оцінних параметрів дії – її недоцільності, неможливості, непривабливості для мовця. Використання цієї стратегії для творення прислівників також підтверджує схильність українців до химерних та емоційних словесних інтерпретацій.

Характерно, що дослідники лексичного складу мови відзначають зростання продуктивності заперечних префіксів у творенні лексичних інновацій сучасної української мови [13, с. 168; 8, с. 317], що також свідчить про ефективність заперечної стратегії називання та про вмотивованість її використання. Спробуємо з’ясувати переваги заперечних номінацій, які зумовлюють їх активне оказіональне творення. Як ми вже зазначали, номінаціям, що постали на основі заперечення, бракує точності й повноти, але саме ця „недомовленість”, „недовизначеність” заперечних номінацій і має словотвірну цінність, позаяк уможливлює словесне вираження складних, неоднозначних явищ та станів. Вона й зумовлює високу продуктивність заперечних афіксів в оказіональному словотворенні. Приєднання префікса ***не-*** до іменників – назв почуттів, психологічних станів, часових понять, справді, дає змогу мовцеві вербалізувати непрості, нетривіальні почуття та стани (*некохання, нерадість, нестрах, нечас, невесна*), які нібито й мають традиційні, характерні ознаки, а з іншого боку, їх не можна назвати загальноприйнятими словами, пор.: *...ми ходимо колом свого* ***некохання*** (Ю. Бурковська); *Крізь кватирку залазить до хати Чудернацька пора –* ***невесна*** (В. Балдинюк). Незвичне використання префікса ***не-*** уможливлює також вираження такого семантичного аспекту, як невідповідність між планованим, очікуваним і одержаним, реальним станом речей. Наприклад, у заголовку „*Фестиваль як* ***несвято***” (День, 10.11.00) іменник *несвято* позначає подію, яка була запланована як свято, але з певних причин не набула ознак святковості або в заголовку „*Зимові* ***неканікули***” (Альтернатива-Музика, 2005) іменник *неканікули* означає канікули, які були проведені нетипово, без відпочинку. В інших контекстах приєднання префікса ***не-*** до абстрактних іменників допомагає передати невідповідність між загальноприйнятими, стереотипними поглядами на щось і новим ракурсом його презентації. Наприклад, заголовок „***Недрібниці*** *життя*” (Україна молода, 3.12.05) або назва програми „***Непровінція***” (канал СТБ), звертають увагу читачів / глядачів на те, що не варто за інерцією, тенденційно вважати щось дрібницями чи провінцією. Отже, „неконструктивне” з погляду логіки називання через заперечення чудово підходить для вербалізації суперечливих явищ чи ознак, оскільки сповна відтворює їхню нелогічність.

Властивий для заперечної стратегії називання відтінок незавершеності також не можна однозначно вважати її недоліком, адже незавершеність визначення відкриває перспективи для подальшого пошуку додаткових значень, до необмеженої кількості інтерпретацій. Тому номінації на основі заперечення є семантично складнішими. Вони більшою мірою здатні зацікавити сприймачів і залучити їх до комунікативної взаємодії, ніж звичні номінації за іманентними ознаками чого-небудь. Невипадково сучасні митці полюбляють використовувати „неконструктивну” заперечну стратегію називання у заголовках своїх творів, пор.: „Учора нема ніде” (М. Матіос), „Майже ніколи не навпаки” (М. Матіос), „Не думай про червоне” (С. Пиркало), „Не райські ворота” (М. Матіос), „Не плачте за мною ніколи” (М. Матіос), „Село не люди” (Люко Дашвар). Заперечення уможливлює формування нестандартних заголовків виразно діалогічного спрямування, які заохочують сприймачів до осмислення певної проблеми й одночасно відкривають широкі можливості для її інтерпретації.

Завдяки здатності заперечення до побудови семантично неоднозначних, діалогічно спрямованих назв його широко використовують у вторинній номінації. Типовими прикладами вторинних назв на основі заперечення є іронічні вживання позитивно маркованих лексем *друзі, доброзичливець, герой, благодійник, теплий, перспективний, подвиг, досягнення, шедевр, перли*. У вторинному, іронічному вжитку вони позначають осіб, явища, ознаки, які, на думку мовця, не заслуговують позитивно-оцінних назв. Іронія сприяє формуванню вторинних номінацій з прямо протилежним емоційно-оцінним забарвленням. Семантичний діапазон лексики, яка зазнає іронічного переосмислення в сучасній публіцистиці, дуже широкий [2, с. 111–112]. По-перше, таке слововживання дає змогу процитувати опонента, заперечити саме його визначення того чи іншого

явища, пор.: *Натомість слідчі у справі „дівчинки з різаною раною шиї" не відкидають версії дитячих пустощів... Тоді як ці „**пустощі**", прогнозують медики, можуть завершитися ускладненням здоров'я другокласниці* (Україна молода, 07.09.06); ***„Економічне чудо"** за Януковичем, або зростання без добробуту* (Українська правда, 16.02.06). *Виходить, саме на Миколу „**антикризова**" коаліція поклала місію підготувати законодавче забезпечення цієї „**перспективної**" ідеї [імпічмент президента]* (Україна молода, 18.08.06). А по-друге, іронічне заперечення є емоційним і водночас дуже ненав'язливим, некатегоричним. Унаслідок нього з'являється „ніби здвоєний, дискутивний образ, що спонукає сприймача самостійно вирішувати, чиє визначення – цитоване автором чи іронічно заперечене ним – істинне" [2, с. 110]. Нечіткість і незавершеність іронічних заперечних одиниць сприяє некатегоричності та діалогічності мовлення, що додає йому переконливості й цікавості.

Отже, заперечна стратегія називання спеціалізується на виокремленні фрагментів світу, але, на відміну від стверджувальної, вичерпно їх не характеризує. Неповнота й незавершеність заперечних номінацій зумовлює їхню функціональну специфіку: ними позначають суперечливі, незрозумілі явища й почуття, які не підлягають однозначній диференціації. До заперечної стратегії називання вдаються, щоб уникнути категоричних та психологічно некомфортних визначень, а також щоб увиразнити нетиповість виокремленого об'єкта. В українській мові її активно використовують для вербалізації різних ознак, психологічних станів та для емоційної характеристики людей. Вона є продуктивною у вторинній номінації та оказіональному словотворенні. Важливою психологічною передумовою поширення заперечного способу номінації є вроджена схильність українців до нестандартних тлумачень, їхня некатегоричність, дотепність та емоційність. Ці узагальнення збагачують теорію номінації і відкривають перспективу поглибленого вивчення категорії заперечення в когнітивному та етнолінгвістичному аспектах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адмони В. Г. Грамматический строй как система построения и общая теория грамматики / В. Г. Адмони. – Л. : Наука, 1988. – 239 с.

2. Баган М. П. Заперечна функція іронічних слововживань у сучасній українській публіцистиці / М. П. Баган // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія „Лінгвістика". – Херсон, 2007. – Вип. 5. – С. 109–114.

3. Батурская Л. А. Интонационное отрицание в диалогической речи : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 „Германские языки" / Л. А. Батурская. – К., 1973. – 33 с.

4. Бергсон А. Творческая эволюция (1907) / Анри Бергсон // Режим доступу до праці : http ://revolutiy.narod.ru/Bogoiskatelstvo/tvor_avol/tvor_avol_glava1.htm.

5. Бондаренко В. Н. Отрицание как логико-грамматическая категория / В. Н. Бондаренко. – М. : Наука, 1983. – 212 с.

6. Гак В. Г. О категориях модуса предложения / В. Г. Гак // Предложение и текст в семантическом аспекте. – Калинин, 1978. – С. 19–26.

7. Дудик П. С. Слова-речення *Так, Ні* та їх синоніми / П. С. Дудик // Українська мова і література в школі. – 1972. – № 4. – С. 25–32.

8. Карпіловська Є. А. Тенденції поповнення номінаційних ресурсів української мови: згорнуті лексемні категорії / Є. А. Карпіловська // Мова. Людина. Світ : До 70-річчя професора М. Кочергана : зб. наук. статей. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2006. – С. 315–323.

9. Куц О. П. Категорії ствердження і заперечення в українській мові : автореф. дис. … канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова"/ О. П. Куц. – Дніпропетровськ, 2002. – 16 с.

10. Озерова Н. Г. Средства выражения отрицания в русском и украинском языках / Н. Г. Озерова. – К. : Наук. думка, 1978. – 118 с.

11. Паславська А. Й. Заперечення як мовна універсалія: принципи, параметри, функціонування / А. Й. Паславська. – Л. : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2005. – 289 с.

12. Рассел Б. Исследование значения и истины / Бертран Рассел. – М. : Дом интеллектуальной книги, 1999. – 396 с.

13. Стишов О. А. Українська лексика кінця XX століття (на матеріалі мови засобів масової інформації) : Монографія / О. А. Стишов. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2003. – 388 с.

14. Сусов И. П. Семантическая структура предложения / И. П. Сусов. – Тула : Изд-во Тульск. пед. ин-та, 1973. – 94 с.

15. Сысуев В. Особенности использования частицы „не" / Вадим Сысуев // Режим доступу до праці : http ://psy-two.narod.ru/negative.html.

16. Телия В. Н. Номинация / В. Н. Телия // Лингвистический энциклопедический словарь. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – С. 336–337.

17. Франк С. Л. Непостижимое. Онтологическое введение в философию религии / Л. С. Франк. – М. : Правда, 1990 // Режим доступу до праці : http ://vehi.net/frank/nepost/04.html.

18. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Дмитро Чижевський. – К. : Орій, 1992. – 230 с.

19. Чикина Е. Е. Отрицание как когнитивная стратегия номинации / Е. Е. Чикина // Международный научно-практический (электронный) журнал "INTER-CULTUR@L-NET". – 2006. – Вип. 5 // Режим доступу до журн. : http ://vfnglu.wladimir.ru/Rus/NetMag/v5/v5_ar07.htm.

20 Givón T. Negation in language : Pragmatics, function, ontology / T. Givón // P. Cole ed. Pragmatics. – N.Y. etc. : Acad. Press, 1978. – P. 69–112.

Myroslava Bahan

Negative nominations in world interpretation in the Ukrainian language

The article regards functional properties of negation in the Ukrainian language environment interpretation, cognitive and psychological provisions of the negative forms choice of the name are singled out.

Key words: negation, nomination, negative strategy of nomination, emotionality.

Леся Строченко

МОТИВАЦІЙНИЙ АСПЕКТ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ «КОШТОВНЕ КАМІННЯ» В АНГЛІЙСЬКІЙ МОВІ

Статтю присвячено вивченню мотиваційного аспекту англомовного лексико-семантичного поля «коштовне каміння». Проаналізовано семантичні структури багатозначних конституентів цього поля та визначено типи зв'язків між семемами досліджених лексем.

Ключові слова: лексико-семантичне поле, лексема, семема.

Представники структурного напряму лінгвістики розглядають мову як багаторівневу систему, яка містить взаємопов'язані та взаємозумовлені дискретні елементи, що об'єднуються в підсистеми, які, у свою чергу, базуються на парадигматичних, синтагматичних та епідигматичних відношеннях [4, с. 260; 3, с. 98]. Одним із проявів парадигматичних відношень у лексиці є лексико-семантичне поле (далі – ЛСП) [7, с. 380; 3, с. 99].

У сучасному мовознавстві лексико-семантичне поле визначається як сукупність лексичних одиниць, які об'єднані спільністю змісту та відображають поняттєву, предметну або функціональну подібність позначуваних явищ [7, с 380; 3, с. 99]. Для ЛСП постулюється наявність спільної семантичної ознаки, яка об'єднує всі одиниці поля та зазвичай виражається лексемою з узагальнюючим значенням [7, с. 380]. У нашому дослідженні ідентифікатором поля є словосполучення «*precious stone*» («*коштовне каміння*»), що і є тією інтегральною ознакою (архісемою), за якою виділяються конституенти досліджуваного ЛСП – номінації дорогоцінного каміння – із загального лексичного масиву англійської мови.

Оскільки елементи ЛСП виокремлюються на основі однієї спільної семи, то одиницями відбору поля є семеми (лексико-семантичні варіанти слова – його окремі значення). Саме цим зумовлено той факт, що дослідження різноманітних полів обмежувалося лише виділенням того чи іншого лексичного угрупування без детального аналізу складу семем або аналізом відношень між семемами однієї лексеми та визначенням типу багатозначності [6, с. 102–103].

У сучасному мовознавстві дослідження полів проводиться в трьох аспектах, а саме: власне семантичному, який передбачає вивчення полів, виходячи зі значень слів; мотиваційному, у якому одиниці ЛСП можуть розглядатися як «ретроспективно» (з точки зору моделей мотивації, що лягли в основу цих слів), так і «перспективно», тобто виходячи з особливостей певного поля як джерела семантичної та семантико-словотвірної деривації; а також в аспекті культурної символіки, який продовжує перші два рівні аналізу [1, с. 5].

Метою дослідження є аналіз мотиваційного аспекту ЛСП «коштовне каміння» в англійській мові з точки зору семантичної деривації його конституентів.

Матеріалом дослідження стали 138 слів, що позначають дорогоцінне каміння, та їхні дефініції, дібрані з таких англомовних тлумачних словників: *The American Heritage Dictionary of the English Language*, *Chambers Twentieth Century Dictionary.*

Аналіз вибірки засвідчив, що 51 найменування (близько 40 % з розглянутих 138 номінацій коштовного каміння) є багатозначним. Під полісемічною номінативною одиницею (далі – н. о.) розуміємо лексему, до складу якої належать дві й більше семеми. Найбільшу кількість семем має лексема *diamond* (9), до складу лексеми *pearl* входять 6 семем, чотири н.о. нараховують 5 семем, а саме – *agate*, *coral*, *emerald*, *ruby*, до складу ще 5 лексем, що позначають коштовне каміння, входять 4 семеми, решта ж з проаналізованих лексем мають 3 або 2 семеми (17 н. о. та 23 н. о. відповідно).

Численні дослідження полісемії засвідчують, що семантична структура багатозначного слова є парадигмою, компоненти якої (семеми, або лексико-семантичні варіанти слова) певним чином пов'язані між собою [2, с. 146]. Що ж стосується характеру та механізму зв'язків між первинним та похідними значеннями номінацій коштовного каміння, то традиційно змістовні зв'язки словозначень описують за допомогою метонімічних та метафоричних переносів, звужень та розширень значення, тоді як деякі дослідники виділяють два основні типи змістовних зв'язків між лексико-семантичними варіантами. Зокрема, М. В. Нікітін вирізняє імплікаційні зв'язки (аналог реальних зв'язків сутностей об'єктивного світу) та класифікаційні (ґрунтуються на спільності ознак сутностей об'єктивного світу). Останній тип зв'язків – класифікаційний – поділяють на гіпо-гіперонімічні та симілятивні зв'язки [5, с. 36–43].

Аналіз словникових дефініцій багатозначних номінацій коштовного каміння засвідчив, що до складу семантичної структури 17 лексем входять семеми, які позначають колір, а саме – *amber*, *amethyst*, *aquamarine*, *coral*, *cornelian*, *emerald*, *garnet*, *jacinth*, *jade*, *jet*, *lapis lazuli*, *ochre*, *opal*, *pearl*, *ruby*, *sapphire*, *turquoise*. Слід зауважити, що складовою першої денотативної семеми цих номінацій обов'язково є кольорова характеристика відповідного коштовного каміння. Словникові визначення похідних семем містять або пряме посилання на семему, що позначає коштовне каміння, наприклад: «***jade*** *– the colour of this stone*» (8), або ж вказівку на різні його відтінки, як, наприклад, у визначеннях н.о. *перлина* та *аквамарин*: «***pearl*** *– 1) a hard, lustrous,* ***usually white*** *substance…, 2)* ***a very pale gray colour with bluish overtones***» (9); «***aquamarine*** *– 1) a transparent* ***blue-green*** *variety of beryl, 2)* ***pale blue to light greenish blue***» (8). Отже, до складу первинної семеми, що позначає коштовне каміння, сема кольору входить як одна з її складових, тобто є гіпосемою, тоді як у складі похідної семеми вона є головною, опорною семою. Що ж стосується зв'язків між семемою, яка позначає коштовне каміння, та похідною від неї семемою, що позначає колір відповідного дорогоцінного мінералу, то, згідно з наведеною вище класифікацією, вони є прикладом класифікаційних, а саме – симілятивних зв'язків.

На основі симілятивних зв'язків також утворено номінації тварин (5 н. о.) та рослин (1 н. о.). Як і в попередньому випадку, вони мотивовані спільністю кольору з відповідним коштовним камінням. Так, *сапфір* – це не тільки назва дорогоцінного мінералу, а й пташки колібрі, яка має яскраво-синє пір'я: "***sapphire*** *– a hummingbird with* ***bright blue plumage***" (8); одним із значень лексеми *topaz* є також назва іншого різновиду колібрі, уже з жовтим чи зеленим пір'ям, як і колір цього каміння: «***topaz*** *– a South American hummingbird of the genus Topaza, with a* ***metallic yellow or green throat***» (8); н.о. *emerald* позначає, крім зеленого мінералу, і метелика такого ж кольору: «***emerald*** *– a* ***green moth*** *of the family Geometridae*» (9); одна із назв *вогняного опалу* (*girasol*) є також найменуванням соняшника: «***girasol*** *– the plant heliotrope;* ***the sunflower***» (9).

На схожості зовнішнього вигляду коштовного каміння та інших предметів ґрунтуються ще 4 номінації. Так, одна з семем лексеми *coral* позначає ікру лобстера, яка набуває червоного кольору при приготуванні: «***coral*** *– lobster roe,* ***coral red*** *when cooked*» (9); похідним значенням н.о. *amber* є назва жовтого світла світлофора: «***amber*** *– a* ***yellow*** *cautionary signal light, esp.* ***a yellow traffic light*** *showing between green for 'go' and red for 'stop'*» (8). Ще одним прикладом симілятивних зв'язків між семемами однієї лексеми є н.о. *diamond*, в основу похідних значень якої покладено схожість із внутрішньою будовою коштовного каміння: «***diamond*** *– 2. a figure shaped like the cross-section of a diamond, a rhombus; 3. a playing card of a suit denoted by a red rhombus; 4. (in Pl.) this suit*» (9). За допомогою однієї з семем таких трьох лексем, як *gem, pearl, agate* можна схарактеризувати людину або якусь річ: «***gem*** *– 3. something treasured particularly, e.g. the gem of the collection; someone who ought to be treasured*» (8); «***pearl*** *– something rare and precious*» (8); «***agate*** *– a dwarfish person (as if a figure cut in agate)*» (9). Як бачимо, у перших двох випадках в основу номінації покладено коштовність дорогоцінного каміння, а в останньому – схожість з фігуркою, виточеною з агата.

Отже, усі вищезазначені похідні семеми пов'язані з семемою, що позначає коштовне каміння, класифікаційними зв'язками, а саме – симілятивними, або ж метафоричними, в основі яких лежить схожість кольору, структури та коштовності відповідного дорогоцінного каміння й інших предметів.

Окрім того, аналіз словникової вибірки дає змогу виокремити приклади імплікаційних (метонімічних) зв'язків між семемами досліджуваних лексем. Так, одним із компонентів структури

значення 10 полісемантичних н.о. є семема, що називає певний виріб із того чи іншого коштовного каміння, наприклад: інструменти, що використовують в книгодруці (*агат*) та для різки скла (*діамант*) – «***agate*** *– a burnishing tool used in bookbinding; an instrument used in drawing gold wire*» (8); «***diamond*** *– a tool fitted with a diamond for cutting glass*» (8); ювелірні прикраси: «***coral*** *– (pl.) a necklace of coral*» (9); «***pearl*** *– (in pl.) a necklace of pearls*» (9) та інше: «***lapis lazuli*** *– a bright blue pigment made from this mineral*» (8). Імплікаційні зв'язки також простежуються між семемами таких полісемантичних лексем, як «***coral*** *– 1. a hard substance of various colours deposited on the bottom of the sea, skeleton, mostly calcareous, of Anthozoa and of some Hydrozoa; 2. the animal or colony that produces it*» (9), «***cabochon*** *– 1. a highly polished, convex-cut, unfaceted gem; 2. this style of cutting*» (8) та «***orient*** *– 1. the east; 2. (of precious stones and esp. the finest pearls coming orig. from the East) lustrous; sparkling; precious*» (9). Як засвідчують наведені приклади, н.о. *coral* позначає не тільки відповідне органічне утворення, що використовують в ювелірній справі, а й тварин та їхню колонію; н.о. *кабошон* позначає як коштовне каміння рівної огранки, так і певний тип огранки взагалі; як відомо, найкращі зразки коштовного каміння потрапляли зі сходу, тому такі мінерали, особливо перлини, називають *orient*.

За даними вибірки в структурі лексичного значення 8 багатозначних н.о. наявні семеми, що позначають тип друкарського шрифту, наприклад: «***agate*** *– (printing) ruby type*» (9); «***brilliant*** *– (printing) a small size of type, about 3 ½ -point*» (8) та інші. Слід зауважити, що словникові дефініції цих семем не дають змогу визначити мотивацію найменувань, і лише звернення до спеціалізованих джерел, пов'язаних із друкарською справою, уможливлюють зробити висновок, що ці семеми також пов'язані класифікаційними та імплікаційними зв'язками з семемами, які позначають відповідне коштовне каміння. Так, наприклад, *ruby* є червоним різновидом шрифту, тоді як мінерал *смарагд* використовують для створення матеріалу відповідного шрифту *emerald*.

У всіх розглянутих вище випадках полісемії назв дорогоцінних мінералів семема, що позначає коштовне каміння, є основним значенням слова, від якого утворені інші. У випадку ж з такими н. о., як *carbuncle*, *serpentine*, *paragon*, *orient*, *hyacinth* саме номінація коштовного каміння є похідною, тобто, на відміну від всіх проаналізованих випадків, роль цільової сфери (target domain) виконує власне коштовне каміння, а роль джерела номінації (source domain) – найменування різноманітних об'єктів, як, наприклад, номінації серпентину, який отримав свою назву завдяки звивистій структурі за аналогією до звивистого шляху: «***serpentine*** *– 1. a winding track; 2. an old kind of cannon; 3. a soft, usually green mineral, a hydrated magnesium silicate, occurring in winding veins and masses, formed by alternation of olivine, etc.*» (9); та *парагону*, який позначає не тільки взірець досконалості взагалі, а й бездоганний діамант розміром не менше 100 карат: «***paragon*** *– 1. a model or pattern of something good; 2. a perfect diamond of at least 100 carats*» (8). Останній випадок зараховуємо також до прикладів гіперо-гіпонімічних зв'язків, а саме – до специфікації значення.

Отже, аналіз структури багатозначних лексем, що позначають коштовне каміння, дав змогу виділити такі типи зв'язків між семемами однієї лексеми, як класифікаційні та імплікаційні. До першої групи зараховуємо симілятивні зв'язки, представлені похідними номінаціями кольору, тварин, рослин, людини та інших об'єктів, утворених на основі спільності забарвлення, структури та коштовності між дорогоцінним камінням і певними об'єктами, а також гіперо-гіпонімічні зв'язки, представленні семемами таких н.о., як *cabochon* та *paragon*. Імплікаційні ж зв'язки простежуються між семемами, що позначають різноманітні вироби з відповідного коштовного каміння. Похідні значення полісемантичних номінацій дорогоцінного каміння пов'язані з основним як на підставі спільності ознак (в основному зовнішнього вигляду), так і на реальних зв'язках між коштовним камінням та іншими предметами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Березович Е. Л. К этнолингвистической интерпретации семантических полей / Е. Л. Березович // Вопросы языкознания. – 2004. – № 6. – С. 3–24.

2. Васильев Л. М. Современная лингвистическая семантика / Л. М. Васильев. – М. : Высшая школа, 1990. – 176 с.

3. Кобозева И. М. Лингвистическая семантика / И. М. Кобозева. – М. : Эдиториал УРСС, 2000. – 352 с.

4. Кочерган М. П. Загальне мовознавство / М. П. Кочерган. – К. : Видавничий центр «Академія», 2003. – 464 с.

5. Никитин М. В. Лексическое значение слова (структура и комбинаторика) / М. В. Никитин. – М. : Высшая школа, 1983. – 128 с.

6. Попова З. Д. Лексическая система языка / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – Воронеж : Издательство Воронежского университета, 1984. – 148 с.

7. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – [2-е изд., доп.]. – М. : Большая Российская Энциклопедия, 2002. – 709 с.
8. The American Heritage Dictionary of the English Language. – Boston : Houghton Miffin Company, 1976. – 1550 p.
9. Chambers Twentieth Century Dictionary. – Edinburgh : W&R Chambers Ltd, 1973. – 1648 p.

Lesja Strochenko

Motivation aspect of the lexical semantic field "precious stones" in the english language

The article is dedicated to the investigation of the motivation aspect of the lexical semantic field "precious stones" in the English language. The semantic structures of the polysemantic constituents of the given field and the types of connection between the sememes of the investigated lexemes have been analyzed.

Key words: lexical semantic field, lexeme, sememe.

Ірина Секрет, Олена Сарма

СЕМАНТИЧНІ ТА СЛОВОТВОРЧІ АСПЕКТИ АМЕРИКАНСЬКОГО СТУДЕНТСЬКОГО СЛЕНГУ ОСВІТНЬОЇ КОНЦЕПТОСФЕРИ

У статті проаналізовано основні тенденції дослідження американського студентського сленгу, розглянуто поняття концепту та освітньої концептосфери. Проведено аналіз сленгізмів за їхніми категоріями в освітній концептосфері, виокремлено основні процеси розвитку семантики аналізованих лексичних одиниць та найбільш продуктивні засоби словотвору в передачі аксіологічного значення.

Ключові слова: сленг, концепт, освітня концептосфера, семантичний, аксіологічний.

В умовах інтенсивного налагодження міжнародних контактів як офіційного, ділового, так і особистісного рівня, зближення та взаємопроникнення культур особливу увагу дослідників привертає проблема нестандартної мови, її семантичні, словотворчі та перекладацькі аспекти. Як зауважує Ю. Василенко, мова сучасного міста є складним лінгвопростором, який підпорядкований тривимірній системі координат: віковій, територіальній, соціально-груповій. Лексика різних груп формує лінгвосистеми, які мають за основу національну мову або є продуктом чужомовної експансії [5]. У цьому контексті визначне місце займає сленг, у якому відображено політичні, економічні й соціально-психологічні особливості життя певного прошарку суспільства.

Американський сленг як різновид мовного субстрату завдяки яскравому емоційно-експресивному забарвленню, лаконічності й образності розглядали у своїх роботах як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники, серед них: І. В. Арнольд, Л. С. Бурдін, Р. Вільямс, В. Г. Вілюман, І. Р. Гальперін, І. А. Гонта, Дж. Елтінг, Ю. А. Зацний, О. Л. Клименко, М. М. Маковський, Г. Л. Менкен, В. Лабов, Е. Партрідж, А. І. Смирницький, Т. А. Соловйова, Г. О. Судзіловський, Г. Д. Томахін, С. Томашек, Т. Торн, Г. В. Фаулер, В. А. Хом'яков, О. Д. Швейцер та ін.

В останніх дослідженнях американського студентського сленгу розглянуто такі проблеми, як:

– визначення сленгу порівняно з іншими нелітературними мовними системами (Н. Годун, В. Дорда та ін.);

– структура сленгу (Є. В. Алимова, Ю. Василенко, В. Дорда та ін.);

– сленг як відображення соціально-психологічних особливостей студентства як специфічної соціальної групи (Є. В. Алимова, В. Дорда).

Особливої уваги в контексті зазначеної проблеми заслуговує дослідження Т. М. Антонченко, присвячене вивченню аксіологічних змін у семантичній структурі американізмів [3], В. В. Балабіна, де розглянуто сучасний американський військовий сленг під кутом перекладу [4] та ін.

Однак проблема американського студентського сленгу не отримала повного всебічного висвітлення в наукових роботах, що зумовлено, передовсім складністю диференціювання самого об'єкта дослідження – сленгізмів, які активно використовує американська студентська молодь. Як зауважує В. Дорда, визначення місця студентського сленгу в межах домену нестандартної лексики є

суттєвою проблемою, оскільки нестандартна лексика англійської мови містить у собі не тільки сленг, але й фамільярно-розмовну, арготичну й вульгарну лексику. З цією проблемою стикаються й укладачі словників, які все частіше використовують слово *"informal"* для позначення тих шарів лексики, які традиційно позначалися як *"slang"* і *"colloquial"* [6]. За Є. В. Алимовою, складність дослідження студентського сленгу полягає у його властивості до швидкого оновлення. Слово, потрапляючи до словника, може частково змінити своє значення, втратити актуальність або вийти з вжитку [1].

Щодо семантичного складу американського студентського сленгу, то лексичні явища найбільш уживаних категорій (дозвілля, оцінювальне ставлення до тих, хто тебе оточує, інтимні стосунки тощо) отримали певне висвітлення в наукових роботах, однак сленгізми освітньої концептосфери залишилися поза увагою дослідників. І хоча ця категорія, за Є. В. Алимовою, є найменш численною [1], дослідження її особливостей може зробити вагомий внесок у створення загальної концепції функціонування та розвитку американського сленгу.

Актуальність проблематики зумовила мету дослідження, а саме: дослідити семантичні та словотворчі особливості американського студентського сленгу освітньої концептосфери. Для досягнення поставленої мети було реалізовано завдання: проаналізовано та систематизовано наукові дослідження американського студентського сленгу; досліджено словотворчі та семантичні особливості цієї системи нелітературної лексики через аналіз відповідних словникових статей та випадків їхнього використання в понадфразних єдностях.

За визначенням О. О. Селіванової, сленг – це нелітературна додаткова лексична система, яка представляє паралельну експресивно-оцінну, найчастіше стилістично знижену синонімію позначень загальновідомих понять і належить певній соціальній субкультурі [8, с. 560]. Якщо Ю. Василенко ототожнює сленг з молодіжною лексикою [5], то О. О. Селіванова зауважує, що атрибути «молодіжний», «студентський» значно звужують його значення. Дослідниця зазначає, що сленг не є формою існування мови, оскільки не має власної специфіки фонетичного та граматичного рівнів і ґрунтується на закономірностях національної мови [8]. Однак М. Маковський визначав сленг як історично складену лінгвосоціальну норму, реалізовану на рівні мовлення (фонетика, граматика, лексика) [7].

За О. О. Селівановою, сленг є динамічною лексичною системою, яка є нетривкою в часі й має властивість проникати в літературну мову. Через таке проникнення називають низку переходів від корпоративного сленгу до інтержаргону, далі – до просторіччя, розмовної лексики й до літературної мови. При цьому засобами поширення сленгу до рівня інтержаргону є масова комунікація (газети, журнали, телебачення, Інтернет) та тексти художньої літератури [8, с. 560].

Концепт, як відомо, є інформаційною структурою свідомості, різносубстратною, певним чином організованою одиницею пам’яті, яка містить сукупність знань про об’єкт пізнання, вербальних і невербальних, набутих шляхом узаємодії п’яти психічних функцій свідомості й позасвідомого [8, с. 256]. Концепти за своїми носіями утворюють: індивідуальні, мікрогрупові, макрогрупові, національні, цивілізаційні та загальнолюдські концептосфери [1]. Що стосується концепту «освіта» та освітньої концептосфери, то, як визначає Є. В. Алимова, їх можна зарахувати до всіх груп [1]. Звичайно, сприйняття такого концепту різними групами населення буде різним (для порів.: «освіта» для викладачів та для учнів, для студентства та для людей похилого віку). Тому особливо цікавим є те, як названий концепт представлено в американському студентському сленгу.

Проведений нами аналіз наукових досліджень, художньої літератури та словникових статей дав підстави відокремити декілька категорій сленгізмів в освітній концептосфері. Розглянемо деякі з них.

1. *Навчальні заклади та їхні назви:*

cow-college *(розм.)* – сільськогосподарський коледж; night school *(розм.)* – вечірня школа, вечірні курси для дорослих; pig-market *(розм.)* – вестибуль богословського факультету; b-school – школа бізнесу; univ – скорочення від university; Harv – скорочення від Harvard; diploma mill *(презир.)* – фабрика дипломів *(про вищий заклад освіти із сумнівною репутацією)*; factory-model school *(зневаж.)* – школи-фабрики, школи-конвеєри *(про традиційне навчання, що асоціюється з уроками лекціями, заучуваннями); thinking-shop (жарт.)* – навчальний заклад, інститут; blackboard jungle – шкільні джунглі *(міські школи з низьким рівнем дисципліни, розташовані у районах із високим рівнем злочинності)*; disadvantaged urban – «міські бідняки»: 1) категорія шкіл у метрополіях, де навчаються діти з малозабезпечених сімей 2) власне учні цих шкіл; magnet school – «зразкова школа» *(вид спеціалізованої школи: зразкова за технічним оснащенням та ін.)*; coll – *скор.* від college та ін.

2. *Учні, студенти:*

chum *(розм.)* – 1) товариш, приятель, нерозлучний друг; 2) однокашник, співмешканець *(по кімнаті)*:

1) We've been chums for years – Ми товаришуємо давно. 2) Look, chum, what d'you think you're doing? – Послухай, друже, що це тобі забандюрилося?

co-educated *(розм.)* – студентка, учениця; dodo *(розм.)* – курсант школи аеродромних фахівців; 2) старомодна людина, консерватор; 3) дурень, дурило;

fag *(розм.)* – 1) молодший учень, що прислуговує старшокласникові; 2) ганяти молодших учнів із дорученнями; 3) важка, нудна работа Syn: toil, drudgery; 4) сигарета to have a fag – палити, покурити:

1) It is such a fag. I came back tired to death – Я так втомився на роботі, що прийшов додому зморений як собака. 2) It's too much of a fag – Ну і робота, не дай Боже! 3) He lighted his fag – Він підпалив сигарету;

hookey-player, hooky-player *(розм.)* – прогульник *(про школяра): Прогуляти школу to play hooky – бити байдики, прогуляти, втекти з уроків;*

tuft *(розм.)* – титулований студент; *yearling (розм.)* – курсант першого курсу *(військового училища); aggie* – аграрій *(зневажливе прізвисько студента сільськогосподарського закладу освіти)*: *What kind of a job can an aggie get these days? – Яку роботу може отримати сьогодні цей аграрій?*

Joe College – Джо Коледж *(прізвисько студента, чия стримана манера одягатися та поведінка підкреслює свою належність до університетського середовища; було поширене у 1920–1930 рр.)*; Joe Yeil – Джо Єйл *(прізвисько студента, чия стримана манера одягатися та поведінка підкреслює його належність до університету «Ліги Плюща», тобто до класичних університетів)*; dig – старанний студент; fox – першокурсник *(університету)*; freshman – учень дев'ятого класу повної середньої школи *(дев'ятий клас є першим у старшій середній школі)*; intern – студент медичного коледжу; Yalie – єлець (студент чи випускник Єльського університету); co-ed – від co-educated; undergrad – скорочення від undergraduate; sophomore *(презир.)* – неук (невіглас), що претендує на широкі знання; underclassman *(презир.)* – «дрібота» *(використовується студентами старшого курсу коледжу та випускного класу середньої школи стосовно першокурсника чи учня 9 класу та другокурсника чи учня 10 класу)*; medic, medico – студент-медик; undergraduate *(жарт.)* – «студентеса» *(студентка випускного курсу)* тощо.

3. *Навчальні дисципліни, заняття, навчальна діяльність:*

academicals *(розм.)* – заняття *(у закладі освіті)*; credit *(розм.)* – найвища оцінка (на екзамені); cut – прогул (пропуск занять, зборів): *1) Let's cut, we ain't no more than just time – Тікаймо, всже зовсім нема часу; 2) I must cut – Я повинен тікати; 3) I felt tired this morning so I stayed in bed and cut school – Вранці я почувався таким розбитим, тому залишився у ліжку та прогуляв школу; 4) If she keeps cutting classes she'll fail the course – Якщо вона й далі прогулюватиме заняття, то вона завалить курсові іспити;*

«drop or add» *(розм.)* – «відмовся або додай» *(встановлений день, до якого студент повинен визначитися, від яких раніше вибраних курсів він відмовляється, а які курси вибирає додатково)*; first *(розм.)* – диплом першого розряду, диплом з відзнакою; flunk – 1) повний провал *(на екзамені);* 2) відсіятися; 3) завалити, засипати (студента на іспиті): *1) He flunked out of school. – Він вилетів зі школи,тому що завалив іспит; 2) She was working hard to take an examination that she had flunked two years ago. – Вона старанно готовулась, щоб перездати іспит, який провалила два роки тому. Syn: fail; 3) The professor flunked him in his finals. – Викладач завалив його на випускних іспитах;*

howler *(розм.)* – груба помилка:

1) *He made a real howler – Він бовкнув якусь дурницю.* 2) *That howler cost us plenty – Ця безглузда помилка нам дорого обійшлась;*

modern Greats *(розм.)* – «найважливіші сучасні науки» *(курс найважливіших сучасних дисциплін: філософії, політики, економіки)*; oral *(розм.)* – усний екзамен: *1) He flunked his orals – Усний екзамен він завалив. 2) I hate orals. I'd rather write – Я терпіти не можу усні іспити. Краще б писати;*

hazing – випробування *(випробувальний термін для студента, який дав обіцянку вступити у братство; може означати виконання (звичайно протягом тижня) важких та принизливих доручень)*; euclid – геометрія: *They were examined in algebra and Euclid. – Їх екзаменували з алгебри та геометрії;*

first track – «перша доріжка» *(курс для учнів із підвищеним коефіцієнтом розумових здібностей)*; parleyvoo – урок французької мови; scared straight – «виховання залякуванням» *(шкільний курс, що передбачає відвідування учнями в'язниць, зустрічі із засудженими т. ін. мета – що злочин – це зло, а на злочинця чекає покарання; впроваджується у школах, що розташовані у*

районах з високим рівнем злочинності); cabbage – 1) шпаргалка; 2) плагіат; open-book exam – екзамен «з відкритою книгою» *(екзамен, на якому при підготовці до відповіді дозволено користуватися довідковою літературою)*; straight A – кругле «відмінно»:

One of his sisters, Elizabeth, was in my class at school, and she got the best grades, straight A's. (T. Capote, 'The Grass Harp', ch. 2) – Одна з сестер Раймі, Елізабет, навчалась у школі в одному класі зі мною. Вона отримала найвищі оцінки, була круглою відмінницею;

teach-in – «тич ін», диспут-семінар для обговорення злободенних проблем; three Rs – три R, читання, письмо, арифметика *(від reading, writing,'rithmetic)*; ology *(ірон.)* – наука, науки; swot – 1) зазубрювання; 2) зубрило; 3) зубріння; 4) зубрити:

1) *I must swot up some facts about Shakespeare's language if I am to take the class next week. – Я повинен зазубрити факти про мову Шекспіра тому, що наступного тижня я маю йти на заняття. 2) It's too much swot – Тут зубрити і зубрити;*

to hit the books – зубрити; старанно займатися навчанням:

As soon as the quiz was announced Jack hit the books. (EVI) – Як тільки Джек довідався, що буде усная контрольна робота, він взявся за навчання.

4. *Викладачі та науковці:*

academese *(несхвал.)* – 1) науковий жаргон; 2) педантський стиль; all but degree (A.B.D.) *(розм.* – «Усе, окрім ступеня» *(про докторанта, який виконав усі вимоги для отримання ступеня доктора філософії, окрім захисту докторської дисертації)*; back-room *(розм.)* – секретна лабораторія; back-room boys *(розм.)* – наукові працівники секретних лабораторій; boffin *(розм.)* – учений, спеціаліст-консультант; coach *(розм.)* – репетитор; school-ma'am *(розм.)* – сільська вчителька; goody – прибиральниця студентських кімнат; blue *(ірон.)* – учений *(про жінку)*; pedagogue *(ірон.)* – педагог, учитель та ін.

Аналіз сленгізмів освітньої концептосфери дає підстави виокремити основні процеси розвитку значення лексичних одиниць літературної мови. Серед них:

– пейорація (*sophomore* – студент-другокурсник < sophomore *(презир.)* – неук (невіглас), що претендує на широкі знання);

– амеліорація (*credit* – кредит < *credit (розм.)* – найвища оцінка (на екзамені));

– семантичне перенесення (метафоричне: *diploma mill (презир.)* – фабрика дипломів; метонімічне: *euclid* – геометрія);

– аксіологічне переосмислення зооморфізмів (*fox* – лисиця < *fox* – першокурсник *(університету)*).

Пейоративне значення може утворюватися за допомогою морфологічних засобів, зокрема суфіксів, як у словах *pedagogue, academese, aggie;* а також шляхом скорочення лексичних одиниць: *Harv, univ, coll, varsity* тощо.

Тенденція до спрощення, до економії мовних зусиль, характерна для американського студентського сленгу, може реалізуватися також і в побудові сленгізмів освітньої концептосфери. Розглядаючи різновиди скорочень, варто зупинитися на абревіатурах та усічених формах.

1) Усікання слів: soph = sophomore (другокурсник); zam = exam (іспит).

2) Усікання словосполучення, коли усічено тільки одне зі складових слів, що несе семантичне навантаження, інше – опущено: ret = tobacco cigarette.

3) Ініціальні скорочення: (а) для виконання конспіративної функції: B.D.S. = big dick syndrome – самовпевнений; (б) з метою мовної економії: B.F. = best friend – найкращий друг; P.= parent – батько; (в) з жартівливо-пародійним забарвленням: LS and players – презирливе прізвисько студентів мічиганського коледжу літератури, природничих наук і мистецтв.

4) Стягнення: zerology – курс пустих лекцій, які можна не відвідувати.

Отже, проведене дослідження дає підстави для таких висновків:

– американський студентський сленг представляє своєрідну мовну підсистему із складною структурою, яка охоплює розмовну, арготичну, вульгарну лексику та сленгові явища інших соціальних груп;

– сленгізми освітньої концептосфери відображають соціально-психологічні особливості системи освіти, навчального середовища та навчальної діяльності американського студентства;

– утворення сленгізмів освітньої концептосфери відбувається на основі лексичних одиниць, що існують в англійській мові, через морфологічну трансформацію їхньої зовнішньої форми (суфіксація, різні способи скорочення лексичних одиниць), а також зміну первинного аксіологічного значення.

Перспективним у цьому напрямі дослідження є проведення порівняльного аналізу американського студентського сленгу з відповідною мовною підсистемою української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алымова Е. В. Образование в зеркале лингвокультурологии [електронний ресурс] / Е. В. Алымова // (Лингвокультурология. – Вып. 1. – Екатеринбург, 2007. – С. 5–16). – Режим доступу : www.philology.ru/linguistics1/alymova-07.htm.
2. Англо-український словник освітньої лексики. Близько 4000 слів і словосполучень / [уклад. Лариса Вергун]. – Тернопіль : підручники і посібники, 2002. – 184 с.
3. Антонченко Т. М. Основні тенденції аксіологічних змін у семантичній структурі американізмів : автореф. дис. … канд. філол. наук : спец. 10.02.04 / Т. М. Антонченко. – К., 2000.
4. Балабін В. В. Сучасний американський військовий сленг як проблема перекладу : автореф. дис. … канд. філол. наук : 10.02.16 / В. В. Балабін; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2002. – 19 с.
5. Василенко Ю. Молодіжний сленг / Ю. Василенко [електронний ресурс] Режим доступу : www.franko.lviv.ua/faculty/jur/Internet/PART-6_11.htm.
6. Дорда В. О. Співвідношення студентського сленгу з загальним та спеціальним сленгом [електронний ресурс] / В. О. Дорда. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/portal/soc-gum/Nz/Fil/2009-81-1/statti/79.pdf.
7. Маковский М. М. Языковая сущность современного английского сленга / М. М. Маковский // Иностранные языки в школе. – 1962. – № 4. – С. 102–113.
8. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. Селіванова – Полтава : Довкілля – К, 2006. – 716 с.

Iryna Sekret, Olena Sarma

Semantic and word-formation peculiarities of the American student slang within the conceptual sphere of education

The article investigates the main tendencies in the American student slang research. The notion of the conceptual sphere of education is under the view. Slang lexemes according to their categories in the conceptual sphere of education are analyzed. The paper deals with the main processes of the lexical semantic development and their formation with the regard of their axiological meaning.

Галина Ярмоленко

ВІДДІЄСЛІВНІ ІМЕННИКИ З ЛОКАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ: КОГНІТИВНО-ОНОМАСІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Статтю присвячено актуальній проблемі сучасної лінгвістики – процесу мотивації лексичних одиниць. У ній із використанням найновіших теорій ономасіології, когнітивної науки досліджено ономасіологічну структуру локативних девербативів, утворених шляхом предикатно-аргументної мотивації.

Ключові слова: фрейм, концепт, ономасіологічна структура, локативні девербативи, пропозиція.

Простір – одна з основних категорій буття, форма існування матерії, що відображає розташування предметів у світовому континуумі. Простір і час позначають первинні загальнолюдські інтуїції, за допомогою яких сприймається та емпірично осмислюється навколишній життєвий світ людини [10, с. 135]. Як слушно зауважує В. Г. Гак, простір сприймається легше, ніж час. Для того, щоб осягнути простір, достатньо відкрити очі, повернути голову, простягнути руки й т. ін. Він організується довкола людини, яка ставить себе в центр макро- й мікрокосмосу. Це одна з перших реалій буття, що сприймається й диференціюється людиною [3, с. 670]. Слід зауважити, що сприйняття простору, спочатку споглядальне, конкретне, із невпинним розвитком людства поступово стає абстрактним, науковим.

Категорія простору неодноразово привертала увагу філософів, математиків, фізиків, астрономів, культурологів і, звичайно, мовознавців. Зокрема, у російській системній лінгвістиці досить повно проаналізовано мовні одиниці з просторовим значенням: просторові прийменники, прислівники, іменники, описано деякі специфічні синтаксичні конструкції, що виражають місцезнаходження чи рух предмета Цит. за: [5, с. 7].

М. В. Всеволодова та Є. Ю. Владимирський у функціональному аспекті дослідили способи вираження категорії простору формами імені [2]. До речі, для позначення цієї категорії М. В. Всеволодова, Є. Ю. Владимирський, Л. В. Карпенко та інші науковці нерідко використовують синонімічні терміни локальність і локативність. Так, О. В. Бондарко кваліфікує локативність як «семантичну категорію, що репрезентує мовну інтерпретацію мисленнєвої категорії простору, і як ФСП, яке охоплює різного рівня засоби певної мови, що взаємодіють при вираженні просторових відношень» Цит. за: [5, с. 10]. На думку О. О. Селіванової, локатив – це термін семантичного синтаксису, відмінкової граматики, логічної семантики; мисленнєвий аналог місцезнаходження, вектора пересування, шляху руху, один із аргументів у структурі пропозиції або предикатно-аргументній структурі. Локатив є ядерним компонентом функціонально-семантичної категорії локативності, яка позначається в різних мовах морфологічними, словотвірними, лексичними й синтаксичними засобами [8, с. 313].

В українському мовознавстві всі словотвірні категорії іменників, зокрема й категорію локатива, на синтаксичних засадах глибоко проаналізував В. П. Олексенко [6]. Дослідженню категорії простору значну увагу приділяли Л. А. Лисиченко [4], Т. А. Щебликіна [11] та ін. Проте огляд лінгвістичних праць засвідчує: локативні субстантиви, мотивовані дієслівними основами, не були об’єктом вивчення в когнітивно-ономасіологічному аспекті, що й зумовлює актуальність дослідження. Мета статті – здійснити когнітивно-ономасіологічний аналіз девербативів-іменників із локативним значенням. Методика цього аналізу розроблена О. О. Селівановою [7] й апробована на матеріалі різних шарів номінативних одиниць української, російської, англійської мов такими дослідниками, як О. Я. Кресан, І. М. Литвин, Г. В. Кочерга, В. В. Калько та ін.

Когнітивно-ономасіологічний аналіз складається з двох етапів. Перший спрямований на інтерпретацію ономасіологічної структури найменувань, що є результатом мотивації й дає змогу встановити, який фрагмент когнітивної моделі обрано мотиватором номінативної одиниці. Ономасіологічна структура віддієслівних субстантивів сучасної української мови обов’язково містить ономасіологічний базис, який категоризує похідне як іменник і є показником його семантичного розряду, ономасіологічну ознаку – мотиватор-предикат, його конкретну семантику; факультативно – зв’язок ознаки й базису з імплікованими компонентами мотиваційної бази в пропозиції чи асоціативному ряду, конотативні, акцентологічні характеристики, можливість вторинного позначення.

Щодо семантичної класифікації дієслів у лінгвістичній науці існують різні погляди. Зокрема, Ф. С. Бацевич, ураховуючи зв’язки дієслівних предикатів із референтно-таксонімічними класами суб’єктів, виділяє такі їхні типи: 1) предикати, що означають фізичну діяльність: а) трудову, б) специфічні фізичні дії та процеси, характерні заняття, в) фізіологічні дії та процеси; 2) предикати, якы означають інтелектуальну діяльність: а) мисленнєву, б) мовленнєву; 3) предикати, що означають психічну діяльність; 4) предикати, що означають соціальну діяльність: а) соціальні дії та процеси, соціальні (міжособистісні, міждержавні й т. ін.) відношення, в) поведінку [1, с. 118–125]. Оскільки дослідження деварбативів-іменників проводиться в когнітивно-оноасіологічному аспекті, то саме цю функціонально-ономасіологічну класифікацію використано як базову.

Другий етап спрямований на встановлення мотиваційної бази найменувань, сформованої у свідомості номінаторів на основі психокогнітивного фрагмента, який відповідає концепту [9, с. 218]. Робочою моделлю концепту обрано фрейм пропозиційно-асоціативного типу. Формально фрейм, що містить вербальний і невербальний плани, представляють у вигляді вузлів і відношень. До того ж верхні його рівні (пропозиційна частина) завжди адекватні зафіксованій у свідомості ситуації, нижні (асоціативна сфера) складаються з терміналів, що можуть заповнюватися шляхом поглиблення інформації про ситуацію, образного (символічного, метафоричного та ін.) уявлень про неї [8, с. 73].

У процесі номінації реалій дійсності можуть висвітлюватися як слоти – елементи пропозиції, так і термінали – елементи асоціативної частини. Залежно від компонента фрейму, висвітленого в ономасіологічній структурі, О. О. Селіванова поділяє мотивацію на пропозиційно-диктумну, модусну, асоціативно-термінальну та змішану, яка ґрунтується на комбінуванні різних типів селекції [7, с. 162]. Пропозиційно-диктумний тип мотивації не є однорідним і залежно від вибору того чи іншого слотового рівня поділяється на гіперонімічний, гіпонімічний, категорійний, предикатно-аргументний різновиди.

Досліджувані віддієслівні іменники з локативним значенням сформовані в результаті предикатно-аргументної мотивації, що ґрунтується на виборі мотиватора із зони істинної інформації про певний об’єкт, отриманої безпосередньо в процесі пізнавально-практичної діяльності номінаторів і представленої знаками в прямих значеннях [7, с. 166].

Слід зауважити, що під час дослідження дериватів у межах загального локативного значення виділено локатив зовнішній і внутрішній. У категорію віддієслівних іменників, які є назвами локатива зовнішнього, об'єднано похідні з дериваційним значенням «приміщення, підприємство, споруда тощо, де відбувається дія, названа мотивуючим дієсловом». Їхня ономасіологічна структура представлена предикатами-мотиваторами, що означають трудову діяльність: *валяльня* – «майстерня або фабрика, де валяють, збивають вовну, шерсть, пух і т. ін.» [СУМ, I, 286]; *гартувальня* – «приміщення, в якому гартують металеві вироби» [СУМ, II, 35]; *мотальня* – «приміщення, де мотають пряжу, стрічки, дріт» [СУМ, IV, 809]; *плавильня* – «приміщення, в якому плавлять метал» [СУМ, VI, 555]; *сукальня* – «приміщення, в якому сукають» [ВТС СУМ, 1214]. У цій групі лексем на основі сильної валентності предиката імпліковано об'єкт.

Мотиваторами девербативів зі значенням локатива зовнішнього можуть бути предикати на позначення специфічних фізичних дій і процесів, характерних занять: *курилка* – «кімната для куріння» [СУМ, IV, 407]; *креслярня* – «приміщення, майстерня, де займаються кресленням, виготовленням креслюнків» [СУМ, IV, 336]; *молильня* – «будинок, кімната для релігійних зборів, служб і моління» [СУМ, IV, 783]; *складальня* – «приміщення, де готується друкарський набір» [СУМ, IX, 273]; *сповідальня* – «спеціально обладнане місце для сповіді в храмі» [СУМ, IX, 549]; *сховище* – «приміщення, споруда для зберігання чого-небудь» [СУМ, IX, 891]. У процесі формування лексеми *катівня* – «місце тортур, катування у в'язниці» [СУМ, IV, 119] використано предикат зі значенням соціальних (міжособистісних) стосунків *катувати* – «допитуючи, піддавати тортурам, мучити» [СУМ, IV, 121]. Ономасіологічні базиси суфікси *-льн(я), -арн(я), -н(я)* категоризують похідні як іменники – найменування локатива й надають їм відтінку розмовності.

До категорії девербативів, що є назвами локатива внутрішнього належать похідні зі словотворчим значенням «місце, в якому чи де відбувається дія, названа мотивуючим словом». Їхня ономасіологічна структура репрезентована дієсловами-мотиваторами, що позначають фізичну діяльність: *звалище* – «місце, куди звозять, скидають сміття, непотріб» [СУМ, III, 459]; *ковзанка* – «місце, де ковзаються» [СУМ, IV, 204]; *переїзд* – «місце, у якому переїздять із одного боку на інший» [СУМ, VI, 186]; *стелище* – «місце, де розстеляють льон, коноплі для вимочування під дощем, у росі або полотно для вибілювання, сушіння на сонці» [СУМ, IX, 683]. Предикат на позначення фізіологічної дії *лежати* використовується як мотиватор віддієслівного іменника *лежбище* – «місце, де лежать стадами тварини» [СУМ, IV, 471]. У процесі формування лексеми *токовище* – «місце, де токують птахи» [СУМ, X, 178] використано дієслово звучання *токувати*.

В іменниках, мотивованих предикатами на позначення трудової діяльності, значення місця нерідко інтегрується зі значенням результату дії: *корчівка* – «місце, де викорчувано ліс» [СУМ, IV, 302]; *надрив* – «надірване місце» [СУМ, V, 77]; *обруб* – «місце, по якому обрубано, відтято шматок чого-небудь» [СУМ, V, 571]; *переорок* – «переоране місце, переорана смуга на ґрунтовій дорозі» [СУМ, VI, 241]; *підпека* – «дуже підпечене, підгоріле місце на хлібині, пиріжку і т. ін.» [СУМ, VI, 480].

У процесі формування ономасіологічної структури девербативів – назв локатива зовнішнього найчастотнішою є імплікація об'єкта, імплікованими компонентами мотиваційної бази можуть бути суб'єкт, дестинатив, партитив.

В окремих випадках знаки предикатів є мотивованими різними аргументами ситуації. Через предикати встановлюється кореляція з такими її складниками, як:

локатив – предикат – об'єкт: брошурувальня – «майстерня для брошурування» [СУМ, I, 240] – *брошурувати – брошура; ворсувальня* – «приміщення, в якому ворсують тканини» [СУМ, I, 742] – *ворсувати – ворс*; *рибальня* – «місце рибальського промислу» [СУМ, VIII, 527] – *рибалити – риба;*

локатив – предикат – квалітатив: білильня – «приміщення, де здійснюється біління чого-небудь» [СУМ, I, 182] – *білити – білий; витверезник* – «санітарно-медична установа для витвереджування п'яних» [СУМ, I, 508] – *витвережувати – тверезий; прорідь* – «місце, де дерева або кущі ростуть дуже рідко» [СУМ, VIII, 268] – *прорідити – рідкий; сушарка* – «приміщення, призначене для сушіння чого-небудь» [СУМ, IX, 873] – *сушити – сухий;*

локатив – предикат – медіатив: фарбувальня – «майстерня або цех, де фарбують тканини» [СУМ, X, 564] – *фарбувати – фарба;*

локатив – предикат – інструментив: пильня – «приміщення, де пиляють деревину» [СУМ, VI, 355] – *пиляти – пила;*

локатив – предикат – темпоратив: зимувальник – «місце, де зимують риби» [СУМ, III, 568] – *зимувати – зима.*

Отже, найбільш поширеними серед предикатів-мотиваторів локативних іменників у сучасній українській мові є предикати зі значенням фізичної, зокрема трудової, діяльності, що засвідчує перевагу цієї сфери в національно-мовній картині світу українського етносу.

Дослідження інших номінативних і граматичних класів слів української мови в когнітивно-ономасіологічному аспекті є перспективним, оскільки сприяє поглибленню уявлення як про національно-мовну картину світу українців, так і про специфіку їхньої номінативної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бацевич Ф. С. Очерки по функциональной лексикологии / Ф. С. Бацевич, Т. А. Космеда. – Львов : Свит, 1997. – 392 с.

2. Всеволодова М. В. Способы выражения пространственных отношений в современном русском языке / М. В. Всеволодова, Е. Ю. Владимирский. – М. : Наука, 1982. – 325 с.

3. Гак В. Г. Языковые преобразования / В. Г. Гак. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1998. – 763 с.

4. Лисиченко Л. А. Мовний образ простору і психологія поета наукова монографія / Л. А. Лисиченко, Т. В. Скорбач. – Харків : ХДПУ, 2001. – 256 с.

5. Николова А. Категория пространства, ее языковая репрезентация и лингвистическое описание / А. Николова. – Режим доступа : http : www. russian slavika. org/printout 113. htm

6. Олексенко В. П. Словотвірні категорії іменника [Текст] : автореф. дис. …д-ра філол. наук : 10.02.01 / В. П. Олексенко; НАН України. Ін-т укр. мови. – К., 2002. – 36 с.

7. Селиванова Е. С. Когнитивная ономасиология: монография / Е. С. Селиванова. – К. : Изд-во украинского фитосоциологического ценра, 2000. – 248 с.

8. Селіванова О. О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики / О. О. Селіванова. – К. : Фітосоціоцентр, 1999. – 148 с.

9. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія [Текст] / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.

10. Філософський енциклопедичний словник [Текст] / [за ред.: Л. В. Озадовської, Н. П. Поліщук]. – К. : Абрис, 2002. – 529 с.

11. Щебликіна Т. А. Лексико-семантичне поле простору / Т. А. Щебликіна // Лінгвістичні дослідження : [зб. наук. праць]. – Харків, 2000. – Вип. 4. – С. 61–67.

Galina Yarmolenko

Verbal nouns with locative value: Cognitive-onomastic aspe ct

This article is connected with the topical problem of modern linguistics – the process of motivation of lexical units. Onomaseological structure of locative verbal nouns which are formed by means of predicate-arhument mobivation is investigated in it with the help of modern theories of onomaseology and cognitive science.

Key words: frame, concept, onomaseological structure, locative verbids, proposition.

Наталя Замощина-Шериф

МОТИВИРУЮЩИЕ ОСНОВЫ ПРОИЗВОДНЫХ NOMINA LOCI В ТУРЕЦКОМ И ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКАХ

У статті описано результати зіставного аналізу основ похідних Nomina loci, тобто іменників з локативним значенням у турецькій та французькій мовах. Проведено тематичну класифікацію їхніх денотатів. Визначено загальні й диференціальні риси проаналізованих дериватів у двох мовах.

Ключові слова: похідні іменники з локативним значенням, семантична сполучуваність, денотати.

В данной статье исследованы мотивирующие основы (далее МО) производных существительных с локативным значением в турецком и французском языках. Производные Nomina loci, или локативные дериваты (далее ЛД), в рассматриваемых языках образуются от основ существительных, например: тур. *çam* ‘сосна’ → *çamlık* ‘сосняк’, фр. *le maire* “мэр“ → *la mairie* “мэрия“; от основ глаголов типа: тур. *barınmak* ‘укрываться’ → *barınma* ‘укрытие’, фр. *égouter* “стекать“ → *l’égout* “сток“; от основ прилагательных: тур. *düz* ‘ровный’ → *düzlük* ‘равнина’, фр. *profond* “глубокий“ → *la profondeur* “глубина, глубокое место“; от основ числительных: тур. *çift* ‘пара’ → *çiftlik* ‘ферма’, фр. *quart* ‘четверть’ → *le quartier* ‘квартал’; от причастий: тур. *çağlıyan*

‘издающий шум’ → *çağlıyan* ‘водопад’ [8, с.106] , фр. *restaurant* ‘восстанавливающий’ → *restaurant* ‘ресторан, буквально «восстанавливающий силы»’ [16]; от наречий: фр. *alentour* ‘вокруг’ → *alentours* ‘окрестности’[16], в турецком не отмечены.

Основная цель исследования заключается в описании тематической классификации денотатов ЛД, установлении типов МО, участвующих в деривационном процессе ЛД в турецком и французском языках, описании их продуктивности, а также в определении семантических ограничений и степени зависимости значения ЛД от мотивирующих их основ.

Объектом исследования являются производные существительные с локативным значением, образованных от различных частей речи. В качестве основного источника материала послужили словари турецкого и французского языков, а также грамматики и специальные работы. В турецком языке выборка составила 763 единиц, а во французском − 942.

Актуальность исследования обусловлена тем, что в работах по словообразованию турецкого и французского языков нет подробных сведений относительно характеристики мотивирующих основ и денотатов локативных дериватов. Турецкий язык представляет собой агглютинативный тип языка, где основную роль в словообразовании играет аффиксация, и грамматические отношения между словообразовательными элементами строятся при помощи связанных между собой морфем. Е. Д. Поливанов называет агглютинирующие языки аналитическими. Они, по его мнению, «обладают более отчетливой делимостью слова на основу и суффикс, так как основа без суффикса ... представляет собою вполне нормальный тип слова в этих языках» [9, с. 52]. А. А. Реформаторский считает, что, «существуя как отдельное слово, основа в этом типе языков не выявляет в составе производных лексем свойств порождающего их слова». Он указывает также, что агглютинирующий тип языка отличает однозначность, стандартность и четкое (без комплексных соединений) разграничение морфем [10]. В грамматиках турецкого языка Т. Бангуоглу [14], А. Н. Кононова [7], З. Коркмаз [24], М. Эргина [20] словообразование описывается в основном на основе семасиологического принципа, где словообразовательные форманты делятся по признаку лексико-грамматической принадлежности производящих и производных именных или глагольных основ. Э. В. Севортян считает, что в отношении лексики тюркских языков «уровень грамматического развития определяется состоянием дифференциации речи. Принципиально разным состояниям частей речи соответствует разное словообразование» [11, с. 30].

Основной особенностью французского словообразования является аналитизм, наличие двух групп слов – народных и книжных, и, следовательно, наличие двух основ словообразования – народной и книжной, а также слабая мотивированность лексики. Ж. Галише говорит об абстрактном характере французских слов [18, с. 117]. Немотивированность слова французского языка подчеркивали Ф. де Сосюр [29, с. 129] и Ш. Балли [1, с. 266–268]. В. Г. Гак отмечает, что «слова, объединяемые словообразовательными связями в одних языках, оказываются разобщенными во французском» [4, с. 38], ср. фр. *le père* “отец“ → *la patrie* “отечество“. Во многих случаях слова связаны между собой лишь семантически, а фонетического сходства нет. «Фонетическое изнашивание» французских слов «народного фонда» разрушило многочисленные словообразовательные связи [4, с. 39]. Исследователи В. Г. Гак [5], Ж. Дюбуа [17], Ю. С. Степанов [12], Е. Пишон [26] делают попытки установить словообразовательные отношения между народными и книжными словами. По мнению В. Г. Гака, книжные слова обладают не прямой, а косвенной мотивированностью [4, с. 40]. И. А. Цыбова считает, что французская система словообразования активно развивается, но между народной и книжной системами нет регулярных словообразовательных отношений [13, с. 17].

Формальные ограничения образования ЛД. В результате анализа материала в рассматриваемых языках было установлено, что в качестве мотивирующей основы ЛД могут выступать: 1) непроизводная основа имени существительного единственного числа, 2) производная основа имени существительного единственного числа, 3) основа множественного числа, 4) основа глагола, 5) основа имени прилагательного, 6) основа числительного, 7) причастие, 8) наречие [6, с. 149].

В рассматриваемых языках отмечены следующие типы основ, мотивирующих ЛД: 1) непроизводная основа имени существительного единственного числа: тур. *tilki* ‘лиса’ → *tilkilik* ‘место, где водятся лисы’, фр. *la ville* “город“ → *le village* “деревня“; 2) производная основа имени существительного единственного числа: тур. *batmak* ‘тонуть’ → *batak* ‘болото, трясина’→ *bataklık* ‘топкое место’, 3) основа имени существительного множественного числа: *les Alpes* ‘Альпы’ → *l’alpage* ‘пастбище’, в турецком не представлены; 4) основа глагола: тур. *çıkmak* ‘выходить’ → *çıkış* ‘выход’, фр. *remblayer* “ насыпать“ → *le remblai* “насыпь“; 5) основа имени прилагательного: тур. *yeşil* ‘зеленый’→ *yeşillik* ‘место, покрытое зеленью’, фр. *plat* “ровный“ → *le plateau* “равнина“;

6) основа числительного: тур. *çift* ‘пара’ → *çiftlik* ‘ферма’ фр. *quart* ‘четверть’ → *le quartier* ‘квартал’; 7) причастие: тур. *batağan* ‘топящий ’ → *batağan* ‘топкое место’, фр. *entrée* ‘вход’; 8) наречие: фр. droit ‘точно, прямо’ → endroit ‘место, местечко’ [16], в турецком не представлены.

Формальная структура мотивирующих основ ЛД подлежит определенным ограничениям, влияющим на их производительность. Производные ЛД в турецком и французском языках образуются от основ существительных, прилагательных, глаголов, числительных и причастий, во французском языке были отмечены также дериваты, образованные от наречий. В качестве продуктивных мотивирующих основ существительных в турецком языке выступают непроизводные МО типа тур. *şah* ‘шах’ → *şahlık* ‘шахство’, *kuş* ‘птица’ → *kuşlak* ‘место, где много птиц’; во французском языке продуктивны производные МО с суффиксом *–ier,* а также непроизводные МО мужского рода: фр.*l'épice* ‘пряность’ → *l’épicier* ‘бакалейщик’ → *l’épicerie* ‘бакалея’, *le pot* ‘горшок’→ *la poterie* ‘место продажи и производства гончарных изделий’. На втором месте по продуктивности и в турецком и во французском языке стоят МО глаголов типа тур. *akmak* ‘стекать’ → *akaç* ‘сток’, фр. *brasser* “варить пиво“ → *la brasserie* “пивоварня“.

И в турецком, и во французском языках были выделены ЛД, образованные от основ относительных и качественных прилагательных: тур. *gizli* ‘тайный’→ *gizlilik* ‘подполье’, *uzak* ‘дальний’ → *uzaklık* ‘даль, далекое место, расстояние’, фр. *filiale* ‘дочерний’ → *la filiale* ‘филиал, отделение’, *profond* “глубокий“ → *la profondeur* “глубина, глубокое место“.

Во французском языке производные ЛД образуются как от основ мужского: фр. *le joaillier* “ювелир“ → *la joaillerie* “ювелирный магазин“, так и женского родов: фр. *la cerise* ‘вишня’ → *la cerisaie* ‘вишневый сад’. В турецком языке категория рода отсутствует.

Семантические ограничения образования ЛД. Нам представляется, что в соответствии с разными лексико-семантическими вариантами значения слова от него могут быть образованы соответствующие ЛД [23, с. 95]. Так, в турецком языке от глагола *konmak* ‘ложиться, останавливаться на ночлег’ могут быть образованы следующие производные: *konut* ‘жилище’, *konak* ‘стоянка, остановка, большой дом’, *konalga* ‘место стоянки, привал во время кочевья’, *konum* ‘помещение’.

Во французском языке от существительного *la poudre* ‘порошок, пудра, порох’ могут быть образованы ЛД типа *le poudrier* ‘пудренница’, *la poudrerie* ‘пороховой завод’ и *la poudrière* ‘пороховой погреб’. Таким образом, семантические ограничения в образовании ЛД зависят от различных значений мотивирующей основы.

На основании принадлежности ЛД к определенным тематическим типам в процессе исследования нами выявлено 3 основных типа и тематические подтипы ЛД в соответствии со значением мотивирующей основы. Представим манифестацию.

В локативы искусственного происхождения вошли ЛД, образованные в результате определенной целенаправленной деятельности. В качестве МО здесь могут выступать конкретные существительные, обозначающие: а) названия лиц, например, тур. *memur* ‘служащий’ → *memurluk* ‘отдел, управление, где работают служащие’, фр. *le boucher* “мясник“ – *la boucherie* “мясная лавка“; б) строения: тур. *değirmen* ‘мельница’ → *değirmenlik* ‘место, где много мельниц’, фр. *la maison* ‘дом’ → *la maisonnerie* ‘магазин по продаже товаров для дома’; в) части строений: тур. *ocak* ‘топка, печка’ → *ocaklık* ‘место для плиты, дымоход’фр. *la colonne* ‘колонна’ → *la colonnade* ‘колоннада’ г) неодушевленные предметы: тур. *araba* ‘машина’ → *arabalık* ‘стоянка для машин’, фр. *le bijou* ‘драгоценность’ → *la bijouterie* ‘ювелирный магазин’, д) вещества и сырьевые материалы: тур. *kömür* ‘уголь’ → *kömürlük* ‘угольник’, фр. *le marbre* ‘мрамор’ → *la marbrière* ‘мраморный карьер’, е) механизмы: тур. *kayık* ‘лодка’ → *kayıkhane* ‘лодочная станция’, фр. *la machine* ‘механизм, машина’ → *la machinnerie* ‘машинное отделение (на корабле)’; ж) продукты питания: тур. *süt* ‘молоко’ → *sütlük* ‘молочная ферма’, фр. *le chocolat* ‘шоколад’ → *la chocolaterie* ‘шоколадная фабрика’; з) отвлеченные действия, понятия: тур. *aptes* ‘омовение’→ *apteslik* ‘уборная, место для омовений’, фр. *la gloire* ‘слава, репутация’ → *la gloriette* ‘беседка в саду’; и) болезни: тур. *cüzam* ‘проказа’ → *cüzamhane* ‘лепрозорий’, фр. *la lèpre* ‘проказа’ → *la léproserie* ‘лепрозорий’;

В качестве МО глаголов этого типа могут выступать: а) глаголы определенной деятельности субъекта: тур. *tapınmak* ‘поклоняться (богам)’ → *tapınak* ‘храм, святилище’, фр. *bâtir* ‘строить’ → *le bâtiment* ‘постройка’; б) глаголы движения и каузации движения: тур. *geçmek* ‘проходить’ → *geçenek* ‘проход’, фр. *passer* ‘проходить’ → *le passage* ‘проход’; в) глаголы положения в пространстве: тур. *durmak* ‘стоять’ → *durak* ‘остановка, стоянка’, фр. *pendre* ‘висеть’ → *la penderie* ‘место, отделение в шкафу, чтобы вешать одежду’; г) глаголы физического воздействия на объект: тур. *kertmek* ‘делать насечку’ → *kertik* ‘насечка’, фр. *couper* “разрезать“ → *la coupure* “разрез“; д) глаголы состояния: тур.

batmak ‘тонуть’ → *batak* ‘топкое место, болото’, фр. *baigner* “купаться“ → *la baignoire* “место, где купаются“; е) глаголы отношения: тур. *sayısmak* ‘рассчитаться’ → *Sayıstay* ‘ведомство государственного контроля’, фр. *payer* ‘платить’ → *la paierie* ‘сокровищница’, ж) глаголы чувственного восприятия: тур. *gözlemek* ‘наблюдать’ → *gözlek* ‘место для наблюдения’, *çın* ‘издавать звук’ → *çınlak* ‘место, где отражается эхо’, фр. *parler* ‘говорить’ → *le parloir* ‘салон для приема, приемная’. ЛД, образованные от прилагательных, могут быть мотивированными: а) относительными прилагательными: тур. *gizli* ‘тайный’→ *gizlilik* ‘подполье’, фр. *filiale* ‘дочерний’ → *la filiale* ‘филиал, отделение’, б) качественными прилагательными: фр. *fort* ‘крепкий’ → *la forteresse* ‘крепость’. ЛД, мотивированные числительными, были отмечены в обоих исследуемых языках: тур. *çift* ‘пара’ → *çiftlik* ‘ферма’, фр. *quart* ‘четверть’ → *le quartier* ‘квартал’.

Нами были выявлены ЛД природного происхождения, которые образовались естественным путем. Их МО служат конкретные существительные, обозначающие: а) природный ландшафт: тур. *saz* ‘болото’ → *sazak* ‘болотистая местность’, фр. *le prè* ‘луг’ → *la prairie* ‘лужайка, степь’; б) место содержания/разведения растений: тур. *ceviz* ‘орех’ → *cevizlik* ‘орешник’, фр. *le chêne* “дуб“ → *la chênaie* “дубняк“; в) место содержания/разведения животных: тур. *tavuk* ‘курица’ → *tavukluk* ‘курятник’, фр. *la colombe* “голубь“ → *le colombier* “голубятня“; г) части тела: тур. *ekü* ‘сустав’ → *eküge* ‘место разделения водных путей’, фр. *la veine* ‘вена’ → la venelle ‘маленькая узкая улочка’; д) вещества и сырьевые материалы: тур. *kum* ‘песок’ → *kumsal* ‘песчаное место’, фр. *le soufre* “сера“ → *la soufrière* “серный рудник“. Отглагольные ЛД этого типа мотивированы глаголами, обозначающими действия стихийных процессов: тур. *çökmek* ‘опускаться, наносить’ → *çökelge* ‘нанос, намыв’, фр. *raviner* ‘размывать почву’ → *ravine* ‘маленькая узкая долина’. Были выделены ЛД, образованные от прилагательных: тур. *yaban* ‘дикий’ → *yabanlık* ‘дикая, незаселенная местность’, фр. *plat* “ровный“ → *le plateau* “равнина“.

Менее частотны квазилокативы отличаются от собственно локативных дериватов тем, что обозначают отвлеченные понятия с локативным значением. В качестве МО для образования ЛД этого типа выступают: а) абстрактные существительные типа тур. *gurbet* ‘чужой край’ → *gurbetlik* ‘чужбина’, фр. *le coin* ‘угол’ → *le recoin* ‘потайное место’, б) прилагательные: тур. *uzak* ‘дальний’ → *uzaklık* ‘даль, далекое место, расстояние’, фр. *profond* “глубокий“ → *la profondeur* “глубина, глубокое место“.

Исследуемый материал дает возможность утверждать, что образование ЛД в турецком и французком языках зависит от грамматических и семантических ограничений. Что касается грамматических ограничений, то и в турецком, и во французском языках ЛД могут быть образованы от основ существительных, прилагательных, глаголов и причастий. ЛД в основном не образуются от основ числительных, наречий и других частей речи – исключения представлены единичными образованиями. Во французском языке ЛД образуются от основ единственного и множественного числа. Родовая принадлежность не является ограничением в образовании ЛД – они могут быть образованы от основ двух родов, представленных в данном языке. В турецком языке были отмечены только ЛД, образованные от основ единственного числа.

Наиболее продуктивными в образовании ЛД в обоих исследуемых языках являются непроизводные основы существительных. В качестве семантических ограничений в образовании ЛД можно отметить невозможность образования ЛД в современном турецком и французском языках от глаголов звучания и речевой деятельности, чувственного восприятия и эмоционального состояния. Были отмечены единичные исключения. ЛД не образуются от прилагательных, обозначающих физические и интеллектуальные качества человека.

ЛИТЕРАТУРА

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли. – М. : Изд-во иностр. лит-ры, 1965.

2. Баскаков Н. А. К вопросу о классификации тюркских языков / Н. А. Баскаков. – В. : Известия Академии наук СССР, отд-е лит-ры и языка. – 1952. – Т. XI. – Вып. 2. – 121–134 с.

3. Баскаков А. Н. Большой турецко-русский словарь / А. Н. Баскаков. – 3-е изд., стер.– М. : Живой язык. – 2006. – 960 с.

4. Гак В. Г. Сопоставительная лексикология (на материале французского и русского языков) / В. Г. Гак. – М. : Международные отношения. – 1977. – 262 с.

5. Гак В. Г. Сравнительная типология русского и французского языков / В. Г. Гак. – М : Просвещение. – 1989. – 288 с.

6. Калиущенко В. Д. Типология отыменных глаголов / В. Д. Калиущенко.– Донецк : Изд-во Донеччина. – 1994. – 420 с.

7. Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого литературного языка /А. Н. Кононов. – М. – Л., Изд-во Академии Наук СССР. – 1956 – 569 с.

8. Магазанник Д. А. Турецко-русский словарь / Д. А. Магазанник. – М. : ОГИЗ, Гос. Изд-во иностранных и нац-х словарей. –1945. – 705 с.

9. Поливанов Е. Д. Русская грамматика в сопоставлении с узбекским языком / Е. Д. Поливанов. – Ташкент, 1933.

10. Реформаторский А. А. Агглютинация и фузия как две тенденции грамматического строения слова / А. А. Реформаторский // Лингвистика и поэтика. – М. – 1987. – 52–76 с. http : //berkano.mylivepage.ru/wiki/1197/352.

11. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков (общетюркские и межтюркские основы на гласные) / Э. В. Севортян. – М. : Изд-во Наука. – 1974. – 767 с.

12. Степанов Ю. С. Структура французского языка / Ю. С. Степанов. – М., Высшая школа. – 1965.

13. Цыбова. И. А. Определите значение слова / И. А. Цыбова. – М. : Международные отношения. – 1981. – 102 с.

14. Banguoğlu T. Türkçenin Grameri / T. Banguoğlu – TDK Yaınları, Ankara, 2007. – 628 s.

15. Büyük Türkçe Sözlük / Büyük Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu, on-line : http ://www.tdkterim.gov.tr/bts/?kategori=verilst&kelime=bar%FD&ayn=tam

16. Dictionnaires de l'Académie Française (4ème, 8ème et 9ème édition), version informatisee http ://www.cnrtl.fr/dictionnaires/anciens/

17. Dubois J. Etude sur la dérivation suffixale en français moderne et contemporain / Dubois J. – P. – 1962.

18. Galichet G. Physiologie de la langue francaise./ Galichet G. – P.– 1961.

19. Grappin P. Großwörterbuch Deutsch – Französisch / Französisch – Deutsch / Grappin P., Charue J., Heitz C., Schenker V., Hebecker B. – Paris : Larousse, 1999. – 878 p.

20. Ergin M. Türk Dil Bilgisi / M. Ergin – Bayrak Basım, Yayım, Tanıtım. İstanbul. – 2005. – 407 s.

21. Gülensoy T.Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü : etimolojik sözlük denemesi / Gülensoy T. 1. – b. Ankara, TDK. – 2007. – 608 s.

22. Gülensoy T. Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü : etimolojik sözlük denemesi / Gülensoy T. 2. – b.Ankara, TDK, 2007. – 595 s.

23. Kaliuščenko V. Deutsche denominale Verben / Kaliuščenko V. Tübingen : Gunter Narr Verlag. – 1988. – 180 s.

24. Korkmaz 2005. Korkmaz Z. – Türk dili ve kompozisyon. – Ekin Kitabevi, Ankara, 2005 – s. 105–197. ISBN : 975–878–59 – XNişanyan.

25. Nişanyan S. Sözlerin sözyağacı Çagdaş Türkçenin kökenbilim sözlüğü.on-line : http : //www.nisanyansozluk.com/search.asp?w=bar%FDnak%09&x=0&y=0

26. Pichon E. L'enrichissement lexical dans le français d'aujourd'hui. Les principales de la suffixation en française / E. Pichon – P. – 1942.

27. Picoche J. Le Robert. Dictionnaire étymologique du française / J. Picoche, 2002. – 739 p.

28. Robert P. Le nouveau Petit Robert de la langue française. Version électronique. sous la direction Rey J. / Rey A.

29. Saussure F. Cours de linguistique générale / Saussure F. – P. 1972. – 520 p.

Natalja Zamoshchyna-Sherif

Motivation bases of the derived Nomina loci in Turkish and French

The article focuses on the contrastive analysis of the bases of the derived Nomina loci in Turkish and French. The thematic classification of their denotats is also carried out. Common and distinctive features of the analyzed derivates are distinguished.

The keys words: derived locative nouns, semantic combinability, denotats.

Іванна Мислива-Бунько

СКЛАДНІ СЛОВА В ГАЗЕТНО-ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ КОНТЕКСТІ

У роботі встановлено потенціал складних слів у мові сучасних газет і визначено такі їхні функції: експресивна, створення образності, характеристики, ліричності, іронічності.

Ключові слова: складне слово, мова газети, експресивність, образність, емоційність.

Безперервний рух у світі та постійне прагнення людини до пізнання потребує відповідного мовного забезпечення, вимагає від лексики абсолютної можливості найменування нових понять або уточнення існуючих. Як зазначає Л. Є. Азарова, під час багатьох комунікативних ситуацій виникає необхідність у висловленні двох ідей однією лексемою, словом [1, с. 6]. Очевидною стає тенденція до появи в словниковому складі української мови складних слів, які виникають у результаті осново- та словоскладання.

Складні слова активно використовуються в мові сучасної преси, що є знаряддям миттєвої реакції на повсякденні зміни у світі, популяризації політико-економічних ідей, різноманітної інформації про події внутрішнього й зовнішнього життя країни, засобом формування громадянської позиції, соціально-культурного мислення.

Основи вивчення складних слів закладені ще в класичних роботах зі словотвору Ш. Балі [2], Е. Бенвеніста [3] та ін. У вітчизняному мовознавстві дослідженню композитів присвячено праці І. І. Ковалика [9], В. О. Горпинича [7], Н. С. Родзевич [18], М. Я. Плющ [15], С. П. Самійленка [20], К. Г. Городенської [6]. У наукових розвідках Н. Ф. Клименко [8], Л. Є. Азарової [1] зроблено спробу детально проаналізувати словотворчу структуру, морфемну будову, семантику складних лексем сучасної української мови. М. П. Богуцька [4], В. Овчаренко [13] та ін. порушували питання складних термінів в українській мові. Функціонуванням композитів і юкстапозитів у художніх текстах цікавилися Л. П. Павленко [14], О. М. Рудь [19] та ін. Про виражальні можливості українських складних лексем у різних контекстах частково йдеться мова в розвідках О. Д. Пономарева [16], І. М. Кочан [11], А. П. Коваль [10], О. С. Шевчук [23]. Однак досі складні слова в мові сучасної української преси не були об'єктом самостійного дослідження в лінгвостилістиці, хоча принагідно про структурно-складні одиниці (неологізми, оказіоналізми, запозичення) у ЗМІ йдеться в працях О. А. Стишова [21], О. А. Мітчук [12], О. М. Турчак [22], Н. О. Попової [17] та ін. Це й надає нашому дослідженню актуальності.

Мета статті – з'ясувати особливості функціонування складних слів у газетно-публіцистичному контексті (на матеріалі газет «Волинь», «Луцький замок», «Експрес», «Україна молода» за 2008–2009 роки).

Часто в мові преси вживаються стилізовані під фольклор складені слова, утворені поєднанням синонімічних пар (*думати-гадати, статки-маєтки, потихеньку-помаленьку*): *Довелося потихеньку-помаленьку працювати пензлем, аби не зрушити кісток з місця* (Волинь. – 2009. – 10 вересня).

Для підсилення експресії, створення певної стилістичної орнаментації [10, с. 142] використовують лексичні одиниці, що становлять собою редуплікацію (повторення того самого слова), яка одночасно може супроводжуватися суфіксацією чи префіксацією. Такі складні слова (*просто-напросто, білий-білий, одна-єдина, диво-дивнеє, дим-димок, ледь-ледь, багато-багато, от-от*) є носіями високої експресії, певної стилістичної тональності: *Погода: білий-білий сніженько не стелить доріженьки…* (Волинь. – 2008. – 30 грудня); *Фантастичним є не лише сам замок, але й те, що збудувала його одна-єдина людина – Едвард Лідскалниш* (Луцький замок. – 2009. – 24 вересня).

Емоційною яскравістю, ідейною наснаженістю та глибиною вирізняються в газетному контексті мікрообрази, побудовані на зразок уже відомої словотвірної моделі (*голодомор – горілкомор, правосуддя – кривосуддя, меломан – саломан, свиноферма – арт-ферма*): *Горілкомор» як наслідок геноциду* (Україна молода. – 2008. – 31 жовтня); *Долю горе-судді вирішать Вища рада юстиції та Генпрокуратура, яка вже порушила стосовно його «кривосуддя» три кримінальні справи* (Україна молода. – 2008. – 1 листопада); *Бельгійський художник відкрив арт-ферму, де робить розписи-татуювання на свинях* (Експрес. – 2008. – 16 жовтня).

Ліричності й естетичності сказаному надають складні слова, в основі яких закладена метафора. Часто журналісти вдаються до такого словотворення, коли ведуть мову про жінку, матір, дітей, сім'ю, родину – те, що потребує найбільш образних слів: *Поки тато в Москві на заробітках, він головний мамин помічник: і за сестричками-щебетухами нагляне, і малюків нагодує із соски* (Експрес. – 2008. –

7 лютого); *А для тих мам-зозуль хай би був закон: обов'язкове утримання новонародженого за власні кошти* (Волинь. – 2008. – 31 травня).

Поєднання в одному контексті кількох складних слів із протилежними за значенням компонентами має відповідне стилістичне навантаження, вказує на протиставлення: *Так звана багатопредметність, разом із одногодинними курсами, навчального ефекту не дає* (Експрес. – 2008. – 7 лютого).

Нерідко публіцисти вдаються до індивідуального словотворення. На думку А. П. Коваль, «стилістичний ефект від неологізму посилюється свіжістю його внутрішньої форми (незвичність способу поєднання частин підкреслює образність). За допомогою двокореневих слів викликано потрібні авторові образно-естетичні асоціації» [10, с. 64].

Юкстапозит *полковник-стукач* (Волинь. – 2008. – 23 жовтня) характеризує людину за її внутрішньою природою, вчинками та діями. Експресивності й емоційності слову-образу надає жаргонізм *стукач* – «донощик, виказувач» [5, с. 1407]. Завдяки такому вдалому поєднанню в одній структурі з новим цілісним значенням двох різних за сферою вживання лексем (*полковник* і *стукач*) автор створив іронічний, певною мірою викривальний образ політика Володимира Литвина.

Іноді майстри пера послуговуються номінаціями власне ім'я плюс апелятив-прикладка. У неолексемі *Льоша-мерседес* (Волинь. – 2008. – 8 липня) другий компонент указує на предмет. Водночас у цьому контексті *мерседес* – не марка автомобіля, а узагальнена назва того, чим займалася особа: придбанням дорогих машин за державні кошти. Завершеності в побудові негативно-оцінного образу надає вживаний розмовний (причому російський) варіант імені *Олексій – Льоша*, що має стилістично знижену забарвленість. Семантичне та експресивно-емоційне підкреслення цієї парної номінації здійснено за допомогою заголовка: *Льоша-мерседес стане послом?* (Волинь. – 2008. – 8 липня).

Проте такі авторські творення зі своєю ідейно-естетичною настановою зрозумілі лише в певному контексті.

Узагальнюючи сказане, констатуємо, що в сучасній пресі з її неоднорідністю мови досить широко зі стилістичної метою використовують складні слова. Вони дають змогу виражати найрізноманітніші суб'єктивно-експресивні відтінки думки за рахунок поєднання в них різних основ і коренів. Ці лексеми мають величезні стилістичні можливості, оцінну силу, поняттєву, пізнавальну й естетичну місткість, а також сприяють досягненню таких завдань, як привертання уваги читача, вплив на одержувача інформації.

Потенціал, закладений у структурно-складних лексемах, і різножанровість стилю друкованих ЗМІ сприяє подальшому детальному вивченню цих одиниць. Глибокого дослідження потребують лексико-семантичні особливості складних слів у газетах і журналах; складні неологізми, оказіоналізми, запозичення в пресі; експресивність структурно-складних лексем. На часі порівняльний аналіз функціонування складних слів у різних жанрах газетно-публіцистичного стилю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Азарова Л. Є. Складні слова в українській мові: структура, семантика, концепція «золотої» пропорції / Л. Є. Азарова. – Вінниця : УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2000. – 222 с.

2. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли. – М. : Эдиториал, 2001. – 416 с.

3. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист. – М. : Прогресс, 1974. – 447 с.

4. Богуцька М. П. Структурно-словотвірні особливості української термінології // Склад і структура термінологічної лексики української мови. – К. : Наук. думка, 1984. – 190 с.

5. Великий тлумачний словник української мови [уклад. і головний ред. В. Т. Бусел]. – К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009. – 1736 с.

6. Городенська К. Г. Структура складних іменників у контексті семантичного синтаксису / К. Г. Городенська // Мовознавство. – 1988. – № 3. – С. 27–34.

7. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія / В. О. Горпинич. – К. : Вища школа, 1999. – 118 с.

8. Клименко Н. Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові / Н. Ф. Клименко. – К. : Наук. думка, 1984. – 252 с.

9. Ковалик І. І. Вчення про словотвір / І. І. Ковалик. – Львів, 1961. – 82 с.

10. Коваль А. П. Практична стилістика сучасної української мови / А. П. Коваль. – К. : Вища школа, 1987. – 352 с.

11. Кочан І. М. Лінгвістичний аналіз тексту / І. М. Кочан. – К. : Знання, 2008. – 423 с.

12. Мітчук О. А. Нові слова та їх значення у мові мас-медіа Рівненщини : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.01.08 / О. А. Мітчук; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2006. – 18 с.

13. Овчаренко В. М. Структура і семантика науково-технічного терміна / В. М. Овчаренко. – Харків : Вид-во Харк. ун-ту, 1968. – 71 с.

14. Павленко Л. П. Складні іменники-оказіоналізми в поетичному контексті / Л. П. Павленко // Українська мова і література в школі. – 1983. – № 8. – С. 33–35.

15. Плющ М. Я. Словотворення та вивчення його в школі / М. Я. Плющ. – К. : Рад. школа, 1985. – 127 с.

16. Пономарів О. Д. Стилістика сучасної української мови / О. Д. Пономарів. – К. : Либідь, 1993. – 248 с.

17. Попова Н. О. Структурно-семантичні особливості новітніх лексичних запозичень з англійської в українську мову (90-і рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.) : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / Н. О. Попова; Запоріз. держ. ун-т. – Запоріжжя, 2005. – 19 с.

18. Родзевич Н. С. Про будову складних слів у сучасній українській мові / Н. С. Родзевич // Українська мова в школі. – 1952. – № 6. – С. 25–29.

19. Рудь О. М. Структура, семантика та функціонування складних прикметників в українській поетичній мові ХХ століття : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / О.М. Рудь; НАН України. Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні. – К., 2002. – 21 с.

20. Самійленко С. П. Нариси з історичної морфології української мови / С. П. Самійленко. – К. : Вища школа, 1970. – 188 с.

21. Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації) / О. А. Стишов. – К. : Вид. Центр КНЛУ, 2003. – 388 с.

22. Турчак О. М. Оказіоналізми в мові української преси 90-х років ХХ століття : автореф. дис. … канд. філол. наук : 10.02.01 / О. М. Турчак; Дніпропетр. нац. ун-т. – Д., 2005. – 19 с.

23. Шевчук О. С. Стилістичні функції складних слів // Лінгвістичні студії : [зб. наук. праць]. – Донецьк, 2004. – Вип. 12. – С. 259–261.

Ivanna Myslyva-Bunko

Complex words in the newspaper publicistic context

In the article the potential of Ukrainian composites in newspapers of Volyn is identified and their specific functions are defined. They are: expressive, image-building, lyrical, ironical.

Key words: complex word, a language of newspaper, expressiveness, figurativeness, emotionality.

ТЕРМІНОЛОГІЯ

Наталія Корнодудова

ПОХОДЖЕННЯ, СКЛАД І ФУНКЦІОНУВАННЯ МОРСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

Проаналізовано особливості складу морської термінології на різних історичних етапах розвитку суспільства і його загальнонародної мови; розкрито специфічні для сучасної морської термінології форми вияву на матеріалі наукових праць морської тематики; звернено увагу на нові тенденції у функціонуванні сучасної морської термінології в українській літературній мові.

Ключові слова: термін, морська термінологія, споконвічна морська термінологія, запозичена морська термінологія.

Морська термінологія була об'єктом багатьох учених. Вагомий внесок у її вивченні належить таким дослідникам: О. Горбачу, В. Юрківському, Б. Л. Богородському [16; 24; 2], Є. М. Мотузенку, Й. О. Дзендзелівському, [13], А. А. Берлізову [23, с. 199]. Актуальність статті зумовлена відсутністю системного дослідження питань розвитку морської термінології в українському мовознавстві [16, с. 74], необхідністю ґрунтовного вивчення особливостей її походження, складу та функціонування.

Мета дослідження – з'ясувати особливості етапів розвитку, склад та функціонування морської термінології. У статті реалізовано такі завдання:

– проаналізувати особливості складу морської термінології на різних історичних етапах розвитку суспільства і його загальнонародної мови;

– розкрити специфічні для сучасної морської термінології форми вияву на матеріалі наукових праць морської тематики;

– описати нові тенденції у функціонуванні сучасної морської термінології в українській літературній мові.

Мова науки – поняття історичне. Ядром, основою лексики цієї мови є терміни, що розширюють функції в процесі розвитку самого суспільства і його загальнонародної мови. І кожен етап цього розвитку має свої особливості.

Для української мови однією з таких особливостей стало те, що до народної термінології, тобто власної сукупності найменувань, уживаних в різних галузях людської діяльності, почала приєднуватись міжнародна термінологічна лексика, яка «сформувалась в європейських мовах на ґрунті грецької і латинської мов» [26, с. 631].

Ця особливість розвитку стосується й морської української термінології. За своїм походженням вона неоднорідна: «У її складі функціонують споконвічні (питомі, «свої») терміни, що сягають у сиву давнину, і запозичені («чужі»), узяті до вжитку з потреб поступу» [7, с. 141].

Споконвічну лексику української мови становлять слова, що побутували за східнослов'янської доби до часів Київської Русі (V–VI століття нашої ери). При цьому «шар номінацій річково-морських понять був досить багатий на синоніми, у яких зафіксовані процеси пізнання живої і неживої природи» [17, с. 175]. Наприклад: *берег – гора, пол, возполіє (кам'янистий); берег – прикрай, поморіє, бережіє (морський); поверхня моря – снадь, пучина, нириня* тощо [16, с. 74].

Крім корінних українських слів, у лексичному складі української мови помітне місце займають запозичення [23, с. 121]. Свідченням цього є записи, що дійшли до нас іще з VII століття від греків. Серед них – розповідь візантійського імператора Костянтина Багрянородного про стародавнє річково-морське судноплавство, що давало змогу мешканцям Північного Причорномор'я возити свої товари до Візантії [10, с. 52; 4, с. 104–105; 30, с. 50].

Особливо ж інтенсивним цей процес став на кінець IX століття, коли землі полян, ільменських слов'ян, кривичів, радимичів та інших племен об'єдналися в державу під назвою Київська Русь, зв'язки якої з іншими державами й народами, як і скрізь, ішли здебільшого водними шляхами [4, 154; 22, с. 21]. Функціонували в той час такі терміни, як *корма, човен, невід, острів, весло* [23, с. 107], а «масове будування *набійних лодій*, *насадів* та інших суден дало змогу князям тільки в IX столітті зробити сім походів у Чорне й Середземне моря» [8, т. I, с. 20].

Пам'ятки часів Київської Русі засвідчують, що судноплавна й суднобудівна термінологія в цей період формувалася під впливом скандинавських мов. Дослідник О. Горбач наводить приклади: «*ботя* (півобвідне ребро човна, до якого прибивають обшивні дошки) походить од давньонорвезького слова *biti; якір (укр. кітва́, котвиця)* – від давньошведського *ankari; щогла (рос. мачта)* від давньонорвезького *sigla*; сюди дослідник зараховує й назви морських риб: *оселедець* (давньонорвезьке *sild), скат* («морський кіт», «морський лис») – від давньонорвезького *scata.* Зі Скандинавії пішли і такі давні новгородські назви суден, як *шнека, шняка* (давньонорвезьке *snekkja*) та *буса* (від норвезького *bussa*) [24].

Морські походи розпочиналися з Великого водного шляху з варяг у греки [4, с. 154–155]. Він ішов з Балтійського моря річкою Невою, Ладозьким озером, річкою Волховом, озером Ільменем, річкою Ловаттю, долі волоком переходив через верхів'я Західної Двіни на верхів'я Дніпра і йшов Дніпром униз. Коло порогів човни витягували на берег і перевозили їх до кінця порогів. Тоді знову йшли Дніпром до Чорного моря, до Візантії або до Херсонесу .

У княжу добу до скандинавських висловів приєднуються такі греко-візантійські терміни: *парус* (гр. faros, первісне «шмат матерії», «плащ»), *канава – рів, канал* (гр. *kanava,* первісне підвал, льох, що з латини *canava*), *канат – мотуз* (гр. kannata), давньоукр. *катарть* та інші [24].

Що ж до подальших часів, то слід зазначити: на початок XII століття під *кораблями* й *лодіями* русичі розуміли тільки великі судна, а дрібніші мали назви *дубас, дубок, чо́вен, однодеревка*, і майже водночас із ними в Дніпровському, водному басейні з'явився новий тип судна – *галея* [8, т. 1, с. 19].

На середину XII століття в літописах з'явилася назва – *палубна лодія.* Дослідник Б. Л. Богородський зауважує, що в XII–XIII століттях існували не окремі поодинокі морські терміни, а була цілісна, багата й своєрідна термінологічна система, що панувала на Чорному морі [2, с. 207].

У XIII столітті татаро-монгольське нашестя позбавило Київську Русь виходів до південних морів, надовго порушило мореплавство на Чорному морі. Дослідники зазначають, що судноплавні терміни німецько-польського походження почали з'являтися в Україні тільки з XIV століття – з розвитком річкової торгівлі, але вплив на морську термінологію вони набули лише у XVI–XVII століттях. З XVI століття трапляються номінації суден німецького походження: *шкута, ліхтан, бат, брандер* [1, с. 60].

У XVI–XVIII століттях центром боротьби з кримськими татарами, турками, поляками була Запорізька Січ. В перебігу цієї боротьби запорожці дуже багато уваги приділяли морським походам. З козацьких майстерень виходили судна, які мали назви: *байдак, байдара, дуб (дубас, думбас, дубок, дубище), липа, моноксила, сандал, фуркат, щебека (шебека), струг* [29, с. 108].

Термінологічні запозичення козацької доби були в основному тюркські. З'являються в ній слова *чайка (човен), каюк (річковий човен)* [16, с. 75]*, чердак (палуба), бурундук (канат), сага (річкова затока); байдак, байдара, баркас* – види гребних суден [29]. Особливо ж уславились козацькі *чайки* (човен, з тюрк. šajka) [18, с. 5].

Розростання козацької флотилії позначилося на розбудові української морської термінолексики; торговельні зв'язки з різними країнами, військово-морські походи розширили склад української мови назвами суден іноземного походження. До них додалася термінологічна система річково-морської тематики, і це стало ґрунтом для формування українського наукового стилю. Він розвивався під впливом візантійської традиції, вбираючи згодом у себе досвід і досягнення латини й вироблюваної під її впливом польської наукової мови. Українська наукова термінологія (XVII століття) впливала на вироблення наукового стилю російської мови [17, с. 170–171]. Крім того, в XVI–XVII ст. посилено увагу до італійської мови як джерела поповнення словникового складу літературної мови, трапляються запозичення з французької мови.

На початку XVIII століття напрямок впливу змінився: російська наукова термінологія, що увібрала в себе запозичення з німецької, французької, голландської, англійської мов, активно входить до словника української літературної мови [17, с. 170–171]. На цей період припадає багато запозичених морських термінів на позначення предметів і явищ вітрильного флоту. Так, в українській мові з'являються терміни *фрегат, кліпер, бриг, бригантина* та ін**.**

Таким чином, у XVIII–XIX ст. у морську термінологію запозичено здебільшого голландські терміни (*ватерлінія, кіль, трос, форштевень, шпангоути* та ін.) й англійські терміни (*румб, трал, аврал, бриг, пірс* та ін.). Запозичення з німецької мови (*штандарт, фрахт, ранг, вест, кітель* та ін.) «відбувалося, як правило, через польське посередництво» [27, с. 38]; з французької мови (*порт, гардемарин, балансир* та ін.) – «через польське, а потім через російське посередництво» [27, с. 38].

Процес запозичення тривав протягом XIX–XX століть. Проникаючи в мову, іншомовні слова засвідчували чутливість лексики до змін у житті суспільства й водночас збагачували словниковий склад української літературної мови.

Наприкінці XX – на початку XXI століть вийшли друком Словник російсько-української морської термінології [20], Словник транспортних термінів [25], надруковані морські Національні стандарти України [11; 12; 14], у яких «зроблено спробу реалізувати всі вимоги, яким повинна відповідати «ідеальна» термінологія, що має бути позбавлена омонімії, багатозначності, синонімії насамперед у межах однієї терміносистеми» [15, с. 159; 6, с. 158]. Коли йдеться про сферу функціонування морської термінології, «де кожен термін існує в текстах, що є жанрово-стилістичними різновидами мови науки – в монографії, статті, рефераті, науково-популярному нарисі» [15, с. 159], то можна констатувати, що в українській мові в специфічних для термінології формах вияву функціонують:

1) загальнонаукові терміни: *аналіз, критерій, фактор, радіус, метод*;

2) терміни з ознаками іншомовних слів: *б'єф , біфуркація, кліф* тощо;

3) власні українські морські терміни – *стерно, палуба, пристань, трап, видимість, хвилювання, днище, заземлення, набережна, випарник* тощо;

4) терміни, що засвоєні українською мовою, ввійшли до активної лексики: *ілюмінатор* (лат.), *дельта* (грецьк.), *компас* (нім.), *гарпун* (англ.), *бриз* (франц.) тощо;

5) морські терміни, що утворилися шляхом поєднання іншомовного кореня з українським афіксом: *міжконтинентальний (шельф)* або навпаки – українського кореня з іншомовним афіксом: *гідроспоруда, звукоізоляція* (гібридотерміни) [3, с.83] чи одного слова іншомовного, а другого – українського: *наддування дизеля* (гетерогенні термінологічні деривати) [15, с. 116];

6) морські терміни з ознаками неологізмів – *крюїнґ, сюрвейєр, судно, що плаває під національним прапором* тощо;

7) морські терміни-омоніми, запозичені з різних мов і через це в українській мові мають різну семантику: *бухта*[1] (нім.) – затока; *бухта*[2] (гол.) – канат, укладений вертикально «колами» або «вісімками» [19, с. 96];

8) терміни-пароніми: *балансир – балансер*; *вахта – варта* тощо [5];

9) терміни-синоніми: *рискання (судна) – никання (судна)* [12, с. 7]; *ізопеленга – ізоазимут* [19, с. 79];

10) поповнення за рахунок слів із фонду загальновживаної лексики внаслідок її переосмислення й термінологізації: *ніс, вилиця, крило, котел* – у техніці; *корінь слова* (філол.), *корінь наближений* (мат.) [28, с. 143];

11) терміни-скорочення, повна й коротка форма яких затверджена морським Національним стандартом України*: північний захід – NW* [14, с. 9]; *електронна картографічна навігаційно-інформаційна система – ЄКНІС* та ін. [11, с. 9];

12) використання терміносполучень з інших галузей науки, особливо на позначення понять із галузі комп'ютерних систем і технологій: *автоматична система догляду*, *«осцилограми» моделювання системи* [21, с. 86–89].

Інноваціями у функціонуванні на високому рівні інтелектуалізації морської термінології є: паралельне функціонування в текстах повних і скорочених морських термінів українською, англійською, латинською мовами; подання термінів-відповідників німецькою, французькою, англійською й російською мовами до застандартизованих термінів, узятих з міжнародних і національних стандартів, словників і науково-технічної літератури, де використовано слова-кальки й семантичні кальки-словосполучення [12, с. 5]; функціонування в Словниках морської термінології дефініцій термінів англійською, російською і українською мовами, серед яких є багатокомпонентні моделі, «що виникли внаслідок ускладнення термінів простішої конструкції» [15, с. 314; 25, с. 72]; написання тексту статті російською й українською мовами з наведенням англійського відповідника [20, с. 54]; перелік термінів, які використовують на українській, російській, англійській, французькій, іспанській мовах, наприклад, у бюлетенях для мореплавства [9, с. 240–247].

Отже, морська термінологія сучасної української літературної мови функціонує в морських Національних стандартах України, у словниках, довідниках і наукових працях, у підручниках, посібниках і монографіях. У її складі існують такі прошарки: питома наукова морська термінологія; терміни-запозичення з інших мов; гібридотерміни й гетерогенні термінологічні деривати; загальнонаукові терміни; морські терміни, офіційно визнані синонімами, паронімами, омонімами; скорочені морські терміни, що функціонують в українській мові поруч із повними; морські терміни, що поповнилися за рахунок слів із фонду загальновживаної лексики внаслідок їхнього

переосмислення й термінологізації; творення неологізмів; поповнення термінологічного складу через словотворчі засоби.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андріянова О. Джерела формування української військово-морської термінології у Козацьку добу / О. Андріянова // Морська держава. – 2004. – № 2. – С. 58–60.

2. Богородский Б. Л. Термин мачта и его синонимы / Б. Л. Богородский // Ученые записки. – 1958. – Т. 144. – С. 191–221.

3. Васенко Л. А. Фахова українська мова : посібник / Л. А. Васенко, В. В. Дубічинський, О. М. Кримець. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 272 с.

4. Василенко С. Д. Історія України у контексті світової історії : посібн. [для студ. вищ. навч. закл.] / С. Д. Василенко, Ю. Т. Чечітко. – Одеса : Друк, 2006. – 272 с.

5. Головащук С. І. Українське літературне слововживання: словник-довідник / С. І. Головащук. – К. : Вища школа, 1995. – 319 с.

6. Даниленко В. П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания / В. П. Даниленко. – М. : Наука, 1977. – 246 с.

7. Дорошенко С. І. Загальне мовознавство : навч. посіб. / С. І. Дорошенко. – К. : Центр навчальної літеретури, 2006. –288 с.

8. История отечественного судостроения IX–XIX вв. : в 5 т. / [сост. В. Д. Доценко, И. В. Богатырев, Г. А. Вахарловский, П. А. Кротов.; ред. В. Д. Доценко]. – СПб. : Судостроение, 1994. – Т. 1. – 472 с.

9. Кісєльов В. П. Метеорологія та океанографія для судноводіїв / В. П. Кісєльов. – Одеса : ЛАТСТАР, 2001. – 291 с.

10. Мельник И. К. История древнейшего кораблестроения и мореплавания. Опыт реконструкции / И. К. Мельник. – Одесса : Феникс, 2003. – 232 с.

11. Морська навігація та навігаційне обладнання суден. Умовні позначення і скорочення : ДСТУ 4386 : 2005. – [Чинний від 2005-14-11]. – К. : Держспоживстандарт України, 2006. – 70 с. – (Національні стандарти України).

12. Морська навігація. Терміни та визначення понять : ДСТУ 4509 : 2005. – [Чинний від 2008-04-01]. – К. : Держспоживстандарт України, 2007. – 31 с. – (Національні стандарти України).

13. Мотузенко Е. М. Морская рыболовецкая термінологія северо-западного Причерноморья : дис. … канд. филол. наук : 10. 02. 01 / Е. М. Мотузенко. – Одесса, 1987. – 223 с.

14. Обладнання навігаційне суднове. Терміни та визначення : ДСТУ 4475 : 2005. – [Чинний від 2005-25-11]. – К. : Держспоживстандарт України, 2006. – 29 с. – (Національні стандарти України).

15. Онуфрієнко Г. С. Науковий стиль української мови : навчальний посібник з алгоритмічними приписами / Г. С. Онуфрієнко. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 392 с.

16. Панько Т. И. Українське термінознавство: підручник / Т. И. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Львів : Світ, 1994. – 216 с.

17. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики / В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1988. – 240 с.

18. Сергійчук В. І. Морські походи запорожців / В. І. Сергійчук. – К. : Київська правда, 1992. – 62 с.

19. Словник іншомовних слів / [уклад. С. М. Морозов та ін.]. – К. : Наукова думка, 2000. – 680 с.

20. Словник морської термінології: рос.-укр. з англ. відповідниками / [наук. ред. Н. М. Неровня]. – К. : Видавничий дім «КМ Academia», 2000. – 282 с.

21. Судовые энергетические установки: научно-технический сборник. Вип. 6. – Одесса : ОГМА, 2001. – 132 с.

22. Сторінки історії флоту України / [авт. тексту В. М. Чайка]. – Севастополь : Рівненська друкарня, 1996. – 155 с.

23. Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія / [відп. ред. М. А. Жовтобрюх]. – К. : Наукова думка, 1973. – 440 с.

24. Термінологія в працях Олекси Горбача / Р. Микульчик // Вісник Нац. університету «Львівська політехніка». – 2003. –№ 490. – С. 52–57.

25. Тлумачний англо-російсько-українськиї словник транспортних термінів : 447 термінів [уклад. В. І. Чекаловець та ін.]. – Одеса : ОНМУ, 2007. – 287 с.

26. Українська мова : енциклопедія / [редкол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 2000. – 752 с.

27. Українська термінологія і сучасність : [зб. наук. праць / відп. ред. Л. О. Симоненко]. – К. : КНЕУ, 2007. – 416 с.

28. Українсько-російський словник наукової термінології / [ред. Л. О. Симоненко]. – К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. – 416 с.

29. Фоменко В. Г. Про козацькі човни «чайки» та «дуби» / В. Г. Фоменко // Український історичний журнал. – 1966. – № 8. – С. 107–111.

30. Яровая Л. В. Русская морская терминология судовождения / Лилиана Викторовна Яровая. – Одесса : ЛАТСТАР, 2002. – 200 с.

Natalia Kornodudova

Origin, structure and operation of maritime terminology in the Ukrainian literary language

Marine terminology structure within various historical periods of evolution of society and its public language is analyzed; the forms of expressing specific modern maritime terminology based on materials of scientific studies of maritime research area are revealed; special attention being paid to new tendencies in operation of modern maritime terminology in the Ukrainian literary language.

Key words: term, maritime terminology, primordial maritime terminology, borrowed

Наталія Гудима

ЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ ТЕРМІНІВ «ІНШОМОВНЕ СЛОВО» Й «ЗАПОЗИЧЕННЯ» В ЗАРУБІЖНОМУ ТА УКРАЇНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ

Проблема запозичення являє собою невід'ємну частину проблеми мовних контактів і збагачення словника та є дуже важливою в останній час у зв'язку з посиленням та розширенням політичних, економічних та культурних зв'язків України з іншими країнами, народами та їхніми мовами. У статті визначено та розмежовано значення термінів «іншомовне слово» та «запозичення» зарубіжними й українськими вченими-лінгвістами.

Ключові слова: іншомовне слово, запозичення, запозичене слово, лексичне запозичення, лінгвістичний термін, лексика іншомовного походження.

Особливе місце в теорії запозичення посідає питання про визначення термінів *«запозичення»* та *«іншомовне слово»*, а також про розмежування запозичення різного характеру (фонетичного, морфологічного, словотворчого, фразеологічного тощо) та запозичення лексичного або мовного. Незважаючи на те, що в мовознавстві вже є низка робіт, присвячених проблемі запозичень, однак потреба в подальших дослідженнях не втрачає своєї актуальності. Запозичення було і є предметом дослідження й українських, і зарубіжних учених (Л. Крисін, М. Брицин, В. Виноградов, Ю. Жлуктенко, Л. Баранникова, А. Бурячок, Б. Головін, Д. Лотте, І. Огієнко, С. Семчинський, А. Марті, В. Акуленко, С. Федорець, І. Мрозіцька, О. Лисенко, Г. Сергеєва, С. Рижикова, Л. Чурсіна, Д. Мазурик, О. Стишов, О. Тодор, В. Сімонок).

Багатозначність розуміння терміна «запозичення» зумовлена специфікою свіввіднесеного з ним факту мовної дійсності. З одного боку, його вживають для позначення запозичення, а з другого – ним користуються для констатації результату цього процесу, що представлений, наприклад, запозиченим словом або фонемою чи морфемою.

Мета статті – проаналізувати визначення термінів «іншомовне слово» та «запозичення» в зарубіжному та українському мовознавстві.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) проаналізувати сутність лінгвістичних термінів «іншомовне слово» та «запозичення»; 2) розмежувати задекларовані терміни за різними ознаками; 3) дати авторське визначення цим термінам.

Перш ніж перейти до питання сутності категорії запозичення, необхідно визначити, що слід розуміти під термінами «іншомовні слова» та «запозичена лексика».

Словники лінгвістичних термінів подають такі визначення: «Іншомовний – запозичений з іншої мови. Іншомовний зворот. Іншомовні слова» [20, с. 178]. «Іншомовні слова – слова, запозичені з інших мов. Запозичення слів є природним процесом, що відбиває економічні, політичні, культурні зв'язки з іншими народами, коли разом з реаліями і поняттями приходять і відповідні слова» [3, с. 99]. «Іншомовні слова – слова з інших мов, які на відміну від запозичених слів не засвоєні повністю мовою, що їх запозичила, усвідомлюються мовцем як чужорідні й зберігають ознаки свого походження. Це виявляється як у їхній формі, так і в семантиці» [23, с. 209]. «Іншомовні слова – слова

з інших мов, які, на відміну від запозичених слів, не засвоєні повністю мовою, що їх запозичила, усвідомлюються мовцями як чужорідні й зберігають ознаки свого походження» [24, с. 238].

Н. Шестакова серед «лексики іншомовного походження» виділила «запозичені слова», повністю асимільовані в мові-реципієнті; «іншомовну лексику», що охоплює іншомовні лексеми, які «використовуються у мовленні, проте в синхронному зрізі не виступають складовою частиною лексичної системи мови, котра їх використовує» [25, с. 149].

Сьогодні немає загальноприйнятого розуміння терміна «запозичене слово». «Енциклопедія. Українська мова» дає таке визначення терміна «запозичене слово»: «Запозичені слова – іншомовні слова, цілком засвоєні мовою, що їх запозичила. Запозичене слово не сприймаються мовцями як чужорідний елемент і не потребують пояснень щодо форми і значення. На відміну від іншомовних слів, які розглядаються в спеціальних словниках, запозичені слова подано в загальних словниках разом із питомою лексикою» [24, с. 202]. Найголовнішим джерелом лексичних запозичень, пов'язаних із поняттями загальноєвропейської культури, науки, державного управління, права й політики, для української мови, як і всіх європейських були та залишаються й досі латинська та грецька мови. Крім німецьких, найбільше запозичених слів в українську мову проникло з таких європейських мов, як французька, італійська та англійська.

О. Ахманова «запозичене слово» визначає як «…слово, що з'явилося в мові як результат запозичення…» [20, с. 151]. У «Словнику лінгвістичних термінів» за редакцією Д. І. Ганича та І. С. Олійника «запозичення» подано в двох значеннях: «Запозичення. 1. Звернення до лексичного фонду інших мов для визначення нових понять і предметів, причому часто самі ці поняття і предмети разом з їх назвами засвоюються від інших народів. 2. Слова, словотворчі афікси, конструкції, що ввійшли в мову внаслідок запозичення» [3, с. 82]. Учені-лінгвісти ототожнюють терміни «запозичення лексичні» та «іншомовні слова».

О. Пономарів розмежовує терміни «запозичення» й «іншомовні слова», основним критерієм уважає рівень засвоєння мовою слова іншомовного походження: запозичення – «…це слова, які давно й глибоко ввійшли в мову, підпорядкувавшись усім її законам, близькі за фонетичною структурою до звукового складу власне українських слів; іншомовні слова – ті, які зберігають чужорідність звучання та форми та наводяться в словниках іншомовних слів…» [13, с. 66].

Л. Єфремов зауважує, що кожне запозичене слово утворено з іншомовного матеріалу, а матеріалом для запозичення може бути тільки звучання слова й матеріальне звучання, властиве слову в тих чи інших випадках його усталеного вживання [4, с. 7–8].

Термін «запозичення» вживають у мовознавчій літературі в двох значеннях: у широкому й вузькому розумінні. У широкому – термін розглядають у зв'язку з теорією мовних контактів, взаємодію мовних систем, як один із шляхів збагачення словникового складу мови (І. О. Бодуен де Куртене, Е. Хауген). У вузькому – термін вживають на позначення процесу входження й адаптації запозиченої лексики. Термін «запозичення» вживаємо у вузькому розумінні на позначення запозиченого слова – нової лексичної одиниці, морфологічно чи словотвірно оформленої за зразком мови, з якої запозичуємо.

Учені-лінгвісти намагалися дати визначення терміна «запозичення» з різних позицій. Поняття «запозичення» не має достатнього означення навіть в одній лінгвістичній традиції, зважаючи на те, що існують різноманітні підходи до цього явища та його термінологічного визначення в зарубіжній лінгвістиці. Так, у західноєвропейській лінгвістиці існували терміни «гібридизація» і «схрещування» (Хауген, Марті). «Гібридизація» – взаємодія неблизько споріднених мов або зовсім неспоріднених, а «схрещування» – близькоспоріднених [21, с. 34]. На два значення терміна «запозичення» вказував Ж. Марузо: «Цей французький термін (L'emprunt – запозичення) позначає одночасно й акт, у результаті якого одна мова засвоює елемент іншої мови, і сам позначений елемент» [21, с. 104].

Розрізняє процес запозичення і результат цього процесу Е. Хауген, позначаючи запозичені одиниці терміном «loanword» (англ. «позичати»). «Запозичення» – «…спроба мовців відтворити засобами однієї мови ті моделі, які він вивчив в іншій мові…» [26, с. 220], мовознавець уживає цей термін на позначення більшої частини всіх лексичних інновацій, що викликані мовним контактом, тобто всіх явищ лексичної інтерференції.

Німецькі лінгвісти, очолювані А. Шлейхером, диференціювали запозичені слова (Lehnwörter) і іншомовні слова (Fremdwörter) – на слова «засвоєні» та «чужі», тобто такі, що в процесі запозичення не набули якогось широкого функціонування, не ввійшли до словотворчої парадигми мови-реципієнта, не зазнали фонетичної й граматичної адаптації в лінгвальній системі, що їх запозичила. Але вони не пропонували єдиної системи для розділення названих категорій в різних мовах, змішуючи

їхні критерії й визначення. Ці два терміни існують у нашому мовознавстві без диференційних значень [19, с. 6].

Термін «запозичення» вживаний у мовознавчій літературі в двох значеннях: 1) запозиченням називають один із шляхів збагачення словникового складу мови, опираючись на теорію мовних контактів, взаємодію мовних систем (І. О. Бодуен де Куртене, Л. А. Булаховський); 2) цей термін також позначає процес входження й адаптації запозиченої лексеми й результат цього процесу – запозичене слово, лексему (І. М. Обухова).

М. Маковський вважає, що запозичення – це звук, морфема, слово, або його окреслене значення, фразеологізм, синтаксична конструкція, перенесені з однієї мови в іншу, а також сам процес подібного перенесення [11, с. 179].

Заперечення як процес відкидає М. Майоров, який вважає, що «запозичення – це не процес, а, власне, тільки першопочаткове використання іншомовного матеріалу у новому для нього оточенні» [10, с. 211]. Запозичується не слово, а «…шматок лексичного матеріалу без форми…» [10, с. 235].

Ф. де Соссюр під запозиченням розуміє «…весь обсяг мовних елементів, що переходять із однієї мовної системи в іншу…» [22, с. 18].

Л. Крисін називає запозичення «…процесом переміщення різних елементів з однієї мови в іншу, де під різними елементами маються на увазі одиниці різних структурних рівнів мови (фонеми, морфеми, лексеми, фраземи)…» [7, с. 18–19].

О. Реформатський у свій час пропонував такі терміни на визначення запозичення, як «засвоєні» та «освоєні» слова [14, с. 135].

Дослідники, які займалися питаннями білінгвізму, інтерференції, розглядають запозичення як один із результатів контактування двох мов і як результат інтерференції. Будь-яке запозичення на початковому етапі залежить від білінгва, людини, яка володіє двома мовами і починає вживати це запозичене слово [17, с. 18; 5, с. 12; 15, с. 31; 9, с. 10; 18, с. 9]. Цікавим є тлумачення терміна «запозичення» С. В. Семчинським. Мовознавець вважав, що запозичуватися можуть не лише лексичні одиниці, але й інші елементи мовної структури [17, с. 18].

В. Мартинов протиставляє «запозичення» й «проникнення» [12, с. 53]. Ю. Жлуктенко вважає, що різниця між двома цими термінами полягає в тому, що вони співвідносяться як причина й наслідок та пропонує виділяти два значення терміна «запозичення»: 1) процес сприйняття одиниць однієї мови іншою мовою, тобто певний конкретний вид лінгвістичних змін, які викликані взаємодією мов у ситуації їхнього контакту; 2) перенесені в іншу мову одиниці, тобто наслідки взаємодії мов, які можуть існувати в цій мові й після того, як взаємодія вже припинилася [5, с. 12].

В обох своїх значеннях термін «запозичення» позначає не те саме, що термін «взаємодія мов», адже в середині XX сторіччя у мовознавстві набуває поширення термін «мовний контакт», який ніби означає те саме, що й «взаємодія мов». Ці дві назви мовби доповнюють одна одну.

У процесі взаємодії обидві рівноправні мови впливають одна на одну й таким чином взаємозбагачуються. Схвальну оцінку діставали й закономірні наслідки цих контактів – лексичні запозичення. Назва «мовні контакти» створює враження двостороннього процесу – взаємодії та взаємовпливу мов. Потік запозичень плине лише в один бік, українська мова виконує роль «приймача», «підлеглої» мови. Зв'язки між мовами не партнерські, а отже, маємо однобічний вплив. Ось чому процеси, які називають мовними контактами, у багатьох випадках точніше було б іназивати мовними впливами [16, с. 19–20].

У сучасному мовознавстві під процесом запозичення розуміють не тільки сам факт переходу іншомовного слова із мови-джерела в чуже для нього мовне середовище, але й адаптаційні процеси, унаслідок яких засвоєне слово суттєво змінюється в семантичному й формальному планах. Унаслідок згаданих трансформацій запозичене слово може лише віддалено нагадувати слово-етимон, яке часто можна кваліфікувати лише як імпульс для словотвору й будівельний матеріал, що використаний при цьому.

Сучасні дослідники мови вважають, що процес запозичування пов'язаний з перебудовою запозичених слів на всіх мовних рівнях, тобто цей процес має подальші наслідки для всієї системи мови, яка запозичує.

В. Акуленко у своїх фундаментальних дослідженнях не використовує терміна «запозичення», а називає цей процес «міжмовним контактуванням» [1, с. 15].

Під «запозиченням» В. Сімонок розуміє «…різні лексичні іншомовні одиниці, узуальний статус яких закріплений лексикографічно або ж незалежним вживанням як мінімум у двох україномовних джерелах…» [19, с. 6].

Про лексичне запозичення як один із чинників явища інтерференції говорить Г. Сергєєва. Дослідниця вважає, що процес запозичення іншомовної лексеми – це не механічне перенесення мовного матеріалу, а динамічний процес, що складається з кількох етапів [18, с. 9].

Запозичення – це результат мовних і культурних контактів. Мовні контакти завжди відіграють певну роль у розвитку словникового складу мови. Запозичення – це звук, морфема, слово або його окреме значення, фразеологізм, синтаксична конструкція, перенесені з однієї мови в іншу, а також сам процес подібного перенесення. Запозичення може здійснюватися безпосередньо або через посередництво інших мов [23, с. 179].

Л. Архипенко стверджує, що «…запозичення – це й процес освоєння елемента чужої мови, і сам цей елемент…» [2, с. 20]. Під «елементами» чужої мови автор на увазі одиниці різних рівнів мовної системи: фонетики, морфології, лексики, синтаксису. Унаслідок цього слід обмежувати термін «запозичення» на кожному рівні: фонетичне запозичення, семантичне запозичення, лексичне запозичення, морфологічне запозичення, синтаксичне запозичення.

У «Лінгвістичному енциклопедичному словнику» подано таке визначення терміна «запозичення»: «Запозичення – елемент чужої мови, перенесений з однієї мови в іншу в результаті мовних контактів, а також сам процес такого переходу» [8, с. 205].

Л. Кислюк розуміє запозичення як «…наслідок процесу міжмовного контактування, безпосереднього чи опосередкованого, одним із результатів процесів, які виявляють синхронічну динаміку лексичної підсистеми сучасної мови» [6, с. 5]. Термін «запозичення» автор уживає у вузькому розумінні на позначення запозиченого слова – нової лексичної одиниці, морфологічно та словотвірно оформленої за зразком мови.

Отже, викладене вище дає підстави стверджувати, що запозичення – це не тільки проста передача готових елементів однією мовою іншої, це й процес їхнього органічного освоєння системою цієї мови, пристосування до її власних потреб, перетворення – формального й семантичного – в умовах іншої системи. Водночас, запозиченням може бути й будь-яке слово, яке потрапило в мову зовнішнім шляхом.

Наше дослідження є теоретичним, оскільки матеріал у ньому спрямований на перспективне вивчення задекларованої проблеми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акуленко В. В. Німецький вплив на розвиток української мови: проблеми методології / В. В. Акуленко // Мовознавство. – 1997. – № 1. – С. 12–19.

2. Архипенко Л. М. Етапи і ступені адаптації іншомовних лексичних запозичень в українській мові (на матеріалі англіцизмів у пресі кінця ХХ – початку ХХІ ст.) / Архипенко Л. М. – Х. : ХНЕУ, 2008. – 168 с. – (Монографія).

3. Ганич Д. І. Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. – К. : Вища школа, 1985. – 360 с.

4. Ефремов Л. П. Сущность лексического заимствования и основные признаки освоения заимствованных слов : автореф. дис. … канд. филол. наук / Л. П. Ефремов. – Алма-Ата, 1959. – 21 с.

5. Жлуктенко Ю. О. Мовні контакти. Проблеми інтерференції / Ю. О. Жлуктенко – К., 1966. – 135 с.

6. Кислюк Л. П. Словотвірний потенціал запозичень у сучасній українській літературній мові (на матеріалі англійських та німецьких запозичень) : автореф. дис. … канд. філол. наук : спец. 10.02.15 / НАН України, Інститут української мови / Л. П. Кислюк. – К., 2000. – 16 с.

7. Крысин Л. П. Иноязычные слова в современном русском языке /Л. П. Крысин. – М. : Наука, 1968. – 207 с.

8. Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – 685.

9. Лисенко О. А. Освоєння німецькомовних запозичень в українській нвуково-технічній термінології : автореф. дис. … канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. А. Лисенко. –Х., 1999. – 21 с.

10. Майоров М. П. К вопросу о сущности лексического заимствования / М. П. Майоров // Ученые записки 1-го МГПИИЯ. – 1967. – Т. 37.– С. 196–235.

11. Маковский М. М. Теория лексической аттракции / М. М. Маковский. – М., 1977. – 252 с.

12. Мартынов В. В. К лингвистическому обоснованию гипотезы о вислоодерской прародине славян / В. В. Мартынов // Вопросы языкознания. – 1961. – № 3. – С. 53.

13. Пономарів О. Лексика іншомовного походження / О. Пономарів // Українська мова і література в школі. – 2000. – № 3. – С. 65–67.

14. Реформатский А. А. Введение в языкознание / А. А. Реформатский – М. : Учпедгиз, 1955. – С. 117.

15. Розенцвейг В. Ю. Языковые контакты / В. Ю. Розенцвейг. – М., 1972. – 178 с.

16. Селігей П. Що нам робити із запозиченнями? / П. Селігей // Українська мова. – 2007. – № 3. – С. 3–17.

17. Семчинський С. В. Семантична інтерференція мов / С. В. Семчинський. – Львів : Видавництво Львівського університету, 1963. – 62 с.
18. Сергєєва Г. А. Англомовні запозичення в українській правничій термінології : автореф. дис. … канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Харківський державний ун-т / Г. А. Сергєєва. – Х., 2002. – 16 с.
19. Сімонок В. П. Мовна картина світу. Взаємодія мов / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого / В. П. Сімонок. – Х. : Основа, 1998. – 171 с.
20. Словарь лингвистических терминов [состав. О. С. Ахманова]. – М., 1966. – 606 с.
21. Словарь лингвистических терминов [состав. Ж. Марузо]. – М., 1960. – С. 104.
22. Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики / Ф. де Сосюр. – К. : Основи, 1998. – 324 с.
23. Українська мова. Енциклопедія. –К. : «Українська енциклопедія», 2000. – 752 с.
24. Українська мова. Енциклопедія. – К. : Українська енциклопедія імені М. П. Бажана, 2007. – 752 с.
25. Шестакова Н. О. О причинах лексического заимствования // Слово в лексико-семантической системе языка / Н. О. Шестакова. – Л., 1972. – С.148–150.
26. Haugen E. The analysis of linguistic borrowing. – Language, 1950. – Vol. 26. – Nr 2 / –210–231.

Nataliya Gudyma

The linguistic aspect of the terms "foreign language word" and "borrowing" in the foreign and Ukrainian philology

The problem of language borrowings is an inevitable part of the problem of language contacts and enriching the vocabulary, which is very vital nowadays in the course of strengthening and extending the political, economic and cultural relations of Ukraine with other countries, nations and their languages. The author of the article shows the determination of meanings in the terms 'foreign language word' and 'borrowing' found in the works by foreign and Ukrainian linguists.

Key words: foreign language word, borrowing, loanword, lexical borrowing, linguistic term, foreign origin vocabulary.

Марина Гонтар

СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ ТЕРМІНІВ-СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРМІНОСИСТЕМИ ЖУРНАЛІСТИКИ

У статті досліджено структурні особливості термінів-словосполучень української терміносистеми журналістики, проаналізовано основні моделі термінів-словосполучень та подано характеристики галузевих термінів-словосполучень загалом.

Ключові слова: журналістський термін, термін-словосполучення, модель, опорний і залежний компоненти словосполучення.

Термінологія кожної галузі знань містить різноструктурні одиниці, крім однослівних термінів вагоме місце займають терміни-словосполучення (ТС). За спостереженнями термінологів, у різних терміносистемах ТС становлять від 50 до 90 % від загальної кількості термінів. Аналіз ТС, важливої частини термінології, є актуальним, зважаючи на стрімкий розвиток науки та невпинне поповнення галузевих терміносистем новими лексемами.

Дослідженню термінів-словосполучень присвячено праці В. П. Даниленко [2], Б. М. Головіна [1], Б. П. Михайлишина [5], О. М. Іващишин [3], О. Г. Чумак [13], О. В. Чуєшкової [11] тощо. У статті зроблено спробу проаналізувати структуру термінів-словосполучень журналістики, яка не була об'єктом вивчення в українському термінознавстві.

Мета дослідження – аналіз структурно-граматичних характеристик термінів-словосполучень журналістики в українській мові та визначення їхніх найпродуктивніших моделей.

Терміни-словосполучення визначаємо як особливий тип стійких словосполучень, які чітко співвідносні зі спеціальними поняттями журналістики та мають нерозкладну стійку структуру.

Окрім властивостей терміна-словосполучення як терміна (системність, наявність дефініції, тенденція до моносемії в межах свого термінологічного поля, відсутність експресії, стилістична нейтральність), термін-словосполучення також має характеристики словосполучення і є синтаксичною конструкцією [3, с. 41], а тому, аналізуючи ТС, потрібно враховувати його структурні особливості та характер синтаксичного зв'язку між його компонентами.

Найважливішою особливістю терміна-словосполучення А. С. Полешко вважає „його відтворюваність у професійній сфері вживання для вираження конкретного спеціального поняття, що пов'язано зі стійкістю його структури" [7, с. 81]. Цього погляду дотримується Б. П. Михайлишин, додаючи своє уточнення, зокрема він звертає увагу на те, що усталеність ТС зумовлена їхніми зв'язками зі співвідносними поняттями [5, с. 50]. Чинниками, які надають специфічної термінологічної стійкості різноструктурним словосполученням, на думку вченого, слід вважати: „неодмінність зв'язку словосполучення з денотативно-сигніфікативним комплексом, який представляє певний фрагмент довкілля, перебуває у складі конкретної галузі знань... і закономірно передує термінологічній номінації; постійний порядок складників, зміна яких призводить до втрати стійкості і як результат – детермінологізації номінантів; функціонування ТС у спеціальних текстах, закріплення його як поняттєво-вербального комплексу в активі користувачів, передусім фахівців конкретної галузі знань; поширеність таких комплексів зі сфери функціонування на сферу фіксації та закріплення їх" [5, с. 50].

Ознаками терміна-словосполучення є: 1) утворення за певними словотвірними моделями, що необхідно для систематизації та класифікації споріднених понять; 2) чіткість у вираженні семантичних зв'язків між компонентами ТС; 3) можливість вираження об'єктних, означальних відношень тощо. [10, с. 58].

У досліджуваній терміносистемі зафіксовано двокомпонентні: *активна аудиторія, блок мовлення*, трикомпонентні: *міжнародна інформаційна діяльність;* багатокомпонентні ТС: *автомобільна репортажна телевізійна установка, стаціонарний телевізійний трансляційний пункт.* За граматичними ознаками виділяємо прийменникові ТС: *виступ у кадрі, газета в газеті, вихід в ефір, радіомовлення для дітей, виступ перед мікрофоном, голос за кадром, огляд на внутрішні теми, програми для етнічних меншин, теорія нуля у медіа* та безприйменникові: *аналітичний огляд, акцентний динамічний план*.

Найпоширенішими серед термінів журналістики є двокомпонентні безприйменникові конструкції. На їхній характеристиці ми зупинимося детальніше.

Двокомпонентні ТС дослідженої терміносистеми представлені здебільшого іменниковими словосполученнями (іменник є опорним компонентом): *міжнародний огляд, цикл передач.*

Утворення значної кількості двокомпонентних ТС відбувається поєднанням опорного слова з узгодженим означенням за моделлю „прикметник + іменник": *авторський оригінал, адресний план, вечірня газета, нелегальне видання.* Саме ця модель утворення ТС є найпродуктивнішою в терміносистемі журналістики. Послідовне приєднання до вихідного однослівного терміна слів-уточнювачів використовує мова для конкретизації вихідного поняття і для утворення його видових корелятів [1, с. 44]: *міжкадровий монтаж, внутрішньокадровий монтаж, паралельний монтаж, перехресний монтаж; безтрактова репетиція, застільна репетиція, генеральна репетиція, трактова репетиція.* В атрибутивних словосполученнях іменник виражає родове поняття, прикметник указує на його видові ознаки, а також характеризує те чи інше явище або поняття з різних боків: визначає їхню функцію, уточнює типи, різновиди понять [8, с. 89]. Сказане вище стосується випадків, за яких опорним компонентом виступає термін конкретної галузі, у нашому випадку –журналістики. Якщо ж опорний компонент терміна-словосполучення загальновживане слово або термін іншої галузі, то термін-прикметник уводить це слово у термінологічне поле журналістики: *аудіовізуальна продукція, ефірний час, журналістська етика, інформаційний привід.*

Означенням у ТС здебільшого є прикметник, який диференціює, уточнює поняття: *закадровий текст, дикторський текст; громадський кореспондент, власний кореспондент, позаштатний кореспондент.* Зафіксовано також нечисленні ТС, у яких прикметник є складним словом: *апаратно-студійний комплекс, апаратно-програмний блок, громадсько-політичне мовлення, громадсько-політичні журнали, документально-публіцистичний фільм, документально-художній фільм, загальнополітична газета, сільськогосподарські журнали* тощо. На думку Д. П. Шапран, „саме складні прикметники завдяки своїй структурно-семантичній ємності мають значний твірний потенціал у термінології: у багатьох випадках вони можуть замінити надміру формально ускладнені атрибутивні компоненти в терміносполуках, що відображають складні за обсягом поняття (особливо, якщо в таких утвореннях є сполучники чи прийменники)" [15, с. 193].

В аналізованій терміносистемі засвідчена порівняно невелика кількість двокомпонентних ТС, у яких означенням до основного слова є дієприкметник: *автоматизована відеостанція, авторизована копія, авторизований текст, адаптований текст, озвучений матеріал, організований репортаж, продовжувані видання, розширене повідомлення* тощо.

Значною продуктивістю відзначається модель „іменник + іменник”, де поєднуються іменник у називному відмінку та іменник у родовому. Компоненти такого терміна-словосполучення пов’язані підрядним зв’язком керування: *анонс випуску, ведучий новин, паспорт телепередачі, асистент оператора, сектор випуску, цех освітлювачів, програма передач, ефект присутності, мікшування зображення, монополізація журналістики, випуск новин.*

Значно менше трикомпонентних словосполучень, вони представлені такими моделями:

1) „іменник у Н.в. + іменник у Р.в. + іменник у Р.в.” – *береги сторінки видання*, *освоєння об’єкта телепередачі;*

2) „прикметник у Н.в. + прикметник у Н.в. + іменник у Н.в.” – *асоціативний зображувальний ряд*, *пересувна телевізійна станція;*

3) „прикметник у Н.в.+ іменник у Н.в. + іменник у Р.в.” – *електронний варіант газети, сценарний план програми;*

4) „іменник у Н.в.+ прикметник у Р.в. + іменник у Р.в.” – *архітектоніка друкованого видання, учасники інформаційних відносин.*

Багатокомпонентні ТС утворюються від простих словосполучень шляхом поширення їх іншими компонентами: приєднанням додаткових уточнювачів або поєднанням кількох словосполучень в одне, яке позначає єдине цілісне поняття.

Так на основі терміна-словосполучення *масова інформація* утворено термін-словосполучення *засоби масової інформації,* який у свою чергу є основою для творення цілої низки ТС з різною кількістю компонентів і різних структурних моделей: *ринок засобів масової інформації, державні засоби масової інформації, державна підтримка засобів масової інформації;* від терміна-словосполучення *канал мовлення* (модель „іменник + іменник”) утворено ТС: *загальнонаціональний канал мовлення* (модель „прикметник + іменник + іменник”) та *суборенда каналу мовлення* (модель „іменник + іменник + іменник”).

Правомірність уважати багатокомпонентні ТС термінами вчені сприймають неоднозначно. Зокрема, В. П. Даниленко термінами вважає ТС, які складаються з двох і трьох компонентів, більш ускладнені ТС, на її думку, „не можна розглядати як нормальне явище, як типові терміни. Це швидше аномалія, якої необхідно уникнути» [2, с. 133]. Беззастережно не можемо погодитися з висловленою думкою. Нам видається, що багатокомпонентні ТС мають право на існування за умови, що такий термін співвідносний із єдиним нерозчленованим поняттям і не може бути розкладений на окремі терміни-словосполучення без утрати свого значення, має чітку дефініцію. За спостереженнями З. М. Осипенко, чотири- й п’ятикомпонентні ТС не посідають у термінології помітного місця. „П’ятикомпонентні терміни є, очевидно, межею поширення термінологічоно сполучення” [6, с. 40]. У терміносистемі журналістики обмежено функціонують терміни-словосполучення, які містять п’ять компонентів: *асистент оператора документальних екранних творів.* Існування у досліджуваній термінології термінів-словосполучень, які містять понад п’ять компонентів і сполучники, викликає деякі зауваження, адже зафіксовані у словниках одиниці *асистент режисера документальних фільмів і телевізійних програм, асистент оператора-постановника художніх фільмів та ігрових телевізійних програм, інформаційні служби органів державної влади та органів місцевого самоврядування, офіційна інформація органів державної влади та органів державного самоврядування, офіційні друковані видання органів державної влади та органів місцевого самоврядування* цілком можливо розкласти на менші структурні елементи.

Безперечно, кількість компонентів не завжди можна вважати визначальним критерієм термінологічності ТС. Розглядаючи багатокомпонентні ТС, потрібно передусім звертати увагу на те, „чи має аналізована словосполука чітку дефініцію, чи позначає вона окреме, єдине наукове поняття” [12, с. 97]. Цієї думки дотримується і Л. Д. Малевич, яка вважає, що „межі ТС слід визначати не за кількістю компонентів у його складі, а за здатністю певної вербальної конструкції виступати цілісним позначенням наукового поняття. Оптимальною може бути така довжина терміна, яка дає змогу достатньо точно передавати основні ознаки спеціального поняття” [4, с. 35].

Як зазначає Б. П. Михайлишин, дво- та трикомпонентні ТС є кількісно найоптимальнішими: „у них найменш помітні протиріччя між такими вимогами до терміна, як стислість і точність [5, с. 49]. У багатокомпонентних ТС ці вимоги вступають у суперечність. Проте, на нашу думку, багатокомпонентні ТС здатні більш повно і точно передавати зміст певних понять конкретної галузі знання, тобто на перше місце у ТС висувається критерій відповідності терміна-словосполучення позначуваному поняттю.

Синтаксичний спосіб творення термінів на сучасному етапі є досить продуктивним. У складених найменуваннях за умови збереження значень слів – їх компонентів – „фіксуються суттєві

ознаки зображуваного, завдяки чому така назва реалії включається в систему понять певної галузі знань", термін-словосполучення „допомагає визначити обсяг позначуваного ним поняття, зрозуміти його місце в системі ... понять" [9, с. 31], „термінами-словосполученнями легше, ніж іншими словотвірними засобами передати належність до класифікаційного ряду, який базується на родо-видовому співвідношенні понять" [2, с. 132]. Активність синтаксичного способу творення термінів зумовлена потребою уточнити наукові поняття, а „термінологічні словосполучення, на відміну від термінів-однословів, виявляють більшу здатність до конкретизації значень завдяки залежним словам" [11, с. 13], „аналітичні терміни майже не зазнають шкідливого впливу омонімії, помітно менше синонімізуються, їм властива можливість гнучкішої класифікації та систематизації за певними моделями" [5, с. 49].

Проведене дослідження дає змогу констатувати, що терміносистема журналістики має велику кількість термінів-словосполучень, серед яких переважають субстантивні двокомпонентні терміни-словоспоулчення, найпродуктивнішими моделями яких є поєднання прикметника з іменником та іменника з іменником. Менша кількість трикомпонентних ТС. Дво-, трикомпонентні ТС максимально відповідають вимогам точності та стислості терміна. Натомість багатокомпонентні ТС, які становлять порівняно меншу частину термінів, хоча й не відповідають вимозі стислості, проте допомагають якомога точніше визначити властивості відображених ними понять, виділити конкретне поняття з ряду подібних. А тому не викликає сумніву правомірність утворення та вживання багатокомпонентних ТС у галузевих терміносистемах.

Проведений аналіз структурно-граматичних особливостей ТС є фрагментом дослідження терміносистеми журналістики. Він може бути доповнений визначенням семантичних характеристик журналістських ТС, що вважаємо перспективним напрямом подальших досліджень цих одиниць.

ЛІТЕРАТУРА

1. Головин Б. Н., Лингвистические основы учения о терминах / Б. Н. Головин, Р. Ю. Кобрин. – М. : Высшая школа, 1987. – 104 с.

2. Даниленко В. П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания / В. П. Даниленко. – М. : Наука, 1977. – 246 с.

3. Іващишин О. М. Структурні особливості та семантична диференціація термінів-словосполучень у науково-технічних текстах / О. М. Іващишин // Іноземна філологія. – Львів , 1996. – С. 41–44.

4. Малевич Л. Д. Багатокомпонентні термінологічні одиниці і проблема їх кодифікації / Л. Д. Малевич // Українська термінологія і сучасність. – К. : КНЕУ, 2009. – Вип. VIII. – С. 35–38.

5. Михайлишин Б. П. Усталеність як неодмінний показник складених термінів / Б. П. Михайлишин // Мовознавство. – 1999. – № 4–5. – С. 48–50.

6. Осипенко З. М. Номінативні словосполучення з термінологічним значенням у російській мові / З. М. Осипенко // Мовознавство. – 1971. – № 5. – С. 35–40.

7. Полешко А. С. О природе терминированности словосочетаний (на материале юридической терминологии) / А. С. Полешко // Структурная и математическая лингвистика. – К., 1978. – Вип. 6. – С. 80–86.

8. Симоненко Л. О. Біологічна термінологія: формування та функціонування / Л. О. Симоненко – Умань : РВЦ „Софія", 2006. – 104 с.

9. Склад і структура термінологічної лексики української мови / [А. В. Крижанівська, Л. О. Симоненко та ін.] – К. : Наукова думка, 1984. – 194 с.

10. Циткіна Ф. А. До питання про структуру термінів-словосполучень / Ф. А. Циткіна // Мовознавство. – 1976. – № 6. – С. 58–64.

11. Чуєшкова О. В. Аналітичні номінації в економічній терміносистемі (структурно-типологічний аспект) : автореф. дис. … канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова" / О. В. Чуєшкова. – Х., 2003. – 18 с.

12. Чуєшкова О. В. Про поняття оптимальної довжини терміна (на матеріалі економічної термінології) / О. В. Чуєшкова // Вісник : Проблеми української термінології. – Львів : Національний університет «Львівська політехніка». – 2008. – № 620. – С. 95–99.

13. Чумак О. Г. Структурно-компонентна організація фінансово-бухгалтерських терміносполучень в українській мові : автореф. дис. канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова" / О. Г. Чумак. – К., 1998. – 24 с.

14. Шапран Д. П. Двокомпонентні терміносполучення в сучасній українській маркетинговій терміносистемі / Д. П. Шапран // Наукові записки. Серія : Філологічні науки. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка. – 2009. – Вип. 81(3). – С. 192–196.

Marina Hontar

Structural Characteristics of Terminological Phrases in the Ukrainian journalistic terminological system

The article investigates structural characteristics of terminological phrases in the Ukrainian journalistic terminological system, provides the analysis of main terminological phrase models and suggests a set of particulars for special terminological phrases in general.

Keywords: journalistic term, terminological phrase, model, core and attributive element.

Майя Дзюба

АФІКСАЛЬНІ ЕПОНІМІЧНІ НАЙМЕНУВАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ НАУКОВІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У статті проаналізовано словотвірні моделі афіксальних епонімічних термінів українських природничих терміносистем, з'ясовано їхню продуктивність.

Ключові слова: афіксальні епонімічні терміни, словотвірна модель, продуктивність.

Активізацію уваги лінгвістів до проблем термінології в останні десятиліття зумовлено, з одного боку, розширенням обсягів науково-технічної інформації, що приводить до зростання інформаційної ємності наукової термінології та її складу, з іншого боку, – процесом узаємопроникнення загальновживаної і термінологічної лексики. Мова науки „вносить істотні зміни в лінгвістичну модель світу, зумовлює динаміку розвитку мовної системи" [6, с. 10], загальновживана мова, у свою чергу, стає підґрунтям для творення термінів.

Загальновідомо, що лексичне ядро термінології становлять повнозначні слова, які переважно є загальними назвами. Однак стійку традицію має також використання власних імен у спеціальній лексиці: у науковій, технічній літературі, у виробничій практиці вживаються терміни, до складу яких уходять власні назви – епоніми.

Проблеми епонімічних термінів різних мов у своїх дослідженнях торкалися Г. Беженар (французька медична термінологія), О. Лобач (німецька математична термінологія), М. Осадчук (англійська математична термінологія), О. Кочерга, Є. Мейнарович, Р. Микульчик (українська фізична термінологія). Окремі аспекти українських термінів відономастичного походження відображено в працях І. Волкової, М. Дмитрук, Ю. Карпенка, Л. Малевич, Б. Михайлишина, С. Овсейчик, І. Процик, Н. Цимбал та ін.

Значну частину масиву епонімічних спеціальних найменувань становлять афіксальні слова – однослівні терміни, до складу яких уходить корінь (який збігається з власною назвою) і афікс(и), переважно суфікс, зрідка префікс і суфікс. Ця група термінів не була об'єктом окремого дослідження, що зумовило вибір пропонованої теми.

Епонімічні терміни, утворені афіксальним способом, задовільняють основні вимоги до простих термінів – відповідність словотвірним моделям літературної мови, зокрема прийнятих у певній термінологічний системі, й уніфікованість форми термінів одного класифікаційного рівня. Зважаючи на те, що термін не лише іменує поняття, але й значною мірою відображає його зміст, „словотвірна структура для спеціальної лексики має особливе значення: використання одного дериваційного типу для утворення термінів одного класифікаційного ряду забезпечує побудову стрункої системи, у якій чітко простежуються відношення між термінами й легко створюються нові одиниці" [5, с. 4].

Як відомо, кожне похідне мотивоване слово являє собою двобічну мовну величину, що об'єктивується у взаємозв'язку словотвірної структури і словотвірного значення. В афіксальних словах словотвірне значення виражається наявним афіксом і відповідним типом твірної основи. Афікси, наділяючи терміни, до складу яких вони входять, єдиним значенням, тим самим виконують семантичну функцію. Як зазначав І. Ковалик, „хоч вважається, що правильно було б говорити не про окремо взятий афікс, а про значення всього словотвірного типу, проте навіть з окремим афіксом пов'язане певне значення" [2, с. 248].

Серед спеціальних одиниць, утворених від епонімів за допомогою афіксів, виокремлюємо групи термінів-іменників із суфіксами **-ість** та **-ізм**, які є продуктивними у загальновживаній мові загалом

та термінології зокрема (про це свідчать роботи відомих українських науковців О. Муромцевої [1983], Л. Полюги [1983], О. Стишова [2005] та ін.).

Епонімічні терміни з питомим суфіксом **-ість**, який здатний виражати значення узагальненої ознаки, властивості, абстрактного поняття, творяться морфологічним способом переважно від основи відповідних відепонімічних прикметників, які є компонентами складних термінів: *абелів,-ева,-еве (Абелева група) → абелевість; архімедів, -ова, -ове (Архімедова спіраль) → архімедовість; ермітовий, -ова, -ове (Ермітова матриця) → ермітовість*; *ліпшиців, -ева,-еве (Ліпшицева умова) → ліпшицевість (мат.).* Афіксальні терміни із суфіксом **-ість** можуть утворюватися безпосередньо від власної назви, якщо вона у своїй формальній будові має словотвірний елемент **-ов, -ев**, наприклад: *Марков → марковість.*

Епонімічні суфіксальні деривати абстрактної ознаки із суфіксом **-ість** можуть приєднувати префікс **не-** *(неархімедовість, немарковість (мат.)),* який „широко використовують у спеціальних відділах українського лексикону для уточнення термінологічних опозицій, наприклад, у математиці та фізиці: *неквадрат, некуб, нелишок, неодиниця, непорожнеча тощо"* [1, 2007], проте у термінах, які ми розглядаємо, цей афікс представлений одиничними прикладами.

Афіксальні терміни із суфіксом **-ість** належать до тематичної групи на позначення якостей та властивостей предметів і явищ об'єктивної дійсності.

Здавна запозичений суфікс **-ізм** поширений в українській термінології і може приєднуватися до основ з найрізноманітнішою семантикою і з найрізноманітнішою формою [3, с. 24–26]. Епонімічні терміни із суфіксом **-ізм** виражають словотвірне значення узагальненої ознаки і функціонують такі спеціальні назви у багатьох природничих терміносистемах. Зафіксовані нами терміни структурного типу *„епонім+**ізм**"* творяться шляхом приєднання суфікса безпосередньо до власної назви *(Гальвані+**ізм** → гальванізм (мед., фіз.), Дальтон+**ізм** → дальтонізм (мед., фіз.), Ламарк+**ізм** → ламаркізм (біол.), Морган+**ізм** → морганізм (біол.), Мендель+**ізм** → менделізм (біол.), Нептун+**ізм** → нептунізм (геол.), Паркінсон+**ізм** → паркінсонізм (мед.), Плутон+**ізм** → плутонізм (геол.))* тощо. Окремі деривати із суфіксом **-ізм** приєднують префікс **нео-**, наприклад, *неодарвінізм, неоламаркізм,* утворюючи мікромодель *„**нео**+епонім+**ізм**".*

Афіксальні епонімічні терміни із суфіксами **-ізм** можуть належати до тематичних груп на позначення назв наукових концепцій, течій, симптомів і синдромів.

Своєрідну групу становлять епонімічні терміни структурного типу *„епонім+**-іан**"* на позначення математичних функцій, операцій, перетворень тощо *(вронскіан, гамільтоніан, гауссіан, даламбертіан, лангражіан, лапласіан, максвеліан, якобіан)* та його варіант *„епонім+**-іан**"(а)* на позначення графічних образів (*кассініана).* Однослівні епонімічні терміни цього типу функціонують як дублетні відповідники термінологічних словосполучень (наприклад, *гамільтоніан = функція Гамільтона, даламбертіан = оператор Даламберта, кассініана = крива Кассіні* тощо). У природничій термінології ця модель продуктивна лише для епонімічних термінів зі значенням „математична функція, операція, перетворення, пов'язана з особою, названою твірною основою", тоді як у загальновживаній мові словотвірний тип із суфіксом **-іан**(а) використовується для визначення опосередковано, через прізвище видатної особи, сукупності творів літератури і мистецтва тощо, наприклад, *шевченкіана, франкіана, лисенкіана,* або ж суфікс **-іан**(а) може мати значення „події, пов'язані з особою, названою мотивованим словом", наприклад, *колумбіана.*

Терміни із суфіксами **-он** (*бозон, реджеон, ферміон* (фіз.)) виникли як скорочені синонімічні варіанти до відповідних термінологічних словосполучень *частинка Бозе (Бозе-частинка), полюс Редже, частинка Фермі (Фермі-частинка*) за зразком такого перетворення в англійській мові (*boson – Bose-particle, reggeon – Regge pole, fermion – Fermi-particle*) внаслідок дії закону економії мовних засобів.

Крім того, виникнення цих одиниць спричинене тенденцією до творення термінів за готовими зразками – конкретними словотворчими моделями, які забезпечують функціонування термінів з передбачуваною аналогічною структурною семантикою, що сприяє системності термінології. Це можна простежити на прикладі творення епонімічних термінів *бозони* та *ферміон*. Термін *бозони* має значення „частинки або квазічастинки з нульовим або цілочисельним спіном; підкоряються *статистиці Бозе-Ейнштейна*. До них належать *фотон*, проміжні *бозони, глюони, гравітон*, а також складені частинки з парного числа *ферміонів*, наприклад, усі *мезони*, побудовані з кварка та антикварка, атомні ядра з парним числом *нуклонів...*" (виділення наше – М.Д.) [7, с. 46]. Як бачимо, епонімічні одиниці *бозони* та *ферміон* виникли як скорочений синонімічний варіант до відповідних термінологічних словосполучень за структурною моделлю неепонімічних термінів тієї самої класифікаційної групи.

Цікаво простежити побудову терміна цієї ж структурної моделі („епонім +**он**”) *померон* (синонім – *полюс Померанчука)* від епоніма *Померанчук*, українського за походженням прізвища. Для творення цієї спеціальної одиниці спершу було усічено основу власної назви *Помер/анчук* (відкинуто українські суфікси **-ан-чук-**), тоді до твірної основи, яка збігається з коренем, додано чужомовний суфікс **-он** за зразком структурно і семантично подібного епонімічного терміна *реджеон* (синонім – *полюс Редже*). В українську мову цей термін увійшов як запозичення з англійської і використовується для називання наукових об’єктів.

Суфікс **-ізацій**(а), приєднуючись до власної назви, надає термінам-іменникам значення тривалої багатократної дії: *гальванізація* (від прізвища італійського фізіолога Гальвані (Galvani)) – „застосування постійного електричного струму низької напруги з лікувальною метою”; *пупінізація* (від прізвища американського фізика Пупіна (Pupin), серба за національністю) – „метод підвищення дальності передач телеграфних і телефонних повідомлень у лініях зв’язку за допомогою штучного збільшення їхньої індуктивності” *франклінізація* (від прізвища американського вченого Франкліна (Franklin)) – „метод лікування електричним „тихим розрядом”, який продукується високовольтним генератором”; *фарадизація* (від прізвища англійського фізика М. Фарадея (Faraday)) – „метод лікувального й діагностичного застосування змінного струму низької частоти”. Терміни, утворені за моделлю „епонім + **-ізаціj**(а)”, використовуються в тематичній групі назв методів у медицині та фізиці.

Стуктурна модель епонімічних термінів *бруцельоз* та *лейшманіоз* (мед.) має варіанти „епонім+л+**оз**” та „епонім+і+**оз**”, тому що утворені вони не безпосередньо від прізвищ науковців, а від назв відкритих ними організмів: *бруцела* (Brucella) від прізвища Брюс (Bruce) та *лейшманії* (Leischmania) від прізвища Лейшман. Суфікс **-оз** у згаданих епонімічних термінах виражає вказівку на їхню належність до групи інфекційних захворювань (поруч із термінами-неепонімами *єрсиніоз, сальмонельоз, хламідоз* тощо). Так само за аналогією до неепонімічних термінів з суфіксом **-ом**(а) на позначення пухлин *аденома, ангіома, фіброма* (мед.) тощо утворився епонімічний термін *лейдигома* (синонім – *пухлина з клітин Лейдига*), що, з одного боку, підтверджує думку про те, що „афікс завжди включає термін у певну матрицю системи, тому семантичне навантаження його у зв’язку з цим інше, ніж у загальнонародній мові: конкретніше, чіткіше” [4, с. 167–168], з іншого боку, свідчить про потенційні можливості епонімів брати участь у термінотворенні нарівні зі словами-неепонімами.

Найпродуктивнішими моделями серед афіксальних епонімічних найменувань є моделі „епонім+**іт(їт)**” та „епонім+**(ит)**” на позначення назв мінералів і силікатів у геологічній термінології: *агриколіт, вардит, гетит, кюрит, мартенсит, олександрит, пентландит, перовскіт, танталіт, фаяліт, шеєліт* тощо. Варто зауважити, що при творенні найменувань за цією моделлю від власних назв немає однотипних морфонологічних закономірностей поєднання основи з суфіксом: суфікс приєднується до основи епоніма без будь-яких змін: *анапаїт* (Анапа+**їт**), *олександрит* (Олександр+**ит**), *фаяліт* (Фаял+**іт**); основа епоніма трансформується усіканням або накладанням на неї суфікса: *вернадит, вернадськит* (Вернадський+**ит**), *вітерит* (Вітерінг+**ит**), *діаніт* (Діана+**іт**), *кімберліт* (Кімберлі+**іт**), *шеєліт* (Шеєле+**іт**) тощо.

Окремі мінерали, які названі на честь українських видатних постатей, мають дещо видозмінену модель („епонім +**віт (овіт**)”: *тарасовіт* – від імені **Тараса** Шевченка, *лазаренковіт* – від прізвища Євгена Лазаренка. Оскільки в термінології за кожним словотвірним афіксом закріплене певне значення, складається помилкове враження, що українські за походженням номенклатурні назви *тарасовіт, лазаренковіт* утворено від Тарасов і Лазаренков, адже у європейських мовах на позначення найменувань мінералів і силікатів використовуються спеціальні одиниці, утворені за моделями „епонім+**ит**”, „епонім+**іт(їт**)” (у зв’язку з цим видаються доцільнішими найменування *тарасит, лазаренкит)*.

За моделями „епонім+**ит**”, „епонім+**іт(їт**)” утворено також терміни медицини: *гайморит* (із значенням „один з видів *синуситу,* запалення слизової оболонки навколоносових пазух (*гайморової порожнини*)”) *бартолініт, євстахіїт* за зразком термінів-неепонімів на позначення групи запальних процесів (*отит, стоматит* тощо).

Численною є група афіксальних епонімічних термінів, які позначають назви хімічних елементів і відповідають моделі „епонім+**ій**”: *берклій, галій, гафній, кюрій, нептуній, торій, фермій* тощо. Прикметно, що окремі одиниці цієї групи утворено від латинських назв, які мають сучасні відповідники, наприклад: *галій* – від латинської назви Франції Галлія (Gallium), *лютецій* – від латинської назви Парижа Лютеція (Lutetia), *рутеній* – від середньолатинського Рутенія, Русь (давня назва України (Ruthenia)).

Суфікс **-ик**, який традиційно використовується в термінології на позначення назв наук та їхніх галузей, може приєднуватися до епоніма, утворюючи модель „епонім+**ик(**а)” і позначати назву методу (*реджистика*).

Модель „епонім+**ія**” представлена численними епонімічними найменуваннями на позначення назв рослин в ботанічній номенклатурі: *вельвічія, глоксинія, камелія, магнолія, раувольфія, робінія, скополія* тощо.

Моделі „епонім+**оїд**(а)”, „епонім+**аж**” є непродуктивними серед епонімічних термінів і представлені одиничними найменуваннями (*гауссоїда* та *вольтаж*).

Епонімічні афіксальні терміни на позначення осіб використовують також рідко: *дальтонік* – „людина, яка хворіє на дальтонізм” (модель „епонім+**ік**”).

Серед афіксальних епонімічних термінів виокремлюємо дієслова на позначення групи дій та процесів: *гальванізувати, рентгенізувати*, утворені за моделлю „епонім+**із-ува**(ти)”.

Отже, афіксальні епонімічні найменування в українській термінології представлені 18 моделями (мікромоделями) в 11 тематичних групах. Аналіз моделей афіксальних епонімічних термінів та номенів дає підстави зробити висновок про те, що для цієї групи спеціальних одиниць характерні ті самі словотвірні форманти й моделі, що й для термінів-неепонімів. Це свідчить про потенційні можливості епонімів брати участь у термінотворенні нарівні зі словами-неепонімами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Карпіловська Є. Приховані (згорнуті) та відкриті вибірні лексемні категорії: динаміка словотвірних маркерів / Є. Карпіловська // Sprachcliche Kategorien und die slawische Wortbildung („Мовні категорії та слов’янське словотворення”). – Hildesheim – Zürich – New York : Georg Olms Verlag, 2007. – P. 45–59.

2. Ковалик І. Вчення про словотвір : Вибрані праці / І. Ковалик; упорядн. В. Ґрещук. – Івано-Франківськ; Львів : Місто НВ, 2007. – 404 с.

3. Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX – на початку XX ст. / О. Г. Муромцева. – Х. : Вища школа,1985. – 152 с.

4. Панько Т. І. Українське термінознавство / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Львів, 1994. – 216 с.

5. Приймак О. О. Відономастичний словотвір у сфері термінології та номенклатури (на матеріалі кулінарної лексики) : автореф. дис. … канд. філол. наук. – Харків, 2003. – 16 с.

6. Симоненко Л. Актуальні проблеми сучасного українського термінознавства / Л. Симоненко // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. праць. – К., 2009. – Вип. 8. – С. 9–15.

7. Тлумачний словник із фізики / М. О. Вакуленко, О. В. Вакуленко та ін. – К. : ВЦ „Київський університет”, 2008. – 767 с.

Maiya Dzyuba

Affixal eponymic names in Ukrainian scientific terminology

The paper analyzes the word-formation models of affixal eponymic terms of Ukrainian terminological system of natural science, proposes their productivity.

Keywords: affixal eponymic terms, word-formation models, productivity.

КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АНАЛІЗ МОВИ

Жанетта Дягілєва

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ «ДРУЖБА» У ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЯХ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ

У статті розглянуто проблему концептуалізації культури в семантиці фразеологічних одиниць на прикладі концепту «дружба». За допомогою інтерпретативного аналізу фразеологічних одиниць визначено оцінний і образний компоненти концепту «дружба».

Ключові слова: фразеологічна одиниця, концепт, образ, негативна оцінка, фальшива дружба.

Проблема взаємодії мови й культури вже довгий час залишається актуальним питанням лінгвістики. Дослідження корелятивних відношень одиниць фразеології й концептосфери культури визнається пріоритетним напрямом лінгвокультурології, адже на фразеологічному рівні найбільш очевидно й безпосередньо фіксуються в знаковій формі факти матеріальної й духовної культури, відбиваються ціннісні орієнтації того чи іншого соціуму, система його моральних, етичних і естетичних уподобань, яка ілюструє особливості менталітету конкретної культурної спільноти [3, с. 237].

Стійкі словосполучення мають високий індекс уживання і є результатом рефлексії певного соціуму найбільш актуальних для нього понять, і – як наслідок – своєрідно показують самобутність, оригінальність його мислення. Багато сучасних дослідників лінгвістів Н. В. Уфімцева, В. М. Телія, В. А. Маслова, Ю. С. Степанов і культурантропологів [10] указують на культурологічну релевантність фразеологізмів у системі фонду стійких мовних висловів.

Найважливішим при дослідженні фразеологічних одиниць видається виявлення культурної інформації, яка міститься у внутрішній формі, образному уявленні народу про світ. Аналіз фразеологічних одиниць із загальним значенням «дружба» дасть можливість визначити образний і ціннісний компоненти концепту «дружба» в німецькій мові.

Особливий акцент слід зробити на тлумаченні фразеологічного значення. Беззаперечним є той факт, що це явище досить складне, зумовлене специфічним відношенням до означуваних предметів чи явищ дійсності, характером внутрішньої образної основи, надслівністю, залежністю між лексичними компонентами фразеологізмів і повністю чи частково переосмисленим їх значенням [7, с. 18].

Деякі автори схильні приписувати фразеологізму лексичне значення або ж розглядати фразеологічне значення на рівні слова [1, с. 6]. Як зазначає Л. Г. Авксентьєв, фразеологічна одиниця (далі ФО) й слово можуть бути близькими семантично, тобто виражати спільне поняття, однак така спільність є відносною. Фразеологізм і слово якісно відрізняються. Ця відмінність закладена в їхній різній природній основі. Значення фразеологізму може співвідноситися із значенням слова, що виключає їх тотожність [1, с. 44].

Отже, фразеологізми належать мовним одиницям вторинної номінації. Тому будь-які спроби описати й вивчити компоненти семантичної структури слова й фразеологізму виводять дослідника на порівняльний аналіз лексичного й фразеологічного значення. Доки не буде існувати загальноприйнятої семасіологічної концепції, доти уявлення про природу фразеологічного значення будуть мати лише гіпотетичний характер.

Аналізуючи семантику фразеологізмів за основу приймаємо те, що вони позначають кілька семантично різнорідних типів сполучень: ФО у вигляді словосполучення, паремії, влучні вирази видатних людей [4, с. 559]. Мета цього дослідження – застосовуючи методику інтерпретаційного й компонентного аналізу, реконструювати семантичну модель дружби, порівнюючи її образи, сформовані у фольклорі й зафіксовані у висловах відомих представників німецької культури.

Матеріалом дослідження є ФО, відібрані методом суцільної вибірки з лексикографічних джерел [8; 9; 11; 12] у кількості 165 одиниць.

Як типові прецеденті вислови [2], ФО у вигляді словосполучення дають загальноприйняте, повсякденне тлумачення дружби, оскільки віддалені від конкретних ситуацій і учасників, мають узагальнений характер [6, с. 24], їхнє трафаретне вживання доводить, що абсолютно нових ситуацій

немає. У більшості словосполучень позитивна оцінна конотація простежується завдяки епітетам *gut, dick:* ***gut*** *Freund mit jemandem sein – дружити з кимось,* досл.: *бути добрим другом з кимось;* ***dicke*** *Freunde – (нерозлучні) щирі друзі.* У контексті дружніх стосунків епітет *alt* набуває виключно позитивного оцінного забарвлення, підкреслюючи не тільки тривалість узаємин, а й надійність, ідеальність: ***alter*** *Freund! – старий друже! eine* ***alte*** *Freundschaft nicht einschlafen lassen – підтримувати стару дружбу.* Імпліцитно позитивна оцінка дружби закладена у зв'язку з її тривалістю: *Freund auf* ***Leben*** *und Tod – справжній друг,* досл.: *друг до смерті.*

У народній культурі псевдодружні стосунки не отримують позитивної оцінки. Негативна конотація виражається через іронічне фамільярне ставлення до суб'єкта таких узаємин: *du bist mir ein schöner Freund! – гарний же ти друг, що й казати! ein ganz spezieller Freund – так би мовити «друг»,* досл.: *особливий друг.*

У прислів'ях відображається дійсність, безпосередньо пов'язана з людиною, її баченням світу, з характеристикою морально-етичних суспільних норм і цінностей.

Кількісний аналіз виявив перевагу прислів'їв (60 порівняно з 108), у яких несправжня дружба представлена як проблематичні стосунки з негативним відтінком або потребою верифікації. Так, перевірка на справжність передбачає, зазвичай, потрапляння одного з суб'єктів узаємин у складне становище, наприклад:

– *Einen Freund erkennt man in den* ***Not*** *– у лиху годину пізнаєш друга;*

– *Freunde in der Not gehen hundert auf ein Lot – друзі в біді – на вагу золота.*

Після випробовування, як говорить народна мудрість, несправжні друзі найчастіше зникають. Це свідчить про монетарно-фелицитарну концепцію дружби у свідомості німців з імплікацією на фальшивість і небезпечність таких стосунків. Відповідно до цієї концепції у багатих, щасливих людей значно більше друзів, а бідні люди залишаються без товариства, наприклад:

– *Wenn das Fass leer ist, so wischen die Freunde das Maul und gehen – коли бочка порожня, друзі витирають рота і йдуть;*

– *Nach dem Schmaus ist die Freundschaft aus – після бенкету й дружбі кінець ≈ як Микита воли мав, то й Микита кумував* [5]*;*

Благополуччя й статок, які приваблюють не завжди справжніх друзів (*Ein reicher Mann kennt seine Freunde nicht – багатій не знає насправді своїх друзів*), реалізують причинно-наслідкові аспекти втрати такої дружби:

– *Was du dem Freunde leihest, das mahnt den Feind – те, що позичаєш другу, приваблює ворога ≈ коли хочеш приятеля позбутися, позич йому гроші* [5].

Зважаючи на всі викладені вище обставини розвитку дружніх стосунків, констатуємо, що в німецьких прислів'ях дружба постає в образі тендітної й вразливої субстанції, наприклад:

– *Freundschaft ist ein Glas, das man nicht auf den heißen Herd setzen soll – дружба – це склянка, яку не варто ставити на гарячу піч ≈ Не варто вимагати від друга забагато* [5];

– *Geflickte Freundschaft wird nie ganz – залатана дружба не буде як раніше ≈ замирений друг ненадійний; загоїлась рана, а все рубець* [5].

Якими б довірливими не були стосунки, проте сувора правда про друга може зруйнувати їх. Щоб зберегти взаємини, народна мудрість радить у будь-якому випадку говорити про друга лише добре:

– *Besser ein gutes Wort als einen verlorenen Freund – краще добре слово, ніж втрачений друг;*

– *Des Freundes Mangel soll man kennen, aber nicht nennen – знай вади друга, та не говори про них.*

Якщо для сучасних представників німецької культури головне в дружбі відвертість і довіра, то в прислів'ях важливою рисою людини-друга визнається щедрість і не лише матеріальна, а й душевна:

– *Der freigebigen Hand fehlt es an Freunden nicht – у щедрої людини багато друзів;*

– *Sprich gut von deinen Freunden und schweig von deinen Feinden – говори добре про своїх друзів і мовчи про ворогів.*

Значний масив становлять прислів'я з прагматичною концепцією співвіднесення поняття дружби й справи, які мають бути розмежовані, наприклад:

– *Dienst ist Dienst, da hilft keine Freundschaft – служба службою, тут дружба не допоможе ≈ на службі ні брата, ні кума, ні свата* [5];

– *In Geldsachen (Geschäftssachen) hört die Freundschaft auf – у грошових справах дружба припиняється ≈ Дружба дружбою, а гроші нарізно* [5].

Національною маркованістю відзначаються також прислів'я, у яких ідеться про «фальшивого друга». Негативна конотація, що визначає експресивно-оцінний відтінок таких одиниць, виражається

за допомогою іронії. Такі вислови є демонстрацією наявності національно-специфічного почуття гумору, наприклад:

– *Fliegen und Freunde kommen im Sommer – мухи й друзі з'являються влітку* (несправжні друзі зображуються як надокучливі істоти, що з'являються на деякий час і паразитують за рахунок інших);

– *Freundes Hilfe und Trost reiten auf der Schneckenpost – допомогу й розраду від друга можна чекати довго.* (*Schneckenpost* називали поштову доставку, яка приходила із значним запізненням [13]).

Лише на другому місці за кількістю (38 одиниць) у німецькому фольклорі знаходяться прислів'я з високопозитивною оцінкою дружби як невід'ємної складової повноцінного людського існування:

– *Ein Leben ohne Freund ist eine Welt ohne Sonne – життя без друга наче світ без сонця;*

– *Freunde sind über Silber und Gold – друзі дорожчі за срібло й золото ≈ не май сто кіп у полі, а май друзів доволі* [5].

Деякі вислови апелюють до двосторонньої ідеї дружби. Мова йде про схожість ціннісних орієнтирів як єдино можливу основу справжньої дружби:

– *Gleichgesinnt macht gute Freundschaft – однакові думки зближують;*

– *Wer einen guten Freund hat, braucht keinen Spiegel – із справжнім другом дзеркало зайве.*

Ряд прислів'їв присвячено концептуально значимим уявленням про справжню, перевірену часом дружбу, старого друга:

– *Man muss erst einen Scheffel Salz mit einem essen, ehe man ihn zum Freunde nimmt – перш ніж назвати його другом, з'їж із ним пуд солі;*

– *Die alten Freunde halten in der Not – старі друзі залишаються в біді;*

– *bekannte Bahn und alte Freunde sind die besten – знайома дорога й старі друзі – найкращі ≈ краще друга старого немає в світі нікого* [5].

Попри наявність у народній німецькій культурі великої кількості прислів'їв, які описують несправжню дружбу (взаємини, що під упливом багатьох обставин припиняють існування), виділяється достатня кількість висловів (8 одиниць), які дають поради щодо підтримання гарних дружніх стосунків, наприклад:

– *Für einen Freund geht man durch Feuer und Wasser – для друга – пройти крізь вогонь і воду;*

– *Ein guter Freund, ein guter Arzt – добрий друг наче лікар.*

У прислів'ях і приказках дружба перевіряється нещастям, грошима, правдою, відмежовується від несправжньої, яка залежить від матеріального стану суб'єктів, вимагає лестощів, щедрот; відповідно й фальшиві друзі бувають гіршими за ворогів, справжні – найбільшим скарбом у житті.

Останньою групою аналізованих сполучень є влучні вирази, відібрані з електронної збірки цитат [14]. Вони становлять нормативні судження й містять поведінкові установки. Спробуємо відтворити семантичну модель дружби в свідомості німецької інтелігенції.

На відміну від уявлень, закріплених у народній культурі, у висловах видатних німців переважає визнання дружби найвищим благом: *Ein bisschen* ***Freundschaft*** *ist mir mehr wert als die Bewunderung der ganzen Welt – Трохи дружби значить для мене більше ніж захоплення всього світу* (O. Von Bismarck), найкращим капіталовкладенням: *Die* ***Freundschaft*** *ist ein Kapital, von dem die Zinsen niemals verloren gehen – дружба – це капітал, відсотки від якого ніколи не пропадуть* (J. G. Hamann). Дружба супроводжує з ранньої юності: ***Freundschaft*** *ist eine angenehme Jugendkrankheit – дружба – це приємна хвороба юності* (A. Herzen), стає справжньою лише з часом: ***Freundschaft*** *ist die Blüte des Augenblicks und die Frucht der Zeit – дружба – це цвіт погляду й плід часу* (A. von Kotzebue), рятує від самотності: *Gott erhalte uns die* ***Freundschaft****. Man möchte beinah glauben, man sei nicht allein – Хай Бог збереже нам дружбу, щоб ми повірили, що не самотні* (K. Tucholsky).

Звичайно, дружні стосунки мають індивідуальний характер, проте багато висловів виконують повчальну функцію, узагальнюючи й моралізуючи досвід народу. Безумовною основою дружби визнається симпатія: ***Freundschaft*** *und Liebe brauchen Sympathiebrücken zwischen den Seelen – Дружба й кохання потребують мостів симпатії між душами* (E. H. Bellermann), єдність попри будь-які розбіжності: *Neigung, ja sogar Liebe hilft alles nichts zur* ***Freundschaft****. Die wahre, die tätige, die produktive besteht darin, dass wir gleichen Schritt im Leben halten, dass er meine Zwecke billigt, … – прихильність, навіть любов не допоможуть у дружбі. Справжня, дієва, продуктивна дружба полягає в тому, що ми однаково йдемо по життю, він розуміє мої цілі…* (Goethe), підтримка й віра: ***Freundschaft*** *und Treue heißt ja nicht, mit allem übereinstimmen, … sondern an seine Lauterkeit glauben und ihn selbst im Irrtum… nicht verlassen – Дружба й вірність не означає, що слід в усьому погоджуватися з другом, необхідно вказувати на його помилки* (Th. Mann).

У висловах видатних людей не залишився поза увагою й негативний образ несправжньої дружби: ***Freundschaft*** *ist aber gewiss eine der höchsten Seelenkräfte verzehrende Schmarotzerpflanze – дружба – це квітка-паразит, що виснажує душевні сили* (B. von Arnim). Триває така дружба недовго: *Eine* ***Freundschaft****, die der Wein gemacht, wirkt wie der Wein nur eine Nacht – дружба, що виникла за чаркою, триває, як і вино, одну ніч* (F. von Logau).

Отже, аналіз фразеологізмів дав змогу визначити ціннісний і образний компоненти концепту «дружба». У народній німецькій культурі дружба отримує позитивну оцінку. Про це свідчать образи дружби: «капітал», «приємна хвороба», «цвіт погляду», «плід часу», які доповнюють позитивну оцінку дружби в приказках: «міцний міст», «лікар», «дзеркало». У фразеологічних одиницях німецької мови не заперечується існування дружніх стосунків як ідеалу людських взаємин, перевірених часом, даються поради щодо підтримання гарних дружніх стосунків, однак більша увага приділяється попередженню фальшивих дружніх узаємин, надто залежних від матеріального стану й недоліків самих суб'єктів. Це зумовлює негативну оцінку таких стосунків, навіть визнання їх гіршими за ворожнечу. Така оцінка дружніх узаємин у німецькій культурі пов'язана з двоїстістю світу й людської природи.

Перспектива подальшого вивчення цієї проблеми передбачає розширення корпусу досліджуваних одиниць і проведення порівняльного аналізу з фразеологізмами, які вербалізують концепт «ворожнеча».

ЛІТЕРАТУРА

1. Авксентьєв Л. Г. Семантична структура фразеологічних одиниць сучасної української мови та особливості її формування / Л. Г. Авксентьєв // Мовознавство. – 1987. – № 1. – с. 43–46.

2. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. – М. : Наука, 1987. – 261 с.

3. Красавский Н. А. Эмоциональные концепты в немецкой и русской лингвокультурах / Н. А. Красавский. – М. : Гнозис, 2008. – 374 с.

4. Лингвистический энциклопедический словарь / ред. В. Н. Ярцева. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 559 с.

5. Німецько-український фразеологічний словник / уклад. В. І. Гаврись, О. П. Пророченко. – К. : Радянська школа, 1981. – 416 с.

6. Сидоркова Г. Д. Прагматика паремий: пословицы и поговорки как речевые действия / Г. Д. Сидоркова. – Краснодар, 1999. – 250 с.

7. Чёрная А. И. Фразео-семантическое поле и фразеологический синонимичный ряд / А. И. Чёрная // Фразеологическая система английского язика : межвузовский сборник научных трудов. – Челябинск, 1985. – с. 18–25.

8. Beyer. Sprichwörterlexikon. – M. : Высшая школа, 1989. – 392 с.

9. Duden. Redewendungen und spichwörtliche Redensarten. – Mannheim : Meyers Lexikonverlag, 1992. – S. 198, 220.

10. Korff G., Jeggle U. Grundzüge der Volkskunde / G. Korff, U. Jeggle. – Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1999. – 281 S.

11. Pons. Deutsche Idiomatik. – Dresden : Ernst Klett Verlag, 1993. – 959 S.

12. http ://www.sprichwoerter.net/index.php?searchword=freundschaft&option=com_search&Itemid=45.

13. http ://de.wikipedia.org/wiki/Schneckenpost.

14. http ://de.wikiquote.org/wiki/Freundschaft.

Zhanetta Dyagilyeva

Verbalization of concept "friendship" in German phraseological units

The article deals with the problem of conceptualized culture in semantics of phraseological units, the concept "friendship" taken as an example. Interpretative analysis of phraseological units enabled to define the estimation and the figurative components of the concept "friendship".

Key words: phraseological unit, concept, image, negative estimation, false friendship.

Олена Донцова

КОНЦЕПТ «ДРУЖБА» В УКРАЇНСЬКІЙ ФРАЗЕМІЦІ: ЛІНГВОКОГНІТИВНИЙ ТА СТРУКТУРНИЙ АСПЕКТИ

У статті розглянуто концепт ДРУЖБА в українській фраземіці у когнітивному та структурному аспектах. Лінгвокогнітивний аналіз здійснено з урахуванням концептосфери та вияву ядра й периферії концепту.

Ключові слова: концепт, ядро, периферія, фразема, інтерпретаційне поле.

Сучасний етап вивчення мовної свідомості, вербального образу світу пов'язаний з антропоцентризмом у мовознавстві, зі студіями в межах тріади „мова – нація – культура". Центральним об'єктом різноманітних досліджень стає вербальний образ світу, який існує в свідомості носіїв певної культури. Він також розглядається як один з ключових компонентів культури етносу. Процеси світосприйняття, категоризації та концептуалізації дійсності знаходять своє відображення в концептах. Універсальні та національно-марковані концепти розглядаються як важливі складові картин світу різних етносів. Важливим фрагментом будь-якої мовної картини світу є вербально оформлені ціннісні концепти, які впливають на думки та дії як індивідів, так і цілих народів. Зміст і місце цінностей у колективній свідомості суспільства можуть відрізнятися в залежності від культури, набувати національних особливостей. Саме тому опис і аналіз вербально оформлених ціннісних концептів дозволяє зробити висновки щодо основних рис національного менталітету.

Теорію концепту в сучасному мовознавстві розглядають такі українські та зарубіжні дослідники, як О. Селіванова [9], А. Вежбицька [3, с. 307–339], С. Воркачов [5], В. Маслова [7], Й. Стернін [11], Ж. Краснобаєва-Чорна [6], П. Мацьків [8] та ін.

Фразеологізми є основою національного обличчя кожної мови; в них яскраво виявляється специфічний національний колорит, особливості образного народного мислення, власне національне сприйняття „мовної картини світу", віддзеркалення характерних особливостей культури і побуту, народних звичаїв.

Актуальність наукової розвідки прослідковується в лінгвокультурній концептології, що представляє собою перспективний лінгвістичний напрямок; у вивченні культурних особливостей концептів (до яких саме і належить концепт ДРУЖБА), що виявляють систему оцінок та цінностей, які необхідні для дослідження міжкультурних відмінностей та формування толерантності у зв'язку з глобалізацією сучасного світу; а також концепт ДРУЖБА, що відображує соціальні відносини та пов'язані з ними норми соціальної взаємодії, що представляють собою гостру проблему сучасного суспільства.

Метою статті є виявлення й окреслення специфіки концепту ДРУЖБА в українській мовній картині світу. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання низки завдань: розкрити універсальну сутність концепту ДРУЖБА; проаналізувати компоненти ядра та периферії концепту ДРУЖБА; встановити особливості структурування інтерпретаційного поля концепту ДРУЖБА на матеріалі фразеології української мови; з'ясувати сутність концепту ДРУЖБА в українській свідомості.

У статті зроблено спробу простежити особливості семантики фразеологічних номінацій, об'єднаних спільною темою ДРУЖБА, виявити їх структуру та образність. Матеріалом послугували фраземи, що об'єктивують концепт ДРУЖБА в українській свідомості. Матеріал дослідження отримано методом суцільної вибірки із різноманітніх словників, а саме „Словники України" – 3.1, „Фразеологічний словник української мови", „Тлумачний словник української мови" за ред. Л. Л. Гумецької. Загальна кількість проаналізованих фразем – 597.

О. Селіванова слушно зауважує, що „фразеологія як продукт мовного семіозису зберігає й репродукує етнічну онтологію і категоризацію, тому аналіз фразеологічної концептуалізації світу сприяє поглибленню знань про семантику, синтактику і прагматику мови в цілому, їхній зв'язок з етносвідомістю та культурою" [9, с. 144]. В. Телія підкреслює, що фразеологізми „можуть виконувати роль еталонів, стереотипів культурно-національного світобачення або вказувати на їх символьний характер і в цій якості виступати як мовні експоненти культурних знаків" [12, с. 250]. Концептуальна лінгвістика ставить своєю метою опис ментального світу людини у мові та через мову засобом реконструкції ключових культурних концептів. Саме у цей засіб відображена ідея дружби у

пропонованій статті. Концепт ДРУЖБА розглянуто як етичний, аксіологічний та нормативний, який виконує функцію еталону міжособистісних відношень у соціуму. Кожна культура формує свої стереотипи свідомості та поведінки, які спираються на власний світогляд. А. Вежбицька наполягає на тому, що концепт ДРУЖБА має за основу компонент „бажання зробити щось добре для когось", вчена досліджує концептуалізацію й категоризацію відносин між людьми та засоби їх відображення у семантиці ключових слів та зауважує, що концепт ДРУЖБА відноситься до універсальних концептів [3, с. 318]. Незважаючи на те, що концепт ДРУЖБА – універсальний, він має свою національно-культурну специфіку. Дружба – найскладніше з усіх почуттів людини, тому що воно єдине потребує взаємності. Кохати, ненавидіти і навіть бути байдужим можливо в одностайному порядку, але дружити без взаємності – неможливо.

Аналіз спостережень над лексемами ДРУГ та ДРУЖБА дають змогу встановити ядро концепту ДРУЖБА, який формується наступними складниками: 1) відносини, побудовані на взаємній прихильності, спільності інтересів, поглядів; 2) людина, пов'язана з ким-небудь довірою, відданістю, спільними поглядами, переконаннями, на яку можна в усьому покластися; 3) помічник, той, хто допомагає комусь у роботі, заняттях, справах тощо.

Периферія концепту ДРУЖБА базується на основі загальної семи щодо сукупності явищ, які характеризують дружні відносини. Матеріал дослідження дає підстави стверджувати, що периферія концепту складається з низки мікроконцептів: Підтримка, Симпатія, Товаришування, Взаємність, Схожість, Втрата дружби, Відновлення дружби. Наприклад:

Дружба – Підтримка: *відчувати плече (лікоть); спиратися на плечі; подавати руку; підставляти плече; вести за руку; держатися руки; ділити горе і радість; останню сорочку зняти; стояти стіною* тощо.

Дружба – Симпатія: *прикипіти серцем; до смаку; чуття єдиної родини* тощо.

Дружба – Товаришування: *на короткій нозі; на рівній нозі; стати на близьку ногу; водою не розлити; як одна душа; як нитка за голкою; водити хліб-сіль; за панібрата; як брат з сестрою; водити компанію* тощо.

Дружба – Взаємність: *знаходити спільну мову; ділити хліб-сіль;*

Дружба – Схожість: *як (мов, ніби) рівний з рівним; одного роду, одного плоду; одного поля ягоди; з одного тіста; одного гніздечка птахи; два чоботи – пара* тощо. Частіше ці фраземи об'єктивують негативну або іронічну конотацію мікроконцепту „схожість".

Дружба – Втрата дружби: *глек розбити; чорна кішка пробігла; розірвати (останню) нитку; жити як кішка з собакою* тощо.

Дружба – Відновлення дружби: *пити мирову; серце повертається* тощо.

Про людей дружних, нерозлучних говорять, що їх *водою не розіллєш*. На шлях становлення й розвитку фраземи *водою не розлити* вказують вирази, утворені за структурно-семантичною моделлю «когось+чимось+ не роз'єднати (не розлучити, не розвести)»: укр. *Їх і силою не розведеш*; рос. *у них такая дружба, что топором не разрубишь, такие друзья, что схватятся, так колом не разворотишь;* білор. діал. *их и цапом не развядзеш* (*їх і ціпом не розведеш*), тобто не розборониш [14, с. 85]. Колись існував звичай під час бійки розливати водою тварин, напр. биків та собак. Отже, поєднання (близькість, зв'язок) двох людей (тварин) під час бійки (сварки), яких могли тільки розлити водою, стало образною підосновою для фраземи *водою не розлити (не розіллєш)* кого, що пізніше розвинула енантіосемічне значення приязні – міцно, щиро дружити, бути завжди разом [14, с. 85].

Розмовне *нерозлийвода* фіксується сучасними словниками, широко функціонує в усному й художньому мовленні. Однак аналітична підоснова його дуже відчутна, і процес лексикалізації, очевидно, ще повністю не завершився, що й видно з різного графічного оформлення, як-от: „*Хлопці були дружні... Про них так і казали: Не розлий вода"* (М. Білкун); „*Були ж подруги – нерозлийвода*" (Ю. Бедзик). При витворенні подібних слів структурні моменти тісно переплітаються з семантичними [14, с. 23]. Формуванню ад'єктивних якостей у фраземи із дієсловом-компонентом у наказовому способі сприяє той факт, що імперативні форми, позбавлені основних дієслівних категорій [4, с. 180], здатні виконувати оцінювально-характеризуючу роль. *Не розлий вода* – «нерозлучні». Функціонально-стильові відмінності між синонімічними словами і фраземами найбільш помітні, оскільки фразеологічні одиниці у переважній більшості народнорозмовного походження. Тому слова вживаються частіше в офіційно-діловому, науковому, а синонімічні їм фраземи у розмовному стилі [1, с. 61]. *Жити душа в душу* – дружно, без сварок [15, с. 277] – адвербіальна фразема-тавтологізм. Фразеологічна адвербіальність формується у процесі повторів субстантивних компонентів, фразеологічне значення цих фразем виникає внаслідок узаємодії лексичного і граматичного

(синтаксичного) значень. *Як одна душа* – дружно, в злагоді [15, с. 283] – адвербіально-компаративна фразема такого типу з порівняльним сполучником, який шляхом уподібнення вказує на ірреальність способу дії чи стану.

Фраземи, що втілюють концепт ДРУЖБА в українській мові, побудовано за такими граматичними моделями:

1. Субстантивні фраземи, в яких формально-граматичним центром виступає іменник: а) прикметник + іменник: *вірні до гроба;* б) іменник (наз. в.) + іменник (непр. відм.) *душа товариства; чуття ліктя.* в) іменник + прийменниково-відмінкова форма іменника: *душа в душу;* г) прийменник + іменник + прикметник: *на рівній нозі, на короткій нозі.*

2. Дієслівні фраземи, в яких формально-граматичним центром виступає дієслово: дієслово + іменник або прийменниково-відмінкова форма: *стати на дружню (коротку) ногу; держати (водити) компанію; ділити хліб-сіль.*

3. Фраземи тавтологічної структури: *душа в душу, дружба дружбою, а служба службою, рука в руку, плечем в плече.*

4. Компаративні фраземи: *як кішка з собакою*, *мов нитка за голкою*, *як риба з водою, як одна душа.*

Фразеологізми із соматичними компонентами формують різні фразеосемантичні поля залежно від ядерної стереотипної ознаки партонімів. Численність соматичних зворотів у фразеологічному фонді української мови збільшує міру достовірності результатів їхнього когнітивно-ономасіологічного аналізу, адже тільки на достатньо великих масивах стає очевидним зв'язок образного підґрунтя ідіом або фразеологічних сполучень із культурно-національним світобаченням, тобто ціннісно орієнтованим менталітетом народу – носія мови [9, с. 84–85].

Звороти із компонентом *рука* експлікують сприйняття цього соматизму як символу підтримки, допомоги, доброго та дружнього ставлення до когось: *надійна рука* – „людина, на яку можна покластися; вірний помічник, опора" (ФСУМ, 764); *своя рука* – „хто-небудь близький, однодумець, що завжди допоможе у чомусь, підтримає, посприяє" (ФСУМ, 765); *мати руку* – „користуватися підтримкою впливової людини" (ФСУМ, 658); *вести за руку* – „допомагати, сприяти кому-небудь у чомусь, опікати" (ФСУМ, 75); *рука в руку* – „жити, працювати разом, як однодумці" (ФСУМ, 764); *держатися за руки* – „діяти, виступати разом, в союзі з ким-небудь" (ФСУМ, 230).

Соматизми *плече, лікоть,* як *і рука* сприймаються етносом як символи підтримки, товаришування, вірності у дружбі: *відчувати плече (лікоть)* – мати чиюсь підтримку, допомогу" (ФСУМ, 127); *підставляти плече* – „допомагати кому-небудь, підтримувати когось" (ФСУМ, 640); *плечем до плеча* – „дружно, одностайно, в тісному єднанні" (ФСУМ, 646); *мати плечі* – „спиратися в своїх діях на чиюсь підтримку" (ФСУМ, 474); *спиратися на плече* – „знаходити в когось-небудь підтримку, допомогу" (ФСУМ, 847); *чуття (почуття) ліктя* – „взаємна підтримка, вірність у дружбі, товаришуванні" (ФСУМ, 960).

Концепт ДРУЖБА в українській мовній картині світу можливо розглядати з різних боків, унаслідок чого здається можливим схарактеризувати концепт „як багатоаспектну та багатошарову сутність" [11, с. 60]. Інтерпретаційне тлумачення змісту прислів'ї та виразів, що об'єктивують концепт ДРУЖБА в українській мовній свідомості, свідчить про таке: тільки справжній друг підтримує у скруті – *При горі та в лиху годину узнаєш справжню людину;* гроші повертай учасно, не має значення якою б щирою та тривалою не була дружба – *Лік дружбі не шкодить, гроші лік люблять;* заради друга можливо зробити усе, що завгодно – *Для милого друга і вола з плуга; Рад би я небо прихилить, та не хилиться;* дружбу можна втратити, відновлення практично не можливо – *Погана та дружба, де сварка була; розбите як не ліпи, а знак буде;* непередбачуваність також трапляється у дружбі – *З ким не пристанеш у злиднях; Біля чого потрешся, того й наберешся;* люди, як правило, товаришують з тими, хто має спільні інтереси, навіть, риси характеру або поведінки – *З яким пристаєш, такий сам стаєш; Чим горшик накипить, тим він і смердить; З вовками жити, по-вовчому вити;* і найкращі друзі бувають змушені розлучитися – *Вони глек побили; Між ними чорна кішка пробігла;* відносини між людьми треба диференціювати – *Той, хто дружить з усіма, не дружить ні з ким;* жарт може привести до втрати дружніх стосунків – *Краще не жартуй над другом, якщо не хочеш втратити його;* ніхто не віднімає стільки часу, як друзі – *Друзі – це злодії часу;* вірність та відданість у дружбі оцінюється найбільш за все – *Батько – це скарб, брат – утіха, а друг – і те і друге; вірний приятель – це найбільший скарб;* дружба перевіряється часом та випробуванням у спільних діях – *Щоб пізнати друга, треба пуд солі з ним з'їсти.*

У результаті дослідження було встановлено, що концепт ДРУЖБА як морально-етичний, психологічний є дуже важливим для української мовної картини світу та її носіїв. Наведені приклади

фразеологічних одиниць дають змогу стверджувати, що концепт ДРУЖБА в українській мовній картині світу репрезентовано соматичними компонентами, модусом тваринного світу, артефактами та мисленнєвою сферою. Суперечливість прислів'їв зумовлюється їх приналежністю до периферії концепту, ознаки якого формуються інтерпретаційним полем. Периферія концепту завжди слабо структурована внаслідок предикацій, відображених інтерпретацією. Концепт ДРУЖБА виступає як один з базових соціальних та етичних концептів, що структурують суспільство за принципом „свої" – „чужі". Концепт ДРУЖБА виникає у процесі структурування знань про стосунки між людьми, які основані на взаємній прихильності, симпатії, спільних інтересах, узаємодопомоги, підтримки тощо.

Подальші розвідки в цьому напрямі будуть направлені на зіставне дослідження концепту ДРУЖБА в англійській та українській мовних картинах світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології. / М. Ф. Алефіренко. Монографія. – Харків : Вища школа, 1987. – 136 с.

2. Англо-український фразеологічний словник / авт.-уклад. К. Т. Баранцев. – К. : Радянська школа, 1969. – 1052 с.

3. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков / А. Вежбицкая. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 776 с.

4. Виноградов В. В. Русский язык: Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – М. : Высш. шк., 1972. – 614 с.

5. Воркачев С. Г. Любовь как лингвокультурный компонент : монография / С. Г. Воркачев. – М. : Гнозис, 2007. – С. 11–36.

6. Краснобаєва-Чорна Ж. В. Концепт ЖИТТЯ в українській фраземіці : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Ж. В. Краснобаєва-Чорна. – Дніпропетровськ, 2008. – 20 с.

7. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика : Учебное пособие / В. А. Маслова. – Мн. : Тетра Системс, 2004. – 256 с.

8. Мацьків П. В. Концептосфера БОГ в українській мовній картині світу : біблійний, фольклорний, словниково-діахронний дискурси : автореф. дис. ... докт. філол. наук / П. В. Мацьків. – К., 2008. – 35 с.

9. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) : Монографія / О. О. Селіванова. – К. – Черкаси : Брама, 2004. – 276 с.

10. Словники України – 3.1. Інтегрована лексикографічна система / уклад. В. А. Широков, О. Г. Рублець, І. В. Шевченко та ін. – К. : Ін-т мовно-інформ. досл. НАН України, 2007.

11. Стернин И. А. Методика исследования структуры концепта / И.А. Стернин // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж : Воронежский госуд. ун-т., 2001. – С. 58–65.

12. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвистический аспекты / В. Н. Телия. – М., 1996. – С. 250.

13. Тлумачний словник української мови / уклад. Д. Г. Гринчишин та ін. / – К. : Рад. школа, 1978. – 296 с.

14. Ужченко В. Д. Українська фразеологія / В. Д. Ужченко, Л. Г. Авксентьєв. – Харків : Основа, 1990. – 167 с.

15. Фразеологічний словник української мови : в 2-х кн. / уклад. В. М. Білоноженко та ін. /. – 2-е вид. – К. : Наукова думка, 1999. – 984 с.

Yelena Dontsova

The concept «FRIENDSHIP» in the Ukrainian phraseology: the lingual-cognitive and structural aspects

The article deals with the structure of the concept FRIENDSHIP in the Ukrainian language. The lingual-cognitive and structural analyses are made. The peculiarities of the concept FRIENDSHIP in the Ukrainian language are considered.

Key-words: concept, microconcept, core, periphery, interpretation field.

Анна Огар

ЛІНГВАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ *‘НЕБО’* В УКРАЇНСЬКОМУ ПОЕТИЧНОМУ ДИСКУРСІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Статтю присвячено особливостям презентації концепту ‘небо’ в українській поетичній мові другої половини ХХ століття: схарактеризовано його семантику, структуру, мовні засоби вираження.

Ключові слова: концепт, мікроконцепт, макроконцепт, ядро концепту, периферія концепту, вербалізація, лінгвалізація.

Вивчення мови в контексті взаємозв’язків із людиною, її свідомістю, світорозумінням, культурою становить основу нового, когнітивного, напряму сучасної лінгвістики. Його провідне поняття – концепт – учені (А. Вежбицька, О. Кубрякова) трактують як комплекс культурно зумовлених уявлень про предмет [1], як об’єднання ментальних і психічних ресурсів нашої свідомості, а також тих інформаційних структур, що відображають знання та досвід людини, хоча залежні від власне лінгвістичних, прагматичних і культурологічних чинників [8]. Кожен концепт може бути спроектований на певний мовленнєвий пласт [5, с. 21], передусім на художній, де він постає ще й крізь призму світосприйняття письменника.

Пропонуючи різноманітні підходи до класифікації концептів, дослідники одностайні в тому, що концепт *‘небо’* належить до найвагоміших (по-іншому, базових, основних, ключових [11, с. 81–84]) – як в українському культурно-мовному просторі, так і світовому. За ступенем інтеграції семантичних структур *‘небо’* є макроконцептом, що має надзвичайно розгалужену асоціативно-вербальну сітку смислових зв’язків з його мікроконцептами [4, с. 56–60]. Ці останні уже частково досліджені на матеріалі української художньої мови. Зокрема, В. Кононенко опрацював своєрідність концептів небесних світил у художній мові Т. Шевченка [6], І. Серебрянська – М. Стельмаха [12], О. Густодим та Л. Савченко – Лесі Українки [2]. У дисертації О. Маленко схарактеризовано специфіку використання в українській поетичній мові компонентів лексико-семантичної групи “небо” [9], однак комплексного аналізу концепту *‘небо’* та засобів його вербалізації в поетичній мові другої половини ХХ століття ще не здійснено.

Метою розвідки є реконструкція концепту *‘небо’* в поезії окресленого періоду та дослідження засобів його лінгвалізації.

Здебільшого певна лексема слугує основою однойменного концепту, проте кількість лексичних одиниць, що можуть набути концептуального статусу, обмежена тими, які важливі для певної культури, є темою прислів’їв та приказок, носіями пам’яті народу [7, с. 7].

Концепт постає результатом поєднання словникового значення слова (ядро) з особистим та етнічним досвідом індивіда (периферія). Так, словникова дефініція лексеми *небо* слугує ядром однойменного концепту, яке в українській мові формують два складники:

1. Видимий над поверхнею землі повітряний простір у формі купола: *Дуби гойдались, і тремтіли клени, Вгорнувши небо в стомлені гілки* (М. Вінграновський); *І снилась їй дивовижа – летить вона під небесами, Така молода-молодюсінька Ширяє понад лісами* (І. Драч); *Сипляться з неба сніжини, Ніби десь там, нагорі, Сіножатями білої конюшини Йдуть косарі* (Д. Павличко*); В пустелі сизих вечорів, в полях безмежних проти неба о, скільки слів і скільки снів мені наснилося про тебе!* (Л. Костенко).

2. За релігійними уявленнями – потойбічний світ, рай, місце перебування богів, ангелів, святих, часом навіть нечистих сил: *Нічого Іване, Попадемо на небо!* (І. Драч); *Мовчить, бо стидно. Бачив бог із неба* (Л. Костенко); *Люди, братні, нам обмиє очі при дорозі сніжна хустка – бачити! крізь смерть: світила Отчі, в церкві небесами звуться* (Василь Барка); *Ще не всі чорти живуть на небі, Ходить їх до біса по землі* (В. Симоненко).

Поети другої половини ХХ століття розширили, однак, ядро концепту, вживаючи слово *небо* в значенні “найсвятіша річ, найбільша для людини цінність, мрія, недосяжний ідеал”: *Як тихо на землі! Як тихо і як нестерпно – без небес* (В. Стус); *Ти ж найсвятіше – небо, – дядьку, вбив* (Б. Олійник); *Аж мати раз не втерпіла моя: Що ти все: мушу, мушу, мушу?! Земля, земля… А небо твоє де?* (Л. Костенко); *Бо щире, високе небо Не підмалюєш квачем, Бо величі справжній не треба Спиратись на плечі нікчем* (В. Симоненко).

Периферія концепту *‘небо’* вербалізована в поетичному дискурсі згаданого літературного періоду, структуруючись неоднорідними ознаками. До прикладу, В. Жайворонок позиціонує небо як стратифіковане утворення, що складається, за різними уявленнями, з семи, восьми, десяти або одинадцяти оболонок [3, с. 389]. Таке тлумачення небесної сфери відоме з найдавніших часів (одним з перших у східнослов’янській літературі його артикулював І. Галятовський), репрезентовано воно й у поезії обстежуваного періоду: *В душі людській, крім видимого неба, є одинадцять всяческих небес* (Л. Костенко).

Поети-шістдесятники, лінгвалізуючи негативні події, явища, факти, часом вдаються до епітетів пейоративного плану при номенах неба: *Одчинила вже двері – й тобі Нахиляє це атомне небо У своїй потойбічній журбі* (І. Драч); *І вовчі небеса над вовчими віками Снують свою ходу – печальна ця хода* (М. Вінграновський); *Коли б усі одурені прозріли, Коли б усі убиті ожили, То небо, від прокльонів посіріле, Напевно б, репнуло від сорому й хули* (В. Симоненко).

Концепт *‘небо’* в аналізованих творах актуалізується в основному словами-синонімами *небо*, *небеса*, причому останнє не менш частотне, аніж перше. Окрім згаданих, трапляється також лексема *твердь* – насамперед у творах Л. Костенко *(А що сильніше підпирає твердь – молитва преподобного Антонія чи Наливайка мученицька смерть?)* та В. Стуса (*З високої тверді явися, в земному бездонні – ярій)*. Іноді вживано й інші синоніми, до прикладу, *небосхил*: *Небосхил для людини – якраз відповідна стеля. Піднімеш думку – і не розіб’єш їй тім’я* (Л. Костенко).

Цю низку вербалізаторів продовжують індивідуально-авторські новотвори: *Радуйся, дівчино, разом зі мною Сонцем і ясною голубизною, Ласкою леготу, листям на кленах, Білою стежкою в травах зелених* (Д. Павличко); *Буде в колоссі воно як у сонці, Буде гойдатися в моїй колисоньці Я ж над тобою спинюся в блакиті, Співи свої розпочну дзвонковиті* (Д. Павличко); *Мовчать над нами голубі хорали, У травах стежка свище, мов батіг* (В. Симоненко).

Описані ядро і периферія формують лише один складник макроконцепту *‘небо’* – мікроконцепт *‘небо’*, який у взаємодії з мікроконцептами *сонце*, *місяць*, *зоря* вибудовує ядро макроконцепту. Периферію ж утворюють концепти, об’єднані в групи: а) об’єкти космосу, б) атмосферні явища, в) жителі повітряної сфери, г) створені людиною літальні апарати [10, с. 7].

Концепт *‘сонце’* в обстежуваних творах презентують кілька семантичних ліній.

1. Центральне небесне світило, також світло і тепло, що ним випромінюються: *Хвала і слава сонцеві і росам, Що розсипають по мураві день* (Д. Павличко); *Під сонцем вічності древніє й молодіє Його [народу] жорстока й лагідна душа* (В. Симоненко); *Заборонити дереву рости, Ширяти вольній птиці у блакиті, Живій ріці між берегів плисти, Ходити сонцю по своїй орбіті?* (Д. Білоус); *Нехай шукають кам’яні лоби В нещирих лестощах примарну втіху. В торбинці повно сліз і повно сміху, І заздрить Сонце на мої скарби* (М. Руденко).

2. Джерело життя, втіхи, радості: *Світе мій гучний, мільйоннооокий, Пристрасний, збруненний, німий, Ніжний, і ласкавий, і жорстокий, Дай мені свій простір і Сонцем душу налий!* (В. Симоненко); *Не зривай мене з гілки сьогодні, Я жадаю ще сонця й краси: Аж як тіні нахлинуть холодні, Ти в безодні мене понеси* (Д. Павличко); *Кортіло, мабуть, кожній амазонці Спалити скіфа в тіла свого сонці, Отож вони на березі ріки Безвстидно поскидали сорочки* (Д. Павличко).

3. Що-небудь світле, хороше, прекрасне: *Було і буде так у всі часи: Любов, як сонце, світу відкриває Безмежну велич людської краси* (В. Симоненко); *Поезіє, сонце моє оранжеве* (І. Драч); *У стінах храмів і колиб сіяє нам святково, як сонце, випечений хліб і виплекане слово* (Д. Білоус); *Там лежить ясніший від опала Митий камінь із плечем крутим, Де мені сорочку мати прала Праником, як сонце, золотим* (Д. Павличко).

4. Символ вищої сили, мірило усіх вчинків людини, символ тих достойників, на яких вона має рівнятися в житті: *Бунтують хвилі – думи і слова, – І сонце генія над ним стоїть в орбіті* (І. Драч); *Об Сонце, неначе об коло наждачне, Я вичистив совість і душу свою* (М. Руденко).

5. Центральна планета ще й інших космічних систем: *Я кличу вас у відчаї не гнуться, А вибухати, як нові сонця!* (В. Симоненко).

В останній із перелічених іпостасі сонце постає не часто: виявлено на сьогодні лише одне вживання. Так само рідко лінгвалізується концепт іншими лексемами, скажімо, демінутивною формою *сонечко: Ні словом не озветься. Ані пари із уст. Вусате сонечко моє!* (В. Стус); *Там, за вікном, на обрусі Сонечко хліба сія* (Д. Павличко).

Значно рідше, аніж концепт *‘сонце’*, зазнає лінгвалізації концепт *‘місяць’*. Позиціонується він здебільшого як небесне тіло, нічне світило, репрезентуючись однойменною лексемою: *Місяць хоче, мабуть, погрітись – суне в шибку свій блідий диск* (В. Симоненко); *А як місяць повен уродився, До сестер із яру Прийшов тихо, низько уклонився кучерявий явір* (Б. Олійник); *Не скаже Галілей, ні*

Архімед, Чи буде то назад, а чи вперед – Із Місяця вертатися додому, З пустель жахних – на яблука і мед (Д. Павличко).

Чи не найчастіше до слова-образу місяця звертається Л. Костенко, розширюючи ряд репрезентантів цього концепту не лише зменшено-пестливою формою (місяченько), а й зовсім неочікуваними номенами, скажімо, *рогалик*: *А місяць все такий же: і молодик, і повен, і серпик, і рогалик, і місяць, як діжа.*

Концепт *'зоря'* лінгвалізовано найчастіше словами *зоря*, *зірниця* (як в однині, так і в множині), так властивими українській мові демінутивами *зірка, зіронька*, а часом і поетичними висловами, на зразок, *зоряна сіть*. К. Миронова зазначає, що нечисленність узуальних мовних засобів об'єктивації концепту *'зоря'* може бути пояснена "яскравістю" самої реалії [10, с. 6].

У складі концепту *'зоря'* можна виокремити наступні семантичні вузли.

1. Самосвітнє небесне тіло: *Сиплють ночі у лимани зорі сургучеві* (В. Симоненко); *Дзвенить у зорях небо чисте, Палає синім льодом шлях* (Д. Павличко); *Вже зоряна сіть у небі з'явилась* (І. Драч).

2. Яскраве освітлення горизонту перед сходом і після заходу сонця, світанок: *Полтавський полк виходить на зорі!* (Л. Костенко); *До самого сходу зірниці Дивлюся в німу далину* (П. Воронько).

3. Символ життя, радості, величі людини: *І я пішов, бо я ішов до тебе, бо ти мені світила, як зоря* (Л. Костенко*); Мені зоря сіяла нині вранці, устромлена в вікно. І благодать – така ясна лягла на душу…* (В. Стус); *Я б вибрав найвищу почесть: У чистім і чеснім бою на чорному мраморі ночі Зорю написати свою!* (Б. Олійник).

4. Символ долі: *Уламок лицарського роду, мучитель власного народу, кривавий кат з-під темної зорі, – отам він жив, на Замковій горі* (Л. Костенко); *Він народився під такою зіркою, що щось в душі двоїлося йому* (Л. Костенко).

5. Символ лиха, біди: *Вогненна зірка в небі пролітала, січі кричали, вісники біди* (Л. Костенко); *І сходить над Дніпром Гірка зоря-полин* (Л. Костенко).

Із концептуальних груп, що формують периферію макроконцепту *'небо'*, найчисленнішими є групи "атмосферні явища" та "жителі повітряної сфери". Презентанти першої – це образи вітру, грому, блискавки, хмар: *Ні вітру в гаю, ні хмарини в небі, Лиш золота гроза в моїй душі* (М. Вінграновський*); Та звелася з-за лиману Хмара темно-сиза, Полоснули ятагани-блискавки – донизу* (В. Симоненко); *Вона ішла. А хмари як подерті* (Л. Костенко); *Я встаю серед бурі і грому, У кровавих загравах огнів* (Д. Павличко).

Серед назв птахів, що їх лінгвалізовано в поетичному дискурсі обстежуваної пори, домінують ті, яких пошановує український народ: *Соловейком співаю на морозній пороші, Тремчу від студені, як бідна трепета* (Д. Павличко*); І я не чув як жайвір в небі тане, Кого остерігає з висоти…* (В.Симоненко*); З далекого краю Лелеки летіли, Та в одного лелеченьки Крилонька зомліли* (Д. Павличко).

Об'єкти космосу та створені людиною літальні апарати менше позиціоновані в обстежуваній поезії, хоча і їх художники слова не оминули увагою*: Вже он і зорі сиплються з Ковша* (Л. Костенко); *Зараз, тату, космос кличе. Там проблем у мене тьма. Та яке ракеті діло, що було в старовині* (Б. Олійник); *Всі літаки, всі літаючі блюдця, Всі вертольоти круг мене зберуться* (Д. Павличко).

Усе викладене свідчить про те, що концептуальні картини поетів ґрунтуються на загальнонародній, якій властива увага до неба та небесних світил. Однак у способах лінгвалізації концепту *'небо'* наявні певні особливості, зумовлені художнім світобаченням поета та суспільними екстремумами.

Запропонована модель презентації концепту *'небо'* може бути використана для аналізу інших концептів, що розцінюємо як об'єкт уваги подальших лінгвістичних розвідок.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков / А. Вежбицкая. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 778 с.

2. Густодим О. Ф. Астронім зірка як ключовий образ у поетичній мові Лесі Українки / О. Ф. Густодим, Л. Г. Савченко // Лінгвістичні дослідження : збірник наукових праць / За заг. ред. проф. Л. А. Лисиченко. – Харків, 2007. – Вип. 23. – С. 54–62.

3. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : Словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.

4. Іващенко В. Л. Типологічна диференціація концептуальних структур як одиниць ментального простору / В. Л. Іващенко // Мовознавство. – 2004. – № 1. – С. 54–61.

5. Кононенко Віталій. Концепти українського дискурсу : монографія / Віталій Кононенко. – Київ – Івано-Франківськ, 2004. – 248 с.

6. Кононенко В. І. Мова у контексті культури : монографія / В. І. Кононенко. – Київ – Івано-Франківськ, 2008. – С. 285–306.

7. Краснобаєва-Чорна Ж. В. Концепт ЖИТТЯ в українській фраземіці : автореф. дис. … канд. філол. наук / Краснобаєва-Чорна Жанна Володимирівна. – Дніпропетровськ, 2008. – 20 с.

8. Кубрякова Е. С. Возвращаясь к определению знака / Е. С. Кубрякова // Вопросы языкознания. – 1993. – № 4. – С. 18–29.

9. Маленко О. О. Лексико-семантична група "небо" в українській поезії : автореф. дис. … канд. філол. наук / О. О. Маленко. – Харків, 1996. – 20 с.

10. Миронова К. С. Концептосфера *небо* в английском и немецком язиках : автореф. дис. … канд. филол. наук / Миронова Ксения Сергеєвна. – Санкт-Перербург, 2009. – 19 с.

11. Пименова М. В. Коды культуры и проблема классификации концептов / М. В. Пименова // Язык. Текст. Дискурс : научный альманах Ставропольского отделения РАЛК / Под. ред. проф. Г. Н. Манаенко. – Выпуск 5. – Ставрополь : Изд-во ПГЛУ, 2007. – С. 79–86.

12. Серебрянська І. М. Етнокультурні концепти "зоря", "сонце", "роса" у творах М. Стельмаха / І. М. Серебрянська // Вісник СумДУ. Серія "Філологія". – 2008. – № 1. – С. 90–95.

Anna Ohar

Lingualization of the concept" sky" in Ukrainian poetic language of the second half of XX century

The article deals with the concept sky, its specific features and the verbalizing means in Ukrainian poetic language of the second half of the XX century.

Key words: concept, microconcept, macroconcept, core of the concept, periphery of the concept, verbalization, lingualization.

Галина Вишневська

ОСОБЛИВОСТІ ОБ'ЄКТИВАЦІЇ КОНЦЕПТУ 'МАВКА' У ПОЕТИЧНІЙ ДРАМІ ОЛЕКСАНДРА ОЛЕСЯ „НІЧ НА ПОЛОНИНІ"

Статтю присвячено аналізові концепту 'мавка' в поетичній драматичній творчості Олександра Олеся. Виявлено основні смисли, що визначають його семантику в мовно-концептуальній картині світу письменника.

Ключові слова: концепт, хтонічне, мавка, картина світу.

У сучасному мовознавстві особливо актуальними є питання, що вимагають аналізу співвідношення мови й позамовної дійсності, культурних цінностей, створених носіями певної мови в процесі життєдіяльності, властивостей їх ментальності, національного характеру та світосприйняття. Своєрідною точкою відліку для розв'язання зазначених проблем стало поняття концепту, яке під різними найменуваннями привертало увагу дослідників різних епох.

Мета запропонованої статті – аналіз концепту 'мавка' як одного з етносимволів, що відтворює українські реалії, український національний колорит, у поетичній драмі Олександра Олеся «Ніч на полонині». О. Олесь (Олександр Іванович Кандиба) знаний усіма як витончений лірик, співець природи, але маловідомий як проникливий драматург. Змальовуючи українців, їхній побут, традиції, вірування, Олесеві твори все ж не стали народницькою драматургією, а гармонійно влилися у контекст тогочасної європейської драми. Побувавши у мальовничих Карпатах, загадковій, овіяній міфами і давніми віруваннями Гуцульщині, Олександр Олесь виспівав свою «найпоетичнішу пісню», яку вважав своєю кращою драмою, – «Ніч на полоні» (1941).

Критика Олесевих творів торкалася переважно лірики та викликала найрізноманітніші оцінки і характеристики, які часто не узгоджувалися між собою (С. Єфремов, І. Франко, Л. Білецький, С. Русова, В. Петров, В. Барка, М. Рильський, М. Неврлий, Р. Радишевський, І. Дзюба та ін.). Рідше в коло дослідницьких інтересів потрапляли окремі драми письменника (О. Олійник, П. Дунай, Л. Дем'янківська та ін.). Здебільшого науковці акцентували увагу на ролі Олександра Олеся в історії української літератури, тоді як літературно-естетичний погляд на новаторство поета обов'язково має

бути доповнений з'ясуванням його мовного феномена. І хоча мовні особливості поетики Олеся досліджували й раніше (Т. Вільчинська, Н. Малютіна та ін.), проте в аспекті когнітивної лінгвістики вона розглядається вперше, що й визначає актуальність запропонованої статті.

Незважаючи на ґрунтовне вивчення концепту (Ю. Степанов, Д. Лихачов, В. Маслова, Т. Радзієвська, В. Карасик, З. Попова, Й. Стернін, О. Кубрякова, Т. Космеда, І. Голубовська, Р. Фрумкіна, О. Селіванова, В. Кононенко та ін.), на сьогодні у лінгвістиці поки що не існує загальноприйнятої дефініції цього терміна. Апелюючи до поняття концепту, послуговуємося визначенням О. Селіванової, яка інтерпретує концепт як інформаційну конструкцію свідомості, певним чином організовану одиницю пам'яті, що містить сукупність знань про об'єкт пізнання, вербальних і невербальних [6, с. 256]. А також зважаємо на думку Н. Арутюнової про те, що концепти «виникають внаслідок взаємодії таких факторів, як національна традиція, фольклор, релігія, ідеологія, життєвий досвід, зразки мистецтва, відчуття і система цінностей» [1, с. 3].

Концепт 'мавка', реалізований у язичницькій площині і втілений в образі лісової русалки, є одним із вагомих у концептосфері хтонічного. О. Потебня свого часу зауважував, що майже все питоме в мові – плоди міфічного мислення, тобто мислення донаукового, яке стало передосновою мислення поетичного, що виокремлює, зокрема, мислення наукове, бо передбачає вже аналіз і критику [5, с. 420]. Тим самим міфологізоване слово, яким воно є за своєю природою, стає засобом пізнання, об'єктивує думку, актуалізує її, передбачає нове усвідомлення. Отже, кожна мовна одиниця зорієнтована на концептуальний простір [2, с. 74].

Образ мавки як одне із втілень русалки неоднозначний за своєю природою і чи не найбільш опоетизований. Її і бояться, і жаліють, вона і чарівна, і підступна. «Як місяць зійде вночі, вони (русалки) співають чарівні пісні, а хто лиш зачує, підходить ближче. Тоді русалки залоскочують його до смерті», – розповідає легенда. В образі русалки втілена складна психологія людини: потяг до краси, жіночої вроди, небуденних стосунків і почуттів і разом з тим – досвід реального життя з його розчаруваннями, втратами, покаранням за порушення звичних норм [3, с. 7].

Основні семантичні компоненти у структурі концепту 'мавка' у поетичній драмі «Ніч на полонині» збігаються з тими, що характеризують відповідну концептуальну одиницю в українській етносвідомості. Водночас у семантичній структурі аналізованого концепту виявлено чимало такого, що засвідчує авторське світобачення. В Олесевій інтерпретації образ Мавки більш позитивний, ніж негативний. Автор часто наділяє його людськими рисами характеру, що помітно споріднює Олесеву Мавку з аналогічним образом із «Лісової пісні» Лесі Українки. Все це засвідчує амбівалентність аналізованої структури, причому позитивне часто домінує над негативним. Відтак концепт 'мавка' акумулює низку як позитивно, так і негативно маркованих смислів.

До перших належать: «та, що радіє життю»: *«На те і зорі, на те і квіти, щоб було мило жити на світі»* [4, с. 221]; *«Як любо жити на землі, і щедрі як дари її!»* [4, с. 239]; «любить природу»: *«Ти любиш квіти?! Я щоранку тобі із них вінок сплету, із рос я вставлю діаманти, як у корону золоту»* [4, с. 235]; «оберігає ліс»: *«Ми праліс цей стережемо»* [4, с. 209]; «допомагає людям»: *«Лякаєм злодіїв з долин, щоб щось не вкрали з полонин, каміння зносим на стежки, трембіти робимо, ріжки...»* [4, с. 210].

Незважаючи на демонічне походження, Олесевій Мавці більше притаманні риси звичайної дівчини – доброї, веселої, іноді наївної. Так, вона: «весела, життєрадісна»: *«Співаймо, танцюймо до рана!.. Заграйте, музики, аркана!»* [4, с. 237]; *«Ой місяцю-князю, і ви, зіроньки, світіть нам, дивіться на наші танки. Свої хороводи водіть до світанку, а ми затанцюєм свою полонянку»* [4, с. 238]; «віддана»: *«Прощай! Не май журби, я все, я все зроблю тобі... «* [4, с. 211]; «працьовита»: *«Не жди ні лиха, ні напасті, сама я буду вівці пасти, на кращу пашу пожену, вовків, ведмедя оджену, не задрімаю й на хвилину, догляну кожну, як дитину, і кришталевою водою щодня отароньку напою»* [4, с. 211]; *«Та вишиваєм сорочки... Зроблю як слід... Здивуєш нею цілий світ. На ній волошки й нагідки цвістимуть, як живі квітки»* [4, с. 210]; «та, що прагне кохання (поцілунку)»: *«Та де багато?! Не турбуйсь. Лише зо мною... поцілуйсь»* [4, с. 211]; »материнства»: *«...Піти б до його... все сказати... ...Чому не стала я хоч мати? Носила б я, немов перлину, під серцем зраненим дитину!»* [4, с. 222].

З іншого боку, не відступаючи від традиції, Олександр Олесь змальовує Мавку як демонічну істоту, яка належить до потойбічного світу, жорстоку, підступну і таке ін., що також знайшло своє підтвердження в семантиці відповідного концепту. Отже, «мавка» – це: «та, що належить до хтонічних сил»: *«Ми, правду кажучи, мавки»* [4, с. 208]; *«Ой файні,*

файні ті мавки! Хоч, може, й чортове насіння...» [4, с. 214]; »локусом її є гори, ліси, нетрі»: *«Чому ж ховаєтесь ви всі на гори ці або в ліси?»* [4, с. 209]; *«Нас породили матері то в лісі десь, то на горі, тому в долині, на селі, ми ходим, наче не свої. У нас тече мандрівна кров: кудись би їхав все чи йшов, в хатах нам тісно, душить дах...»* [4, с. 209]; *«Чорти, мавки зникають в нетрі...»* [4, с. 232]; «та, що знається з іншою демоносилою»: *«На галявині перед лісом танцюють і співають мавки, їх оточують різні лісові духи, часом беручи участь у танку. Чотири потвори грають на сопілку, трембіту й флояри»* [4, с. 237]; «холоднокровна, безпристрасна»: *«Чи гаснеш ти, чи ти палаєш, це радість чи журба твоя. Чи не однаково для мене, коли, як лід, холодна я»* [4, с. 224]; «зла»: *«Не знаєш Мавки ти тієї: як відьма, зла...»* [4, с. 216]; «підступна»: *«Мавки – відьми. Мавок ти бійсь! Мавкам не вір ти: заморочать, заманять в нетрі, залоскочуть... Ти з ними не жартуй, не смійсь!»* [4, с. 214]; «як і інша демоносила, кепкує з людей»: *«Постій! Дивись: хтось там лежить... Ану, підкрадьмось: певно, спить»* [4, с. 207]; *«Вона є мавка, і їй нічого: одурить ще когось дурного»* [4, с. 242]; «та, що зачаровує своєю неприродною красою»: *«Оце тобі і полонина! Незнаних див самих країна! ...Так, це мавки! Ну й чарівні! І в снах не снилося мені!»* [4, с. 212].

Як демонічна істота, Мавка здатна до метаморфоз. Вона може прикидатися людиною: *«Коли б зробив ти, ні хвилини я б тут між вами не була, пішла б, втекла із гір в долини, кудись до міста, до села і там би наймичкою стала або за ґазду віддалась, корів доїла б, жито жала, людським би духом пройнялась»* [4, с. 225]; а може перетворюватися у тварину: *«Дивлюсь: дві сарни з лісу: скік! (Чому я кріс не взяв на їх?) Став приглядатись: що таке?! Дві мавки плачуть: ме-ке-ке! А потім сіли на гілки і загойдалися мавки»* [4, с. 200].

Амбівалентну природу концептуалізованого образу Мавки демонструють і такі смисли, як: «та, що дружить із людьми»: *«Спасибі, Мавко, а сюди колись, як схочеться, прийди... Щоб я прийшла, прохаєш ти? І як змогла б я не прийти?!»* [4, с. 210]; *«Мавки живуть тут... Я мавок ну, ось і стільки не боюся!.. Вони сміються, й я сміюся, і плетемо гуртом вінок»* [4, с. 214] і «та, що не уявляє свого життя серед людей»: *«А що б батьки твої сказали? А люде? Мавка на селі! Та я б там квіткою зів'яла, посіклись крила б там мої! А тут я – наче пташка в лісі. Сама не знаю – йду, лечу...»* [4, с. 234].

Значною мірою амбівалентність досліджуваного концепту засвідчують ті смисли, що реалізують уявлення про кохання Мавки і сільського хлопця Івана. З одного боку, Мавка постає як образ, наділений почуттями: *«Це сльози... плакала, як знала, коли сорочку вишивала»* [4, с. 220]; вона зі всієї сили прагне кохання: *«Кого любить? Лісовика? Старого лисого пенька?.. Коли б був леґінь молодий, ясний, як ранок золотий! Коли б я віри пойняла, йому б все серце віддала!»* [4, с. 206]. З іншого – її мріям не судилося збутися, адже Мавка – демонологічний персонаж. У структурі відповідного концепту це засвідчують такі смисли: «та, в яку не вірять»: *«І якось моторошно стало... Це смішно: вірити в чортів, в якихсь мавок, лісовиків! Учитель в школі нам казав, що інший світ тепер настав, що слід по відьмах, по чортах лишився тільки у казках... Це справді смішно, але знов холоне паче в жилах кров...»* [4, с. 205]; «дружба з якою вважається гріхом»: *«...Любити мавку?! Це є гріх, сидить нечиста сила в них! Сорочку вишиє сама... Ну що ж, носитиму – дарма! А може, й це великий гріх?.. Спитати треба у старих»* [4, с. 212] та »засуджується людьми»: *«А завтра вранці побіжу і розкажу, що ти з мавками, з Лісовиком самим, з чортами збратався тут... Я все скажу. І ось побачиш! Заберуть тебе додому з полонини»* [4, с. 216]; *«Зв'язався з Мавкою!.. Ганьба!»* [4, с. 230].

«Ніч на полонині» – твір драматично-феєричний та наскрізь романтичний. Останнє якраз і підтверджує головна колізія драми – тема кохання, втілюючи яку, автор показує нам діалектику образу Мавки. Спочатку перед читачем постає позитивний образ щасливої істоти, готової віддатися коханому: *«Сховаймось в нетрі. Там тебе я як скарб, як щастя обніму. Ці довгі коси розплету я, і це намисто я зніму»* [4, с. 236], який поступово трансформується у негативний. При цьому концепт «мавка» реалізує такі смисли: «та, що є небезпечною суперницею»: *«А це... хто?.. Дівчина з села? Невже його це наречена?.. Коли б я зважитись могла!.. І зважусь... що я, навіжена!..»* [4, с. 219]; »мстивою»: *«Ще довго ждати? Я не жду і край негайно покладу!* [4, с. 220]; *«Я прокляну тебе навіки. Ти будеш сам себе клясти!»* [4, с. 226]; «заповзятою»: *«Я певна: він мене кохає... Хай він любив її в свій час, але ніколи з-за чужого свого б я щастя не зреклась»* [4, с. 226].

Коли ж «полонинське» кохання двох закоханих істот – людської та демонічної – виявилося нещасним, оскільки надто багато перешкод стало на заваді закоханим серцям, Мавка знову постає такою, що викликає симпатію: *«Радіють всі, а я не вмію, як поховала єдину мрію... Коли б я знала, не кохала...»* [4, с. 221]. Це засвідчують такі семантичні компоненти в структурі аналізованого концепту, як: «та, що викликає співчуття»: *«Чи винна я, що народилась в цім лісі мавкою на світ? Що покохала я чужого і цим зів'ялила свій цвіт?»* [4, с. 248]; *«Та Мавка тут ось, під вербою, сльозами сходить за тобою»* [4, с. 246]; «безпорадна у своєму горі»: *«Не полюблю я вже нікого... Не зможу бути і твоя. Допоможи мені, благаю. Мене ж ти любиш, вірю я»* [4, с. 226].

Мавка, з одного боку, відчуває провину за смерть Іванової дівчини, а з іншого – не визнає її: *«Жива вона? Розбилась? Не чути: мабуть, нежива. Це я зробила!.. Я це винна! Дало посіяне жнива! Та я хіба цього хотіла?! Ні, тут провина не моя! Так ось що він вчинив для мене! Хіба ж йому казала я? Коли це він, то він і винний! Я тільки радила йому, щоб він втекти її примусив. І з себе я цей гріх зніму»* [4, с. 230].

Віддану в коханні Мавку не лякає те, що вона буде засуджена за це як демонічними істотами, так і людьми: *«Ходім... Помітять, доженуть... Я не казала ще нікому, мене під суд наш віддадуть»* [4, с. 236] або *«А я тут більше жить не хочу, піду я звідси світ за очі... На інших горах чи в лісах тебе шукатиму... в сльозах, чи одягнуся в хустку, свитку, і, може, найме хтось покритку»* [4, с. 247]. І в цьому найбільший трагізм концептуалізованого образу Мавки, що не знаходить щастя ні в цьому, ні в потойбічному світі: *«Чужа тепер я тут і там. Розбите серце пополам, чужу і людям, і своїм ношу дитину я під ним»* [4, с. 243].

Отже, проаналізувавши хтонічний концепт ‘мавка’ в поетичній драмі Олександра Олеся «Ніч на полонині», ми змогли наблизитися до творчого генія митця. Концептуалізований образ Мавки у творі виявляє себе і як константа української етносвідомості, і як індивідуально-авторський художній концепт. Як хтонічний, цей концепт супроводжують насамперед негативні конотації, проте в авторській картині світу він виявляє і позитивно марковані смисли, що засвідчують його амбівалентну природу. Здійснена аспектуалізація концепту «мавка» засвідчує його складність і багатогранність. У статті проаналізовано не всі семантичні компоненти в структурі концепту, що відкриває перспективи для дальших досліджень, виконаних із залученням інших сакрально-хтонічних концептів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Введение // Логический анализ языка. Ментальные действия / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1993. – С. 3–7.

2. Вільчинська Т. П. Концептуалізація сакрального в українській мові XVII–XVIII ст. : монографія / Т. П. Вільчинська. – Тернопіль : Джура, 2008. – 424 с.

3. Милорадович В. Українська відьма: Нариси з української демонології / В. Милорадович. – К. : Веселка, 1993. – 72 с.

4. Олесь О. Твори : в 2 т. / О. Олесь. – К. : Дніпро, 1990. – Т. 2 : Драматичні твори. Проза. Переклади. – 1990. – 683 с.

5. Потебня А. А. Эстетика слова и поэтика / А. А. Потебня. – М. : Искусство, 1976. – 614 с.

6. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава : Довкілля – К, 2006. – 716 с.

Halyna Vyshnevska

The analysis of concept "wood-nymph" in poetic drama by Oleksandr Oles’ “Night in the polonyna”

The article is devoted to the analysis of concept "wood-nymph" in poetic drama by Oleksandr Oles’. The main meanings determining its semantics in the writer’s linguistic-conceptual picture of the world are outlined according to the aspect of cognitive linguistics.

Key words: concept, khtonic, wood-nymph, picture of the world.

Наталя Дегтярьова

СЕМАНТИКА НОРМАТИВНОСТІ ЯК ХАРАКТЕРИСТИКА КОНЦЕПТУ ‘КУЛЬТУРА’ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОГО, ПОЛЬСЬКОГО ТА АНГЛІЙСЬКОГО МАС-МЕДІЙНОГО ДИСКУРСУ)

У статті запропоновано розгляд семантики нормативності як характеристики концепту культура, зроблено спробу порівняти способи актуалізації цієї семантики в мас-медійних дискурсах української, польської та англійської мов. Автор виділяє чотири основні семантичні аспекти в структурі концепту ‘культура’, що формують смисли нормативності / ненормативності.

Ключові слова: концепт, семантичний аспект, мас-медійний дискурс.

Питання про способи моделювання структур знань, вивчення принципів і механізмів передачі знань за допомогою мови, виявлення особливостей категоризації в різних мовних картинах світу розглядають у когнітивному напрямі лінгвістики. Більшість учених, які працюють над розв’язанням зазначених питань оперують терміном *концепт*, розуміючи його як оперативну змістову одиницю пам’яті, ментального лексикону, концептуальної системи мови та мовної картини світу, що відображена в людській психіці [7, с. 91].

На сьогоднішній день досліджено значну кількість концептів різних за своєю ментальною сутністю, обсягом та способами реалізації в мові. Серед них, зокрема, такі філософські значимі концепти, як: *‘воля’* [1], *‘любовь’, ‘счастье’* [2], *‘память’* [8], *‘Бог’* [10], *‘здоров’я’* [11] та ін. З огляду на те, що мовна картина світу є етноспецифічною, тобто віддзеркалює особливості світогляду носіїв певної мови, більшість концептів є культурно зумовленими, у мовознавстві закріпився для їх позначення термін «культурні концепти». Незважаючи на висвітлення широкого кола концептів культури, зокрема в таких ґрунтовних роботах, як [13], [9], [5] тощо, сам концепт *‘культура’* та його семантичні складники залишилися поза увагою лінгвістів, що й зумовило актуальність запропонованої розвідки.

На основі того, що концепт *‘культура’* є важливим компонентом суспільного буття людей, а оперативне відображення суспільних процесів знаходить мовне вираження в текстах ЗМІ, звертаємось у нашому аналізі до контекстів мас-медійного дискурсу. Отже, мета нашої розвідки полягає у виявленні ознаки ‘нормативність’ концепту *‘культура’*, який функціонує в ЗМІ української, польської та англійської мов, вивченні засобів вербалізації семантики нормативності.

Матеріалом дослідження слугувала вибірка контекстів мас-медійного дискурсу з таких газет і журналів як «Дзеркало тижня» (ДТ), «Кримська світлиця» (КС), «Українська правда» (УП), «День» (Д), «Голос України» (ГУ), «Україна молода» (УМ), «Dziennik» (Dz), «Rzeczpospolita» (Rz), «Polityka» (P), «Wprost» (W), «Gazeta Wyborcza» (GW), «The Guardian» (G), «The Observer» (Ob), «The Times» (T), «The Independent» (Ind) за період з 2000 до 2009 рр.

Об’єктом вивчення є концепт *‘культура’*, що функціонує в різних контекстах мас-медійного дискурсу, а предметом – актуалізація семантики нормативності / ненормативності в концепті *‘культура’*, а також засоби вираження цієї семантики в мас-медійних текстах української, польської та англійської мов.

У сучасному світі культура є регулятором співжиття людей у соціумі, описуючи певний набір шаблонів поведінки, законів, за якими дії людини кваліфіковано як «культурні» або «некультурні». Розуміння культури як системи норм не є новим, його обговорюють науковці різних галузей: філософії, правознавства, релігієзнавства, соціології, психології, політології, культурології та інших гуманітарних наук.

З лінгвістичного погляду концепт *‘культура’* актуалізований у мові ЗМІ в лексемах (укр.) *культура*, (пол.) *kultura*, (анг.) *culture*. Спираючись на дані, отримані в результаті вивчення тлумачення цих лексем в лексикографічних джерелах трьох мов, а також спеціалізованих словниках, зокрема з філософії, культурології, психології тощо, виявлено, що семантична ознака ‘нормативність’ є однією зі стрижневих ознак, які входять до змісту концепту *‘культура’*.

Як зазначає О. С. Кубрякова, концептуальний аналіз становить «пошук тих спільних концептів, які підведені під один знак і зумовлюють існування знаку як відомої когнітивної структури» [8, с. 372]. Вивчення та опис концепту здійснюють за допомогою різних методик, зокрема, в концепті

виділяють шари [13], підконцепти [12], семантичні ролі [3]. На думку В. З. Дем'янкова, називаючи певне явище концептом, лінгвіст ставить перед собою завдання реконструювати смисл цього явища для конкретної духовної культури, досліджуючи синтактику, семантику і прагматику мовлення про поняття, які реалізують концепт [4, с. 28].

Як компонент нормативної системи концепт *'культура'* має певні особливості мовної реалізації для мас-медійного дискурсу кожної з досліджуваних мов. Синтагматичні особливості лексем *культура, kultura, culture* виявляються в семантичних ознаках і відтінках ознак. Зіставлення реалізації ознак концепту *'культура'* в різних мовах дасть змогу реконструювати ментальну організацію та місце цього концепту у світогляді різних етносів. У дослідженні зосередимо увагу на мовних виявах семантики нормативності, яка виступає домінантною ознакою для ряду інших контекстуально зумовлених, периферійних ознак.

З огляду на складність і багаторівневість концепту *'культура'*, під час інтерпретації смислів, які він породжує в ЗМІ, ми виокремлюємо в ньому семантичні аспекти (СА), тобто такі ділянки смислу, в яких підкреслено домінує одна з ознак при більш слабкій позиції інших семантичних ознак (СО). Семантичні аспекти уточнені через семантичні розділи (СР), наявні в них.

Під час інтерпретації тексту ЗМІ відбувається зіставлення концептуальних сутностей автора й адресата тексту, а сам текст розглядають як результат когнітивно-мовленнєвої взаємодії комуні кантів, опосередкований лінгвокогнітивними структурами [14, с. 62–63]. Отже, слід ураховувати комунікативну спрямованість публіцистичного тексту. Відповідно до комунікативних контекстів українського, польського та британського мас-медійних дискурсів, в яких реалізовано ознаку 'нормативність', виділяємо такі семантичні аспекти концепту *'культура'*:

1. СА «норма – спільнота людей» охоплює смисли, в яких мова йде про норми поведінки, сформовані для певного кола людей і загальноприйняті в ньому. У таких контекстах СО 'нормативність' виражено з більшим або меншим ступенем експліцитності. У синтаксичному плані переважають зв'язки Adj + культура, культура + N $_{(\text{род. в.})}$, в англійській мові аналогом останнього є culture + of +N, де компоненти Adj і N, контекстуально звужують обсяг концепту *'культура'*. Семантику нормативності диференційовано й уточннено через прагматичні зв'язки лексем *культура, kultura, culture* з мас-медійним контекстом. У результаті диференціації виділяємо набір семантичних відтінків: 'соціальна група', 'територія проживання', 'вік', 'сфера діяльності', 'стереотипи та переконання', відповідно до яких виділяємо такі семантичні розділи:

1.1. СР, в якому увагу привернуто до семантики культури як сукупності норм поведінки, сформованих в групі людей, які обмежені територією проживання, напр.: *сільська культура, city's culture, поліська культура, kultura Ameryki Łacińskiej* тощо. З огляду на те, що семантику нормативності закладено в саму лексему *культура,* контекст конкретизує цю семантику, прив'язуючи до певного факту дійсності. Напр., знання читача про культуру Пакистану може бути доволі обмеженими, але автор не апелює до всього комплексу знань про норми поведінки в цій країні, а лише звертає увагу на певні вияви й деталі: *A* ***w kulturze Pakistanu****, o której pisałem,* ***honor*** *ma absolutnie kluczowe znaczenie. Jest to przy tym* ***pojęcie szalenie męskie*** (P 29.04.2000). Концепт *'культура'* виступає в ролі контейнера, в якому містяться норми й правила, канони, характерні для життя людей на певній території. Окрім СО 'територія проживання', у контексті виявляється СО 'етнічна належність', але в більш слабкій позиції.

Автор може давати оцінку описуваному ним явищу, яку реалізовано в предикатах різної семантичної сутності: *The* ***city's culture****, therefore,* ***is irreverent****,* ***non-deferential*** *and* ***cuttingly incisive****, yet also* ***sentimental*** *and* ***humane*** (G 26.06.2007). У прагматичному плані засвідчено негативне ставлення автора до явища ***city's culture***, що змальовано як втрату індивідуальності людьми, які живуть у містах.

1.2. У наступному СР увагу реципієнтів звернено до семантики норм поведінки, які сформовані в групі людей, обмежених віковим показником, напр.: *молодіжна культура, культура дітей,* а також указано на додаткову СО 'сфера діяльності', напр.: *Важливою є підтримка українського книговидання,* ***молодіжної культури*** (КС 12.05.2006). *… the growth in student numbers and the attendant* ***youth culture*** *and clubbing, which have created a sense of life on the streets* (G 19.12.2000). Цей СР не знаходить частотної актуалізації в мас-медійному дискурсі і, як правило, позначений позитивною прагматичною оцінкою автора.

1.3. СР, у якому концепт *'культура'* пов'язано з соціальною характеристикою й підкреслено семантику «формування норм, які мають цінність тільки для окремих соціальних груп населення», напр.: *yob culture, white working-class culture, fan culture, gang culture.* Найбільш відкритим для

функціонування такого зразка номінативних зв'язків виявився британський мас-медійний дискурс, напр.: *When the prime minister is looking for the central theme ... he reaches for the bottle and* ***declares war*** *on* ***«yob culture»*** (G 19.12.2000). На відміну від попереднього СР, цей приклад демонструє негативне явище ***«yob culture»*** – норми поведінки, закріплені серед неосвіченої молоді, хуліганів, адже за лексикографічними даними *yob* (також ***yobbo***) – «a rude, noisy, and sometimes violent young man» [16, с. 1918].

Британський мас-медійний дискурс відрізняється особливою частотністю оказіоналізмів з лексемою ***culture,*** які штучно створив автор статті для привернення уваги читачів до певної суспільної проблеми, напр.: ... ***white working-class culture*** *is of little value and therefore not really worth recognising or protecting* (G 9.05.2007). ***White working-class culture*** протиставлено імпліцитно ***black working-class culture***, наголошено на перебільшеній увазі владних структур до проблем праці серед афроамериканців. Акцентування уваги на темі «культура» у висловлюваннях відбувається за рахунок предиката, який посилює образність, метафоризує зв'язок, напр.: *This moronic circus* ***has all but killed fan culture*** (G 11.07.2007). … ***fight against gang culture*** (G 12.04.2007).

1.4. До четвертого СР зараховуєм семантику «норми поведінки в групі людей, які сформовані сферою діяльності»: *корпоративна культура, політична культура, business culture* тощо. Такі номінативні одиниці дають можливість коротко і змістовно окреслити правила, канони, традиції, які є обов'язковими для певного роду діяльності людини. Висловлювання з такого зразка одиницями, як правило, позбавлене емоційного забарвлення, напр.: ***Kulturą korporacyjną*** *P&G nowy szef Kolastyny przesiąkał przez 12 lat* (Rz 22.07.2008). Прагматичною може бути оцінка в ракурсі «сформованість / несформованість». *While he is understood to have felt* ***the business culture*** *in Sage* ***was not quite as mature as it should have been*** *within a FTSE 100 company* (G 28.04.2007).

1.5. У британських медіа денотативний потенціал імені *culture* є значно розширеним. Виявлено номінативні одиниці, які позначають явище існування в певних суспільних колах усталених канонів поведінки. Номінація таких канонів відбувається по-різному, але у всіх випадках механізм номінації ґрунтується на смислоутворювальній ознаці, як то: «місце, де відбуваються події, важливі для цієї групи», напр.: … *some look for a sense of self-worth in an* ***adversarial street culture*** (G. 20.12.2000). ***Street culture*** є евфемізмом для позначення проституції, тобто «поведінка, тип діяльності, характерний для певних груп населення». У ролі СО може виступати позначення знаряддя, яким оперує певна група під час виконання дій у конкретній ситуації, напр.: … *why children as young as 12 are becoming involved in* ***gun culture*** (G 27.02.2007). Утворення таких авторських оказіоналізмів відбувається за аналогією. Його спричинює існування негативних явищ в британському суспільстві й потреба гостро та іронічно висловити суспільну думку в ЗМІ.

2. СА «**норма – сформовані навички**» виявився найбільш гнучким в аналізованих мовах. Ознака 'нормативність' у контекстах ЗМІ відсилає до ідеї культури як найвищого рівня розвиненості навичок певного виду діяльності. На основі СО, указаних у словнику: *culture* – «development of the intellect through training or education» і «enlightenment resulting from such training or education» [15] можна сказати, що в сучасних мас-медійнинх дискурсах трьох досліджуваних мов ці ознаки об'єднано й значно розширено, напр.: *Їй [молоді] насамперед треба допомогти ... оволодіти* ***культурою демократичного мислення****. Бо це є* ***культура діалогу****.* ***Культура розуміння*** *Іншого.* ***Культура цивілізованого співжиття*** *нарешті* (Д 6.02.2007). У синтаксичному плані номінативна одиниця **культура + N** $_{(род.\ в.)}$ складається із двох частин, де лексема *культура* позначає «сформовані навички», а **N** $_{(род.\ в.)}$ – вид діяльності, це, як правило, віддієслівний іменник, напр.: *культура спілкування*, *культура винопиття*, *kultura jazdy*, *kultura współżycia*. ***Культура пиття****, а точніше безкультурність, прищеплюються малечі мало не з перших днів життя* (ГУ 18.01.2008). ... *co* ***zagraża*** *spokojowi społecznetu i* ***kulturze kompromisu****, bez której demokracja nie może przetrwać* (D 19.04.2008). *Культура* формує прагматичне співвіднесення з правильністю певного виду діяльності.

У британських ЗМІ концепт *culture* може містити семантику, протилежну нормативності, тобто 'ненормативність'. У прикладі ***Drinking culture*** *can be attacked by education but if this does not resolve it* (G 21.03.2007) мова не йде про сформовані навички вживання алкоголю в допустимій кількості, але про надмірне вживання, що позначено семантикою 'не норма'. Якщо ж порівняємо прагматичний потенціал номінативних одиниць ***культура пиття*** і ***drinking culture***, то з'ясуємо, що першу одиницю супроводжує позитивна оцінка змісту висловлювання. Вона вжита з предикатами, які позначають процес становлення, розбудови: *формувати, розвивати* та ін. ***Drinking culture*** має негативну семантику і вступає в синтагматичний зв'язок з предикатами руйнівної дії.

3. У третьому СА «**норма – стереотип**» лексеми *культура, kultura, culture* передають семантику сформованих навичок, які переродилися з часом на правила поведінки, тобто в контекстах ЗМІ розкрито зміст: «ситуація, в якій загальноприйнятими є певні канони, правила і стереотипи». Найбільшої диференціації зазначена семантика набуває в польських і особливо в британських ЗМІ. Набір ознак, за якими виділено цей аспект: ‘норми поведінки’, ‘норми устрою’, ‘традиції’.

Розглянемо номінативну одиницю української мови ***побутова культура***. У словнику з культури зазначено, що *побутова культура* – «налагоджений побут повсякденного життя людини, зокрема задоволення потреб у їжі, одязі, житлі, профілактиці хвороб, лікуванні, а також оволодіння людиною духовними скарбами, творами мистецтва; спілкування; відпочинок; розваги» [6, с. 173]. У контекстах ЗМІ це поняття трансформоване з абстрактного в конкретне, воно *висвітлює певні сторони суспільного життя: ... ми програємо завдяки нашому «ненав’язливому сервісу» і, відповідно, нашій низькій* ***побутовій культурі****. Давайте неупереджено поглянемо,* ***які наші готелі****, який там* ***рівень обслуговування*** *і які неспівмірні ціни за цей готельний сервіс. А які* ***наші дороги*** *(особливо в глибинці), скільки сміття на цих дорогах, на вулицях міст і сіл, зрештою, які наші* ***громадські туалети****. Про* ***бездомних собак і котів на вулицях*** *мовчу* (Д 8.08.2008). Відповідно до контексту *побутова культура* та її підкреслено низький рівень, несформованість конкретизується в готельному сервісі, стані доріг тощо. На шкалі нормативності подібний стан розцінено як «не норму».

У польських текстах оперують лексемою *kultura* для позначення певної ситуації, за якої в суспільстві вироблені правила й канони поведінки, а також стереотипи сприйняття. *Czy wielokulturowość,* ***kultura wielojęzyczności****, która niezbyt udała się w Polsce, osłabia język narodowy, czy odwrotnie – wzmacnia go?* (P 15.01.2000) – ситуація, за якої в країні функціонує декілька мов.

Виокремлення типу світогляду відбувається в ситуації, за якої в суспільстві сформовано певні норми, канони мислення і сприйняття дійсності, наприклад: *To prymitywizm społeczny, że kobieta boi się poinformować pracodawcę o ciąży.* ***Samczą kulturę należy zmieniać na nową – kulturę wrażliwych*** (Dz 27.12.2007). ***Samcza kultura*** є певною ситуацією, за якої у сфері праці переважають чоловіки, утворюючи, на думку автора статті, *культуру самців.* Додатковими семантичними відтінками тут є, зокрема такі: ‘група чоловіків’, ‘норми поведінки’, ‘підлегла позиція жінки’, ‘кар’єрний зріст’, ‘соціальна роль жінки-матері’. У британських медіа проблему гендерних утисків теж актуалізовано в концепті *culture*: *Tories ... never to empower women, and never to challenge the* ***masculine cultures*** *that* ***sponsor crimes against women*** (G 13.11.2007). *Culture* при цьому корелює з негативною авторською оцінкою.

Отже, ми зафіксували частотні поєднання лексем *culture, kultura* і *культура* з іменниками, що позначають абстрактні явища або мають семантику процесуальності. Велика частина з них утворена за аналогією, напр.: *culture of borrowing, culture of volunteerism, culture of sexism, culture of scepticism, kultura wielojęzyczności, культура добродійності* тощо.

Лексема *culture* є продуктивною для утворення ситуативних висловлювань з семантикою «те, що стало входити у звичку», напр.: *This abundance of food has helped to foster* ***a "throw away" food culture*** (G 5.11.2007). Ситуація, за якої маючи вдосталь різноманітних продуктів харчування, викидати їжу на сміття стає суспільною нормою. Такі приклади демонструють прагматичний зв’язок з економічною сферою. *Research reveals that the student loans system is encouraging an alarming* ***culture of borrowing*** (G 20.12.2000). ***culture of being 'all things to all people'*** (Ob 9.12.2001). ***Culture of borrowing*** репрезентує явище грошових позик в банку для задоволення своїх споживацьких амбіцій. Лексема *alarming* виражає негативну авторську оцінку.

4. Можна виділити ще один СА, у якому відтінками ознак є ‘матеріальні надбання’, ‘духовні надбання’, ‘знання’, ‘сфера існування’ тощо, тобто *culture* – «patterns, traits, and products considered with respect to a particular category, such as a field, subject, or mode of expression» [16]. Отже, четвертим СА є аспект «**норма – взірці суспільних продуктів, надбань**», ознаки якого виявлено в усіх трьох аналізованих мас-медійних дискурсах, напр.: *Це місто ... вважається одним із найбільших центрів* ***світової оперної культури*** (Д 8.08.2007). *Cape Town's* ***jazz culture*** *is famous for producing the likes of Dollar Brand ...* (G 23.12.2000). У наведених прикладах на імпліцитному рівні адресат передає інформацію про культуру як конгломерат цінностей у певній сфері життєдіяльності. Роль реципієнта полягає в тому, щоб зіставити своє уявлення про взірці та канони, притаманні тій чи тій сфері.

Отже, проведене дослідження текстової репрезентації лексем *культура*, *kultura*, *culture* засвідчило, що семантика нормативності концепту *‘культура’* в українському, польському та британському мас-медійних дискурсах репрезентована через чотири СА: «нормативність – спільнота людей», «норма – сформовані навички», «норма – стереотип», «норма – взірці суспільних продуктів, надбань». Було встановлено, що перший з аспектів охоплює декілька семантичних розділів, через які

уточнено ознаки і семантичні відтінки концепту *'культура'*. Урахування прагматичних та семантико-синтаксичних особливостей досліджуваного концепту дало змогу говорити про значні відмінності в його актуалізації в мас-медійних дискурсах різних мов, зокрема такі, як існування в британських ЗМІ номінативних одиниць, в основу утворення яких покладено ознаку 'місце перебування групи людей' або 'артефакт, яким користується група людей' тощо. Прагматично в українському та польському мас-медійних дискурсах концепт *'культура'* співвідноситься з позитивними комунікативними ситуаціями, тоді як у британських ЗМІ *culture* може мати негативну семантику й негативне прагматичне значення всього висловлювання з лексемою *culture.* Перспективним, на наш погляд, буде вивчення мовних засобів вираження семантики «вихованість, освіченість» концепту *'культура'* в мас-медійному дискурсі української, польської, англійської та німецької мов.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов / А. Вежбицкая / пер. с англ. А. Д. Шмелева /. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – 288 с.

2. Воркачев С. Г. Сопоставительная этносемантика телеономных концептов "любовь" и "счастье" (русско-английские параллели) / С. Г. Воркачев. – Волгоград : Перемена, 2003. – 164 с.

3. Демьянков В. З. Семантические роли и образы языка / В. З. Демьянков // Язык о языке. – М. : Языки русской культуры, 2000. – С. 193–270.

4. Демьянков В. З. "Концепт" в философии языка и когнитивной лингвистике / В. З. Демьянков // Концептуальный анализ языка: современные направления исследования : сб. науч. трудов. – М. – Калуга : "Эйдос ", 2007. – С. 26–33.

5. Иная ментальность / В. И. Карасик, О. Г. Прохвачева, Я. В. Зубкова, Э. В. Грабарова – М. : Гнозис, 2005. – 352 с.

6. Корінний Н. М., Шевченко В. Ф. Короткий енциклопедичний словник з культури / Н. М. Корінний, В. Ф. Шевченко. – К. : Україна, 2003. – 384 с.

7. Краткий словарь когнитивных терминов / Кубрякова Е. С., Демьянков В. З., Панкрац Ю. Г., Лузина Л. Г. – М. : Изд-во МГУ, 1997. – 245 с.

8. Кубрякова Е. С. Язык и знание. На пути получения знания о языке : части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Е. С. Кубрякова. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.

9. Логический анализ языка: Культурные концепты / отв. ред. Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1991. – 204 с.

10. Мацьків П. Концептосфера Бог в українському мовному просторі : монографія / Петро Мацьків. – К. – Дрогобич : Коло, 2007. – 330 с.

11. Радзієвська Т. В. Здоров'я в світлі людини: цінність vs ресурс (на матеріалі української художньої прози) / Т. В. Радзієвська // Мова. Людина. Світ. : До 70-річчя професора М. П. Кочергана. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2006. – С. 163–169.

12. Старко В. Ф. Концепт ГРА в контексті слов'янських і германських культур (на матеріалі української, російської, англійської та німецької мов) : дис... канд. філол. наук : 10.02.15 / Старко Василь Федорович. – Луцьк, 2004. – 250 с.

13. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры / Ю. С. Степанов. – М. : Академический проект, 2001. – 990 с.

14. Чернышева Т. В. Тексты СМИ в ментально-языковом пространстве современной России / Т. В. Чернышева. – М. : Изд-во ЛКИ, 2007. – 296 с.

15. AHDEL – The American Heritage Dictionary of the English Language, Fourth Edition copyright. – USA : Houghton Mifflin Company, 2000. Electronic resource. – Режим доступу : http : //dictionary.reference.com/browse/culture.

16. Longman Dictionary of Contemporary English. – Harlow : Peason Education Limited, 2005. – 1949 p.

Natalia Degtiarova

Semantics of normativity as a characteristics of the concept Culture (on the basis of Ukrainian, Polish and English media discourse)

The article deals with studying the semantic feature 'norm' in the concept of culture. The attempt to compare the means of actualizing this norm semantics in the Ukrainian, Polish and British media discourses is made. Four basic semantic aspects of the concept Culture with the semantic of normalization/ non-normalization in the concept structure are investigated.

Key words: concept, semantic aspect, media discourse.

СОЦІОЛІНГВІСТИКА. ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЯ. ЕТНОЛІНГВІСТИКА

Лариса Корновенко

ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА М. МАКСИМОВИЧА: ПСИХО- ТА СОЦІОЛІНГВІСТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ

Статтю присвячено аналізові епістолярної спадщини М. Максимовича в психо- та соціолінгвістичному аспекті. Проаналізовано репрезентації особистісного ставлення до мови, комунікативні особливості мови листів, простежено вплив соціокультурних реалій на формування мовної особистості.

Ключові слова: соціолінгвістика, психофоносемантика, епістолярій, М. Максимович, мовна особистість.

XIX століття посідає особливе місце в історії України як період українського відродження, інтенсивного формування національної самосвідомості української інтелігенції та спроби осмислення характеру мовного життя. Михайло Олександрович Максимович (1804–1873) є знаковою постаттю цієї епохи і, як слушно зазначає укладач збірника листів В. Короткий, “фундатором своєрідного і нового для тодішньої України напряму епістолярної традиції – спілкування у формі наукових статей, заміток, послань до певних подій, але опублікованих у періодичних виданнях чи окремими книгами і розрахованих на певну суспільну реакцію ” [3, с. 16].

Сучасна парадигма наукового пізнання вимагає від лінгвістів, істориків залучення широкої наявної джерельної бази та пошуку нових джерел, притаманних тій чи іншій епосі. Звернення до листування як найпопулярнішого засобу спілкування в XIX ст. є необхідною умовою для всебічного й об’єктивного висвітлення подій минулого, антропологізації мови та історії. У цей період епістолярій перетворюється в комунікативну форму обговорення важливих суспільно-політичних, наукових, культурних та інших проблем. Він проливає світло на глибину внутрішнього світу людини, тому дослідники все частіше звертаються до листування як до одного з видів повноцінних історичних джерел, зважаючи на його суб’єктивний характер.

Кінець XX – початок XXI століття ознаменований поглибленим дослідженням лінгвістами та історикам наукових праць М. Максимовича, його епістолярна спадщина також не залишилась поза увагою. Окремі автори, досліджуючи спадщину М. Максимовича, зверталися до епістолярію як джерела з вивчення його життя і творчості [1, с. 18–29]. Лінгвіст Н. Журавльова проаналізувала відображення етнопсихологічних ознак українського народу в листуванні Т. Шевченка та добродіїв Максимовичів [2, с. 149–157]. У роботі В. Мусієнко на матеріалі листів М. Максимовича до О. Бодянського визначено комунікативні стратегії й тактики адресанта та мовні засоби їхньої реалізації, змодельовано комунікативну позицію мовця [5, с. 5–12].

Відомо, що лист творчої особистості є не тільки засобом комунікації, але й експериментальним полем, де народжуються нові теми, сюжети майбутніх наукових розвідок та обговорюються вже існуючі наукові погляди. Тому звернення до епістолярію вченого, як найменш дослідженої частини його доробку, є актуальним. До цього часу епістолярну спадщину М. Максимовича в широкому психо- та соціолінгвістичному контексті не розглядали. За своєю інформативністю вона не тільки не поступається іншим видам наративних джерел, а й дає змогу проілюструвати широке коло наукових, громадських та культурних інтересів вченого, серед яких найважливішим є прагнення об’єктивно та неупереджено висвітлити питання, пов’язані з історичним розвитком східнослов’янських мов, насамперед російської та української. Мета статті − дослідити репрезентації особистісного ставлення до мови, визначити їхній психолінгвістичний статус в епістолярії М. Максимовича.

Із метою вивчення психолінгвістичних особливостей епістолярію М. Максимовича нами було застосовано можливості комп’ютерних програм Wordstat, а також психолінгвістичну експертну систему ВААЛ–2000 (скорочено ВААЛ). Робота над ВААЛ, зазначає Г. Садова, ведеться з 1992 року і дає змогу прогнозувати ефект неусвідомлюваного фоносемантичного впливу слів та текстів на масову аудиторію, аналізувати їх з погляду такої дії, складати тексти із заданим вектором впливу, виявляти індивідуально-психологічні якості авторів тексту, проводити поглиблений контент-аналіз

тощо. ВААЛ застосовують у психо- і гіпнотерапіях, в окремих державних структурах, банках, а також у рекламі [9; 10, с. 109].

Для нашого аналізу використано спрощену версію психолінгвістичної експертної програми – ВААЛ-міні, яку застосовано для проведення фоносемантичної експертизи ключових слів та тексту листа „О правописании малороссийскаго языка. Письмо к Основьяненку“. Аналіз текстового масиву листа дає підстави стверджувати, що понад 57 % тексту – це слова, які передають найбільш узагальнені уявлення про мову, слугують на позначення мови, тлумачення правописних проблем. Підтвердженням цього є статистична обробка тексту, під час якої визначена частотність вживання зазначених термінів. Словник листа опису метамови містить такі терміни: *язык, язык малороссийский, особенности языка, свойства языка, наш язык, язык словенской письменности, правописание малороссийское, правописание нашего малороссийскаго языка, правопись предков, писания духовних особ, усовершить правописание, русские буквы для малороссийской речи, правописание каждаго языка, историческая стихія письменности народной, новоизобретенное правописание; народно новоизобретенное правописание, изобретенное правописание; правописание, основанное на одном народном русском выговоре, звуки языка, законы и свойства нашего языка, областные особенности языка, русская речь, акустическое или выговорное правописание, безобразить малороссийскую грамоту, малороссийский выговор, областных разностях малороссийскаго языка, словенорускаяпалеография, малороссийское письмо; любящие свою родимую речь* тощо.

Зазначена фоносемантична експертиза, проведена за алгоритмами В. Левицького й О. Журавльова, дає таку образно-смислову кваліфікацію тексту та ключових слів (див. табл. № 1):

Таблиця № 1

Фоносемантична оцінка слова, тексту листа	***Алгоритм В. Левицького***	***Алгоритм О. Журавльова***	***Спільні характеристики***
язык	Справляє враження чогось ***мужнього, сильного, хороброго, великого***	Справляє враження чогось *гарного, простого, світлого, величного,* ***мужнього, сильного,*** *голосного, могутнього,* ***хороброго, великого,*** *яскравого, радісного*	+
малороссийский	Не має виразних фоносемантичних характеристик	Справляє враження чогось *слабкого, тьмяного*	_
правописание	Не має виразних фоносемантичних характеристик	Справляє враження чогось *тихого*	_
текст письма	Не має виразних фоносемантичних характеристик	Справляє враження чогось *мужнього, грубого, злого, великого, могутнього, сильного холодного, простого*	_

Наведені значення звукосимволіки ключових слів та тексту листа взагалі дають змогу зробити певні узагальнення. По-перше, обраний для аналізу лист, як будь-який текст, усний або письмовий, є елементом реального комунікативного акту й має певний комунікативний статус, який залежить як від внутрішніх особливостей цього тексту, так і від характеру його зовнішнього функціонування. Лист, як текст – репрезентація авторського бачення проблем правопису, тим самим є елементом деякого (потенційного) комунікативного акту (він кимось створений і для когось призначений). Тому він обов’язково передбачає наявність двох позицій: адресанта й адресата. В аналізованому листі М. Максимовича знаходимо експліцитне Я і трохи рідше експліцитне Ви, Вам, направлене адресату – близькій до вченого особі.

По-друге, є нагода саме зазначений лист схарактеризувати як полемічну наукову розвідку, присвячену тлумаченню правописних питань. І нарешті, визначений жанр листа – неприватна форма комунікації – зумовлює певним чином його фоносемантичну та текстову характеристики, зокрема:

1. Проблема правопису української мови, на думку адресанта, потребує нагального вирішення: *Давно уже собираюсь я, по вашему вызову, изложить вам мои мысли о правописании нашего Малороссийскаго языка…* (цим спричинене зафіксоване за допомогою комп'ютерної експертизи фоносемантичне враження – сильного, могутнього).

2. М. Максимович послідовно обстоював принцип етимологічного правопису української мови, для його листа характерне логічне осмислення проблеми, всебічність у викладі матеріалу (фоносемантичне враження – мужнього): *начал было писать к нему* ***обстоятельное письмо*** *о правописании малороссийском* [4, с. 110–111].

3. Авторське бачення проблеми потребує переконливої аргументації (що може сприйматися як грубість, злість): *для нас же Латинская азбучная скудота не указ, когда мы давно имеем свою богатую, Словенскую азбуку, свои вековые привычки в правописаніи…*[3, с. 110–111]; достатнього висвітлення проблеми у всіх її зв'язках і опосередкуваннях (справляє враження великого), неупередженого наукового (холодного) та зрозумілого викладу (простого). Отже, можна визнати узгодження результатів комп'ютерної фоносемантичної експертизи сприйняття тексту листа та особистісного пізнавального враження.

Зазначимо лише, що Г. Квітка-Основ'яненко писав: *Столько раскольников у нас по этому предмету, что нужно составить вселенский собор из разных сект и решить дело…* [3, с. 111]. На думку В. Науменка, запропонований правопис М. Максимовича є компромісним: "...коли в школі і у всій освіті на Україні була тільки російська наука, то здавалось Максимовичеві, що буде зручніш українцям читати друковане на своїй мові, коли вони побачуть ті-ж самі літери, що і в російській книжці, вимовляючи тільки по-своєму, а росіянам буде зрозумілим надруковане по-українськи, бо вони будуть текст читати, наче російський" [8, с. 5–6].

Соціолінгвістичний аспект розглядатимемо на матеріалі листів до Д. Бібікова, Д. Блудова, О. Бодянського, М. Погодіна, П. Шафарика, Г. Квітки-Основ'яненка та ін. Листування М. Максимовича допомагає глибше зрозуміти світогляд вченого, зазирнути в його творчу лабораторію, прослідкувати еволюцію поглядів, висвітлити соціокультурне середовище, у якому він перебував у різні періоди свого життя (Михайлова Гора Золотоніського повіту Полтавської губернії, Новгород-Сіверський, Москва, Київ). У такому ракурсі епістолярій можна досліджувати в різних аспектах: 1) внутрішньому: про що явно йдеться в тексті; пов'язані з цим текстовим аспектом особи, експліковані в тексті листа (наприклад, листи до О. Бодянського, Д. Бібікова, Д. Блудова, у яких фіксуємо відображення проблем, пов'язаних із друком статей та праць ученого, або відбиття ідей, думок про окремі наукові розвідки…); 2) зовнішньому: ким він був створений і функціонує як текст; пов'язані з цим аспектом особистості та їхні стосунки: офіційні / неофіційні (дружні, товариські), це реальний автор тексту і реальна особа, що сприймає цей текст; 3) проміжному інтенціональному: для чого створений текст і кого мають на увазі за його читача; з цим аспектом пов'язані такі мовці, як «імпліцитний автор», тобто той образ автора, який передбачає певний текст, випливає з характеру цього тексту, й «імпліцитний читач», потенційний, передбачуваний цим текстом; 4) мовностилістичному та композиційному: як створений текст листа, його оформлення, вибір мови, переключення кодів, стильові особливості епістолярію. Обробка зібраного матеріалу засвідчує, що логічно розрізняти мову наукових розвідок вченого, природне мовлення в умовах безпосереднього спілкування і його відображення, зовсім не дзеркальне, створене автором в епістолярному дискурсі. Природне мовлення супроводжують такі екстралінгвістичні фактори, як тональність, інтонація, мелодія, вираз обличчя, міміка, жестикуляція, які не знаходять свого прямого втілення в листах. Однак заміщення цих „живих" елементів знаходимо в приватному листуванні.

У такому ракурсі цікаво простежити, якою мовою були написані листи М. Максимовича. У збірнику листів, підготовленому вченими Київського та Московського університетів, 26 адресатів, лише першим 7 адресовано 89 листів (офіційного та неофіційного характеру), практично всі вони написані російською мовою. Однак гола статистика не дає повного уявлення про соціолінгвістичну орієнтацію автора та можливості відтворення індивідуально-мовної особистості ученого-адресанта. Для написання листів російською мовою існувало багато об'єктивних причин, з-поміж яких провідне місце належить соціокультурним, зокрема екстралінгвістичним. Наприклад, російська мова мала статус офіційно визнаної на території Російської імперії. Однак у листі до Дениса Зубрицького М. Максимович висловив особистісне сприйняття статусного положення російської мови: *У нас в империи Русской, русским языком стал великорусский язык, которым и говорим, и пишем, и думаем, как языком общим, живое употребление и в Украине (в образованном классе народа) имеющем* [3, с. 119]. Тому М. Максимович як високоосвічений представник соціокультурної страти Російської

імперії писав листи російською мовою, але етнічне походження, місце тривалого проживання накладає відбиток на мову листів.

Як мовна особистість, М. Максимович формувався під впливом соціокультурного середовища Новгород-Сіверської гімназії, а потім Московського університету. Не останню роль на вибір мови листування справила й самоосвіта М. Максимовича. За свідченнями історичних джерел, майбутній професор російської словесності зростав на кращих епістолярних традиціях, започаткованих М. Карамзіним, К. Батюшковим, В. Жуковським тощо. До написання листів ставився надзвичайно серйозно, повторюючи слова князя Вяземського: *Письма – это самая жизнь, которую захватываешь по горячим следам ее…*[3, с. 119].

Для соціолінгвістичної характеристики особистості М. Максимовича надзвичайно важливими є міркування щодо естетичного сприйняття російської мови*: Письмо Ваше для меня было приятно во всех отношениях, − и самый русский язык, ежечасно здесь слышимый, становится чем-то новым, более внятным и родным, более красноречивым в Ваших устах, чем под пером наших премногих писателей;* та висловлена ним оцінка набутому знанню другої мови: *Хвала и честь Вам, что Вы его усвоили себе, несмотря на полвека жизни Вашей! Пишите ко мне и ко другим по-русски, ради бога, по-русски: не поверите, какое наслаждение это доставляет* [3, с. 119]. Звертаючись до П. Шафарика з проханням надіслати статтю для опублікування її в «Киевлянине», М. Максимович пише: *с немецкого и с чешского мы здесь можем перевести ее исправно, а еще лучше и для русской души усладительнее получить ее от Вас прямо на русском языке. Не поверите, как красноречив русский язык* [3, с. 119].

У листах засвідчено особистісне ставлення до тієї чи іншої мови: *польска мова цур ей, пек ей обридла и тут до ката нашему брату, южному Русину…нехай вона зтямится! Буде з неи и того, що вы книжки на ей пишете да друкуете! Возрождение русской словесности в Червоной Руси есть явление утешительное; дай Бог, чтобы обстоятельства к тому благоприятствовали и чтобы молодое ваше духовенство не прекращало сего прекрасного и достопамятного начинания* [3, с. 119]; відображення переживань щодо української мови: украинского языка здесь стерегутся и не любят теперь более польского… [3, с. 65]; *за нашу мову, за нашу землю-мати…*[3, с. 42].

Довготривале проживання М. Максимовича на Михайловій Горі позначилося й активним включенням малоросійських (малоросійських − в термінології 19 ст. – Л. К.) елементів у російськомовні тексти листів до адресатів. Як слушно зазначає В. Мусієнко, український національно-культурний компонент у білінгвів виразніший, бо він усвідомлений у процесі міжмовних зіставлень, адже, як відомо, етнолінгвальні компоненти вирізняються лише на іншомовному тлі [7, с. 44].

З огляду на представлених адресатів листування, скористаємося типологією локутивних функцій українізмів, виокремлених у зазначеній праці В. Мусієнко [6]. Зокрема, для здійснення бажаного впливу на адресата, створення почуття солідарності М. Максимович використовує різноманітні форми українських звертань *(друже, коханий земляче…),* прикінцевих реплік (Будьте здоровеньки!), цитує влучні народні висловлювання, рядки пісень, примовки *(…нехай на Петрівку),* відтворює специфічні лексеми (гарний хлопчик, на самоті, хатина, морелі), які стають своєрідними маркерами українськості. Наприклад, у листі до Осипа Бодянського: *Что с вами, возлюбленный земляченьку! Как служит вам жизнь и здравице, и що выробляете?* [3, с. 42]; до С. Пономарьова: *Добрыдень Вам, друже!* [3, с. 248]; *Чи живеньки, чи здоровеньки Вы?* [3, с. 36]. До митрополита Інокентія (І. О. Борисова), який займав посаду ректора Київської духовної академії та добився заміни латинської мови викладання в академії російською, автор пише листи російською мовою: *Богатство не мой удел; да и не суждено мне; но я должен признаться наконец, что и бедность мне наскучила. "Роблю я, роблю − робота ни за що"! Не хотелось бы этой песни поставить в эпиграф новой главе моего жития* [3, с. 128]. Однак, цитуванням українського висловлювання ***"Роблю я, роблю − робота ни за що"*** М. Максимович має на меті об'єднатися з кореспондентом за ознакою бажаної територіальної близькості. До речі, листи до Т. Шевченка М. Максимович частіше пише українською мовою*: Здоров був, коханий земляче!* [3, с. 302]; *Спасибі тобі, мій любий і дорогий земляченьку, за твої прегарнії листи до мене і до моєї Марусі...* [3, с. 303].

У листах до П. Куліша також помітна орієнтація на особистісні вподобання адресата, спільне етнічне походження: *Письмом вашим, милый друже, от 28 дек. зело усладился… А у меня все неудовлетворенная жажда Москвы. Ее усилила до смаги на губах здешняя новая родня моя…*[3, с. 136]. Усвідомлене вживання українізму ***до смаги*** слугує маркуванню ситуації "я свій", надає тексту листа додаткової експресії.

Водночас у наукових працях та листах як мовець демонструє природний для тогочасної соціокультурної ситуації білінгвізм, свідоме ставлення до вибору мови. Відомо, що в мові в концентрованому вигляді відображено особливості суспільної свідомості, звички, традиції, норми, цінності [7, с. 4]. На думку Л. Нагорної, мова матеріалізується в діях і вчинках людей і є головним знаряддям соціалізації й самоідентифікації. Крім найважливіших − комунікативної і символічної, − мова виконує ще кілька функцій − ідентифікаційну, естетичну, номінативну, культуротворчу та інші [7, с. 4]. Тому, резюмує дослідниця, потреби взаєморозуміння, які обслуговує комунікативна функція мови, і потреба збереження самобутності, на сторожі якої стоїть символічна функція, не входять між собою в суперечність лише в моноетнічних, одномовних суспільствах. На території Російської імперії українська еліта завжди стояла перед вибором: "ціною асимілювання увійти до правлячих кланів чи принаймні просунутих верств або вести виснажливу, майже безперспективну в межах життя одного покоління, боротьбу за статус української мови" [7, с. 6–7].

Значне місце в науковій спадщині М. Максимовича, насамперед у листуванні, відведено аналізу взаємодії мов і територіальних діалектів. Учений визначив основні діалектні групи російської мови, наголошував на давності української мови [3, с. 128–132]. Саме російською мовою, а не офіційною латиною послугувався вчений у викладі термінологічних понять; неодноразово в листах говорить про особливості саме російської мови: *Я кое-что выработал относительно русского языка...* [3, с. 32]; *не попали бы мы впросак, как с мнением Палацкого об особенности русского языка* [3, с. 32]; розрізняє "великорусский и малорусский языки"; працює над перекладом на "наську мову" "Слова о полку Игореве", *"переложением Евангелия и Псалтыри на украинское наречие" (моим псалмам быть может зарониться в душу каким-нибудь крестьянским горчичным зерном)…* [3, с. 99].

Таким чином, у листуванні М. Максимовича яскраво втілено характерні риси його наукового та літературного смаку, романтичні західноєвропейські зразки традиції листування, саме вони є найбільш цікавими з погляду комунікації. У листах до земляків ілокутивні наміри адресата реалізовані шляхом відбору таких мовних одиниць, що відтворюють "український соціокультурний простір особистості". Комунікативний статус російської мови в аналізованій епістолярній спадщині є домінувальним, що зумовлено особливостями тогочасної соціокультурної ситуації.

Під час аналізу фоносемантики тексту листа до Г. Квітки-Основ'яненка встановлено, що показники фоносемантичної експертизи оцінки тексту корелюють з особистісним пізнавальним враженням. У перспективі вбачаємо необхідним порівняти результати комп'ютерної психосемантичної експертизи з індивідуальним сприйняттям ключових слів і тексту листа інформантами. Соціо- та психолінгвістичний аспекти дослідження епістолярію можуть бути цікавими надалі для розкриття специфіки мовного мислення творчої особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко Н. І. М. О. Максимович: "Не покину, – поки згину, – мою Україну" / Н. І. Бойко. – Сміла : ДВПП "Тясмин", 2001. – 176 с.

2. Журавльова Н. "Не забувайте щирого вашого друга..." // "Я син свого народу" Наукова спадщина Михайла Максимовича (До 200-річчя з дня народження вченого) : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції / Відпов. ред М. Корпанюк, проф. – К. : вид. центр "Просвіта", 2005 – С. 166–174.

3. Максимович М. О. Листи / Максимович М. О. – К. : Либідь, 2004. – С. 3–168.

4. Максимович Михайло. О правописании малороссийского языка / Максимович М. // Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія. У трьох книгах. Книга перша : навч. посібник / Упоряд. П. М. Федченко, М. М. Павлюк, Т. В. Бовсунівська; за ред. П. М. Федченка. − К. : Либідь, 1996. − С. 120–121.

5. Мусієнко В. П. Комунікативна позиція адресанта в епістоляріях М. Максимовича / В. П. Мусієнко // Вісник Черкаського університету : Серія Філологічні науки / В. П. Мусієнко (відп. ред.). – Черкаси : Вид. від. ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2009. – Вип. 169. – С. 5–12.

6. Мусієнко В. П. Активізація українського мовного коду в російському мовленні в Україні / В. П. Мусієнко // Мовознавство. − 2004. − № 5–6. − С. 42–56.

7. Нагорна Л. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики / Л. Нагорна – К. : Світогляд, 2005. – С. 315.

8. Науменко В. Загальні принципи українського правопису / В. Науменко. − К. : Українська школа, 1917. − 20 с.

9. Про систему ВААЛ [Електронний ресурс] – режим доступу до програми : http ://www.vaal.ru/prog/rukov.php

10. Садова Г. Ю. Специфіка фоносемантики назв виробів харчової промисловості / Г. Ю. Садова // Вісник Черкаського університету : Серія Філологічні науки / В. П. Мусієнко (відп. ред.). – Черкаси : Вид. від. ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2009. – Вип. 169. – С. 106–112.

Larisa Kornovenko

Maksymovych's Epistolary Heritage: Psycho- and Sociolinguistic Aspects of Study

The article deals with the analysis of Maksymovych's epistolary heritage in psycho- and sociolinguistic aspects. Communicative features of language of letters are analyzed, the role of socio-cultural realities defining the choice of language of writing letters is described.

Key words: sociolinguistics, psychophonosemantics, epistolary, M. Maksymovych, the language personality.

Валерія Родигіна

ЗБЕРЕЖЕННЯ МОВНО-ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УМОВАХ ЕМІГРАЦІЇ (НА МАТЕРІАЛІ МЕМУАРИСТИКИ ДОКІЇ ГУМЕННОЇ)

У статті розглянуто мовно-етнічні особливості української еміграції в США XX століття. Уперше подано оцінку явищ культурної асиміляції на основі спогадів письменниці-емігрантки Докії Гуменної.

Ключові слова: національна ідентичність, мемуаристика, еміграційна література, культурна асиміляція.

Період зламу століть виявився актуальним для повернення забутих імен на мапу історії української літератури XX століття. Докія Кузьмівна Гуменна стала однією з таких забутих на материковій Україні постатей, творчість яких стала відкриватися читачу лише останніми роками. Проте про повне видання творчого доробку письменниці (а це 23 книги) навіть не йдеться, хоча більшість із них письменниця видавала сама невеликим тиражем в США. У Відділі рукописних фондів та текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України зберігаються 7 томів мемуарів Д. Гуменної, а лише перші два було видано в 2004 році. Цей грандіозний за своїм масштабом проект розкриває невідомі сторінки життя та творчості Д. Гуменної, пояснює творчі задуми, характеризує багатьох літературних діячів з оточення письменниці. Така праця є продуктивною в контексті розгляду збереження та розвитку моделі національної ідентичності в еміграції, яка була домінуючою для Д. Гуменної протягом усього її життя в США.

Останні публікації в періодиці та наукових виданнях засвідчують зацікавлення дослідників проблемами пошуку та аналізу української національної ідеї, які були заборонені цензурою протягом майже всього XX століття. На думку дослідника С. Павлюка, в сучасному культурно-соціальному просторі "*не була спрогнозована й доведена до свідомості в суспільстві національна ідея як засаднича в конструкції політичної системи, завдяки якій може здійснюватись консолідація нації, зорієнтованої на етнотрадиційні культурні й духовні цінності як стабільні й непроминальні*" [5, с. 3].

Метою нашої статті є встановлення шляхів збереження національної мовно-етнічної ідентичності в умовах еміграції, а також чинників її асиміляції, представлені в мемуаристиці Докії Гуменної.

У листах до А. Погрібного письменниця стверджувала, що мовна пам'ять є тим споконвічним джерелом натхнення народу, який ми називаємо національною ідеєю: "*то чому я не можу шукати в нашій мові слідів мислення попередніх людей, їхнього світовідчування, так званого в науці тотемного, і роздумувати, як вони залишилися в нашій психіці та закарбувалися в мові?*" [6]. У мемуарах письменниці спостерігаємо пильну увагу до рідного слова, яка тісно пов'язана як із етнографічним матеріалом, так і зі збереженням національної ідентичності українцями в еміграції.

Могутнім пластом на шляху до ідентифікації себе як українки ще з дитинства була мова. Для Д. Гуменної мова була першим об'єктом, який відрізняв хуторянську дитину від містечкової, єврейські та російські поселення від оточуючих українських домівок, стрижнем ідентифікації за принципом свій/чужий. Із раннього дитинства (5–6 років) Д. Гуменна принципово ідентифікувала себе як українську дитину, яка говорить лише українською мовою. Яскравим прикладом може слугувати така ситуація в місті: *"А це чомусь я на Шулявській вулиці сама, до мене вчепилась така ж сама дівчинка, як і я, та й казала, що хоче зо мною познайомитися. А я казала: "Ні, не хочу!" І*

скільки вона мене не просила, я таки не захотіла. Чому? Бо вона говорила "па-русскі" [1, с. 51]. Протиставлення батькової та материної поведінки поряд з російськомовними словами також було вирішальним на користь маминої мови: "*У хаті в "писара" говорилось "па-русскі", а цього вже моя мама ніяк не вміла. Вона безкомпромісово трималась своєї чистої хутірсько-ставищанської мови, і язик її рішучо не повертався на калічення слів, аби було "по-панському"* [1, с. 57]. Батько ж намагавсь заводити містечкові знайомства, серед яких здебільшого застосовувалась російська мова. Тому образ матері в мемуарах є ріднішим та психологічно скерованим на душевну близькість. Водночас жашківський діалект не був ідеальним варіантом української мови.

Перечитування класиків української літератури змушувало порівнювати їхню мову зі своєю та вдосконалювати власну вимову. При цьому кроки в бік освіти були несвідомими кроками від свого сільського оточення: "*я починала вже критично ставитися до своєї мови, намагаючись говорити літературною, як у книжках, а тітки говорили як Бог на душу положить: із жашківським отим твердим придихом, із похопленим перекрученням, як ото: "знистожили", "присоглашали"... І я, щоб не відріжнятися від них, інстинктивно говорила з ними такою ж мовою"* [1, с. 83]. Пізніше ці спостереження над мовним процесом стануть творчим матеріалом для написаних в роки еміграції філософсько-фантастичних розвідок "Родинний альбом", "Благослови, Мати".

Під час навчання в Київському Інституті народної освіти Д. Гуменна починає входити в літературні кола та стає членом літературної організації письменників-початківців "Плуг". Мемуари саме цього періоду містять чимало відомостей щодо тодішнього бурхливого постреволюційного літературно-мистецького життя. За спостереженнями письменниці, українських письменників в Україні майже не було. Здебільшого пропагувалась російськомовна творчість, а україномовні твори зводились до масштабів національних меншин. Після припинення існування усіх літературних організацій була створена єдина Спілка радянських письменників, куди Д. Гуменну не прийняли. Як не прийняли і багатьох інших письменників, чиї твори були далекі від оспівування радянської влади. За спогадами Гуменної, в самій українській Спілці письменників говорилось здебільшого російською мовою. Тож не дивно, що після повернення радянських військ в окупований німцями Київ Д. Гуменна вирішила покинути батьківщину та виїхала в Австрію, де прагнула реалізувати творчі плани. Після остаточного оселення в США мемуари Д. Гуменної розповідають про виникнення та реалізацію її творчих задумів, особливості літературного життя еміграції та культурне життя діаспори. Письменниця з прикрістю констатувала невідворотні явища асиміляції, які спостерігала у відмові від ужитку рідної мови, забутті традицій.

Вагоме місце в мемуарах відведене спостереженням над старою українською еміграцією, яка вже виховувала в США дітей та онуків. Найголовнішою проблемою в стосунках із цим старшим поколінням емігрантів Д. Гуменна вважала відсутність порозуміння, глибоку культурно-економічну асиміляцію українців в американському середовищі та втрату культурно-духовних зв'язків, одним з яких була українська книга. За спостереженнями Д. Гуменної, американські українці мало купували українських книжок, та й книжок взагалі, що неодмінно призводило до втрати культурних та національних зв'язків. Під час подорожі до містечка Черче письменниця зупинилась в українського доктора Ярмолича: *"Те, що я встигла побачити в цьому "гостюванні", мене дуже засмутило і просто злякало. Я намацально побачила типову картину відмирання-асиміляції щирозлотного українського роду в американському океані*" [4, арк. 142]. Письменниця прикро констатувала втрату національних зв'язків та патріотичних почуттів у цій родині, а також іґнорацію сучасної української літератури: *"Жінка – українка. Двоє дочок. Прекрасна українська родина. Але не побачила я в хаті жадної української книжки! Книжок то багато, – але самі англійські. Українськими ніхто тут не цікавиться!*" [4, арк. 142–143]

Так мова ставала першою жертвою американізації української еміграції, адже для отримання більш вдалої роботи була необхідна англійська мова, українська натомість поступово викреслювалась із життя. За спостереженнями письменниці, "стара" еміграція – покоління, яке виїхало з України ще до Першої Світової війни, асимілювалось з місцевим населенням, повністю забувало мову та звичаї, а більш це було характерним для дітей. Письменниця вбачала причину такої кризи духовності у втраті традиції етносу ще з дитинства: *"Це ж величезне відкриття для тих, що болiють асиміляцією українських дітей в Америці. Вона починається з дитинства, там її коріння…*" [2, арк. 95]

Докію Гуменну постійно хвилювали не тільки питання збереження власної національної ідентичності у творчості, але й спосіб життя української діаспори США та Канади. Під час подорожі Канадою вона занотувала: "*Тепер нехай мені хто каже, що в Канаді краще, ніж в США, стоїть справа із збереженням етнічної самобутності українців, на базі суцільних масивів українських поселенців. Відразу виринає в думці оце містечко. Недарма, як їхали ми до Смокі Лейк, чула я в авті*

таку сентенцію: "Раніш ми мали клопіт, як навчити дітей говорити по-англійському, а тепер маємо клопіт, як зробити, щоб вони не забули українську мову" [3, арк. 94].

Письменниця постійно продовжувала удосконалювати власну мову, при цьому враховувала думку інших літераторів та мовознавців, але не дозволяла вносити некомпетентну коректуру в мовну картину своїх творів. Під час друку збірки нарисів "Багато неба" в Д. Гуменної виникла дискусія з видавцем Артемом Орлом: *"Чого це він думає, що тільки він один знає українську мову? І чому я повинна обарвлювати мою мову (може з жашківськими льокалізмами) його льокалізмами?*" [2, арк. 127] Принципова позиція в плані цензури вартувала Д. Гуменній певних проблем, на кшталт строків виконання замовлень, їхньої якості та вартості.

Мемуари Д. Гуменної розкривають численні творчі задуми письменниці, багатьом з яких не судилося реалізуватися, але певну частину їхнього задуму розкрито в спогадах: "*Третя лінія, що мене дуже забирає вже давно, це нове явище в історії українського народу: розсіяння по всьому світі. Українці тепер живуть не тільки в Україні та в межах російської імперії, є вони вже на всіх континентах, островах, навіть найменших. Ця ідея варта бути головною, варта праці! Якби ж то! Якби ж то кебети та сили!*" [3, арк. 187] Д. Гуменна все життя не переставала сподіватись на повернення в Україну, як і не переставала турбуватись долею українців-емігрантів, що виразно засвідчують як її мемуари, так і збірки нарисів про життя українців у США та Канаді.

Таким чином, можемо зробити висновки про те, що мемуаристика, як і весь художній доробок, Докії Гуменної є не просто "цінним українознавчим джерелом" [6], а також несе в собі неоціненну та неоцінену поки що сучасним літературознавством національно заангажовану єдність, центральною фігурою в якій є мова. Подальша розробка чинників національної ідентичності є вельми продуктивною та перспективною в контексті певного вакууму досліджень мемуаристики Докії Гуменної, а також гострої актуальності цього питання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гуменна Д. Дар Евдотеї. Іспит пам'яті. Кн. І. Київські кручі; Кн. ІІ. Жар і крига / Докія Гуменна. Передмова В. Пепи. Післямова С. Горошка. – К. : Дніпро, 2004. – 520 с.

2. Гуменна Д. Дар Евдотеї. ІІ серія – Америка. Хапайся за вітер!: Шляхетна фікція. Ч. ІІІ. – Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України. – Фонд № 234. – Од. зб. № 21. – 190 арк.

3. Гуменна Д. Дар Евдотеї. ІІ серія – Америка. Наїжачений світ: Ізоляція. Ч. IV. Пустеля. Ч. V. – Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України. – Фонд № 234. – Од. зб. № 22. – 240 арк.

4. Гуменна Д. Дар Евдотеї. ІІ серія – Америка. Наїжачений світ: Кольорова терапія. Ч. VI. Я мушу! : Евдотея змагається з Долею. Ч. VII. – Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України. – Фонд № 234. – Од. зб. № 23. – 284 арк.

5. Павлюк С. Особливолсті та динаміка сучасного процесу етнічної самоідентифікації українців : до питання теорії етносу / С. Павлюк // Слово і час. – 2002. – № 6. – С. 3–7.

6. Погрібний А. Образ, увиразнений листами / Анатолій Погрібний // http ://www.ualogos.kiev.ua.

Valeriya Rodigina

Language-ethnic identity preserved under conditions of emigration
(on the material of dokiya gumenna's memories)

In the article the language-ethnic features of Ukrainian emigration in the 20th century US are regarded. The estimation of the phenomenon of cultural assimilation is first given on the basis of memories by the emigrant writer Dokiya Gumenna.

Key words: national identity, memories, emigrant literature, cultural assimilation.

Наталія Біленька

ПОРІГ: РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ПОВЕДІНКИ НА МЕЖІ «СВОГО» І «ЧУЖОГО» СВІТУ

Поріг як реалія народного побуту сприймається як межа між світом живих і світом мертвих. Саме тому з порогом пов'язано багато заборон та рекомендацій. Вони є засобом регламентації поведінки під час здійснення певних обрядів та у повсякденному житті.

Ключові слова: поріг, межа, поведінка, обряд, внутрішній, зовнішній.

Дослідження, присвячені символіці житла, а також способам міфологічної регламентації повсякденного життя, показали, що в традиційній культурі саме використання речей або частин житла регламентувалося рядом заборон і повір'їв. Оскільки побут просякнутий глибокими міфологічними уявленнями, то його семантика може бути виявлена через зіставлення повсякденного життя з ритуалом, фольклором та міфологією [32, с. 90]. Якщо у центрі уваги дослідників були основні моменти сімейної й календарної обрядовості, то повсякденне життя, способи його регламентації та оказіональні обряди, які дають цінний матеріал для реконструкції давніх слов'янських вірувань, залишаються недостатньо дослідженими [33, с. 67].

Звичайно, висвітлення дійового плану, пов'язаного з порогом, наявне в багатьох наукових дослідженнях українських та зарубіжних учених, зокрема А. Богдановича, Д. Зеленіна, Є. Кагарова, Л. Нідерле, М. Сумцова, О. Боряк, Т. Володіної, В. Конобродської, С. Толстих та М. Толстих, О. Топоркова, й розкриваються через призму певного обряду чи опису окремої реалії.

У цій роботі ми спробуємо дослідити способи регламентації поведінки на порозі, способи семантизації й закономірності функціонування порога як обрядового елемента; виявити антонімічні відношення між одиницями акціонального плану.

Поріг як реалія народного побуту належить до відносно раннього пласту культури, тому його семантика й символіка глибоко архаїчні. Це пояснюється тим, що головна властивість порога – межа, перепона – отримала осмислення вже у найдавніших формах вірувань [23, с. 111]. У народних уявленнях слов'ян поріг сприймається як *межа* між земним і потойбічним світом і як інші межі (межа, вікно, дзеркало, криниця) вважається небезпечним локусом, який вимагає особливої обережності в діях і спеціального ритуального оформлення [23, с. 112]. Поріг є межею між простором внутрішнім та зовнішнім, яка відбиває уявлення про перебування душі померлого між життям і смертю, між світом живих і світом мертвих, тобто є втіленням опозиції *життя: смерть* [20: I, с. 385; 21, с. 318]. Оскільки *межа* є проміжним елементом між частинами бінарної опозиції, то, на думку вчених, зокрема В. Конобродської, вона знаходить втілення в конкретніших опозиціях *цей світ : межа : той світ*, *життя* (земне) : *смерть : життя* (потойбічне), *світ живих : межа : світ мертвих*, *світ людей : межа : світ духів* [13, с. 280]. Тому поріг можна вважати серединним компонентом потрійної опозиції *внутрішній : межа : зовнішній*.

Вербалізація поведінки під час обрядів. Під час виконання ритуальних дій, які є складовою частиною певного обряду (родин, хрестин, весілля, похорону, різних календарних обрядів), досліджувана частина житла набуває якісно нових характеристик і здатна захистити житло та його мешканців. Водночас зазначимо, що регламентація дій, пов'язаних із порогом, які здійснюються в різних родинних та календарних обрядах, є досить різноманітною в кожному з обрядів і тому вимагає окремої наукової розвідки. У зв'язку з цим обмежимося лише деякими прикладами для порівняння з діями, які виконуються поза обрядом.

У поліському **поховальному** обряді наявні рудименти давнього звичаю, який простежується під час виносу із хати труни з померлим, коли її тричі опускають над порогом чи стукають нею об поріг. *Опус|кайут´ хот´ над однім так но|гам'і. Йа шч'і|тайу, шо ц´е ўже прош|чайіца, шо ўже н´е |буд´е хо|дім´. Це ж |хата, д|вер´і, за|ч'інка, зас|лонка од ус´о|го* [н.п. 24]. *Тр´і |разі опус|кайут і пуди|майут, йак з |хаті на двôр* [виносять покійника], *то так |роб'ат* [н.п. 15]. [Як виносять покійника з хати, то] *на |кожном пу|роз´і с|тукайут* [труною об поріг]. *Це прош|чайіца* [н.п. 10, 16]. *Опус|тілі тр´і |рази, пидн´а|ли, зноў опус|тілі, зноў пид|н´али, і так над |каждим по|рогом* [н.п. 11]. *Йа паме|тайу, йак |д´ад´ка хору|нилі, то над пу|рогом пуди|малі, і на дву|ре пуди|малі* [н.п. 2].

Сакральне значення, маркованість цього місця в будинку й у позаобрядовий час та свідчення про наявність у давнину звичаю ховати померлих під порогом дає підстави вважати описані дії

редукцією цього давнього звичаю, символічним похованням [13, с. 190]. Інші дії, які виконуються під час обряду (закопування залишків одягу під поріг, виливання води, якою обмивали мерця), можна кваліфікувати як акти символічного поховання, які почали здійснюватися зі зміною місць і способів поховання померлих, а саму обрядову реалію поріг кваліфікувати як місце символічного поховання (опускання труни над *порогом* як імітація опускання в *могилу*, закопування, виливання під *поріг* субститутів мерця, якими є його речі) [12, с. 177–178]. Поріг був також і одним із локусів останнього пристанища душі промерлого, яка перебувала у хаті протягом певного часу (три, дев'ять, дванадцять або сорок днів) [25, с. 84].

Виявом антонімічних зв'язків є дія *сидіти* на порозі. Якщо в повсякденному житті сідати на поріг було заборонено й суворо регламентовано, то в складі поховального обряду ця дія була рекомендованою для рідні покійника: *Йак в'і ˈнос´ат мартваˈца з ˈхати, то семˈйу саˈжайут на пуˈрог, шоб б'істˈр´еї забуˈвал´і про поˈт´еру і н´е боˈйал´іса їті ў ˈхату* [н.п. 31].

Поріг будинку є основною межею, яка відділяє померлого від його хати, сім'ї, земного життя. Після переходу цієї межі повернення покійника в хату стає небажаним і навіть небезпечним, окрім поминальних днів, коли померлих запрошують до хати на гостину [30, с. 119].

Магічні дії. Відоме на Поліссі «лікування» діжі, якщо хліб у ній не вдавався, здійснювалося на порозі. Для цього діжу перевертали, ставили на поріг і застромлювали в її дно ножа або ж просто застромлювали ніж у поріг, на якому стояла діжа. Вважалося, що такі дії допоможуть зняти зурочення й відновити корисні властивості предмета [20, III, с. 431].

Поріг використовували також у лікувальній магії: він був місцем лікування дитячих хвороб [20, II, с. 350]. Жінка повинна прясти, сидячи на порозі, і кидати пряжу через поріг у ночви, щоб вилікувати купанням у них хвору дитину [17, с. 179]. Від зурочень немовлят умивають на трьох порогах свіжою водою, взятою з хреста (придорожнього чи принесеного зі святих місць) [34, с. 86]. При лікуванні безсоння здійснювалося «вигнання» нічниць. Нічниці, або крикси, одним із локусів перебування яких є поріг, вважалися однією із форм втілення хатніх духів, які генетично пов'язані з душами предків. Народна традиція регламентувала взаємодію людей і надприродних «мешканців» людського житла рамками мирного співіснування. При порушенні межі й втручанні потойбічних сил ставала необхідною їх нейтралізація і поновлення межі між людським світом і світом духів. Постійний плач дитини свідчив про те, що *підкинулись нічниці* й шкодять дитині [5, с. 212]. На Поліссі «вигнання» нічниць становило окремий ритуал-діалог, суть якого полягала у виконанні замовляння, що здійснювався двома жінками через двері, вікно або піч, причому одна із учасниць діалогу мала стояти на порозі [20, III, с. 437; 29, с. 48; 31, с. 10]. Із цією ж метою дитину били віником на порозі будинку; клали дитину біля порога чи на поріг, тричі переступали й промовляли формули-замовляння з метою вигнання духів із тіла дитини до їхнього попереднього місця перебування. Таким способом лікували також переляк [20, I, с. 310; 20, II, с. 426]: *Дїˈтїну ˈколо поˈрога ˈложат і трї ˈразї пересту ˈпайут, шоб не пˈлакало* [н.п. 25]. *Йак воˈна роˈд´іт те д´іˈт´аточко, да йак буˈло не спит, то клаˈде ˈколо поˈрога йоˈго і пер´істуˈпайе тр´і ˈрази і ˈкаже − «Йаˈка ˈматка пороˈд´іла, таˈка ї отхоˈд´іла». До ˈтому д´іˈт´ат´і ї помаˈгайе ўже* [н.п. 31].

Поріг як частина житла, що відкрита зовнішньому світові, перешкоджав різним зуроченням, забезпечував захист хати від впливу надприродних сил. Для цього на поріг клали мітлу, прибивали підкову, ножа, шматок коси [20, II, с. 118, 618], посипали просом під час пологів для захисту породіллі від «дурного ока» [7, с. 24]. Захисні дії часто здійснювалися й на порозі хліва, особливо під час першого вигону худоби. Нерідко їх проводили з метою виявити людину, яка чинить шкоду [20, I, с. 309; 20: II, с. 618; 21, с. 76; 15, с. 25]. *Серˈпа, йак оˈтцел´іа коˈрова, скоˈрен´ко лоˈж'іл´і на поˈроз´е* [н.п. 6.] *Застромˈл´ал´і ноˈжа ч'і коˈсу, шоб ˈв'ед´м'і н´е ˈл´езл´і* [н.п. 5]. *ˈЛ´уди йаˈк'іс´ сокиˈри клаˈдут´ пуд пуˈрогом* [у хліві]. *На Іˈвана Куˈпалного, ˈкажут´, пˈр´іїде в'ієд´ма, то на дˈруг'ії ден´ ˈможна поˈбач'іт´, шо ˈбуде розўрубана ч'і ноˈга, ч'і руˈка* [н.п. 3].

Водночас така властивість порога як *перешкода* проникненню злих сил із зовнішнього простору у внутрішній перебуває в антонімічних зв'язках із властивістю *допомоги* проникненню злих сил. Найчастіше чаклуни або відьми закопують під порогом волосся, кістки, сплутані нитки; підливають під поріг воду, якою обмивали покійника [20, II, с. 531, 13, с. 237]. Після цього у хаті починалися нещастя, хвороби, смерть. *Ў нас ж'іˈла моло ˈда семˈйа, да сваˈр´ілиса кˈрепко. Да ше ж моло ˈд´і. То поˈтом ˈцуйу ˈхату продаˈлї да куˈп'іли ў друˈгом сеˈл´і. Да ї сˈталї хараˈшо ж'іт´. А ˈтуйу ˈхату куп'іла одˈна ˈжонка. Йак стала руˈб'іт´ там реˈмонт, здоїˈмат´ пудˈлогу, то ў пуˈроз´е нашˈл´і заˈкопаного д´еркаˈча* ['старого віника']. *То ˈкаже − «Ото вуˈни, ˈмамон´ко, ˈдерлїса». Це так ˈв'ідно хтос´ зроˈбиў, шоб вуˈни не ж'іˈли* [н.п. 12].

Поріг у повсякденному житті. Ототожнення порога з могилою, місцем перебування духів померлих родичів накладало ряд заборон на дії в повсякденному житті: рубати сокирою до порога, сидіти чи стояти на ньому, передавати що-небудь через поріг [21, с. 319]. Найбільшу небезпеку поріг становить для жінки, особливо в періоди, коли вона вважається «нечистою»: під час вагітності, після пологів, під час менструації [1, с. 179–180; 3, с. 25]. Найпоширенішою є заборона *сидіти* чи *стояти* на порозі. Вона універсальна, містить чітку мотивацію і поширена на всій території України та в багатьох слов'янських народів [20, I, с. 162; 7, с. 24]. *Бе|ремен´і не |можна на по|роз´і сто|йат* [н.п. 25]. *Вагітній не |нада. Мо на ди|тин´і одер|жица, а мо на то|б'е. Бере|женого хаї Бог бере|ж'іт* [н.п. 27]. *Йак |ход´іш бе|ременії, ни|коли не ста|ваї і не стôї на по|роз´і і на ни|шо не гледи та|ке па|гане, бо ўсе |буде на д´і|т´ат´і* [н.п. 17]. *То йак ў поло|жен´іїі, то не т|реба |доўго сто|йат коло две|реї* [н.п. 15]. *Тої |жинц´і не |мона сто|йат´, йак во|на |шено ўро|дîла дî|тîну, |пок'і не ох|р´істит´* [н.п. 3]. У порушенні заборони дітьми та молодими дівчатами й хлопцями вбачали причину безшлюбності та важких пологів у дівчат у майбутньому [20, I, с. 147], про що свідчить матеріал, зібраний на середньополіському ареалі: *|Д´евочци ста|ват´ на по|роз´е н´е |можна, |даже |йесл´і во|на ма|л´ен´ка, запреш|чайіца сто|йат´ на по|роз´е* [н.п. 24, 35]; *бо |буд´е ро|д´іт´, то оста|нов'іца, і д´і|т´а не з|може |в'іїт´і.* [н.п. 11, 22]; *кору|ваї не з´іі|де* [н.п. 10]; *йак бу|де ро|дит´, то шоб ди|т´а їшло. Не с´а|даїте на по|роз´е, ў |кого деў|к'і йе, бо |замуж не |будут´ їти* [н.п. 19]. *Не |мона сто|йат´, а чо|го йо|го не |мона, йа не з|найу* [н.п. 35]; *йак на по|рози с|таниш та с|кочиш, то то |хочиш, шоби свек|руха ў|мерла* [н.п. 4].

І хоча основна мотивація ґрунтується на одній із властивостей порога (перешкоді проникненню з одного простору в інший), все-таки можна вважати, що в основі заборони лежить давня традиція поховання померлих під порогом [6, с. 72; 9, с. 313; 13, с. 209]. Підтвердженням цієї думки може слугувати матеріал із Середнього Полісся: *На по|ріїг не ста|йут´, бо |кажут´, шо на том с|в´ет´і це тî сто|йіш на |бат´ку ч'і там на |д´еду* [н.п. 28].

У повсякденному житті заборона рубати до порога мала як утилітарний характер (*бо знак |буде* [на порозі]*, йак |будеш ру|батî* [н.п. 38]), так і магічний: вважали, що від цього з'являться фізичні вади на обличчі у вигляді розсіченої губи, тому рубати до порога суворо заборонялося: *Ру|бат´ до по|рога не |можна* [н.п. 11, 19, 22, 23, 32]; *На по|роз´е не |можна ру|бати, йак ху|добу дер|ж'іш. Ху|добіна йак йе ў хл´е|в'і, ко|роўка йа|ка, до на по|роз´е не |можна ру|бат´.* [н.п. 31]. *Нел´|з´а ру|бат´ до по|рога, бо т|р´ешчина бу|де на гу|б'і* [н.п. 13]. Отже, семантика й символіка порога як одного з елементів традиційної народної культури базується, насамперед, на аналізі його ритуальних функцій і пов'язаних із ним заборон та рекомендацій. У кожному контексті семантика порога залежить від інших різнопланових одиниць культурного тексту (агентивного, реалемного, атрибутивного, акціонального, вербального та ін.) та направленості обряду. Цим можна пояснити невідповідності та протиріччя у трактуванні порога (як небезпечного місця в будинку, засобу лікування, атрибута нечистої сили, оберега від нечисті) та регламентації поведінки на порозі (заборонено − рекомендовано). Тому домінантною ознакою порога можна вважати розмежування внутрішнього та зовнішнього простору, земного та потойбічного світу, а ритуальні дії, які на ньому виконуються, – запорукою благополуччя як живих, так і померлих.

Список досліджених населених пунктів:

1.	Берестя	Дубровицький	Рівненська
2.	Яполоть	Костопільський	Рівненська
3.	Липки	Гощанський	Рівненська
4.	Чудель	Сарненський	Рівненська
5.	Яцьковичі	Березнівський	Рівненська
6.	Борове	Рокитнянський	Рівненська
7.	Дроздинь	Рокитнянський	Рівненська
8.	Глинне	Рокитнянський	Рівненська
9.	Курчиця	Новоград-Волинський	Житомирська
10.	Куліші	Ємільчинський	Житомирська
11.	Середи	Ємільчинський	Житомирська
12.	Рясне	Ємільчинський	Житомирська
13.	Кишин	Олевський	Житомирська
14.	Юрово	Олевський	Житомирська
15.	Чевона Волока	Лугинський	Житомирська

16. Літки	Лугинський	Житомирська
17. Малахівка	Лугинський	Житомирська
18. Рудня-Ушомирська	Коростенський	Житомирська
19. Мелені	Коростенський	Житомирська
20. Мусіївка	Коростенський	Житомирська
21. Сарновичі	Коростенський	Житомирська
22. Словечно	Овруцький	Житомирська
23. Бокиївщина	Овруцький	Житомирська
24. Тхорин	Овруцький	Житомирська
25. Гошів	Овруцький	Житомирська
26. Потаповичі	Овруцький	Житомирська
27. Ігнатпіль	Овруцький	Житомирська
28. Піщаниця	Овруцький	Житомирська
29. Виступовичі	Овруцький	Житомирська
30. Журба	Овруцький	Житомирська
31. Левовичі	Овруцький	Житомирська
32. Селець	Народицький	Житомирська
33. Рудня-Базарська	Народицький	Житомирська
34. Чоповичі	Малинський	Житомирська
35. Пиріжки	Малинський	Житомирська
36. Облітки	Радомишльський	Житомирська
37. Вишевичі	Радомишльський	Житомирська
38. Кухарі	Іванівський	Київська

ЛІТЕРАТУРА

1. Богданович А. Е. Пережитки древняго міросозерцанія у бѣлоруссовъ. Этнографическій очеркъ. 1895. Рэпрынтнае выданне / А. Е. Богданович − Мінск : Выдавецтво «Беларусь», 1995. − 186 с.

2. Боряк Е. А. Традиционные знания, обряды и верования украинцев, связанные с ткачеством (середина XIX − начало XX века). автореф. дис. … канд. ист. наук : спец. 07.00.07. «Этнография» / Е. А. Боряк. − Ленинград, 1989. – 17 с.

3. Боряк О. Україна: етнокультурна мозаїка / Олена Боряк.− К. : Вид-во «Либідь», 2006. – 328 с.

4. Владимирская Н. Г. Материалы к описанию полесских народных представлений, связанных с ткачеством. Снование / Н. Г. Владимирская // Полесский этнолингвистический сборник. – Москва, 1983. – С. 225–246.

5. Володіна Т. Нічниці в традиційній культурі українців та білорусів / Тетяна Володіна // Народознавчі зошити. – 2002. – Зош. 3–4 (45–46). – С. 211–218.

6. Зеленин Д. К. Избранные труды. Очерки русской мифологии: Умершие неестественной смертью и русалки / Д. К. Зеленин; [вступ. ст. Н. И. Толстого; подготовка текста, коммент., указат. Е. Е. Левкиевской]. − Москва : Издательство «Индрик», 1995. – 432 с. (Традиционная духовная культура славян / Из истории изучения).

7. Иванов П. Этнографыческіе матеріалы, собранные въ Купянском у Харьковской губ. / П. Иванов // Этнографическое обозрение. – 1897. – № 1. – С. 22–81.

8. Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу / Іларіон Митрополит. – Київ, 1992. – 424 с.

9. Кабакова Г. Дети, умершие до крещения / Г. Козина // Проблеми сучасної ареалогії. – Київ, 1994. – С. 312–317.

10. Кагаров Е. Г. Магия в хозяйственно-производственном быту крестьян / Е. Г. Кагаров // Атеист. – 1929. – № 37. – С. 65–72.

11. Конобродська В. Опозитивність і антонімія у структурі обрядового тексту / Валентина Конобродська // Діалектна лексика : лексикологічний, лексикографічний та лінгвогеографічний аспекти : матеріали доповідей Міжнародної наукової конференції. – Глухів, 2005. – С. 170–178.

12. Конобродська В. Мовні засоби градації вираження понять в обрядовому тексті / В. Конобродська // Język ukraiński : współczesność – historia. Українська мова : сучасність – історія / Redakcja Feliks Czyżevski, Paweł Hrycenko. – Т. 4. – Lublin, 2003. – С. 171–182.

13. Конобродська В. Поліський поховальний та поминальні обряди – Т. 1. – Етнолінгвістичні студії / Валентина Конобродська.– Житомир «Полісся», 2007. – 356 с.

14. Кононенко В. Символи української мови / Віталій Кононенко. – Івано-Франківськ : Видавництво «Плай», 1996. – 370 с.

15. Курочкін О. Відьма в українській міфологічній традиції / О. Курочкін // Народна творчість та етнографія. – 1990. – № 4. – С. 23–29.

16. Кухарьонок Т. І. Родильна обрядовість на Поліссі / Т. І. Кухарьонок, З. П. Росінська // Народна творчість та етнографія. – 1985. – № 6. – С. 45–48.

17. Милорадович В. П. Житье-бытье лубенского крестьянина / В. П. Милорадович // Українці : народні вірування, повір'я, демонологія. – Київ, 1992. – С. 170–341.

18. Нидерле Л. Славянские древности / Л. Нидерле; пер. с чешск. Т. Ковалевой, М. Хазанова, ред. А. Л. Монгайта. – 2-е изд. – Москва : Алетейа, 2001. – 592 с.

19. Притулик Н. Із спостереження над вербальним і невербальним компонентами сучасного весільного обряду одного буковинського села / Наталія Притулик // Етнолінгвістичні студії. 1. – Житомир : «Полісся», 2007. – С. 114–126.

20. Славянские древности : этнолингвистический словарь в 5-ти томах / под общей ред. Н. И. Толстого. – Т. 1. – Москва, 1995. – 584 с.; Т. 2. – Москва, 1999. – 704 с.; Т. 3. – Москва, 2004. – 699 с.

21. Славянская мифология : энциклопедический словарь / [науч. ред. В. Я. Петрухин, Т. А. Агапкина, Л. Н. Виноградова, С. М. Толстая]. – М. : Эллис Лак, 1995. – 416 с.

22. Сумцов Н. Ф. Символика славянских обрядов : Избранные труды / Н. Ф. Сумцов / отв. ред. А. К. Байбурин. − М. : Изд. Фирма «Восточная литература» РАН, 1996. – 296 с. (Этнографическая библиотека).

23. Толстая С. М. Зеркало в традиционных славянских верованиях и обрядах / С. М. Толстая // Славянский и балканский фольклор. Верования. Текст. Ритуал. – Москва, 1994. – С. 111–128.

24. Толстая С. М. Мир живых и мир мертвых : формула сосуществования / С. М. Толстая // Славяноведение. – 2000. – № 6. – С. 14–20.

25. Толстая С. М. Славянские мифологические представления о душе / С. М. Толстая // Славянский и балканский фольклор. Народная демонология. – Москва : Издательство «Индрик», 2000. – 400 с. – С. 52–95.

26. Толстая С. М. «Ако се деца не држе»: магические способы защиты новорождённых от смерти / С. М. Толстая // Кодови словенских култура. Деца / Главни уредник Дејан Ајдачић . – Београд, 2002. – С. 55–87.

27. Толстые Н. И. и С. М. Заметки по славянскому язычеству. 3. Первый гром в Полесье. 4. Защита от града в Полесье / Н. И. и С. М. Толстые // Обряды и обрядовый фольклор / отв. ред. В. К. Соколова. − М. : Изд-во «Наука», 1982. − С. 49–83.

28. Толстые Н. И. Заметки по славянскому язычеству. 5. Защита от града в Драгачеве и других сербских зонах / Толстой Н. И. и Толстая С. М. // Славянский и балканский фольклор. Обряд. Текст. / ред. кол. Л. Н. Виноградова, Ю. И. Смирнов, Н. И. Толстой (отв. ред.). – Москва : «Наука», 1981. – С. 44–120.

29. Толстой Н. И. Фрагмент славянского язычества: архаический ритуал-диалог / Н. И. Толстой // Славянский и балканский фольклор. Этногенетическая общность и типологические параллели. – Москва, 1984. – С. 5–72.

30. Толстой Н. И. Переворачивание предметов в славянском погребальном обряде / Н. И. Толстой // Исследования в области балто-славянской духовной культуры: (Погребальный обряд). М. : Наука, 1990. – С. 119–128.

31. Толстой Н. И. О задачах этнолингвистического изучения Полесья / Н. И. Толстой, С. М. Толстая // Полесский этнолингвистический сборник. – Москва, 1983. – С. 3–17.

32. Топорков А. Л. Символика и ритуальные функции предметов материальной культуры / А. Л. Топорков // Этнографическое изучение знаковых средств культуры. – Ленинград, 1989. – С. 89–101.

33. Топорков А. Л. Структура и функции сельского застольного этикета у восточных славян / А. Л. Топорков // Этнознаковые функции культуры. – Москва : Наука, 1991. – С. 190–203.

34. Успенскій Д. И. Родины и крестины, уходъ за родильницей и новорожденнымъ. (По матеріаламъ, собраннымъ въ Тульскомъ, Веневскомъ и Каширскомъ уѣздахъ, Тульской губ.) / Д. И. Успенскій // Этнографическое обозрение. − 1895. − № 4. − С. 71–95.

Nataliya Bilenka

The threshold: regulation of the behaviour on the border of the "own" and "someone else's" worlds.

The threshold in the reality of public everyday life known as the border between the world of the alive and the world of the dead. That's why many prohibitions and recommendations are connected with it. They are the means of behaviour reglamentation in the customary procedures and in everyday life.

The key words: threshold, border, behaviour, custom, inward, outward.

НАШІ АВТОРИ

Баган Мирослава Петрівна, кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри загального та українського мовознавства Київського національнього лінгвістичного університету;

Бачинська Галина Василівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського та загального мовознавства Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка;

Березовська Ганна Григорівна, старший викладач кафедри української мови Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Біленька Наталія Миколаївна, аспірант Житомирського державного університертту імені І. Франка;

Білінська Любов Петрівна, аспірант Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка;

Бурак Мар'яна Ігорівна, викладач Львівської національної академії мистецтв;

Буяр Ірина Євгеніївна, аспірант, асистент кафедри германського, загального та порівняльного мовознавства Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича;

Вакуленко Василь Федорович, викладач української мови Луганського державного інституту культури і мистецтв;

Вирста Наталія Богданівна, асистент кафедри німецької мови факультету іноземних мов Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка;

Вишневська Галина Богданівна, аспірант Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка;

Гаврилова Тетяна Олександрівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;

Генералюк Ірина Іванівна, аспірант Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;

Герасименко Ірина Анатоліївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри мовознавства та російської мови Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов;

Годз Оксана Володимирівна, аспірант Інституту української мови НАН України;

Гонтар Марина Олексіївна, аспірант відділу наукової термінології Інституту української мови НАН України;

Гудима Наталія Василівна, викладач кафедри мовознавчих дисциплін, аспірант кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка;

Дегтярьова Наталя Іванівна, аспірант кафедри української філології та світової літератури Чорноморського державного університету імені Петра Могили;

Денисенко Зоя Миколаївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;

Дзюба Майя Миколаївна, старший викладач кафедри українознавства, педагогіки і психології Рівненського національного університету водного господарства та природокористування;

Довбня Інна Петрівна, аспірант Київського національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова;

Донцова Олена Сергіївна, аспірант кафедри мовознавства і російської мови Горлівського державного інституту іноземних мов;

Дубинець Зореслава Олександрівна, аспірант кафедри української мови РВНЗ «Кримський гуманітарний університет» (м. Ялта);

Дягілєва Жанетта Анатоліївна, аспірант кафедри німецької філології Київського національного лінгвістичного університету;

Дяченко Наталія Миколаївна, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови Житомирського державного університету імені Івана Франка;

Замощина-Шериф Наталя Олександрівна, пошукач, викладач німецької і російської мов Інституту мов і інформатики;

Заніздра Вікторія Валентинівна, старший викладач кафедри українознавства Кременчуцького державного університету імені Михайла Остроградського;

Іванова Надія Іванівна, кандидат філологічних наук, доцент Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов;

Калужська Лілія Олегівна, викладач Мелітопольського державного педагогічного університету;

Калько Микола Іванович, доктор філологічних наук, професор кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;

Ковтун Альбіна Анатоліївна, кандидат філологічних наук, асистент кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича;

Корновенко Лариса Віталіївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального та російського мовознавства Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;

Корнодудова Наталія Миколаївна, викладач кафедри українознавства Одеської національної морської академії;

Котенко Вікторія Олександрівна, аспірант Київського національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова;

Кравченко Юлія Євгенівна, аспірант кафедри української мови та соціолінгвістики Херсонського державного університету;

Краснобаєва-Чорна Жанна Володимирівна, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету;

Кудря Оксана Анатоліївна, викладач англійської мови Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов;

Кулєшова Людмила Миколаївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального та російського мовознавства Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;

Кумеда Олена Павлівна, аспірант кафедри української мови Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка;

Лагутіна Анжеліка Миколаївна, викладач кафедри іноземних мов Донбаської державної машинобудівної академії;

Левакіна Тетяна Василівна, викладач української мови Херсонського академічного ліцею при Херсонському державному університеті;

Лісняк Наталія Іванівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка;

Лобасова Валерія Сергіївна, студентка 4 курсу Донецького національного університету;

Магас Наталія Мирославівна, викладач кафедри Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу;

Мартинів Оксана Михайлівна, аспірант кафедри германських мов Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Мартинова Ганна Іванівна, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;

Мислива-Бунько Іванна Ярославівна, аспірант Волинського національного університету імені Лесі Українки, редактор інформаційного центру;

Міняйло Роман Вікторович, кандидат філологічних наук, доцент, виконувач обов'язків завкафедри української мови та літератури Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля;

Можарова Тамара Миколаївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства Кременчуцького державного університету імені Михайла Остроградського;

Мусієнко Валентина Павлівна, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри загального та російського мовознавства Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;

Назаренко Оксана Миколаївна, викладач Одеської національної академії зв'язку імені О. С. Попова;

Новікова Тетяна Вікторівна, аспірант кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича;

Овсієнко Леся Олександрівна, аспірант кафедри німецької філології Київського національного лінгвістичного університету;

Огар Анна Осипівна, аспірант кафедри філологічних дисциплін та методики їх викладання у початковій школі Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка;

Одинченко Дмитро Ігорович, аспірант Луганського національного університету імені Тараса Шевченка;

Островська Людмила Станіславівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства Донецького державного університету управління;

Павлова Алла Анатоліївна, аспірант Київського національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова;

Пашковська Ніна Федорівна, старший викладач кафедри української мови Ізмаїльського державного гуманітарного університету;

Пеляк Олександр Михайлович, викладач кафедри німецької мови Луганського державного інституту культури і мистецтв;

Петришина Ольга Ігорівна, кандидат філологічних наук, асистент кафедри методики викладання української мови і культури мовлення Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка;

Петрова Луїза Олександрівна, доктор філологічних наук, доцент, завідувач кафедри російської філології Кримського інженерно-педагогічного університету;

Пикалюк Роман Володимирович, аспірант Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка;

Плоткіна Марина Геннадіївна, аспірант кафедри граматики та історії англійської мови Київського національного лінгвістичного університету;

Погрібний Ігор Іванович, кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;

Проценко Оксана Володимирівна, аспірант кафедри теорії та практики перекладу Сумського державного університету;

Родигіна Валерія Юріївна, аспірант кафедри теорії літератури та компаративістики факультету української філології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка;

Романченко Алла Петрівна, старший викладач кафедри української мови Одеського національного університету імені І. І. Мечникова;

Руденко Наталя Петрівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри методики навчання, стилістики та культури української мови Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;

Рудківський Олександр Петрович, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри німецької філології Київського національного університету;

Савченко Ірина Степанівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;

Сарма Олена Вікторівна, студентка 5 курсу факультету соціології та філології спеціальності «Переклад» Дніпродзержинського державного технічного університету;

Секрет Ірина Володимирівна, кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри іноземних мов Дніпродзержинського державного технічного університету;

Синчак Олена Петрівна, аспірант кафедри загального мовознавства Львівського національного університету імені Івана Франка;

Сібрук Анастасія Володимирівна, аспірант кафедри українознавства Інституту повітряного і космічного права та масових комунікацій Київського національного авіаційного університету;

Сокіл Наталія Василівна, кандидат філологічних наук, асистент Львівського національного університету імені Івана Франка;

Строченко Леся Василівна, кандидат філогічних наук, доцент кафедри лексикології і стилістики англійської мови Одеського національного університету імені І. І. Мечникова;

Таран Алла Анатоліївна, кандидат філологічних наук, викладач кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;

Тимофєєва Ірина Сергіївна, аспірант кафедри загального і германського мовознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;

Тищенко Тетяна Миколаївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Щербина Тетяна Василівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;

Юрчишин Тетяна Василівна, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри іноземних мов для зовнішньоекономічної діяльності Тернопільського національного економічного університету;

Ярмоленко Галина Анатоліївна, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;

Яценко Сергій Адамович, кандидат філологічних наук, викладач кафедри української мови Житомирського державного університертуімені Івана Франка.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

МОВОЗНАВЧИЙ ВІСНИК

Збірник наукових праць

ВИПУСК 10

Підп. до друку 06.05.2010
Формат 60х84 1/8. Папір офсет.
Умовн. друк. арк. 41,75. Обл.-вид. арк. 42,9.
Вид. №. Тираж прим.

Видавець: Чабаненко Ю.А.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців
серія ДК № 1898 від 11.08.2004р.
Україна, м.Черкаси, вул. О.Дашковича, 39
Тел: (0472) 45-99-84
E-mail: office@2upost.com

Друк ФОП Чабаненко Ю.А.
Україна, м.Черкаси, вул. О.Дашковича, 39
Тел: (0472) 45-99-84
E-mail: office@2upost.com